

PONTICA

XXXVII - XXXVIII



MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

2004 – 2005

PONTICA

XXXVII - XXXVIII

2004 - 2005

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 – 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 – 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 – 2001
XXXV-XXXVI	2002-2003

Colegiul de redacție:

LIVIA BUZOIANU (redactor responsabil)
CONSTANTIN CHERA
MIHAI IRIMIA

ISSN 1013-4247
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR SOMMAIRE

STUDII ȘI COMUNICĂRI ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

VLADIMIR SLAVCHEV

Monuments of the Final Phase of Cultures Hamangia and Sava on the Territory of Bulgaria.....	9

VALENTINA VOINEA

Cauze privind sfârșitul eneoliticului în zona litoralului vest-pontic. Așezarea de pe insula "La Ostrov", lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța).....	21
Anexă: Studiul antropologic al scheletului nr. 1 descoperit pe insula "La Ostrov" Năvodari (Ana-Cezarina Bălteanu)	30
Causes concernant la fin de l'Énéolithique dans la zone du littoral ouest-pontique. Le site de l'île "La Ostrov", le Lac de Tașaul (Năvodari, départ. de Constantza).....	41

CRISTIAN MICU, MARIUS BELC

Copper Objects Discovered in the <i>Tell</i> Settlement at Luncavița, Cetățuia Point.....	47

CRISTIAN SCHUSTER, ALEXANDRA COMȘA, CĂTĂLINA SEMUC

Zu den Bestattungssitten der Tei-Kultur.....	59

NICOLAE HARTUCHE

Sceptrele de piatră zoomorfe. Interpretare și cronologie.....	71
Les sceptres zoomorphes en pierre. Interprétations et parallèles.....	96

GAVRILĂ SIMION

Arme și podoabe inedite de bronz din județul Tulcea.....	99
Armes et parures inédites de bronze du département de Tulcea.....	110

SORIN AILINCĂI, ANDREI V. NICIC,

GABRIEL JUGĂNARU, CĂTĂLIN DOBRINESCU

Considerații privind realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului din spațiul nord-vest pontic.....	111
New Considerations Concerning Stamped Decoration on First Iron Age Pottery from the Area North-West of the Black Sea.....	129

PETRE ALEXANDRESCU

Condițiile de descoperire ale <i>kouros</i> -ului arhaic de la Histria (după cametele Lambrino).....	131
Les conditions de découverte du <i>kouros</i> archaïque d'Histria (d'après les carnets Lambrino).....	144

LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU	
Ceramică greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti (jud. Constanţa): lekkythoi.....	145
La céramique grecque d'usage ménager du site d'Albeşti (départ. de Constanţa): lekkythoi.....	167
OCTAVIAN BOUNEGRU	
Ceramică sigilată pergameniană de la Callatis.....	169
Céramique sigillée pergamenienne de Callatis.....	174
MIHAI IONESCU, ALEXANDRU BARNEA, OCTAVIAN BOUNEGRU	
Note epigrafice.....	175
Notes épigraphiques.....	181
IOAN C. OPRÎŞ	
Un nou monument epigrafic privitor la <i>vexillatio Capidavensium</i> . In memoriam Radu Florescu.....	183
<i>Vexillatio Capidavensium</i> dans un nouveau monument épigraphique. In memoriam Radu Florescu.....	194
CONSTANTIN C. PETOLESCU	
Cariera centurionului M. Calventius Viator.....	195
La carrière du centurion M. Calventius Viator.....	198
MIHAI POPESCU	
Les troupes de Dacie et les dieux: les témoignages collectifs de piété Piae memoriae magistri Radu Florescu.....	199
DAN ELEFTERESCU	
Statuete votive din plumb de la Durostorum.....	221
Lead Votive Small Statues from Durostorum.....	238
REMUS MIHAI FERARU	
Sărbători dionysiace în cetăţile greceşti din Pontul Stâng.....	239
Des fêtes dionysiaques dans les cités grecques du Pont Gauche.....	251
IULIAN MOGA	
Mithra în Asia Mică şi în lumea romană.....	253
Mithra in Asia Minor and the Roman World.....	273
GEORGI ATANASOV	
Le palais des évêques de Durostorum des V ^e – VI ^e siècles.....	275

CERCETĂRI ARHEOLOGICE RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

ALEXANDRU S. MORINTZ, GHEORGHE CHELMEC, ADRIAN CHELMEC	
Realizarea modelului tridimensional al unui sit arheologic. Studiu de caz: Radovanu, „Gorgana a doua”.....	291
Die Gestaltung des dreidimensionalen Modells eines archäologischen Grabungsortes. Fallstudie: Radovanu, „Gorgana a doua”.....	302
DAVID M. MONSEES Jr.	
2003. Gradiometric Research at Murighiol, România.....	303

MIHAI IRIMIA	
Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța).....	319
Getische Funde in der Umgebung von Adâncata (Gem. Aliman, Kr. Constanța).....	380
CONSTANTIN NICOLAE, VLAD NICOLAE	
Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Hârșova , punctul – „Celea Mică ”	385
Recherches archéologiques aux environs de la ville de Hârșova, le point “Celea Mică”	404
ION PÂSLARU, SORIN COLESNIUC	
Noi morminte elenistice și romane cercetate la Mangalia.....	407
Recently Researched Hellenistic and Roman Tombs from Mangalia.....	410
ION PÂSLARU, SORIN COLESNIUC	
O friză cu reprezentări de divinități descoperită la Callatis.....	413
A Frieze with Deities Representations Discovered in Callatis.....	418
NICOLAE ALEXANDRU, ROBERT CONSTANTIN, MIHAI IONESCU	
Aspecte topografice ale cetății Callatis în epoca romano-bizantină.....	419
Aspects topographiques de la cité Callatis pendant l’époque romano-byzantine.....	437
ZAHARIA COVACEF	
Ulmetum 2004 – după 90 de ani.....	439
Ulmetum 2004 – 90 Years Later.....	451
FLORIN SCURTU, ALEXANDRU BARNEA	
Rezultate ale cercetării geofizice (2000 - 2003) în cetatea Tropaeum Traiani.....	453
Les résultats de la recherche géophysique (2000 - 2003) dans la cité Tropaeum Traiani.....	473

NUMISMATICA NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAȚCHI, ISTVAN SANDOR	
Rarități numismatice histriene.....	477
Histrian Numismatic Rarities.....	479
GABRIEL TALMAȚCHI	
Monede rare în descoperiri aflate în colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.....	483
Rare Coins Discoveries in the Numismatic Collection of the Museum for National History and Archaeology Constanta.....	490
GABRIEL CUSTUREA	
Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VI-VII p. Chr.).....	491
Neue Angaben, den Umlauf der byzantinischen Münze in der Dobrudscha betreffend (6. – 7. Jhs. n. Chr.).....	536

GH. MĂNUCU ADAMEȘTEANU, INGRID POLL

Monede plumb din epoca bizantină aflate în colecțiile din România (secolele V-VI și XI-XII)..... 537

Monnaies byzantines en plomb dans les collections de Roumanie (V^e-VI^e, XI^e-XII^e siècles)..... 550

IN HONOREM

PETRE DIACONU la 80 de ani (Mihai Irimia)..... 557

IN MEMORIAM

NICOLAE HARTUCHE (1928 - 2003) (Octavian Bounegru)..... 577

RADU FLORESCU (1931 – 2003) (Ioan C. Opreș)..... 583

ION BARNEA (13 august 1913 - 31 ianuarie 2004) . Evocare (Alexandru Barnea)..... 595

ION BARNEA (1913 - 2004) (Mihai Irimia)..... 601

RECENZII COMPTES RENDUS

NICOLAE BRANGA, *Veteranii romani la gurile Dunării, ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 1999, 189 p. și 23 fig. (Alexandru Sonoc).....* 617

CRIȘAN MUȘEȚEANU (în colaborare cu Dan Elefterescu), *Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV. Muzeul Național de Istorie a României, București, 2003 (Ioan C. Opreș).....* 623

A. ARDEȚ, L.C. ARDEȚ, *Tibiscum. Așezările romane, ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2004 (Doina Benea).....* 628

REPORT ON ADVANCED ON SITE LABORATORY FOR THE EUROPEAN HERITAGE RESTORATION – CLT 2003/A1/RO-515 (National Institute of Research and Development for Optoelectronics – INOE – CERTO)..... 638

LISTA ABREVIERILOR..... 637

STUDII ȘI
COMUNICĂRI

ÉTUDES ET
COMMUNICATIONS

MONUMENTS OF THE FINAL PHASE OF CULTURES HAMANGIA AND SAVA ON THE TERRITORY OF BULGARIA

Vladimir SLAVCHEV

Last decades as a result of intensive archaeological researches in area of the Northwest Coast of the Black Sea the significant base of sources is saved up. Knowledge about the development of the tribes, occupying this territory during prehistoric time, has considerably filled up. Enough data have already been collected, allowing finding out a number of the controversial problems considered till now is superficial, not pressing in details, because of the absence or fragmentariness of the cash information. One of them is the question on the ending of Hamangia culture.

Hamangia culture is opened by D. Berciu, in 1952 during the excavations near village Baia, district Constanța, Romania¹. It was distributed on the territory of modern Dobrudja² and existed from 5250/5200 till 4550/4500 BC³. Its periodization and relative chronology were exposed to a number of interpretations repeatedly.

Originally D. Berciu traces four phases in the development of culture⁴. Later he expresses the idea, that it begins its development from a phase named him as „Protohamangia”, and has at least five more phases of development, and Hamangia V is synchronous Boian V and Precucuteni⁵. D. Berciu considers, that

¹ D. Berciu, S. Morintz, SCIV, 4 (1953), 1–2, p. 123–129; D. Berciu, S. Morintz, SCIV, 5 (1954), 1–2, p. 97–100.

² D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I, Geți și greci la Dunărea de Jos*, București, 1965, p. 30.

³ Detailed comments of radiocarbon dates and absolute chronology of Hamangia culture see in Я. Бояджиев, Хронология на праисторическите култури на територията на Добруджа, Сборник Добруджа, 9 (1992), с. 10–12.

⁴ D. Berciu, *Une nouvelle civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia*, NÉH, I, (1955), p. 41.

⁵ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 78–79; D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, I. București, 1966, p. 109–116.

the fifth phase of Hamangia culture is submitted in Bulgaria in tell Sava, Varna district – then still familiar only about the preliminary M. Mirchev and D. Zlatarski's report⁶. He gives a number of casual finds from Dobrudja district which, show presence of this phase and to the north from Varna, and publishes three vessels from the collection „Solacolu”, concerning to this phase. D. Berciu thinks that it is very problematic to document IV phase of Hamangia culture, which characteristic he determines by the comparison previous (Ceamurlia de Jos) and the subsequent (tell Sava) materials. D. Berciu supposes, that Hamangia IV is submitted in necropolis near Mangalia and Cernavodă⁷.

D. Berciu's thesis about five-efficient periodization of Hamangia culture was criticized repeatedly. The first scientist, who made it, was V. N. Danilenko, he denies also isolation a protohamangia stage⁸. E. Comşa considers, that the materials from the excavation of tell Sava are characteristic for the new culture named as „Varna”⁹. Chronologically he puts it into the period between the ending of Hamangia culture and the beginning of a transitive phase from Boian culture to Gumelnița culture¹⁰; thus he rejects D. Berciu's hypothesis about the presence of the fifth phase of Hamangia culture. Later H. Todorova isolates materials from the tell Sava into independent cultural group with three phases of development, and names last of them „the type Varna” (determined by E. Comşa like independent „culture Varna”)¹¹. In her opinion, the existence of this phase is connected to rather brief period and cannot be allocated as an independent culture¹².

Basing on the data of stratigraphy and radiocarbon dates, V. Dumitrescu does not recognize the existence so named „protohamangia” phase and also specifies, that phase Ceamurlia de Jos (III under the order) should be simultaneous to all III phase of Boian culture (Boian–Vidra) and partly to the beginning of its IV phase (Boian–Spanţov)¹³. Later E. Comşa divides the development of Hamangia culture on three phases – Golovița, Ceamurlia de Jos and Mangalia, being based that the materials are not found, which could be related to I phase D. Berciu, which has described it only hypothetically¹⁴. The opinion about three-efficient periodization of Hamangia culture and its ending with arrival of the tribes – carriers of a transitive phase from Boian culture

⁶ D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, I. București, 1966, p. 34–42.

⁷ D. Berciu, *op. cit.*, p. 40–41, 110.

⁸ В. Н. Даниленко, *Неолит Украины*. Киев, 1969, с. 212.

⁹ E. Comşa, *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 65–66; E. Comşa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974 (= Biblioteca de arheologie XXIII), p. 234.

¹⁰ E. Comşa, *Dacia*, N. S., 6 (1962), p. 65–66.

¹¹ H. Vajsová, *Slovenská archeológia*, 14 (1966), 1, p. 22–31.

¹² H. Vajsová, *Archeologické rozhledy*, 13 (1967), 3, p. 330–348.

¹³ V. Dumitrescu, *À propos de la plus ancienne culture néolithique de la Roumanie*, in *L'ethnogenèse des peuples balkaniques*, Sofia, 1971 (= Studia Balcanica, 5), p. 44–50.

¹⁴ E. Comşa, *Zeitschrift für Archäologie* 1 (1974), 8, p. 17–18; E. Comşa, *Peuce*, 6 (1977), p. 5–6.

with arrival of the tribes carriers of a transitive phase from Boian culture to Gumelnița culture was ratified in the Romanian archaeology since then and it changes exists with little nowadays¹⁵.

The research of settlements Megidia–„Cocoașe” and Durankulak–Nivata is proved with the presence of earlier phase of Hamangia culture, than Golovița phase¹⁶. Therefore P. Hașotti accepts Mangalia phase detached E. Comșa, as the last, third stage of Ceamurlia de Jos phase. Three-parted division of Hamangia culture is kept by this image¹⁷. Examining the pottery of the last phase, P. Hașotti ascertains that it has heterogeneous shape that confirms necessity of the isolation of the several sub phases. He thinks that found materials are insufficient, not clear and not allowing making such division¹⁸.

In 1972 H. Todorova expressed the opinion according to which „a transitive phase Varna” chronologically followed III phase of Hamangia culture is the general final stage of Sava and Hamangia cultures, which area covers their territories¹⁹. In 1984 H. Todorova made the critical review of existing opinions about the periodization of Hamangia culture and suggested a new one. She divided the culture on four phases, and each of them – on two sub phases, specifying, what finds from what objects characterize every sub period. H. Todorova thinks that the southern border of the dissemination of Hamangia culture is the area between Šabla and Kavarna²⁰. According to her opinion, during the last, fourth, phase the pottery from Dobrudja and from Longoz gets almost identical shape and that’s why she names this sub period „a phase Varna of Sava and Hamangia cultures”²¹. H. Todorova dates the same time a collective find from

¹⁵ See D. Popovici, Y. Rialland, *Viața pe malul Dunării acum 6 500 ani. Expoziție româno-franceză 1996–1997*; P. Hașotti, *The Chronology of the Neolithic Cultures in Dobrudja*, in M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), *James Harvey Gaul – in memoriam*, Sofia, 1998 (=In the steps of James Harvey Gaul, vol. 1), p. 98–99.

¹⁶ P. Hașotti, SCIVA, 37 (1986), 2, p. 119–131; Т. Димов, Землянка от неолитното селище при с. Дуранкулак, Толбухински окръг, Археология, 1982, 1, с. 33–48; Т. Димов, Приноси към проучванията на новокаменната епоха в Южна Добруджа, Terra Antiqua Balcanica, 3 (1988), с. 20–25.

¹⁷ P. Hașotti, *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, in *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iași, 1990, p. 252–255, 264; P. Hașotti, *Studia praehistorica*, 11–12 (1992), p. 120–121; idem, *Pontica*, 26 (1993), p. 40–41; idem, *Epoca neolitică în Dobrogea*. Constanța, 1997 (Bibliotheca Tomitana, 1), p. 21–23, fig. 148; P. Hașotti, *The Chronology of the Neolithic Cultures in Dobrudja*, in M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), *James Harvey Gaul – in memoriam*, Sofia, 1998 (=In the steps of James Harvey Gaul, vol. 1), p. 98–99.

¹⁸ P. Hașotti, *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, in *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*. Iași, 1990, p. 259–260.

¹⁹ Х. Тодорова, Колективна находка на идол и съд от Балчик, ИАИ, 33 (1972). с. 39, 42, 44.

²⁰ Х. Тодорова, Добруджа през праисторическата епоха, in *История на Добруджа*, т. I. София, 1984, с. 33; Х. Тодорова, Каменно-медната епоха в България. София, 1986, с. 116.

²¹ Х. Тодорова, Добруджа през праисторическата епоха, in *История на Добруджа*, т. I. София, 1984, с. 37–42.

Balčik, the settlement at the village Techirghiol, the graves in the resort Droužba, the settlement in Dulapkulak locality at village of Draganovo, levels tells Hîrșova, Golyamo Delčevo and Sava. In her monograph devoted to the Copper Age in Bulgaria, printed a little bit later, she changes the name of IV phase of Hamangia culture to „phase Techirghiol”²².

Recently T. Dimov has suggested dividing Hamangia culture again into five phases. According to his opinion, the final phase (Varna) is followed to IV phase (Techirghiol), which, he thinks, is simultaneous to IV phase of Sava culture²³.

I had an opportunity to publish the large part of the pottery found during the excavation of VII level of tell Golemiya ostrov and its necropolis near the village of Durankulak, Dobrič district²⁴. The found materials prove the unification of characteristics of the last phases of Sava and Hamangia cultures. Almost all the features of a ceramic complex from Durankulak and the pottery found in synchronous objects of Southern Dobrudja, Longoz and the Varna lakes district, are identical – forms, technology, the techniques of the ornamentation, ornamental motifs and compositions. In this article I would like to list checked in the objects on the territory of Bulgaria which are dated this general final phase of Hamangia and Sava cultures (fig. 1)²⁵. The majority of monuments are poorly investigated (or archaeological excavations were not carried out). I think, that this information will be useful to the future researches of prehistory of Dobrudja and the western Black Sea coast. Examined objects are easily dated on the pottery which, despite of short existence of the mentioned phase, considerably differs on a number of testimonials from the vessels of the previous and the subsequent periods and cannot be confused with them.

Tell Golemiya ostrov near the village of Durankulak, Dobrič district, and its necropolis

The tell is situated on the Big island of Durankulak lake. It was being investigated from 1974 to 1998 under the management of H. Todorova. 7th level concerns to the last phase of Hamangia culture, and the stratigraphy of the object and found materials point on it. It has been dug out five constructions till now. It was published the plan of the two houses investigated²⁶ and the significant part of

²² X. Тодорова, *Каменно-медната епоха в България*. София, 1986, с. 118–119.

²³ Т. Димов, *Културата Хаманджия в Добруджа*, Сборник Добруджа, 9 (1992), с. 32–33; Т. Димов, *Култура Хаманджия в Южной Добрудже*, *Studia praehistorica*, 11–12 (1992), с. 129–130.

²⁴ V. Slavchev, *The links between Dobrudja and the forest-steppe zone of Eastern Europe during the Middle Eneolithic (based on data from the pottery from tell Golemiya Ostrov near the village of Durankulak, Varna region)*, *Archaeologia Bulgarica*, 1 (1997), 3, p.1–14; V. Slavčev, *Charakteristik der Keramik von Schicht VII aus dem Siedlungshügel „Die Große Insel“ bei Durankulak, Nordostbulgarien*, Сборник Добруджа, 21 (2004), S. 145–175.

²⁵ The author uses four-efficient periodization of H. Todorova. The objects are described from the north to the south.

²⁶ Y. Boyadžiev, *Archaeologia Bulgarica*, 8 (2004), 1, fig. 2, fig. 6.

the found pottery²⁷. The necropolis is about 450 m to the southwest from the tell. The results of its research for the period from 1979 to 1990 are full published²⁸. 164 tombs can be concerned to IV phase of Hamangia culture²⁹. The materials from the tell and the necropolis are kept in the Historical museum of Dobrič and the National Historical Museum in Sofia.

Settlement near the town of Šabla, Dobrič district

The settlement was between Šabla–Ezerets lake and Šablenska tuzla, in Novite lozja locality. It existed during Hamangia II, III and IV phases. It was completely investigated in 1974 by H. Todorova. The cultural layer has been entirely destroyed by long-term farming and the erosion, and finds are strongly fragmented. Some tens of fragments of pottery vessels are kept in the fund of the Historical museum of Dobrič (fig. 2). The results of the excavation are not published, some general conclusions about chronology and cultural definition of the settlement were only mentioned³⁰.

Settlement in Dulapkulak (Dolapkulak) locality near the village of Draganovo, Dobrič district

It is about 5 km to the south from the village. It was investigated with the trenches by H. Todorova in 1975, and in 1984–1993 (with the big breaks) by A. Bonev and T. Dimov. The settlement existed during the time of IV phase of Hamangia culture, Late Bronze and Early Iron Ages. Preliminary results of the researches and some finds were published³¹. The materials are kept in the fund of Dobrič Historical museum.

Settlement in Korijata locality near the town of Suvorovo, Varna district

The single-layered settlement is located on a terrace with an easy inclination on the south, on the right bank of the Černata voda river about 1,5 km to the north from Suvorovo, near to the road to the village of Drăndar. The excavations of the object were carried out in 1983 and 1990 under the management of I. Ivanov³². One dwelling and the parts of seven more are almost completely investigated. The materials are unpublished. The finds are kept in the

²⁷ V. Slavčev, *Charakteristik der Keramik von Schicht VII aus dem Siedlungshügel „Die Große Insel“ bei Durankulak, Nordostbulgarien*, Сборник Добруджа, 21 (2004), S. 145–175.

²⁸ H. Todorova (Hrsg.), *Durankulak, Bd. 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*. Sofia, 2002.

²⁹ In a joint account of tombs are included and dated „Hamangia IV/Varna I“. This dating is dictated by that circumstance, that they reflect smooth development of one culture into another and show a combination of the features, some of which are characteristic for the ending of Hamangia culture, and others – for the beginning of Varna culture.

³⁰ X. Тодорова, *Каменно-медната епоха в България*. София, 1986, с. 78–79; Т. Димов, *Културата Хаманджия в Добруджа*, Сборник Добруджа, 9 (1992), с. 27. My gratitude to prof. H. Todorova and T. Dimov for the materials they gave me to work with.

³¹ А. Бонев, Т. Димов, *Приноси към праисторията на Добруджа*, Векове, 14 (1985), 1, с. 35–37, с. 39; Т. Димов, *Културата Хаманджия в Добруджа*, Сборник Добруджа, 9 (1992), с. 26, с. 30, таб. V: 5.

³² И. Иванов, *Спасителни разкопки на ранно енеолитно селище при с. Суворово, Варненски окръг*, АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 21–22; И. Иванов, С. Янчев. *Археологически разкопки на ранноенеолитно селище „Корията“ при гр. Суворово, Варненско*. АОР през 1990. Ловеч, 1991, с. 17.

fund of the Varna Regional historical museum and Suvorovo Town museum (fig. 3).

Necropolis in the St. Konstantin resort near Varna

It is open during the excavations before the building of the post-office of the resort (former Družba). The exact number of tombs isn't fixed. Three skeletons were found, but there were ceramic vessels only near two of them. The materials are published³³ also are kept in the fund of Varna Regional historical museum.

Settlement in Batareyata³⁴ region near Varna

It is located about 3,5 km to the north from Varna. It was found in 1956 during the digging for building. All found materials, which have acted in Varna Regional historical museum, are published³⁵. The excavations of the settlement were not carried out.

Varna II necropolis

It was in the Western industrial zone of Varna, on the place of former base of the House-building factory. In 1976 I. Ivanov investigated three tombs, two of which had been destroyed. It has not been found more tombs. All finds are published³⁶. The materials are kept in the fund of Varna Regional historical museum.

Tell near the town of Provadia, Varna district

It is on the territory of the hydrochloric mines, about 3 km to the south from the town. In 1963 it was made a test pit by A. Margos. In Provadia Town museum one ceramic vessel and some stone artifacts are kept, and in Varna Regional historical museum there are some ceramic fragments from this tell. Judging by them, the settlement existed during Usoe II, Sava IV and Varna II phases³⁷. The results of the research are unpublished except two short articles, which were published in the local newspapers (fig. 4: 1–7)³⁸.

Tell Sava near the town of Dălgopol, Varna district

It is about 4 km to the southeast from the town of Dălgopol, and in about 500 m to the south from the Golyama Kamchiya river, and it is between two its inflows. In 1953 M. Mirchev and D. Zlatarski investigated tell making test pits. On the basis of the depths of the cleared ovens and the floors of the dwellings away, they found totally nine building levels³⁹. As the slopes of tell are very abrupt, and the researchers dug out the site of the periphery, the number of the levels

³³ М. Мирчев, *Три погребения от енеолитната епоха*, ИВАД, 12 (1961), с. 122–124; В. Славчев, *Четири енеолитни обекта северно от Варна*, ИНМВ, 36–37 (51–52), (2000/2001), с. 137–138, 147–151.

³⁴ In the inventory book of the Varna Archaeological museum the location of subjects specifies Trakata locality, which includes Batareyata locality.

³⁵ М. Мирчев, *Три погребения от енеолитната епоха*, ИВАД, 12 (1961), с. 120–122; В. Славчев, *Четири енеолитни обекта северно от Варна*, ИНМВ, 36–37 (51–52), (2000/2001), с. 135–137, 139–146.

³⁶ И. Иванов, *Раннохалколитни гробове до град Варна*, ИНМВ, 14 (1978), с. 81–93.

³⁷ From the surface of the fragment represented on fig. 4: 2 was taken a sample for the research of mineral structure of the spil. The results are published in Р. И. Костов, В. С. Славчев, *Минерален състав на пигменти в халколитна керамика от Североизточна България*, *Минерогенезис*–2004, с. 44–45 (sample № 10).

³⁸ А. Маргос, *Праисторическа селищна могила при Солниците край Провадия*, in *Провадийски глас*, 15. 07. 1964; А. Маргос, *Праисторическата селищна могила край Провадия*, in *Народно дело*, 10. 01. 1978.

³⁹ М. Мирчев, Д. Златарски, *Селищната могила при с. Сава*, ИВАД, 11, 1960, с. 1–26.

determined is represented doubtful. The depths of the dwellings were measured from the height of the central reference point tell. Thus distinctions in their depths are quite possible within the framework of one level depending on the distance from the center of the settlement, and in this situation the researchers mechanically could divide one level into two or even more. E. Comşa and H. Todorova, relying on the typological features of the pottery, assume the presence of two horizons concerning to the last phase of the same Sava culture⁴⁰. In our opinion, the bases for such typological division are absent, and it is impossible to distinguish „the early” from „the late” materials in the pottery complex. The questions of the stratigraphy and chronology of the settlement remain obscure without carrying out of new control diggings of tell. The biggest part of the materials is published by H. Todorova⁴¹. The finds are kept in the fund of Varna Regional historical museum and D Igopol Town museum.

Finds by chance

In 1968 in a stone borrow pit at Balčik, Dobrič district, has been found a collective find of a clay anthropomorphic figure and a ceramic vessel⁴². The subjects are kept in Balčik Historical museum.

The ceramic vessel, according to the inventory book, „found in Dobrudja” is kept in the fund of the museum of the Institute of Archaeology (fig. 4: 8).

In the fund of Varna Regional historical museum are kept a small ceramic vessel with a lid, its site is not known (fig. 4: 9).

In 2004 in Varna Regional historical museum has acted a ceramic vessel, which was found near the village of Sindel, Varna district (fig. 4: 10).

Apparently, the number of monuments of the last phase of Hamangia and Sava cultures on the territory of Bulgaria is significant⁴³. It is possible to think that

⁴⁰ E. Comşa, Dacia, N.S., 6 (1962), p. 65–66; H. Vajsová, *Keramike typu Varna v Severovýchodnom Bulharsku*, Archeologické rozhledy, 13 (1967), 3, p. 330–331.

⁴¹ H. Vajsová, *Keramike typu Varna v Severovýchodnom Bulharsku*, Archeologické rozhledy, 13, 1967, 3, s. 329–351.

⁴² X. Тодорова, *Колективна находка на идол и съд от Балчик*, ИАИ, 33 (1972), с. 39–45.

⁴³ H. Todorova includes also Tsonevo, Tărnak and Dobrič in the list of the monuments of the last phase of Hamangia and Sava cultures. The materials from these settlements had not been kept in the funds of Dobrič and Dălgopol museums, and we cannot say anything about their chronological and cultural belonging. Absolutely differently there is a question about III and IV horizons tell Golyamo Delchevo. Despite of their initial reference to the problem phase (Sava IV) – see X. Тодорова, Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, X. Квита, Г. Кол, *Селищната могила при Голямо Делчево*, София, 1975 (=РП, 5), 1975, с. 12–13, 23–29 – H. Todorova has recently changed her opinion. She has already believed them to be settlements of IV phase of Polyanitsa culture – see X. Тодорова, *Прайсторически културни блокове и етнокултурни комплекси на Балканския полуостров*, Българска етнография, 1990, 5, с. 12; E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, H. Todorova, I. Kuleff, *Prehistoric copper in Bulgaria. Its composition and provenance*, Eurasia Antiqua, 3 (1997), p. 50. The author of this article shares this opinion.

Despite of the big territorial affinity Golyamo Delchevo and Sava – about 6 km, the differences in the materials of these settlements are too significant. It is interesting to notice that the number Hamangia and Sava finds in Golyamo Delchevo is much more, than the subjects belonging to the tradition of Polyanitsa culture, found in tell Sava. Probably, it specifies indirectly the leading part of the tribes of the coast of the Black Sea in contacts to their neighbours.

in the future it will grow, as these settlements and necropoleis were not the objects of purposeful search.

Nowadays it is possible to date as the examined period only two monuments on the territory of Romania – the top level of the settlement near the village of Techirghiol, which was investigated by trenches in 1959⁴⁴, and some tombs of the necropolis, which is situated to the west from the lake Mangalia near the village of Limanu, investigated in 1960⁴⁵. The absence of the monuments of this time is explained by the opinion, that to the south from the line Histria–Medgidia–Costinești–Cernavodă the situation in Dobrudja is different⁴⁶, that is caused by other influences⁴⁷. Having in our view of the presence of the intensive contacts between the inhabitants of Southern Dobrudja and the carriers of Precucuteni culture, III phase⁴⁸, we believe, that in Northern Dobrudja in the future the monuments of this period will be found and they can show the ways of the penetration Precucuteni influences on the south.

⁴⁴ E. Comșa, D. Galbenu, A. Aricescu, MCA, 8 (1962), p. 165–173.

⁴⁵ See D. Galbenu, MCA, 9 (1970), fig. 2/1–4, 6; fig. 3/5, 10; fig. 6/10, 13; W. Volschi, M. Irimia, Pontice, 1 (1968), fig. 48, fig. 54–56.

⁴⁶ E. Comșa, Dacia, N. S., 6 (1962), p. 65.

⁴⁷ P. Hașotti, *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, in *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iași, 1990, p. 264; P. Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997 (Bibliotheca Tomitana, 1), p. 67–68, 75–76; P. Hașotti, *The Chronology of the Neolithic Cultures in Dobrudja*, in M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), *James Harvey Gaul – in memoriam*, Sofia, 1998 (=In the steps of James Harvey Gaul, vol. 1), p. 99.

⁴⁸ S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, N.S., 16 (1972), p. 53–73; V. Slavchev, *The Links between Dobrudja and the Forest-Steppe Zone of Eastern Europe during the Middle Eneolithic (based on data from the pottery from tell Golemiya Ostrov near the village of Durankulak, Varna region)*, Archaeologia Bulgarica 1 (1997), 3, p. 1–14; V. Slavčev, *Die Beziehungen zwischen Durankulak, dem Bereich der Präcucuteni-Tipol'e-Kultur und der Gruppe Bolgrad-Aldeni, Durankulak, Bd. 2: Die prähistorischen Gräberfelder*, T. 1. Sofia, 2002, S. 299–300; V. Slavčev, *Charakteristik der Keramik von Schicht VII aus dem Siedlungshügel „Die Große Insel“ bei Durankulak, Nordostbulgarien*, Сборник Добруджа, 21 (2003), c. 154–156.

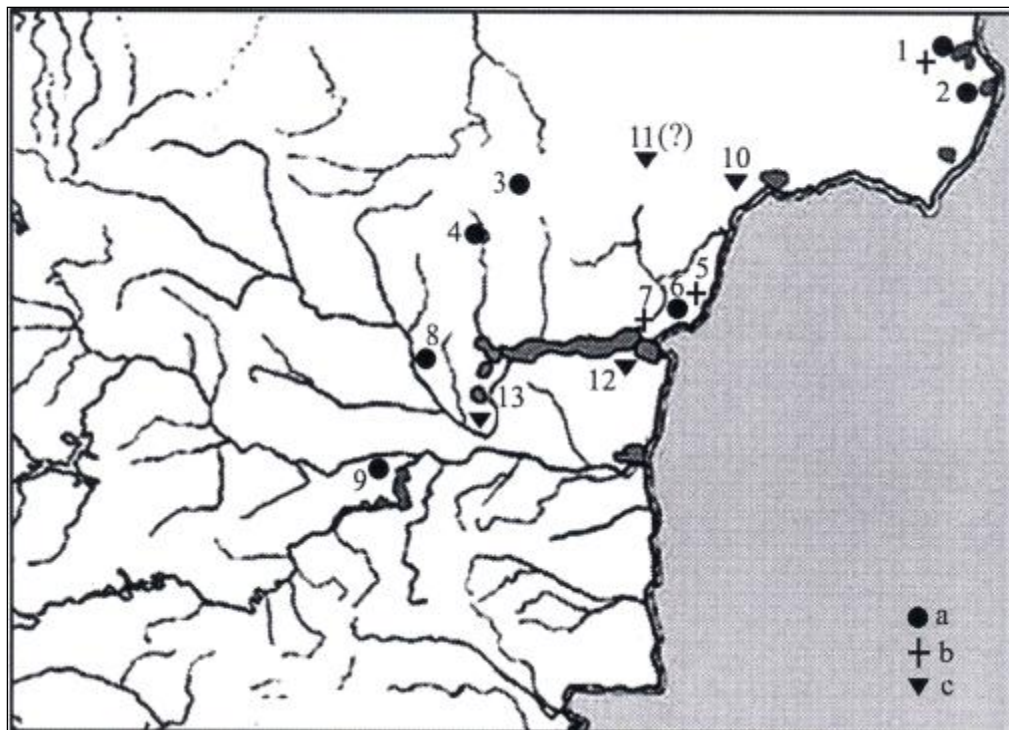


Fig. 1 - Distribution of the monuments of the final phase of cultures Hamangia and Sava on the territory of Bulgaria:

- a – settlement; b – necropolis; c - find by chance;
 1 – Durankulak; 2 – Šabla; 3 – Dulapkulak; 4 – Suvorovo;
 5 – St. Konstantin (ex-Družba); 6 – Batareyata; 7 – Varna II;
 8 – Provadia; 9 – Sava; 10 – Balčik; 11 – locality unknown;
 12 – locality unknown; 13 – Sindel

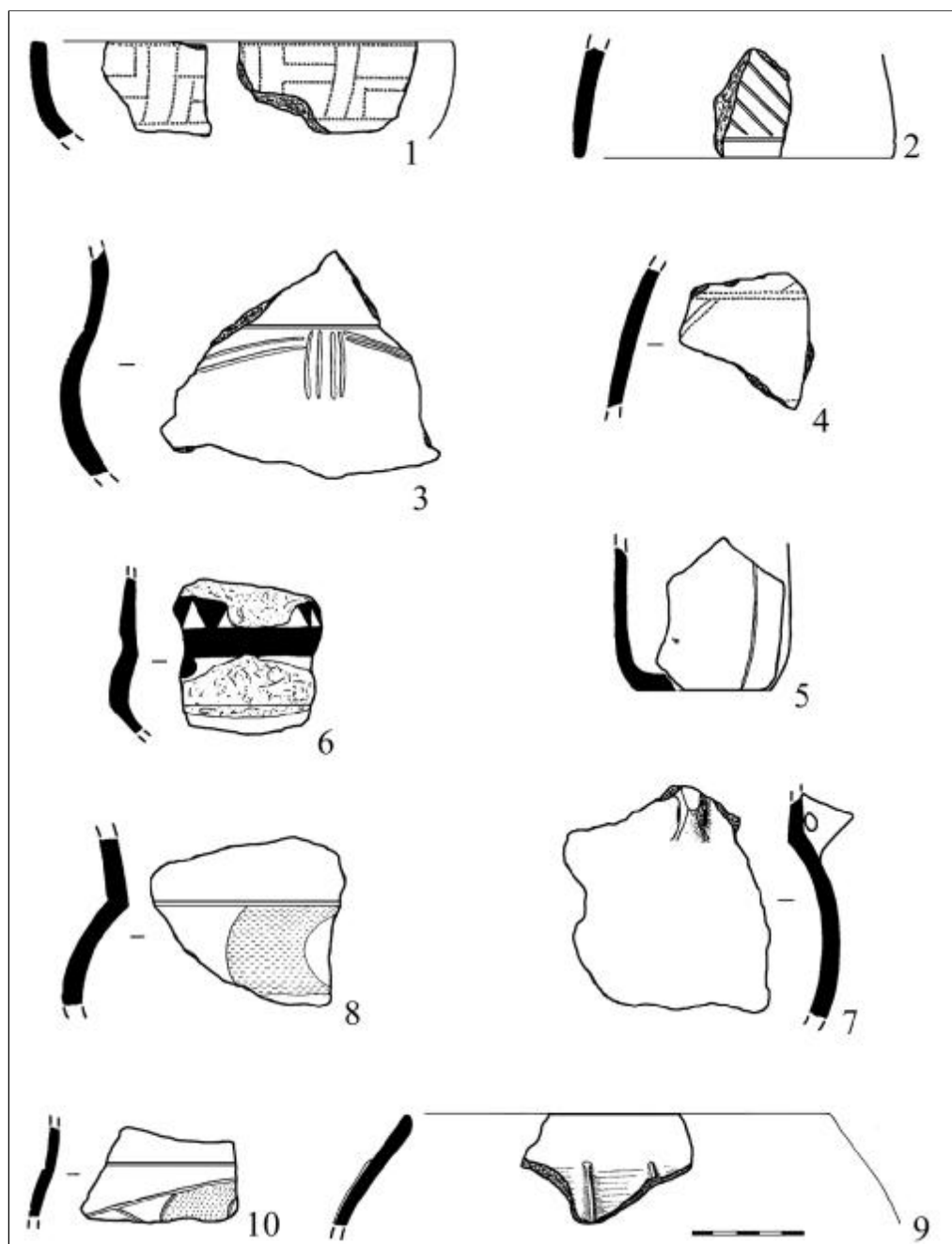


Fig. 2 - Pottery from Šabla

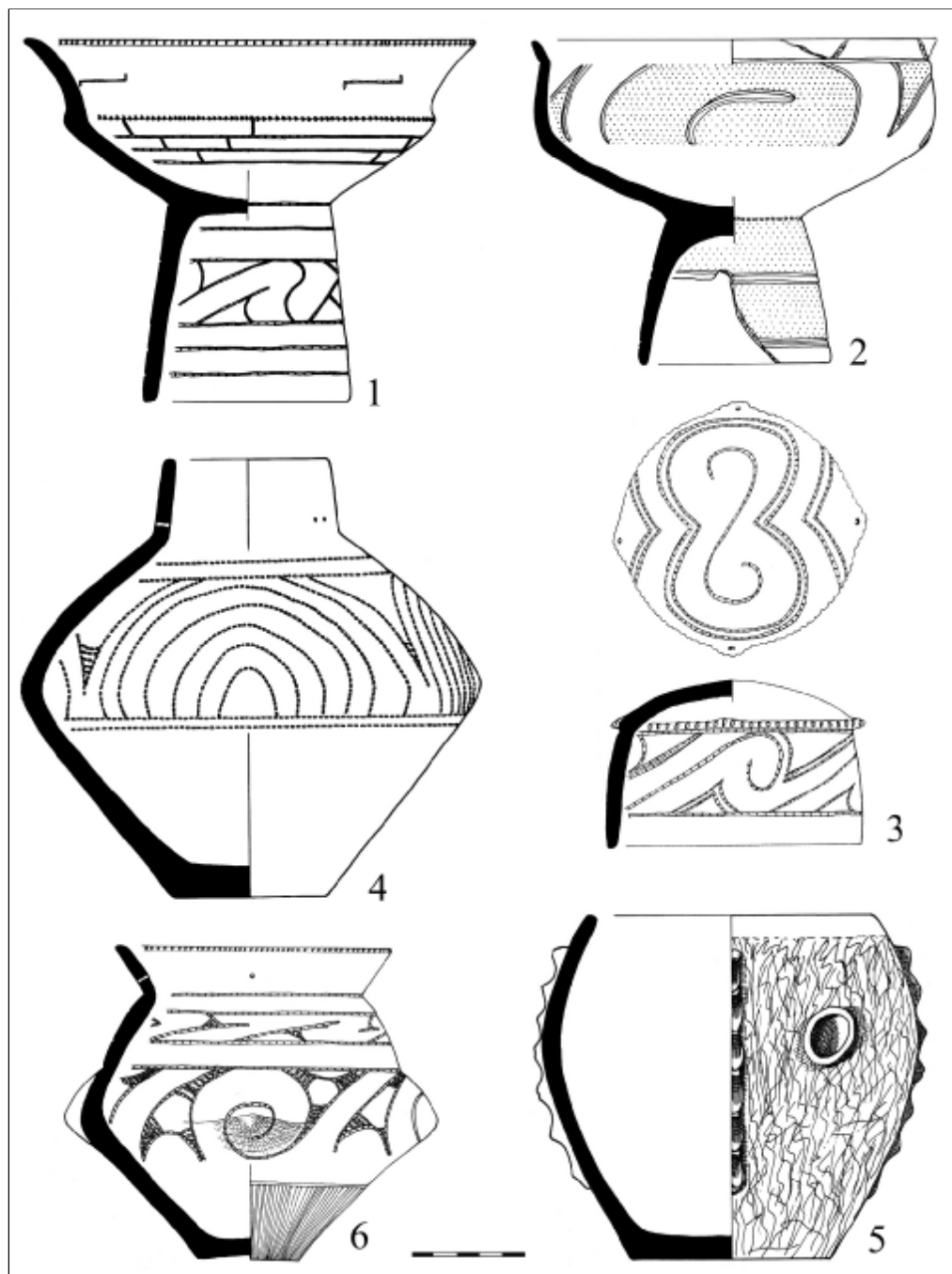


Fig 3 - Pottery from Suvorovo

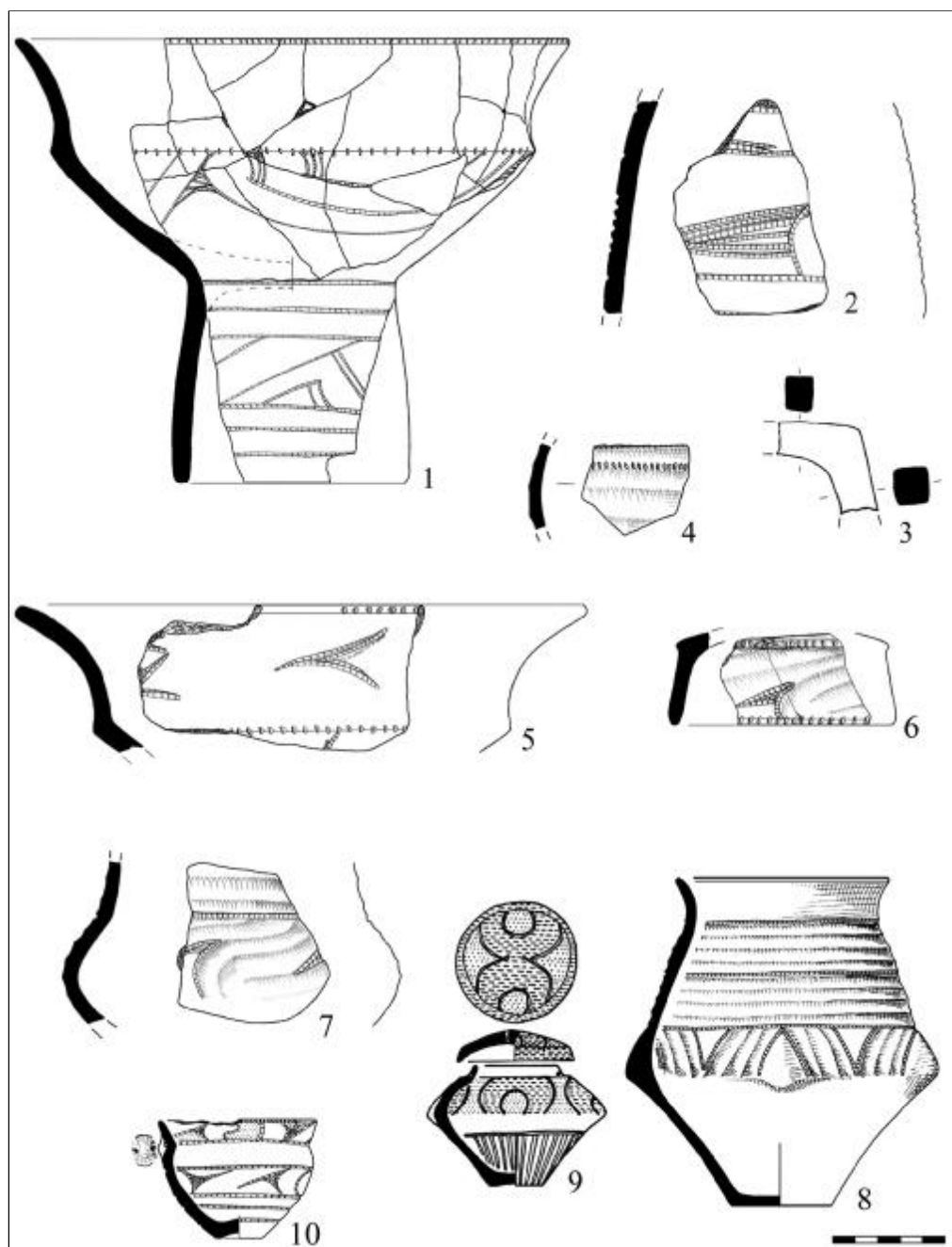


Fig. 4 - Pottery from Provadia (1-7), unknown localities in Dobrudja (8), around Varna (9) and near Sindel (10)

CAUZE PRIVIND SFÂRȘITUL ENEOLITICULUI ÎN ZONA LITORALULUI VEST-PONTIC. AȘEZAREA DE PE INSULA „LA OSTROV”, LACUL TAȘAUL (NĂVODARI, JUD. CONSTANȚA)

Valentina VOINEA

Progresele înregistrate în ultimele decenii în domeniul cercetării interdisciplinare și-au pus amprenta și asupra metodelor de investigare și interpretare arheologică. Nu e de mirare cum tema catastrofelor naturale, relatată metaforic de mituri străvechi, revine în atenția cercetătorilor după ce, mult timp, a fost considerată drept o interpretare naivă a unei literaturi fantastice¹.

În acest context, cauzele care au determinat sfârșitul civilizației străvechi Gumelnița ne apar mult mai complexe decât s-a crezut inițial, ipoteza pătrunderii violente a unor triburi nord-pontice² fiind, astăzi, contestată. Mai mult decât oricare altă regiune, zona litoralului vest-pontic impresionează atât prin

¹ Controversele cu privire la amploarea și durata transgresiunii neolitice în Marea Neagră sunt departe de a fi rezolvate; teoriile variază de la ipoteza deluviană, propusă de geologii W. Ryan și W. Pitman în lucrarea *Noah's flood: the new scientific discoveries about the event that changed history* (1998), susținută, de curând, și de P. Dimitrov (DIMITROV P., 2003), la ipoteza unor modificări geomorfologice lente, accelerate doar în ultimul mileniu datorită factorului antropic (GENOV I., PEYCHEV V., 2001). În articolul-manifest *Use of systematic, Paleoflood and Historical Data for the Improvement of Flood Risk Estimation. Review of Scientific Methods*, mai mulți cercetători au subliniat necesitatea imperativă a realizării unui proiect amplu care să permită prelucrarea sistematică a ultimilor date obținute de cercetările interdisciplinare – geologice, hidraulice, palinologice, malacologice etc. – cu privire la evoluția climatică și la modificările geomorfologice produse de-a lungul Holocenului (BENITO G. *et alii*, 2004). Altfel, prezentarea trunchiată, parțială a investigațiilor, riscă să denatureze, tot mai mult, adevărul științific.

² În 1981, P. Roman scria: *În jumătatea estică a Munteniei și în Dobrogea, iar la sud de Dunăre până spre Varna în parte peste un fond Cernavodă I, în parte peste un gol rezultat din dislocarea acestor ultime populații* (s.n.), s-a produs sedentarizarea triburilor pătrunse odată cu mișcarea Usatovo, din care a rezultat o cultură nouă ce a primit numele după o altă așezare reprezentativă de la Cernavodă (II), aflată pe un teren jos, în apropierea Dunării (ROMAN P., 1981, p. 40). E. Comșa considera că lipsa așezărilor gumelnițene târzii în zona litoralului s-ar putea explica prin pătrunderea triburilor nord-pontice care au dislocat și asimilat comunitățile locale. (COMȘA E., 1991, p.174).

descoperirile funerare spectaculoase de la Varna (MACHT 1988; LE PREMIER OR, 1989), Durankulak (DURANKULAK, 2004) și Devnia (TODOROVA H., 1971a), cât și prin dispariția rapidă a înfloritoarelor așezări eneolitice, fără metamorfozări culturale atât de obișnuite în alte regiuni. Ce anume a dus la sfârșitul acestor comunități înfloritoare și cum a influențat, ulterior, dispariția lor evoluția comunităților gumelnițene din regiunile învecinate ?

Anterior prezentării datelor referitoare la sfârșitul eneoliticului în regiunea amintită, considerăm oportună realizarea unui studiu de caz – analiza ultimului nivel de locuire din așezarea gumelnițeană de pe insula „La Ostrov”, lacul Tașaul (Năvodari). Deoarece descoperirile recente din acest punct au fost descrise în rapoartele preliminare (MARINESCU-BÎLCU S. *et alii*, 2000-2001, VOINEA V., 2001), ne vom opri, în continuare, doar asupra aspectelor legate de ultimul nivel eneolitic.

Chiar dacă apele lacului au distrus o mare parte din așezare, stratigrafia surprinsă cel mai bine pe latura de nord-vest a insulei ne oferă indicii importante privind sfârșitul locuirii. În secțiunea Sa (8 sectoare de 4 x 4 m, 128 mp.), sub nivelul vegetal, a cărui grosime nu depășește 0,30 m, s-a descoperit un strat compact de pietre, dispuse haotic (Fig. 1), fără să se contureze fundații ca în cazul construcțiilor de la Durankulak (DIMOV T., 2003). Blocurile de piatră se regăsesc pe toată suprafața insulei, fiind prezente și în sondajele Sβ, Sγ și Sδ (Fig. 2). De aceea, excludem posibilitatea unei acțiuni antropice care să fi dus la formarea acestui strat. În urma analizei sedimentologice, C. Haită a ajuns la următoarea concluzie:

Matricea siltică a nivelului cu elemente de bolovăniș corespunde unei acumulări naturale, într-o altă perioadă de ridicare a nivelului lacului Tașaul. Ceea ce nu se poate spune foarte precis este cărui moment cronologic îi corespunde. (HAITĂ C., 2000 – 2001, p. 152).

Poziția stratigrafică a acestui strat de pietre ne sugerează un moment apropiat abandonului deoarece blocurile de piatră acoperă *direct* ultimul nivel de locuire. Astfel, vase întregibile, sparte *in situ* sau chiar întregi s-au descoperit pe toată suprafața cercetată, sub și printre blocurile de piatră (Fig. 3 – 4).

Ultimul nivel de locuire, cu textura unui strat inundat,³ impresionează prin bogăția și diversitatea materialului arheologic (Fig.5 - 6):

- lame, burine, gratoare, microlite, toporașe, dălțițe de silex, șist, ancoră și greutate pentru plase de pescuit tăiate din calcar;
- ace, împungătoare, dălțițe, lustruitoare, fusaiole de os, mânere de corn;
- fusaiole, greutate, stecurători de ceramică;
- împungătoare de cupru;
- mărgelile de os, piatră sau din scoici perforate;
- idoli de os cu partea superioară rectangulară și idoli de tip *en violon*.

Pieseile prezintă stadii diferite de prelucrare și uzură: nefinisate, întregi sau în stare fragmentară, cu puternice urme de uzură, arse.

³ În studiul sedimentologic, C. Haită nota: *O ultimă etapă în evoluția insulei are loc după abandonul așezării și începe prin acumularea nivelului cu frecvente fragmente ceramice; acestea prezintă un aspect rulat, iar matricea lor sedimentară are caracteristicile unor transformări în stare umedă. (HAITĂ C., 2000-2001, p.152)*

Material ceramic descoperit în acest nivel își găsește cele mai bune analogii în nivelurile Gumelița A2 final de la Hârșova și Carcaliu: străchini cu marginea înclinată spre interior (LĂZURCĂ E., 1984, pl. VI / p. 431), platouri mari (HAȘOTTI P., 1997, fig. 105) castroane de dimensiuni mici, cu umăr carenat sau bombat (HAȘOTTI P., 1997, fig. 102 – 103), vase cu gât înalt, tronconic (LĂZURCĂ E., 1984, pl. IX / p. 434; HAȘOTTI P., 1997, fig. 104), vase de provizii cu umărul bombat și buza scurtă, dreaptă (LĂZURCĂ E., 1984, pl. X / p. 434; HAȘOTTI P., 1997, fig. 103). Alături de decorul tipic gumelnițean (pictura cu grafit) apar, într-un procent scăzut, elemente de tradiție Varna: angoba neagră lustruită - *pseudofirnis* - și decorul tip *Ezerovo* (motive incizate, scrijelate și acoperite cu pastă albă sau roșie, alternând cu suprafețe lustruite). H. Todorva a datat aceste elemente decorative, întâlnite în procent mult mai mare în așezările din regiunea lacurilor Varna – Beloslav, în fazele Varna II c - IIIc (TODOROVA H., 1971b; TODOROVA H., TONČEVA G., 1975, p. 45).

De reținut sunt și câteva elemente decorative folosite atât la sfârșitul fazei Gumelnița A2 cât și în faza Gumelnița B1 / Varna III. Amintim categoria de lux a vaselor bitronconice, cu umărul bombat, pentru decorarea cărora au fost asociate două tehnici: pictura cu grafit – motive organizate în registru, pe gât – și impresiuni sub formă de „paranteze”, dispuse în șiruri orizontale pe partea bombată a pansei. Piese similare celor de la Năvodari (MARINESCU-BÎLCU S. *et alii*, 2000-2001, pl.12 / p. 146), cu sau fără tortițe conice, s-au descoperit în întreg arealul complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI: în regiunea litorală la Kozareva - tell în apropiere de Kableshkovo – (GEORGIEVA P., 2003, fig. 4: 1-4 / p. 228), în Tracia Septentrională la Karanovo (HILLER St., NIKOLOV V., 1997, Tafel 137:4, 8), în complexul de vase de la Smjadovo (POPOV N., 1987; MACHT, 1988, Kat. 18 - Abb.4 / p. 86), la Dolnoslav (MACHT, 1988, Kat. 23 – Abb.46 / p.88), la nord de Dunăre, în tell-urile Căscioarele (VOINEA V., 2003, pl.123), Sultana (ANDRIEȘESCU I., 1924, pl. XXV, 3-4 / p. 88; pl. XXX-XXXI / p. 95), Pietrele (HANSEN S., DRAGOMAN A., *et alii*, 2005, fig. 19:4 / p. 23), în Dobrogea la Cernavodă (SCHUCHHARDT C., 1924, Abb. 7 / p. 15) ș.a.

Încadrarea cronologică a ultimului nivel inundat în faza finală Gumelnița A2 ne este sugerată și de prezența, în acest strat, a unor importuri Cucuteni tip C – două fragmente ceramice de culoare pământie, cu scoică în pastă, decorate cu „pieptene” (VOINEA V., 2001). După periodizarea propusă de A.Dodd-Oprițescu⁴, importul datează din faza veche când nu apăruse, încă, decorul șnurat, fiind parțial contemporană și cu Cernavodă Ia (DODD-OPRIȚESCU A., 1980, p. 548; 1981, p. 511) Cele mai vechi importuri de acest gen în areal gumelnițean au fost

⁴ Cel mai vechi material ceramic Cucuteni C, descoperit în mediu Cucuteni A4 la Drăgușeni și Fedeleșeni, se caracterizează prin pastă de culoare pământie, amestecată cu scoici pisate, decor striat, realizat cu „pieptene” (o matriță zimțată, posibil margine unei scoici) asociat cu impresiuni. Motivele – festoane, căpriori, ondolații, spirale – acoperă în mare parte suprafața exterioară, în special gâtul și umărul. Începând cu faza Cucuteni AB2 decorul categoriei tip C se simplifică, apar motivele șnurate, butoni *au repoussé*. În faza Cucuteni B asistăm la un proces de „cucutenizare” a ceramicii de tip C: se diversifică degresanții, arderea oxidantă apare mult mai des, iar decorul șnurat evoluează – motivul predominant, căpriorul, fiind realizat în tehnici variate. (DODD-OPRIȚESCU, 1980, p. 548 – 550)

semnalate pe linia Dunării, în nivel Gumelnița A2 final la Carcaliu (LĂZURCĂ E., 1984; 1991)⁵ și în nivel Cernavoda Ia, alături de importuri Cucuteni A4, în tell-ul de la Hârșova (POPOVICI D., HAȘOTTI P., 1988-1989, p. 291; HAȘOTTI P., 1997, p. 128-129)⁶.

În același nivel inundat s-a descoperit un complex cu totul special, unic până în prezent în areal gumelnițean - un mormânt dublu⁷. Groapa acestuia, acoperită de sediment siltic cimentat, perforază nivelul de distrugere al unei locuințe (L.I) din stratul inferior, în umplutură fiind antrenate bucăți de chirpici ars. Situația stratigrafică clară ne determină să atribuim mormântul ultimei secvențe de locuire. Dacă orientarea NNE-SSV o regăsim în majoritatea descoperirilor funerare contemporane, nu la fel de obișnuită a fost dispunerea defuncțiilor:

- primul schelet, în poziție chircit pe partea stângă, avea brațele îndoite, dispuse în fața capului și era așezat peste un pat de pietre (Fig. 7 – 8); în umplutura gropii s-au descoperit fragmente ceramice provenind de la trei vase neîntregibile, o falangă de cal, șlefuită pe o parte, cu urme de ocră roșu, un vârf de silex și un toporaș (MARINESCU-BÎLCU S. *et alii*, 2000-2001, p. 125); conform studiului antropologic preliminar, scheletul a aparținut unui bărbat de peste 60 de ani, de statură submijlocie (BĂLTEANU A.C., 2004-2005);

- al doilea schelet a apărut sub această amenajare de piatră, întins pe spate, cu membrele inferioare îndoite spre dreapta, brațul drept îndoit din cot și ridicat la nivelul feței, brațul stâng întins pe lângă corp (Fig.9); inventar – fragmente ceramice, un vârf, un gratoar și o lamă de silex, o fusaiolă de șist (fragmentară). Umplutura gropii acoperea o altă amenajare, realizată tot din blocuri de piatră, direct peste martorul de șist al insulei (Fig. 10) (MARINESCU BÎLCU S., VOINEA V. DUMITRESCU S., 2003, p.211).

Pentru regiunea litoralului vest-pontic, o înmormântare *intra-muros* a fost semnalată doar în punctul Batareiata (situat la NE de Varna); cu ocazia unor lucrări de construcții s-a descoperit, aici, un mormânt fără inventar, cu scheletul în poziție chircit pe stânga, având capul orientat spre nord (MIRČEV M., 1961, p. 120 – 122). Atribuirea culturală s-a făcut pe baza pieselor descoperite în apropierea mormântului, într-un nivel de distrugere (oase calcinate, chirpici ars); ceramica prezenta analogii cu cea descoperită în orizontul VII/ de la Durankulak, datat în faza Hamangia IV (SLAVCEV VI., 2000-2001, 2003).

Posibil ca mormântul dublu de la Năvodari să nu fi fost singular deoarece, printre resturile faunistice, au fost identificate și oase umane dispartate – 7 fragmente de oase lungi și 2 metapodii, fără conexiune anatomică între ele (MOISE D., 2000-2001, p. 155 – 164).

⁵ E. Lăzurcă a încadrat ceramica Cucuteni tip C în faza veche „fiind decorată numai prin impresiuni cu pieptenele și înțepături, cele cu șnurul lipsind cu desăvârșire” (LĂZURCĂ E., 1984, p. 17)

⁶ La baza nivelului Cernavoda Ia (locuința L.4) s-au descoperit importuri ceramice Cucuteni A3 - A4 și Cucuteni tip C.

⁷ Fiind descoperite în campanii diferite, cele două schelete au fost înregistrate inițial, din prudență, ca M. 1(1999) și M.2 (2002). După demontarea în întregime a celor două amenajări din blocuri de piatră s-a observat că cei doi defuncți au fost depuși în aceeași groapă, într-un mormânt dublu „etajat”.

Lipsa unui nivel de abandon între pietre și stratul inundat, bogăția materialului arheologic dispersat pe toată suprafața cercetată precum și prezența mormântului dublu sugerează părăsirea în grabă a așezării, cauzată, posibil, de o inundare rapidă. În urma forajelor efectuate în zona lacului Tașaul, Daniela Popescu și Caraivan Glicherie au propus următoarea reconstituire a peisajului pentru perioada în discuție:

Nivelul Mării Negre era cu cca 20 m mai coborât decât cel actual. Pe plasamentul actual al lacului Tașaul, râul Casimcea curgea pe o vale adânc incizată, cu versanți abrupti, deșușând într-un liman fluvio-marin, barat probabil de un cordon litoral situat mult mai în larg. (...) În perioada 7000 – 3000 are loc o intensă aluvionare a sectorului litoral situat la sud de promontoriul Clisargic, în condițiile creșterii continue a nivelului mării până spre cota actuală. Cordonul litoral era situat, probabil între cele două promontorii, reprezentate astăzi de insulele Ada și La Ostrov, însă la cote mult mai joase (între -15 / -10 m). Râul Casimcea era destul de energic, străpungând bariera litorală de nisip (POPESCU D., GLICHERIE C., 2002-2003, p. 57).

Aceste date vin în concordanță cu analiza ihtiologică realizată pe un lot osteologic prelevat din nivelul inundat: s-a observat că atât numărul de resturi osteologice, cât și dimensiunile indivizilor determinați sunt superioare pentru taxonii de apă dulce. Din totalul de 154,673 kg, estimat pe baza reconstituirii dimensiunilor, 88% reprezintă pești dulcicoli: crap, somn, șalău, biban, știucă de talie medie sau mare (RADU V., 2000 – 2001, p. 167 - 168)⁸. Pescuitul se făcea preponderent în apă dulce, așezarea eneolitică fiind situată, probabil, pe un promontoriu în apropierea gurii de vărsare a râului Casimcea. Creșterea nivelului mării coroborată cu mișcarea pe verticală, de coborâre a blocului tectonic la care s-a adăugat și un aport important de apă din Valea Casimcei - toate aceste transformări geo-morfologice puteau determina inundarea așezării (HAITĂ C., 2000-2001, p. 152).

Aceeași poziție geografică – la gura de vărsare a unui râu, în apropiere de mare - au avut-o majoritatea așezărilor „lacustre”⁹ din regiunea litoralului vest-pontic, datate la sfârșitul eneoliticului și/sau în bronzul timpuriu (după periodizarea bulgară): la vărsarea râurilor Djavolska, Rapotamo, Patovska, Batova, pe valea Kamciei - de la confluența râurilor Louda și Goljama Kamcia, până la vărsarea în mare – și pe valea Provadyska, cea mai populată dintre toate (LAZAROV M., 1993; IVANOV I., 1993; 1994; DRAGANOV V., 1995). Numai o creștere rapidă a nivelului mării ar fi putut determina inundarea simultană a așezărilor eneolitice concentrate pe această vale: Ezerovo I (Gară), Ezerovo II, Strachimirovo 1 (est), Poveljanovo, Morflotte (Varna I) și Arsenală. I. Ivanov înclina să accepte ideea unui cataclism de mare amplitudine care ar fi pus capăt

⁸ Speciile marine – sturioni și dorada – apar foarte rar, pescuitul în mare fiind de mai mică importanță; deoarece dorada este greu de pescuit în mare deschisă, V. Radu sugera o captură a ei pe canalele de vărsare a Casimcei în mare, într-o zonă lagunară (RADU V., 2000-2001, p. 168).

⁹ Cercetările subacvatice întreprinse la Arsenală au demonstrat lipsa de temei a termenului de așezări lacustre; ceea ce s-a considerat inițial ca reprezentând locuințe palafite s-a dovedit a fi în fapt construcții inundate brusc, suprastructura de lemn conservându-se foarte bine în depunerile sedimentare (MARGOS A., 1978; ZMEIKOVA I., 1991; IVANOV I., 1993; LAZAROV M., 1993).

așezărilor eneolitice din zona Varna, aducând ca argumente următoarele elemente: stratul de pietre care suprapune direct piesele eneolitice târzii și prezența polenului în nivelul inundat, acoperit de pietre (IVANOV I., 1989, p. 56).

Când s-a declanșat acest fenomen ?

Conform cronologiei stabilite de cercetătorii bulgari, sfârșitul așezărilor s-ar fi produs la sfârșitul eneoliticului, în faza finală Varna III. Datorită creșterii nivelului mării, zona litorală ar fi fost abandonată timp de peste 200 de ani (4100 – 3850 a.Chr), excepție făcând așezarea târzie de la Sozopol (DRAGANOV V., 1995, p. 236). Confruntând datele C14 publicate pentru așezările „lacustre” (BOJADŽIEV J., 1995, tab. 5 / p. 183) cu tabelul cronologic al eneoliticului din spațiul românesc (BEM C., 2000-2001, p. 44-45, fig. 7 / p. 49) obținem, pentru intervalul 4000 - 3900 cal.B.C., următoarele sincronisme:

Gumelnița A2c – început Gumelnița B1 – Cernavoda Ia – Cucuteni A3 / A4 – Varna III.

Chiar dacă la o primă vedere, sincronisme par imposibile, totuși, o analiză nuanțată a datelor C14, în raport cu importurile ceramice venite din mediu cucutenian (Cucuteni A3 și Cucuteni tip C - fază veche) fac posibil acest raport de contemporaneitate. În timp ce comunitățile gumelnițene din Dobrogea și NE Munteniei păstrau vechile tradiții, materialul ceramic fiind predominant de tradiție Gumelnița A2, în restul Câmpiei Române se observă tot mai mult elemente de factură apuseană (venite probabil din mediu Sălcuța-Krivodol) care determină trecerea spre faza Gumelnița B1. Astfel se explică prezența importurilor Cucuteni A3 atât în nivel Gumelnița A2, la Brăilița, Lișcoteanca (punctele *Moș Filon* și *Movila Olarului*), Rîmnicelu, Cireșu (HARTUCHE N., 1980), Carcaliu (LĂZURCĂ E., 1984; 1991), Hârșova, Târgușor - *Sitorman* (HAȘOTTI P., 1997, p. 101), cât și în nivel Gumelnița B1, la Gumelnița și Căscioarele (DUMITRESCU VL., 1964).

Situația stratigrafică de la Hârșova exclude posibilitatea unor invazii violente; între nivelurile Cernavoda Ia și Gumelnița A2 nu există cezura stratigrafică, primele locuințe cernavodene fiind ridicate peste un strat de nivelare cu ceramică gumelnițeană. La o simplă analiză a artefactelor descoperite în aceste locuințe, tradiția gumelnițeană este evidentă, trădând o coabitare pașnică a celor două comunități.

În zona litoralului vest-pontic nimic nu sugerează o pătrundere violentă a triburilor răsăritene; peste nivelul eneoliticului final (Varna III), inundat în majoritatea așezărilor cercetate, a urmat o perioadă de abandon în care locuințele distruse au fost acoperite de un strat aluvionar, bogat în cochilii marine. În perioada bronzului timpuriu – după periodizarea cercetătorilor bulgari - locuirea a fost reluată, însă, pentru scurt timp, așezările „lacustre” fiind din nou inundate. În intervalul de timp cuprins între sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului, prezențele răsăritene din spațiul vest-pontic se rezumă la descoperiri funerare și piese izolate (ISTORIA DOBRUDJA, 1984, p. 57). Situat în zona centrală a Dobrogei, mormântul de la Casimcea (HAȘOTTI P., 1997, p.130-131) jalonează direcția pătrunderilor răsăritene sporadice, dincolo de linia Dunării, spre interiorul Dobrogei și de aici mai departe, până în zona litorală. Dintre descoperirile funerare din regiunea litoralului vest-pontic amintim mormântul

tumular de la Reka Devnia (MIRČEV M., 1961, p.117 – 120) și cele 17 morminte¹⁰ din necropola Durankulak, datate în faza Cernavodă Ic (Renie) / Protojamnaja (DURANKULAK, 2004). Lor li se adaugă alte descoperiri fortuite, incerte – un mormânt tumular la Agigea, un mormânt la Baia-Hamangia (HAȘOTTI P., 1997, p. 131) și alte morminte cu încadrare incertă¹¹ descoperite la Sarichioi (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E. și I., 1979).

În timp ce așezările „lacustre” din regiunea Varna au fost inundate, la sud de Burgas, în portul Sozopol s-a menținut o enclavă eneolitică târzie. Investigațiile submarine întreprinse aici au permis reconstituirea configurației terenului – așezarea, datată la sfârșitul culturii Varna III și începutul culturii Cernavoda I (4100 – 3850 BC), era situată în apropierea gurii de vărsare a râului Patovska, într-o zonă mlăștinoasă, unde comunitățile Varna III au putut supraviețui o perioadă mai lungă de timp (LAZAROV M., 1993, p. 10; DRAGANOV V., 1995, p. 236, 239).

Care au fost cauzele acestor mișcări de populații – localnici și alogeni?

Studiile interdisciplinare vin să completeze tot mai mult, ca într-un *puzzle*, tabloul general al modificărilor climatice de la sfârșitul Atlanticului. Intervalul cronologic 6050 – 5600 cal.BP /4100 – 3650 BC s-a caracterizat printr-o încălzire accentuată a climei, cu veri calde și lungi (TOMESCU M., 1998 – 2000, p. 268). Pentru a sublinia amploarea acestor fenomene amintim doar câteva concluzii punctuale privind modificările paleomediului din diferite microregiuni.

În Macedonia Răsăriteană (bazinul Dramei), cele mai scăzute depunerile aluvionare pe râul Xeropotamos au fost înregistrate la sfârșitul neoliticului final și în perioada bronzului vechi, ca urmare a unui deficit de precipitații (LESPEZ L., 2003). Tot pentru Peninsula Balcanică amintim datele palinologice obținute pe sedimente prelevate din două lacuri sub-alpine (altitudine 2320 – 2340 m), situate în Munții Rila (Bulgaria); reținem aceeași aridizare a climei post 6000 BP, procentul de conifere scăzând în favoarea speciilor de foioase (TONKOV S., MARINOVA E., 2005).

La nord de Dunăre, în regiunea Maramureșului (L. Preluca Țiganului, Munții Gutâiului), analizele palinologice indică o expansiune în altitudine a carpenului (*Carpinus*) după 5750 BP, pe fondul unei încălziri climatice (FEURDEAN A., 2005). În zona central-europeană, după perioada de optimum climatic (7500 - 6300 BP) sunt semnalate modificări climatice majore; pe fondul încălzirii climei din perioada 6300 – 6000 BP, limita forestieră în nordul Alpilor Elvețieni atinge altitudinea maximă 2260 m (WICK L. et alii, 2003). Analizele palinologice, malacologice și sedimentologice realizate pentru L. Neuchâtel indică o încălzire accentuată în intervalul 6000 – 5000 BP, asociată cu o creștere a ratei eroziunii (SCHWALB A. et alii, 1998).

Efectele acestei încălziri s-au făcut simțite și în zonele litorale, determinând procesul transgresiunii marine. De aceea, transgresiunea neolitică în bazinul

¹⁰ Mormintele M. 12, M. 15, M. 24, M. 119, M. 128, M. 162, M. 164, M. 166, M. 181, M. 190, M. 448, M. 982, M. 985, M. 99, M. 1028, M. 1061, M. 1126

¹¹ În lipsa unor elemente de datare certă, autorii au încadrat mormintele „într-o cultură de la sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului” (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E. și I., 1979, p. 64)

Mării Negre nu trebuie privită ca un fenomen izolat, evenimente similare, pentru același interval cronologic (6000 – 5500 BP), fiind semnalate în regiuni îndepărtate - în zona litorală a Oceanului Indian (DALONGEVILLE R., PRIEUR A., 1995)¹².

În regiunea litoralului vest-pontic, perioada Atlanticului târziu (6300 – 6000 BP) s-a caracterizat, după cum indică diagramele polinice realizate pentru lacurile Varna, Durankulak, Shabla – Ezeretz, prin restrângerea pădurilor de conifere mixte și extinderea suprafețelor cultivate cu cereale (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*, *Triticum aestivum*, *Hordeum vulgare*) (BOZILOVA E., FILIPOVA M., 1991; RYAN B.F., 1997). Degradarea pădurilor mixte de conifere se explică prin extinderea suprafețelor agricole, factorul antropic având un rol considerabil în aridizarea climei (defrișări, culturi repetate în aceeași zonă). De asemenea, influxul salinității sugerează, pentru aceeași perioadă, o creștere a nivelului mării (CHRISTOVA R., 2003, p.40, tab. 1/p. 37).

Chiar dacă problema prezenței peștilor stenotermi și a moluștelor de tip *Spondylus* în Marea Neagră rămâne, în continuare, nerezolvată, datele privind repartiția temporală și spațială a podoabelor de *Spondylus* vin în concordanță cu modificările climatice. Reluând întreaga problemă legată de prezența speciei *Spondylus gaederopus* în Marea Neagră, H. Todorova a subliniat, din nou, amploarea fenomenelor naturale și efectele catastrofale ale acestora asupra comunităților eneolitice din SE. Europei.¹³ (TODOROVA H., 1995, p. 90). Conform autoarei, în prima jumătate a mileniului V a.Chr., țărmul vest-pontic, cu aspect stâncos, precum și apa marină – caldă, bogată în oxigen și cu o salinitate mai ridicată decât cea actuală – constituiau condiții ideale pentru dezvoltarea speciei de moluște *Spondylus*. Ulterior, începând cu 4300 a.Chr. specia *Spondylus* începe să dispară treptat, explicându-se, astfel, raritatea podoabelor de scoici din arealul Gumelnița în comparație cu cele descoperite în necropolele Hamangia (TODOROVA H., 2000). Care ar fi fost cauzele acestei dispariții? Pe de o parte creșterea rapidă a nivelului Mării Negre, pe fondul încălzirii climatice accentuate, temperatura medie anuală fiind cu 3°C mai ridicată decât cea actuală, a dus la o salinitate mai redusă, pe de altă parte baza stâncoasă a litoralului a fost înnisipată prin depuneri sedimentare importante.

Prin urmare, pătrunderile răsăritene trebuie privite în contextul modificărilor climatice importante de la sfârșitul eneoliticului. Noii veniți au preferat mai întâi stepa dobrogeană, deplasându-se spre sud pe linia Dunării la sfârșitul fazei Gumelnița A2, după cum o dovedesc descoperirile de la Hârșova

¹² Misiunea arheologică franceză condusă de R. Boucharlat a realizat, începând cu 1984, ample cercetări arheologice și interdisciplinare în zona litoralului oriental (Oceanul Indian) al Emiratelor Arabe Unite. În prima perioadă de evoluție a litoralului (6000 – 5500 BP), apele oceanului au invadat zona costieră modificând depozitele fluviale.

¹³ H. Todorova considera că transformările climatice au afectat, mai întâi (1/2 mil. V a.Chr.), sudul Peninsulei Balcanice ocupat de comunități Dimini, Maliq și Dikili Tash – Slatino. În a doua etapă, corespund fazei Varna III (Gumelnița B1 în Muntenia) procesul a fost mult mai amplu - *the catastrophe was of colossal scope* (TODOROVA H., 1995, p. 90) – cuprinzând regiuni întinse din N. Traciei, NE Bulgariei, Muntenia și zona litoralului vest-pontic. Aridizarea climei, creșterea temperaturii, urmată de transgresiunea marină și inundarea zonelor joase de luncă - toate aceste transformări au determinat distrugerea multor așezări eneolitice.

(POPOVICI D., HAȘOTTI P., 1988-1989, p. 293; HAȘOTTI P., 1997). Pătrunderile Cernavodă I au avut loc după sau cel mult în momentul inundării așezărilor din zona litoralului vest - pontic. Dispariția așezărilor din Dobrogea a rupt echilibrul schimburilor culturale, determinând decăderea treptată a vechilor centre gumelnițene din nordul Dunării, aflate în faza Gumelnița B1.

Fenomene similare se petrec și în sudul Dunării, zona Traciei de nord fiind treptat depopulată. În timp ce în vestul Peninsulei Balcanice și în zona Transilvaniei înflorau noi așezări Sălcuța (fazele III –IV) și Bodrogkeresztúr, în Tesalia, Tracia, Muntenia, zona vest-pontică, catastrofele naturale grăbeau sfârșitul culturilor Dimini, Dikili Tash-Slatino, Gumelnița - Karanovo VI. Lor li s-au adăugat pătrunderile de populații străine, migrate în mai multe valuri succesive din zona răsăriteană. Ipoteza unor deplasări de populații este întărită și de descoperirile din Munții Rhodopi – cultura Yagodina, definită pe baza descoperirilor din peșteri, fiind atribuită „*posibil emigranților din Tracia*” (TODOROVA H., 1995, p. 90).

Pe măsură ce arealul gumelnițean s-a restrâns, formele tradiționale (Gumelnița A2) păstrându-se doar la sudul Dunării, cultura Sălcuța s-a extins spre Banat și la est de Olt, direcția schimburilor culturale mutându-se spre vest. Multe așezări sălcuțene datează din fazele IIc și III, perioadă în care civilizația Gumelnița apusese (ȘIMON M., 1989). Coroborând transformările climatice și geo-morfologice cu modificările survenite în relațiile interculturale, găsim o explicație plauzibilă privind sfârșitul civilizației gumelnițene. Deplasarea comunităților spre zona deluroasă și spre vest face ca centrul de „iradiere” culturală să devină complexul cultural Krivodol – Sălcuța – Bujanj; centrul minier de la Ai Bunar decade, impunându-se acum Rudna Glava și zona transilvăneană, ocupată de comunitățile Bodrogkeresztúr. Vechile tradiții „renasc” în mediul sălcuțean, dar formele tradiționale sunt metamorfozate; în locul multitudinii de forme și decoruri, de teme plastice, în locul măiestriei „artistului” care prin minimum de mijloace „însuflețea” opera sa, rămân formele utilitare și imitațiile rigide după un canon.

Departate de a fi dat răspunsuri definitive la o problemă atât de complexă, demersul nostru evidențiază câteva aspecte:

- Modificările climatice produse la sfârșitul Atlanticului au determinat procese în lanț, depășind limitele culturale.

- Tipologia ceramicii, redusă la situri sau microregiuni riscă să ofere o succesiune cronologică eronată. De aceea, se impun reconsiderări de fond ale vechilor periodizări, în concordanță cu datele C14 și importurile ceramice. Contemporaneitatea parțială Gumelnița A2c – Gumelnița B1 - Varna III demonstrează existența mai multor aspecte regionale, cu evoluții distincte în funcție de particularitățile fiecărei regiuni.

- Simbiozele culturale, coabitările pașnice fac tot mai inoperante noțiunile de cultură și fază – stabilite uneori *a priori*, doar pe baze tipologice.

În final, fără teama de a exagera, subliniem necesitatea stridentă a realizării unui proiect amplu de cercetare pluridisciplinară a litoralului vest-pontic, regiunea surprinzând poate cel mai bine transformările generale de la sfârșitul eneoliticului.

STUDIUL ANTROPOLOGIC AL SCHELETULUI NR. 1 DESCOPERIT PE INSULA „LA OSTROV” NĂVODARI

Ana-Cezarina BĂLTEANU*

Scheletul studiat în nota de față provine din săpăturile arheologice efectuate „La Ostrov” - Năvodari.

Materialul care ne-a parvenit oferă un grad slab de conservare. Astfel, atât neurocraniul cât și scheletul postcefalic, foarte fragmentate și cu mari discontinuități anatomice, nu au putut beneficia de restaurare și de măsurătorile corespunzătoare. În acest caz, studiul resturilor osoase umane au fost analizate mai mult sub aspect morfologic.

Studiul fragmentelor neurocraniene și de mandibulă

Fragmentele neurocraniene ale acestui schelet prezintă ca o primă particularitate o tăblie osoasă ușor îngroșată.

Fragmentele din *occipital* ne sugerează un os relativ înalt și bombat, care prezintă în sutura „lambdoidă” numeroase oase mici suplimentare („oase inca”). Fața externă a resturilor occipitale oferă impresiuni musculare nucale (ale mușchilor gâtului) destul de evidente.

Fragmentele din parietale precum și singurul fragment din temporal prezintă suturile sagitală și temporo-parietală închise, caracteristică ce ne-a oferit un ajutor în stabilirea vârstei înaintate a subiectului. În plus, fragmentul osului temporal are o apofiză mastoidă dezvoltată (caracter morfologic important în stabilirea sexului).

Fragmentul de mandibulă este prezentat mai ales prin ramul drept al acesteia (compus din ramul orizontal și vertical).

Mandibula este bine dezvoltată, relativ înaltă, cu un menton bine marcat, iar ramul vertical cu gonioane bine schițate, dar nerăsfrânte; prezintă un amestec de elemente predominant mediteranoide cu unele nordoide.

Subiectul, deși în vârstă, nu a avut dinți pierduți în timpul vieții.

Dentiția prezintă oferă, în schimb, un grad de erodare deosebit de accentuat.

Statura și scheletul postcefalic

Scheletul postcranian este și el deosebit de fragmentat, fiind reprezentat prin scheletul membrelor inferioare și superioare, fragmente din osul coxal, coaste, vertebre.

S-a putut aproxima lungimea maximă a femurului drept: 425 mm.

Determinarea sexului evaluat după forma mandibulei și dezvoltarea apofizei mastoide, precum și a altor fragmente de oase lungi cu impresiuni musculare relativ evidente, arată că ele au aparținut unui *bărbat*.

* Centrul de Cercetări Antropologice „Fr. I. Rainer” - Iași

Determinarea staturii s-a putut stabili numai după lungimea femurului și s-a calculat după media celor trei metode (Manouvrier - T = 1,61 m; Bach-Breitinger - T = 1,64 m; Trotter-Glessner - T = 1,62 m), valoarea sa fiind de 1,62 m.

Prin această valoare subiectul studiat se încadrează pe scara Martin în categoria de statură submijlocie.

Date fiind închiderea suturilor craniene și gradul mare de abraziune dentară putem concluziona că subiectul studiat a aparținut unui *matur*, de peste 60 de ani.

În final, deși gradul de conservare nu ne-a permis un studiu antropologic mai detaliat, ne putem exprima că resturile au aparținut unui subiect de *sex masculin*, în vârstă de peste 60 ani, de statură submijlocie, prezentând unele caractere mediteranide.

BIBLIOGRAFIE

- ANDRIEȘESCU I., 1924 - I. Andrieșescu, *Les fouilles de Sultana*, Dacia 1 (1924), p. 51-107.
- BĂLTEANU A.C., 2004-2005 - A.C. Bălțeanu, *Studiul antrologic al scheletului nr.1 descoperit pe insula „La Ostrov”, Năvodari*, Pontica 37-38 (2004-2005).
- BOJADŽIEV J., 1995 - J. Bojadžiev, *Chronology of prehistoric cultures in Bulgaria*, vol. *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in World Archaeology 22 (1995), p. 149 – 192.
- BEM C., 2000 – 2001 - C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33 – 34 (2000-2001), p. 25 – 121.
- BENITO G. et alii, 2004 - G. Benito, M. Lang, M. Barriendos, M. Carmen Llasat, F. Francés, T. Ouarda, V. Thorndycraft, Y. Enzel, A. Bardossy, D. Coeur, B. Bobée, *Use of Systematic, Paleoflood and Historical Data for the Improvement of Flood Risk Estimation. Rewiew of Scinetifics Methods, Natural Hazards (Special Issue on Strategies and Applications in Natural Hazard Research Using Historical Data)*, vol. 31 (2004), 3, p. 623 – 643.
- BOZILOVA E., FILIPOVA M., 1991 - E. Bozilova, M. Filipova, *Palynological and paleoethnobotanical evidence about the human impact on the vegetation along the bulgarian Black Sea Coast from the Neolithic till the Greek colonisation*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 87– 96.
- CHRISTOVA R., 2003 - Rajna Christova, *Biostratigraphical Analysis and Paleocological Conditions in the Bulgarian Black Sea Zone During the Quaternary*, Трудове на Инситута по океанология, 4, Варна (2003), p. 36 – 41.
- COMȘA E., 1991 - E. Comșa, *Ensembles néolithiques près du littoral roumain de la mer Noire*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 167 – 176.
- DALONGEVILLE R., PRIEUR A., 1995 - R. Dalongeville, A. Prieur, *Les variations récentes de la ligne de rivage sur le littoral Oriental (Océan Indien) des Émirates Arabes Unis*, vol. *L'Homme préhistorique et la Mer*, Actes du 120^e Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques, Aix-en-Provence, 1995, Paris, 1995(1998), p. 115 – 125.

- DIMITROV P., 2003 - P. Dimitrov, *The Black Sea – a Clue to the Secrete of World Flood*, Трудове на Инситута по океанология, 4, Варна (2003), p. 52 – 57.
- DIMOV T., 2003 - T. Dimov, *Торография, стратиграфия и архитектура на селищата от праисторическата култура Хаманджия в Добруджа*, Dobroudja, 2, Varna (2003), p. 123 – 144.
- DODD - OPRÎTESCU A., 1980 - A. Dodd-Oprițescu, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, SCIVA 31 (1980), 4, p. 547 – 557.
- DODD - OPRÎTESCU A., 1981 - A. Dodd-Oprițescu, *Ceramica ornamentată cu șnurul din aria culturilor Cucuteni și Cernavoda I*, SCIVA 32 (1981), 4, p. 511 – 528.
- DRAGANOV V., 1995 - V. Draganov, *Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza Bay near Kiten*, vol. *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in World Archaeology, 22 (1995), p. 225 – 241.
- DUMITRESCU VI., 1964 - VI. Dumitrescu, *Considérations et données nouvelles sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, Dacia NS 8 (1964), p. 53 – 66.
- DURANKULAK, 2004 - *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak* (coord. H. Todorova), Teil 1 – Textteil, Teil 2 – Katalogteil, Sofia, 2004.
- FEURDEAN A., 2005 - A. Feurdean, *Holocene forest dynamics in northwestern Romania*, The Holocene, 15 (2005), 3, p. 435 – 446.
- GENOV I., PEYCHEV V., 2001 - I. Genov, V. Peychev, *Holocen sediments from West part of Black Sea*, Трудове на Инситута по океанология, 3, Варна, p. 29 – 42.
- GEORGIEVA P., 2003 - P. Georgieva, *About the end of the Eneolithic along the West Black Sea Coast*, Dobroudja, 21 (2003), p. 214 – 238.
- HAITĂ C., 2000 – 2001 - C. Haită, *Considerații asupra evoluției Insulei „La Ostrov”, Lacul Tașaul, în perioada locuirii neo-eneolitice, în Așezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999 -2000*, Pontica 33 – 34 (2000-2001), p. 150 – 154.
- HARTUCHE N., 1980 - N. Harțuchi, *Importuri cucuteniene în mediul culturilor eneolitice din zona Brăilei*, Studii și Comunicări, Focșani, 3 (1980), p. 9 – 25.
- HAȘOTTI P., 1997 - P. Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana I, Constanța, 1997.
- HANSEN S., DRAGOMAN Al. et alii, 2004 - Sven von Hansen, Al. Dragoman, N. Benecke, J. Görsdorf, F. Klimscha, S. Oanță-Marghitu, A. Reingruber, *Eurasia Antiqua*, 10, (2004), p. 1 – 53.
- HILLER St., NIKOLOV V., 1997 - St. Hiller, V. Nikolov, *Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 – 1992*, Salzburg – Sofia, 1997.
- ISTORIA DOBRUDJA, 1984 - *История на Добруджа* (coord. A. Fol, S. Dimitrov) vol. I, 1984.
- IVANOV I., 1989 - I. Ivanov, *La nécropole chalcolithique de Varna et les cités lacustres voisines*, vol. *Le premier or de l'humanité en Bulgarie. 5^e millénaire*, Paris, 1989, p. 49 – 56.

- IVANOV I., 1993 - I. Ivanov, *À la question de la localisation et des études des sites submergés dans les lacs de Varna*, Pontica 26 (1993), p. 19 – 26.
- IVANOV I., 1994 - I. Ivanov, *Les contacts commerciaux pendant l'époque énéolithique – voies maritimes et voies fluviales*, Thracia Pontica 6 (1994), 1, p. 119 – 124.
- LAZAROV M., 1993 - M. Lazarov, *Les sites submergés le long du Pont Ouest dans le contexte de l'histoire pontique et méditerranéenne*, Pontica 26 (1993), p. 7 – 18.
- LĂZURCĂ E., 1984 - E. Lăzurcă, *Cercetări arheologice în stațiunea neolitică de la Carcaliu*, Peuce 9 (1984), p. 23 – 28.
- LĂZURCĂ E., 1991E. - Lăzurcă, *Ceramica cucuteniană în contextul așezării gumelnițene de la Carcaliu (jud. Constanța)*, Peuce 10, vol. 1 (texte) (1991), p. 13 – 19, vol. 2, pl. I-V.
- LE PREMIER OR, 1989 - *Le premier or de l'humanité en Bulgarie. 5^e millénaire* (coord. C. Eluère), Paris, 1989.
- LESPEZ L., 2003 - L. Lespez, *Geomorphic responses to long-term land use changes in Eastern Macedonia (Greece)*, CATENA, An Interdisciplinary Journal of Soil Science – Hydrology, Geomorphology focusing on Geoecology and Landscape, 51 (2003), 3-4, p. 181 – 208.
- MACHT, 1988 - *Macht, Herrschaft und Gold* (coord. A. Fol, J. Lichardus), Ausstellungskatalog Saarbrücken, 1988.
- MARGOS A., 1978 - A. Margos, *Les cités lacustres dans les lacs de Varna et la nécropole de Varna*, Studia Praehistorica 1 – 2 (1978), p. 146 – 148.
- MARINESCU-BÎLCU S. et alii, 2000 – 2001 - S. Marinescu-Bîlcu, V. Voinea, S. Dumitrescu, C. Haită, D. Moise, V. Radu, *Așezarea eneolitică de pe Insula „La Ostrov”, lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999-2000*, Pontica 33 - 34 (2000-2001), p. 123 – 170.
- MARINESCU-BÎLCU S., VOINEA V., DUMITRESCU S., 2003 - S. Marinescu-Bîlcu, V. Voinea, S. Dumitrescu, *Năvodari, jud. Constanța*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2002, CIMEC, 2003, p. 210-211.
- MIRČEV M., 1961 - M. Мирчев, *Три погребения от енеолитната епоха*, Известия на варненското археологическо дружество 12 (1961), p. 117 – 125.
- MOISE D., 2000-2001 - D. Moise, *Studiul materialului osteologic de mamifere, în Așezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999 -2000*, Pontica 33 – 34 (2000-2001), p. 155 – 164.
- OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU E. și I., 1979 - E. și I. Oberländer-Târnoveanu, *Așezarea neolitică și necropola de la Sarichioi*, Materiale 13, Oradea (1979), p. 58 – 70.
- POPESCU D., GLICHERIE C., 2002-2003 - D. Popescu, C. Glicherie, *Evoluția zonei Lacului Tașaul în Cuaternarul Târziu*, Pontica 35 - 36 (2002-2003), p. 53 – 59.
- POPOV N., 1987 - Н. Попов, *Колективна находка от глинени съдове от селищната могила край гр. Смядово, Шуменски окръг*, Годишник на музеите от северна България 13 (1987), p. 5 – 14.

- POPOVICI D., HAȘOTTI P., 1988 – 1989 - D. Popovici, P. Hașotti, *Considerations about the synchronism of the Cernavoda I Culture*, Pontica 21-22 (1988-1989), p.291 – 297.
- RADU V., 2000 – 2001 - V. Radu, *Studiul materialului arheoihtologic, în Așezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999 -2000*, Pontica 33 – 34 (2000-2001), p. 165 – 169.
- ROMAN P., 1981 - P. Roman, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, SCIVA, 32 (1981), 1, p.21 – 42.
- RYAN B.F., 1997 - B.F. Ryan, *An abrupt drowning of the Black Sea shelf*, Marine Geology 138 (1997), p. 119 – 126.
- SCHUCHHARDT C., 1924 - C. Schuchhardt, *Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, PZ 15 (1924), p. 9 – 27.
- SCHWALB A. et alii, 1998 - A. Schwalb, P. Hadorn, N. Thew, F. Straub, *Evidence for Late Glacial and Holocen environmental changes from subfossil assemblages in sediments of Lake Neuchâtel, Switzerland*, Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 140 (1998), 1, p. 307 – 323.
- SLAVČEV VI., 2000-2001 - VI. Slavčev, *Четири енеолитни обекта северно от Варна*, Известия на Народния Музей, Варна, 36 – 37 (51 – 52), Varna (2000-2001), p. 135 – 163.
- SLAVČEV VI., 2003 - VI. Slavčev, *Charakteristik der Keramik von Schicht VII aus dem Tell „Die Große Insel” bei Durankulak, Nordostbulgarien*, Dobroudja 21 (2003), p. 145 – 175.
- ȘIMON M., 1989 - M. Șimon, *Așezarea sălcuțeană de la Ostrovul Corbului jud. Mehedinți*, SCIVA 40 (1989), 2, p. 107 – 145.
- TODOROVA H., 1971 а - X. Тодорова, *Късноенеолитният некропол край град Девня-Варненско*, Izvestija Varna 7 (22), 1971, p. 3 – 40.
- TODOROVA H., 1971 б - X. Тодорова, *Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг*, Arheologia 2 (1971), p. 66 – 75.
- TODOROVA H., 1995 - H. Todorova, *The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory*, vol. Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology, 22 (1995), p. 79 – 98.
- TODOROVA H., 2000 - H. Todorova, *Die Spondylus-Problematik heute*, vol. Karanovo (coord. St. Hiller, V. Nikolov), Wien, 2000, p. 415 – 422.
- TODOROVA H., TONČEVA G., 1975 - H. Todorova, G. Tončeva, *Die äneolithische Pfahlbausiedlung bei Ezerovo im Varnasee*, Germania 53 (1975), p. 30 – 46.
- TOMESCU M., 1998 – 2000 - M. Tomescu, *Holocenul – date cronologice și climatice*, CA(B) 11, partea I (1998-2000), p. 235 – 270.
- TONKOV S., MARINOVA E., 2005 - S. Tonkov, E. Marinova, *Pollen and plant macrofossil analyses of radiocarbon dated mid-Holocene profiles from two subalpine lakes in the Rila Monutains, Bulgaria*, The Holocene, 15 (2005), 5, p. 663 – 671.

- VOINEA V., 2001 - V. Voinea, *Cultura Gumelnița în centrul și sudul Dobrogei*, CD O civilizație necunoscută Gumelnița, CIMEC 2001; <http://www.archweb.cimec.ro/Arheologie/gumelnita>.
- VOINEA V., 2003 - V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița – Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, teză de doctorat (mss).
- ZMEIKOVA I., 1991 - I. Zmeikova, *Certains aspects des problèmes concernant la terminologie, la chronologie et la caractéristique culturelle des palafittes du Bronze Ancien près de Varna, Thracia Pontica 4* (1991), p. 137 – 144.
- WICK L. et alii, 2003 - L. Wick, J.F.N. van Leeuwen, W.O. van der Knaap, A.F. Lotter, *Holocen vegetation development in the catchment of Sägistalsee (1935 m asl), a small lake in the Swiss Alps*, *Journal of Paleolimnology*, 30 (2003), 3, p. 261 – 272.



Fig. 1 – S α , st. 1 – 4, US. 3001 – 3002 – 3003 – 3004



Fig. 2 - S δ profilul de NE



Fig. 3 – Sα, st.3, US. 3007



Fig. 4 – Sα, st. 8, US. 1089

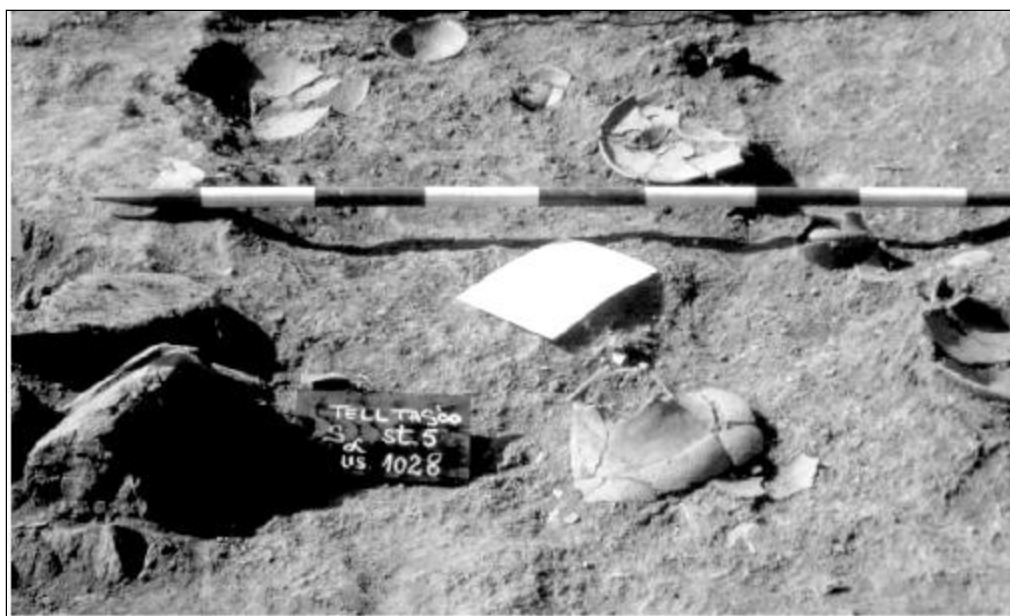


Fig 5-6 – ultimul nivel eneolitic, inundat – Sα, st. 5, US 1028



Fig. 7 – mormântul M. 1 / schelet nr. 1



Fig. 8 – mormântul M. 1, amenajare din blocuri de piatră, sub scheletul nr. 1



Fig. 9 – mormântul M. 1 / scheletul nr. 2



Fig. 10 – mormântul M. 1, amenajare din blocuri de piatră, sub scheletul nr. 2

**CAUSES CONCERNANT LA FIN DE L'ÉNÉOLITHIQUE DANS
LA ZONE DU LITTORAL OUEST-PONTIQUE.
LE SITE DE L'ÎLE „LA OSTROV”, LE LAC DE TAȘAUL
(NĂVODARI, DÉPART. DE CONSTANTZA)**

Résumé

Les recherches récentes effectuées dans le site énéolithique de l'île „La Ostrov” ramènent en discussion des hypothèses plus anciennes concernant les causes qui ont déterminé la fin de l'énéolithique dans la zone du littoral ouest-pontique. Au-delà de l'image simpliste de certaines invasions orientales violentes, les recherches inter-disciplinaires réalisées le long de la dernière décennie viennent dessiner un tableau beaucoup plus complexe où le facteur naturel a joué un rôle décisif. La situation stratigraphique du site énéolithique de l'île „La Ostrov” corroborée par des analyses sédimentologiques, ichtiologiques et par des sondages géologiques faits dans la zone du lac Tașaul mène à ce que tout vienne confirmer l'hypothèse d'une transgression marine assez ample qui aurait pu conduire à la destruction des sites énéolithiques dans l'espace littoral.

Même si les eaux du lac ont détruit une partie importante du site, la stratigraphie, le mieux surprise sur côté nord-ouest de l'île, nous offre des indices importants à l'égard de la fin de l'habitat. Dans la section Sα (8 secteurs de 4x4 m, 128 m.p.), sous la couche végétale dont l'épaisseur ne dépasse pas 0,30 m, on a découvert une couche compacte de pierres chaotiquement disposées (fig.1), sans que l'on puisse tracer des fondaments comme dans le cas des constructions de Durankulak. Les blocs de pierre se retrouvent sur toute la superficie de l'île, étant présents aussi dans les sondages Sβ, Sγ et Sδ (fig. 2). C'est pourquoi on exclue la possibilité d'une action anthropique qui ait conduit à la formation de cette couche, l'hypothèse d'une formation naturelle étant confirmée également par des analyses sédimentologiques. La position stratigraphique de cette couche de pierre nous suggère un moment rapproché à l'abandon parce que les blocs de pierre recouvrent directement le dernier niveau d'habitat. C'est ainsi que l'on a découvert, partout sur la surface examinée, des vases qui on pouvait refaire en entier, cassés *in situ*, ou bien des vases entiers, soit sous les blocs de pierre soit parmi les blocs (fig. 3 – 4).

Le dernier niveau d'habitat, ayant la texture d'une couche inondée, impressionne par la richesse et la diversité du matériel archéologique: lames, burins, grattoirs, microlites, haches, ciseaux en silex, schiste, ancre et poids pour les filets à pêcher taillés en calcaire, aiguilles, perceuses, polisseurs, fuseaux, manches de corne, passoires en céramique, perceuses en cuivre, perles en os, en pierre ou colliers de coquilles perforées, idoles en os ayant la partie supérieure rectangulaire et idoles du type en violon (fig. 5-6). Les pièces présentent des stades différents de production et d'usure: non-façonnées, entières ou fragmentaires, portant de fortes traces d'usure, brûlées.

Le matériel céramique découvert à ce niveau trouve ses meilleures analogies dans les niveaux Gumelnița A2 finale de Hârșova et Carcaliu: écuelle au bord

penché vers l'intérieur, grands plateaux, bols de petites dimensions, à épaule carénée ou bombée, vases à col haut tronconique, vases de provisions à épaule bombée et lèvre courte, droite. À côté de décor du type Gumelnița (peinture avec graphite), il y a aussi, dans une moindre mesure, des éléments de tradition du type Varna: l'engobe noir poli – *pseudofirnis* – et le décor du type *Ezerovo* (motifs incisés, égratignés et recouverts de pâte blanche ou rouge, en alternance avec des surfaces polies). H. Todorova a daté ces éléments décoratifs, retrouvés en proportion beaucoup plus grande dans les sites de la région des lacs Varna Beloslav, dans les phases Varna IIc – IIId.

Il y a à retenir aussi quelques éléments décoratifs utilisés à la fin de la phase Gumelnița A2 ainsi que dans la phase Gumelnița B1/ Varna III. Rappelons la catégorie de luxe des vases bitronconiques, à épaule bombée, pour la décoration desquels on a associé deux techniques: la peinture avec du graphite – motifs organisés en registre, sur le col – et impressions en forme de „parenthèses” disposées en lignées horizontales sur la partie bombée de la panse. Des pièces similaires à celles de Năvodari, avec ou sans anses coniques, on en a découvert dans tout l'espace du complexe culturel Gumelnița – Karanovo VI: dans la région littorale à Kozareva, en Thrace Septentrionale à Karanovo, dans le complexe de vases de Smjadovo, à Dolnoslav, au nord du Danube dans les tells de Căscioarele, Sultana, Pietrele, en Dobroudja à Cernavodă et d'autres.

L'encadrement chronologique du dernier niveau inondé dans la phase finale Gumelnița A2 nous est suggéré également par la présence, dans cette couche, de quelques importations de Cucuteni du type C, fragments céramiques de couleur terreuse, à coquille dans la pâte, décorés de „peigne”. Selon la périodisation proposée par A. Dodd-Oprițescu, l'importation date de la phase ancienne, où le décor cordonné n'était pas encore apparu, étant partiellement contemporaine avec Cernavoda Ia. Les importations les plus anciennes de ce genre dans l'espace Gumelnița ont été signalées le long du Danube, dans le niveau Gumelnița A2 final à Carcaliu et dans le niveau Cernavoda Ia, à côté des importations Cucuteni A4, dans le tell de Hârșova.

Dans le même niveau inondé, on a découvert un complexe tout particulier, unique, jusqu'à présent dans l'espace Gumelnița, un tombeau double. La fosse, recouverte de sédiment silteux cimenté, perfore le niveau de destruction d'une habitation (L. I) de la couche inférieure, dans le remplissage étant entraînés des morceaux de torchis brûlé.

La situation stratigraphique claire nous conduit à attribuer le tombeau à la dernière séquence d'habitat. Si l'orientation NNE – SSO est retrouvée dans la plupart des découvertes funéraires contemporaines, la disposition des défunts n'est pas tout aussi habituelle:

- le premier squelette, recroquevillé sur le côté gauche, avait les bras pliés, devant la tête, se trouvant sur un lit de pierres (fig. 7 – 8); dans le remplissage de la fosse, on a découvert des fragments céramiques, provenant de trois vases non-refaisables, une phalange de cheval, polie sur un côté, portant des traces d'ocre rouge, une pointe de silex et une petite hache; conformément à l'étude anthropologique préliminaire, le squelette a appartenu à un homme de plus de 60 ans, de taille sous-moyenne;

- le deuxième squelette a été trouvé sous ce lit de pierre, étendu sur le dos, ayant les membres inférieurs pliés vers la droite, le bras droit plié du coude et élevé au niveau du visage, le bras gauche longeant le corps; inventaire – fragments céramiques, une pointe, un grattoir, une lame de silex, une fuseau de schiste (fragmentaire). Le matériel de remplissage de la fosse recouvrait un autre aménagement, réalisé toujours en blocs de pierre, à même le schiste de l'île. Il est possible que le tombeau double de Năvodari n'ait pas été le seul, étant donné que, parmi les restes faunistiques, on a identifié aussi des os humains disparates – 7 fragments, 2 d'os longs et 2 metapodes sans connexion anatomique.

L'absence d'un niveau d'abandon entre les pierres et la couche inondée, la richesse du matériel archéologique dispersé sur toute la surface examinée ainsi que la présence du tombeau double suggèrent l'abandon précipité de l'endroit, causé probablement d'une inondation rapide.

A la suite des forages effectués dans la zone du lac Tașaul, D. Popescu et C. Glichierie ont proposé la reconstruction suivante du paysage pour la période en discussion: le niveau de la Mer Noire était de 20 m plus baissé que le niveau actuel et sur l'emplacement actuel du lac Tașaul, la rivière de Casimcea coulait sur une vallée bien creusée. Comme dans le cas d'autres établissements „lacustres” de la zone du littoral ouest-pontique, le site a été situé sur un promontoire, à la proximité de l'embouchure de la rivière à la mer. Ces données concordent également avec les résultats de l'analyse ichtiologique réalisée sur un lot ostéologique prélevé de la couche inondée: la prépondérance des espèces de poissons d'eau douce (88%) suggère la pêche dans les eaux douces, probablement dans les eaux douces de Casimcea et dans la zone d'embouchure lagunaire.

La même position géographique – à l'embouchure d'une rivière, à la proximité de la mer – l'ont eu la plupart des sites „lacustres” de la région du littoral ouest-pontique, datées à la fin de l'Énéolithique et/ou l'âge du Bronze Ancien (selon les périodes établies par les chercheurs bulgares): à l'embouchure des rivières Djavolska, Rapotamo, Patovska, Batova, sur la vallée de Kamcia (à le confluent des rivières Louda et Goljama Kamcia, jusqu'à la mer, ainsi que sur la vallée de Provadyska, la plus peuplée entre toutes. Ce n'est qu'une crue rapide du niveau de la mer qui aurait pu provoquer l'inondation simultanée des sites énéolithiques concentrées dans cette vallée: Ezerovo I (Gare), Ezerovo II, Strachimirovo I (Est), Poveljanovo, Morflotte (Varna I) et Arsenala I. Ivanov était sur le point d'accepter l'idée d'un cataclysme de grande ampleur qui aurait mis fin aux sites énéolithiques de la zone de Varna, tout en mentionnant les éléments suivants: la grosse couche de pierres qui superpose directement les pièces énéolithiques tardives et la présence du pollen dans le niveau inondé et recouvert de la couche de pierre.

Quand ce phénomène s'est-il déclenché ?

Selon la chronologie établie par les chercheurs bulgares, la fin des sites se serait produite à la fin de l'énéolithique, dans la phase finale Varna III. A cause de l'augmentation du niveau de la mer, la zone littorale aurait été abandonnée pour plus de 200 ans (4100 – 3850 B.C.), excepté la site tardive de Sozopol. Confrontant les dates C14 publiées pour les sites „lacustres” avec le tableau chronologique de l'énéolithique de l'espace roumain, nous obtenons pour l'intervalle 4000 – 3900

cal. BC, les synchronismes suivants: Gumelnița A2c – début Gumelnița B1 – Varna III - Cernavoda Ia – Cucuteni A3/A4.

Même si à une première vue, des synchronismes semblent impossibles, pourtant, une analyse nuancée des dates C14, par rapport aux importations céramiques provenues du milieu cucutenien. (Cucuteni A3 et Cucuteni du type C phase ancienne) rend possible ce rapport d'existence contemporain. Pendant que les communautés du type Gumelnița de la Dobroudja et du nord – est de la Muntenie conservaient les vieilles traditions, le matériel céramique appartenant quasi-totalement à la tradition Gumelnița A2, dans le reste de la Plaine Roumaine, on observe de plus en plus des éléments de facture occidentale (venus, probablement, du milieu de Sălcuța-Krivodol) qui conduisent vers la phase Gumelnița B1. C'est ainsi que l'on explique donc la présence des importations Cucuteni A3 tant dans le niveau Gumelnița A2, à Brăilița, Lișcoteanca, Rîmnicelu, Cireșu, Carcaliu, Hârșova, Târgușor – Sitorman que dans niveau Gumelnița B1 à Gumelnița et Căscioarele.

La situation stratigraphique de Hârșova exclut la possibilité des invasions violentes; entre les niveaux Cernavoda Ia et Gumelnița A2 n'existe pas de césure stratigraphique, les premières habitations de Cernavoda Ia étant édifiées sur une couche de nivellement avec de la céramique de Gumelnița. A une simple analyse des objets découverts dans ces habitations, la tradition de Gumelnița est évidente, prouvant une cohabitation pacifique des deux communautés. Dans la zone du littoral ouest-pontique, rien ne suggère une pénétration violente des tribus orientales; après l'énéolithique final (Varna III), inondé dans la plupart des sites examinées, il y a eu une période d'abandon où les habitations détruites ont été recouvertes d'une couche alluvionnaire, riche en coquilles marines. Dans le Bronze Ancien – d'après les périodes établies par les chercheurs bulgares – on a recommencé à y vivre, mais seulement pour quelque temps, car les sites „lacustres” allaient être inondées de nouveau. Dans l'intervalle compris entre la fin de l'Énéolithique et le début de l'Époque du Bronze, les présences orientales de l'espace ouest-pontique se résument aux découvertes funéraires et à des pièces isolées.

Situé dans la zone centrale de la Dobroudja, le tombeau de Casimcea jalonne la direction des pénétrations orientales intermittentes, au-delà de la ligne du Danube, vers l'intérieur de la Dobroudja et d'ici plus loin encore, jusque dans la zone littorale. Parmi les découvertes funéraires de la région du littoral ouest-pontique, nous mentionnons le tombeau tumulaire de Reka Devnia et les 17 tombeaux de la nécropole de Durankulak, datés dans la phase Cernavoda Ic (Renie) / Protoyamnaya. A ceux-ci s'ajoutent d'autres découvertes fortuites, incertaines: un tombeau tumulaire à Agigea, un tombeau à Baia-Hamangia et d'autres tombeaux, difficiles à encadrer, découverts à Sarichioi.

Pendant que les sites „lacustres” de la région de Varna ont été inondées, au sud de Burgas, dans le port de Sozopol, une enclave énéolithique tardive s'est maintenue. Les investigations sous-marines entreprises ici ont permis la reconstruction de la configuration du terrain – la site, datée de la fin de la culture Varna III et le début de la culture Cernavoda I (4100 – 3850 BC) était située à la proximité des bouches de la rivière de Patovska, dans une zone marécaugeuse, où

les communautés Varna III ont pu survivre une longue période.

Quelles ont été les causes de ces déplacements de populations – indigènes et alloènes ? Les études interdisciplinaires réussissent de compléter de plus en plus, comme dans un puzzle, le tableau général des changements climatiques de la fin de l'Atlantique. L'intervalle chronologique 6050 – 5600 cal. BP / 4100 – 3650 BC s'est caractérisé par un réchauffement accentué du climat, avec des étés chauds et longs. Dans la région du littoral ouest-pontique, la période de l'Atlantique tardif (6300 – 6000BP) s'est caractérisée, selon les diagrammes polliniques réalisés pour les lacs de Varna, Durankulak, Shabla – Ezeretz, par la diminution des forêts de conifères mixtes et l'extension de surface cultivée avec des céréales (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*, *Triticum aestivum*, *Hordeum vulgare*).

La dégradation des forêts mixtes de conifères s'explique par l'extension des surfaces agricoles, le facteur anthropique ayant un rôle considérable sur le climat de plus en plus aride (défrichements, cultures répétées dans la même zone). Pour la même période, l'influx de la salinité suggère également une hausse du niveau de la mer. Reprenant toute la problématique liée à la présence de l'espèce *Spondylus gaederopus* dans la Mer Noire, H. Todorova a souligné l'ampleur des phénomènes naturels et les effets catastrophiques de ceux-ci sur les communautés énéolithiques du sud-est de l'Europe. Selon l'auteur, dans la première moitié du V-e millénaire av.J.C., le rivage ouest-pontique avec son aspect rocheux ainsi que l'eau de mer (chaude, riche en oxygène, avec une salinité plus élevée que l'actuelle) représentaient des conditions idéales pour l'essor de l'espèce de mollusques *Spondylus*. Ultérieurement, à partir de 4300 av. J.C., l'espèce *Spondylus* commence à disparaître petit à petit, ce qui explique la rareté des bijoux en coquillages de l'espace Gumelnița en comparaison avec ceux qu'on avait découverts dans les nécropoles Hamangia. Quelles auraient été les causes de cette disparition ? D'une part la hausse rapide du niveau de la Mer Noire, sur un fond de réchauffement climatique accentué, la température moyenne annuelle étant de 3°C plus élevée que l'actuelle, a conduit à une salinité plus réduite; d'autre part, la base rocheuse du littoral a été enlisée par des sédiments importants.

Par la suite, les pénétrations orientales doivent être prises en considération dans le contexte des changements climatiques importantes de la fin de l'Énéolithique. Les nouveau – venus ont préféré, d'abord, la steppe dobroudjienne, se déplaçant vers le sud, sur la ligne du Danube, à la fin de la phase Gumelnița A2, comme les découvertes de Hârșova le prouvent. Les pénétrations Cernavoda I ont eu lieu après ou, tout au plus, au moment de l'inondation des sites de la zone du littoral ouest-pontique. La disparition des sites de Dobroudja a rompu l'équilibre des échanges culturels, déterminant peu à peu le déclin des vieux centres Gumelnița du nord du Danube, trouvés dans la phase Gumelnița B1. Au fur et à mesure que l'espace Gumelnița s'est restreint, les formes traditionnelles (Gumelnița A2) se conservant seulement au sud du Danube, la culture Sălcuța s'est élargie vers le Banat et à l'est de l'Olt, la direction des échanges culturels se dirigeant vers l'ouest.

Tout en corroborant les transformations climatiques et géo-morphologiques

par les modifications survenues dans les relations interculturelles, nous parvenons à une explication plausible concernant la fin de la civilisation Gumelnița. Le déplacement des communautés vers la zone de colline et vers l'ouest fait que le centre de „rayonnement” culturel devienne le complexe culturel Krivodol – Sălcuța – Bubanji; le centre minier de Ai Bunar est en déclin et on voit s'imposer Rudna Glava et la zone transylvaine occupée par les communautés Bodroghkeresztúr. Les vieilles traditions „renaissent” dans milieu Sălcuța, mais les formes traditionnelles sont métamorphosées; à la place d'une multitude de formes, de décors et de thèmes plastiques, à la place de la maîtrise de „l'artiste” qui „ranimait” son oeuvre par un minimum de moyens, ce qui reste ce sont les formes utilitaires et les imitations rigide suivant un canon.

Loin de donner des réponses définitives à un problème aussi complexe, notre démarche met en évidence quelques aspects:

- Les modifications climatiques produites à la fin de l'Atlantique ont déterminé des processus successifs, dépassant les limites culturelles.

- La typologie de la céramique, réduite aux sites ou micro-régions risque d'offrir une succession chronologique erronée. C'est pourquoi, des revalorisations de fond s'imposent concernant la détermination des périodes, en concordance avec les dates C14 et les importations céramiques. Le fait d'être partiellement contemporaines – Gumelnița A2c – Gumelnița B1 – Varna III – démontre l'existence de plusieurs aspects régionaux, avec des évolutions distinctes, selon les particularités de chaque région. Les symbioses culturelles, les cohabitations pacifiques rendent de plus en plus inopérantes les notions de culture et phase – établies parfois *a priori*, seulement sur des bases typologiques.

En guise de conclusion, sans peur d'exagérer, nous soulignons la nécessité impérieuse de réaliser un ample projet de recherche pluridisciplinaire du littoral ouest-pontique, cette région surprenant le mieux, peut-être, les transformations générales de la fin de l'Énéolithique.

COPPER OBJECTS DISCOVERED IN THE *TELL* SETTLEMENT AT LUNCAVIȚA, CETĂȚUIA POINT

Cristian MICU, Marius BELC

In this article we will make some specifications concerning a group of copper pieces discovered in the last level (superior) from the *tell* settlement at Luncavița, Cetățuia¹ point, in the same context being remembered the similar discoveries from the contemporary settlements in the northern Dobruja.

For the beginning we underline the important number of pieces discovered in a neo-eneolithic settlement in the northern Dobruja², result of applying a new research method of the prehistoric sites in this region. The frequent sieving of the sampled sediment into spaces susceptible to give more information allowed the observation of copper pieces relatively small in dimensions.

We will continue with a short presentation of Luncavița lot, insisting in every case on the analyzed pieces' characteristics:

1. Awl, in advanced state of oxidation. Nevertheless we can observe the shape of the cross-section, circular in the distant part and rectangular in the closer one (Pl. I/1). The preserved length is 6,3 cm, maximum thickness is 0,3 cm, weight is 6,03 g. It was discovered near the L5 destruction;

2. Awl from the same category, severely bent on the closer half, completely preserved (Pl. I/2). Its length is 8 cm, maximum thickness is 0,3 cm and weight 5,24 g. It was discovered in the vegetal layer on the SI surface;

3. Piece slightly bent in its middle and more accentuated on one end (Pl. I/3). The cross-section is rectangular for the whole length of 5,3 cm. Maximum thickness is 0,2 cm, weight is 2,11 g.

It was discovered in the vicinity of L1. Being a fragment, it is more difficult

¹ We intervened in several occasions on the cultural affiliation of this level (C. Micu, S. Micu 1996; C. Micu, M. Maille 2002a; iidem 2002b), the recorded archeological material belonging to the Gumelnița A2 phase.

² In the northern Dobruja were previously recorded a bone pendant with copper oxide (traces from a copper object), in the Ceamurlia de Jos settlement – a level attributed to the Hamangia III phase (D. Berciu 1954, p. 99) and three copper tools from the Ceamurlia settlement (El. Lăzurcă 1986, *passim*). For the transition period to the Bronze Age, one probable discovery was mentioned, a copper object (pearl-shaped) found in a tumular tomb from Baia (El. Lăzurcă 1980, p. 10).

to put it into a precise typological category;

4. Intensely oxidized fragment, with a flattened end (Pl. I/4). It is hard to tell what was the original tool or object. The preserved length is 1,2 cm, weight is 0,65 g. It was discovered near L1;

5. Awl very well preserved, with a bent circular closer end. The thickness increases gradually towards the far end, which has a rectangular cross-section and a flattened tip (Pl. I/5).

It was discovered in the SI, in the vegetal layer. The actually length is 9,5 cm, thickness is 0,1- 0,5 cm (first figure applies to the far end), and weight is 6,96 g;

6. Circular bead, very well preserved. It was made from a thin rolled copper bar. Even now we can see the contact zone at its ends (Pl. I/6).

It was discovered in SI, in the exterior zone L1. Its diameter is 0,6 cm, maximum thickness is 0,2 cm and it weighs 0,27 g;

7. Convex disk-shaped piece, made from an extremely thin sheet of metal. It presents a hole in its superior part and two other smaller holes on one margin³, all of them drilled from inside to outside. We can also specify that these perforations were made after the sheet of metal was crafted (Pl. I/7). It was discovered in the L1 destruction. Its diameter is 2,1 × 1,9 cm, maximum thickness is 1 mm and it weighs 0,902 g. the preservation status is mediocre.

The pieces 1, 2, 3, 4 and 5 were examined by spectral analysis at the Physics Faculty laboratory from „Ovidius” University in Constanța. We also integrated in this lot a bone handle discovered in L3 (Pl. II/1), for which it was determined the sediment composition deposited inside the longitudinal perforation. The analyzed pieces were consequently noted (in the respective order) Specimen 1 (piece no. 3), Specimen 2 (piece no. 1), Specimen 3 (piece no. 2), Specimen 4 (piece no. 4), Specimen 5 (piece no. 5), Specimen 6 (the sediment present in the handle recorded at L5). The analysis system used was calibrated for small and very small concentrations. The results indicate that all specimens, except for Specimen 6, are made mainly of copper with concentrations estimated to 97-98%. Lead is also present with concentrations between 0,01321 mg/l ± 0,0021 in Specimen 1, 0,01456 mg/l ± 0,0022 in Specimen 2, 0,01921 mg/l ± 0,0020 in Specimen 4 and 0,02101 mg/l ± 0,0019 in Specimen 5. The presence of this element in such minute quantities is considered „impurity”, being excluded the possibility that this element was added in the raw material during fabrication.

Zinc is also present in all specimens, but the concentration is under the detection limit.

Iron is surprisingly dominant in Specimen 6 and has weak concentration – 0,0045 mg/l ± 0,0040 – in Specimen 3. Specimen 6 also revealed manganese – 0,00024 mg/l ± 0,0025.

In order to complete the inventory of the copper pieces discovered in Gumelnița culture settlements from northern Dobruja, we must also remind the three awls from the Carcaliu settlement. The context of their discovery remains unclear. It is known that two of them belong to the superior level, and the third belongs to the first level of this settlement (El. Lăzurcă 1986, *passim*).

³ We cannot be sure that the other side has hole also, as the margin was partially damaged.

Unfortunately, their presentation was not accompanied by a detailed description.

The first piece (Pl. III/1), moderately bent in two points, has a rectangular cross-section at its far end and round cross-section in its active segment. The oxidation process is currently mild⁴. The initial thickness seem to have been 0,2 cm, the preserved length is 12,3 cm.

The next piece (Pl. III/2) is in advanced state of oxidation. The cross-section seems rectangular for the entire preserved segment. Its length is 7,8 cm, current thickness is 0,6 cm (this is certainly not the original value).

The last fragment (Pl. III/3), maybe the most interesting, keeps small fragments from its bone handle. The oxidation is rather advanced, so it is difficult to offer a description close to reality. The cross-section is rectangular for the most of the fragment, the piece being flattened in its active part. The total thickness of this piercing tool, including the bone handle, is 0,7 cm and the preserved length is 7,3 cm. The superior margin of the handle goes to approximately 2,8 cm from the piercing top.

One first discussion must take place concerning the awls discovered in the two settlements.

Typologically speaking, the first series are individualized by the pieces with rectangular cross-section at the far end and circular section at the piercing top. Here we can surely include pieces 1 and 2 from Luncavița and piece 1 from Carcaliu. Even though the context of their discovery is rather unclear, we can say that they belong to Gumelnița A2 phase. Pieces from the entire evolution of Gumelnița⁵ culture, from phase A1 to B1, similar to those already presented, are also present in the northern Danube area. They are also present in the southern Danube area, the type being considered specific for the Eneolithic Age (E. N. Černych 1978, p.112-113, fig. 15/1-41; 16/1-16). Some working processes of the raw materials for the awls were specified: forging, copper strips, free forging, moulding then superficial treatment (E. N. Černych 1978, p.113).

It is very difficult to include pieces 2 and 3 from Carcaliu in one of the types defined by Gumelnița culture, because of their poor preservation. We must also observe that one piece only represents a fragment of a piercing tool.

Some reserves must also be kept concerning piece 3 from Luncavița, piece that may represent a bent-headed needle. As we do not have enough data to

⁴ All the three pieces from Carcaliu still wait to be restored in a laboratory. They will be submitted to spectral analysis in the near future. In this stage it is difficult to offer exact details on their shape.

⁵ For A1 phase we know the pieces from Cernavodă (E. Comșa 1978, p. 114; idem 1990, p. 11; P. Hașotti 1989, p. 14 - „*posibil Gumelnița A1*”; eadem 1997 - „*faza Gumelnița A2*”; I. Mareș 2002, p. 211) and Hârșova (D. Galbenu 1962, p. 285, 292, 294-296; idem 1963, p. 501-509). C. Bem (2000, p. 164, note 35) attributes to this phase other two pieces discovered in Lișcoteanca settlement, „*Movila Olarului*” point, in a level considered Gumelnița A2 (N. Harțuche 1987, p. 19, fig. 21/11). For the A2 phase, pieces of this type were discovered at Căscioarele (C. Bem 2000, p. 157-158, fig. 8/1-11), Gumelnița (E. Comșa, B. Ionescu 1979, p. 80-81), Sultana (C. Isăcescu 1984, p. 39) and Năvodari (S. Marinescu-Bîlcu *et alii* 2001, p. 126, pl. 8). Discoveries at Căscioarele (C. Bem 2000, p. 158, fig. 9/1-10; 10/1-6; 11/2), Gumelnița (E. Comșa, B. Ionescu 1979, p. 80-81), Drăgănești-Olt (M. Nica *et alii* 1995, p. 9, 17, fig. 15) and Sultana (C. Bem 2000, p. 164, note 35) belong to Gumelnița B1 phase.

support this assumption, we only say that this type of tool is common during the entire evolution of Gumelnița culture and on its entire area (C. Bem 2000, p.160).

Some specifications are also necessary concerning piece 5 from Luncavița. Variations of this type seem to be rare for the Gumelnița - Kodjadermen-Karanovo VI cultural complex. Such a specimen was recorded at Varna necropolis (I.S. Ivanov 1978a, fig. 33). In exchange, discoveries of this type seem to be numerous in levels from early Bronze Age in Bulgaria (E. N. Černych 1978, p. 156, fig. 1-5). The situation is complicated by the fact that we can not surely attribute this discovery to the eneolithic level from Luncavița, the piece being recorded in the vegetal layer. We also consider premature for the actual stage of the search to suggest a link with the discoveries related to the Bronze Age in the *tell* settlement. Anyway, the results from the spectral analysis indicate elements and concentrations largely similar to those of the other analyzed pieces (except for Specimen 6) considered certainly eneolithic.

The copper beads are distributed over a large geographical area in southern-east Europe. Many likely pieces were discovered at Varna necropolis (I. S. Ivanov 1978b, *passim*), at Cucuteni A phase Brad⁶ deposit (V. Ursachi 1991, p. 339-340, Pl. IV/2, V/5; idem 1992, p. 55-56, Pl. IV/2, V/5) and Cărbuna (Republic of Moldova) (V. Dergačev 1998, p. 42-43, fig. 15-20, 21/411-444; idem 2002, tab. 3/68-166, 4, 5/391-440), belonging to the Cucuteni-Tripolje⁷ cultural complex..

Convex disk-shaped objects, partly resembling to the one discovered in Luncavița, were discovered mainly in the area populated by communities from Cucuteni-Tripolie culture, at Târpești (S. Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 199) and Brad (V. Ursachi 1991, p. 341-342, Pl. II-III, IV/1; idem 1992, p. 57-58, Pl. XIV/1, 3, XV/2, 3).

We should not forget, in this context, the numerous gold pieces discovered at Varna necropolis (I.S. Ivanov 1978b, *passim*) where a similar manufacturing technique was observed (C.Eluere 1989, p. 62-63).

Several hypotheses were emitted concerning the purpose of these objects. They are supposed to have been worn as pendants/amulets, hanged around the neck, sewed to the clothing (I. Mareș 2002, p. 131) or as components of necklaces. As we can observe, the object from Luncavița has the shape of a *Cardium* shell. There is the possibility, in this case, that the craftsman tried, with a different material, to create a jewel common to the neo-eneolithic civilizations.

It is undoubtedly interesting to compare the results of the spectral analysis of Luncavița objects with those of some objects from settlements more or less close in time and space. At the *tell* settlement in Hârșova, only results for four pieces discovered inside dwelling no. 5 are mentioned (P. Hașotti 1997, p.108)⁸. Apart from the copper, the respective objects contain: one chisel – traces of antimony, silver 0,07%, bismuth; first awl – traces of arsenic, antimony 0,03%, silver 0,11%;

⁶ For the pieces in this deposit, a manufacturing technique resembling to the one indicated in the case of Luncavița bead was recorded (N. Ursachi 1991, p. 351). Similar observations can be made in relation to the gold beads from Varna necropolis (C. Eluere 1989, p. 62-63).

⁷We have a large biography dating the Cărbuna deposit: G.P. Sergeev 1963, p. 135; Al. Vulpe 1973, p. 219-220; idem 1976, p. 135; V. Sorokin 1994; V. Dergačev 1998; idem 2002; C.M. Mantu 1998, p. 67, 87.

⁸ The mentioned author cites on his turn S. Junghaus *et alii* 1968, analysis 541-9283.

second awl – traces of nickel, bismuth and iron; last awl – traces of arsenic and iron, antimony 0,01%, silver 0,01%. We can easily see the high concentration of copper in the samples analyzed for the two settlements, along with the differences in secondary elements in their structure.

Partially similar observations can be made concerning the pieces discovered in south Muntenia plane. It has been specified (E. Comșa 1978, p. 118) that their majority is individualized by the presence of silver, from mere traces to concentrations up to 0,03% - 0,09%, in one case the registered value being 0,38%. Another present metal is nickel, averaging 0,01%, extremely rare 0,03%. Lead and gold are also very rare, iron is more present.

We believe that it is premature to make comparisons and detailed analysis between Gumelnița culture settlements in Muntenia and Dobruja, while we do not have enough data available.

One aspect truly important in the case of the *tell* settlement from Luncavița is the discovery of a clay mould (Pl. II/2), used to obtain copper pieces, registered in the domestic waste accumulation area. On the interior surface of this mould was preserved, in negative, the shape of a rather large tool (chisel or axe). The internal wall is uniformly covered by a fine layer of copper (1 mm). The maximum thickness of the fragment is 2,2 cm. We believe that in this case the manufacturing technique of the final product is based on the destruction of the mould, which is rare for the northern Danube Gumelnița culture settlements⁹.

This discovery allows us to say that copper ore was processed at Luncavița. In the actual state of the search, we can not be precise about this practice's dimension in northern Dobruja.

In this context it is interesting to specify the possible raw material exploiting areas that supplied the *tell* settlement.

More than one time were remembered the ore deposits from Dobruja (R. Rîndina 1969, p. 31; E. Comșa 1978, p. 117; V. Bacalu 1978, p. 76-79; I. Mareș 2002, p. 355-336). The most important seems to be the one in Altîn-Tepe (Tulcea County). It is important to say, in this context, that the first modern mining operations in this area started at the end of the XIX century, when they also realized the first evaluation of the deposit structure (Gh. D. Cochino 1928, p. 387-388). In the oxidation layer, with a thickness of 50 m, iron ore was recorded (hematite, oligist and magnetite) along with copper ore (malachite, azurite, cuprite). The last ones come almost entirely from sulphides (N. Oncescu 1965, p. 117-118; V. Mutihac 1982, p. 53). In the cementation layer, which reaches 250 m in depth (almost the actual sea level) we can find pyrite, chalcopyrite, magnetite, and, as secondary products – native copper, cuprite, bornite and chalcosite. Tin, zinc and traces of gold and silver were identified. But because the dominant ore is copper pyrite, the Altîn-Tepe mine was classified as Copper pyrite ore deposit

⁹ A similar discovery seems to have been made at Gumelnița B1 level from Vidra (E. Comșa 1978, p. 119; idem 1987, p. 106). In the same phase were included the two moulds for axes from Căscioarele (Al. Vulpe 1973, p. 220; idem 1975, p. 57, table 33/259-260). In this last case, the manufacturing technique for the final product is different from the one signaled at Luncavița.

(N. Oncescu 1965, p. 118)¹⁰.

In northern Dobruja, copper was also discovered near Somova and Cășla¹¹, on Culmea Pricopanului¹² Heights, near Turcoaia¹³, Mircea Vodă¹⁴, Cerna¹⁵, Horia¹⁶, Niculițel¹⁷, Ceamurlia de Sus¹⁸, in the quartz porphyries from Movila Goală Hill, southeast from Camena¹⁹ and on Saint George branch of Danube at the point called *Bogza*²⁰,

It is premature in our opinion to advance a hypothesis concerning the use of these deposits by the neo-eneolithic communities in Dobruja, because we lack direct evidences based on complete analysis. We do not exclude a possible link between the raw materials used at Luncavița and the Altîn-Tepe mines, considering the presence of the iron and zinc at this last point.

We must also remember the ore deposits from Bulgaria. Analysis results on samples from Ai-Bunar area (E. N. Černych 1975, p. 149; idem 1978, p. 72-75) showed the presence, next to the copper, of the zinc (percentage proportions), lead (tenths of percents), arsenic (hundreds of percents), stibium, silver and tin²¹. In the same area were also described mixes from the iron group: iron, manganese,

¹⁰ The minerals from Altîn-Tepe were localized by the same author in the same layer of mezozonal crystalline schist developed between Fântâna Mare and Camena, in the green schist complex.

¹¹ Azurite and malachite on Cortelu, Bechir and Carierei hills, in quartz porphyries and Triassic limestone; tetrahedrite in the shape of sporadic grains in sulphides or barium limestone on Cortelu hill; chalcopyrite. The Somova ore is close to the surface and easy to exploit. It has the aspect of a compact ore band, with variable thickness, from several centimeters to 12 meters. The ore from Cășla, located in the gray Triassic limestone, is mineralized in the surface visible part under the shape of an oxidation area with high contents of Pb, Zn. and Cu (V. Ianovici *et alii* 1957; D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 53, 201, 290; D. Giușcă *et alii* 1967; V. Bacalu 1978, p. 76-77; V. Bacalu, Gh. Martinof 1967, p. 275-276).

¹² Azurite, in clayed pegmatite and malachite (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 53, 200).

¹³ Malachite, in porphyry, phyllite and layers of carapellite (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 200).

¹⁴ Malachite, in quartz porphyry and phyllite on Carapelit, Amzelor, Maria and Chintuluc hills; azurite on Amzelor hill (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 53, 201).

¹⁵ Malachite, in layers of carapellite (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 200).

¹⁶ Malachite (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 201).

¹⁷ Malachite, in quartz and epidote seams from Triassic diabases (D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966, p. 221).

¹⁸ The copper ore was identified in the green schists, 150-200 m in depth. The average copper concentration is estimated to 0,5%-1% (V. Bacalu 1978, p. 78; V. Bacalu, Gh. Martinof 1978, p. 276).

¹⁹ It is estimated (V. Bacalu 1978, p. 79) that the copper ore – with a thickness between 0,5 to several meters – can be observed on hundreds of meters in length, with interruptions of meters or tens of meters. The deposit contains tens of thousands tons of copper ore.

²⁰ Apart from the barium mineralizations, we can also find copper mineralizations in inferior Triassic conglomerates.

²¹ It is also specified that one remarkable aspect for Ai-Bunar is represented by important variations of the ore chemical composition from sector to sector of the ore deposit. The variations in the mineral structure would define mainly by secondary mixes, respectively stibium, bismuth, silver, arsenic, tin and sometimes zinc and lead (E. N. Černych 1978, p. 72-75).

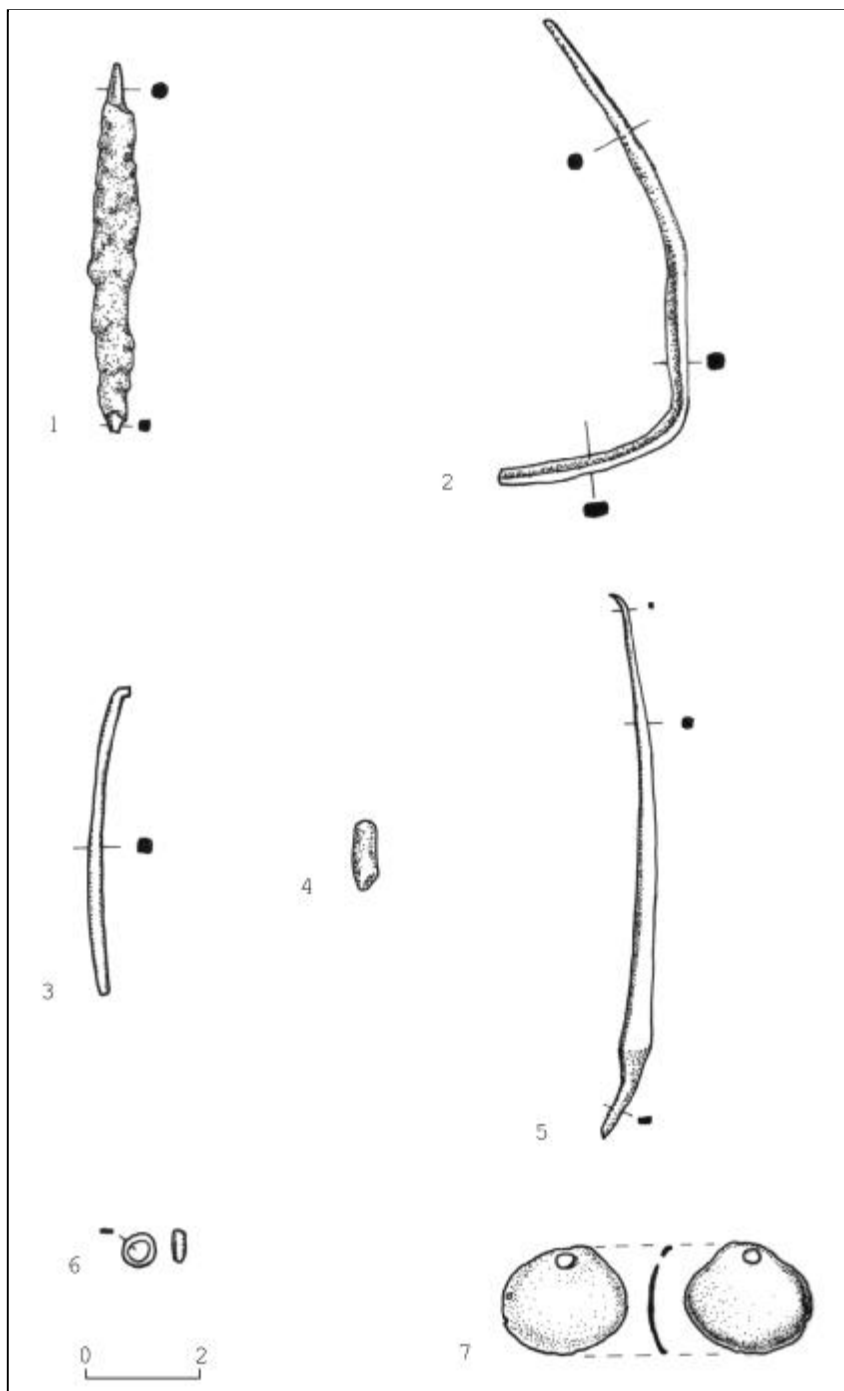
nickel and cobalt. The metal from Ai-Bunar seems to have circulated over a large territory, including the oriental Romania (R. Katinčarov 1989, p. 18).

BIBLIOGRAPHY

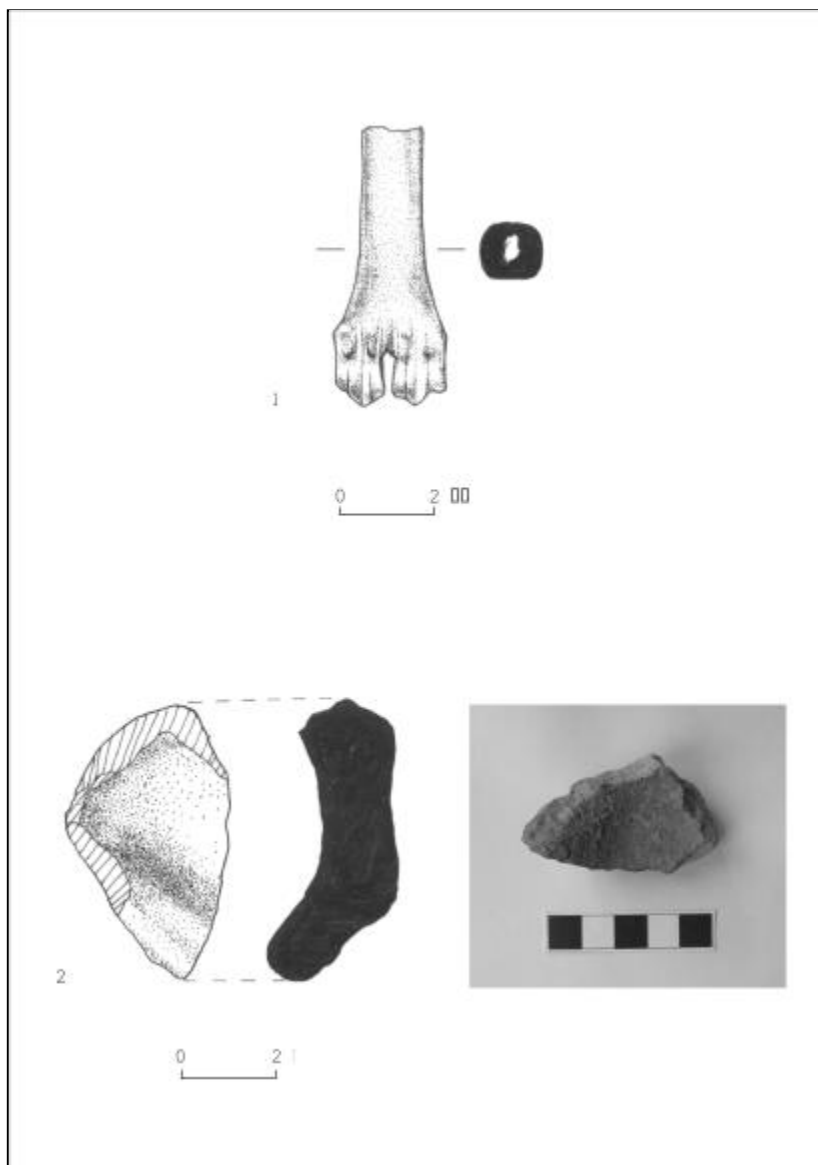
- V. Bacalu 1978 - Bacalu V., *Bogățiile miniere ale Dobrogei de Nord descoperite în 30 de ani de la eliberarea patriei (1944-1974)*, Peuce 5, Studii și comunicări de geografie și geologie, p. 69-97.
- V. Bacalu, Gh. Martinof 1978 - Bacalu V., Martinof, Gh., *Resurse de minerale utile solide în Dobrogea de Nord*, St. Cerc. Geolo., Geofiz., Geogr., Geologie 23, 2, p. 273-282.
- C. Bem 2000 - Bem C., *Considerații privind o serie de tipuri de piese de aramă gumelnițene*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 5-6, (1999-2000), p. 155-179.
- D. Berciu 1954 - Berciu D., *Sectorul Baia (Hamangia)*, SCIV V, 1-2, p. 97-100.
- E. N. Černych 1978 - Černych E.N., *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia.
- Gh. D. Cochino 1928 - Cochino Gh.D., *Mine și cariere din Dobrogea, în 1878-1928. Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, p. 385-389.
- E. Comșa 1978 - Comșa E., *L'utilisation du cuivre par les communautés de la culture Gumelnița du territoire roumain*, Studia Praehistorica 1-2, p. 109-120.
- E. Comșa 1987 - Comșa E., *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, Editura Academiei, București.
- E. Comșa 1990 - Comșa E., *Folosirea aramei în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 23, p. 7-12.
- E. Comșa, B. Ionescu 1979 - Comșa E., Ionescu B., *Depozitul de obiecte de aramă descoperit în așezarea Gumelnița*, SCIVA 30, 1, p. 79-85.
- V. Dergačev 1998 - Dergačev V., *Karbunskij klad. Carbuna deposit*, Tipografia Academiei de Științe, Chișinău.
- V. Dergačev 2002 - Dergačev V., *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- C. Eluere 1989 - Eluere C., *L'or de Varna, în Le premier or de l'humanité en Bulgarie. 5e millénaire*, Paris, p. 61-69.
- D. Galbenu 1962 - Galbenu D., *Așezarea neolitică de la Hârșova*, SCIV 13, 2, p. 285-306.
- D. Galbenu 1963 - Galbenu D., *Neoliticeskaja masterkaja obrabotki ukrašenij v Hyrsove*, Dacia, N.S., 7, p. 501-509.
- D. Giușcă et alii 1967 - Giușcă D., Bacalu V., Popescu I.C., *Studiul mineralogic al zonei de oxidație a zăcămândului de sulfuri polimetalice de la Somova – Cișla*, Analele Universității București, Secția geologie-geografie, 1.
- N. Harțuche 1987 - Harțuche N., *Cercetările arheologice de la Lișcoteanca. Așezarea Movila Olarului (1970-1976)*, Istros 5, p. 43-52.
- P. Hașotti 1989 - Hașotti P., *Observații privind cultura Gumelnița în Dobrogea*, Pontica 21-22, p. 7-21.
- P. Hașotti 1997 - Hașotti P., *Epoca neolitică în Dobrogea, în Bibliotheca Tomitana I*, Constanța.

- V. Ianovici *et alii* 1957 - Ianovici V., Giușcă D., Stiopol V., Bacalu V., *Studiul mineralizației din zăcămintele de baritină și sulfuri metalice din regiunea Somova*, Analele Universității București, Secția geologie-geografie, 15.
- C. Isăcescu 1984 - Isăcescu C., *Săpăturile de salvare de la Sultana, com. Mănăstirea, jud. Călărași*, CA(B) 7, p. 27-42.
- I.S. Ivanov 1978 a - Ivanov I. S., *Săkrovištata na Varnenskija halkoliten necropol*, Sofia.
- I.S. Ivanov 1978 b - Ivanov I. S., *Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolithique à Varna (1972-1975)*, Studia Praehistorica 1-2, p. 13-26.
- S. Junghauss *et alii* 1968 - Junghauss S., Sangmeistr E., Schroder M., *Kupfer und Bronze in der Metallzeit Europas. Katalog der Analysen*, Berlin.
- R. Katinčarov 1989 - Katinčarov R., *Le développement des cultures néolithique et chalcolithique et l'apparition de la métallurgie sur les terres bulgares*, în *Le premier or de l'humanité en Bulgarie. 5e millénaire*, Paris, p. 16-18.
- El. Lăzurcă 1980 - Lăzurcă El., *Raport asupra noilor cercetări arheologice de la Baia (Hamangia), jud. Tulcea*, Peuce 8, p. 7-36.
- El. Lăzurcă 1986 - Lăzurcă El., *Raport final asupra cercetărilor arheologice efectuate în așezarea neolitică de la Carcaliu*, comunicare susținută la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Deva.
- C.M. Mantu 1998 - Mantu C.M., *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, în *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis V*, Piatra Neamț.
- I. Mareș 2002 - Mareș I., *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.
- S. Marinescu-Bîlcu 1981 - Marinescu-Bîlcu S., *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, Oxford.
- S. Marinescu-Bîlcu *et alii* 2001 - Marinescu-Bîlcu S., Voinea V., Dumitrescu S., *Așezarea neolitică de pe insula „La Ostrov”, lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar. Campaniile 1999-2000*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 123-149.
- C. Micu, S. Micu 1996 - Micu C., Micu S., *Despre un tip de statueta antropomorfă gumelnițeană*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 7-12.
- C. Micu, M. Maille 2002 a - Micu C., Maille M., *Recherches archéologiques dans le cadre de l'établissement-tell de Luncavița, (dép. de Tulcea)*, Studii de Preistorie 1, p. 115-129.
- C. Micu, M. Maille 2002 b - Micu C., Maille, *Opération de coopération archéologique entre l'Aveyron et le département de Tulcea sur le tell de Luncavița, Vivre en Rouergue. Cahiers d'archéologie aveyronnaise* 16, p. 229-233.
- V. Mutihac 1982 - Mutihac V., *Unitățile geologice structurale și distribuția substanțelor minerale utile în România*, București.
- M. Nica *et alii* 1995 - Nica M., Schuster C., Zorloiu T., *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt – punctul „Cerboica” – campaniile din anii 1993-1994*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă I*, p. 9-45.
- N. Oncescu 1965 - Oncescu N., *Geologia României*, București.
- D. Rădulescu, R. Dimitrescu 1966 - Rădulescu D., Dimitrescu R., *Mineralogia topografică a României*, București.

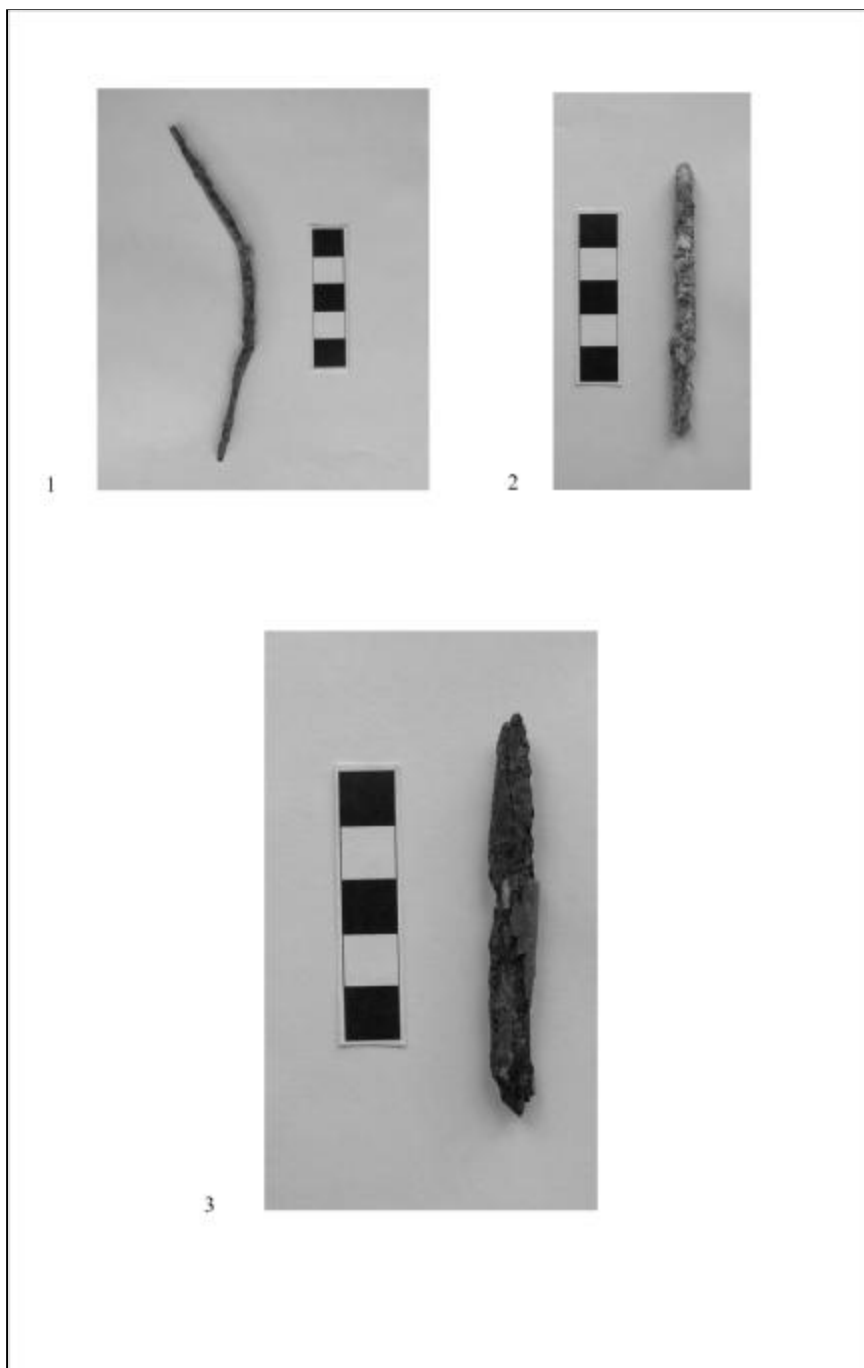
- R. Rîndina 1969 - Rîndina N., *Rannetripol'skaia obrabotka medi*, SA 3, p. 21-41.
- G.P. Sergeev 1963 - Sergeev G.P., *Rannetripol'skij klad u.s. Karbuna*, SA 1, p. 135-151.
- V. Sorokin 1994 - Sorokin V., *Culturile eneolitice din Moldova*, Thraco-Dacica 15, 1-2, p. 67-92.
- V. Ursachi 1991 - Ursachi V., *Le dépôt d'objets de parure énéolithiques de Brad, dép. de Bacău*, în *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI IV, Iași.
- V. Ursachi 1992 - Ursachi V., *Depozitul de obiecte de podoabă eneolitice de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, Carpica 23, p. 51-103.
- Vulpe 1973 - Vulpe Al., *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, SCIV 24, 2, p. 217-237.
- Vulpe 1975 - Vulpe Al., *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, Prahistorische Bronzefunde IX, 5, München.
- Al. Vulpe 1976 - Vulpe Al., *Zu den Anfängen der Kupfer und Bronzemetallurgie in Rumänien*, în *Les débuts de la métallurgie*, IX-e Congrès UISPP, Colloque XXIII, p. 134-175.



Pl. I - Luncavița, Cetățuia point. Copper pieces



Pl. II - Luncavița, Cetățuia point. 1. – bone handle; 2. – clay mould



Pl. III - Carcaliu, Vadu Mare point. Awls

ZU DEN BESTATTUNGSSITTEN DER TEI-KULTUR

**Cristian SCHUSTER, Alexandra COMŞA,
C ătălina SEMUC**

Von Anfang an muß darauf hingewiesen werden, dass es auch heute genauso wie vor einigen Jahrzehnten, trotz neuer Forschungen, noch genügend Unklarheiten bezüglich den Tei-Bestattungen gibt. Diese Feststellung kann aber unserer Meinung nach nicht eine Grundlage für Alexandru Vulpe's (2001, 269) Behauptung, dass nichts über die Begrabungsbräuche dieser Kultur bekannt ist, sein. Beweise dafür sind die Entdeckungen, welche entlang der Jahre gemacht wurden. Wir erinnern bündig an die Forschungsgeschichte.

In den Jahren 1951, 1963-64 wurden mehrere Gräber in Chirnogi-*Şuviţa lui Ghiţan*, Bezirk Călăraşi, durch Zufall gefunden (Morintz, Ionescu 1968, S. 103 ff. und Abb. 7/1,5-6). Bezüglich der Anzahl dieser, so wie neulich auch Valeriu Leahu (2003, S. 123) unterstreicht, wird über gegensätzliche Informationen verfügt. Es wird von zwei bis elf Gräbern gesprochen (Morintz, Ionescu 1968, S. 103 ff.; Morintz 1978, S. 48; Leahu 1987, S. 49; 2003, S. 123 und Anm. 3; Şerbănescu, Bălteanu 1998, S. S. 483; Schuster, Popa 2000, S. 122; Şerbănescu 2001, S. 235f.; Schuster 2003, S. 119f.). Wahrscheinlich handelte es sich hier um eine Nekropole (Leahu 1987, S. 49; Şerbănescu 2001, S. 236: ist der Meinung, dass nur weitere Forschungen uns davon überzeugen könnten ob es sich oder nicht um eine Nekropole handelt), die auf der Hochterrasse der Donau lag.

Wird der Versuch unternommen, die Entdeckung in die Fügen der Datenbank der „*Funerary Archaeology*“ (Sirbu 2003) einzugliedern, so stehen wir von Anfang an vor großen und unlösbaren Problemen (Tab. A). Nicht nur die Gräberanzahl ist unbekannt, sondern auch weitere Einzelheiten. Sicher ist, dass die Verstorbenen von Chirnogi in Flachgräber gelegt wurden. In einem der Gräber (Nr. 1) – 0,85 m tief - wurde das Skelett eines ungefähr 30. jährigen Mannes, in rechter Hockerlage, den Armen mit gekrümmten Ellenbogen und den Händen vor seinen Augen, entdeckt (Morintz, Ionescu 1968, S. 105; Morintz 1978, S. 48; Leahu 1987, S.; 2003, S. 123 und Taf. LXIII/1; Schuster, Popa 2000, S. 122; Şerbănescu, Bălteanu 1998, S. 483 und Taf. IV/1; Şerbănescu 2001, S. 235). Die Ausrichtung des Skelettes war nach V. Leahu (1987, S. 49; 2003, S. 123) Südsüdost – Westnordwest. D. Şerbănescu (2001, S. 235) unterstreicht, dass der Schädel im Osten lag. Eine Tasse hatte rechts in der Nähe der Hände ihren Platz.

Tab. A. Chirnogi-Șuvița lui Ghițan – Grab 1

I. Denkmaltyp	A. Bestattung
II. Bestattung	
II.1. Bestattungsritus	03. Körpergrab
II.2. Grabtyp	02. mit Verstorbenen
II.3. Bestattungstyp	02. Nekropole
II.4. äußere Form	
II.4.A. Nekropole	02. Flachgräber
V. Grabgruben	
V.A. Form	01. unbekannt
V.D. Grabfüllung	01. unbekannt
V.E. Grubenart	02. absichtlich gegraben
VII. die Toten	
VII.1. Eigenschaften	
VII.1.A. Totenanzahl	02. ein Toter
VII.1.B. Bestattungsort	02. Grube
VII.1.C. Bestattungsabfolge	10. eine (ein einziger Tote)
VII.1.D. Bestattungsritus	05. Körperbestattung
VII.1.E. Geschlecht	02. männlich
VII.1.F. Alter	05. <i>Adultus</i> ?
VII.2. Körperbestattung	
VII.2.A. Zustand des Skelettes	02. ganz und in anatomischer Lage?
VII.2.B. Lage des Skelettes	06. linke Hockerlage
VII.2.C. Orientierung	05./09. Südsüdost-Nordnordwest
VII.2.E. Lage der Hände	04. mit gekrümmten Ellenbogen und den Händen vor seinen Kopf
VIII. Grabbeigaben	
VIII.1. Eigenschaften	
VIII.1.A. Zustand	02. ganz
VIII.1.C. Rohstoff	02. Lehm
VIII.1.D. Arbeitstechnik	02. mit der Hand gearbeitet
IX. Grabbeigabeart	
IX.3. Opfergaben	
IX.3.A. Gefäße	
IX.3.A.1. Gefäßanzahl	02. ein Gefäß
IX.3.A.2. Produktionsort	02. einheimisch
IX.3.A.3. Gefäßtyp	
IX.3.A.3.I.a. Gebrauchware	34. Tasse
IX.3.A.4. Lage der Beigaben im Grab	
IX.3.A.4.b. Körpergrab	11. in der Nähe des Kopfes
	16. an der rechten Seite des Körpers

Interessant ist, dass in einem Kindergrab (Grab 7) dieselbe linke Hockerlage zu verzeichnen war. Die Tasse lag zwischen den Armen (Șerbănescu, Bălțeanu

1998, S. 483 und Taf. IV/2; Şerbănescu 2001, S. 236 und Taf. V/2; Leahu 2003, S. 123 und Taf. LXIII/2). Könnte es möglich sein, dass alle Toten der Nekropole in linker Hockerlage zu finden waren und die Südsüdost-Nordnordwestorientierung und die Tasse als Grabbeigabe eine Regel darstellte? Dafür würde auch ein weiteres Grab (Nr. 3), welches in 0,35 m Tiefe gefunden wurde und dessen Verstorbener neben der linken Hand eine Tasse hatte (Şerbănescu, Bălteanu 1998, Taf. V; Leahu 2003, 123 und Taf. LXIII/3), sprechen.

Zu verzeichnen ist weiter, dass in einem der Gräber der Verstorbene um den Hals eine Perlenkette trug. Diese bestand aus vier einer Gold- und Steinperlen (Leahu 1987, S. 49). Im welchem der Gräber der Fund gemacht wurde, wissen wir nicht. D. Şerbănescu, ohne darüber zu reden, publiziert aber auf der Taf. V/2 die Tasse aus dem Grab 3 (Kindergrab) und auf derselben Tafel (V/1) sind mehrere Perlen zu erkennen. Möglich, dass diese ebenfalls zum Grab 3 gehören. Nennenswert ist, dass V. Leahu (2003, S. 123) in einer neuen Stellungnahme bezüglich den Tei-Bestattungen und –Schmuckstücken (*ders.*, 98 ff.), diesmal kein Wort über die Perlenkette verliert.

Der Fund von Chirnogi war desgleichen wenig aufschlußreich hinsichtlich der anthropologischen Daten, denn nur des Skelett aus dem Grab 1 und auch hier „*malheureusement représenté seulement par le crâne*“ (Şerbănescu, Bălteanu 1998, S. 485 und Tabelle 1) konnte analysiert werden (s. auch Bălteanu 2001, S. 244 und Tab. 1). Es wurde festgestellt, dass „*le sujet correspond à un type*“ nordöid „*offrant quelques mélanges protoeuropoïde et paléoméditerranéïdes*“ (Şerbănescu, Bălteanu 1998, S. 485; Bălteanu 2001, S. 244).

Relativ neu sind die Schlußfolgerungen bezüglich dem Grab, welches in Sitaru, Bezirk Ialomiţa, 1967 von E. Comşa entdeckt wurde (Comşa und Schuster 1997). Obwohl die Daten über den Fund gering sind, so wissen wir doch, dass das Flachgrab bei 0,90 m Tiefe zu finden war, das Skelett in linker Hockerlage sich befand und eine Ost-West Ausrichtung hatte. Das Grab besaß keine Beigaben, aber in der Füllerde wurden Tei III-Scherben von mehreren Gefäßen (Tassen, Schüsseln und größere Gefäße) gefunden (*dies.*, 137 und Abb. 2). Der Tote, ein Mann, hatte zwischen 50-55 Jahre als er starb und weist typologisch protoeuropäische und nordische Elemente auf (*dies.*, 139).

Trotz aufmerksamer Geländebegehung wurde keine weitere Bestattung geortet, Tatsache die uns von einem Einzelgrab sprechen läßt. Möglich, dass die Grabgrube die Spuren einer Tei-Siedlung gestört hat, daher auch die Keramik in der Grabfüllung. Werden die Informationen über den Fund in Sitaru in die von V. Sîrbu vorgeschlagene Datenbank gespeichert, so ergibt sich folgendes Bild (Tab. B):

Tab. B. Sitaru

I. Denkmaltyp	A. Bestattung
II. Bestattung	
II.1. Bestattungsritus	03. Körpergrab
II.2. Grabtyp	02. mit Verstorbenen
II.3. Bestattungstyp	04. Einzelgrab?

II.4. äußere Form	
II.4.C. Einzelgrab?	02. Flachgrab
V. Grabgrube	
V.A. Form	01. unbekannt
V.D. Grabfüllung	04. aus einer Siedlung?
V.E. Grubenart	02. absichtlich gegraben
VII. der Tote	
VII.1. Eigenschaften	
VII.1.A. Totenanzahl	02. ein Toter
VII.1.B. Bestattungsort	02. Grube
VII.1.C. Bestattungsabfolge	10. eine (ein einziger Tote)
VII.1.D. Bestattungsritus	05. Körperbestattung
VII.1.E. Geschlecht	02. männlich
VII.1.F. Alter	05. <i>Maturus</i>
VII.2. Körperbestattung	
VII.2.A. Zustand des Skelettes	02. ganz und in anatomischer Lage?
VII.2.B. Lage des Skelettes	06. linke Hockerlage
VII.2.C. Orientierung	05./09. Südsüdost-Nordnordwest

Das Grab wurde anhand der Fundlage mit der nötigen Zögerung der III. Stufe der Kultur zugewiesen (Comșa und Schuster 1997, S. 137). Diese Zuordnung ist neulich von V. Leahu (2003, S. 125) als wahrscheinlich korrekt betrachtet.

Derselben Zeit gehört auch der Fund Căscioarele-*D'aia Parte* (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 482f. und Taf. II, III/1-2; Șerbănescu 2001, S. 234f. und Taf. II/1-2, III/1-2; Leahu 2003, S. 123f. und Taf. LXII, LXIII/4-5). Das Vorhandensein von zwei Gräbern lässt auf eine mögliche Nekropole, die desgleichen, wie im Falle von Chirnogi, unweit der Donau lag, schließen.

Grab 1, rechteckig mit abgerundeten Ecken, wurde in einer Tiefe von 1,20-1,30 m entdeckt (die bronzezeitliche Oberfläche wurde bei 0,50-0,50 identifiziert) (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 482; Șerbănescu 2001, S. 234). Im Grab lag im lockerem, linkem Hocker ein sechsjähriges Kind, das die linke Hand unter dem Kopf und die rechte Hand in einem Winkel von 90°, parallel mit den Oberschenkelknochen, gebogen hatte (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 482 und Taf. II/1; Șerbănescu 2001, S. 234 und Taf. 2/1). Die Ausrichtung des Kindes war Ostsüdost-Westnordwest. Die Datenbank (Tab. C) sieht folgendermassen aus:

Tab. C. Căscioarele-*D'aia Parte* – *Grab 1*

I. Denkmaltyp	A. Bestattung
II. Bestattung	
II.1. Bestattungsritus	03. Körpergrab
II.2. Grabtyp	02. mit Verstorbenen
II.3. Bestattungstyp	02. Nekropole?
II.4. äußere Form	
II.4.A. Nekropole?	02. Flachgräber

V. Grabgrube	
V.A. Form	04. rechteckig mit abgerundeten Ecken
V.D. Grabfüllung	01. unbekannt
V.E. Grubenart	02. absichtlich gegraben
VII. der Tote	
VII.1. Eigenschaften	
VII.1.A. Totenanzahl	02. ein Toter
VII.1.B. Bestattungsplatz	02. Grube
VII.1.C. Bestattungsabfolge	10. eine (ein einziger Tote)
VII.1.D. Bestattungsritus	05. Körperbestattung
VII.1.E. Geschlecht	02. männlich?
VII.1.F. Alter	05. <i>Infans I</i>
VII.2. Körperbestattung	
VII.2.A. Zustand des Skelettes	02. ganz und in anatomischer Lage
VII.2.B. Lage des Skelettes	06. linke Hockerlage
VII.2.C. Orientierung	09. Ostsüdost-Westnordwest
VII.2.E. Lage der Hände	04. mit gekrümmten Ellenbogen und den Händen vor dem Kopf
VIII. Grabbeigaben	
VIII.1. Eigenschaften	
VIII.1.A. Zustand	02. ganz
VIII.1.C. Rohstoff	02. Lehm
VIII.1.D. Arbeitstechnik	02. mit der Hand gearbeitet
IX. Grabbeigabeart	
IX.3. Opfergaben	
IX.3.A. Gefässe	
IX.3.A.1. Gefäßanzahl	02. ein Gefäß
IX.3.A.2. Produktionsort	02. einheimisch
IX.3.A.3. Gefäßtyp	
IX.3.A.3.I.a. Gebrauchware	34. Tasse
IX.3.A.4. Lage der Beigaben im Grab	
IX.3.A.4.b. Körpergrab	13. zwischen dem Brustkorb, der rechten Hand und linkem Ellenbogen

Grab 2 gehörte einem 60. jährigem Mann an (Şerbănescu, Bălţeanu 1998, S. 482f und Taf. II/2; Şerbănescu 2001, S. 234f. und Taf. 2/2; Bălţeanu 2001 243f. und Tab. 1; Leahu 2003, S. 123f. und LXII; Schuster 2003, S. 120 und Abb. 10/2, 2b). Die Grabgrube hatte eine fast ovale Form und lag 1,76-1,83 m Tiefe gerechnet von der heitigen Oberfläche. Als der Verstorbene in Flachgrab bestattet wurde, hatte das Grab eine Tiefe von 1,06-1,12 m. Die Position des stark gekrümmten Skelettes war in linker Hockerlage, die Ellenbogen berührten die Knie, die Hände befanden sich vor dem Unterkiefer. Zwischen den Ober- und Unterarmen ruhte eine Tasse. Der Kopf des Toten lag im Ostsüdosten, d.h. die Ausrichtung des Skelettes war

Ostsüdost-Westnordwest.. Die anthropologische Untersuchung zeigte, dass wir hier mit einem Individuum mit arhaisch mediterranischen, aber auch protoeuropäischen Elemente des danubischen Typs zu tun haben (Bălțeanu 2001, S. 244).

Die zur Verfügung gestellten Daten entwerfen folgendes Bild (Tab. D):

Tab. D. Căscioarele-D'aia Parte – Grab 2

I. Denkmaltyp	A. Bestattung
II. Bestattung	
II.1. Bestattungsritus	03. Körpergrab
II.2. Grabtyp	02. mit Verstorbenen
II.3. Bestattungstyp	02. Nekropole?
II.4. äußere Form	
II.4.A. Nekropole?	02. Flachgräber
V. Grabgrube	
V.A. Form	07. fast oval
V.D. Grabfüllung	01. unbekannt
V.E. Grubenart	02. absichtlich gegraben
VII. der Tote	
VII.1. Eigenschaften	
VII.1.A. Totenanzahl	02. ein Toter
VII.1.B. Bestattungsplatz	02. Grube
VII.1.C. Bestattungsabfolge	10. eine (ein einziger Tote)
VII.1.D. Bestattungsritus	05. Körperbestattung (in anatomischer Lage)
VII.1.E. Geschlecht	02. männlich
VII.1.F. Alter	07. <i>Senilis</i>
VII.2. Körperbestattung	
VII.2.A. Zustand des Skelettes	02. ganz und in anatomischer Lage
VII.2.B. Lage des Skelettes	06. linker Hockerlage
VII.2.C. Orientierung	09. Kopf in Richtung Ostsüdost
VII.2.D. Hockerwinkel	01. starke linke Hockerlage
VII.2.E. Lage der Hände	06. mit gekrümmten Ellenbogen und den Händen vor dem Brustkorb
VIII. Grabbeigaben	
VIII.1. Eigenschaften	
VIII.1.A. Zustand	02. ganz
VIII.1.C. Rohstoff	02. Lehm
VIII.1.D. Arbeitstechnik	02. mit der Hand gearbeitet
IX. Grabbeigabeart	
IX.3. Opfergaben	
IX.3.A. Gefässe	
IX.3.A.1. Gefäßanzahl	02. ein Gefäß
IX.3.A.2. Produktionsort	02. einheimisch

IX.3.A.3. Gefäßtyp	
IX.3.A.3.I.a. Gebrauchware	34. Tasse
IX.3.A.4. Lage der Beigaben im Grab	
IX.3.A.4.b. Körpergrab	13. zwischen dem Brustkorb, dem Unterkiefer und den Händen

Weitere Funde, die der Tei-Kultur zugeordnet werden können, sind jene der III. Stufe von Nova Zagora, in Bulgarien, und Tei IV von Puieni, Bezirk Giurgiu. Im ersten Fall handelte es sich desgleichen um ein Körpergrab, mit dem Toten in Hockerlage, der als Beigabe eine Tasse hatte (Leahu 2003, S. 124 und Taf. LXXXIII).

In Puieni wurde ein wahrscheinliches Tei IV-Grab entdeckt (Rădulescu 1966; Leahu 1987, S. 49 und Abb. 1/3; 2003, S. 124f. und Taf. LXIII/6; Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 483f.; Șerbănescu 2001, S. 236; Schuster 2003, S. 120). Obwohl die Daten ungenügend sind, konnte vermerkt werden, dass das Skelett in linker Hockerlage gebettet wurde und eine Westnordwest-Ostsüdostausrichtung hatte. Neben seinem Schädel wurde ein in Stichkannaltechnik verziertes Gefäß entdeckt (Leahu 1987, S. 49 und Abb. 1/3; 2003, S. 124f. und Taf. LXIII/6). Weiter wurde auch eine bronzerne Pfeilspitze gefunden. Wenn V. Leahu mit Sicherheit (1987, 49) oder mit einigem Zögern (2003, S. 124f.) den Fund der Tei-Kultur zuweist, so hat D. Șerbănescu (2001, S. 236) Zweifel und bringt das Grab mit der Zimnicea-Plovdiv-Kultur in Verbindung.

Es stellt sich Frage, was die Tei III-Gemeinschaften, hauptsächlich die in der Donau-Nähe, dazu führte ihre Verstorbenen in Hockerlage in Flachgräbern zu bestatten. Denn für die ersten zwei Stufen haben wir bis jetzt keine Spuren von Bestattungen. Spielten die Kontakte mit den Nachbarkulturen eine Rolle? Im Westen ihres Verbreitungsraumes (Leahu 1966; 2003, S. 17 ff.; Schuster 1994; Schuster, Popa 2000, S. 129f.) grenzte Tei- an die Verbicioara- Kultur an. In der Namengebenden-Siedlung (A – *La Trestie*) der letztgenannten kulturellen Erscheinung wurde ein Körpergrab erforscht (Berciu 1961a, S. 233; 1961b, S. 145 ff. und Abb. 15; Morintz 1978, S. 26; Crăciunescu 1999, S. 43; Ridiche 2001, S. 49f.; Schuster 2003, S. 121). Das Gerüst lag auf der linken Seite in Hockerstellung und hatte eine Süd-Nord Orientierung. Das Grab gehört der ersten Stufe, Verbicioara I, an. Zur derselben Stufe gehört auch das Urnengrab von Ghidici (Nica 1994, S. 179, Anm. 16 und Abb. 14/1-3). Die weiteren Phasen (II-V) sind nur durch Brandgräber vertreten (Schuster 2003, S. 121 ff. – mit älterer Lit.).

Werden die Bestattungsbräuche der zwei Kulturen verglichen, so ist klar, dass Verbicioara Tei nicht beeinflussen konnte. Das Körpergrab von Verbicioara ist eher eine Ausnahme als eine Regel. Und Ausnahmen können kaum durch Einfluß in anderen Kulturmilieus zur Regel werden.

Vielleicht muß eine grössere Aufmerksamkeit der Ostgrenze, den dortigen Nachbarn, geschenkt werden. Ende der II.- Anfang der III. Tei-Stufe sind östlich des Mostiștea-Tals, die Ostgrenze der Kultur, neuankommende Menschengruppen zu verzeichnen (Leahu 1997; Schuster 1997; Schuster und Comșa 1998). Das könnte bedeuten, dass genau in diesem Zeitabschnitt, als die Tei- mit den Coslogeni-Gemeinschaften und –bräuche, Bestattungsweise miteingeschlossen, in Kontakt treten, auch neue Sitten aufgenommen wurden.

Chirnogi, Căscioarele, Puieni befinden sich unweit der Donau. Und bekanntlich wurden die Donau-Ufer, in unserem Fall das linke, von den nach Westen ziehenden Nomadengemeinschaften als Weg benutzt. Nicht zu vergessen für die Kontakte der Tei- mit den aus dem Osten stammenden Gemeinschaften sind auch, die in Baldovinești, in *Tumuli* der eben letztgenannten Gruppen, entdeckten zwei Tei II-Tassen (Harțușe und Anastasiu 1965, S. 367; 1968, S. 50f.; Leahu 1966, S. 135f. und Abb. 43/1-2; 2003, S. 126; Morintz 1978, 51; Schuster, Comșa 2001, 237; Schuster 2003, S. 121). Tei-Importe wurden auch in den Frauengräbern 7 und 25 von Smeeni entdeckt (Schuster, Comșa 2001, S. 237). Nach E. Comșa (1998, S. 22) gehören die erwähnten Bestattungen in ovalen Gruben von Smeeni der Sabatinovka-Kultur an. V. Teodorescu (1962, S. 278f.) und F. Burtănescu (1996, Anm. 60) äußerten die Meinung, dass die Gräber 1,23,27-28 Katakombnaja-Bestattungen sind. Jamnaja-Gräber wären die Bestattungen der ersten Phase – Gräber Nr. 4,12,14-15,17,19a-b,21,29. Interessant ist die Feststellung, dass die Skelette der zwei erwähnten Frauen anthropologisch paläomediterrane Merkmale aufweisen, die eher dem Neolithikum Rumäniens als dem Sabatinovka – Noua – Coslogeni-Komplex, deren Träger hauptsächlich proteuropäisch und nordisch waren, eigen sind (Necrasov, Cristescu, Botezatu, Miu 1990, S. 185-193; Comșa 1995, S. 66; Schuster, Comșa 2001, S. 237).

Zu den Coslogeni-Gräbern zählen die 14 Bestattungen von Sultana (Morintz 1978, S. 14 und Abb. 81/2,6), in denen Tote sowohl in linker als auch rechter Hockerlage gefunden wurden. Auch in Stancea sind Körpergräber entdeckt worden, von wo unter anderen auch zwei Gefäße des Typs Zimnicea-Plovdiv gerettet werden konnten. Von einem möglichen Coslogeni-Grab spricht weiter E. Comșa (1998, S. 22) im Falle des Fundes von Anadolkiioi. Dieses Grab, mit einem Skelett in rechter Hockerlage, wird von L. Nikolova (1999, S. 377) als eines Jamnaja betrachtet. Aus Grădișteța-Coslogeni stammt ein jüngst entdecktes Grab, mit einem Toten in linker Hockerlage und zwei typischen Coslogeni Gefäßen (Schuster 2003, S. 125).

Nicht auszuschließen ist angefangen mit der Tei IV.-Stufe auch ein Zimnicea-Plovdiv-Einfluß. Dieser drang west- und möglich südwärts entlang der Donau ein. Es ist zu unterstreichen, dass die Tei-Kultur aus ihren südlichen Gebieten in Nordbulgarien (Hristova 2002; Zmejkovala 2002) allmählich von den Zimnicea-Plovdiv- und Coslogeni-Gemeinschaften ersetzt wurde (Alexandrov, Sirakov, Petkov und Gajdarska 1998) und das geschah wahrscheinlich ab der IV. Phase.

Flache Körpergräber der Zimnicea-Plovdiv-Kultur wurden auf rumänischem Boden in Zimnicea, Sultana, Stancea, Izvoru, Remuș entdeckt (Alexandrescu 1973; Morintz 1978, S. 56; Isăcescu und Burlacu 1978, S. 31; Schuster 2003, S. 124f und Abb. 12). Alle genannten Ortschaften liegen nicht weit entfernt von der Donau. Beziehen wir uns nur auf den ersten Fund, Zimnicea II, Sektor 10, so handelt es sich dort um ein Gräberfeld, das aus 64 Bestattungen bestand. Die Toten lagen sowohl in linker, als auch, seltener, in rechter Hockerstellung. Nennenswert ist, dass im Grab 17 ein Tei IV-Gefäß seinen Platz hatte (Morintz 1978, Abb. 32/3; Schuster 2003, Abb. 16/7).

Die im Falle einiger Tei-Verstorbenen durchgeführten anthropologischen Analysen liefern folgendes vergleichendes Bild:

Tab. E. – anthropologische Daten

Nr. Martin	Charakter	Grab 2 Căscioarele	Grab 1 Chirnogi	Grab Sitaru
1.	g-o	175	179	195
2.	g-l	172	175	191
3.	G-l	170	170	184
8.	eu-eu	132	140	?122
9.	ft-ft	92	97	90
10.	co-co	118	105	
11.	au-au	115	116	
12.	ast-ast	113	115	
20.	po-b	116	116	
23.	waag. Umfang	500	515	
26.	n-b			142
27.	b-l			123
28(1)	l-i			90
29.	n-b			120
30.	b-l			117
31(1)	l-i			84
48.	n-pr	68	72	
45.	zy-zy	122	123	
55.	n-ns	56	52	
51.	mf-ak	52	44	
52	Höhe der Orbita	32	34	
8/1	Schädelindex	75,4	78,21	62,56
20/1		66,2	64,80	54,32
20/8		87,8	82,85	86,88
9/8		69,6	69,28	73,77
27/26				86,61
29/26				84,50
31(1)/ 28 (1)				93,33
45/8		92,4	87,85	
47/45		98,36	98,37	
48/45		55,7	58,53	
54/55		46,4		
52/51		76,1	77,27	
	Höhe	167 cm		

Apud Comşa 1997; Şerbănescu, Bălteanu 1998; Şerbănescu 2001.

Wie schon erwähnt weist der Verstorbene aus dem *Grab 2* von Chirnogi-Şuviţa lui Ghiţan protoeuropäische und paläomittelmeerliche Eigenschaften

(Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 485; Bălțeanu 2001, S. 244) auf, während das Kind (Grab 1) (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 484; Bălțeanu 2001, S. 243) mittelmeerliche aufweist. Im Fall Sitaru handelt es sich um protoeuropäische und nordische Charakteristika (Comșa und Schuster 1997, S. 139). Beim Toten aus dem Grab 2 von Căscioarele-D'aia Parte handelt es sich um archaisch mittelmeerliche und protoeuropäische Elemente der danubischen Variante (Bălțeanu 2001, S. 244).

Heute es ist klar, dass für die Tei-Kultur nicht von einem einheitlichen anthropologischen Typus gesprochen werden kann. Der Versuch, unsere wenigen Daten mit anderen gleichzeitigen bronzezeitlichen kulturellen Erscheinungen zu vergleichen, ist auch nicht sehr einleuchtend. In Smeeni wurden Tote des paläomediterranen Typs (Comșa 1997, S. 139) bestattet. Über die Verstorbenen in Zimnicea II wurde gesagt, dass „*the mediterraneoids were predominant, associated with slight protoeuropoid elements. The alpin influences were revealed on the cranial vault, more or less rounded, the nordoid and dinaroid elements being seldom displayed*“ (Comșa 1995, S. 76; s. auch Necrasov, Comănescu, Onofrei, Feodorovici 1973).

C. Bălțeanu zeigt, dass die anthropologischen Analysen für die Monteoru – und Noua-Kultur (Sărata Monteoru, Căndești, Trușești, Cioinagi, Doina) (Necrasov, Cristescu 1973; Necrasov 1980) „*Typologiquement, on remarque... des caractères paléoméditerranéens mélangés à certains caractères nordiques et protoeuropéens gracilisés; la série de Trușești offre, au contraire, la domination du caractère nordique mélangé au paléoméditerranéen et du protoeuropéen*“ (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 486).

Abschließend ist zu vermerken, dass die analysierten Tei-Skelette für die Tei-Kultur zwei Haupttypen aufweisen: „ – *une type prédominant paléoméditerranéen en mélange avec des éléments protoeuropéens; - un type prédominant nordique mélangé avec des éléments protoeuropéens et paléoméditerranéens*“ (Șerbănescu, Bălțeanu 1998, S. 486). Das würde eigentlich im Einklang mit der Schlußfolgerung „*The main stock of population, represented during the Neolithic and Eneolithic by the protoeuropoids and mediterraneoids had the same composition in the Bronze Age*“ (Comșa 1995, S. 76), sein.

LITERATUR

- Alexandrescu 1973 - A.D. Alexandrescu, *La nécropole du bronze récent de Zimnicea (départ. Teleorman)*, Dacia N.S. 17, S. 77-97.
- Alexandrov S., Sirakov N., Petkov E. und Gajdarska B. 1998 - S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov und B. Gajdarska, *Trial Excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria*, Archaeologica Bulgarica 3, S. 7-30.
- Bălțeanu 2001 - A.-C. Bălțeanu, *Date antropologice asupra unor schelete din epoca bronzului – cultura Tei -*, CCDJ 16-17, S. 243-245.
- Berciu 1961 a - D. Berciu, *Cîteva probleme ale culturii Verbicioara*, SCIV 12, 2, S. 227-240.
- Berciu 1961 b - D. Berciu, *Die Verbicioara Kultur. Vorbericht über eine neue in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, Dacia N.S. 5, S. 123-161.

- Burtănescu 1996 - F. Burtănescu, *Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (perioada de tranziție – Bronz timpuriu)*, Thraco-Dacica 17, 1-2, S. 87-116.
- Comșa 1995 - A. Comșa, *Anthropological Studies over Skeletons from Necropolises and Graves of the Bronze Age on the Lower Danube (Romanian Territory)*, in: Kulturraum Mittlere und Untere Donau. Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, S. 73-77.
- Comșa 1998 - E. Comșa, *Les tombes tumulaires à ocre sur le territoire de la Roumanie*, in: P. Roman et al. (Hrsg.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bd. II, Bucharest, S. 15-36.
- Crăciunescu 1999 - G. Crăciunescu, *Rit și ritual funerar în cadrul culturii Verbicioara*, Drobeta 9, S. 41-49.
- Hristova 2002 - T. Hristova, *New Data about the Distribution of the Tei-Culture (I-III) South of the Danube*, Thraco-Dacica 22, 1-2, S. 209-214.
- Isăcescu und Burlacu 1978 - C. Isăcescu und D. Burlacu, *Noi descoperiri arheologice în zona Giurgiu*, in: V. Vrabie (Hrsg.), *Ilfov. File de Istorie*, București, S. 43-45.
- Leahu 1966 - V. Leahu, *Cultura Tei*, București.
- Leahu 1969 - V. Leahu, *Cu privire la sfârșitul epocii bronzului în Muntenia*, SCIV 20, 1, S. 17-32.
- Leahu 1987 - V. Leahu, *Cu privire la ritul funerar practicat de purtătorii culturii Tei*, CCDJ 3-4, S. 49-51.
- Leahu 1997 - V. Leahu, *Cultura Tei în sud-estul Transilvaniei*, Angustia 2, S. 123-129.
- Leahu 2003 - V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, Bibliotheca Thracologica XXXVIII, București.
- Morintz 1978 - S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București.
- Morintz, Ionescu 1968 - S. Morintz, B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița*, SCIV 19, 1, S. 95-128.
- Necrasov 1976 - O. Necrasov, *L'anthropologie de l'aire thrace*, in: Actes du II^e Cong. Intern. de Thrac., Bd. III, București, S. 423-443.
- Necrasov, Comănescu, Onofrei, Feodorovici 1973 - O. Necrasov, S. Comănescu, M. Onofrei, C. Feodorovici, *Étude anthropologique des squelettes de Zimnicea, datant de l'Âge du Bronze (nécropole C. 10)*, Dacia N.S. 17, S. 99-125.
- Necrasov, Cristescu 1973 - O. Necrasov, M. Cristescu, *Structure anthropologique des tribus néoénéolithiques de l'âge du bronze de la Roumanie*, Fundamenta 3, S. 137-152.
- Necrasov, Cristescu, Botezatu, Miu 1990 - O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, ArhMold 13, S. 173-209.
- Nica 1994 - M. Nica, *Date noi cu privire la cronologia și periodizarea grupului cultural Gârla Mare, pe baza descoperirilor din așezarea și necropola de la Ghidici, punctul „Balta Țarova”*, in: P. Roman und M. Alexianu (Hrsg.), *Relations thraco-illyro-helléniques*, Bucarest, S. 178-206.

- Nikolova 1999 - L. Nikolova, with the contribution of I. Manzura, and C. Schuster, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, BAR International Series 791.
- Rădulescu 1966 - Gh. Rădulescu, *Mormintele de la Daia și Puieni, raionul Giurgiu*, *RevMuz* 3, S. 265-266.
- Ridiche 2001 - F. Ridiche, *Noi date privind cunoașterea culturii Verbicioara (Partea a II-a)*, *Oltenia* 13, S. 33-63.
- Schuster 1994 - C. Schuster, *Aria de răspândire a culturii Tei*, *Analele Banatului*, SN, 3, S. 171-178.
- Schuster 1997 - C. Schuster, *Cultura Tei și sud-estul Transilvaniei*, *Angustia*, 2, S. 131-135.
- Schuster 2003 - C. Schuster, *Zur Bestattungsweise in Südrumänien in der Bronzezeit*, in: R. Vasić (Red.), *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba. Simpozijum, Čačak, 4-8. Septembar 2002/ Burial Customs in the Bronze and Iron Age. Symposium, Čačak, 4-8 September 2002*, Čačak, S. 109-138.
- Schuster, Comșa 1998 - C. Schuster, A. Comșa, *Die Tei-Kultur und der Südosten Siebenbürgens*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 40, Nr. 1-2, S. 107-116.
- Schuster, Comșa 2001 - C. Schuster, A. Comșa, *Burial Rites and Rituals of the Bronze Age in Southeastern Romania*, in: P.F. Biehl and F. Bertemes with H. Meller (Hrsg.), *The Archaeology of Cult and Religion*, *Archaeolingua* 13, Budapest, S. 235-241.
- Schuster, Popa 2000 - C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, *Bibliotheca Giurgiuvensis I*, Giurgiu.
- Sîrbu 2003 - V. Sîrbu, *Arheologia funerară și sacrificiile: o terminologie unitară/ Funerary Archaeology and Sacrifices: An Unifying Terminology*, *Sinteze Arheologice V*, Brăila.
- Șerbănescu 2001 - D. Șerbănescu, *Contribuții la cunoașterea ritului și ritualului funerar practicat de purtătorii civilizației Tei*, *CCDJ* 16-17, S. 234-242.
- Șerbănescu, Bălțeanu 1998 - D. Șerbănescu, C. Bălțeanu, *Considérations sur le rite, rituel funéraire et l'étude anthropologique des squelettes de la civilisation Tei*, in: P. Roman et al. (Hrsg.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bd. II, Bucharest, S. 482-496.
- Teodorescu 1962 - V. Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeeni*, *MCA* 8, S. 272-282.
- Vulpe 2001 - Al. Vulpe, *Epoca metalelor*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (Koord.), *Istoria Românilor*, Bd. 1, București, S. 211-395.
- Zmejkova 2002 - I. Zmejkova, *La propagation de la culture Tei (I-III) en Bulgarie du Nord-Est*, in: A. Fol (ed.), *Thrace and the Aegean. Proceedings of the Eight International Congress of Thracology. Sofia-Yambol, 25-29 September 2000*, Vol. I, Sofia, 159-166.

SCEPTRELE DE PIATRĂ ZOOMORFE - INTERPRETARE ȘI CRONOLOGIE -

Nicolae HARTUCHE

Problema sceptorilor de piatră zoomorfe descoperite pe teritoriul României și în afara acestuia a preocupat cu mai bine de opt decenii în urmă pe unii arheologi români și străini, aceasta făcând subiectul unor interesante și controversate studii.

Descoperirea primului sceptor de piatră în România a avut loc în 1920, la Sălcuța – Dolj și a fost publicat în anul 1929 de I. Andrieșescu¹. Cu zece ani mai târziu, aceeași piesă era amintită de D. Berciu, în teza sa de doctorat². În 1928, cu prilejul săpăturilor arheologice de la Fedeleșeni, județul Iași, I. Nestor descoperirea al doilea sceptor de piatră zoomorf, pe care îl publica – alături de cel de la Sălcuța – în teza sa de doctorat, apărută în Germania în 1933³. Cele două piese aveau să fie restudiate și apoi publicate de Vl. Dumitrescu în 1934, dând o nouă interpretare speciei animalului și locului de proveniență⁴. Câțiva ani mai târziu, în 1938, a fost descoperit un nou exemplar la Casimcea, județul Tulcea, publicat de D. Popescu⁵. În 1928 avea să fie descoperit fortuit în nordul Caucazului, aproape de Marea Caspică, la Terekli Mekteb, un alt sceptor, asemănător celor trei amintite din țara noastră. Acest exemplar avea să fie publicat abia în 1952 de către A.A. Iessen⁶. Seria descoperirilor a continuat în sudul Dunării cu alte piese. Sceptorul de la Terekli Mekteb avea să fie comunicat la noi de către D. Berciu⁷ și Vl. Dumitrescu⁸. În Macedonia – Iugoslavia, la Suvodol, a fost găsit întâmplător un sceptor de piatră zoomorf, publicat mai întâi de M. Garașanin⁹, iar în România de către Vl. Dumitrescu¹⁰. O nouă piesă avea să fie descoperită în Bulgaria, la

¹ I. Andrieșescu, *Buletinul Academiei Române*, secția istorie, 15 (1929), p. 6.

² D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 61-62, fig. 74.

³ I. Nestor, *PZ*, 19, Band 1928, Heft ¾.

⁴ Vl. Dumitrescu, *Istros*, I (1934), p. 39-548.

⁵ D. Popescu, *Dacia*, 7-8 (1937-1940), p. 81-91.

⁶ A. A. Iessen, *Kr.Soob*, 46 (1952), p. 48-59.

⁷ D. Berciu, *SCIV*, 3-4 (1954), p. 539-548.

⁸ Vl. Dumitrescu, *SCIV*, 3-4 (1955), p. 925-936.

⁹ M. Garașanin, *Glasnik-Sarajevo*, N.S., 15-16 (1961), p. 5 și urm.

¹⁰ Vl. Dumitrescu, *SCIV*, 1 (1962), p. 95-99.

Rezevo și publicată de D. Berciu¹¹. Până în anul 1980 statistica descoperirilor de sceptre rămânea neschimbată, iar referirile asupra lor, de asemenea sporadice. Abia în anii 1972 și 1974 problema lor a fost repusă de către E. Comșa¹² și V. N. Danielenko care anunță și descoperirea din sudul Basarabiei, de la Suvorovo¹³. La acest stadiu s-a oprit seria descoperirilor până în 1967, când săpăturile au scos la iveală sceptrul de la Fitionești, județul Vrancea, studiat și publicat în 1980¹⁴. Un alt exemplar din seria sceptrelor de piatră zoomorfe a fost descoperit în anul 1973, după cel de la Fitionești, în Bulgaria, pe raza localității Drama, județul Iambol. A fost publicat în același an cu cel din Vrancea, în 1980, de către L. Ghetov de la Sofia¹⁵. Cu această ocazie, colegul bulgar mai amintea o piesă găsită în apropierea Dunării, în preajma localității Kjulevca, inedită. Un alt exemplar a fost găsit tot fortuit în Dobrogea sudică, lângă Silistra¹⁶.

Cu aceste ultime piese se credea că seria descoperirilor a fost încheiată, dar noutățile continuă. În 1992 am aflat că în așezarea cernavodeană de la Gruitul Dării, comuna Pietroasele, județul Buzău, V. Dupoi a descoperit un nou sceptru, încă inedit¹⁷. În 1998, Televiziunea Națională anunța pe programul 1 o știre privind o donație particulară făcută Muzeului din Alba Iulia. Cu acest prilej au fost prezentate și două sceptre de piatră zoomorfe (din câte am putut reține din imagine, de tipul celor pe care le prezentăm noi). Cele două sceptre din Transilvania au fost publicate în 1999 de Govedarica și Kaiser¹⁸.

Acordăm o importanță deosebită zonei geografice de răspândire a sceptrelor, în formularea unui punct de vedere în problema originii și apartenenței culturale.

Analizând harta de la Fig. 1 se poate observa clar existența unei mari zone de răspândire a acestor piese: regiunea Mării Caspice, zonele intra- și extracarpatică românești și cea sud dunăreană - balcanică, Bulgaria și Macedonia¹⁹. În ceea ce privește locul de origine al acestor piese, s-au emis următoarele trei ipoteze: prima, cu cei mai numeroși adepți, opta pentru originea răsăriteană - calea stepelor nord-pontice, de la est spre vest. A doua o indică pe cea locală, carpato - istro-pontică și ultima pe cea egee - vest anatoliană. Zona estică - nord pontică nu cuprinde decât piesa izolată de la Caspica. Majoritatea pieselor au fost descoperite în România și împrejurimi (Basarabia și Dobrogea de sud), după care urmează cele din Bulgaria și Macedonia. Distanța de la Caspica până la gurile Dunării este în jur de 1500 kilometri.

Se constată un triplu hiatus: în nordul Mării Negre, sudul Peninsulei

¹¹ D. Berciu, *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 397-409.

¹² E. Comșa, *Cronologie relativă și absolută a eneoliticului din România*, comunicare ținută la Simpozionul privind neoliticul timpuriu, București, decembrie, 1972.

¹³ V. N. Danielenko, *Eneolit Ucrainii*, Kiev, 1974, p. 225.

¹⁴ N. Hartuche, V. Bobi, Istros, I, Brăila, (1980), p. 111-126.

¹⁵ L. Ghetov, *Studia Praehistorica*, 3 (1980), p. 91-96.

¹⁶ Informație de la H. Todorova, cu mulțumiri ; A.A. Iessen, *op.cit.* p. 48 și urm.

¹⁷ Informație de la V. Dupoi, cu mulțumiri.

¹⁸ Blagoje Govedarica, Elke Kaiser, *Eurasia Antiqua*, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Band 2 (1996), p. 59 – 104.

¹⁹ D. Berciu, *SCIV*, 3-4 (1954), p. 540, fig. 1; Idem, *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 402, fig. 3; L. Ghetov, *op. cit.*, 3 (1980), p. 95.

Balcanice și vestul Asiei Mici.

Considerăm necesară însumarea tuturor pieselor cunoscute până acum și o vom face – în datele lor esențiale - după criteriul teritorial și mai puțin al ordinii cronologice a descoperirii.

1. *Sceptrul de la Sălcuța*, județul Dolj, a fost descoperit într-o așezare a culturii Sălcuța (IV sau D)²⁰. Este cioplit dintr-o rocă dură - diorit, de culoare neagră-verzuie, puternic lustruit, cu partea posterioară rezervată înmănușării cu aspect zgrunțuros. Botul animalului este scurt și mai drept, în comparație cu cele de la Fedeleșani și Terekli Mekteb. Îi dăm câteva dimensiuni: lungimea totală 13 cm, înălțimea în dreptul urechilor 7,5 cm; Fig. 2/1-d.

2. *Sceptrul de la Fedeleșeni* a fost găsit în așezarea Cucuteni A, într-o locuință distrusă de incendiu (aceasta aparținea fazei Cucuteni A3). Piesa este lucrată din rocă granitoidă de culoare închisă, având în compoziția sa mici grăunțe albe. Botul animalului reprezentat este alungit și lățit, nările relativ umflate și rotunjite. Ochii - două proeminențe, iar urechile sunt redată printr-o creastă în relief, Fig. 2A/2. Dimensiuni: lungimea 12,3 cm, înălțimea 5 cm. La început I. Nestor înclina să atribuie această piesă culturii Cucuteni A; ulterior considera că este mai indicat a fi legată de elementele usatoviene reprezentate în așezare de unele fragmente ceramice²¹; Fig. 3/1 a-d.

3. *Sceptrul de la Casimcea*, județul Tulcea, a fost descoperit într-un mormânt tumular, în curtea unei mori. După răzuirea mormântului s-a găsit mormântul care conținea un schelet omenesc, rău conservat, cu poziție neclară, oasele acoperite cu ocru roșu; orientarea V-E. Inventarul funerar care s-a păstrat era format din sceptrul amintit, 15 vârfuri de lance lucrate din silex, 3 cuțite și 5 topoare cioplite tot din silex. Din piesele amintite s-au recuperat mai puține (Fig. 5). Mormântul a fost publicat în 1940 de către D. Popescu²². Sceptrul este cioplit dintr-un calcar local (dobrogean), de culoare gălbui-alburie²³. Dimensiuni: lungimea 17 cm, înălțimea 7,5 cm, grosimea maximă 3,5 cm (Fig. 4).

4. *Sceptrul de la Fitionești*, comuna Mănăstioara, județul Vrancea, a fost descoperit în 1967, pe dealul „Cetățuia” și publicat de noi în 1980²⁴. Fiind mai

²⁰ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, fig. 74; Idem, SCIV, 3-4 (1954), fig. 3.

²¹ I. Nestor, *op. cit.*, p. 45-46. Pentru această piesă mai vezi: D. Berciu, SCIV, 3-4 (1954), p. 544, fig. 4; Vl. Dumitrescu, SCIV, 3-4 (1955), p. 930-932; N. Harțușche, V. Bobi, *op.cit.*, p. 118, fig. 6; I. Mică, R. Florescu, *Preistoria Daciei, vestigii de cultură și artă*, 1980, fig 246.

²² D. Popescu, *op cit.*, p. 81-91.

²³ Sceptrul de la Casimcea este amintit și reprodus aproape de majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de această problemă. I. Mică, R. Florescu, *op. cit.*, fig. 261.

²⁴ N. Harțușche, V. Bobi, *op.cit.*, fig. 4-5.

recent publicat, în articolul respectiv am prezentat toate datele. Acum reamintim doar dimensiunile: lungimea 15 cm, lățimea 4,5 cm, grosimea 2,3 cm (Fig. 2/2 a-d).

5. *Sceptrul de la Pietroasele*, punctul „Gruicul Dării”, județul Buzău. În așezarea de la Gruicul Dării unde s-au efectuat săpături sistematice de V. Sîrbu și V. Dupoi, s-a găsit ceramică fragmentară de tip Cernavoda I, ceramică cenușie de origine sudică și o foarte mare cantitate de ceramică pictată - sau cu pictura distrusă - aparținând fazei Cucuteni B2. Materialul ne-a fost prezentat în anul 2002 de V. Sîrbu, căruia îi aducem mulțumirile noastre. Așezarea îi aparține culturii Cernavoda I – foarte asemănătoare celei de la Râmnicelu, județul Brăila, și celei de pe panta de nord-vest a „Cetățuii” de la Monteoru. Sceptrul descoperit în așezarea Gruicul Dării aparține neîndoielnic culturii Cernavoda I. Descoperirea de aici constituie cea mai bună dovadă de apartenență culturală a unora din sceptrele de piatră zoomorfe²⁵.

6. *Sceptrul de la Ariușd*, județul Covasna. Sceptrul a fost descoperit la începutul secolului trecut de I. Teutsch, în condiții nesigure, într-o așezare sau într-un mormânt. A fost publicat de Iulius Teutsch la Viena în 1905, și reluat de cercetătorii germani deja amintiți²⁶. Sceptrul era cioplit dintr-o rocă dură, negricioasă; lungime maximă 10 cm.

7. *Sceptrul de la Vințu de Jos*, județul Alba. Sceptrul a fost descoperit, în condiții necunoscute, în 1980 sau 1981. Din 1995 până în 1998 s-a aflat într-o colecție particulară, actualmente aflându-se în inventarul Muzeului Unirii din Alba Iulia. Sceptrul este lucrat dintr-o rocă de culoare verzuie – probabil plutonit. Dimensiuni maxime: L – 10,5 cm, l – 5,7 cm, g – 3,4 cm; greutate 244 gr. (Fig. 3/2 a-d)²⁷.

8. *Sceptrul de la Suvorovo*. Prima informație o avem de la V. N. Danielenko care i-a făcut o succintă descriere și un desen²⁸. O informație mai recentă ne parvine de la colegii V. Harhem și S. Agulicov de la Institutul de Arheologie din Chișinău, cărora le aducem mulțumirile noastre. Sceptrul a fost găsit într-un mormânt cu două schelete de maturi, așezate în poziția chirchită, culcate pe partea stângă și orientate pe direcția est - vest. Ambele schelete erau acoperite cu un strat gros de ocră roșu. Sceptrul s-a descoperit lângă scheletul dinspre sud, aproximativ în zona dintre umăr și oasele faciale. Fiecare schelet avea în zona gâtului câte un colier de mărgelă de scoici mari, care păstrau pe ele urme de ocră roșu. În monografia necropolei de la Sărățeni din Basarabia, la pag. 75 se arată că la Suvorovo II mormântul conținea două schelete de bărbați, în

²⁵ Materialele de la Pietroasele sunt încă inedite. Pentru așezarea de la Râmnicelu vezi N. Harțuche, Istros I, p. 65 și următoarele; N. Harțuche, *L'Établissement de Râmnicelu dans la problématique de la fin de l'énéolithique et du début de la transition au Bas-Danube*, în Cernavoda III – Boleráz, Symposium Mangalia - Neptun, Studia Danubiana, București 2001, p. 262-276; I. Nestor, E. Zaharia, Dacia, N.S. 12 (1968), p. 21 și următoarele.

²⁶ Govedarica, Kaiser, op. cit., p. 97.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ V.N. Danielenko, op.cit., p. 228.

poziție chircită, dar culcați pe spate²⁹. Credem că este vorba de același mormânt amintit de Harhem și Agulicov. Sceptrul de la Suvorovo este în colecțiile Muzeului din Odesa și a fost publicat în anul 1975 de Irina Alexeeva. Piesa este lucrată dintr-o rocă dură, este stilizată și are forma alungită. Maxilarul inferior este bine conturat, gura și buzele sunt redată prin două linii incizate, iar ochii au forma unor cercuri incizate. Nările umflate au forma a două cercuri duble. Unele linii dau amănunte anatomice, altele de harnașament (Fig. 6/1 a-b; 7). Dimensiuni: lungimea este în jur de 16 cm, comparabilă cu cea a exemplarului de la Casimcea.

9. *Jora*, raionul Orhei, pe malul Nistrului. În 1984 a fost descoperit într-o așezare Tripolie C₁, un fragment de sceptru de piatră zoomorf. Reprezintă partea conică a piesei, relustruită (care se înmănușă), lucrată dintr-o rocă granitoidă de culoare brună. Dimensiunile aproximative: lungimea, 6 cm, lățimea maximă, 3-4 cm³⁰.

10. *Sceptrul de la Cairaclia*, județul Ismail, Basarabia. Satul Cairaclia este așezat între lacurile Jalpug și Katlabuh, la distanța de 12 km nord de orașul Ismail. Pe raza satului a fost descoperit un sceptru de piatră, dintr-o rocă dură, granitoidă, de culoare închisă. Reprezintă corpul stilizat al unui animal; face deci parte din seria sceptrelor de piatră zoomorfe.

Piesa este inedită; se păstrează la muzeul școlii din sat; nu dispunem de fotografii sau desene ale sceptrului și nu-i cunoaștem nici dimensiunile. Semnalarea piesei de la Cairaclia ne-a fost făcută în octombrie 1999 de I. Manzura, de la Institutul de Arheologie din Chișinău.

11. *Sceptrul de la Terekli Mekteb* este cel mai îndepărtat ca loc de descoperire față de zonele carpato - istro - pontică și balcanică. Este modelat dintr-o rocă dură, granitoidă, de culoare negricioasă cu nuanțe cenușii închise. Roca are în compoziția sa granule mari alburii. Piesa reprezintă capul unui animal văzut din profil. Are urechile ciulite, ochii proeminenți, nările umflate, buzele în relief, botul alungit și fruntea teșită (Fig. 10/1 a-d). Pe suprafața obiectului se mai păstrau urme de ocru roșu; probabil că făcea parte dintr-un mormânt cu ocru. De altfel, în stepa Karanagoi unde a fost găsit sceptrul, sunt numeroși tumuli funerari. Dimensiuni: lungimea totală 13,8 cm, înălțimea 6 cm, grosimea 3 cm.

12. *Sceptrul de la Kokberek*, regiunea Astrahan, delta Volgăi, Rusia. Deținem o informație absolut sumară, fără detalii, dată de Govedarica și Kaiser³¹.

Este vorba de un sceptru găsit într-un mormânt distrus. Piesa se află la Muzeul de Etnografie Ermitaj, din Sankt Petersburg. Piesă inedită.

13. *Sceptrul de la Chlopkovo – Gorodiste*, regiunea Saratov, Rusia³². A fost descoperit într-o necropolă. Este confecționat dintr-o rocă dură. Botul animalului este arcuit în afară, nările sunt redată prin proeminențe aproape conice, situate deasupra botului animalului. Urechile au forma de proeminențe conice. Baza maxilarului nu este dreaptă - ca la majoritatea sceptrelor cunoscute - ci arcuită în

²⁹ O. Jevitki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola de la Sărățeni*, București, 1996, p. 75.

³⁰ Informație de la colegii de la Chișinău, cu mulțumiri.

³¹ B. Govedarica, E. Kaiser, *op. cit.*, p. 97, cat. nr. 10.

³² *Ibid.*, p. 97, cat. nr. 9.

afară, ceea ce are ca efect accentuarea ușoară a maxilarului inferior. Partea pentru înmănușare se detașează clar de restul piesei, fiind mai puțin șlefuită și având o proeminență ușor conturată, care servea la fixarea în mâner. Dimensiuni: L – 9,2 cm, l – 4,6 cm; nu se cunosc: dimensiunea bazei și greutatea piesei (Fig. 10/3 a-b).

14. *Sceptrul de la Kezmarok*. Datele despre acest sceptru le-am extras din informațiile – destul de vagi – ale lui A. Hausler și din notele lui Dergacev și Sorokin. În studiul lor privind problema sceptrilor, ultimii doi autori citați tratează problema pieselor de pe teritoriul Moldovei de la răsărit de Prut, în strânsă legătură cu apariția triburilor eneolitice în zona carpato – danubiană³³.

Sceptrul este confecționat dintr-o rocă dură, granitoidă; forma sa este mai schematizată decât a tuturor pieselor zoomorfe cunoscute până acum. Partea principală a sceptrului – capul animalului – are o formă oval-alungită, lipsită de detalii anatomice (ochi, urechi, bot etc.). Partea figurând capul animalului este separată de cea posterioară – care se înmănușă – printr-o ușoară albiere verticală. Această zonă este mai scurtă, prevăzută cu o mică proeminență conică în partea superioară, imediat sub albiere. Baza sceptrului este aproape dreaptă, zona: gură, nări, ochi este rotunjită. Dimensiuni: L – 10,5 cm, l – 4,5-5 cm (Fig. 10/2).

15. *Sceptrul de la Silistra* a fost găsit fortuit în Dobrogea sudică, în zona orașului (în aceeași provincie administrativă cu cel de la Casimcea). Figurina reprezintă un cap de animal-deci tot caracter zoomorf, fiind cioplită dintr-o rocă de culoare închisă, cu suprafața lustruită. Din punct de vedere al manierei de lucru și forme prezintă cele mai bune analogii cu exemplarul de la Rezevo. Dimensiuni aproximative: lungimea 15 cm, lățimea maximă 6-7 cm³⁴.

16. *Sceptrul de la Rezevo* a fost descoperit întâmplător în 1961 în raza satului, lângă râul Streava, județul Plovdiv. Cu acordul lui P. Detev, sceptrul a fost publicat de D. Berciu³⁵. Piesa este cioplită din rocă dură, neagră, cu granule cenușii și albe și are suprafața lustruită, cu excepția zonei ce se înmănușă. Detaliile anatomice ale capului – bot, gură, ochi, urechi – sunt apropiate de maniera de lucru a sceptrului de la Sălcuța. În zona dintre urechi se păstrau urme de ocră roșu. Lungimea totală 15 cm, înălțimea la nivelul urechilor 7,5 cm, grosimea 3 cm (Fig. 8/3).

17. *Sceptrul de la Drama* a fost descoperit tot fortuit, în anul 1973, în zona satului Drama, județul Jambol, în apropierea tell-ului Merdjumekia. Este mai puțin cunoscut la noi. A fost publicat de către colegul L. Ghetov, în anul 1980³⁶ (când noi comunicam sceptrul de la Fitionești). Sceptrul este lucrat din rocă dură, cu aspect ușor poros, cu suprafața bine lustruită (excepție face partea din spate care se înmănușă). Figurina reprezintă un cap de animal, foarte stilizat. Nasul este bine marcat și rotunjit, gura redată printr-o linie dublă, fin incizată, iar urechile sunt redată prin două proeminențe în relief (numite de Ghetov, „cornițe”). Nu sunt redați ochii (Fig. 9/1 a-d)³⁷. Dimensiuni: lungimea totală, 13,6 cm; lățimea în zona urechilor, 6,2 cm; grosimea maximă 2,8 cm. Prin maniera execuției și formă,

³³ A. Hausler, *op. cit.*, p. 44, nota 29, fig. 2/10.

³⁴ A.A. Iessen, *op. cit.*, p. 48-59.

³⁵ D. Berciu, *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 308, fig. 1.

³⁶ L. Ghetov, *op. cit.*, fig. 1,2.

³⁷ *Ibidem* și nota 15.

este foarte asemănător cu cel de la Rezevo, dar și cu cel de la Fedeleşeni. Din punct de vedere al dimensiunilor sceptorul de la Drama se apropie de cel de la Terekli-Mekteb (cu lungimea de 13,8 cm) și cel de la Sălcuța, de 13 cm.

18. *Sceptorul de la Telis*, județul Plevna, Bulgaria. Sceptorul a fost descoperit într-o așezare Sălcuța, faza târzie-IV. Se cunosc puține detalii referitoare la piesă. Din prezentarea făcută de Govedarica și Kaiser³⁸ reiese că sceptorul este cioplit dintr-un calcar local, foarte schematizat, chiar grosolan modelat. Totuși, caracterul zoomorf al reprezentării este clar, chiar dacă redarea este destul de primitivă. Dimensiuni: L – 12 cm, l – 4,3 cm; lipsesc alte indicații referitoare la dimensiuni și greutate. Piesa se află în Muzeul Național din Plevna, purtând numărul de inventar 2.178 (Fig. 9/2).

19. Tot în Bulgaria în județul *Şumen*, pe raza satului *Kjulevca*, pe malul Dunării, la vest de Silistra și nu prea departe de aceasta, s-a descoperit într-un mormânt cu ocru, netumular, un nou sceptor de piatră zoomorf. Este amintit de Ghetov în articolul său; este inedit și nu are nici o reproducere³⁹ (Fig. 8/1, 2).

20. *Sceptorul de la Suvodol* a fost descoperit întâmplător în împrejurimile localității amintite din regiunea Bitolia, în Macedonia iugoslavă. A fost publicat în 1961⁴⁰, iar în România în anul următor⁴¹. Piesa este confecționată dintr-o rocă dură și are forma unui cap de animal, foarte stilizat. Botul este masiv, nările redade printr-o umflătură, ochii prin două scobituri rotunde. O linie ondulată în relief indică o curea a căpăstrului (Fig. 9/3). Sceptorul de la Suvodol are lungimea de 10,5 cm.

Puncte de vedere asupra speciei animalului reprezentat, asupra rolului funcțional și origini sceptorilor

Primele probleme care s-au ridicat încă de la descoperirea primelor sceptre de piatră zoomorfe se refereau la: determinarea speciei animalului, rolului funcțional, origini, apartenenței etno - culturale și încadrării lor cronologice. Pentru început, ne vom ocupa de primele trei puncte. În ce privește specia animalului reprezentat de aceste sceptre, păreri specialiștilor au diferit aproape de la o descoperire la alta, ajungându-se destul de târziu, la o relativă unitate de vederi. Ocupându-se de figurina de la Sălcuța, I. Andrieșescu considera sceptrele zoomorfe ca fiind o veche tradiție a sculpturii în piatră din paleolitic, care a supraviețuit și s-a transmis mediului neolitic de mai târziu⁴². După apariția piesei de la Fedeleşeni, luând în studiu și pe cea de la Sălcuța, I. Nestor le pune în legătură cu culturile triburilor baltice, considerându-le a reda un cap de urs sau de elan⁴³. În 1934, Vl. Dumitrescu reia studiul celor două sceptre amintite, enunțând părerea că au un pronunțat caracter zoomorf și că reprezintă un cap de hipopotam sau rinocer, fiind venite din Egipt ca urmare a schimburilor

³⁸ B. Govedarica, E. Kaiser, *op. cit.*, p. 98.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ M. Garașanin, *op. cit.*, p. 5 și urm.

⁴¹ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 308 și fig. 1-2.

⁴² I. Andrieșescu, *op.cit.*, p. 6, Idem, *Artele în timpurile preistorice*, în *Artă și tehnică grafică*, 4-5 (1938-1940), p.11.

⁴³ I. Nestor, *op.cit.*, p.46.

comerciale dintre Orient și triburile neolitice de la Dunărea de Jos⁴⁴. După descoperirea altor piese similare, la noi și în afara României, atât Nestor, cât și Vl. Dumitrescu au renunțat definitiv la vechile opinii, atribuind sceptrele unei alte specii de animal. Cu prilejul publicării sceptrului și a celorlalte piese de inventar funerar ale mormântului de la Casimcea, influențat de vechile păreri ale lui Vl. Dumitrescu, D. Popescu opta pentru redarea unui „cap de hipopotam sau rinocer”⁴⁵. Mult mai târziu, Vl. Dumitrescu, D. Berciu și I. Nestor își exprimau opiniile conform cărora sceptrele de piatră zoomorfe descoperite până atunci erau reprezentări ale unui cap de cal⁴⁶. Această opinie a fost acceptată de majoritatea arheologilor români. Prezentăm în continuare și alte păreri ale specialiștilor asupra speciei reprezentate de sceptre.

Iessen considera că sceptrul de la Terekli - Mekteb, ca și cele din România (Sălcuța și Fedeleşeni; cel de la Casimcea îi era necunoscut), reprezintă un cap de mistreț sau porc domestic. Aceste reprezentări zoomorfe le atribuia culturii Cucuteni - Tripolie, în a cărei economie porcul domestic, ca și vânătoarea celui sălbatic, aveau un rol important⁴⁷.

La polul opus opiniei lui Iessen, se află cea a lui B. A. Bonciu - Osmolovschi de la Sankt Petersburg, care consideră piesa din Caucaz ca reprezentând un cap de cal. Reprezentarea acestui animal este acceptată și de M. Garașanin pentru piesele de la Suvodol, din România și din Caucaz⁴⁸. Pentru sceptrul de la Rezevo, D. Berciu, în ultimul său studiu privind această problemă-după ce remarcă dificultatea determinării speciei animalului reprezentat de aceste figurine, renunțând la vechea opinie, opta cu rezerve, că „ar putea mai degrabă să fie un cap de bulldog, câine de pază sau dulău”. Reanalizând întreaga gamă de sceptre - cunoscute până în 1962 - cercetătorul preciza că „structura craniului este necaracteristică pentru cal și mai potrivită pentru câine”. În plus, mai aduce argumentul că la triburile cu economie agrar - pastorală, câinele se bucura de o importanță mare, pe când calul nu era probabil domesticit în acea vreme⁴⁹.

Fără a lua o decizie definitivă în privința tipului de animal pe care-l reprezintă sceptrele, L. Ghetov refuză concluzia lui Vl. Dumitrescu (cap de cal) și înclină spre ultima opinie a lui Berciu (cap de câine), considerând că această „păreră merită o mai mare atenție”⁵⁰. Pornind de la o mai atentă analiză a desenelor și fotografiilor ce reprezintă sceptrele descoperite, dar și de la o observare pe viu a anatomiei capetelor de cal și câine, optăm pentru primul animal - calul. Un argument în plus care pledează pentru acest animal este trasarea în relief sau prin incizie a unor linii vizibile pe unele sceptre; ele reprezintă căpăstrul pus pe capul calului. Este știut că asemenea accesorii de harnașament nu se întâlnesc nici la câine, nici la porc, nemaivorbind de mistreț. Deși optăm pentru reprezentarea calului, ținând seama de stilizarea excesivă a pieselor, credem că nimeni nu poate face o determinare categorică a speciei animalului. Indiferent dacă aceste figurine de piatră au intenționat să reprezinte

⁴⁴ Vl. Dumitrescu, Istros, I (1934), p. 184 și urm.

⁴⁵ D. Popescu, *op. cit.*, p. 81-91.

⁴⁶ Vl. Dumitrescu, SCIV, 3-4 (1955), p. 925-936, D. Berciu, SCIV, 3-4 (1954), p. 540.

⁴⁷ A.A. Iessen, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁸ M. Garașanin, *op. cit.*, p. 8.

⁴⁹ D. Berciu, Dacia, N.S., 6 (1962), p. 400.

⁵⁰ L. Ghetov, *op. cit.*, p. 94.

capete de cal, porc, mistreț sau câine, rămâne cert caracterul lor zoomorf. Așa cum afirma și colegul Ghetov, excesiva stilizare nu implică o lipsă de îndemânare în cunoașterea și redarea particularităților unui animal, ci intenția atingerii reprezentativității. O ultimă problemă, legată de redarea capului de cal pe sceptre - la care s-a oprit D. Berciu - este aceea că în perioada de tranziție de la neolitic la bronz, acest animal nu era încă domesticit⁵¹. Materialul osteologic descoperit în diferite complexe de tip Cernavoda I și din perioada de tranziție la epoca bronzului, confirmă existența calului. (În acest sens amintim că în așezarea cernavodeană I de la Râmnicelu - Brăila, 4% din materialul faunistic găsit aparține calului - *equus caballus*)⁵². Dacă specia animalului reprezentat de sceptru nu are o importanță capitală, în schimb, rolul funcțional și semnificația lor au o deosebită importanță. S-a constatat că sceptrele erau fixate într-un alt obiect, probabil de lemn, adică într-un mâner; dovada o fac protuberanța din spate, precum și partea posterioară a piesei, neșlefuită, care se fixa la mâner. O încercare de reconstituire a modului de înmănușare a sceptorului a fost făcută de Govedarica și Kaiser. Am reluat această reconstituire în Fig. 12. În privința speciei animalului, a originii, a căilor de penetrație a sceptorilor, a încadrării lor culturale și cronologice, opiniile specialiștilor diferă, în schimb, în problema rolului funcțional și a semnificației lor, arheologii sunt aproape în unanimitate de acord.

Din acest punct de vedere se consideră că sceptrele aveau o dublă semnificație: semn distinctiv-social și magico-religios. Sceptorul era purtat de aceeași persoană cu atribuții de șef de trib și mare preot⁵³.

Arheologul german H. Müller – Karpe, referindu-se la sceptrele descoperite în Caucaz (Marea Caspică), România, Bulgaria și Macedonia, considera că din acest punct de vedere ele trebuiesc interpretate ca „insigne” purtate de nobili princieri⁵⁴. Problema originii și a căilor de pătrundere a acestor piese este controversată. Vechile teorii, conform cărora aceste figurine ar avea o origine paleolitică egipteană sau baltică, au fost infirmate demult chiar de cercetătorii care le-au enunțat.

Rezumăm opiniile prezentate referitor la chestiunea enunțată, din anul 1954 și până în prezent. După 1954 majoritatea arheologilor români și străini atribuiau sceptorilor o origine răsăriteană și le încadrau în perioada de tranziție de la neolitic la bronz - în special în complexul înmormântărilor cu ocră. După cum s-a arătat, aria geografică de răspândire a acestor piese este foarte întinsă: de la Caspica la Dunărea de Jos, Tracia și Macedonia (Iugoslavia). L. Ghetov era convins că atribuirea originii răsăritene și încadrarea lor grupului cultural al înmormântărilor cu ocră erau singurele propuneri plauzibile⁵⁵. Colegul bulgar nu era la data publicării articolului său la curent cu noul concept asupra așa-zisei culturi a mormintelor cu ocră (în aceasta sunt cuprinse culturi noi)⁵⁶.

Renunțând la teoria originii răsăritene, D. Berciu opta, cu rezerve, pentru cea egee - anatoliană, intuind, încă de atunci (1962) și varianta locală balcano -

⁵¹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 401.

⁵² N. Harțușche, Istros I, (1980), p. 81.

⁵³ N. Harțușche, V. Bobi, *op. cit.*, p. 118.

⁵⁴ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Band III, Kupferzeit, I, München, 1974, p. 474, fig. 683, A 1, 3, 4, 5-B, 1.

⁵⁵ L. Ghetov, *op. cit.*, p. 93 și urm.

⁵⁶ N. Harțușche, *Complexul arheologic Brăilița*, București, 2004, p. 121-129.

dunăreană⁵⁷. Pentru varianta sudică se putea obiecta lipsa totală a sceptrelor de piatră în zona Egeei și Anatoliei de vest; autorul justifică această lipsă prin existența aici a plastice de piatră și a vaselor de marmură. În acest context considera că exemplarul din nordul Caucazului a ajuns aici ca un produs de import venit dinspre sud, prin trecătoarea Derbent. În contra sens cu influențele sudice se constată și mișcări de la nord la sud, atestate de fragmente ceramice ornamentate cu șnurul, găsite în Grecia⁵⁸, venite pe calea dunăreano - balcanică.

A doua opțiune propunea originea locală, carpato - dunăreană a sceptrelor, motivată de numărul mare de piese descoperite în România și sudul Dunării (Bulgaria și Macedonia). Răspândirea lor nu poate fi separată de evenimentele ce au avut loc în estul și sudul Europei la sfârșitul eneoliticului, prin procesul complex de amalgamare și mișcări de populații.

După cum s-a mai spus, majoritatea specialiștilor au considerat că zona de origine a sceptrelor de piatră este cea nord-pontică. Atribuirea acestor piese unei anumite culturi a dus la controverse; cea mai solicitată a fost atribuirea așa - numitei culturi a purtătorilor înmormântărilor cu ocră și care, așa cum s-a văzut ulterior, cuprinde mai multe culturi încadrate între eneoliticul final și epoca bronzului. În acest sens prezentăm câteva puncte de vedere. D. Berciu, pledând la început pentru calea estică, încadra apariția sceptrelor în perioada de tranziție, echivalentă cu așa-zisa fază D a culturilor extracarpătice - Cucuteni, Gumelnița și Sălcuța și cultura Usatovo - Foltești, datate în mileniul II, mai precis la sfârșitul secolului al XVIII-lea a. Chr.⁵⁹. Schimbarea opțiunii anterioare s-a produs odată cu publicarea sceptrului de la Rezevo, când revine asupra zonei sudice, egeo - anatoliană. De această dată piesa este atribuită zonei etno - culturale Karanovo VI-VII (după cronologia lui Gh. Gheorghiev), echivalentă complexului Cernavoda-Ezero din perioada de tranziție. Sceptrul de la Suvodol constituie un reper teritorial conducând spre vest, dar și o delimitare a unității culturale balcano - dunărene. Milutin Garašanin considera că acest sceptru trebuie pus în legătură cu neoliticul târziu din Macedonia - complexul Crnobuki, care este contemporan cu cultura Porodin din Bulgaria⁶⁰. Aceste două culturi sunt contemporane cu chalcoliticul din Grecia, respectiv cu perioada Rakhmani (Tessalianul III)⁶¹. Rakhmani este parțial contemporan cu fazele mijlocie și târzie ale culturilor Sălcuța, Gumelnița și Cucuteni, dar și cu etapele timpurii ale culturii Cernavoda I⁶². Folosind unele datări făcute cu C₁₄, aceste sceptre au fost încadrate între 2200-2100 a.Chr.⁶³. Fără a se implica direct în problemele asupra originii și căilor de pătrundere a sceptrelor zoomorfe la Dunărea de Jos, (cu excepția celui de la Fedeleșeni), I. Nestor a fost primul care a sesizat apariția celor dintâi elemente estice intruse în mediul culturilor eneolitice, extracarpătice din România⁶⁴. Încă din anul 1959 atrăgea atenția asupra factorilor străini, penetrați în culturile locale

⁵⁷ D. Berciu, *op. cit.*, p. 407.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 409 și urm.

⁵⁹ D. Berciu, SCIV, 3-4 (1954), p. 545-546.

⁶⁰ M. Garašanin, *op.cit.*, p. 6 și urm., Idem, *Vorgeschichtliches aus Crnobuki*, în *Arh Vestnik*, 4 (1953), p. 75-93, Idem, *Neolithikum und Bronzezeit*, p. 118-120.

⁶¹ Idem, *Neolithikums*, *Arch Jug*, 3 (1959), p. 3, pl. I.

⁶² D. Berciu, *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 402-409.

⁶³ Idem, SCIV, 3-4 (1954), p. 545-546.

⁶⁴ I. Nestor, SCIV, 2 (1959), p. 247-260.

- Cucuteni, Gumelnița și Sălcuța, aflate la sfârșitul evoluției lor - pe care i-a numit convențional elementul C; iar cei ulteriori, din faza de tranziție, au fost indicați cu litera D (în ultima încadrându-se culturile Horodiștea, Foltești, Cernavoda III și II). Sceptrele de piatră sunt anterioare tranziției.

Singurii arheologi români, care cu aproape cinci decenii în urmă s-au ocupat, cu o atenție specială, și de sceptrele de piatră zoomorfe au fost Vl. Dumitrescu și D. Berciu. Revenind după mulți ani asupra mormântului de la Casimcea, Vl. Dumitrescu aducea noi observații și completări asupra inventarului funerar. Astfel se preciza: vârfurile de săgeți sau lance, lucrate din silex, au analogii foarte bune cu cele descoperite în așezările culturii Gumelnița (începând din faza A₂ până în B), iar topoarele de silex-parțial șlefuite nu sunt caracteristice culturilor eneolitice de la noi, dar nici celor din mormintele curganelor din stepele nord - pontice. Curganele existente aici nu aparțin în totalitate culturii Usatovo; unele sunt mai vechi și sunt atribuite unor triburi seminomade de crescători de vite și vânători⁶⁵. În mormintele și așezările usatovine nord - pontice și cele de tip Foltești, nu s-au descoperit vârfuri de săgeți și topoare de silex, de tipul celor de la Casimcea, care sunt mai vechi. Sceptrul de la Fedeleşeni, descoperit în interiorul locuinței arse de tip Cucuteni A, nu are nici o legătură genetică și cronologică cu fragmentele de vase Gorodsk - Usatovo, găsite pe suprafața așezării neolitice.

Vl. Dumitrescu considera pierderea lustrului de pe una din fețele sceptrului ca o consecință a incendiului care a distrus locuința în care se afla. Triburile cucuteniene și gumelnițene au intrat în contact cu cele nord - pontice cu mult înainte de cele Usatovo - Foltești, la sfârșitul fazelor Cucuteni A și A-B.

Vl. Dumitrescu era de acord și cu A.A. Iessen care afirma că sceptrele au fost lucrate într-un anumit „centru sau atelier” din zona nord - pontică și difuzate apoi către vest. Admițând că piesa de la Fedeleşeni aparține locuinței Cucuteni A, cea mai târzie datare ce i se poate face este mileniul III - începutul mileniului II a. Chr. Iessen atribuie și el sceptrul de la Terekli complexului Cucuteni - Tripolie, datându-l cu aproximație la jumătatea mileniului III a. Ch.⁶⁶.

Odată cu publicarea sceptrului de la Suvodol, Vl. Dumitrescu preciza că atribuirea acestuia de Garașanin complexului în mormântărilor cu ocră nu poate fi susținută, întrucât acest complex lipsește în Macedonia (dar indirect îl accepta la noi fără nici o altă implicație). Prezența sceptrului de la Suvodol, considera Dumitrescu, este consecința vehiculării spre vest a unor bunuri, pe calea schimburilor intertribale⁶⁷. Având în vedere situația de la Fedeleşeni, dar și altele ivite mai recent (ex. Jora, ș.a.), putem atribui sceptrul de la Fitionești - Vrancea nivelului A₂-A₃ de pe „Cetățuie”, deci în mod cert orizontului Precernavoda I⁶⁸.

Până în anul 1962 totalul sceptrelor cunoscute era de numai 6 exemplare, din care 3 în România (Sălcuța, Fedeleşeni și Casimcea), după cum s-a mai arătat și toate erau răspândite pe o arie teritorială foarte întinsă. Cea mai plauzibilă variantă asupra originii sceptrelor a fost considerată cea estică. Se afirma că primele sceptre apar la vest de Nistru în mediul culturilor eneolitice

⁶⁵ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 830 și urm.

⁶⁶ A.A. Iessen, *op. cit.*, p. 48-56.

⁶⁷ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 835, M. Garașanin, *op. cit.*, p. 7.

⁶⁸ N. Harțuche, V. Bobi, *op. cit.*, p. 111-126.

extracarpatică (Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța), prin intermediul populației nord-pontice reprezentată de elementul ceramic C⁶⁹. Sceptrele aparținând orizontului Precernavoda I sunt cele de la Sălcuța, Fedeleșeni și Casimcea. Asemenea sceptrelor de la Casimcea, este de presupus că și celelalte două piese amintite au fost lucrate „pe loc”. A doua și ultima etapă de apariție a sceptrelor este aceea a orizontului cultural Cernavoda I, care cuprinde spațiul carpato – balcanic (România, Bulgaria, Macedonia). Starea de izolare a piesei de la Terekli Mekteb rămâne valabilă. Cât despre piesele de la Kokberek, Chlopkovo și Kezmarok, ni se par mai degrabă încercări stângace de copiere a unui posibil model de bună calitate – de felul celui de la Terekli Mekteb.

În stadiul actual al cercetărilor rămâne neclară o problemă: cât și în ce măsură au putut contribui elementele stepice la confecționarea sceptrelor, pentru ca ele să poată fi atribuite originii răsăritene? Traseul de la Caspica - Caucaz și până la gurile Dunării (de circa 1500 km), nu conține nici cea mai mică dovadă a existenței unui asemenea sceptru. Această lipsă se constată atât în culturile eneolitice din fazele mai vechi, cât și în așezările și mormintele culturii Usatovo. Din aceste motive trebuie renunțat la varianta estică. Dovada o face și harta care indică 20 de puncte cu descoperiri de sceptre, din care 16 sunt numai în zona carpato - istriană; toate pledează pentru originea locală a acestor piese. În pofida acestui adevăr, se pune întrebarea: care a fost cauza neapariției sceptrelor în eneoliticul final (Cucuteni, Gumelnița și Sălcuța), anterior prezenței elementului C și culturii Cernavoda I ?

Acești factori - ceramica C și componenta răsăriteană din geneza culturii Cernavoda I - nu au putut constitui factori favorizanți la fondul local care a realizat aceste sceptre în zona Dunării de Jos ?

Răspunsul aparține deocamdată tot viitorului. Sceptrele din orizontul cultural Cernavoda I, ca cele de la Suvorovo (descoperit într-un mormânt dublu-Cernavoda I - Hadgidar), Jora (context Cucuteni B - Tripolie CI - Cernavoda I), Silistra, Kulevca - aparțin fondului local carpato-dunărean, iar cele de la Rezevo, Drama și Suvodol se explică prin înaintarea culturii Cernavoda I spre sud-vest. Sceptrele de piatră zoomorfe din Bulgaria sunt atribuite de H. Todorova orizontului cultural Cernavoda I, încadrate în așa-zisa cultură ce reprezintă „invazia stepelor”, numită „Szepterfunde”⁷⁰.

Asemenea sceptre nu vor mai apare mai târziu în perioada de tranziție, respectiv culturile Gorodsk – Usatovo - Horodiștea - Foltești și nici în epoca bronzului timpuriu și mijlociu - cultura de stepă istro - pontică. Ele sunt produsul perioadei istorice amintite, încadrată cronologic la sfârșitul mileniului IV, mai sigur în limita mileniului III a. Chr.*

⁶⁹ N. Hartuche, *op. cit.*, p. 4 - 9

⁷⁰ H. Todorova, *Eneolit Bulgari*, Sofia, 1979; Rezumatul comunicării de la Simpozionul de la Sarajevo, septembrie, 1981.

* Țin să aduc mulțumiri celor care mi-au acordat, cu bunăvoință, ajutorul lor pentru ca acest articol să ajungă la lumina tiparului: d-nei Gabriela Cloșcă - șef de secție, Muzeul Brăilei; d-nei Aura Lupu - consilier, Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național, Brăila; d-lui conf. dr. Octavian Bounegru, Catedra de Istorie Antică și Epigrafie greco - romană, Universitatea Iași; d-lui Ștefan Cudăbeanu - referent, Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național, Brăila.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- I. Andrieșescu, *Des survivances paléolithiques dans milieu néolithique de la Dacie*, Buletinul Academiei Române, secția istorie, 15 (1929), p. 6 și urm.
- D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 61.
- D. Berciu, *Asupra problemei așa numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, SCIV, 3-4 (1954), p. 539-548.
- D. Berciu, *A zoomorphic „sceptre” discovered in the Peoples Republic of Bulgaria*, Dacia, N.S., 6 (1962), p. 397-409.
- E. Comșa, *Cronologia relativă și absolută a eneoliticului din România*, Balcania, 3 (1973), p. 59-92; SCIV, 3 (1978), p. 353-363.
- V.N. Danielenko, *Eneolit Ucraini*, 1974, cap. III, p. 99-100.
- VI. Dumitrescu, *Câteva precizări cu privire la sceptrele în formă de capete de cal din R.P.R. și U.R.S.S.*, SCIV, 3-4 (1955), p. 925-936.
- VI. Dumitrescu, *Un sceptru de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia*, SCIV, 1 (1962), p. 95-99.
- VI. Dumitrescu, *Din nou despre sceptrele de piatră în formă de capete de cal*, Pontica, 5 (1972), p. 45-52.
- VI. Dumitrescu, *Câteva observații în legătura cu prima migrație a triburilor stepelor nord-pontice la apus de Prut*, Pontica, 13 (1980), p. 23-31.
- VI. Dumitrescu, în *Zeitschrift für Archaeologie*, 7 (1975), p. 177-196.
- M. Garašanin, *Elemente der Steppen und der pontischen Enflüsse an der unteren Donau auf dem Balkan, am Übergang von Neolithikum zur Frühen Bronzezeit*, Glasnik Sarajevo, N.S., 15-16 (1961), p. 5 și urm.
- L. Ghetov, *Sur la problème des sceptres zoomorphes en pierre*, StudPraehistorica, 3 (1980), p. 91-96.
- B. Govedarica, E. Kaiser, *Die äneolithischen abstrakten und zoomorphen Steinszepter Südost – und Osteuropas*, Eurasia Antiqua, Band 2 (1996), p. 59-103.
- N. Harțușche, V. Bobi, *Un nou sceptru de piatră zoomorf descoperit în România*, Istros, I (1980), p. 111-126.
- Al. Hausler, *Zum Problem des Vordringens früher Steppen – elemente im Neolithikum Mittel- und Südosteuropas*, Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva, 3 (1978), p. 98-118.
- A.A. Iessen, *K voprosu o drevnih sviaziah severnovo Kavkaza s zaprodom*, Krak Soob., 46 (1952), p. 48-59.
- I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, PZ, 19 (1928).
- I. Nestor, *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R.*, SCIV, 2 (1959), p. 247-260.
- D. Popescu, *La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, Dacia, 7-8 (1937-1940), p. 81-91.
- H. Todorova, P. Georgieva, *Der ethnokulturelle Inhalt des Übergangs vom Äneolithikum zur Frühbronzezeit Bulgariens*, Pulpudeva, Plovdiv, 1986, 6, Sofia, 1993, p. 165-177.
- Z. Varzarova, *Zoomorphes Zepter aus Kjudjuevka, Bezirk Şumen*, StPraehistorica, 8 (1986), p. 203-207.



Fig. 1 – Harta răspândirii sceptrelor
(după Govedarica și Kaiser; completări de N. Hartuche)

1. Suvorovo II; 2. Cairaclia; 3. Casimcea ; 4. Silistra ; 5. Kjulevčea ;
6. Fedeleșeni; 7. Fitionești; 8. Pietroasele; 9. Ariușd; 10. Vințu de Jos;
11. Sălcuța; 12. Teliș; 13. Reževo ; 14. Drama ; 15. Suvodol ;
16. Terekli Mekteb ; 17. Kokberek ; 18. Chopkovo Gorodiște ; 19. Jora.

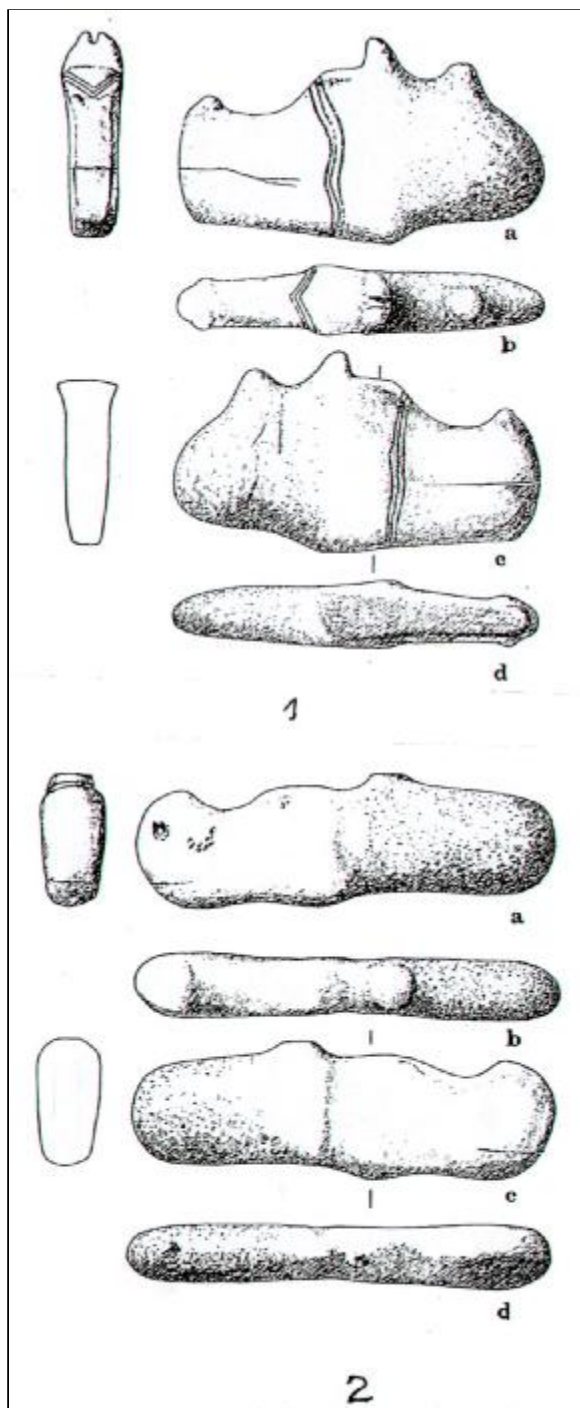


Fig. 2: 1 a-d. Sceptrul de la Sălcuța; 2 a-d. Sceptrul de la Fitionești

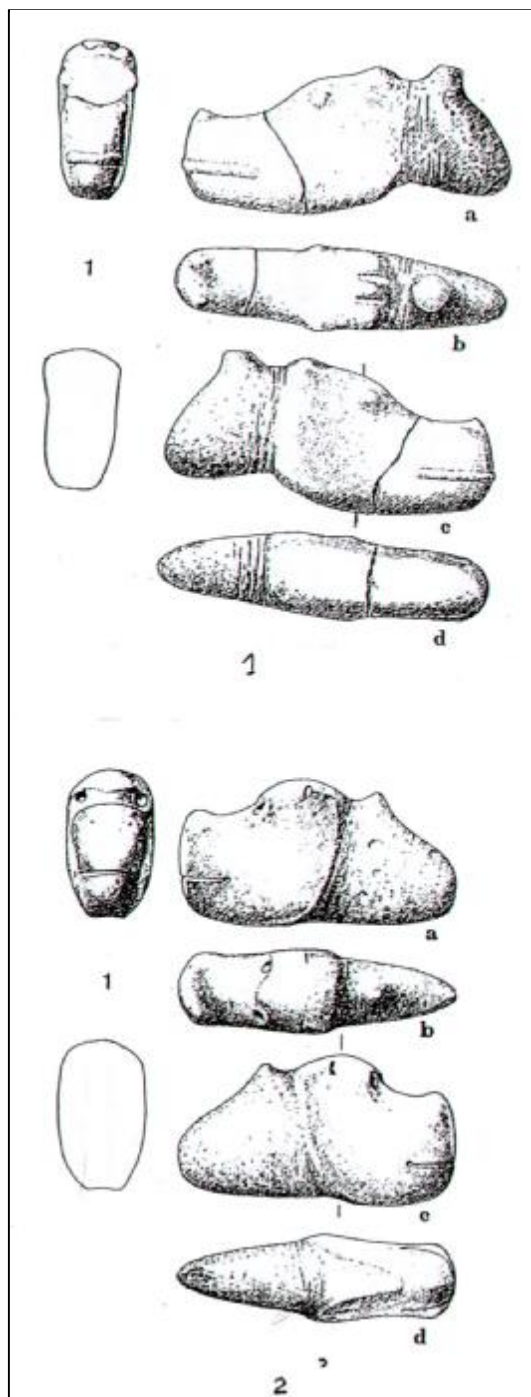


Fig. 3 : 1 a-d. Sceptrul de la Fedeleșeni; 2 a-d. Sceptrul de la Vințu de Jos

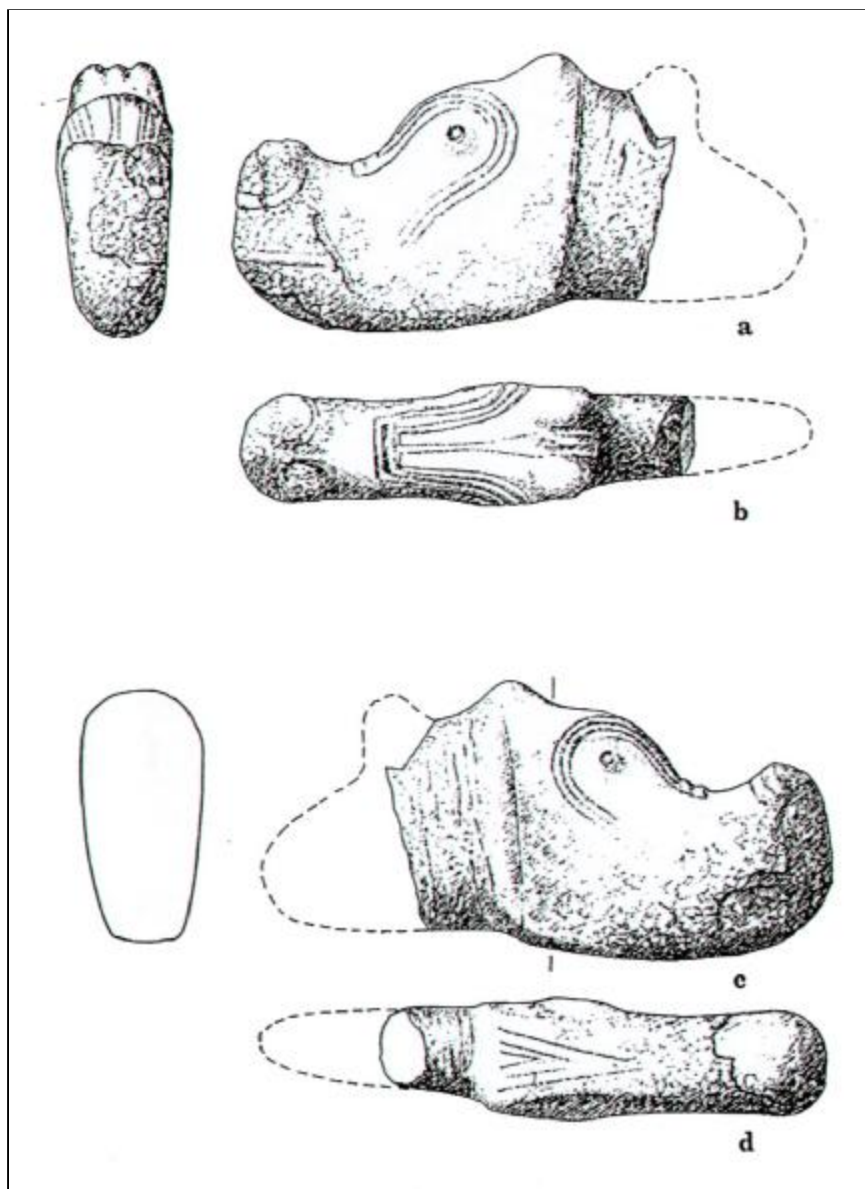


Fig. 4- a-d. Sceptrul de la Casimcea

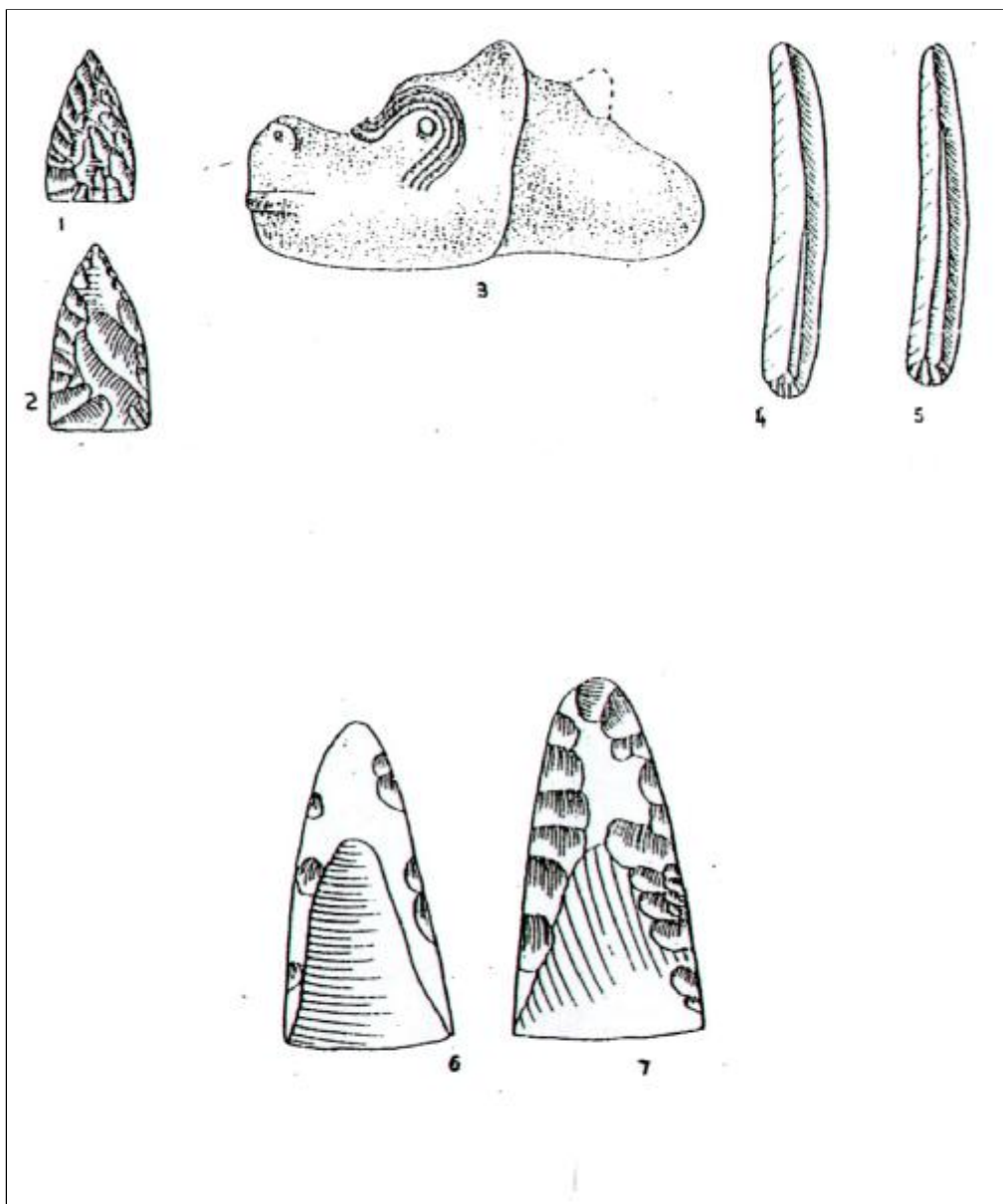


Fig. 5 - Inventarul (parțial) din mormântul de la Casimcea

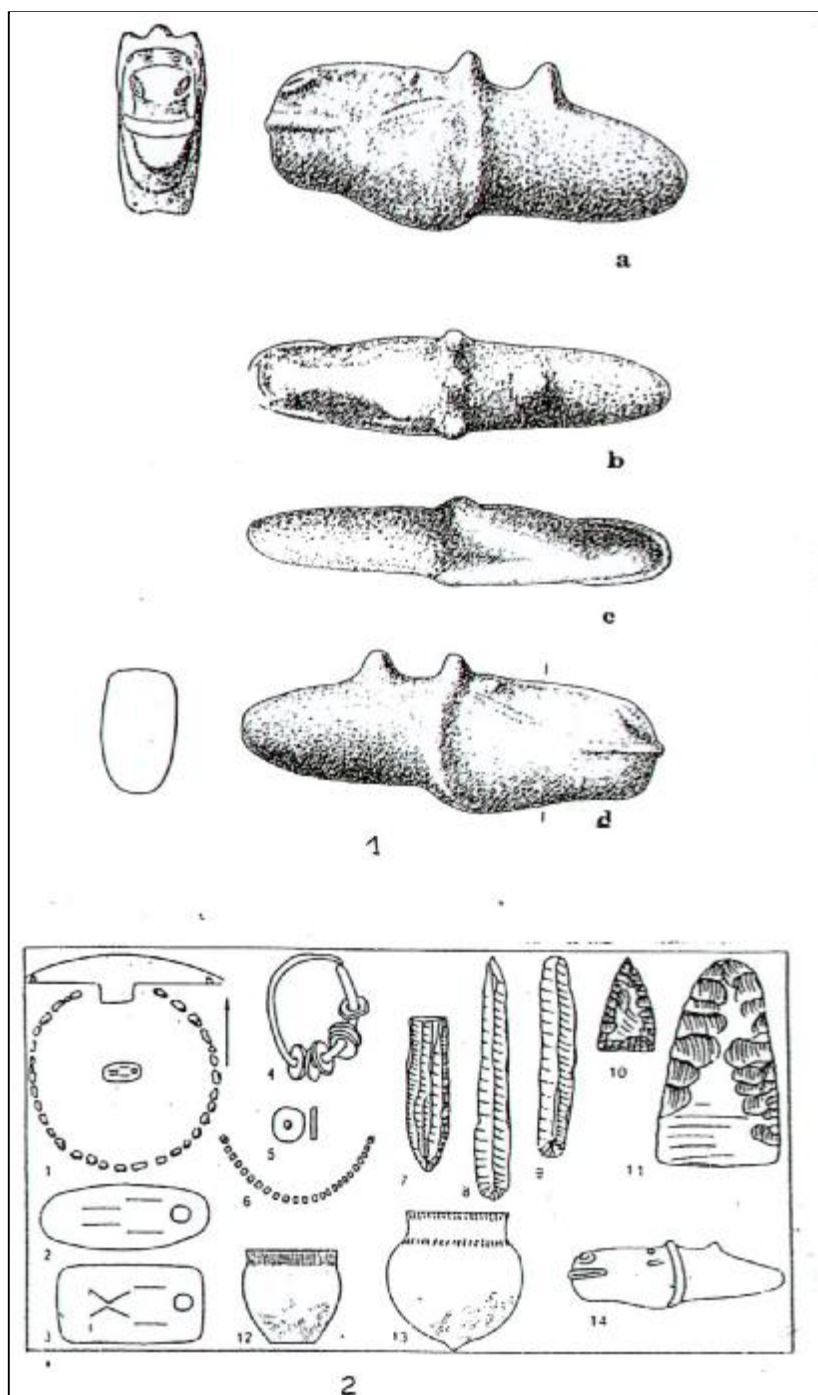


Fig. 6: 1 a-d. Sceptrul de la Suvorovo; 2. Tumulul cu mormintele și inventarul mormintelor de la Suvorovo (după V. A. Dergacev)

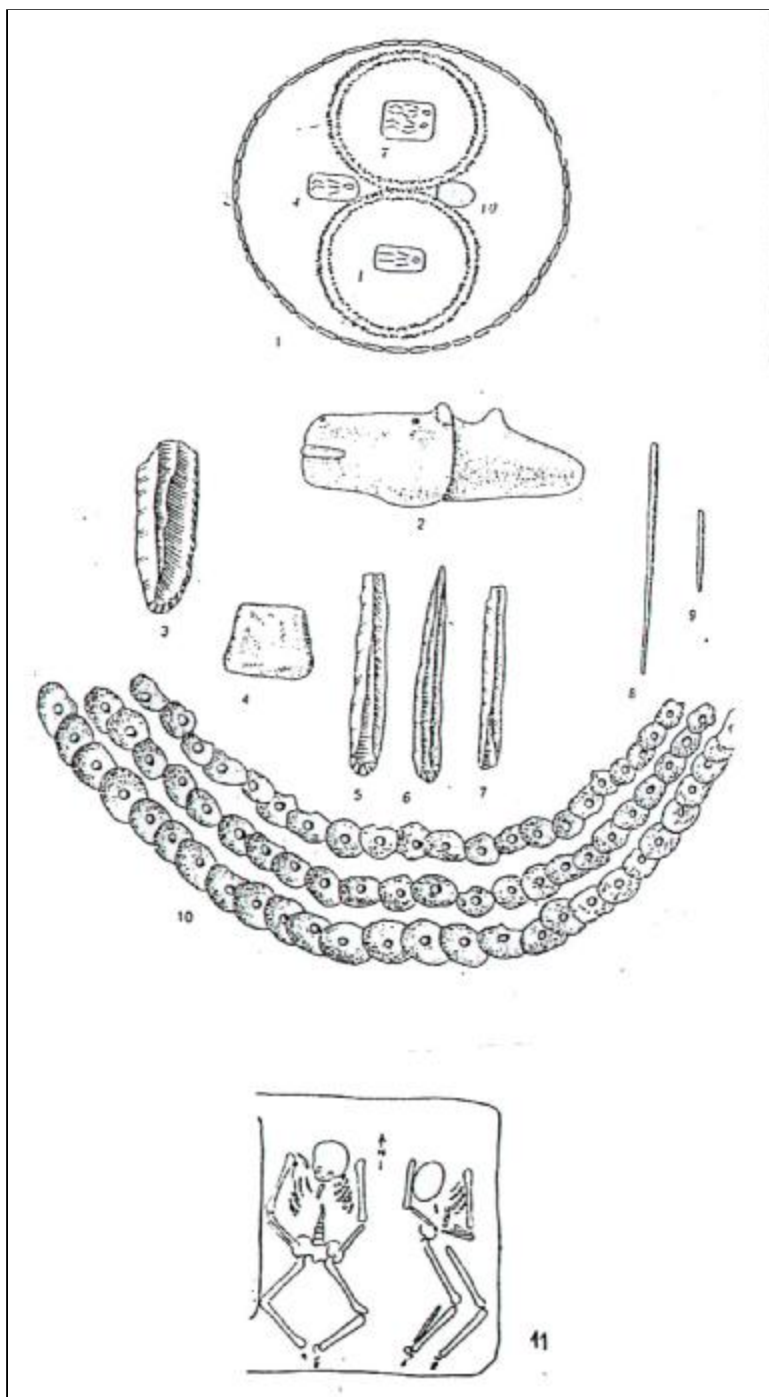


Fig. 7: 1-11. Inventarul și mormintele de la Suvorovo (după V. A. Dergacev)

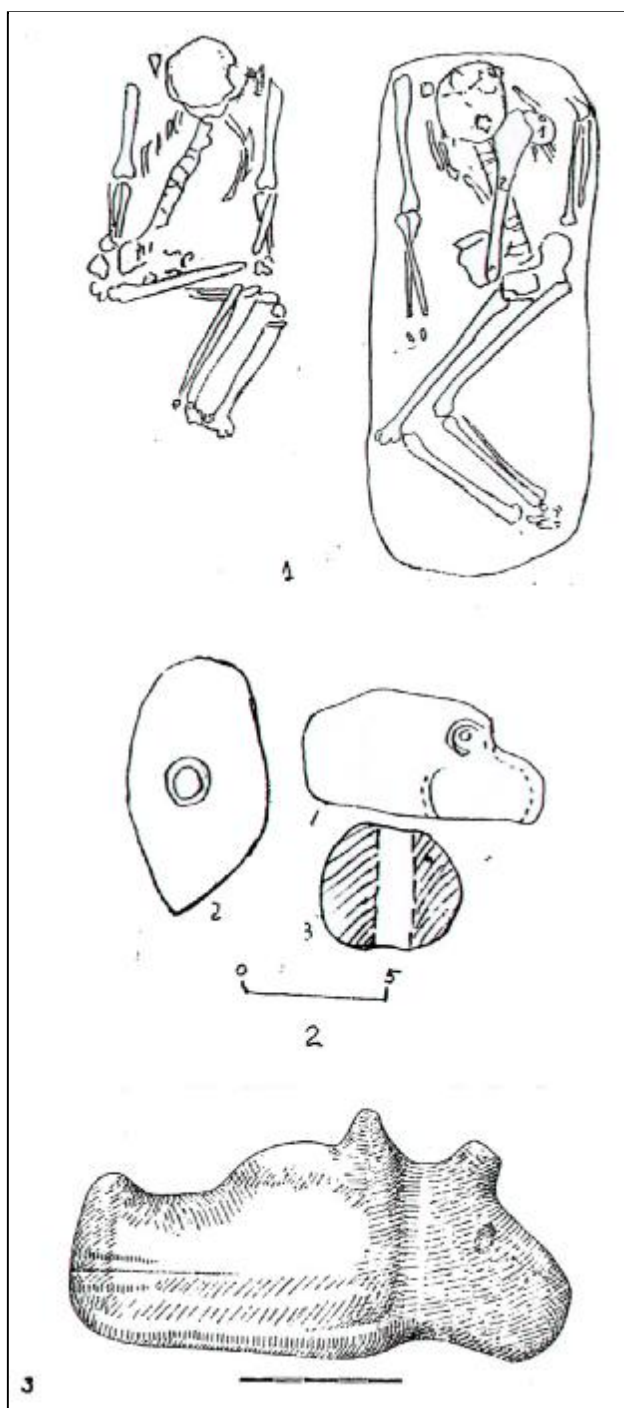


Fig. 8: 1. Mormintele de la Kjulevca; 2. Sceptrul și toporul de la Kjulevca;
3. Sceptrul de la Rezevo

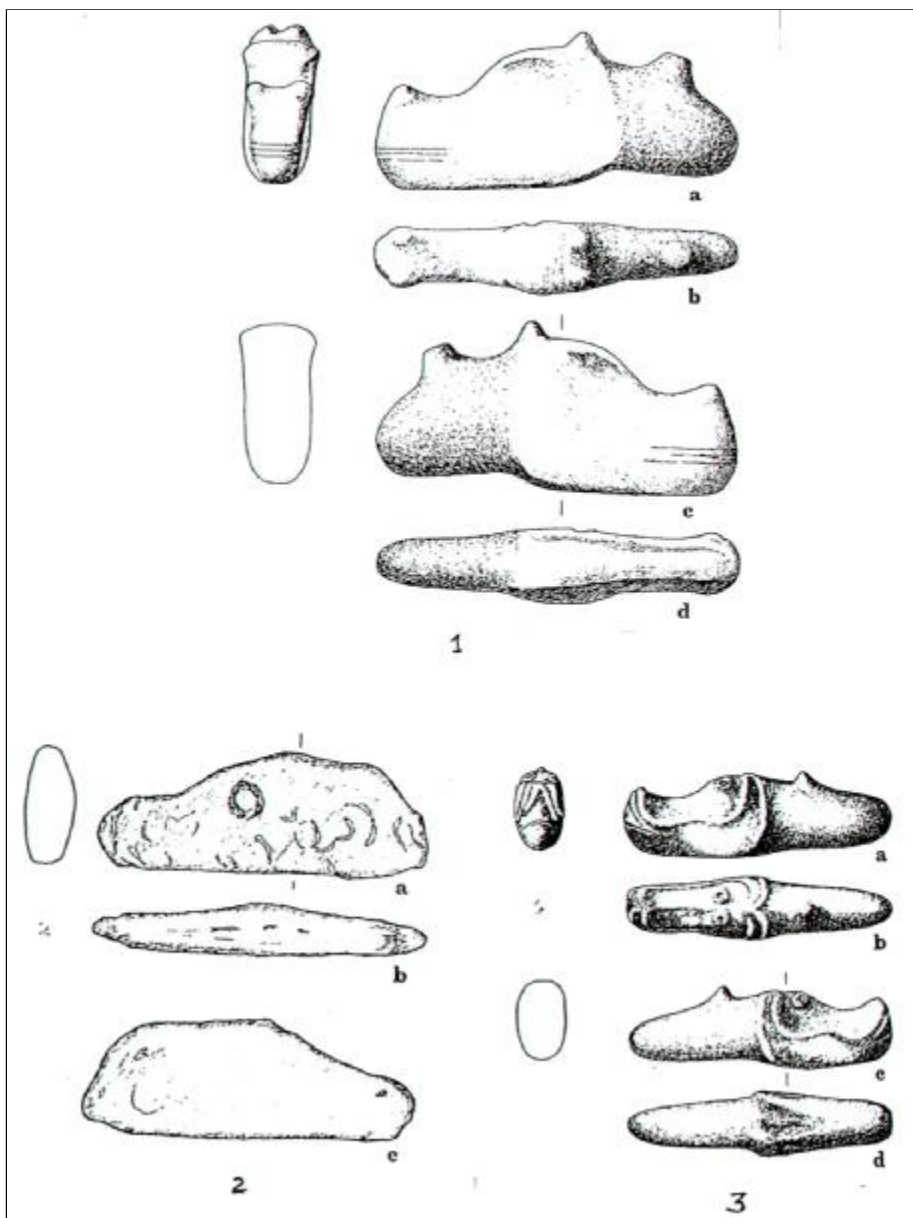


Fig. 9: 1 a-d. Sceptrul de la Drama; 2 a-c. Sceptrul de la Telis;
3 a-d. Sceptrul de la Suvodol

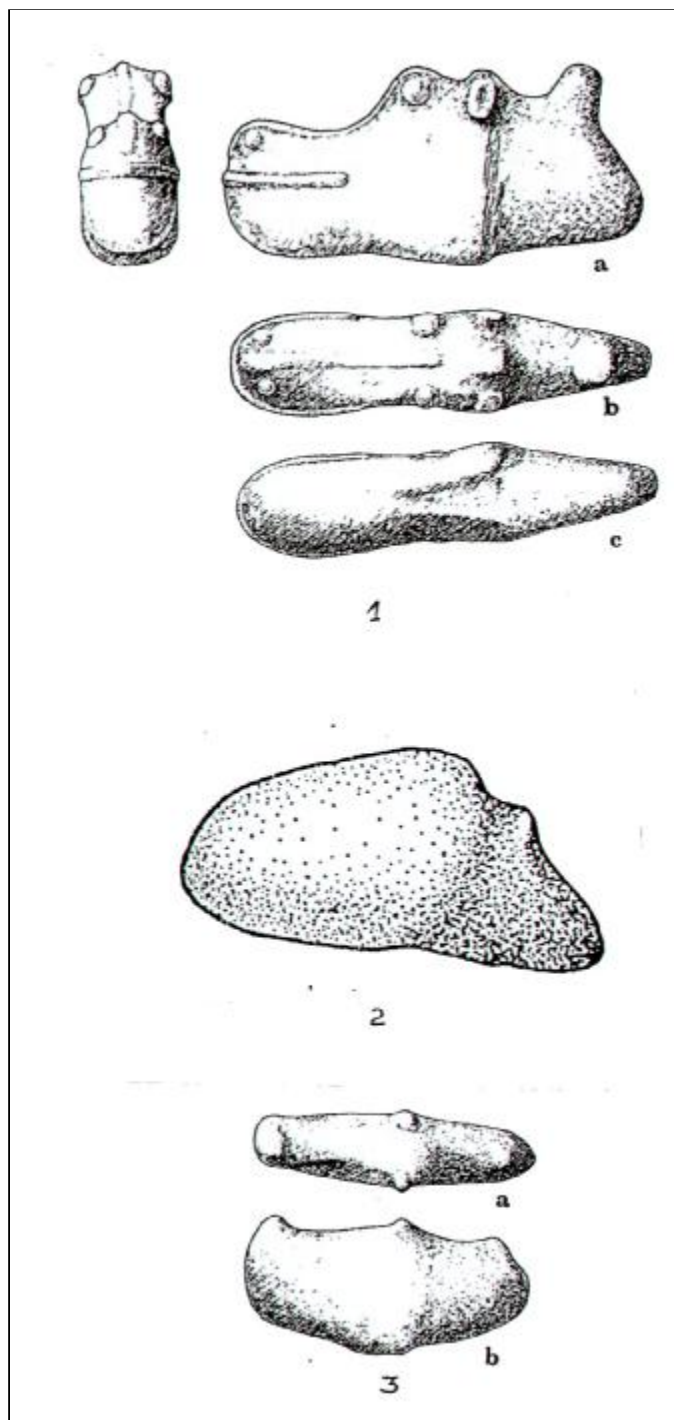


Fig.10: 1 a-d. Sceptrul de la Terekli Mekteb; 2. Sceptrul de la Kezmarok ;
3 a-d. Sceptrul de la Chlopkovo

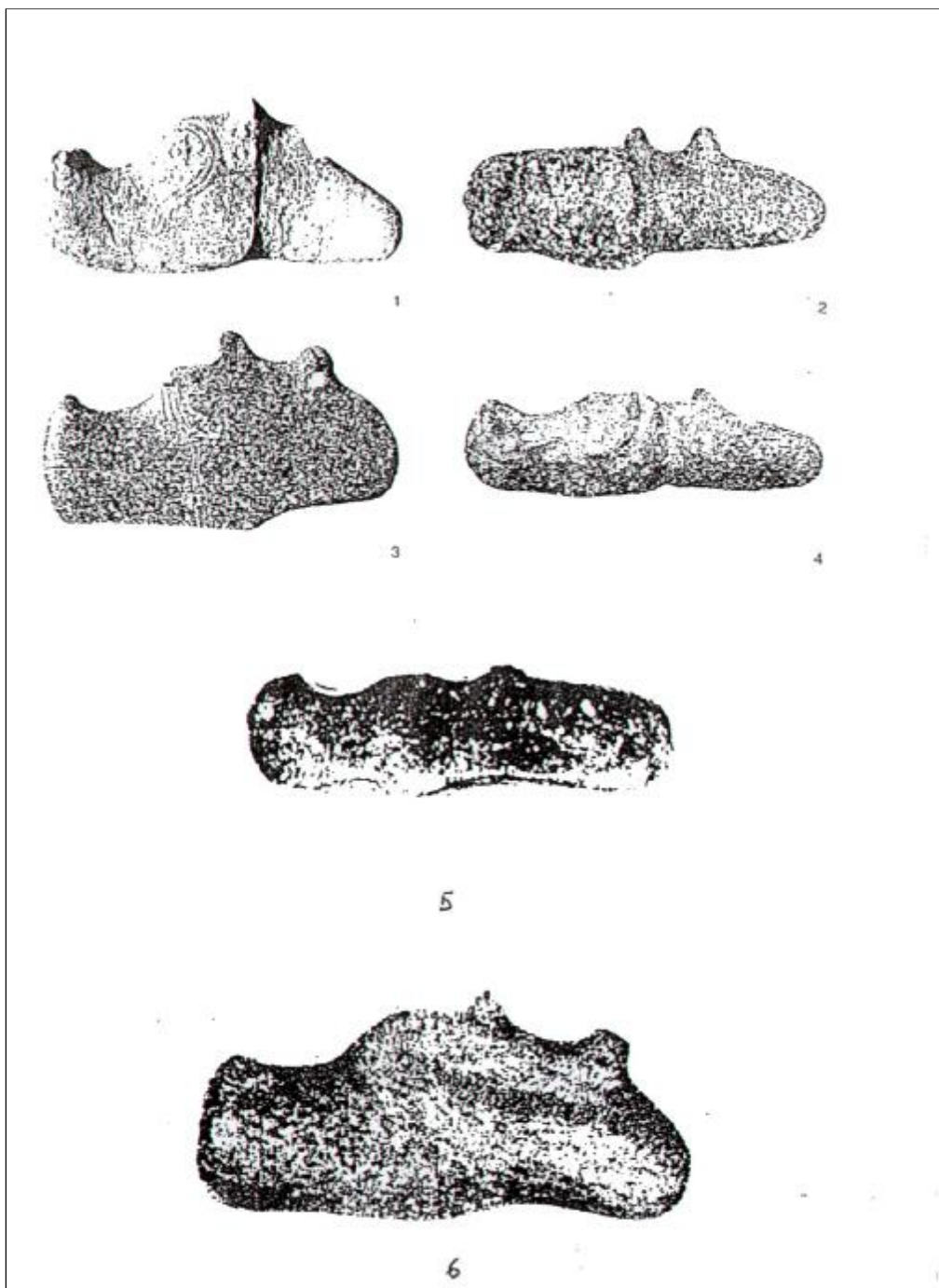


Fig. 11 - Fotografiiile unor sceptre : 1. Casimcea 2. Suvorovo ; 3. Sălcuța;
4. Suvodal ; 5. Fitionești; 6. Drama

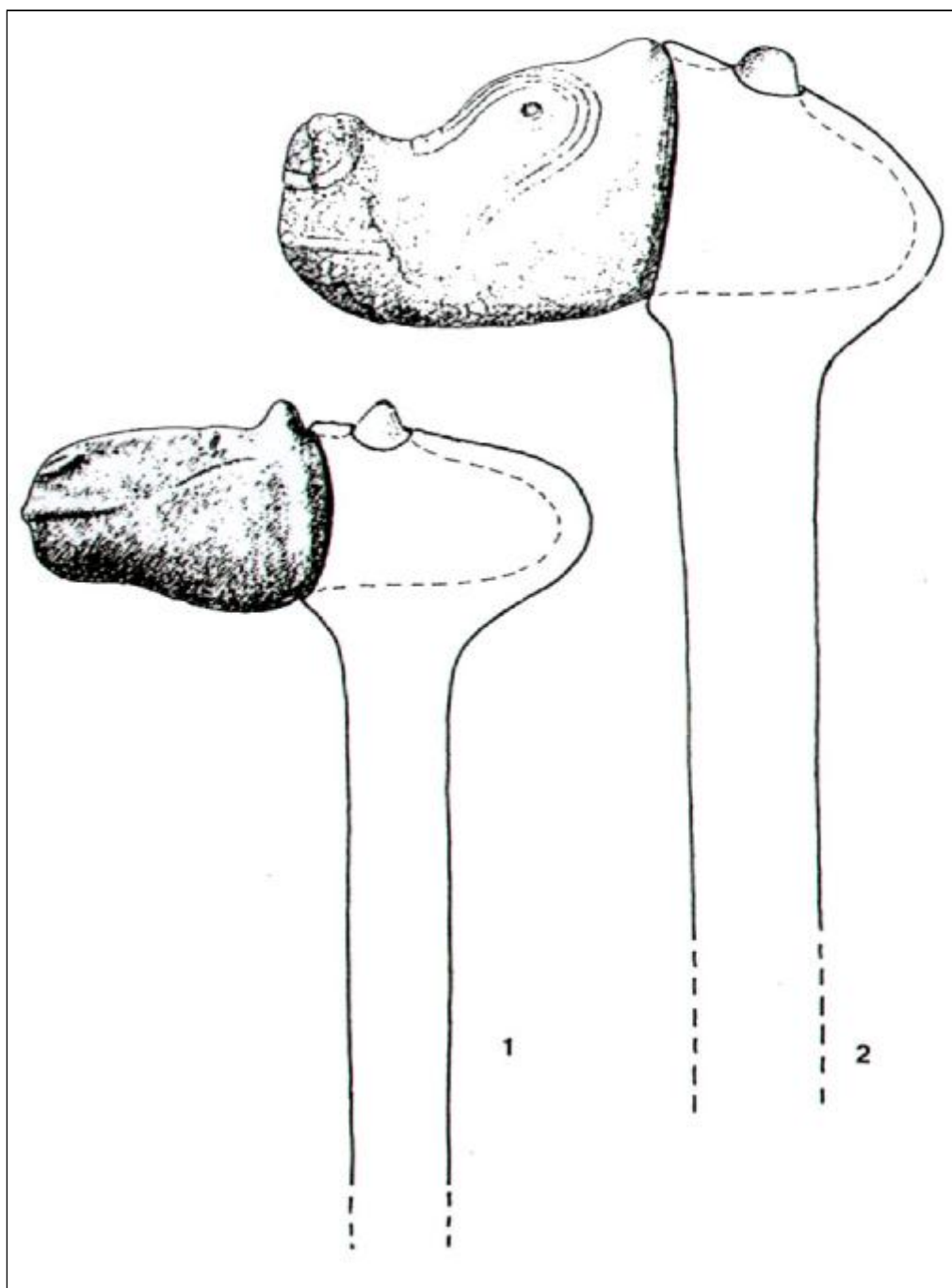


Fig. 12 – Modul de înmănușare a sceptrelor (după Govedarica și Kaiser)

LES SCEPTRES ZOOMORPHES EN PIERRE . INTERPRÉTATIONS ET PARALLÈLES

Résumé

Les sceptres zoomorphes en pierre mis au jour en Roumanie et au sud du Danube, à l'Est dans la région de la Volga inférieure et de la mer Caspienne ont suscité un intérêt particulier parmi les archéologues roumains et étrangers, dont nous mentionnons quelques noms représentatifs: I. Andrieșescu, Vl. Dumitrescu, D. Berciu, I. Nestor, E. Comșa, A. Dodd-Oprițescu, M. Garașanin. La plupart des sceptres ont été mis au jour sur le territoire de la Roumanie (11 pièces, y compris les trouvailles de Cadrilatère et du sud de la Bessarabie). Le nombre des trouvailles a augmenté le dernier temps: si sur toute l'aire de découverte on connaissait jusqu'en 1967 seulement 5 exemplaires, aujourd'hui leur nombre s'élève à 20. Leur concentration massive dans l'espace carpato-danubien peut être la preuve de leur production dans cette zone et justifiera leur attribution chronologique et culturelle aux étapes Precernavoda I et Cernavoda I.

L'apparition au sud du Danube des exemplaires de Reževo, Drama, Teliš et Svudol doit être mise au crédit de leur diffusion par les porteurs de la culture de Cernavoda I. L'apparition des trois pièces sur le territoire de la Russie dans la zone de la Volga inférieure (Kokberek et Chlopkovo) et de la mer Caspienne (Terekli Mekteb) est due aux relations intertribales orientées de l'Ouest vers l'Est. La réalisation de ces sceptres dans la zone des steppes orientales ne peut plus être soutenue avec fermeté parce que de telles pièces manquent dans les zones nord-pontique, égéo-anatolienne et sud-balkanique, par où celles-ci aurait pu pénétrer du côté de l'Est, sur la voie Sud. Pour l'origine locale, carpato-istro-pontique, ont opté de nombreux archéologues: Dumitrescu, Berciu, Dodd-Oprițescu, Garașanin, Goredarica, Kaiser et Hausler. Notre opinion est la même.

Le zoomorphisme constitue le trait distinctif de ces sceptres. Quant à l'animal représenté, la question est discutable et a suscité des opinions diverses. La plupart des spécialistes ont admis que les sceptres sont des représentations stylisées et schématisées d'une tête de cheval.

Introduit dans un manche de bois ou d'os, le sceptre signifiait le pouvoir social et sacerdotal de son porteur. La plupart des spécialistes qui ont affirmé l'origine orientale des sceptres réalistes les ont mis en relation avec les steppes caspiennes, nord-caucasiennes, azoviennes et nord-pontiques, surtout avec les cultures Mikailovka, Sredeni Stog II, dans le cadre plus général, avec le complexe des enterrements à ocre. Les chercheurs de Russie et d'Ukraine soutiennent encore cette hypothèse. Ce n'est qu'après 1990 que quelques archéologues roumains et allemands ont accepté l'origine occidentale, locale des sceptres réalistes et de ceux schématisés. Après avoir eu accès aux résultats des recherches de roumaines, les archéologues de Bessarabie ont reconnu que la région nord-ouest pontique et le sud de la Bessarabie sont "plus intensément influencées et liées aux cultures balkano-danubiennes" et à la culture Cucuteni-Tripolje.

Le fondement de la définition du groupe Suvorovo (énéolithique) est constitué par la tombe tumulaire à sceptre de Suvorovo, dép. de Cahul. Dans l'intention d'encadrer chronologiquement et culturellement d'une manière plus nuancée les sceptres zoomorphes, on a étudié la synchronisation entre les cultures énéolithiques de l'est et du sud-est des Carpates (Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța et Cernavoda I) avec celles contemporaines du sud du Danube, de Transylvanie et de l'est de la Hongrie.

Si du point de vue culturel, les sceptres zoomorphes ont été encadrés dans les phases Precernavoda I et Cernavoda I, leur chronologie est également très importante. Dans cet ouvrage, on a étudié ce sujet par l'utilisation de la méthode relative (typologique - stratigraphique) et de la méthode absolue (C¹⁴). Les limites chronologiques de la culture Cernavoda I sont comprises entre le milieu du IV^e mil. av. J.-C. (phase Gumelnița A2) et celui du III^e mil. av. J.-C. (phase Cucuteni B2). Les sceptres zoomorphes plus anciens (pre-Cernavoda I) peuvent être datés un peu avant le milieu du IV^e mil. av. J.-C.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. Diffusion des sceptres
- Fig. 2. 1 a-d Le sceptre de Sălcuța
2 a-d Le sceptre de Fitionești
- Fig. 3. 1 a-d Le sceptre de Fedeleșeni
2 a-d Le sceptre de Vințu de Jos
- Fig. 4. a-d Le sceptre de Casimcea
- Fig. 5. Le mobilier en silex et le sceptre de la tombe de Casimcea
- Fig. 6. 1 a-d Le sceptre de Suvorovo
2 La tombe tumulaire et le mobilier des tombes de Suvorovo (d'après V. Dergačev)
- Fig. 7. Les tombes de Suvorovo et leur mobilier (d'après V. Dergačev)
- Fig. 8. 1 Les tombes de Kjulevča
2 Le sceptre et la hache des tombes de Kjulevča
3 Le sceptre de Reževo
- Fig. 9. 1 a-d Le sceptre de Drama
2 Le sceptre de Teliš
3 a-d Le sceptre de Suvodol
- Fig. 10. 1 a-d Le sceptre de Terekli Nekteb
2 Le sceptre de Kezmarok
3 a-d Le sceptre de Chlopkovo
- Fig. 11. Sceptres (photos)
- Fig. 12. Attache du manche du sceptre (restitution d'après Govedarica et Kaiser)

ARME ȘI PODOABE INEDITE DE BRONZ DIN JUDEȚUL TULCEA

Gavrilă SIMION

Seria pieselor de bronz din perioada târzie (Br.D) a epocii definită de numele acestui metal, continuă să marcheze harta sinoptică a Dobrogei prin noi descoperiri.

Fie că sunt înregistrate sub forma unor depozite, fie ca piese izolate, toate aceste descoperiri înscriu regiunea istro-pontică, atât ca zonă a unor interferențe de interese în relațiile de schimb, cât mai ales ca un loc în care, pe lângă alte produse, se confecționau și astfel de obiecte metalice. Cu excepția celor care se încadrează în perioade de început sau de mijloc a epocii bronzului¹, astfel de obiecte care se înscriu în perioada târzie a acestei epoci, le găsim aproape pe toate grupate în puține studii de specialitate întocmite de M. Irimia² și de A. Aricescu³, precum și într-un material întocmit de semnatarul acestei comunicări⁴.

Unele piese ce fac obiectul lucrării de față sunt descoperiri mai vechi, amintite în literatura de specialitate⁵ doar cu simpla mențiune a existenței lor, altele sunt descoperiri mai noi din ultimii doi ani, dar care au intrat în colecția ICEM Tulcea la începutul anului 2005 prin donații sau achiziții. În aceeași ordine le vom prezenta și noi în catalogul de mai jos:

1) *celt*, descoperire fortuită pe teritoriul Sabangia, com. Sarichioi, jud. Tulcea în 1958. Colecția ICEM, nr. inv. 132 (Fig. 1).

Forma lui este alungită și profilul evazat în partea lamei. Gura este dreaptă, ușor curbată spre extremitățile frontale și cu buza evazată către suprafețele laterale ale piesei. La distanța de 0,5 cm sub buză, gura este prevăzută cu un manșon care dă armei o siguranță maximă la forțarea fixării cozii.

De la manșon până la lama celtului, fațetele laterale sunt decorate cu cinci nervuri longitudinale, dispuse la distanțe egale pe o față și executate mai puțin îngrijit pe cealaltă parte. Nervurile laterale marchează de fapt muchia toporului

¹ Nestor, 1935-1936, p. 175-189; Morintz, 1978, p. 171-190; Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 50-51, pl. 20; Neagu, 1993, p. 165-181, Pl. 8-10.

² Irimia, 1968, p. 89-105.

³ Aricescu, 1965, p. 17-42; idem, 1970, p. 25-76.

⁴ Simion, 2001, p. 315-333; idem, 2003, p. 63-71.

⁵ Aricescu, 1965, p. 18, fig.2; idem, 1970, p. 25 și nota 8.

ce dă în același timp și linia formei acestuia. Una din laturi este prevăzută cu o toartă, element de bază în fixarea celtului de coada din lemn ce se atașa. Lama este netedă iar orificiul gurii are un aspect ovoidal. Piesa este acoperită uniform pe toată suprafața cu o patină nobilă maron-închis. O mică parte din lamă este știrbită încă din antichitate, iar pe una din fețele ei lama prezintă un mic grupaj de goluri mici de aer sau de la lovituri cu un corp dur.

Dimensiuni: lung. 10,7 cm; diam. gurii 2,6/2,2 cm; diam. manșon 3,1 cm, lățimea lamei 5 cm?; adâncimea golului de înmănușare 8 cm; greutatea 331 gr.

2) *celt*, descoperire fortuită în 2003 pe ternul arabil din vecinătatea nordică a cimitirului satului Sabangia, com. Sarichioi, jud. Tulcea de către cetățeanul Surdu Ion care l-a oferit spre achiziție ICEM. În prezent piesa este în inventarul institutului, cu nr. 46652 (Fig. 2).

Celtul în discuție este o piesă de format mare, cu aspect alungit aproape drept, fără decor. Fașetele au suprafețele bine netezite și clar delimitate de muchiile lor care, în partea superioară, descriu pe corpul piesei un arc. Pe una din laturi, în partea superioară a fașetei, piesa are un orificiu de forma unui sâmbure de migdală care se folosea la prinderea și fixarea ei de coadă. Gura are o formă ovoidală și este prevăzută cu un manșon cu aspect triunghiular. Pe suprafața gâtului, între arcada muchiei și manșon, se percep o suită de caneluri ușor denivelate. Suprafața a fost acoperită cu o patină neagră-maronie dar care nu se mai păstrează decât pe suprafețele destul de mici. Se pare că aceasta a fost eliminată printr-o acțiune mecanică executată destul de fin.

Dimensiuni: lung. 13,4 cm; lățimea lamei 4,05 cm; diam. manșonului 4,7/4 cm; diam. gâtului 4,05/3,2 cm; diam. gurii 3,2/2,6 cm; adâncimea golului de înmănușare 7 cm; greutatea 487 gr.

Cel de-al doilea grup de piese din bronz este alcătuit din 4 obiecte de podoabă și anume o brățară și trei inele. Din informațiile primite de la donatorul lor, Timofte Arsene, se pare că aceste piese au alcătuit inventarul unui mormânt de înhumatie descoperit și distrus în timpul unor lucrări de construcții care s-au executat în vecinătatea Mănăstirii de maici din localitatea Slava Cercheză, jud. Tulcea, în perioada anilor '70.

a) Brățara a fost turnată într-o formă plată, cu capetele deschise și puțin aplatizate. Decorul este simplu, cu aspect de zimți striati de fierăstrău, mici și tociți, dispuși în partea finală a capetelor. Restul decorului acoperă suprafața exterioară în jumătățile dinspre capete și este format din linii striate, dispuse transversal în grupaje de câte două și trei striuri iar către capete din orificii realizate la suprafață, înconjurate de cercuri mici striate superficial și partajate de câte o linie executată în aceeași tehnică (Fig. 3/1). Este bine conservată și fără patină.

Dimensiuni: diam. 6,7/6,8 cm; circumferința 20 cm; lat. 0,5 cm; la capete 0,65 cm; grosime 0,25 cm, nr. inv. 46662.

b) Inel de formă plată, cu capetele desprinse. Exteriorul este decorat cu striuri grupate pe suprafața circumferinței în trei registre, aproximativ egale. Registrele dinspre capete sunt decorate cu zimți dispuși în extremități și separați de o mediană. Aceasta este puternic striată, încât pe alocuri cavitățile ei a străpuns întreaga grosime a peretelui. Partea centrală are un decor în formă de x,

suplimentat la mijloc cu două puncte dispuse spre extremități. Lateral, semnul respectiv este completat în ambele părți de grupaje alcătuite fiecare din câte patru linii striate, dispuse transversal (Fig. 3/2).

Dimensiuni: diam. 2 cm; lung. circumferinței 6,3 cm; lat. maximă 0,6 cm; grosimea 0,1 cm; nr. inv. 46665.

c) Inel de formă plată, cu capetele desprinse și suprapuse. Exteriorul este decorat în mod uniform pe întreaga suprafață. Partea centrală a suprafeței este brăzdată pe toată lungimea de două striuri circulare și paralele, iar pe margini liniile striate creează imaginea unor zimți de fierăstrău. Fără urme de patină (Fig. 3/3)

Dimensiuni: diam. 2,1 cm; lung. circumferinței 6,8 cm; lățimea maximă 0,6 cm; grosimea 0,1 cm; nr. inv. 46663.

d) Inel de formă plată, cu capetele desprinse și suprapuse. Decorul a fost realizat pe suprafața exterioară în aceeași tehnică și cu același model ca la inelul de mai sus (Fig. 3/4).

Dimensiuni: diam. 1,9 cm; lungimea circumferinței 6,4 cm; lățimea 0,6 cm; grosimea 0,1 cm; nr. inv. 46664.

Similitudini și comparații

Celtul cu toartă pentru înmănușare și fațetele laterale decorate cu linii verticale în relief (Fig. 1) ne este bine cunoscut prin mai multe descoperiri. Cele mai apropiate asemănări le găsim în descoperirile de la Aiud⁶, considerat de autori ca fiind varianta răsăriteană a tipului transilvănean. De asemeni, este foarte apropiat cu una din piesele înregistrate ca o descoperire mai veche (în 1909) de la Uioara de Sus (Ocna Mureșului, jud. Alba)⁷. Celtul de la Uioara de Sus este grupat și el în acele variante răsăritene ale tipului transilvănean.

Piesa noastră este foarte apropiată, până la identitate, cu unul din celturile din marele tezaur de la Șpălanca II (com. Hopârța, jud. Alba), ajuns în Muzeul Național din Budapesta⁸. Toate aceste similitudini au fost încadrate din punct de vedere cronologic în intervalul perioadei Ha A1 (sec. XII a. Cr).

Astfel de asemănări, până la identitate, găsim și în descoperirile de la Peșcarii II (jud. Caraș-Severin) situat lângă Dunăre⁹.

După formă și mai ales după ornamentica sa, celtul în discuție, prezentat în fig.1, îl putem grupa în tipologia celturilor de la Gorsko Slivovo, a celor din depozitul de la Gorsko Kosovo precum și în cea de la Vărbița¹⁰. Toate le găsim clasificate de E.H. Cernîh în tipul K-34 și mai ales K-38 a căror răspândire are o pondere în regiunea de nord – nord-vest a Bulgariei¹¹ (vezi harta Fig. 4).

Singura descoperire asemănătoare din Dobrogea este celtul de la Cerna cu toate că acesta din urmă nu este prevăzut cu toartă¹². În materialul de sinteză

⁶ Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 80 și urm., Pl. 101/11.

⁷ *Ibidem*, p. 114-115, Pl. 217/15.

⁸ *Ibidem*, p. 111, Pl. 195/3.

⁹ Medeleț, Soroceanu, 1995, p. 19, Pl. 2/17.

¹⁰ Morintz, 1978, p. 176-178 și Fig. 99/1-2, 7 și 9.

¹¹ Cernîh, 1978, p. 185-203, Fig. 100 și Pl. 36-38.

¹² Simion, 2001, p. 315-333; *idem*, 2003, p. 68, Pl. 7/9.

întocmit de V. Dergacev astfel de modele le găsim grupate ca celturi de tip Vărbița și le încadrează într-o perioadă mai târzie, în comparație cu celelalte studii, adică în Ha A2 – Ha B (sec. XI –X a. Cr)¹³.

Cel de-al doilea celt de la Sabangia (Fig. 2) se înscrie în aceeași contemporaneitate ca și primul, dar se diferențiază ca aspect și formă față de el, înscriindu-se, fără ezitare, în seria celor de tip Oinac.

Contemporaneitatea lor ne este asigurată de descoperirile de la Gorsko Slivoro și Gorsko Kosovo unde, în același loc, s-au găsit ambele forme de celturi¹⁴.

În ansamblul descoperirilor de acest gen, cel de-al doilea celt de la Sabangia își are similitudini până la identitate cu piesele din depozitul de la Constanța¹⁵, cu cea mai mare parte din piesele depozitului de la N. Bălcescu¹⁶ precum și cu celtul de la Gura Dobrogei¹⁷. El poate fi încadrat în aceeași tipologie cu celturile descoperite la Casimcea¹⁸, cu singura deosebire că două din aceste din urmă piese au toarta pentru fixarea lor de coadă pe una din laturi și nu lateral.

Tot în zona din sudul Dunării, pe teritoriul Bulgariei de azi, acest tip de celturi își găsește analogii într-o serie de descoperiri, cu precădere de-a lungul zonei sud-dunărene, la Plevna, în apropierea centrului Veliko Tîrnovo și mai ales în zona Ruse. Mai rară este răspândirea celor două tipuri de celturi¹⁹ în părțile de est, la sud de Șumen (Fig. 4).

În tipologia lui E.N. Cernîh îl găsim clasificat în grupa K -18 și K -20²⁰.

La nord de Dunăre un astfel de tip de celturi îl găsim în cea mai mare parte la piesele din tezaurul de la Oinacu, jud. Ilfov²¹ și la una din piesele de la Drajna de Jos²².

Urmărind drumul analogiilor către nord, cel de-al doilea celt de la Sabangia își găsește analogii în descoperirile de la Râsești și Bogdana (jud. Vaslui) la celtul din depozitul de la Ciorani, jud. Bacău ca și la un celt de la Ulm-Liteni (jud. Iași)²³. Îl găsim de asemenea, într-un singur exemplar în marele depozit de la Șpălanca II (jud. Alba) din Transilvania²⁴.

Studiul de sinteză al lui V.A. Dergacev acordă o atenție cuvenită celtului de tipul Oinacu-Constanța și Vărbița-Krivoi Kuga Gorsko Kosovo, dar nu le extinde ca expansiune peste Prut, decât prin câte o singură descoperire pentru fiecare formă²⁵ (Fig. 4).

¹³ Dergacev, 1997, p. 21 și urm., Fig. 3/ II, 1-5 și harta 5/II.

¹⁴ Morintz, 1978, p. 178 și Fig. 99/5-8 și 9-10 cu bibliografia citată.

¹⁵ Irimia, 1968, p. 90 și urm, Fig. 1/1, Fig. 2/2-4, Fig. 3/2-5, Fig. 6-10.

¹⁶ Aricescu, 1970, p. 27 și urm., Fig. 1/4-5 și Fig. 3/47.

¹⁷ Ibidem, p. 28, Fig. 4/1 (a, b, c).

¹⁸ Simion, 2001, p. 320 și urm., Pl. 7/1-4; idem, 2003, p. 67 și urm., Pl. 7/1-4.

¹⁹ Cernîh, 1978, p. 192, Fig. 98.

²⁰ Ibidem, p. 185 și urm., Pl. IV/8 (K2 – K24); p. 189, 193, Pl. 33/K18 (6, 10 și 16) și Pl. 34/K20 (3-10).

²¹ Marinescu-Bâlcu, 1963, p. 518 și urm.; Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 79, Fig. 95/1-6.

²² Andrieșescu, 1925, p. 363, Pl. III/8; Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 78 și urm, cu observațiile de la nota respectivă și Fig. 89/4.

²³ Petrescu-Dâmbovița, 1964, p. 255 și urm. și Fig. 3/1; p. 259 și Fig. 6/1; idem, 1977, p. 76-77 și Fig. 85/1-4 și 88/4.

²⁴ Idem, 1977, p. 111, Fig. 193/13,19.

²⁵ Dergacev, 1997, p. 21 și urm., Fig. 3/1-3 și 6-13 și hărțile 4 și 5.

Cel de-al doilea lot de obiecte, format dintr-o brățară și trei inele descoperite la Slava Cercheză, jud. Tulcea, are ca cele mai apropiate similitudini o bună parte din obiectele de același gen din tezaurul de bronzuri de la Băleni²⁶. Modelul respectiv, din linii striate dispuse transversal și grupate în fascicule de câte două, trei sau mai multe hașuri, ori singulare sau în formă de x, îl găsim pe asemenea obiecte de podoabă descoperite în multe tezaure din Transilvania. Cele mai apropiate modele de descoperirea noastră le găsim pe obiectele din tezaurul de la Aiud²⁷ și la Uioara de Sus²⁸ unde piesele au decorul realizat nu numai din hașuri striate, ci și din mici cercuri cu un aspect de simple orificii de suprafață. Alte ornamente alcătuite din hașuri striate le găsim la brățările din tezaurul de bronzuri de la Șpălana II²⁹ și Poșaga de Sus³⁰, localități din județul Alba.

Aceleași observații și asemănări le găsim și la brățările din tezaurele de la Pecica II (jud. Arad)³¹, de la Gușterița II (jud. Sibiu)³² și de la Suseni (jud. Mureș)³³. Ca o primă observație geografică constatăm că toate descoperirile din localitățile transilvănene amintite sunt amplasate în zona de sud a provinciei, ca și descoperirile similare a acelor culturi pe care le-am supus discuției noastre în rândurile de mai sus.

În continuare vom încerca să stabilim relațiile cronologice dintre piesele prezentate de noi și celelalte descoperiri similare din țară. Regretăm că pentru obiectele de podoabă nu am găsit literatură pentru descoperiri asemănătoare în sudul Dunării și nici în zona nord-pontică de unde a migrat cultura Sabatinovka în care se înscriu și piesele noastre.

Încadrări cronologice și comentarii

Piesele de bronz prezentate în rândurile de mai sus se grupează în două categorii, bine distincte: două culturi care provin din satul Sabangia, com. Sarichioi și grupul celor patru obiecte de podoabă descoperite într-un mormânt din localitatea Slava Cercheză.

Deși ele au fost prezentate după tipicul clasificării tradiționale, armele și apoi podoabele, de data aceasta încadrările în cronologia cuvenită ne obligă să inversăm ordinea prezentării lor.

Obiectele de podoabă (brățara și cele trei inele), grupându-le în similitudinile amintite mai sus, se încadrează ca produse ale culturii Sabatinovska - Noua-Coslogeni (bronzul târziu), care apare și se dezvoltă cu puțin înainte de 1300 a. Chr. pe teritoriul de la apus de Nistru, cu probabilitate chiar de la jumătatea sec. al XIV-lea se extinde spre sud-vest și se încheie în a doua jumătate a sec. al XII-lea a. Chr.³⁴ Faptul că între numeroasele piese de la Băleni în care se grupează ca

²⁶ Dragomir, 1967 a, p. 89-105; idem, 1967 b, Pl. R.18-f – R 18-i.

²⁷ Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 80-81, Pl. 111 și 112/4a.

²⁸ *Ibidem*, p. 114 -117, Pl. 217 /15.

²⁹ *Ibidem*, p. 108-112 și 135 și urm., Pl. 195, 203, 205, 207 și 208.

³⁰ *Ibidem*, p. 103, pl. 15 și 15 a.

³¹ *Ibidem*, p. 101 și urm., Pl. 175/ 6a.

³² *Ibidem*, p. 95-97, Pl. 155-157.

³³ *Ibidem*, p. 107-108, Pl. 190 /11 și 12.

³⁴ Florescu, 1964, p. 190 și urm.; idem, 1991, p. 13; Morintz, 1978, p. 156 și urm.

similitudine și obiectele noastre, se fac prezente și câteva elemente de podoabă de tip Medgidia - încadrate cronologic în perioada bronzului mijlociu, ne determină să înscrîm și noi depozitul din sudul Moldovei (de la Băleni) în prima etapă a ultimei epoci a civilizației bronzului, adică în sec. al XIII-lea, cu toate că, chiar autorul studiului acestui mare tezaur remarcă apartenența unor piese din componența lui, la o perioadă ulterioară celei în care au fost încadrate³⁵.

De altfel și celelalte tezaure în care noi am găsit asemănări mai apropiate, atît în ceea ce privește tehnica în care au fost realizate, cît și după formă și dispunerea decorului de pe astfel de obiecte de bronz, ele se încadrează în prima etapă a Hallstattului timpuriu, adică Ha A1³⁶. Diferența dintre decorul de pe obiectele similare încadrate în perioada bronzului mijlociu sau din prima etapă a bronzului târziu și cele din etapa următoare Br D – Ha A1 și, mai ales în Ha A1 sau Ha A2, constă în faptul că decorul pe piese mai timpurii este dispus într-o formă mult mai densă, cu aspecte mai variate și mai accentuat executate, pe cînd, la obiectele încadrate în etapa hallstattiană, decorul este reprezentat mai aerat și prin mai puține figuri preluate din ansamblul de forme executate pe cele tradiționale³⁷.

Ca atare, obiectele de podoabă de la Slava Cercheză, jud. Tulcea, pot fi atribuite grupului cultural Coslogeni - în al cărui areal se încadra și teritoriul Dobrogei dar, într-o perioadă din finalul existenței sale.

Spre deosebire de grupul de obiecte de podoabă, cele două celturi descrise în rîndurile de mai sus, deși se diferențiază ca formă tipologică, ele sunt contemporane și aparțin ca produs aceluiași grup cultural de tip Oinac. La o privire de ansamblu pe harta sinoptică a descoperirilor acestui tip de arme observăm că ele se amplasează în aria de răspîndire a culturii Pșeničevo – Babadag – Cozia, cu infiltrațiile ei: insula Banului pînă în zona din sudul Transilvaniei, apoi Ruse – Giurgiu – Oinac și în sfîrșit, pe direcția coloanei principale: Pșeničevo – Constanța - Babadag – Cozia și, mai departe, spre Saharna – Solonceni³⁸.

În această viziune și ținînd seama și de încadrarea lor cronologică Ha A1, nu excludem posibilitatea că ele să fi fost realizate și folosite de purtătorii culturii de tip Babadag încă din prima etapă a acțiunilor lor migratoare din regiunile balcanice de la sud de Dunăre către zonele din nord-estul carpatin (vezi harta Fig. 4).

³⁵ Dragomir, 1967, p. 94.

³⁶ Petrescu-Dâmbovița, 1977, p. 80-121.

³⁷ Petrescu-Dâmbovița, vezi Pl. de la notele 27-33 de mai sus în comparație cu Pl. 21, 26, 32-47 și mai ales cu cele de la Uriu, p. 71, Pl. 69-70 și Domănești, p. 57, Pl. 45-46 la care autorul studiului asupra bronzurilor de la Băleni face trimiterea comparativă și de încadrare.

³⁸ Simion, 1988, p. 529 și urm.; idem, 2003, p. 387 și urm.

BIBLIOGRAFIE

- Andrieșescu, I., 1925 - Roumanie.- *Le dépôt de bronzes de Drajna de Jos et l'épée de Bucium*, Dacia, 2, p. 345-384.
- Aricescu, A., 1965 - *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, SCIV, 16, 1, 17-42.
- Aricescu, A., 1970 - *Depozitele de unelte, arme și podoabe de bronz din Dobrogea, Pontica*, 3, 25-76.
- Cernîh, N.E., 1978 - *Gornoe delo i metallurgica v drevnejšei Bolgarii*, Sofia.
- Dergacev, V.A., 1997, *Metalliceskie izdelica k probleme genezica Kultur rannego galistata kerpato-danubio-nordpontiiskogo regiona*, Chișinău.
- Dragomir, I.T., 1967 a - *Un nou depozit de obiecte de bronz descoperit la Băleni în sudul Moldovei*, Danubius, I, 89-113.
- Dragomir, I.T., 1967 b - *Le dépôt de l'âge du bronze tardif de Băleni*, Inventaria Archaeologica. Corpus des Ensembles Archéologiques, sous la rédaction de Ion Nestor, București.
- Florescu, A.C., 1964 - *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, ArhMold, 2-3, p. 143-216.
- Florescu, A.C., 1991 - *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România – Așezări și necropole*, Călărași.
- Hänsel, B., 1976 - *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I, Bonn.
- Irimia, M., 1968 - *Un depozit de bronzuri la Constanța*, Pontica I, p. 89-105.
- Marinescu-Bâlcu, S., 1963 - *Klad bronzovik izdeliĭ v Oĭnake*, Dacia, N.S., 7, p. 517-526.
- Medeleț, Fl., 1995 - *Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund von bronzenen Werkzeugen in Fratelia, bei Timișoara, Kr. Timiș*, Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 10, Berlin, 17-25.
- Morintz, S., 1978 - *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București.
- Neagu, M., 1993 - *The Eastern Component of the Coslogeni Culture*, CCDJ, 10, p. 165-192.
- Nestor, I., 1935-1936 - *Dépôt de bronzes de Medgidia (Dobrogea)*, Dacia, 5-6, București: 175-189.
- Petrescu-Dâmbovița, M., 1977 - *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Simion, G., 2001 - *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Baia-Mare.
- Simion, G., 2003 - *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, Culturi antice în zona Gurilor Dunării, I, Tulcea p. 63-78.
- Soroceanu, T., 1995 - *Bronzefunde aus Rumänien – bearbeitet und redigiert*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 10, Berlin.

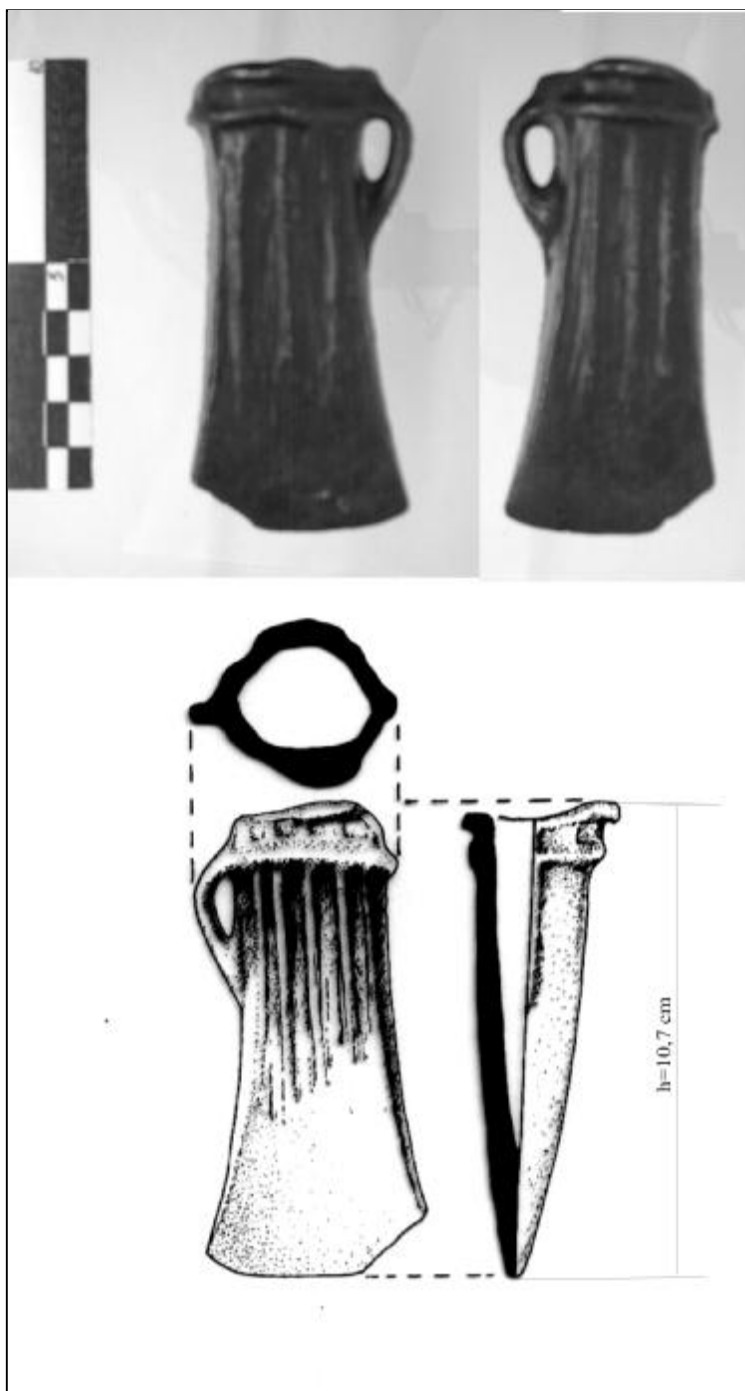


Fig.1- Celtul nr.1, de la Sabangia, descoperit în 1958

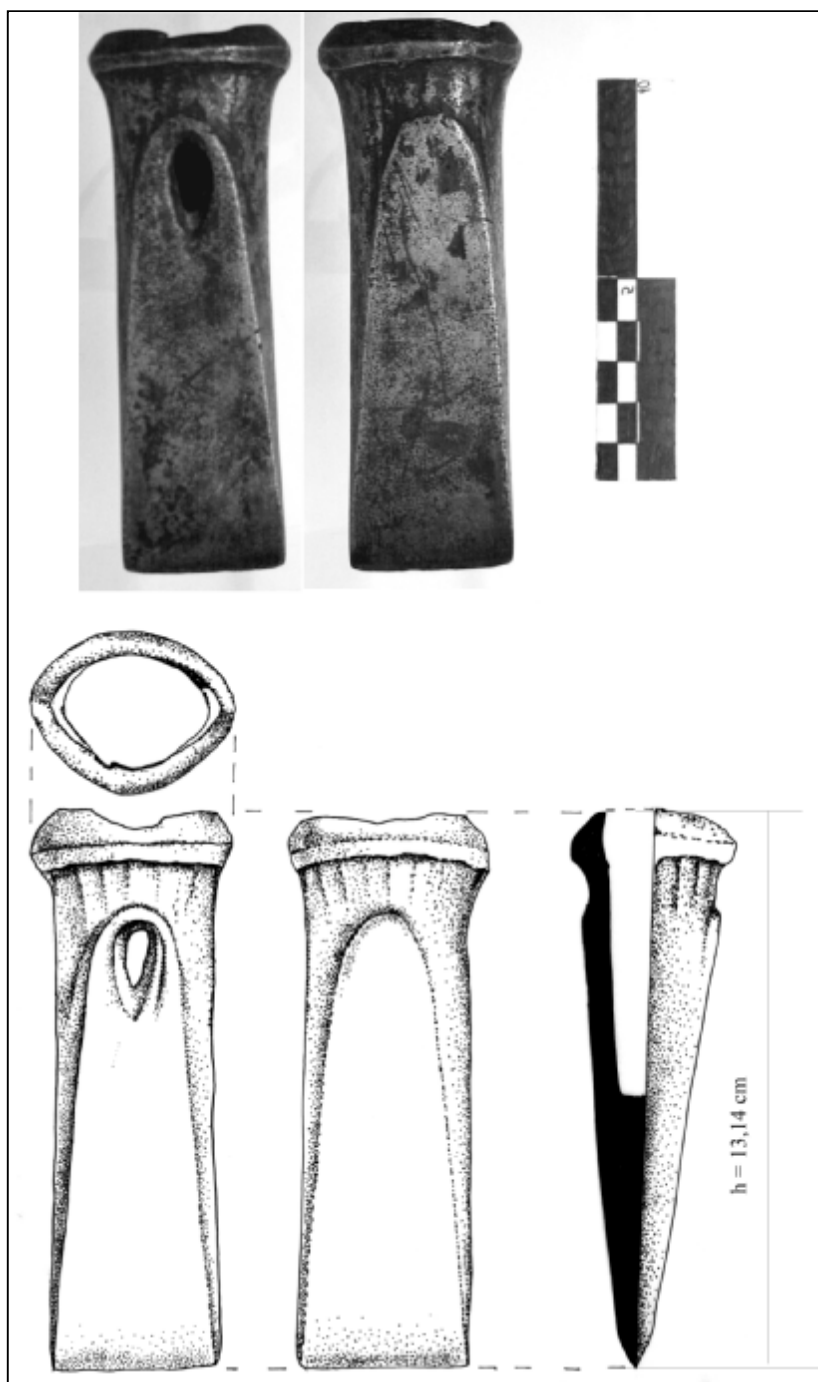


Fig. 2 - Celtul nr.2, de la Sabangia, achiziționat în anul 2005

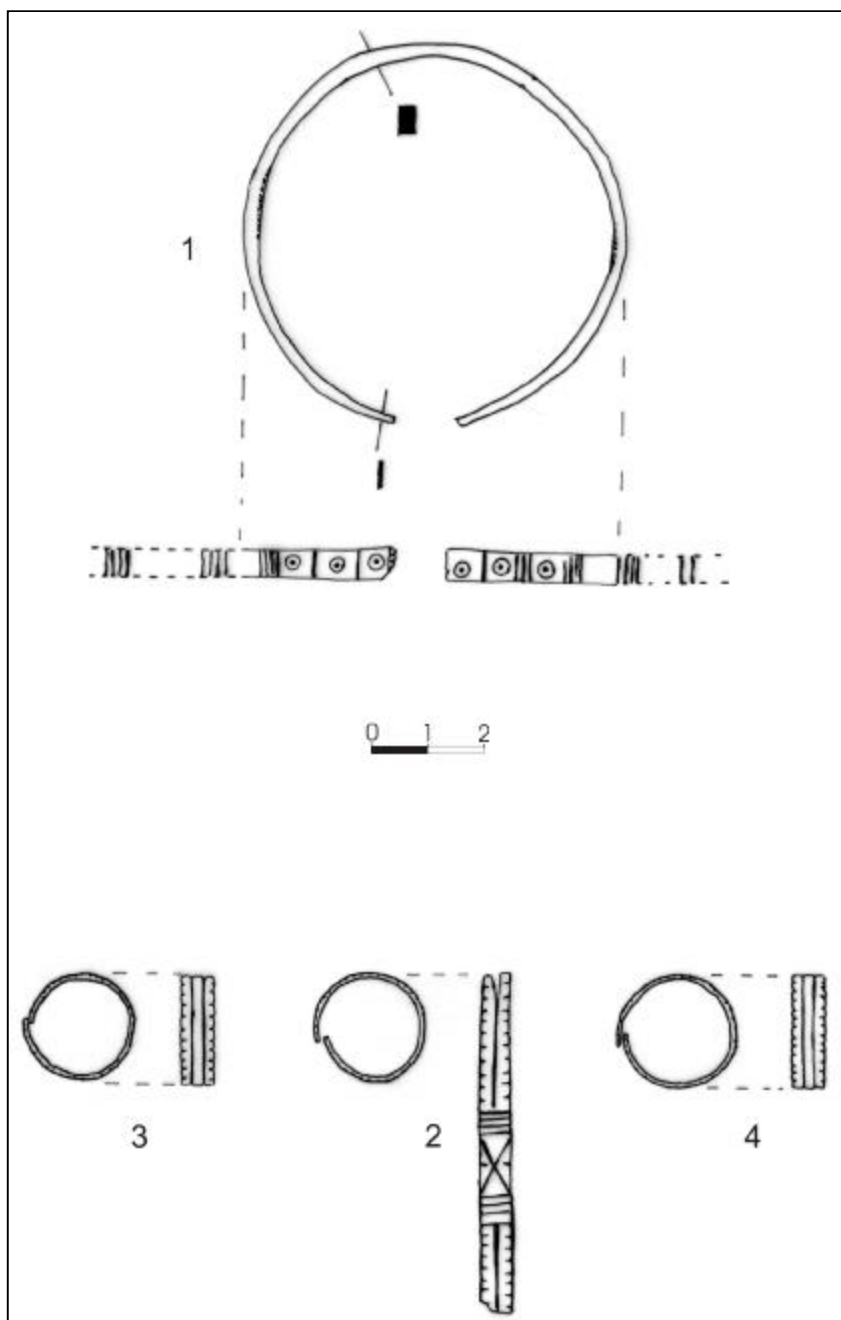


Fig. 3 - Obiecte de podoabă de la Slava Cercheză

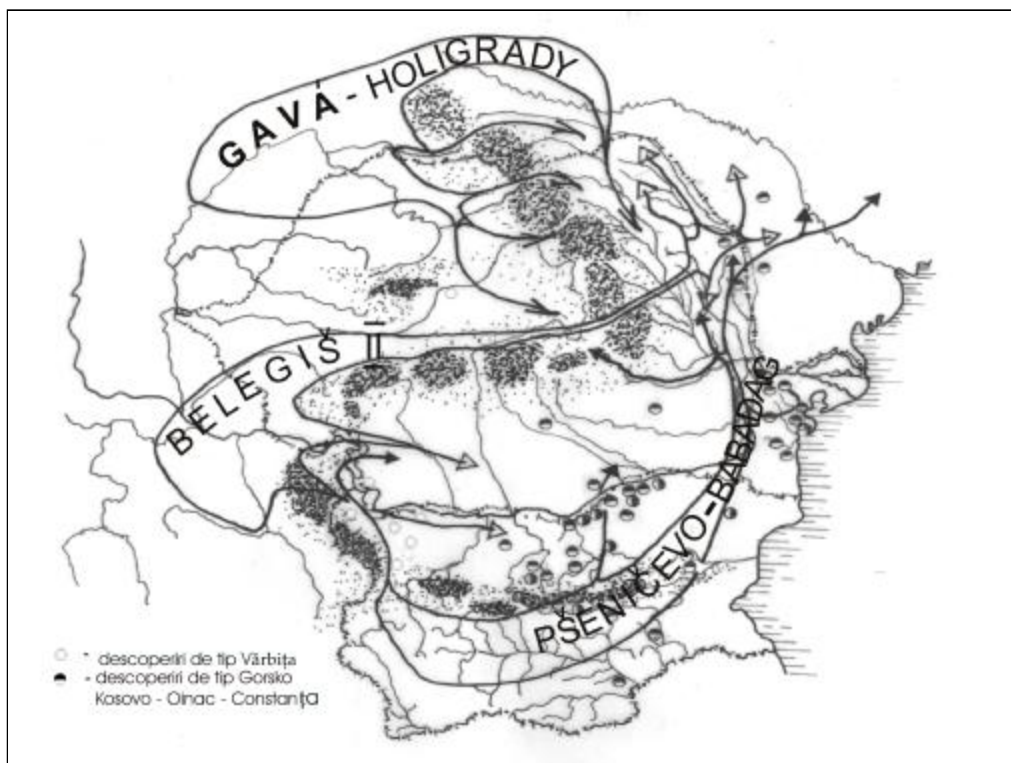


Fig. 4 - Harta cu răspândirea celturilor de tip Vărbîța și Oinac.
 (întocmită după Petrescu-Dâmbovița - harta 2 și 3; după Cernîh - p.192, fig.30;
 Dergacev - harta 4 și 5 și Simion, 2003)

ARMES ET PARURES INÉDITES DE BRONZES DU DÉPARTEMENT DE TULCEA

Résumé

On y présente deux haches de bronzes de type „celte” parmi lesquelles une ancienne découverte est représentée en littérature de spécialité seulement par une photographie (A. Aricescu, 1965, 18, fig.2). Les autres pièces (Fig. 2 et 3) font partie depuis 2005 de l’inventaire de l’ICEM Tulcea.

„Les celtes” sont des découvertes fortuites dans la localité de Sabangia, commune de Sarichioi, départ. de Tulcea que l’auteur de l’étude les a encadré dans le type „Oinac”.

Du point de vue culturel ce type de celte est considéré un produit de la culture de type Psenicevo-Babadag; du point de vue chronologique il est placé dans la période Ha A1. Sa diffusion est attribué à la première vague migratrice de cette culture en expansion du Sud du Danube vers les zones nord danubiennes.

CONSIDERAȚII PRIVIND REALIZAREA DECORULUI IMPRIMAT PE CERAMICA DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN SPAȚIUL NORD-VEST PONTIC*

Sorin AILINCĂI, Andrei V. NICIC,
Gabriel JUGĂNARU, Cătălin DOBRINESCU

În general, studiul ceramicii, trebuie să aibă ca rezultat considerații de ordin cronologic, de distribuție geografică și relația acesteia cu oamenii care au creat-o¹. Cercetările referitoare la cunoașterea manifestărilor culturale din prima epocă a fierului din spațiul vest-pontic au făcut de multe ori apel la caracteristicile tipologice și stilistice ale ceramicii pentru definirea unor culturi sau *orizonturi* culturale. Astfel, specialiștii acestei epoci sunt familiarizați cu denumiri de genul: *orizontul hallstattian cu ceramică incizată*², *marele complex cu ceramică imprimată*³, *cultura hallstattului canelat la Răsărit de Carpați*⁴ etc. Deși, de multe ori interpretat etnic, fiecare „orizont”⁵ enunțat mai sus reflectă totuși mai întâi un mod de ornamentare al ceramicii, caracteristic unui anumit spațiu și unui interval cronologic relativ unitar.

În ceea ce privește ceramica din prima epocă a fierului decorată prin imprimare, aceasta poate fi atribuită unor realități arheologice ce pot fi diferențiate cronologic și cultural în două aspecte. Astfel, un prim aspect al

* Prezentul studiu se dorește a fi o formă mai completă și mai accesibilă cercetătorilor români a unui articol apărut recent: A.V. Nicic, S. Ailincăi, *K voprosu o tehnike nanesenija štamповannogo dekora na rannegal'statskoj loščenoj stolovoj keramike Karpato-Dunajsko-Pontijskogo regiona*, UKŽ 1, 2003, p. 97-107.

¹ A. van As, *Pottery technology, ethnoarchaeology and the ecology of the potter's craft*, Contribution to the study of pottery technology, Amsterdam, 1986, p. 7

² A. László, *MemAntiq.*, 12-13 (1986), 65-91; O. Levițki, *Grupul Holercani - Hanska. Aspectul pruto - nistrean al complexului hallstattian cu ceramică incizată*, Relation Thraco - Illyro - Hellénique, Actes du XIV^e Symposium National de Thracologie. Băile Herculane, 1992 (1994), p. 219-256.

³ S. Morintz, P. Roman, *SCIV*, 20 (1969), 3, p. 393 - 423.

⁴ O. Levițki, *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, București, 1994.

⁵ Prin „orizont ceramic” înțelegem o serie de forme, decoruri sau modalități de realizare a decorului folosite simultan la un oarecare număr de așezări, indicând faze de locuire care pot fi considerate sincrone pe baza acestor elemente.

acestei forme de manifestare este caracterizat de „grupurile culturale” de tip Babadag II⁶, Insula Banului⁷, Pšenicevo⁸, Cozia⁹, Saharna Solonceni¹⁰ și faza a doua a culturii Černoles¹¹, fiecare dintre acestea având caracteristicile sale în ceea ce privește decorul și forma vaselor, în vreme ce cel de al doilea reprezintă o unificare a repertoriului stilistic și tipologic al ceramicii și este identificat cu „fenomenul” Basarabi¹² în sud – estul Europei.

Deși există numeroase lucrări științifice care tratează aceste manifestări culturale, foarte puține se opresc și asupra studiului instrumentelor de decorat ceramica prin imprimare. Printre primii cercetători ce s-au oprit asupra acestui tip de artefact este A. László¹³ care publică ideal, după părerea noastră, cele două piese descoperite la Cozia. O prezentare de ansamblu a acestor piese va fi făcută de B. Hänsel în lucrarea sa din 1976, cercetătorul german prezentând toate exemplarele cunoscute la acea vreme în sud-estul Europei¹⁴.

O propunere de clasificare a ștampilelor descoperite la Pocreaca îi aparține lui C. Iconomu, care observă existența a două tipuri, în formă de L și de T. Același cercetător enumeră și alte descoperiri de acest gen din alte medii culturale considerând că „deși forma acestora variază, părțile active ale ștanțelor sunt destul de stereotipe”¹⁵.

Un alt studiu dedicat acestui tip de artefact îi aparține cercetătorului sârb M. Jevtić¹⁶, în care sunt incluse descoperiri de acest gen din tot sud-estul Europei de la sfârșitul epocii bronzului până la „fenomenul” Basarabi.

În monografia dedicată culturii Cozia - Saharna, M. T. Kašuba evidențiază două tipuri principale ale ștanțelor. În primul se încadrează piesele care au o formă de cornișor sau seceră cu partea exterioară subțiată pentru aplicarea decorului, iar cel de al doilea prezintă două variante: ștanțe simple tubulare cu capătul modelat pentru aplicarea amprente în forma literei „S” și „W” și ștanțele tubulare cu capătul plat și lărgit în formă de semicerc, cu capătul opus se puteau

⁶ S. Morintz, *Dacia NS*, 8 (1964), p. 101-118; Idem, *Thraco-Dacica*, 8 (1987), 1-2, p. 39-72.

⁷ S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 393-423.

⁸ M. Čičikova, *StBalc.*, 5 (1971), p. 79-92; eadem, *Thracia* 1 (1972), p. 79-100; B. Hänsel, *Beitrage zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, 1976, Bonn, vol. 1, 2, p. 196-213.

⁹ A. László, *ArhMold.*, 7, (1972), p. 207-224.; B. Hänsel, *op. cit.*, p. 134-151.

¹⁰ A. I. Meljukova, *Arheologja SSSR*, 1989, p. 20-23; M. T. Kašuba, *Rannee železo v lesostepi meždju Dnestrom i Siretom (Kul'tura Cozia - Saharna)*, *Stratum*, 3 (2000), p. 241-488.

¹¹ A. I. Meljukova, *op. cit.*, p. 26; G.I. Smirnova, *SA*, 4 (1985), p. 33-53; G.I. Smirnova, M.T. Kašuba, *ArhSbor* 29 (1988), p. 18-28

¹² Al. Vulpe, *Dacia, N.S.*, 9 (1965), p. 49-89; Idem, *Dacia, N.S.*, 30 (1986), p. 105-132.

¹³ A. László, *MemAntiq*, 1 (1969), p. 319-326; Idem, *Aluta*, 1 (1970), p. 99-102.

¹⁴ B. Hänsel, *op. cit.*, vol. 1, 2, p. 118-120, fig. 43/1-10.

¹⁵ C. Iconomu, *ArhMold.*, 19 (1996), p. 27-28, 31-32, fig. 14/ 4, 6, 8.

¹⁶ M. Jevtić, *Banatica* 12 (1993), p. 113 – 128; din păcate, studiul cercetătorului sârb este destul de incoerent, lipsit uneori de trimiteri la ilustrații și de note complete. Pentru a evita posibilele confuzii în ceea ce privește locul de proveniență al unor piese și apartenența lor culturală, dar și datorită faptului că unele exemplare au fost descoperite în zone aflate în afara celei studiate, nu ne vom referi la toate descoperirile menționate în acest articol.

aplica amprente de cerceulețe simple, cu sau fără cruce în interior sau în forma literei „S”¹⁷.

În momentul de față, numărul pieselor descoperite a crescut considerabil, fapt ce impune, credem noi, o analiză de ansamblu a acestora.

Tehnica de confecționare și materialele folosite

Majoritatea ștampilelor sunt confecționate dintr-o pastă de lut fină, uneori conținând cuarț, mică și carbonat¹⁸. Culoarea cărămidzie, uneori cu pete cenușii, dovedește o ardere oxidantă, în unele cazuri lăsând impresia că au fost uscate la soare¹⁹.

Alt material folosit la confecționarea acestor instrumente este osul, după cum este cazul exemplarelor de la Solonceni „Hlinaia” (fig. 5/14), Mateuți „La Bașnă” (fig. 4/8), cetatea Moskovskoe (fig. 6/4), dar și cornul, material din care au fost confecționate piesele descoperite la Hlinjeni II (fig. 4/1) și Cavadinești „Râpa Glodului” (fig. 2/10).

Nu trebuie să neglijăm nici folosirea materialelor vegetale, care în ciuda perisabilității lor, au lăsat totuși amprente pe unele fragmente ceramice. Este cazul unui fragment ceramic descoperit la Babadag în campania 2001²⁰, de culoare neagră, lustruit, care era decorat cu cercuri mari pe conturul cărora se observă în negativ striurile unui tub din stuf.

Morfologia pieselor

O privire de ansamblu asupra acestor instrumente poate distinge, funcțional, existența a două părți componente: mânerul și partea activă.

Mânerul reprezintă partea de care meșterul olar ținea ștampila, având de obicei o formă tubulară, ieșind mai mult sau mai puțin în evidență față de restul piesei, iar partea activă o considerăm cea pe care este realizat negativul decorului ce trebuia imprimat.

După elementul de decor realizabil și modul de aplicare al ștampilei se diferențiază două tipuri de parte activă. Astfel, primul tip, întâlnit pe majoritatea ștampilelor, constă într-un negativ de linii paralele incizate pe partea exterioară a curburii piesei. De multe ori se observă spre această parte o ascuțire în profil pentru o realizare cât mai fină a elementelor decorative din tipul I (descriș mai jos). Această parte era aplicabilă prin mișcări repetate, semicirculare, ale mâinii (fig. 1/I).

Al doilea tip de parte activă se afla de obicei la extremitatea mânerului, fiind utilizată la realizarea decorului de tip II, aplicarea făcându-se prin apăsare perpendiculară pe suprafața vasului (fig. 1/II).

¹⁷ M. T. Kašuba, *op. cit.*, p. 317.

¹⁸ M. A. Romanovskaja, *SA*, 1 (1980), p. 291; T. G. Movša, *KSIA*, 89 (1962), p. 57.

¹⁹ V. Sîrbu, G. Jugănar, *Practici magice la tricii culturii Babadag*, Studia în onorem Ion Niculiță, Chișinău, 1999, p. 92.

²⁰ G. Jugănar, S. Ailincăi, A. Morintz, *Babadag, jud. Tulcea*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2001 (2002)*, p. 46-47, fig. 16/6.

Elemente de decor realizabile

Cu ajutorul acestor ștampile olarii din prima epocă a fierului puteau realiza unele elemente de decor care sunt comune tuturor grupurilor ceramice în discuție, fiecare având totuși modalități diferite de dispunere a acestora pe vase în combinații caracteristice.

În linii mari, putem stabili două mari categorii de elemente decorative regăsite pe ștampilele cunoscute, după modul de realizare și formă, după cum urmează:

I. *Benzi imprimate* puteau fi realizate cu majoritatea pieselor prin intermediul liniilor incizate paralele realizate pe partea activă, aplicarea făcându-se prin mișcări semicirculare ale mâinii (fig. 1/I). După dispunerea acestora se pot remarca următoarele variante: a). Benzi realizate din linii paralele dispuse vertical; b). benzi realizate din linii paralele dispuse oblic; c). benzi realizate din linii dispuse în formă de X; d). benzi realizate din linii dispuse în zigzag.

II. Un al doilea tip de element decorativ este realizabil prin imprimare dintr-o singură mișcare (fig. 1/II). Negativul decorului este incizat pe partea tubulară a pieselor și constă în: a) combinații de cercuri; b) combinații de cerc cu cruce; c) „S”-uri culcate; d) decor în formă de „W”; e) romburi hașurate sau nu.

Tipologia formelor

În ceea ce privește forma pieselor, se poate observa o mare varietate, pe ansamblu totuși putându-se stabili o serie de caracteristici comune, dar și piese unicate pe care le vom menționa separat.

I. Cele mai numeroase ștampile sunt cele în formă de semilună. Pe partea convexă se observă în majoritatea cazurilor, o subțiere pe care se află negativul realizat din linii paralele dispuse vertical sau oblic. Majoritatea pieselor întregi ce au această formă au și cea de a doua parte activă realizată la extremitatea mânerului. În această categorie putem include piesele descoperite la Babadag (fig. 2/1, 3, 4), Niculițel „Cornet” (fig. 3/4), Garvăn „Mlăjitul Florilor” (fig. 2/2, 5, 8, 9), Țibrinu (fig. 3/1-3) – cultura *Babadag*; Insula Banului (fig. 3/11), Velesnica (fig. 3/10) – grupul *Insula Banului*; Pocreaca (fig. 3/5, 6) – grupul *Cozia*; Țăhnăuți (fig. 4/3, 4), Țarevka (fig. 4/10), Saharna (fig. 5/10, 11, 13), Hlinjeni II (fig. 4/1), Alcedar III (fig. 5/4, 5, 6, 7, 8), Mateuți „La Bașnă” (fig. 4/5, 6, 7) – cultura *Saharna – Solonceni*; Ovčarovo – cultura *Pšenicevo* (fig. 6/1, 2, 3, 4, 6); Grigorovskoe (fig. 8/3), Dnestrovka (fig. 8/1, 2), Moskovskoe (fig. 8/4) – cultura *Černolet*; Alibunar (fig. 7/7), Remetea Mare (fig. 7/9) și Teleac (fig. 7/8) descoperite în asociere cu ceramică *Basarabi*.

II. O a doua formă foarte des întâlnită este cea de ancoră sau a literei „T”. Piesele din această categorie au un aspect suplu, fiind clară diferența dintre partea activă principală și mâner. Majoritatea pieselor întregi ce au această formă au două părți funcționale. În această categorie putem include ștampilele descoperite la: Cozia (fig. 3/7, 8), Pocreaca (fig. 3/9) – grupul *Cozia*; Babadag (fig. 2/6) – cultura *Babadag*; Hlinjeni II (fig. 4/2), Solonceni „Hlinaja” (fig. 5/15), Cușmirca (fig. 4/9), Saharna „Așezare” (fig. 5/12) – cultura *Saharna – Solonceni*; Sâncrăieni Teleac (fig.

3/12) - grupul *Mediaș*; Sava Zonevo (fig. 6/8), Valea Timișului (fig. 7/10) – cultura *Basarabi*.

III. O formă apropiată de cea descrisă mai sus o au și piesele în formă de *triunghi sau trapez*, diferența față de tipul anterior fiind slaba reprezentare a mânerului sau chiar lipsa acestuia. În această categorie se pot încadra ștampilele de la Popești (fig. 6/6-9), Crevna Livada (fig. 7/1, 2), Donje Štiplije (fig. 7/3), Svetozarev Panjevatcki (fig. 7/4) – fenomenul *Basarabi*, Alcedar III (fig. 5/3), Soloncenii „Hlinaia” (fig. 5/14) – cultura *Saharna Soloncenii*.

IV. Ștampilele *tubulare* sunt mai puțin numeroase, ele au un profil de formă circulară sau ovală și pot realiza unul sau două elemente de decor realizate în negativ la extremități. Din această categorie fac parte cele trei piese descoperite în „atelierul de olar” de la Sava (fig. 4/9-11) – fenomenul *Basarabi*, două exemplare de la Ovčarovo - cultura *Pšenicevo* (fig. 6/1, 7) dar și cele de la Alcedar III (fig. 5/1, 2) și Rudi (fig. 5/9) – cultura *Saharna Soloncenii*.

În conformitate cu criteriile stabilite mai sus putem face anumite observații referitoare la aceste instrumente destinate decorării ceramicii prin imprimare, observându-se preferințe ale olarilor din unele arii culturale pentru un anumit tip de ștampilă în timp ce alte comunități au folosit o gamă destul de variată de astfel de obiecte.

Astfel, se poate observa că olarii culturii Babadag foloseau, pentru ornamentarea ceramicii, ștampile încadrate de noi în prima categorie de forme, toate exemplarele întregi având două părți active și doar un singur exemplar încadrabil în categoria a doua de forme. De altfel decorul realizabil cu acest din urmă instrument (de tip I – c) descoperit la Babadag, nu îl avem deocamdată documentat pe ceramica acestei culturi. Situația nu este deloc neobișnuită, mai ales dacă ținem seama și de ștampilele pe care nu le cunoaștem, dar a căror amprentă o întâlnim în unele cazuri.

Deși utilitatea acestor instrumente este indiscutabilă, curioasă este prezența unei astfel de piese în prima „trusă de magicieni”, descoperită la Babadag în 1982. „Trusa” este compusă din 42 de obiecte, aspectul asemănător al lutului din care au fost făcute ne determină să credem că au fost confecționate împreună. Cum acest context este singular în momentul de față, nu putem trage alte concluzii în ceea ce privește altă utilitate. Este însă foarte probabil ca această ștampilă să nu aibă o legătură funcțională cu restul pieselor. Ținând cont de modul de realizare identic, este posibil ca acestea să fi fost incluse în aceeași „șarjă”. De altfel, „trusa” a fost descoperită într-o mică groapă plină cu cenușă, care ar putea fi chiar locul de ardere.

Un alt exemplu de uniformitate observăm și în cazul instrumentelor atribuite „fenomenului” *Basarabi* din Muntenia, care aparțin în totalitate tipului III de forme stabilit de noi, având doar o singură parte activă pentru realizarea elementelor decorative de tip I, fiind practic contrastante cu varietatea motivelor imprimate întâlnite pe ceramică. Descoperirile din Transilvania, Banat, Bulgaria și Serbia asociate cu ceramică de tip *Basarabi* completează seria formelor prin două ștampile de tip I, una încadrabilă în cel de al doilea tip și trei din tipul al IV-lea.

În cazul grupului Cozia, rămânem la observațiile lui C. Ionomu, care stabilește două tipuri de pintadere, în formă de „L” (încadrabile în tipul I stabilit

de noi) și „T” (corespunzătoare tipului II).

O mare diversitate a acestor instrumente se poate observa în spațiul culturii Saharna Soloncenii, unde practic întâlnim toate formele stabilite de noi dar și o serie de unicate pe care le-am menționat mai sus.

Toate ștampilele expuse în acest studiu au fost descoperite în așezări și chiar în ateliere de olari cum sunt cele descoperite pe teritoriul Bulgariei, de la Sava²¹ și Ovčarovo²², în care au fost descoperite trei, respectiv șapte ștampile pentru ornamentat ceramica.

Deși ar putea fi o reflectare a stadiului cercetării, o cartare a tipurilor stabilite în această lucrare, arată caracteristici zonale ale acestor instrumente. Putem astfel observa diversitatea formelor de ștampilă în jumătatea nordică a ariei în discuție (culturile Cozia, Saharna-Soloncenii, Černoles), pe când în partea sudică majoritare sunt instrumente încadrabile în tipul I de forme pentru culturile Babadag și Insula Banului în tipul III pentru cele atribuibile culturii Basarabi.

Din punct de vedere cronologic, obiceiul decorării ceramicii prin imprimare se poate delimita în mare în secolele X-VIII î.Hr. O primă perioadă se poate distinge în secolele X-IX î.Hr., chiar și începutul secolului VIII, reprezentând intervalul de evoluție al manifestărilor culturale de tip Babadag II²³, Cozia²⁴, Insula Banului²⁵, Saharna Soloncenii²⁶ și faza a II-a a culturii Černoles²⁷. Deși prezintă elemente decorative comune, fiecare grup ceramic în parte are modalități specifice de combinare a acestora. A doua etapă corespunde cu o uniformizare a spectrului motivistic pe o arie extinsă și este atribuită fenomenului Basarabi, datat în linii mari în secolul VIII – începutul secolului VII î.Hr.²⁸

Deși acest mod de realizare a decorului este atestat și în epocile anterioare, situația din prima epocă a fierului nu trebuie obligatoriu privită ca o evoluție din epoca bronzului²⁹. În acest sens trebuie să ținem cont de manifestările culturale anterioare celor caracterizate prin decorarea ceramicii prin imprimare, acestea succedând de cele mai multe ori „orizonturi” cu ceramică incizată, specifice manifestărilor culturale de tip Babadag I³⁰, Tămăoani³¹, Hansca

²¹ G. Tončeva, *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est*, Sofia, 1980, p. 71-72.

²² D. Balabanian, *Halšatsko seliše Krai s. Ovčarovo, haskovski okrîg*, *Izvestija MuzYB* 9 (1986), p. 18-20.

²³ S. Morintz, *Thraco Dacica* 8 (1987), p. 39-72.

²⁴ A. László, *ArhMold.* 7 (1972), p. 207-224.

²⁵ S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 393 – 423.

²⁶ A. I. Meljukova, *op. cit.*, p. 20-23; M. T. Kašuba, *op. cit.*, p. 340-362.

²⁷ G.I. Smirnova, *SA* 4, 1985, p. 33-53; G.I. Smirnova, M.T. Kašuba, *ArhSbor* 29, 1988, p. 18-28.

²⁸ Al. Vulpe, *Dacia*, N.S., 9 (1965), p. 49-89; Idem, *Dacia*, N.S., 30 (1986), p. 105-132; M. T. Kašuba, *Zametki o formirovanii srednegalštatskoj kultury Basarabi-Šoldănești v Dnestro-Prutskom meždurecie*, *Stratum*, 3 (2000), p. 140-156; Autoarea susține chiar o contemporaneitate a „culturii Basarabi - Șoldănești” cu etapa finală a culturii Cozia – Saharna, din care a preluat o serie de elemente specifice de decor.

²⁹ S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 902-905; ne referim la unele teorii ce privesc evoluția culturii Insula Banului dintr-un fond Gârla Mare.

³⁰ S. Morintz, *op. cit.*, p. 39-71.

³¹ B. Hänsel, *op. cit.*, p. 144-147 ; A. László, *MemAntiq.*, 12-13 (1986), p. 65-78.

Holercani³², Balta³³, Troia VII b²³⁴. Deși este greu să stabilim întotdeauna o evoluție stilistică a acestora spre culturile cu ceramică imprimată, sunt unele cazuri în care se poate întrevădea această trecere. În cazul culturii Babadag, cercetările din așezarea eponimă au evidențiat existența a trei faze de locuire definite după modul de ornamentare al ceramicii. Astfel, între prima fază caracterizată prin decor incizat și cea de a doua caracterizată prin decor imprimat s-a putut observa o evoluție³⁵.

Deși nu toate părerile cercetătorilor converg în acest sens, considerăm că realizarea decorului imprimat întâlnit pe ceramica culturilor din prima epocă a fierului aflate în discuție, este legat evolutiv de executarea prin incizie a decorului, reprezentând o „revoluție” în sensul ușurării muncii olarului, instrumentele prezentate în această lucrare dând precizie și uniformitate în decorarea ceramicii, micșorând substanțial și timpul de decorare al unui vas.

În ceea ce privește locul de apariție al acestei „revoluții” nu ne putem pronunța în momentul de față, totuși trebuie să fim precauți în ceea ce privește interpretarea unei tehnici de ornamentare a ceramicii cu migrații de populații sau grupuri înrudite etnic. Fără a deschide o discuție „kossiniană”, trebuie totuși să atragem atenția că acest fenomen poate fi pus în legătură cu răspândirea pe un spațiu larg a unei mode în privința ornamentării ceramicii. Ca argument în acest sens, putem folosi descoperirea de fragmente ceramice ornamentate prin imprimare în Transilvania, în așezări aparținând culturii Reci – Mediaș. Interpretate inițial ca importuri Insula Banului sau Babadag, fragmentele ceramice descoperite la Teleac³⁶, Tilișca³⁷, Brașov „Pățicel”³⁸, Bită³⁹, Bogata Ranta „Bercul Țărcilor”⁴⁰, Cernatu⁴¹, Cuci „La berc”⁴², Hărman „Câmp”⁴³, Hărman „Groapa Banului”⁴⁴ și Porumbeii Mari⁴⁵, pot fi produse locale, după cum poate sugera și ștampila descoperită la Sâncrăieni Teleac⁴⁶, care nu este fără îndoială un

³²O. Levițki, *op. cit.*, 1992 (1994), p. 219-256.

³³V. P. Vangiukov, *Baltskaja grupa pamjatnikov epohi pozdnej bronzy*, MASP, Kiev, 1983, p. 88-101.

³⁴C.W. Blegen., C.G. Boulter, J.L. Caskey., M. Rawson., *Troy, Vol. IV: Settlement VIIa, VIIb and VIII*, Princeton, 1958, p. 135-362.

³⁵S. Morintz, *op. cit.*, p. 46-50.

³⁶V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj-Napoca, 1991, p. 94, fig. 44/15.

³⁷N. Lupu, *Materiale*, 9 (1970), fig. 1/ 1, 3; Idem, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cătănaș*, București, 1989, fig. 4/2, 7, 5/4.

³⁸A. D. Alexandrescu, I. Pop, *Materiale*, 9 (1970), p. 165, fig. 5/ 3-4.

³⁹V. Pârvan, *Getica*, 1926, București, fig. 268.

⁴⁰D. Berciu, I. Berciu, *Apulum*, 2 (1946), p. 41.

⁴¹Z. Székely, *Așezări din prima epocă a fierului în Sud -Estul Transilvaniei*, Brașov, 1966, p. 19.

⁴²D. Berciu, I. Berciu, *op. cit.*, p. 21, 71.

⁴³T. Muscă, *Apulum* 18 (1980), p. 75-76, n. 62.

⁴⁴A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Materiale*, 10 (1973), p. 243-244, fig. 13/5.

⁴⁵Z. Székely, *op. cit.*, p. 33, fig. 5/1.

⁴⁶În legătură cu această piesă ne păstrăm anumite rezerve în ceea ce privește atribuirea cronologică. Piesa provine din cercetări de suprafață și ar putea fi pusă și pe seama producției ceramicii de tip Basarabi după cum dovedește și ștampila descoperită la Teleac, descoperită într-un asemenea context.

unicat. O astfel de șampilă poate transforma, în ochii cercetătorului, orice vas de tip Mediaș, într-unul caracteristic culturilor Babadag, Cozia, Insula Banului, mai ales dacă starea fragmentară nu ne permite reconstituirea formei vasului respectiv.

*Catalogul descoperirilor*⁴⁷

Alcedar III, Județul Orhei, Republica Moldova; 5 exemplare fragmentare, F I, D-Ib, IIa, fig. 5/4, 6-8; 1 exemplar, F-II, D-Ib fig. 5/3; 1 exemplar, F-IV, D -IIc , fig. 5/2; 1 exemplar, F-IV, D-II d, fig. 5/1; cultura Saharna Solonceni; M. T. Kašuba, *Stratum*, 3 (2000), p. 461, fig. 115/ 9, 10, 15, 16, 17, 21, 28.

Alibunar, Serbia, 1 exemplar fragmentar, F-I, D-Ib, fig. 7/7; cultura Basarabi; M. Jevtič, *Banatica* 12 (1993), p.117, fig. 4/8.

Babadag „Cetățuie”, Județul Tulcea, România; 2 exemplare F-I, D-Ib, IIa, fig. 2/3, 4; 1 exemplar F-I, D-Ia, IIa, fig. 2/1; 1 exemplar F-II, D-Ic, fig. 2/6; cultura Babadag; V. Sîrbu, G. Jugănar, *op. cit.*, p. 92, fig. 2/4; S. Morintz, *Thraco-Dacica* 8 (1987), p. 46, 55, fig. 112.

Cavadinești –« Râpa Glodului», Județul Galați, România; 1 exemplar, F-I, D-Ib, IIa, fig. 2/10; cultura Babadag; I.T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești*, Materiale 7, 1961, p. 453-463; A.C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua - Coslogeni din România*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos 9 (1991), p.45; fig. 155/9; B. Hänsel, *op. cit.*, fig. 43/ 6

Cozia - «La Costică a Ruxandei», Județul Iași, România; 1 exemplar F-II, D-Ia, fig. 3/8; 1 exemplar, F-II, D-Ia, II-e, fig. 3/7; grupul Cozia; A. László, *MemAntiq.* 1 (1969), p. 320, fig. 1; Idem, *Aluta* 1 (1970), p. 99-102; B. Hänsel, *op. cit.*, p. 137, fig. 43/5-7; M.T. Kašuba, *op. cit.*, fig. 34/3, 13; 52; 53.

Crevna Livada, Serbia, 2 exemplare fragmentare, F- III, D-I?, cultura Basarabi, fig. 7/1, 2; M. Jevtič, p. 117, fig. 4/1, 2.

Cușmirca, Județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar, F-II, D-Ib, fig. 4/9; cultura Saharna Solonceni; M.T. Kašuba, *op. cit.*, p. 365.

Dnestrovka, raionul Kelmenetk, Regiunea Cernăuți, Ucraina; 1 exemplar, F-I, D-Ib, II-a, fig.8/2; 1 exemplar, F-I, D-Ib?, fig. 8/1; cultura Černoles; G.I. Smirnova, *O formirovanii poznečernolesskoi kultury na srednem Dnestre. Po materialam poselenija Dnestrovka-Luka*, ArhSbor, 1984, p. 54, fig. 4/8.

Donje Štiple, Serbia, 1 exemplar, F-III, D-I?, cultura Basarabi, fig. 7/3; M. Jevtič, *op. cit.*, p. 117, fig. 4/4

Garvăn „Mlăjitul Florilor”, com. Jijila, jud. Tulcea, România; 4 exemplare dintre care 3 se păstrează fragmentar, F-I, D-Ia, IIa, fig. 2/2, 5, 8, 9; cultura Babadag.

Grigorovskoe „Cetate”, or. Moghilev Podolsk, Regiunea Vinițkaja, Ucraina; 1 exemplar fragmentar, F-I, D-Ib, ?, fig. 8/3; cultura Černoles; G.I. Smirnova, *Material'naja kul'tura Grigorovskogo gorodišča (κ voprosu o formirovanii černolessko – žabotinskih pamjatnikov)*, ArhSbor, 23 (1983), p.70, fig. 6/5; 8/8.

⁴⁷ Catalogul descoperirilor va fi prezentat în ordine alfabetică, numerotarea ținând cont de numărul șampilelor descoperite în fiecare așezare. Pentru a scurta într-un fel textul catalogului de cuvintele care se repetă în fiecare descriere, prescurtăm *forma* cu „F” și *decor* cu „D”, cifrele și literele ce însoțesc aceste prescurtări ținând cont de concluziile tipologice legate de decor și formă din text.

Hlinjeni II, Județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar F-I, D-Ib, ?, fig. 4/1; 1 exemplar F-II, D- Ia, Iia, fig. 4/2; cultura Saharna Soloncenii; N. Gol'ceva, M.T. Kašuba, *Glinjeni II. Mnogosloinii pamatnik Srednogo Podnestrovia*, Tiraspol, 1995, p. 28, fig. 48/6-7.

Ijdileni „Frumușița”, jud. Galați, România; 1 exemplar fragmentar F-I, D-I?, ?, fig.2/7; cultura Babadag; M. Brudiu, *Cercetări privind Hallstattul din Sud-estul Moldovei*, SCIVA 42, 3-4, (1991), p. 226, fig. 4/6.

Insula Banului, Județul Mehedinți, România; 1 exemplar, F-I, D-Ia, Iib, fig. 3/11; grupul Insula Banului; S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 400, 416, fig. 7/10.

Mazgos, Serbia, 1 exemplar fragmentar, F-III, D-I?, cultura Basarabi, fig. 7/4; M. Jevtič, *op. cit.*, p. 117, fig. 4/5

Mateuți „la Bașnă”, Județul Orhei, Republica Moldova; 3 exemplare fragmentare F-I, D-Ib, ?, fig. 4/5, 6, 7; 1 exemplar F-unicat, D-I?, fig. 4/8; cultura Saharna Soloncenii; M.T. Kašuba, *op. cit.*, p. 441-442, fig. 95/ 18, 21-22; 96/ 10.

Moskovskoe „Cetate”, Moskovskaja Gora, raionul Čighirinsk, Regiunea Čerkassk, Ucraina; 1 exemplar F-unicat, D-I?, fig. 8/4; cultura Černoless; A.I. Terenožkin, *Predskifskii period na Dneprovskom praboberejje*, Kiev, 1961, p.50, fig. 25/10.

Niculifeș „Cornet”, Județul Tulcea, România; 1 exemplar, F-I, D-Ib, Iia, fig. 3/4; cultura Babadag; F. Topoleanu, G. Jugănar, *Așezarea de tip Babadag de la Niculișel „Cornet” (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 9 (1995), p. 206, fig. 15/3.

Oraovica, Serbia, 1 exemplar fragmentar, F-I?, D-I?, cultura Basarabi, fig. 7/6, M. Jevtič, *op. cit.*, p. 117, fig. 4/1, 2.

OVčarovo, reg. Haskovo, Bulgaria; 2 exemplare F-I, D-I?, Iia, fig. 6/3, 4; 3 exemplare fragmentare F-I, D-I?, fig. 6/1, 2, 6; 1 exemplar fragmentar F-IV, D-Iia, fig. 6/5; 1 exemplar F-IV, D-Iia, fig. 6/7; cultura Pšenicevo; D. Balabanian, *op. cit.*, p. 18-20.

Pliskov - Černjavka, Ucraina; 1 exemplar F-unicat, D-I?, Iia, fig.8/5; cultura Černoless; T.G. Movša, *op. cit.*, fig. 21/1.

Pocreaca „Cetățuie”, Județul Iași, România; 2 exemplare F-I, D-Ib, ?, fig. 3/5, 6; 1 exemplar F-II, D- Ia, Iib, fig. 3/9; grupul Cozia; C. Iconomu, *op. cit.*, 1997, p. 128, fig. 5/3,6; 1996; M. T. Kašuba, *op. cit.*, p. 379, fig. 54.

Popești „Novaci”, Județul Ilfov, România; 4 exemplare, F-III, D-Ia, Ib, Ic, Id, fig. 8/6-9; R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, SCIV, 4, 1-2, (1955), p. 245, fig. 6 ; A. László, *MemAntiq.* 1 (1969), p. 1324, fig. 4; B. Hänsel, *op.cit.*, fig. 43/1-2.

Remetea Mare „Movila lui Gabor”, Județul Timiș; 1 exemplar, F-I, D-Ib, ?, fig. 7/9; descoperit în asociere cu ceramică de tip Basarabi; M. Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, Banatica 7, (1983), fig. 32/1.

Rudi, Județul Soroca, Republica Moldova; 1 exemplar, F-IV, D-IId, fig. 5/9; cultura Saharna Soloncenii; M.A. Romanovskaja, SA 1, (1980), p. 291, fig.1.

Saharna „Dealul Mănăstirii”, Saharna Mare, Județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar fragmentar F/I, D-Iib, fig. 5/11; 1 exemplar fragmentar F-I, D-Iia; fig. 5/10; 1 exemplar F-I, D-I?, fig. 5/13; 1 exemplar F-II, D-Ia, fig. 5/12; A.I. Meljukova, *op. cit.*, p. 311, fig. 6 /28-34; M.T. Kašuba, *op. cit.*, p. 409-410, fig. 75/ 7-9.

Sava, reg. Varna, Bulgaria; 1 exemplar F-IV, D-Iia, fig. 6/10; 1 exemplar F- IV, D-Iia, Iic, fig. 6/9; 1 exemplar F-IV, D-Iie, fig. 6/11; 1 exemplar F-II, D-Ia, fig. B. Hänsel,

op. cit., fig. 43/4; G. Tončeva, *op. cit.*, p. 71-72, fig. 28/ 6, 7, 8.

Sincăreni „Teleac”, Județul Harghita, România; 1 exemplar fragmentar, F-II, D-Ia, fig. 3/12; grupul Reci - Mediaș; T. Musca, *Interpretări istorice*, Apulum 18, (1980), p. 78 (nota 85), fig. 4/34.

Solonceni – «Hlinaia», Județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar F-II, D-IId, ?, fig. 5/15; 1 exemplar F-III, D-Ia, fig. 5/14; 1 exemplar F-unicat, D-I?, fig. 5/16; cultura Saharna Solonceni; M.T. Kašuba, p. 426-429, fig. 85/4,5; fig. 86/14.

Suceveni „Stoborăni”, Județul Galați, România; 1 exemplar, F-III, D-Ia, fig. 8/10; cultura Basarabi; I.T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Cavadinesti (r. Berești, reg. Galați)*, Materiale 7 (1983), p. 87, fig. 8/3.

Svetozarev Panjevatcki, Serbia, 1 exemplar fragmentar, F-III?, D-I?, cultura Basarabi, fig. 7/5, M. Jevtić, *op. cit.*, p. 117, fig. 5/2.

Teleac - Cetate, județul Alba; 1 exemplar, F-I, D-Ib, ?, fig. 7/8; descoperit în asociere cu ceramică Basarabi; V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice, așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj, 1991, p. 95, fig. 40/14.

Țahnăuți, Județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar F-I, D-Ib, IIa, fig. 4/3; cultura Saharna Solonceni; O.N. Mel'nikovskaja, *Arheologiceski Razvedki na poselenii u s. Țahnăuți*, KSIIMK, 56 (1954), p. 74, fig. 36/2; A.I. Meljukova, *Novyie danyie o keramike tipa Saharna - Solonceni v Moldavii*, KSIA, 170 (1981), fig. 5/4, p. 18.

Țareuca, județul Orhei, Republica Moldova; 1 exemplar F-I, D-Ib, ?, fig. 4/10; M.T. Kašuba, *op. cit.*, p. 318, fig. 26/20.

Țibrinu, județul Constanța, România, 3 exemplare, dintre care două fragmentare, descoperite întâmplător împreună cu ceramică de tip Babadag II; 1. F-I, D-Ia, IIa, fig. 3/1; 2. F-I, D-Ia, ?, fig. 3/2; 3. F-I, D-Ia, ?, fig. 3/3.

Valea Timișului „Rovină”, jud. Caraș Severin; 1 exemplar, F-II, D-Ib, ?, fig. 7/10; descoperit în asociere cu ceramică de tip Basarabi; M. Gumă, *op. cit.*, p. 72, fig. 32/2.

Velesnica (Beljevina) – Serbia; 1 exemplar F-I, D-I a, ?, fig. 3/10; grupul Insula Banului; M. Jevtić, *Stamped pottery of Insula Banului type and the beginnings of the Basarabi culture in Serbia, The Early Hallstattian period (1200-700 BC) in south - eastern Europe*, Alba Iulia, 1994, p.130-131, fig. 4/2.

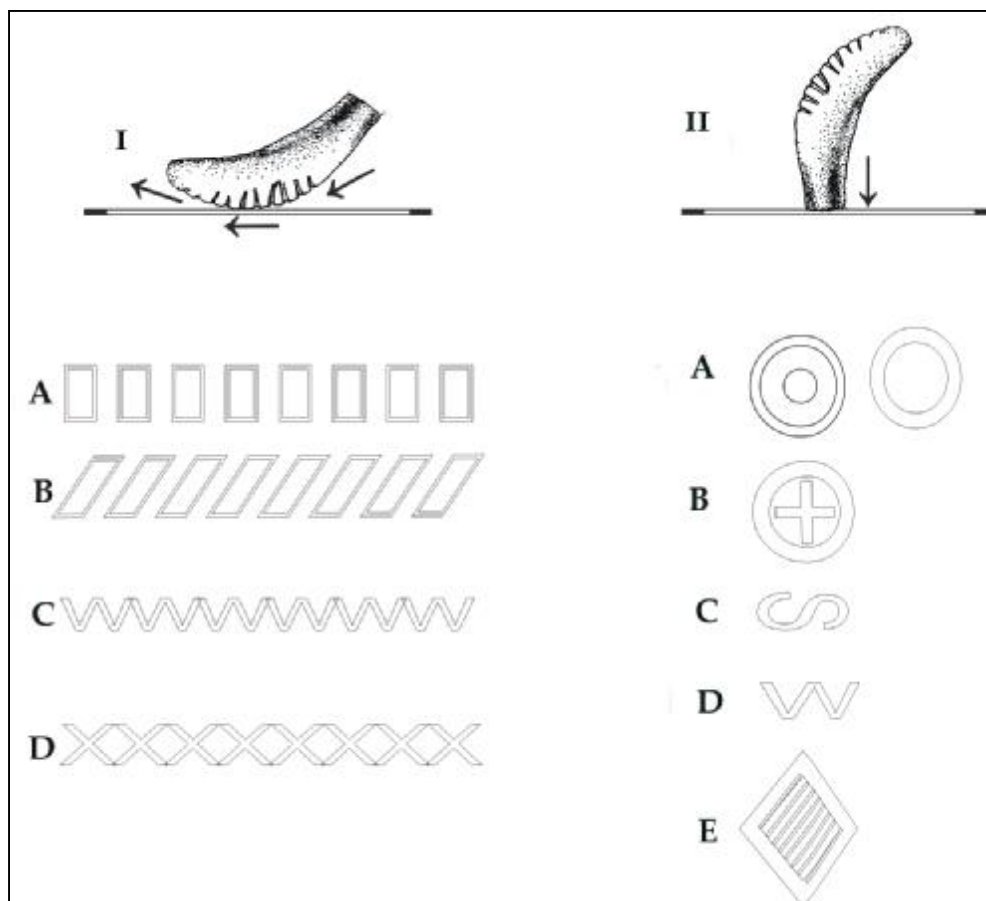


Fig. 1 – Modalități de aplicare a modelului imprimat și elementele de decor realizabile

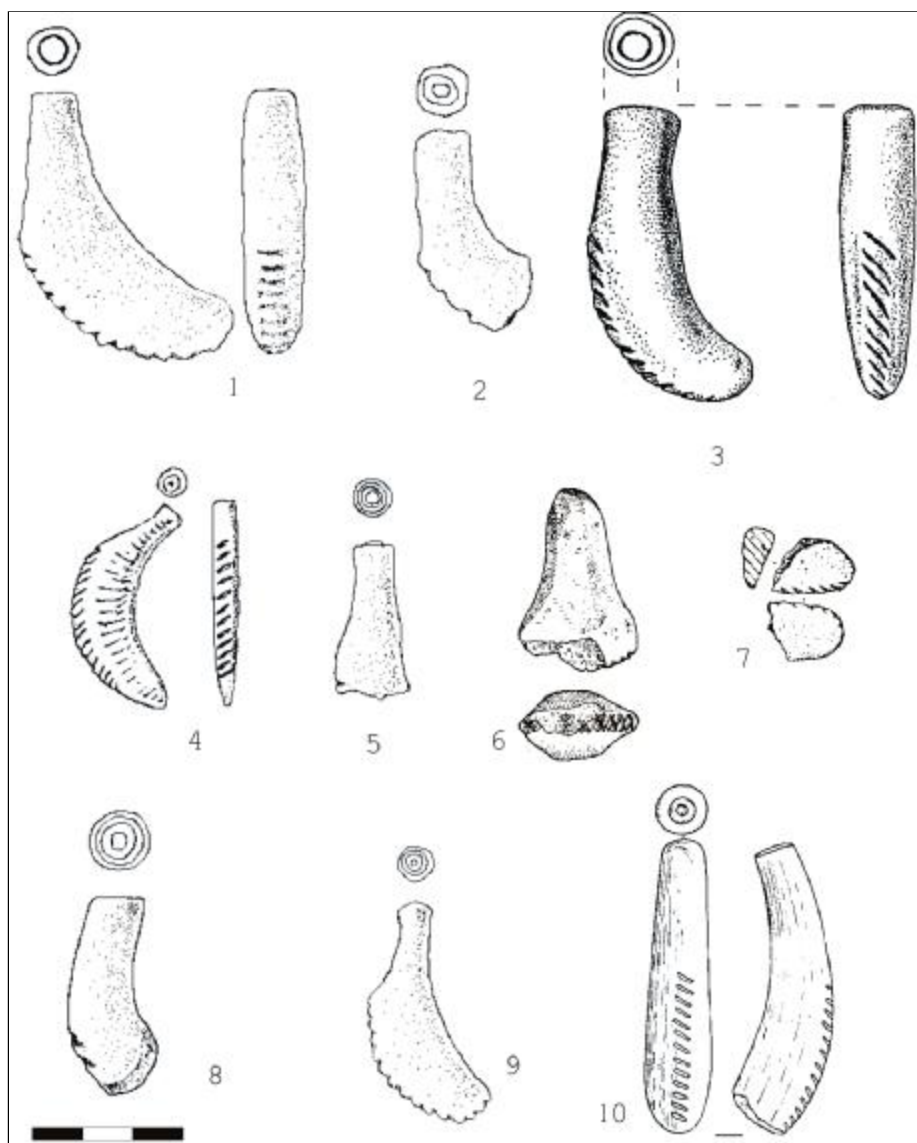


Fig. 2 - Instrumente de ornatat ceramica prin imprimare:

1, 3, 4, 6 - Babadag; 2, 5, 8, 9 - Garvăn "Mlăjitul Florilor";

7 - Ijdileni "Frumușița"; 10 - Cavadinești (cultura Babadag)

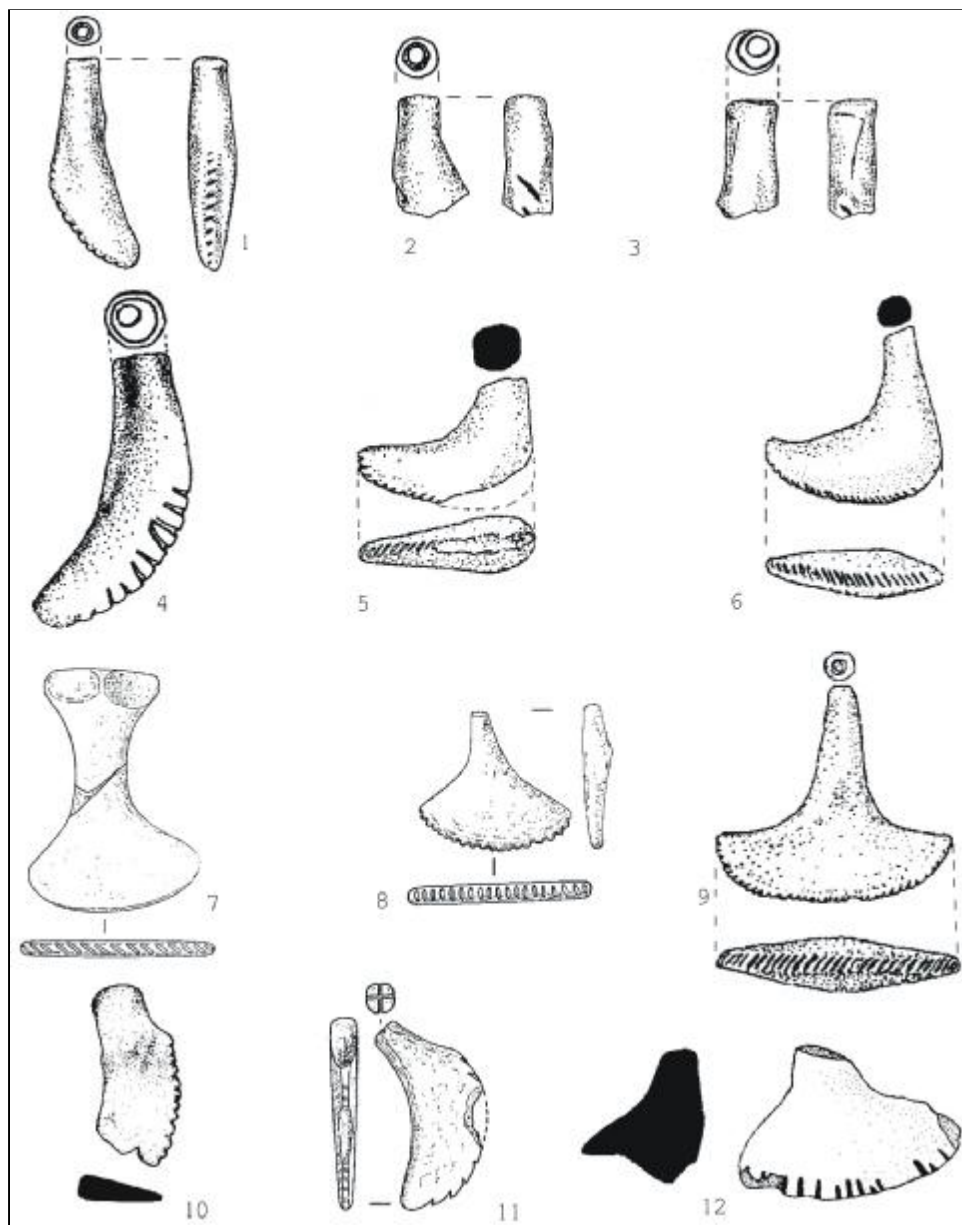


Fig. 3 - Instrumente de ornatat ceramica prin imprimare:
 1-3 Țibrinu; 4 - Niculițel "Cornet" (cultura Babadag); 5, 6, 9 - Pocreaca;
 7, 8 - Cozia (grupul Cozia); 10 - Veselnica; 11 - Insula Banului (grupul Insula
 Banului); 12 - Sâncrăieni Teleac (cultura Reci - Mediaș ?)

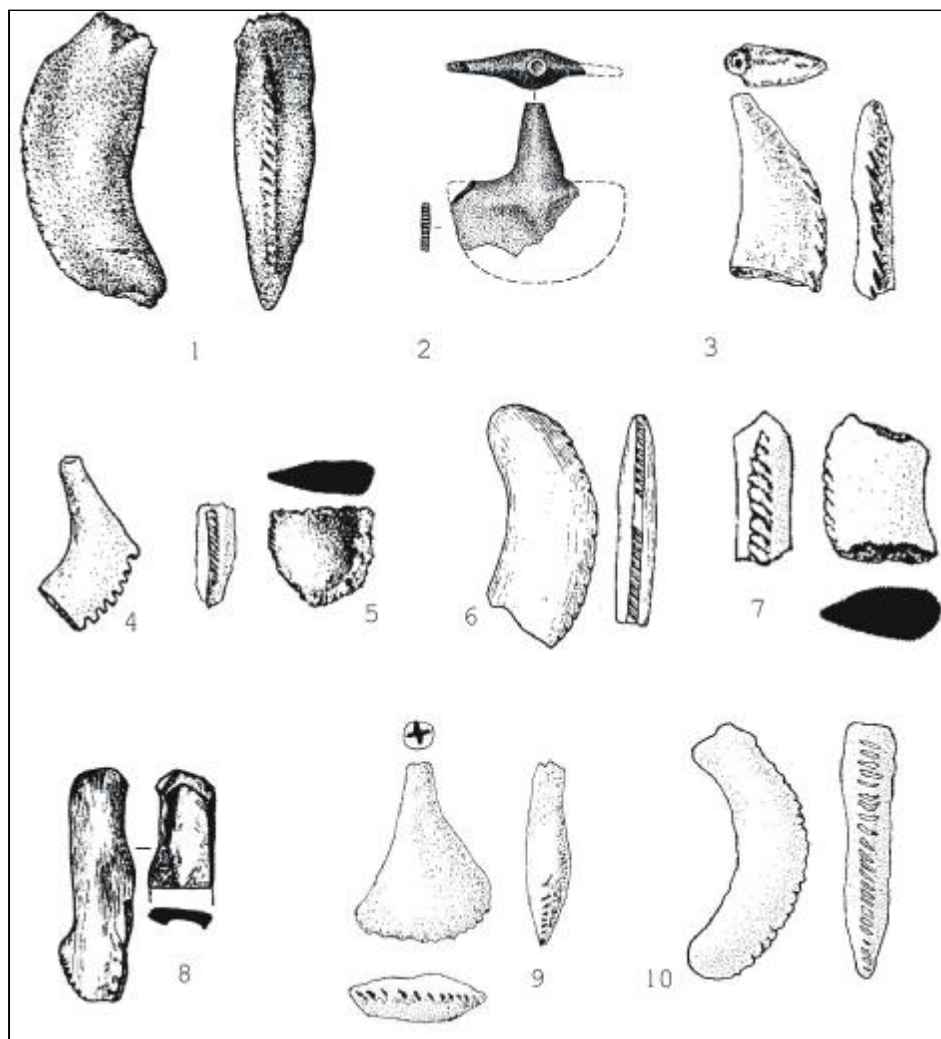


Fig. 4 - Instrumente de decorat ceramica prin imprimare.
 1-2. Hlinjeni; 3-4. Țăhnăuți; 5-8. Mateuți "La başă"; 9. Cușmirca;
 10 - Țarevka (cultura Saharna Soloncenii)

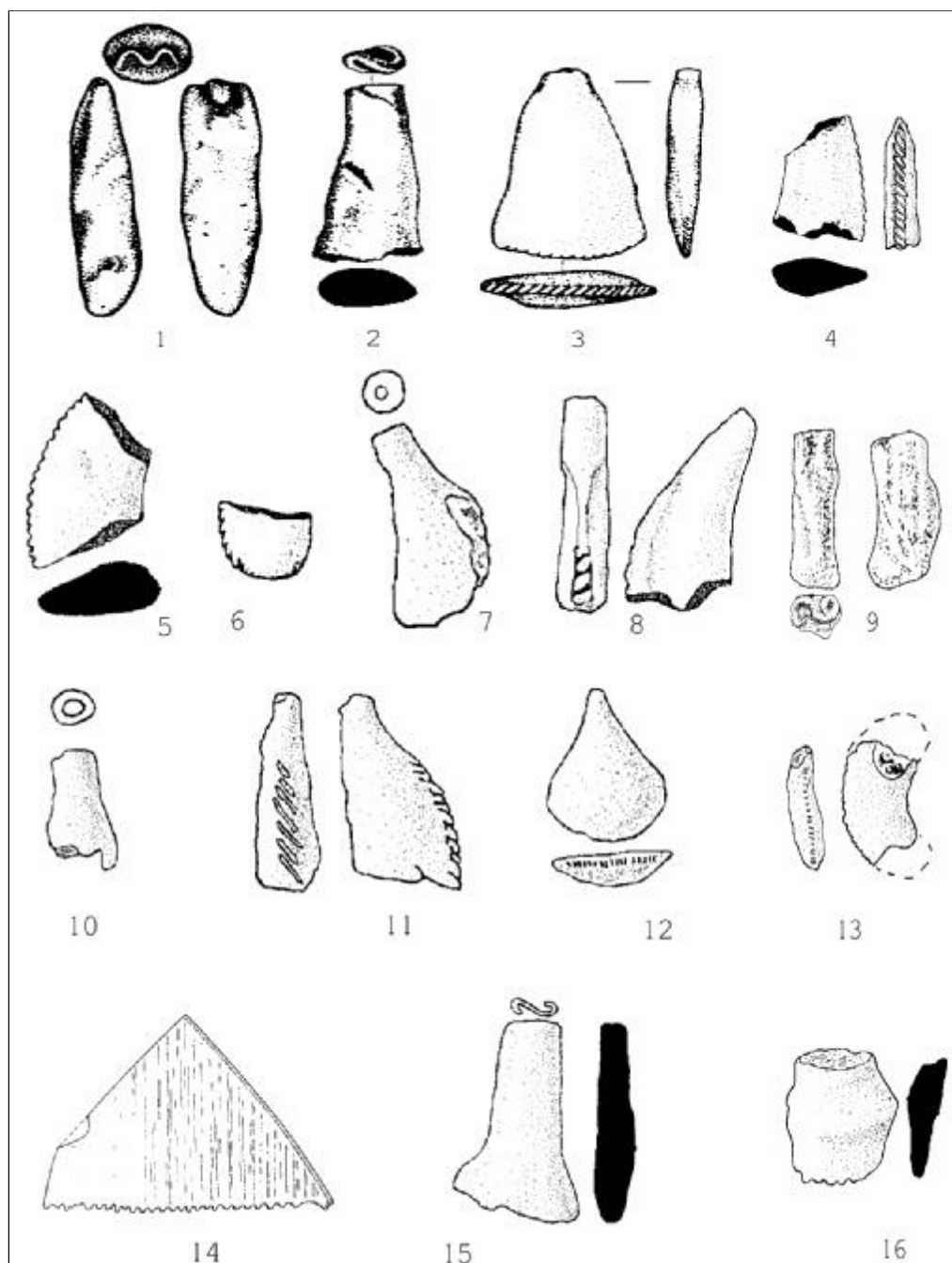


Fig. 5 - Instrumente de decorat ceramica prin imprimare
 1-8. Alcedar III; 9. Rudi; 10-13. Saharna;
 14-16. Solonceni (cultura Saharna Solonceni)

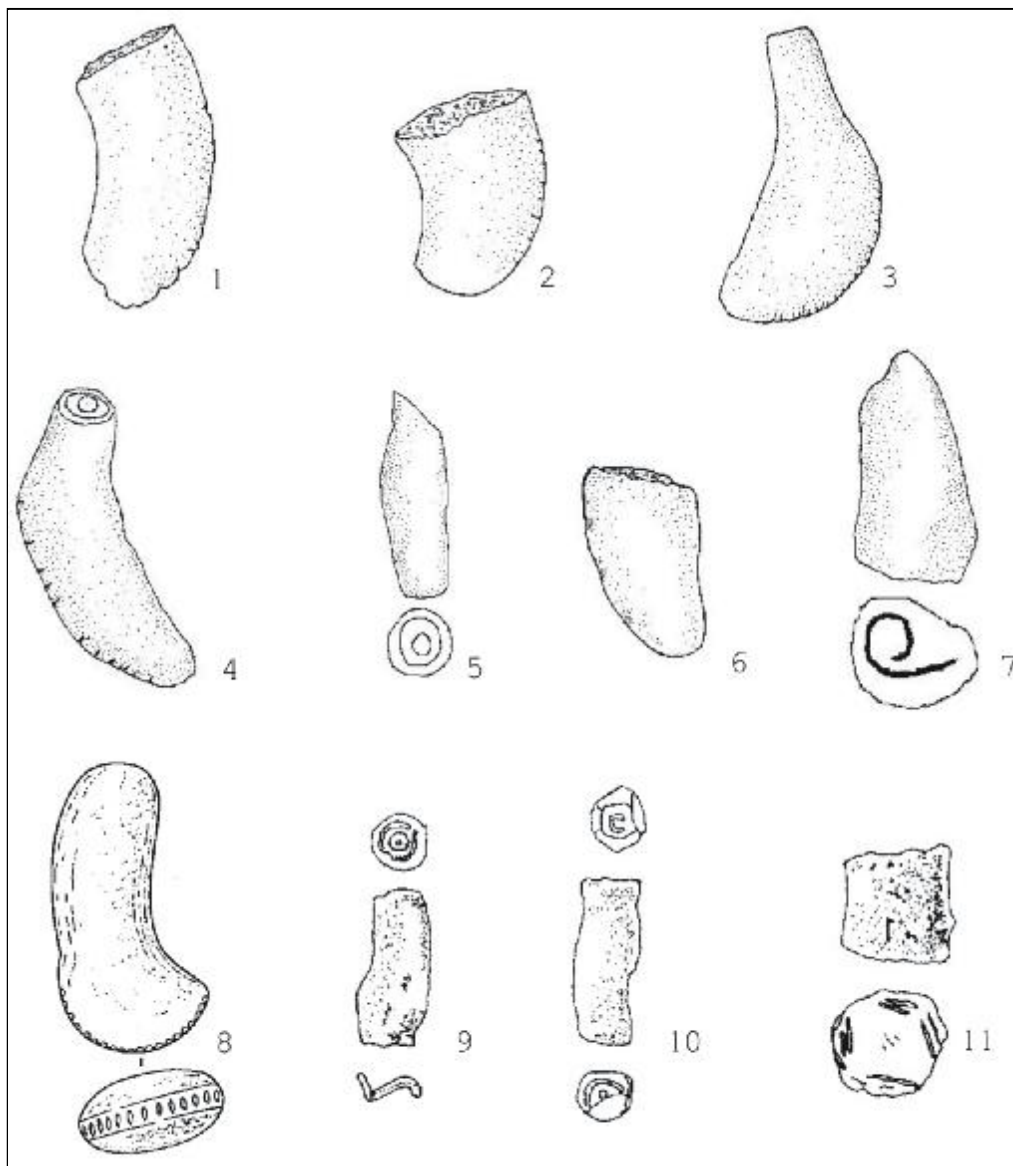


Fig 6- Instrumente de decorat ceramica prin imprimare
1-7. Ovčarovo (cultura Penicevo); 8-11. Sava (cultura Basarabi)

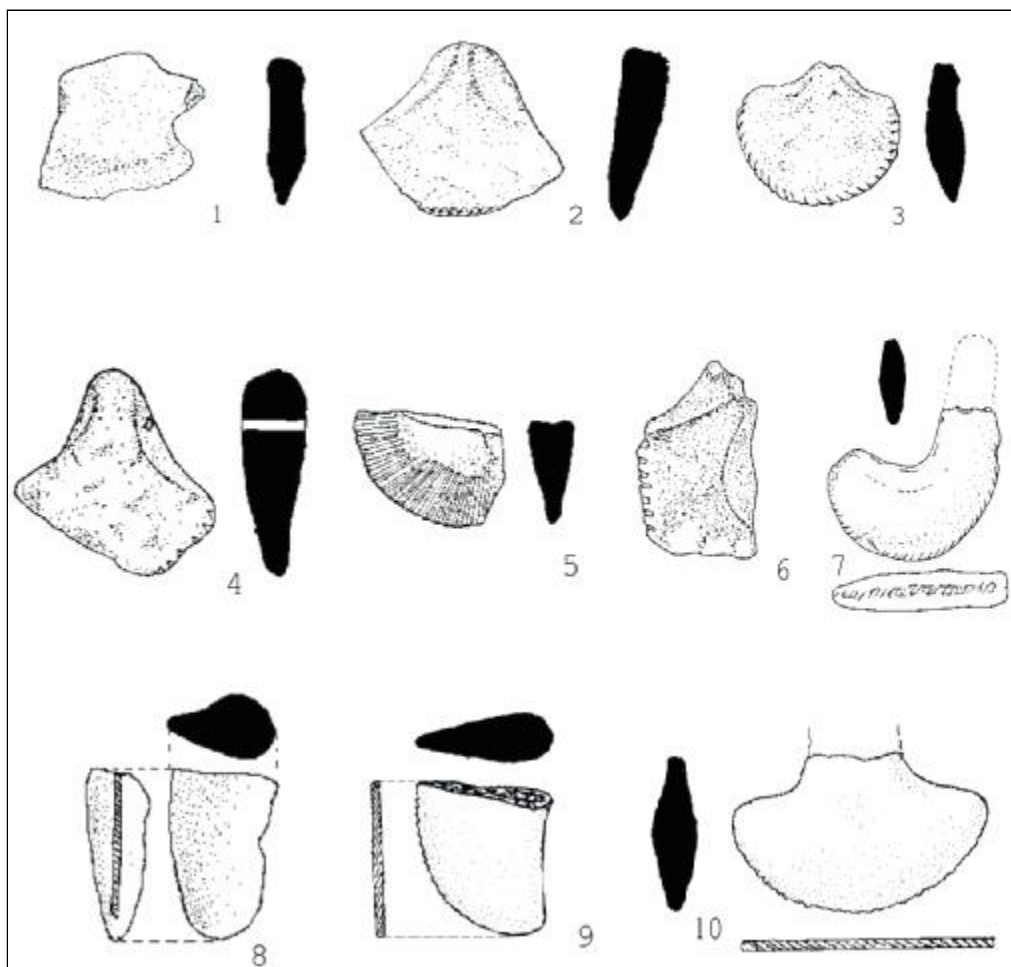


Fig. 7 - Instrumente de ornamentat ceramica prin imprimare
 1,2 - Crevna Livada; 3 - Donje Stiplije; 4 - Mazgos; 5 - Svetozarev - Panjevaciki;
 6- Oraovica; 7 - Alibunar; 8 - Teleac; 9 - Remetea Mare;
 10 - Valea Timișului (Cultura Basarabi)

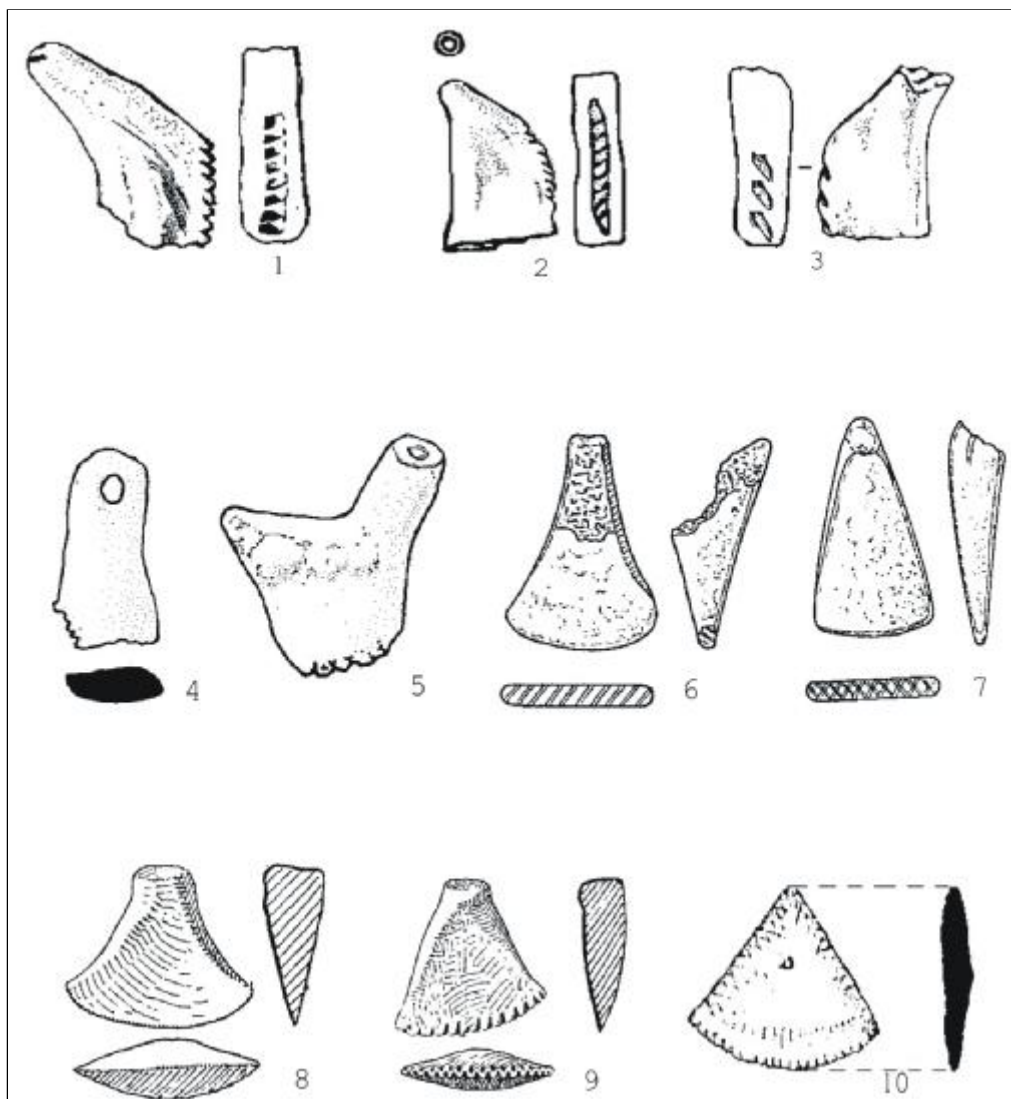


Fig. 8 - Instrumente de decorat ceramica prin imprimare
 1-2. Dnestrovka; 3. Grigorovskoe; 4. Moskovskoe; 5. Pliska (cultura Černoles);
 6-9. Popești; 10. Suceveni (cultura Basarabi)

NEW CONSIDERATIONS CONCERNING STAMPED DECORATION ON FIRST IRON AGE POTTERY FROM THE AREA NORTH-WEST OF THE BLACK SEA

Summary

The present study is focused on the instruments used to decorate by impressing First Iron Age pottery from South Eastern Europe. Most stamps are made of fine clay paste, sometimes containing traces of quartz, mica and carbonate. The brick-coloured, sometimes gray-spotted colouring indicates its fabrication through oxidizable burning, in some cases leaving the impression of having been dried in the sun. But there have also been discovered stamps made of bone, animal horns, or vegetal materials (reed).

From the functional point of view, a stamp has two parts: a handle and an active part. The handle is the part that the potter held in order to realize the stamping and it usually has a tubular shape. The active part is where the negative of the pattern to be impressed on the pottery is engraved. According to the kind of decoration pattern and the application fashion of the stamp, there can be distinguished two types of active parts: the first type, the most common, consists of a negative of parallel lines engraved on the outer part of the curve of the piece and it was applied through repetitive, semicircular movements; the second type usually lies at the end of the handle and it was applied by pressing perpendicularly on the surface of the pottery item.

Using these stamps, the First Iron Age potters could realize some of the decoration patterns common to all concerning ceramic groups, each of them, however, presenting characteristic combinations of patterns.

In general terms, according to the application fashion and shape, we can establish two large categories of decoration patterns found on the known stamps: 1. *Impressed bands*. They could be realized with most of the pieces, through the engraved parallel lines on the active part, and applicated through semicircular movements of the hand. According to their arrangement, there can be noticed the following variants: a) Bands made of parallel lines arranged vertically; b) Bands made of parallel lines arranged obliquely; c) Bands made of X-crossed lines; d) Bands made of criss-cross lines. 2. *Decoration patterns impressed through only one move*. The negative of the decoration pattern is engraved on the tubular part of the pieces and consists of: a) circle combinations; b) circle and cross combinations; c) horizontal 'S' combinations; d) 'W'-shaped patterns; e) plain rhombus.

The shape of the pieces is greatly varied, however, in general lines, there can be established a series of common traits, but there is also a number of unique pieces which will be described separately. I. The most numerous stamps are *the half moon-shaped stamps*. On the convex side there is in most cases a thinner part, where the negative lies made of vertically or obliquely arranged parallel lines. The majority of the intact pieces of this shape have the active part at the end of the handle. II. The second most common shape is *the anchor or 'T' shape*. The stamps belonging to this category are thin, the main active part and the handle

being clearly pointed out. The majority of the intact pieces of this shape have two functional parts. III. A shape similar to the one described above is *the triangle or trapeze shape*. The difference consists of the slightly distinguished or even absent handle. IV. *The tubular stamps* are less numerous. They have an oval or circular-shaped profile and may have one or two decoration patterns engraved in the negative at the extremities.

Even though this fashion of realizing the decoration patterns has been certified in yet earlier ages, the state of affairs from the First Iron Age must not be necessarily seen as an evolution from the Bronze Age. We must take into account the cultural manifestations previous to those characterized by decorating pottery through impression. Even though it is difficult to always link them to a stylistic evolution towards the cultures with impressed pottery, there are some cases in which this evolution can be traced. In the case of Babadag culture, the research in the eponymous settlement has showed the existence of three stages of dwelling, defined according to the fashion on pottery decoration. Therefore, a certain evolution could be noticed between the first stage, characterized by engraved decoration patterns, and the second stage, characterized by impressed decoration patterns. Even though not all researchers seem to agree on this point, it is our belief that the fashion of applying the impressed decoration patterns of the concerned first Iron Age cultures is evolutionally linked to the application of the pattern by engraving, representing a 'revolution' in facilitating the potter's work, the instruments described in this present article providing precision and uniformity to the pottery decoration and reducing substantially the time of application.

THE EXPLANATION OF FIGURES

Fig. 1. Types of application of the stamped decoration and possible patterns.

Fig. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 Instruments on decorating pottery by impression.

CONDIȚIILE DE DESCOPERIRE ALE KUROS-ULUI ARHAIC DE LA HISTRIA (DUPĂ CARNETELAMBRINO)

Petre ALEXANDRESCU

Una din marile lacune ale arhivei șantierului de la Histria a fost lipsa documentației de șantier și a unui important lot de ceramică din perioada conducerii șantierului de către prof. Scarlat Lambrino (1928-1940). Exilul prof. Scarlat Lambrino și a Marcellei F. Lambrino, deveniți, personnae non-gratae ale regimului comunist din România, nu a permis până de curând obținerea de informații cu privire la soarta acestor documente. Dar lacuna a fost recent umplută, datorită unui fericit concurs de împrejurări, prin recuperarea unei părți din documentație și a lotului de ceramică. Un prim rezultat al cercetării acestei arhive este studiul care urmează. El este precedat de o notă mai veche, redactată înaintea fericitei recuperări, care evoca exilul tragic al cuplului Lambrino, în special al Marcellei F. Lambrino.

Când în 1940 Scarlat și Marcelle Lambrino plecau de la Histria pentru a prelua Direcția Școlii Române de la Roma (Accademia di Romania), ei nu realizau că nu se vor mai reîntoarce niciodată pe acest șantier, pe care l-au condus din 1928, după moartea lui Vasile Pârvan. Săpăturile pe care le întreprinseseră au avut meritul de a pune la dispoziția științei o cantitate considerabilă de documente arheologice, situând această cetate greacă periferică în centrul dezbaterii istorice și arheologice contemporane. Săpăturile arheologice, nu foarte întinse, dar conduse cu o disciplină exemplară, au produs o bogată recoltă de material arheologic de toate speciile, umplând la data aceea depozitele șantierului și mobilând noul Muzeu de la fața locului. Situl, de un farmec ieșit din comun, pierdut printre mlaștini, lagune, cordoane litorale, scăldat în lumină mediteraneană, cu o infinită varietate de păsări și animale, fusese transformat cu gust într-un adevărat paradis terestru, după mărturiile vizitatorilor români (Mihail Sadoveanu) și străini în trecere. Față de perioada de „Sturm und Drang” a predecesorului lor, aceea a soților Lambrino se remarcase prin rigoare, spre folosul elevilor lor, D. Tudor, B. Mitrea, Em. Coliu, D. Adameșteanu, Dorin Popescu etc. Profesorul și soția sa au fost obligați însă să abandoneze totul. Dar mai mult decât atât: declarați „trădători”, „inamici ai poporului”, acuzați pe nedrept de furt¹, ei au fost loviți de *damnatio memoriae*, numele lor fiind interzis,

¹ Histria. Monografie arheologică, București, I, 1954 (ed. Em. Condurachi), p. 6.

până în anii '60, din toate publicațiile românești, pentru motive politice – dar și din resentimentele personale ale colegilor lor.

Aș vrea să evoc aici ultima parte a carierei și vieții Doamnei Marcelle Flot Lambrino, al cărui nume este bine cunoscut prin cartea sa *Les vases archaïques d'Histria*², originală și încă indispensabilă. Autoarea, elevă a cunoscutului ceramist Edmond Pottier, se făcuse deja remarcată prin trei fascicule din seria franceză a CVA: *Musée Vivenel*, 1924 (premiul Ambatiédos); *Bibliothèque Nationale (Cabinet des Médailles)*, fasc. 1, 1928, și fasc. 2, 1931. Familiaritatea cu cioburile de la Histria, care ieșeau în mare cantitate din săpături, un simț just al clasificării, o bună cunoaștere a literaturii subiectului, care în anii '30 era în centrul cercetării – mai ales engleze (J.D. Beazley, Robert M. Cook, H. Payne) – motivează ecoul internațional imediat al cărții, utilă și astăzi ca introducere în problematica ceramicii arhaice din Grecia de Est. Volumul era dedicat acestei categorii ceramice, fie decorate, fie de uz comun, chiar și amforelor comerciale. Majoritatea atribuțiilor propuse de autoare sunt încă valabile, desigur cu corecturile aduse între timp de progresul cercetării. Era la acea dată, pe plan european, una dintre cele mai complete lucrări privind ceramica unui sit grecesc din epoca arhaică și singura pentru cetățile grecești din bazinul Mării Negre.

Care era intenția doamnei Lambrino cu privire la continuarea cercetării sale? Era oare în proiect și publicarea unui al doilea volum, dedicat ceramicii cu figuri negre, mai ales attice, dar și corintice, clazomeniane etc.? Deținem acum dovezi potrivit cărora Marcelle Lambrino pregătea deja un asemenea volum.

Întrebind de mai mulți ani o anchetă cu privire la soarta documentației săpăturilor Lambrino, a cărei lipsă a fost semnalată în primul volum al seriei *Histria* – în termenii unui jargon trivial și stalinist. Soții Lambrino avuseseră într-adevăr ideea nenorocită de a o „salva de urgență bolșevică”. Ei au luat cu ei în străinătate toate documentele săpăturilor (carnetele de șantier, desenele de obiecte, planuri etc.), probabil și cu intenția de a pregăti la Roma publicarea lor. Imprudent act, mai ales într-o epocă atât de nesigură ca aceea din anii '40! Documentația, care a ocupat desigur mai multe lăzi, a urmat în chip penibil proprietarii ei în rătăcirile lor prin Europa. După moartea lui Scarlat Lambrino în 1964, care funcționase un timp ca profesor asociat la Universitatea din Lisabona, soția sa s-a reîntors în condiții mizerabile în Franța (fără pensie sau asigurare medicală), târând după sine povara lăzilor. După mărturia verbală a lui Dinu Adameșteanu, acestea au ajuns în cele din urmă în veranda prof. Bazile Munteanu, prieten al soților Lambrino. Continuarea acestei povești se pierde în necunoscut.

Iată o prețioasă informație dintr-o scrisoare a lui Marcelle Lambrino din 1966 către Dinu Adameșteanu, pusă mie generos la dispoziție de către destinatar: „Je vous ai dit que j'ai un contrat à la recherche (CNRS) pour publier les fouilles d'Histria, mais surtout dans l'idée de Louis Robert de publier d'abord les Carnets de fouilles, cet à quoi je travaille en ce moment. Je constate avec soulagement que Louis Robert est un grand défenseur de Scarlat et les carnets de fouilles du début, très soignés et ornés de jolis dessins, très exactes, ne pourrions faire qu'une bonne impression. Louis Robert est venu chez moi il y a une quinzaine. Je lui ai montré

² Fundația Regele Carol I, București, 1938.

ces Carnets, et cette vue qui l'a décidé (avec tout ce que lui soufflais en douce, sans en avoir l'air, pour l'amener à ce que que désirais), et maintenant je sais comment travailler et cela va aller j'espère assez vite. J'espère faire plusieurs années de fouilles avant la fin de l'année. Les dessins suivront le texte sur le bas de la page et le tout en français..." Din nefericire această lucrare, atât de entuziast începută, nu a fost terminată. Doamna Lambrino se prezenta la CNRS în fiecare lună pentru a primi o mică subvenție pentru munca ei, până la un anumit moment pe care nu îl putem preciza. Apoi nu a mai apărut. Se pare că a mai trăit câțiva ani, cu ajutorul generos al câtorva prieteni, Louis și Jeanne Robert, Pierre Devambez, Georges Vallet³.

iunie 2001

*

În perioada direcției sale la Muzeul Național de Antichități, prof. Gheorghe Ștefan a adus de la Facultatea de Istorie a Universității din București câteva obiecte descoperite printre dărmăturile cancelariei prof. Scarlat Lambrino, din bombardamentele americane din 1944. O neașteptată descoperire a fost aceea a faimosului decret de la Histria în cinstea lui Agathokles, fiul lui Antiphilos⁴, considerat până atunci „dispărut fără urme”⁵. Însă surpriza cea mai mare a fost găsirea printre aceste resturi a unui fragment de *kuros*, ușor atins de incendiu, a cărui proveniență nu putea fi decât tot Histria. Descoperirea a fost semnalată de Em. Condurachi, în 1960⁶, și reluată imediat de Gabriella Bordenache, în studiul ei din 1961⁷, cu o primă evaluare stilistică (560-550 a. Chr.). În chip firesc, autoarea adăuga, „il frammento istriano ci prova l'esistenza di un tempio e di offerte votive in marmo già alla metà del VI secolo”. La acea dată, piesa nu putea fi pusă în legătură cu un sanctuar, condițiile de descoperire nefiind cunoscute. În *vulgata* șantierului s-a răspândit părerea, potrivit căreia fragmentul de *kuros* ar fi fost găsit în cursul săpăturii soților Lambrino din punctul B (bazilica „Pârvan”)⁸.

Dar tot G. Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București (1969), p. 13, aducea mai târziu o informație precisă referitoare la condițiile de descoperire ale *kuros*-ului: „Histria. Scavi del 1939. Trovato in un profondo pozzo di scarico preso l'estremità nord del peribolo della zona sacra”. Prin *peribolo* trebuie înțeles paramentul de vest al templului A', considerat la acea vreme ca *peribol*⁹. Prin *pozzo di scarico* se înțelege „puț de descarcerare, depozit”.

³ Nu am putut încă afla data morții sale.

⁴ *ISM I*, 15.

⁵ *Histria I*, p. 4.

⁶ Em. Condurachi, *Contribuții la studiul epocii arhaice la Histria*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu* (1960), p. 111.

⁷ G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo*, din *Dacia N.S.* 5(1961), p. 187-189, fig. 2.

⁸ În problema descoperirii de către soții Lambrino a unui sanctuar al lui Apollo sub bazilica „Pârvan” vezi rezervele noastre în *Histria VII, Histoire et stratigraphie* (sub tipar).

⁹ D.M. Pippidi, *SCIV 2* (1951), 1, p. 16-17; *idem*, în *Histria I*, p. 240-246, gib. 89, 91.

Pasajul din cartea G. Bordenache nu a stârnit nici un ecou la echipa de la Histria, programându-se recent chiar săpături în zona bazilicii „Pârvan”, în vederea cercetării templului „lui Apollo”. Este motivul pentru care Maria Alexandrescu Vianu, *Histria IX*, București 2000, p. 30, prelua cu prudență informația G. Bordenache: „Nous ne sommes pas en mesure de contrôler cette information”. Găsirea recentă a unei părți din arhiva de șantier Lambrino ne-a prilejuit reexaminarea acestei importante neclarități.

Așa cum se știe, prin inventarierea imensei arhive rămase de la Jeanne și Louis Robert, lăsată în grija Academiei de Inscripții și Belle-Arte de Jeanne Robert (dispărută în anul 2002), o echipă de învățați (Glen W. Bowersock, de la Princeton, François Chamoux, de la Academia de Inscripții și Belle-Arte, și Jean-Louis Ferrary, de la École Pratique des Hautes Études) a clasat documentele, „căzând” peste „carnetele Lambrino”. În cursul unei ședințe solemne a Academiei de Inscripții și Belle-Arte din 9 decembrie 2003, copiile xeros după prețioasele documente au fost predate, prin Alexandru Avram, Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, care pregătește, cu sprijinul Academiei de Inscripții și Belle-Arte, o transcriere în vederea publicării dosarului în seria *Histria*, ca volum de-sine-stătător¹⁰.

Dosarul Lambrino nu este, din nefericire, complet¹¹. El cuprinde:

- patru carnete pentru săpăturile 1928-30 (numerotate de la 1 la 4);
- trei caiete de schițe-relevee de teren, la scară, privind săpăturile din 1931, 1932, 1933, 1934, 1936 (inclusiv turnul de la Constanța, str. Dragoș Vodă), 1938 și 1940. Cel mai bogat, cu 34 de foi, este albumul 4, pentru care a existat și o copie, astăzi lipsă.

Așa cum reiese din scrisoarea lui Marcelle Lambrino către Dinu Adameșteanu¹², ea pregătea o publicare a arhivei, în cadrul unui contract cu CNRS. Printre materialele din această arhivă se află și caietul al doilea al transcrierii pregătite pentru tipar din anii '60, cuprinzând copia „pe curat” a notelor din 1929-1930 și 1931.

Carnetele cuprind note, redactate de Scarlat și de Marcelle Lambrino în limba română sau franceză. Descreriile, pentru fiecare zi de șantier, sunt precise, cu numeroasele și variatele obiecte descoperite, cele mai multe desenate tot de către aceiași, sunt numerotate cu un fel de număr de inventar. Deși incompletă, arhiva denotă grija și minuția cu care s-a făcut cercetarea, în limitele metodologice ale epocii. Ea confirmă tradiția orală de la Histria, reprezentată de Dinu Adameșteanu, Bucur Mitrea, Dumitru Tudor, unanimă în a proclama rigoarea cu care soții Lambrino luau note în timpul campaniilor de săpături.

Ultimele trei foi din albumul nr. 4, n^o 31, 32 și 34, cuprind schițe de teren (după caligrafie, executate de Scarlat Lambrino) din octombrie 1940. Deși nu este indicat sectorul, este evident că desenele reprezintă nord-estul cetății, mai precis, partea de nord a ceea ce cunoaștem astăzi ca fiind „Zona sacră”. O atență

¹⁰ A. Avram, *Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d'Histria (1928-1940) récemment retrouvées*. Dacia N.S., 46-47 (2002-2003) (sub tipar).

¹¹ Pentru cunoașterea vicisitudinilor prin care au trecut Scarlat și Marcelle Lambrino în timpul exilului lor, motivând actuala stare a arhivei, vezi mai sus.

¹² Vezi mai sus, p. 132-133.

comparație cu primele relevee și fotografii din 1950, publicate în *Histria I*, la stadiul la care se aflau ruinele după 10 ani interval, permite situarea schițelor în această parte a cetății. Cele mai relevante sunt cele două relevee ale lui Dinu Theodorescu din pl. XXIX și fig. 88, precum și fotografiile din fig. 87 și 107. Putem așadar localiza rețeaua de ziduri ale fazei târzii de pe foaia 34 (scara 1:10), în partea de nord a așa numitului „edificiu constantinian”, în realitate un „domus” cu curte interioară și peristil, din perioada romană târzie. Autorul indica și coloanele căzute ale peristilului (notate B-E), ridicate în picioare după 1952. Prezența acestora îl face să presupună existența în acel loc a unei „bazilici”.

Pe foaia 31 (scara 1:75) este desenată o casetă (6,20 x 5,85 m), deschisă în această suprafață, fără însă a o putea localiza cu precizie. Recunoaștem poziția ei după latura de 6,20 m, de pe foaia nr. 34. Este spațiul unei încăperi, unde Lambrino a săpat până la stâncă, așa cum obișnuia și în cercetările sale anterioare. Pe fundul casei au apărut trei laturi ale unei încăperi (3,05 x 3,65 x 2,75 m, zidul de 0,40 m grosime, din „pietre verzi legate cu pământ”, indicat prin litera B). Așa cum reiese din desenul de pe foaia 32, zidul era așezat chiar pe stânca de schist verde. Latura de sud era parțial instalată peste puțul denumit A, pe un „strat subțire de umplutură din pământ și cărbune”. Încăperea, aflată aproape pe fundul casei, peste roca de schist (așa cum reiese din profilul desenat de foaia 32), datează din perioada Roman I, aparținând primului nivel după distrugerea getică. Apare și un zid, marcat cu litera D, despre care se spune „mur qu'est plus en air que B, donc plus récent”, și care ține probabil de nivelul Roman II. Pavajul marcat cu C, „en pierres brutes”, din colțul de est al casei, aparținea probabil spațiului grecesc dintre templul lui Zeus și A'. Puțul A, traversat de zidul B, are 1,50 m (0,65 + 0,40 [grosimea zidului] + 0,45)¹³. Lambrino a desenat pe foaia 31 și profilul F-F al casei (scara 1:50) pentru a analiza puțul A, care se adâncește cu 1,30 m în stâncă. Tot pe foaia 32 este desenat (cu un scris mai neglijent, poate mai târziu, al Marcellei Lambrino) și planul unui (probabil?) alt puț, situat la capătul zidului B, având dimensiuni ușor diferite de puțul A (1,45 adâncime, pe 1,20 x 0,90 m deschidere).

În partea de sus a foi 34, Marcelle Lambrino dădea – cu un scris tremurat, de bătrânețe, ulterior efectuării desenelor – importanta afirmație: „J'ai tiré d'ici l'Apollon archaïque. Le n° 33, *Apollon archaïque*¹⁴. On le retrouvera dans la copie de cet album”¹⁵. Foaia 33 lipsește din caiet. Lambrino a denumit, după această descoperire, resturile de ziduri târzii de pe foaia 34, „la basilique à Apollon archaïque”. La est, zidul templului A'.

Prin „Apollon archaïque” înțelegem kuroș-ul arhaic. El a fost găsit desigur în puțul A, pentru care s-a desenat profilul de pe foaia 32. Se verifica astfel informația atât de precisă a Gabriellei Bordenache, consemnată mai sus. Indicarea peribolului este desigur „actualizarea” G. Bordenache, după interpretarea ca peribol a laturii de vest a templului A'. Rămâne însă enigma lipsei din relatarea ei a sursei pe care se baza, diferită de *vulgata* histriană. Cum o cunoscuse pe

¹³ După foaia 31. Pe profilul de pe foaia 32 lățimea puțului este de 1,25 m.

¹⁴ Sublinierea este a autoarei.

¹⁵ Aflăm de aici că Marcelle Lambrino pregătise pentru tipar și o copie a caietului 4 de schițe, pierdută între timp.

Marcelle Lambrino, înaintea plecării ei din țară, este posibil ca Gabriella Bordenache să fi reluat legătura, obținând, în vederea publicării cărții ei, datele privind condițiile de descoperire ale *kuros*-ului arhaic direct de la Marcelle Lambrino, poate împreună cu foaia 33. Sursa nu putea fi mărturisită atunci, în condițiile de *damnatio memoriae* care lovise numele soților Lambrino.

Vulgata histriană se bazează pe unele afirmații vagi ale Marcellei Lambrino din volumul *Les vases archaïques d’Histria*, cu privire la un presupus templu al lui Apollo Ietros, aflat sub bazilica din nord-estul cetății, așa numita „bazilica Pârvan”, pe temeiul unui sondaj în adâncime. „Au IV^e s.av.J.-C. (!), le sanctuaire d’Apollon Iètros d’Histria possédait un temple en marbre, deux statues en bronze, celle d’Apollon et celle de Léto, et un édifice orné d’une frise où étaient figurées les quatre divinités”. Totuși nici vagile indicații de săpătură, nici fotografia de la p. 16, fig. 2, nu autorizează această presupunere. Descoperirea unui „Apollon archaïque” doi ani mai târziu după publicarea cărții (1938)¹⁶ în celălalt capăt al cetății, făcea încă de atunci și mai improbabilă ipoteza Marcellei Lambrino.

De altfel, în stadiul actual de cunoaștere a Zonei Sacre, localizarea *kuros*-ului în partea de nord-est, în preajma zidului de vest al templului A’, nu este surprinzătoare. O serie de indicii și de descoperiri ne conduc la atribuirea acestui templu, cel mai mare din Zonă, divinității eponime a cetății, Apollo Ietros¹⁷. Ne mulțumim să amintim descoperirea în 1991 a unui *bothros*, tot în imediata apropiere a zidului de vest al templului, cuprinzând un fragment dintr-un al doilea *kuros*. Depozitul, care va fi publicat curând de către descoperitor, K. Zimmermann, se datează prin ceramică în primul sfert al sec. al VI-lea a. Chr.¹⁸

¹⁶ Din scrisoarea lui Scarlat Lambrino către Bazil Munteanu din 8 iulie 1936, Bazil Munteanu, *Correspondențe*, Ethos Ioan Cusa, Paris 1979, p. 310, reiese că volumul a fost terminat mai devreme: „nevasta-mea...lucrează pe capete acum la terminarea volumului de vase, care se va tipări în toamna [anului 1936]”.

¹⁷ *Histria VII. Histoire et stratigraphie* III 7.

¹⁸ M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX*, p. 32, cat. 3.

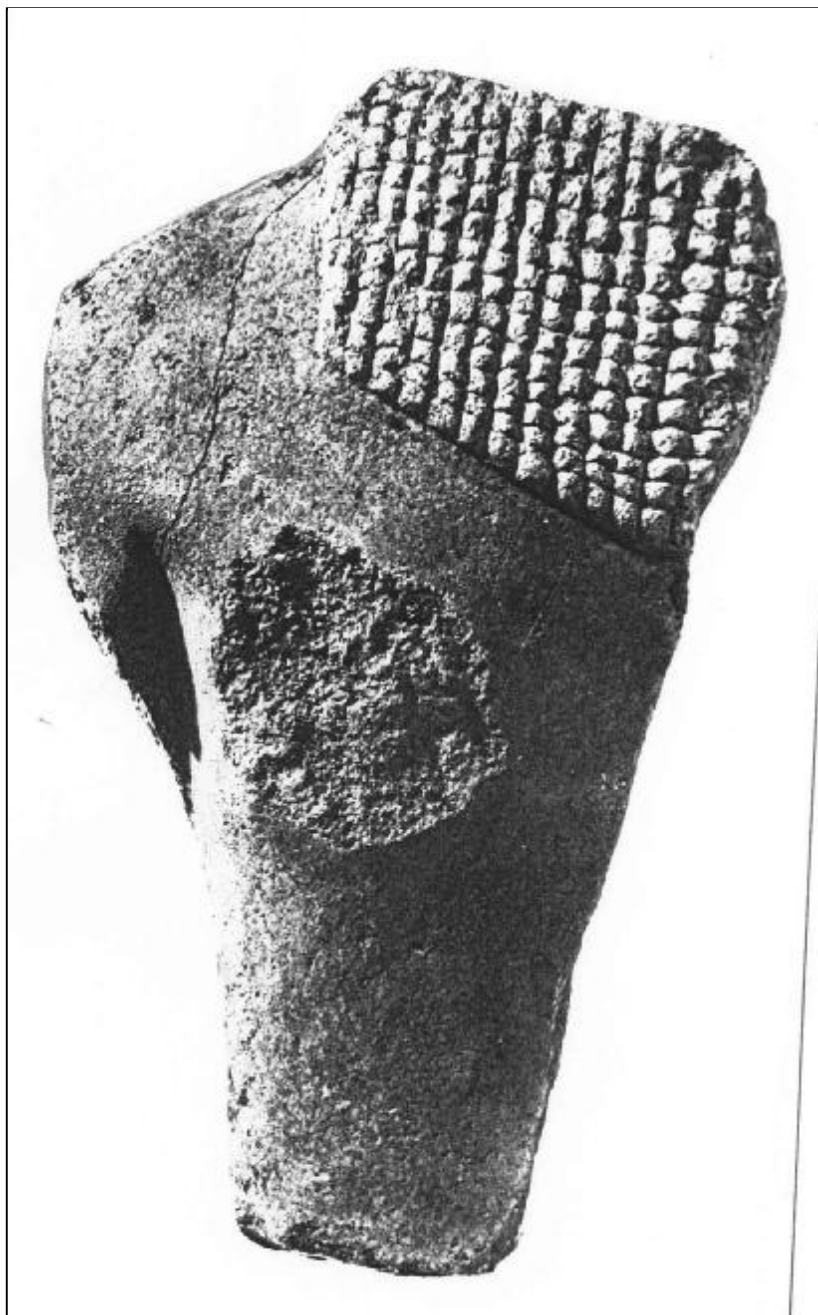


Fig. 1 - Fragment de *kuros* descoperit la Histria

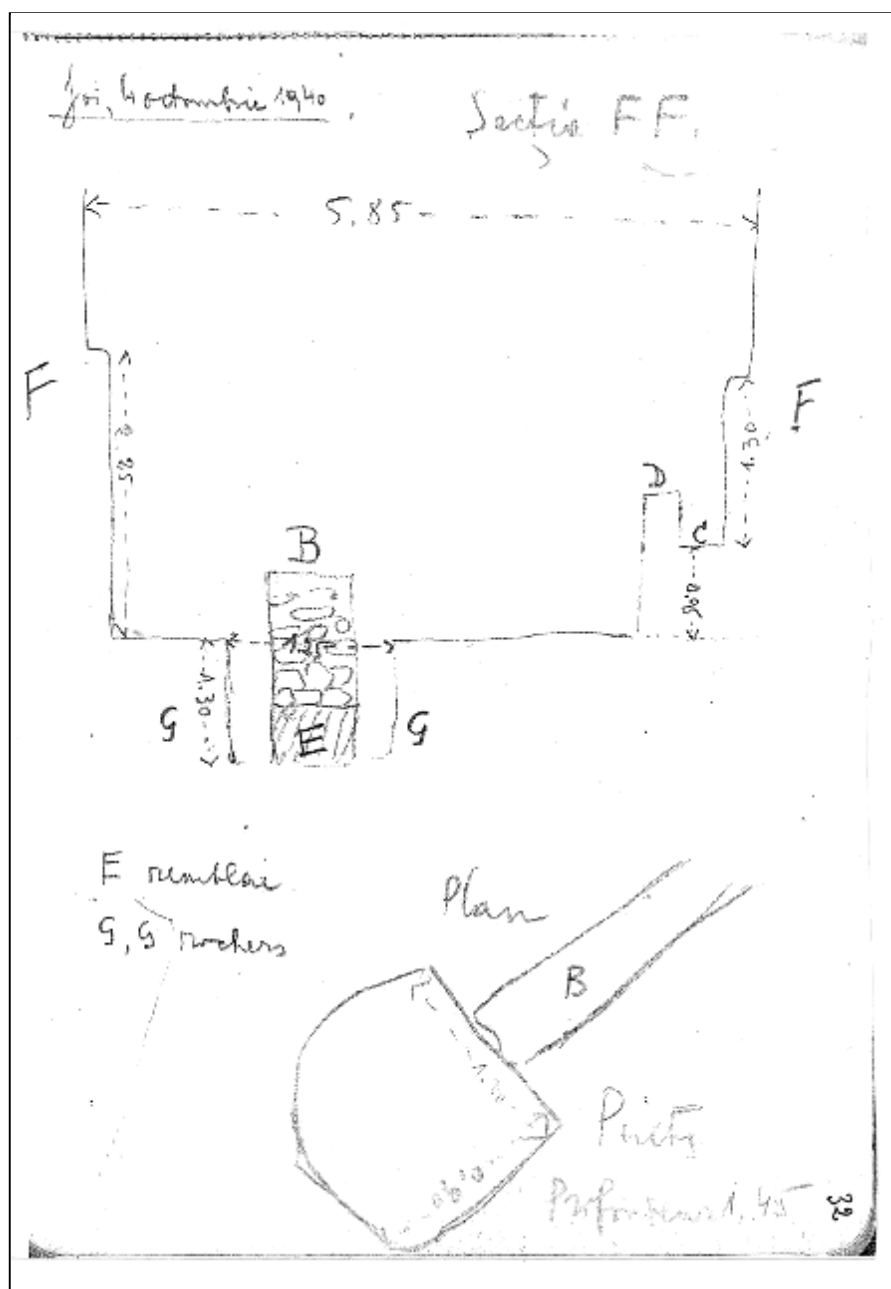


Fig 3 - Caietul n° 4 de schițe Lambrino, foaia 32, de joi, 4 octombrie 1940

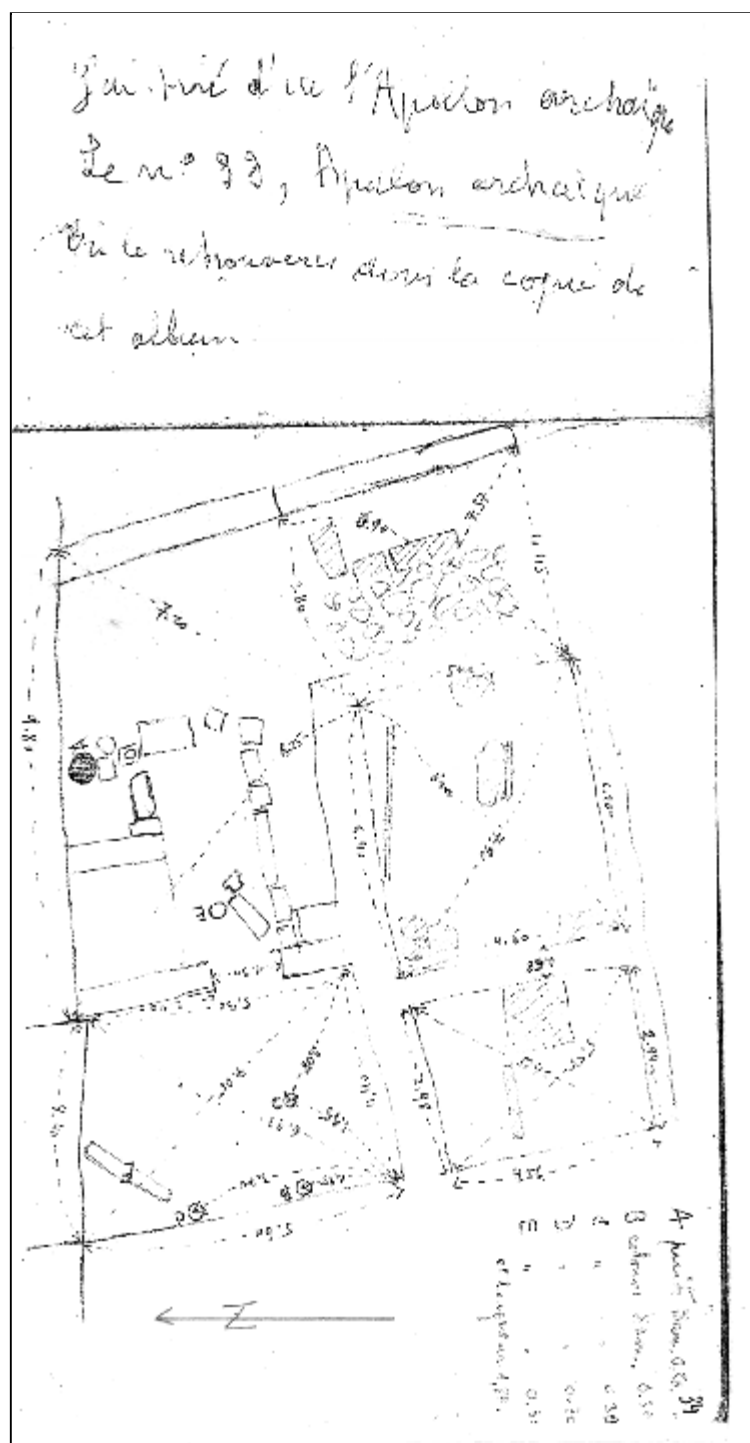


Fig. 4 - Caietul n° 4 de schițe Lambrino, foaia 34, de joi, 4 octombrie 1940

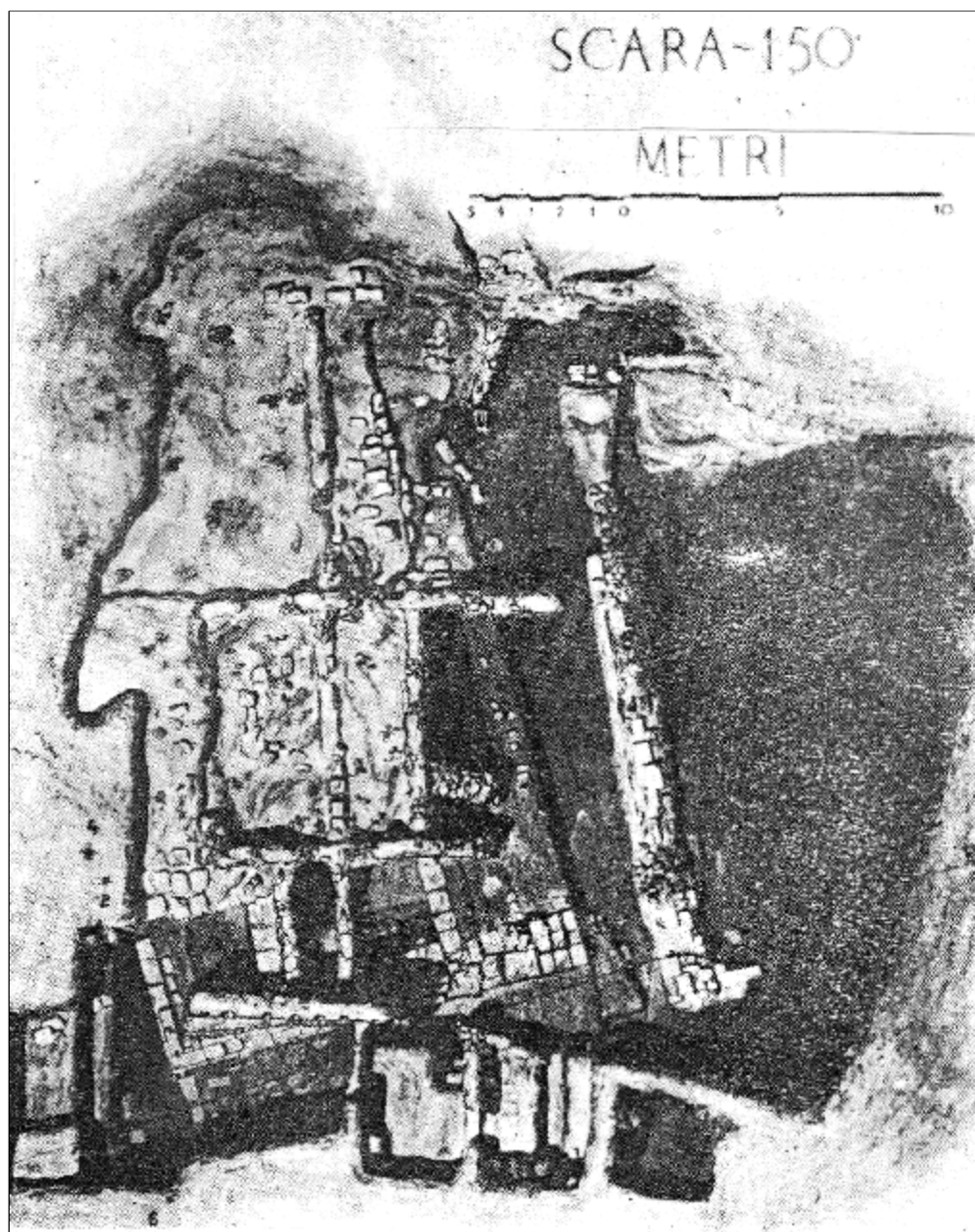


Fig. 5 - *Histria I*, fig. 88. „Sectorul T la sfârșitul campaniei 1950”
(relevu de Dinu Theodorescu)



Fig 6 - *Histria I*, fig. 87. „Latura estică a templului [lui Zeus], câteva zile după începerea lucrărilor [în 1950]”



Fig. 7 - *Histria I*, fig. 118. „Clădirea cu coloane. Interiorul încăperii”

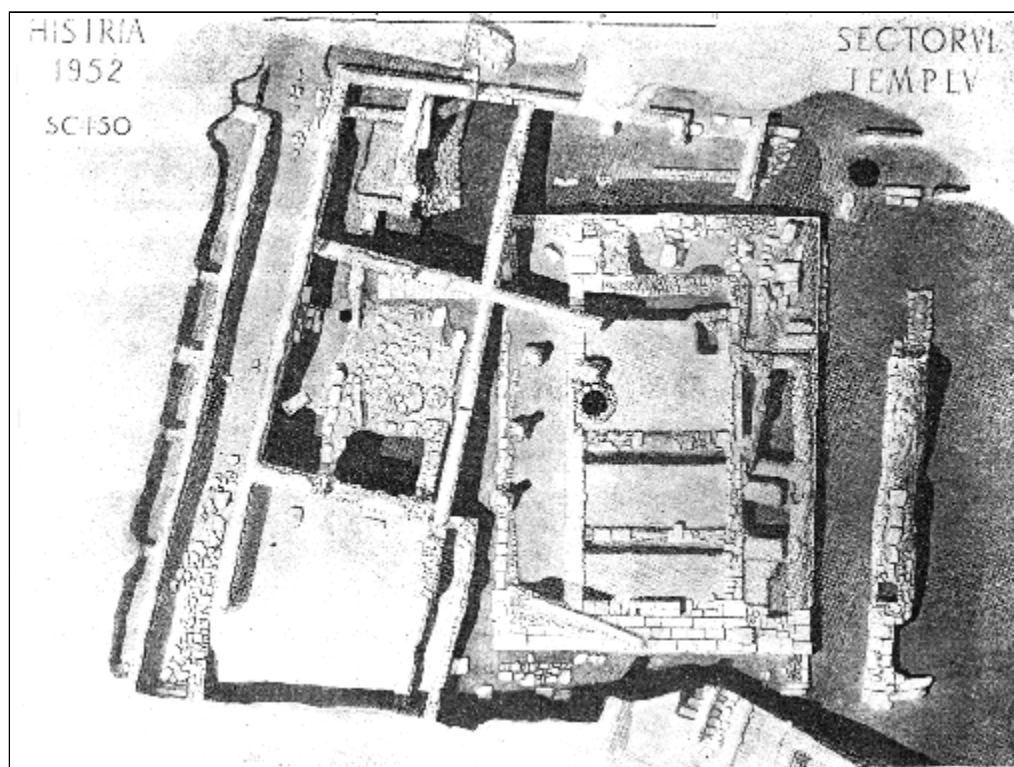


Fig. 8 - *Histria I*, pl. XXIX. Releveul templului lui Zeus 1950, de arh. Dinu Theodorescu.

LES CONDITIONS DE DÉCOUVERTE DU KOUROS ARCHAÏQUE D'HISTRIA (D'APRÈS LES CARNETS LAMBRINO)

Résumé

La rentrée des photocopies des Carnets et Cahiers Lambrino à l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan”, grâce à la bienveillance de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, a permis à l'auteur de retrouver dans le Cahier d'esquisses n° 4 Lambrino trois feuilles qui indiquent les conditions de découverte en 1940 du fragment de *kouros* dans la Zone Sacrée, une fosse près du temple A'. Comme préambule, l'auteur retrace l'exile tragique du prof. Scarlat Lambrino et de son épouse, Marcelle F. Lambrino, frappés de *damnatio memoriae* par le régime communiste.

LA LISTE DES FIGURES

- Fig. 1. Fragment de *kouros* découvert à Histria
- Fig. 2. Le carnet n° 4 de croquis Lambrino, page 31, du jeudi, 4 octobre 1940
- Fig. 3. Le carnet n° 4 de croquis Lambrino, page 32, du jeudi, 4 oct. 1940
- Fig. 4. Le carnet n° 4 de croquis Lambrino, page 34, du jeudi, 4 oct. 1940
- Fig. 5. Histria I, fig. 88. „Le secteur T à la fin de la campagne de 1950” (relevé fait par Dinu Theodorescu)
- Fig. 6. Histria I, fig. 87. „Le côté-est du temple de Zeus, quelques jours après le commencement des travaux en 1950”
- Fig. 7. Histria I, fig. 118. „Le bâtiment à colonnes. L'intérieur de la pièce”
- Fig. 8. Histria I, pl. XXIX. Relevé du temple de Zeus 1950, fait par Dinu Theodorescu

CERAMICĂ GREACĂ DE UZ COMUN DIN AȘEZAREA DE LA ALBEȘTI (JUD. CONSTANȚA): LEKYTHOI

Livia BUZOIANU, Maria BĂRBULESCU

Studierea descoperirilor arheologice din așezarea greco-autohtonă de la Albești pe categorii de materiale, începută cu mai mulți ani în urmă, ne-a prilejuit publicarea aproape integrală a amforelor (recipiente și fragmente șampilate) și, selectiv, a două categorii de import (boluri și *kantharoi*)¹, considerate, și unele și altele, capabile să ofere elemente cronologice de referință.

Într-o repartiție interioară a ceramicii uzuale, piesele de tip *lekythoi* le-am inclus în categoria mai mare a *vaselor destinate produselor lichide*², categorie din care mai fac parte *kantharoi*, căni, *unguentaria* și *askoi*.

Vasele de tip *lekythos* constituie categoria cea mai bine reprezentată cantitativ după cea a amforelor³. Detaliile de mărime și formă permit recunoașterea mai multor tipuri și variante, datorate atât centrelor de producție (tipurile), cât și atelierelor din cadrul centrelor (variantele). Notarea tipurilor a avut în vedere nu un criteriu cronologic, ci frecvența formelor.

Primul tip se caracterizează prin profilul ovoid al pansei; diametrul maxim plasat la nivelul umerilor; gât scurt cilindric sau cu profil concav, buză evazată și toartă care nu depășește înălțimea vasului. Piciorul poate fi discoidal (cat. 1-5), cilindric (cat. 6-7, 13-14) sau tronconic (cat. 6, 8 – 12, 15), talpa plată. Vasele sunt acoperite în partea superioară cu vopsea de culoare roșie sau brună, aplicată pe o angobă gălbuie; dimensiunile sunt cuprinse între 0,130 – 0,140 m (înălțime) și 0,072 – 0,093 (diametrul maxim)*. Formele sunt cunoscute în zona pontică și cea

¹ Vezi L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Pontica 35-36* (2002-2003), p. 61-77; pentru *amfore* (și *ștampile amforice*), vezi *tot acolo*, p. 61, n. 1.

² Denumirea include categoriile desemnate de Edwards, *Corinth VII*, prin *drinking vessels* (*kantharos*), *pouring vessels* (căni), *vessels for perfume and ointments* (*unguentarium*), *vessels for other purposes* (*askos*). Formele sunt incluse la Rotroff 1997 în categoriile *drinking cups* (*kantharos*), *others vessels for wine service* (*vessels for pouring and dipping*) (căni), *vessels for oil* (*lekythos*, *askos*, *unguentarium*).

³ În afara celor 37 de exemplare catalogate, alte 22 piese aflate în stare fragmentară, au primit numere de inventar.

* Excepție exemplarul inv. 40162, de dimensiuni mai mici, dar care păstrează celelalte trăsături ale tipului.

apropiată ei din prima jumătate a sec. III a. Chr. la Sborianovo⁴ sau sec. III a. Chr. în general la Histria⁵ și Callatis⁶ până la mijlocul sec. II a. Chr. tot la Histria⁷ și Tomis⁸. De notat că datările în sec. II a. Chr. sunt făcute după două amfore West-Slope (XXXVII, 7 și 8) în primul caz și după ansamblul pieselor în cazul al doilea. Două piese fragmentare, de același tip, de la Satu Nou provin din primele nivele de amenajare ale așezării getice de acolo⁹. La Albești piesele au datare asigurată în sec. III a. Chr. cu posibilități de restrângere pentru unele datorate ștampilelor amforice. Notăm ștampile de Rhodos de la începutul perioadei II b (cca. 219 a. Chr.) pentru piesa inv. 40163 sau II în general - pentru inv. 40162¹⁰ și mai multe exemplare sinopeene din subgrupele V b - pentru inv. 29766; V c - pentru inv. 21467 și V d¹¹ - pentru inv. 40171. Același criteriu ne permite să presupunem o ușoară anterioritate a exemplarelor cu picior cilindric și gât drept față de cele cu picior tronconic (sau evazat) și concavitate accentuată a liniei gâtului.

Trăsătura distinctivă pentru *varianta I. 1.* este corpul quasicilindric (sau rotunjit); diametrul maxim nu se mai plasează neapărat la nivelul umerilor; gâtul cilindric este sensibil lărgit; piciorul este profilat spre exterior. Înălțimea vaselor este în jurul valorii de 0,125-0,135 m, iar diametrul între 0,071-0,086. În fapt, subtipul nu este unitar; dacă primele exemplare (inv. 40165, 13917) se încadrează descrierii, piesele următoare diferă; exemplarul inv. 40166 are pereții aproape drepți și picior slab conturat; vasul fragmentar 40149 are un picior tronconic înalt și talpa concavă; vasul se distinge și printr-o argilă roz de bună calitate acoperită în interior și la exterior până aproape de bază de o angobă de culoare roșie. Două dintre piesele de la Albești (cat. 17, 19) provin din același context arheologic (SB, c. 65, -0,42 m) ca și exemplarul inv. 40163, datat prin ștampila eponimului rhodian Ὀβάσανδρος. Pentru piesa inv. 40149 notăm o analogie la Lokrida într-un exemplar datat la sfârșitul sec. IV – prima jumătate a secolului III a. Chr.¹² La Albești vasul s-a aflat în context arheologic apropiat datorat unei amfore de Heraclea Pontică, tip I A (inv. 21505)¹³ și unei ștampile a aceluiași centru din perioada C¹⁴.

⁴ M. Cicikova, K. Dimitrov, *Δ'Ellen. keram.*, p. 132, cat. 12 și pl. 98 b.

⁵ P. Alexandrescu, în *Histria II*, București, 1966, p. 231, m. 6.2 și pl. 84.

⁶ C. Preda, N. Georgescu, *Pontica 8* (1975), p. 58 și pl. 5/3, 6/3.

⁷ M. Coja, M. Gheorghică, *Vase grecești în Muzeul Național*, București, 1983, cat. 89 (*Histria II*, p. 193, XXXVII, 2 și pl. 95).

⁸ M. Bucovăla, *Necropole*, p. 55/c; V. Lungu, C. Chera, *Pontica 19* (1986), p. 98-100 și pl. 1/6, 3/22.

⁹ M. Imiria, N. Conovici, *Pontica 23* (1990), p. 89, fig. 5/4 (N VII-VIII) și 5/5 (N VII).

¹⁰ Avem în vedere numele eponimului Ὀβάσανδρος (perioada II b) și ale producătorilor Θεόδωρος și Μνησίθης. Pentru cronologia ștampilelor rhodiene, vezi Gérald Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens de 270 à 108 av.J.-C. environ*, BAR International Series 990, 2001.

¹¹ Vezi grupele de astynomi și cronologia la N. Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998 (în special p. 40-51); grupa V (compusă din cinci subgrupe notate a-e) este plasată între cca. 257-190 a. Chr.

¹² F. Dakoronia, în *Δ'Ellen.keram.*, p. 44 și pl. 26/c.

¹³ Vezi la noi, *Pontica 20* (1987), p. 80-82 și p. 102, nr. 2.

¹⁴ Vezi mai departe catalogul și n. 19.

Vasele din *varianta I. 2.* sunt de dimensiuni mai mari; diametrul maxim nu mai este înregistrat la nivelul umerilor, iar profilul gurii este diferit. Piese asemănătoare s-au aflat în Cabyle împreună cu un mic tezaur postum Alexandru Macedon, databil între 303-294 sau 290-287 a. Chr.¹⁵. La Tomis, un exemplar de același tip s-a aflat într-un complex databil după o oinochoe atică stil West-Slope la sfârșitul sec. IV – începutul sec. III a. Chr.¹⁶, iar un altul provine dintr-un complex datat în sec III a. Chr.¹⁷.

La Albești cele două piese catalogate (inv. 21468, 21469) provin din același context (SA, c. 15, -0,90 m) databil prin ștampila producătorului rhodian Βοῖσκος (inv. 14110)¹⁸.

Variantă I. 3. are tot corp ovoidal; diametrul maxim se înregistrează la nivelul umerilor vasului; linia pansei urmează însă o înclinație mai mare, iar toarta prezintă un profil ușor supraînălțat. Apare ca variantă hibridă între tipul de bază I și *varianta I. 1*, plasată probabil între aceleași limite cronologice.

Tipul II se distinge printr-un corp înalt, cu profil aproape cilindric; buza trasă în afară; talpă plată; picior cu profil drept sau evazat; diametrul maxim nu se mai plasează la nivelul umerilor; toarta ușor albiată, este prinsă sub buză, și nu depășește înălțimea vasului. Lucrate dintr-o argilă compactă, de bună calitate, piesele au suprafața acoperită cu o angobă alburie (excepție piesa inv. 29768). Cu excepția unui singur exemplar (inv. 38592), valorile de înălțime ale vaselor sunt cuprinse între 0,195 – 0,205 m, iar cele ale diametrului maxim între 0,095 – 0,122 m. Două piese (inv. 42442 și 29768) prezintă un profil mai apropiat tipului I; în plus, diametrul îngust al gâtului la exemplarul inv. 29768, este o trăsătură recunoscută la tipul III de lekythoi. Cele mai timpurii exemplare în serie par a fi vasele inv. 21470 și 29780; primul provine din același context cu piesele inv. 21468 – 21469 (tip I. 2) și cu ștampila rhodianului Βοῖσκος. Cel de-al doilea s-a aflat cu ștampile de Heraclea Pontică din perioada C (inv. 31673, 38683)¹⁹ și cu amfora fragmentară de Thasos (inv. 29728)²⁰. Celelalte piese provin din contexte comune, datate de ștampile rhodiene (piesa inv. 40164) și mai ales sinopeene din grupa V d (inv. 40164, 42442, 29768, 40840).

Tipul III de lekythoi se caracterizează printr-un corp cu profil globular (inv. 40416) sau bombat și ușor alungit (inv. 13922); gât cilindric îngust; picior inelar sau evazat. Partea superioară a vasului este acoperită cu firnis negru sau vopsea

¹⁵ A. Bozkova, în *Δ'Ellen. keram.*, p. 125-126 și pl. 92, c: 3; vezi în același volum, P. Adam Belene, pl. 111 γ (oinochoe).

¹⁶ M. Bucvală, *Necropole*, p. 17/c.

¹⁷ *Ibid.*, p. 24/c.

¹⁸ Producătorul Βοῖσκος este plasat de Finkielsztejn, *op.cit.*, p. 76 la începutul perioadei I b (cca. 270 a. Chr. sau câțiva ani după această dată; perioada I b este plasată între cca. 270-247 a. Chr.). În același context s-a mai aflat o ștampilă de Paros (inv. 21580) și o alta a producătorului sinopean Πρωτος (inv. 21585).

¹⁹ În ambele cazuri este vorba de numele lui Ἀριστοκράτης. Ștampilele heracleene din perioada C sunt datate de Brashinskii, 1980 la sfârșitul sec. IV – primul sfert al sec. III a. Chr. Mai multe „voci” reclamă însă mutarea limitei inferioare a perioadei spre mijlocul și chiar al treilea sfert al sec. III a. Chr. (vezi, de pildă, Conovici – Irimia, *Satu Nou*, 1991, p. 140).

²⁰ Vezi Pontica 20 (1987), p. 88 și p. 104, nr. 25.

brună neuniformă. Exemplare cu corp globular, gât mai larg și gură pâlniformă, sunt încadrate în tipul *lagynos*, derivat din *lekythos*-ul clasic și datate în Macedonia din secolul IV până la mijlocul sec. III a. Chr.²¹. Formă apropiată pentru piesa inv. 13922 aflăm într-un exemplar din sanctuarul elenistic Nuntași II, datat în a doua jumătate a sec. III a. Chr.²². La Albești piesa s-a aflat împreună cu un alt *lekythos* (inv. 29779; tip I) databil în sec. III a. Chr. (probabil acum a doua jumătate a secolului). Exemplarul inv. 38698, aflat împreună cu *kantharos*-ul inv. 38970, îl putem data în ultimul sfert sau spre sfârșitul sec. III a. Chr.²³.

Repartiția tipologică a exemplarelor catalogate prezintă următoarea structură: 24 exemplare tip I (între care 16 – tipul I de bază; 4 exemplare – varianta I. 1; 2 exemplare – varianta I. 2; 2 exemplare – varianta I. 3); 10 exemplare – tip II; 3 exemplare – tip III.

Tipurile I și III sunt cunoscute în zona vest-pontică: primul apare ca tip de bază în acest areal; tipul III marchează trecerea spre formele de *lagynoi*. Nou deocamdată în această zonă este tipul II: atât forma, cât și argila (mai puțin poate exemplarul cat. 25) denotă o categorie intrată în această zonă și nu produsă aici.

Diferența tipologică nu presupune neapărat și o diferență cronologică. Piese se datează în limitele sec. III a. Chr.; aflarea în aceleași complexe a exemplarelor de tip I și II probează contemporaneitatea celor două tipuri²⁴. Între variante este posibil ca varianta I. 2 să aibă o datare mai timpurie, spre al treilea sau al patrulea deceniu al sec. III a. Chr.

Majoritatea formelor din tipul de bază I și din tipul II se datează prin ștampile de Heraclea Pontică perioada C, Rhodos perioada II și mai ales Sinope, grupa V d. Cele mai târziu – în ultimul sfert al secolului -, par a fi formele de *lekythoi* de tip III.

CATALOG

Tip I

1. Inv. 40161; SB, c. 31 – 0,55 m. (Pl. I, VI)

*H = 0,166; dm = 0,09; db = 0,05; dg = 0,053

Exemplar întreg; corp ovoidal; gât cilindric; buză orizontală; talpă plată; toartă ușor albiată, prinsă sub buză și pe umăr. Argilă bej cu incluziuni nisipoase; vopsea brună, în strat subțire, pe jumătatea superioară a vasului.

Aflat în context apropiat de ștampile de Heraclea Pontică, perioada C și o amforă fragmentară de Thasos (inv. 29728)²⁵.

2. Inv. 40171; SB, c. 26-27. (Pl. I, VII)

²¹ A. Doulgeri-Intzesiloglou, în *Δ'Ellen. keram.*, pl. 52/a – b și p. 68.

²² C. Domăneanu, Dacia NS, 37 (1993), p. 62, fig. 3/2 și p. 73, fig. 9/2; vezi *ibid.*, n. 6; Hetty Goldman, *Excavations at Gözlü Kule*, Tarsus, Princeton, 1950, nr. 91, p. 217, fig. 123, 182.

²³ Este vorba de o piesă din categoria *kantharos bagy*, databilă cca. 225-210 a. Chr.; vezi la noi, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 65 și pl. 3 și 7.

²⁴ Vezi, mai departe, tabelul 2.

* Prescurtări folosite: H = înălțimea totală; H₁ = înălțimea păstrată; dm = diametrul maxim; db = diametrul bazei; dg = diametrul guri (vezi și tabelul 1).

²⁵ Pentru recipiente amforice, vezi la noi, Pontica 20 (1987), p. 79-106.

H: 0,139; dc = 0,078; db = 0,045; dg = 0,042.

Exemplar întreg; corp ovoidal; picior plat; gât cilindric, scurt, cu profil concav; gură evazată la exterior (aspect pâlniform); toarta cu secțiune elipsoidală, prinsă sub linia buzei și pe umărul vasului. Argilă bej-compactă, ușoară angobă gălbuie la exterior; vopsea roșie-brună, neuniformă, pe jumătatea superioară a vasului.

M. Cicikova, K. Dimitrov, *Δ'Ellen. keram.*, pl. 98 b și p. 132, cat. 12; P. Alexandrescu, *Histria II*, p. 231 și pl. 84, m. 6. 2; C. Preda, N. Georgescu, *Pontica* 8(1975), p. 58, pl. V/3 și VI/3; V. Lungu – C. Chera, *Pontica* 19 (1986), p. 98-100 și pl. I/6, III/22.

Aflat cu ștampile sinopeene, grupa V d*

3. Inv. 21467; SB, c. 69, - 0,60 m. (Pl. I, VI)

H: 0,133; dm = 0,073; db = 0,042; dg =

Exemplar întreg; argilă bej cu paiete fine de mică; vopsea brun-roșcată la partea superioară a vasului; pete de vopsea pe zona inferioară a pansei și pe talpă.

Vezi forma vasului cat. 2.

Aflat cu o ștampilă sinopeană grupa V c (inv. 38552).

4. Inv. 2714; SB, c. 37 (Pl. I)

H: 0,166; dm = 0,093; dg = 0,053; db = 0,052

Exemplar întreg; corp ovoidal, mai strâns spre buză; argilă bej; vopsea brună la partea superioară, trecută parțial în roșu.

Piesă aflată în context cu mai multe ștampile amforice: Heracleea Pontică, perioada C (Brashinskii, 1980); Thasos (grupa XII Avram, 1996, cca. 294-287 a. Chr.); Rhodos (perioada II a, Finkielsztejn, 2001); Sinope (grupa V d, Conovici, 1998).

5. Inv. 2715; SB, c. 37 (Pl. I)

H: 0,163; dm = 0,091; dg = 0,05; db = 0,053

Vas întreg; pentru formă, vezi exemplarul anterior. Argilă cenușie; vopsea neagră, inegal dispusă la partea superioară; urme de caneluri de la roata olarului pe corp.

Același context cu exemplarul inv. 2714.

6. Inv. 40163; SB, c. 65, - 0,42 m (Pl. I, X)

H: 0,143; dm = 0,082; db = 0,05; dg = 0,05

Partea superioară a gâtului și buza vasului reconstituite; vopsea neagră la partea superioară.

Aflat cu o ștampilă rhodiană perioada II b și mai multe exemplare sinopeene, grupa V d.

7. Inv. 33609; SD, c. 11, - 0,80 m (Pl. I, VII)

H: 0,130; dm = 0,073; db = 0,04; dg = 0,044

Exemplar întreg; argilă cenușie compactă; partea superioară a vasului acoperită cu vopsea brună; picior cu profil rotunjit, ușor înclinat spre bază.

8. Inv. 40162; SB, c. 65, -0,35 m (Pl. I, VII)

* Vezi tabelul 2.

H: 0,118; dm = 0,068; db = 0,036; dg = 0,044

Piesă de dimensiuni mai mici; toarta reconstituită; argilă cenușie cu mica fină; vopsea neagră, neuniformă pe jumătatea superioară a vasului; picior cu profil evazat la bază.

În context cu ștampila producătorului rhodian $\Theta\epsilon\upsilon\delta\omega\rho\omicron\varsigma$.

9. Inv. 21463; Albești, *passim* (Pl. I, VI)

H₁: 0,133; dm = 0,075; db = 0,037

Partea superioară a gâtului și buza reconstituite; ușoară deformare de fabricație la joncțiunea inferioară a torții.

10. Inv. 13919; Albești, *passim* (Pl. II)

H: 0,138; dm = 0,077; db = 0,047; dg =

Exemplar întreg; aceleași elemente de descriere ca piesa anterioară.

11. Inv. 37973; SB, c. 65, - 0,35 m (Pl. II, VI)

H: 0,135; dm = 0,078; db = 0,04; dg =

Exemplar întreg; corpul prezintă un profil ușor mai bombat; picior cu profil tronconic pronunțat; pe corp urme de caneluri de la roata olarului; vopsea brun-roșcată la partea superioară.

În același context cu exemplarul cat. 8 (inv. 40162).

12. Inv. 29779; SC, c. 49, - 0,35 m (Pl. II, VI)

H: 0,130; dm = 0,09; db = 0,04; dg = 0,045

Piesă aproape întregă (lipsă toarta); argilă bej-gălbuie, poroasă; vopsea roșie-brună la partea superioară; picior cu profil rotunjit.

13. Inv. 29766; SB, c. 59, - 0,90 m (Pl. II)

H: 0,14; dm = 0,072; db = 0,044; dg = 0,043

Vas aproape întreg (lipsă toarta); argilă intens cărămizie; vopsea roșie la partea superioară. Pentru forma piciorului, vezi cat. 6 și 14.

Din același context dar la - 0,70 m provine o ștampilă sinopeană din grupa V b (inv. 21594).

14. Inv. 21466; Albești, *passim* (Pl. II, VI)

H₁ = 0,136; dm = 0,092; db = 0,05

Exemplar fragmentar (lipsă partea superioară); argilă bej compactă cu paiete fine de mică; partea superioară a vasului vopsea brună; slabe caneluri pe corp de la roata olarului; picior cu profil rotunjit.

Pentru forma piciorului, vezi exemplarul cat. 8.

15. Inv. 40167; SB, c. 65, - 0,42 m (Pl. II, VII)

H₁ = 0,138; dm = 0,082; db = 0,046

Exemplar fragmentar (lipsă partea superioară a gâtului, buza și toarta). Argilă roz-gălbuie, compactă; vopsea roșie intensă la partea superioară; caneluri pe corp datorate roții olarului.

Pentru formă, vezi Irinia – Conovici, *Satu Nou*, 1990, fig. 5/4,5.

Pentru context, vezi exemplarul cat. 6 (inv. 40163).

16. Inv. 21465; Albești, *passim*. (Pl. II, VII)

H₁ = 0,107; dm = 0,085; db = 0,04.

Aceleași elemente de descriere ca la exemplarul cat. 14 (excepție, profilul evazat al piciorului).

Varianta I. 1.

17. Inv. 40165, SB, c. 65, - 0,42 m. (Pl. II, X)

H: 0,123; dm = 0,072; db = 0,047; dg = 0,05.

Exemplar întreg; corp quasicilindric; toartă ușor asimetrică; argilă brun-cafenie cu angobă alburie la exterior; partea superioară a vasului acoperită cu vopsea roșie; urme de ardere secundară.

Pentru context, vezi mai sus, cat. 6.

18. Inv. 13917; Albești, *passim*. (Pl. II)

H: 0,125; dm = 0,071; db = 0,04; dg = .

Exemplar întreg; argilă cărămie; partea superioară acoperită cu vopsea roșie-portocalie.

19. Inv. 40166; SB, c. 65, - 0,42 m. (Pl. IV, X)

H: 0,135; dm = 0,08; db = 0,057; dg = 0,054.

Exemplar întreg; corp quasicilindric; picior slab marcat; argilă cărămie cu ingrediente fine de mică; vopsea roșie la partea superioară.

Același context cu exemplarul cat. 17.

20. Inv. 40149; SB, c. 63-64. (Pl. V, X)

H₁: 0,10; dm = 0,086; db = 0,05.

Exemplar fragmentar; corp cilindric lărgit spre bază; picior inelar. Argilă roz-compactă; vopsea roșie-brună la exterior până aproape de baza vasului.

F. Dakoronia, *Δ'Ellen. keram.*, pl. 26 c și p. 44.

La Albești aflat cu o amforă fragmentară de Heraclea Pontică și șampilă din același centru, perioada C (vezi tabelul 2).

Varianta I. 2.

21. Inv. 21468; SA, c. 15, - 0,90 m. (Pl. III, VIII)

H: 0,213; dm = 0,136; db = 0,075; dg = 0,066

Exemplar întreg; corp ovoidal bombat; talpă plată; gură înclinată spre exterior, cu aspect pâlniform. Argilă bej-cărămie; ușoară angobă la exterior; partea superioară a vasului acoperită cu vopsea brun-roșcată.

A. Bozkova, *Δ'Ellen. keram.*, pl. 92 c:3 și p. 125-126; M. Bucovală, *Necropole*, p. 17/c.

Exemplar aflat cu ștampila rhodiană a producătorului Βοῖσκος; vezi în text și n. 18.

22. Inv. 21469; SA, c. 15, - 0,90 m. (Pl. III)

H: 0,190; dm = 0,116; db = 0,067; dg = 0,055

Aceleași caracteristici și context ca exemplarul anterior.

Varianta I. 3.

23. Inv. 40392; Albești, *passim*. (Pl. IV, VII)

H: 0,161; dm = 0,110; db = 0,057; dg = 0,05.

Vas întreg; corp ovoidal; picior drept; talpă plată; gât cilindric scurt, buză orizontală; toartă plată, profil ușor supraînălțat. Argilă bej-gălbui-compactă; vopsea roșie, neuniformă, la partea superioară.

24. Inv. 21464; Albești, *passim*. (Pl. IV, X)

H: 0,142; dm = 0,088; db = 0,045

Exemplar aproape întreg (lipsă partea superioară a gâtului cu buza

vasului). Argilă intens cărămizie cu mica în paiete fine; vopsea roșie corodată la partea superioară. Profilul corpului mai puțin înclinat ca la exemplarul anterior, deși linia diametrului maxim se plasează tot la nivelul umerilor.

Tip II

25. Inv. 38592; SB, c. 27, -0,50 – 0,70 m. (Pl. IV, X)
 H: 0,161; dm = 0,089; db = 0,055; dg = 0,053.
 Piesă întreagă; corp ovoidal relativ înalt; argilă cărămizie; vopsea roșie la partea superioară; urme de ardere secundară.
 Aflat cu vasul inv. 38593 și cu ștampile amforice din a doua jumătate a sec. III a. Chr. (sau al treilea sfert al sec. III a. Chr.).
26. Inv. 38593; SB, c. 27, -0,50 – 0,70 m. (Pl. V, IX)
 H: 0,205; dm = 0,10; db = 0,061; dg = 0,06.
 Piesă reconstituită; linia corpului cu o înclinare mai pronunțată spre bază.
 Pentru context, vezi mai sus, cat. 25.
27. Inv. 21470; SA, c. 15, -, 90 m. (Pl. III, IX)
 H: 0,196; dm = 0,105; db = 0,061; dg = 0,052.
 Exemplar întreg; argilă cafenie spre brun, cu paiete foarte fine de mică; ușoară angobă alburie la exterior; partea superioară a vasului vopsea brună; toartă prinsă ușor asimetric.
 Pentru context, vezi exemplarul cat. 21, 22.
28. Inv. 40164; SB, c. 65, -0,42 m (Pl. III, IX).
 H: 0,205; dm = 0,106; db = 0,058; dg = 0,06.
 Piesă întregită; corp aproape cilindric; pe corp incizii datorate roții olarului; aceleași caracteristici ale argilei ca exemplarul anterior.
 Pentru context, vezi mai sus, cat. 6.
29. Inv. 29780; SB, c. 31, -0,55 – 0,60 m (Pl. V, IX).
 H: 0,195; dm = 0,097; db = 0,057
 Piesă reconstituită; corp aproape cilindric; argilă bej cu angobă alburie la exterior; la partea superioară firnis brun roșcat.
 Aflat cu ștampile de Heraclea Pontică perioada C și amfora fragmentară de Thasos.
30. Inv. 2718; SB, c. 37 (Pl. V).
 H: 0,166; dm = 0,085; db = 0,051; dg = 0,051
 Piesă cu corp ovoidal prelung; lipsă toarta și o parte din buză. Argilă bej; vopsea roșie la partea superioară.
 Pentru context, vezi mai sus, cat. 4.
31. Inv. 42442; SB, c. 26 – 27 (Pl. V, VIII).
 H: 0,180; dm = 0,103; db = 0,058
 Exemplar fragmentar (lipsă gâtul și toarta); picior cu profil evazat; vopsea brună la partea superioară.
 Aflat cu lekythos inv. 40171 (tip I) și ștampile sinopeene din grupa V d.
32. Inv. 29768; SB, c. 31, -0,55 m (Pl. IV, VIII).
 H: 0,148; dm = 0,095; db = 0,05
 Exemplar fragmentar; argilă intens cărămizie cu ingrediente; picior cu

- profil evazat. Pe corp ușoare caneluri de la roata olarului.
33. Inv. 40168; SB, c. 65, -0,42 m (Pl. V, VIII).
H: 0,166; dm = 0,122; db = 0,07
Exemplar fragmentar; argilă cărămizie cu angobă de culoare deschisă la exterior; urme de vopsea brună la partea superioară.
Vezi notarea contextului la cat. 6.
34. Inv. 40840; SB, c. 53 (Pl. IV, X).
H: 0,105; dm = 0,086; db = 0,05
Exemplar fragmentar; argilă bej-compactă; slabe urme de ardere secundară.
Aflat cu ștampile sinopeene, grupa V d.
Tip III
35. Inv. 38698; SB, c. 14, -0,62 m (Pl. IV, X).
H: 0,140; dm = 0,098; db = 0,055
Exemplar aproape întreg (lipsă partea superioară a gâtului și buza); corp globular; gât scurt, îngust; toartă cu profil ușor supraînălțat; talpă plată. Argilă cărămizie, de bună calitate; vopsea roșie pe partea superioară a corpului și pe toartă.
Aflat în context cu kantharosul inv. 38970*.
Vezi forma la A. Doulgeri-Intzesiloglou, *Δ'Ellen. keram.*, fig. 52/a – b și p. 68.
36. Inv. 40416; SB, c. 31 (Pl. IV, VII).
H: 0,155; dm = 0,123; db = 0,07
Exemplar fragmentar (lipsă partea superioară a gâtului și toarta); corp globular; picior inelar; gât cu secțiune circulară îngustă. Argilă roz, cu paiete fine de mică. Vasul acoperit în mare parte cu firnis negru, corodat.
37. Inv. 13922; SC, c. 49, -0,35 m (Pl. V, X).
H: 0,177; dm = 0,122; db = 0,062
Exemplar fragmentar; corp bombat cu profil ușor alungit; talpă plată. Argilă bej cu angobă gălbuie la exterior; vopsea brună la partea superioară.
C. Domăneanțu, *Dacia NS*, 37 (1993), p. 61, cat. 2 și fig. 3/2, 9/2 (a doua jumătate a sec. III a. Chr.).
La Albești aflat cu *lekythos*-ul cat. 12 (tip I).

TABEL 1

Nr. crt.	Nr. Inv.	H totală	H ₁ păstrată	dm	dg	db	Modul (dm:H)	Tip
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1	40161	0,166	-	0,09	0,05	0,053	0,542	I
2	40171	0,139	-	0,078	0,042	0,045	0,561	I
3	21467	0,133	-	0,073	0,048	0,042	0,548	I
4	2714	0,166	-	0,093	0,053	0,052	0,560	I

* L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Pontica* 35-36 (2002-2003), p. 65 și pl. III, VII.

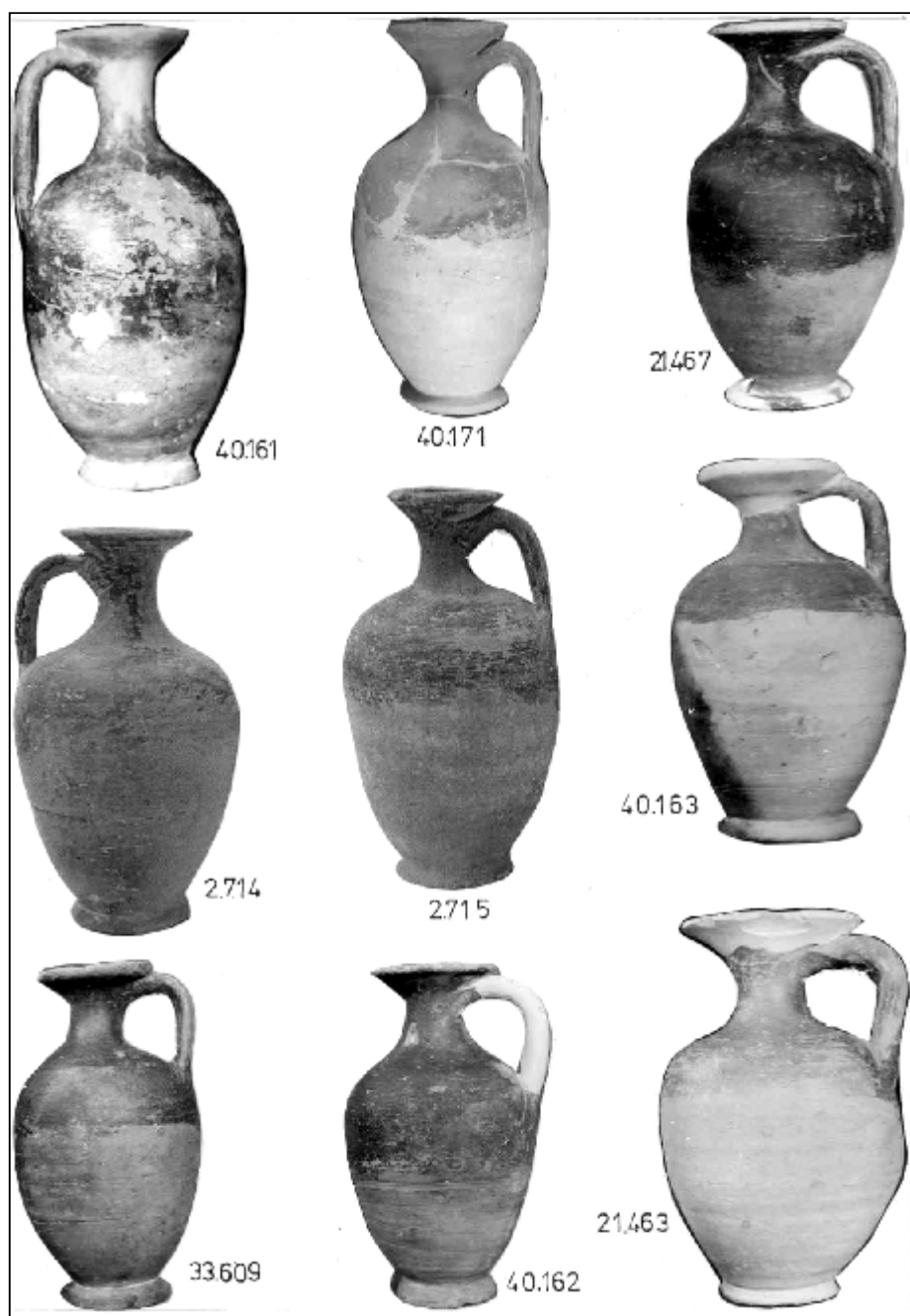
5	2715	0,163	-	0,091	0,05	0,053	0,558	I
6	40163	0,143	-	0,082	0,05	0,05	0,573	I
7	33609	0,130	-	0,073	0,044	0,04	0,561	I
8	40162	0,118	-	0,068	0,044	0,036	0,576	I
9	21463	0,133	-	0,075	-	0,037	0,563	I
10	13919	0,138	-	0,077	0,05	0,047	0,557	I
11	37973	0,135	-	0,078	0,04	0,042	0,577	I
12	29779	0,130	-	0,072	0,045	0,04	0,553	I
13	29766	0,14	-	0,072	0,043	0,044	0,514	I
14	21466	-	0,136	0,092	-	0,05	-	I
15	40167	-	0,138	0,082	-	0,046	-	I
16	21465	-	0,107	0,085	-	0,04	-	I
17	40165	0,123	-	0,072	0,05	0,047	0,585	I. 1
18	13917	0,125	-	0,071	0,044	0,04	0,568	I. 1
19	40166	0,135	-	0,08	0,054	0,057	0,592	I. 1
20	40149	-	0,10	0,086	-	0,05	-	I. 1
21	21468	0,213	-	0,136	0,066	0,075	0,638	I. 2
22	21469	0,190	-	0,116	0,055	0,067	0,610	I. 2
23	40392	0,161	-	0,110	0,05	0,057	0,683	I. 3
24	21464	-	0,142	0,088	-	0,045	-	I. 3
25	38592	0,161	-	0,089	0,053	0,055	0,552	II
26	38593	0,205	-	0,10	0,06	0,061	0,512	II
27	21470	0,196	-	0,105	0,052	0,061	0,535	II
28	40164	0,205	-	0,106	0,06	0,058	0,517	II
29	29780	0,195	-	0,097	-	0,057	0,497	II
30	2718	0,166	-	0,085	0,051	0,051	0,512	II
31	42442	-	0,180	0,103	-	0,058	-	II
32	29768	-	0,148	0,095	-	0,05	-	II
33	40168	-	0,166	0,1222	-	0,07	-	II
34	40840	-	0,105	0,086	-	0,05	-	II
35	38698	-	0,140	0,098	-	0,055	-	III
36	40416	-	0,155	0,123	-	0,07	-	III
37	13922	-	0,177	0,122	-	0,062	-	III

TABEL 2

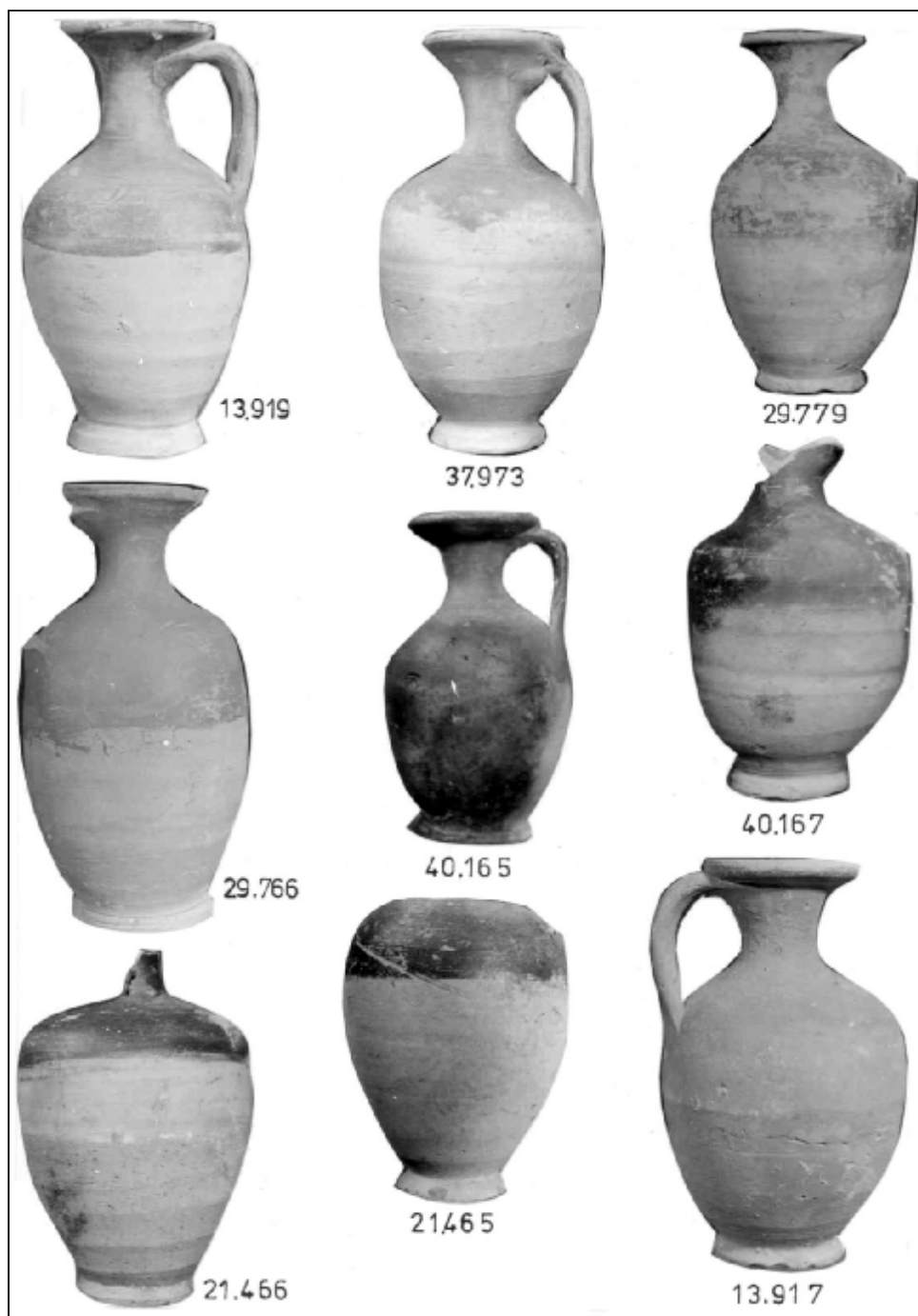
Nr. crt.	Loc de descoperire	Context	Nr. inv. (lekythos)	Tip	Catalog
1-3	SA, c. 15, -0,90 m	- ștampilă rhodiană, producător Βοϊσκος;	21468	I. 2	21
		- ștampilă sinopeană, producător Πρωτος;	21469	I. 2	22
		- ștampilă Paros	21470	II	27
4	SB, c. 14, -0,62 m	- kantharos (inv.38970)	38698	III	35

5-6	SB, c. 27, -0,50-0,70	- ștampile Heracleea Pontică, perioada C (Ἀριστοκράτης, Νικόστρατος);	38592	II	25
		- ștampile rhodiene, producători Εὐφρων și Κρέων; - ștampile sinopeene, grupa V d (Μικρίας Ἀρισταγόρου, Πρωταγόρας Κυνίσκου, Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου)	38593	II	26
7-8	SB, c. 26-27	- ștampile sinopeene, grupa V d (Ἴφρις Ἑστιαίου, Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου)	40171	I	2
			42442	II	31
9-11	SB, c. 37	- ștampilă Heracleea Pontică, perioada C (Ἀριστόβουλος); Thasos, cca. 294-287 a. Chr.(Κρατίνος); Rhodos, perioada II a sau cca. 233 a. Chr. (Φιλωνίδας); Sinope, grupa V d (Ὑλλος Φιλίσκου)	2714	I	4
			2715	I	5
			2718	II	30
12-15	SB, c. 31, -0,55 – 0,60 m	- ștampile Heracleea Pontică, perioada C (Ἀριστοκράτης) - amforă fragmentară Thasos (inv. 29728)	29780	II	29
			40161	I	1
			29768	II	32
			40416	III	36
16	SB, c. 53	- ștampile sinopeene grupa V d (Ἰκέσιος Ἀντιπάτρου; Ἰκέσιος Ἑτεονίκου) - ștampilă rhodiană, producător Ἑλλάνικος	40840	II	34
17	SB, c. 59, -0,90 m	- ștampilă sinopeană grupa V b (- la -0,70 m)	29766	I	13

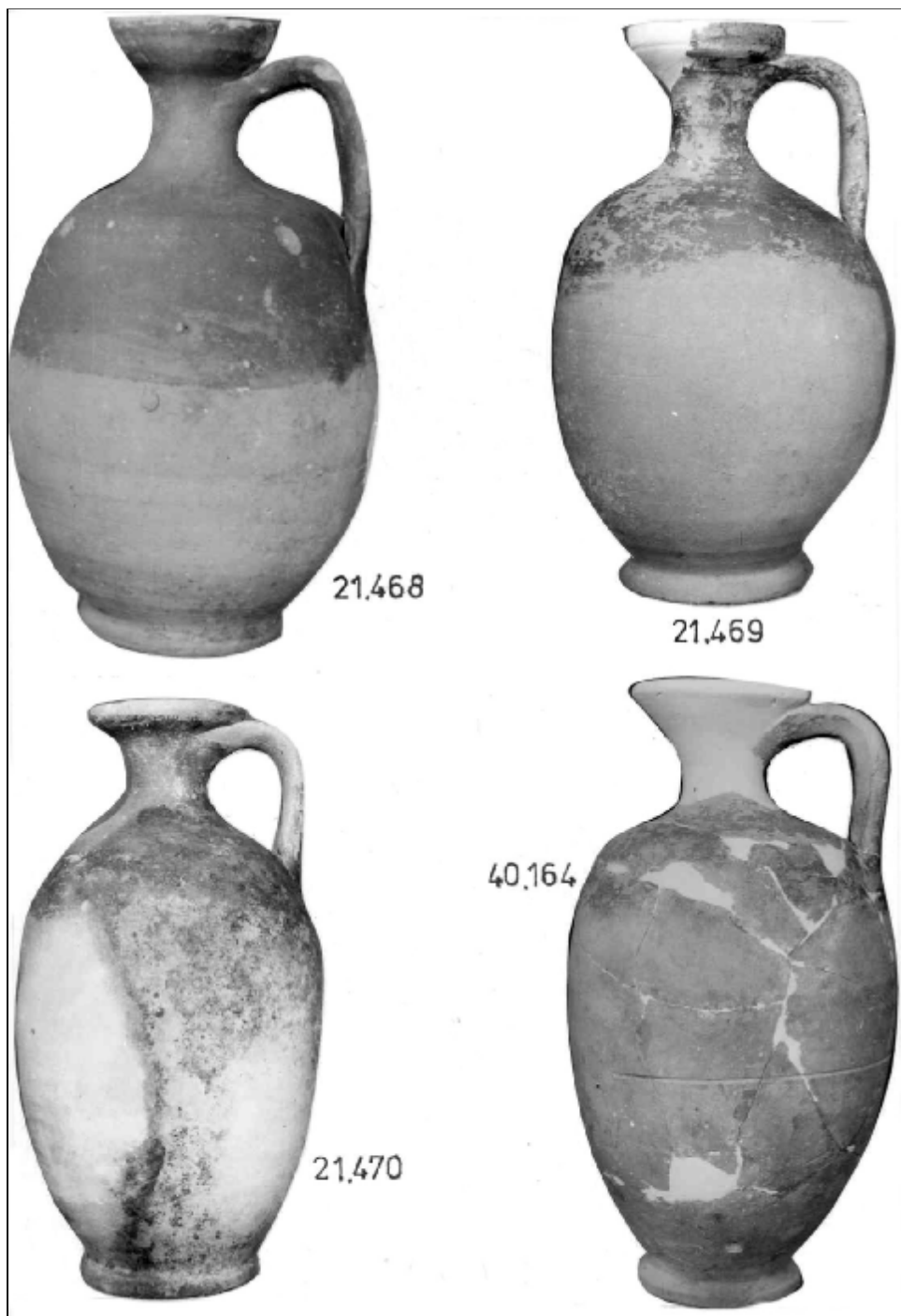
18	SB, c. 63-64	- amforă Heracleea Pontică (inv. 21505) - ștampilă Heracleea Pontică, perioada C (Βάκχιος)	40149	I. 1	20
19-24	SB, c. 65, -0,42 m	- ștampilă rhodiană, eponim Ὀνάσανδρος - ștampile sinopeene, grupa V d (Μικρίας Πυθοκρίτου; Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου)	40163 40165 40166 40167 40168 40164	I I. 1 I. 1 I II II	6 17 19 15 33 28
25-26	SB, c. 65, -0,35 m	- ștampilă rhodiană, producător Θεόδωρος	40162 37973	I I	8 11
27	SB, c. 69, -0,60 m	- ștampilă sinopeană, grupa V c (Ἰκέσιος Σιμίου)	21467	I	3
28	SC, c. 49, -0,35 m	-	29779	I	12
29	SC, c. 49, -0,25 m	-	13922	III	37
30	SD, c. 11, -0,80 m	-	33609	I	7
31-37	<i>passim</i>	-	21465	I	16
	<i>passim</i>	-	21466	I	14
	<i>passim</i>	-	13919	I	10
	<i>passim</i>	-	21463	I	9
	<i>passim</i>	-	13917	I. 1	18
	<i>passim</i>	-	40392	I. 3	23
	<i>passim</i>	-	21464	I. 3	24



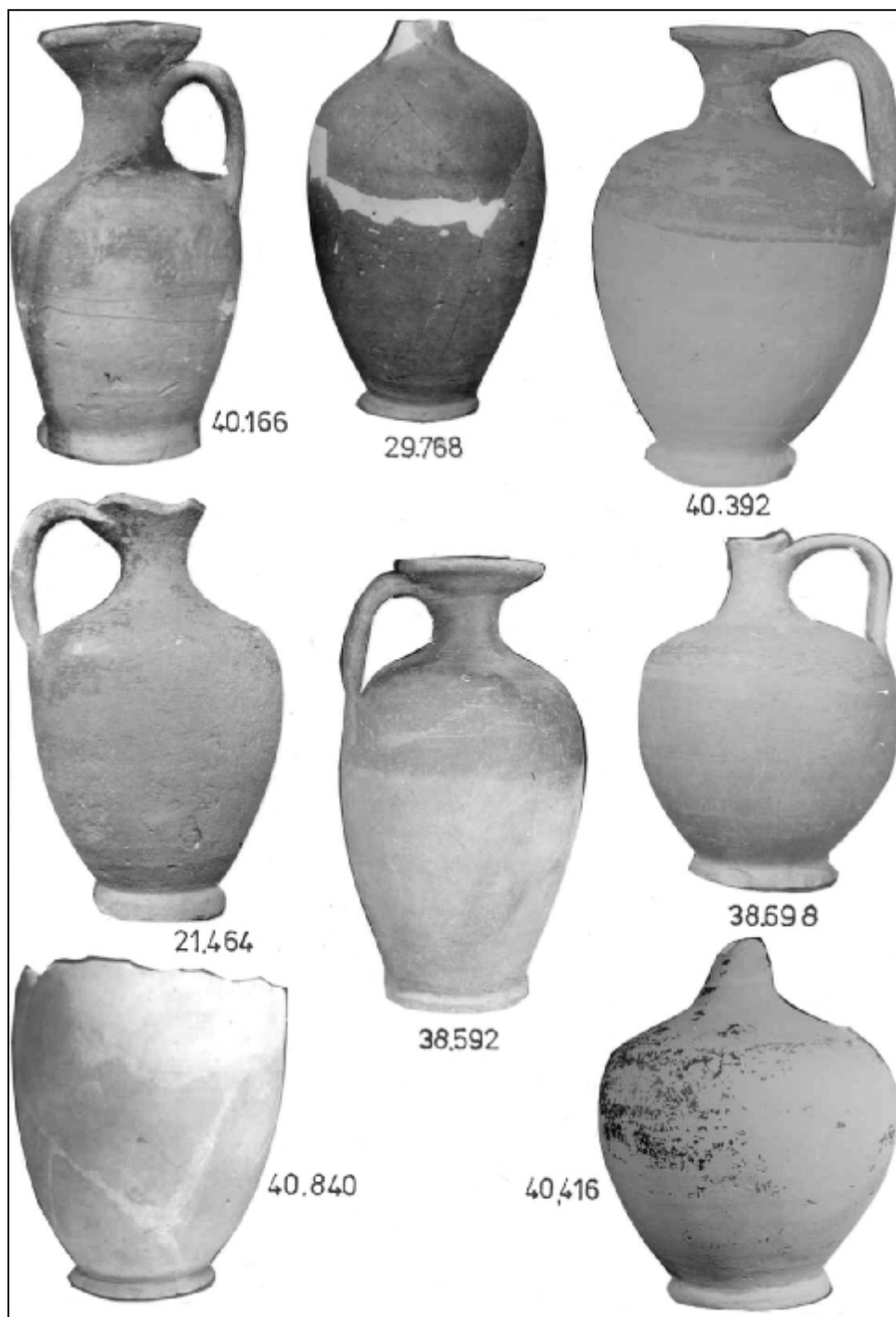
Pl. I



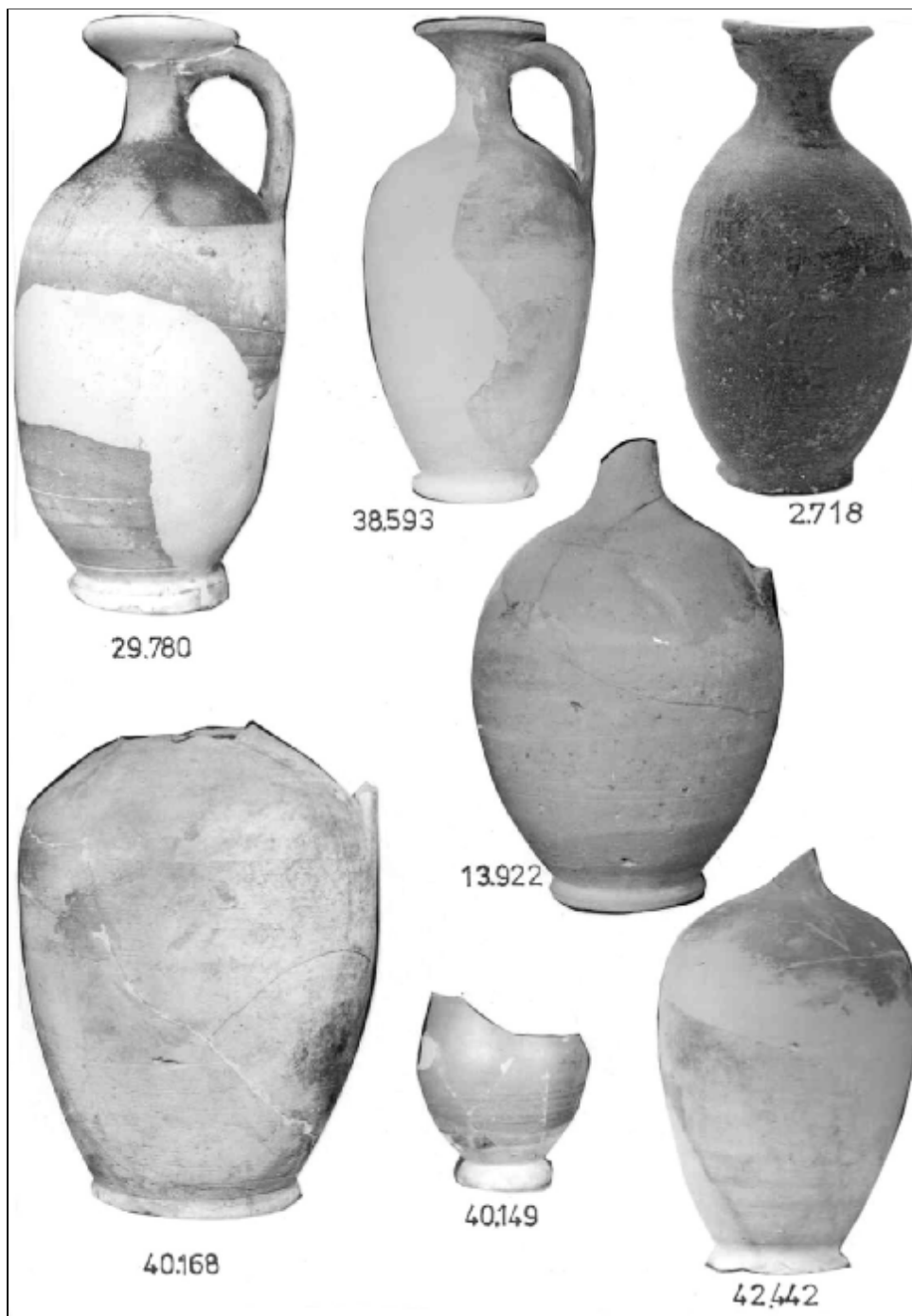
Pl. II



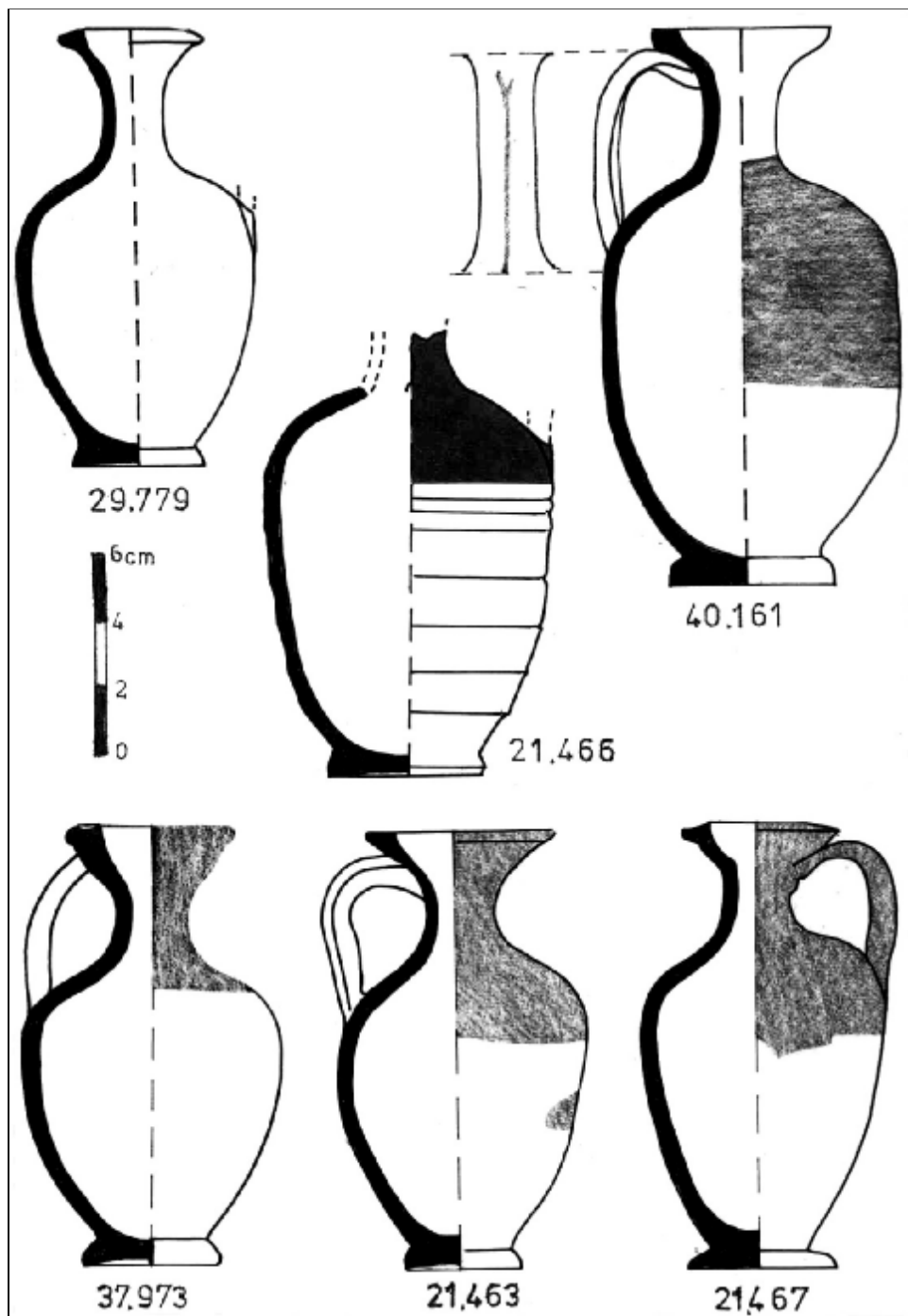
Pl. III



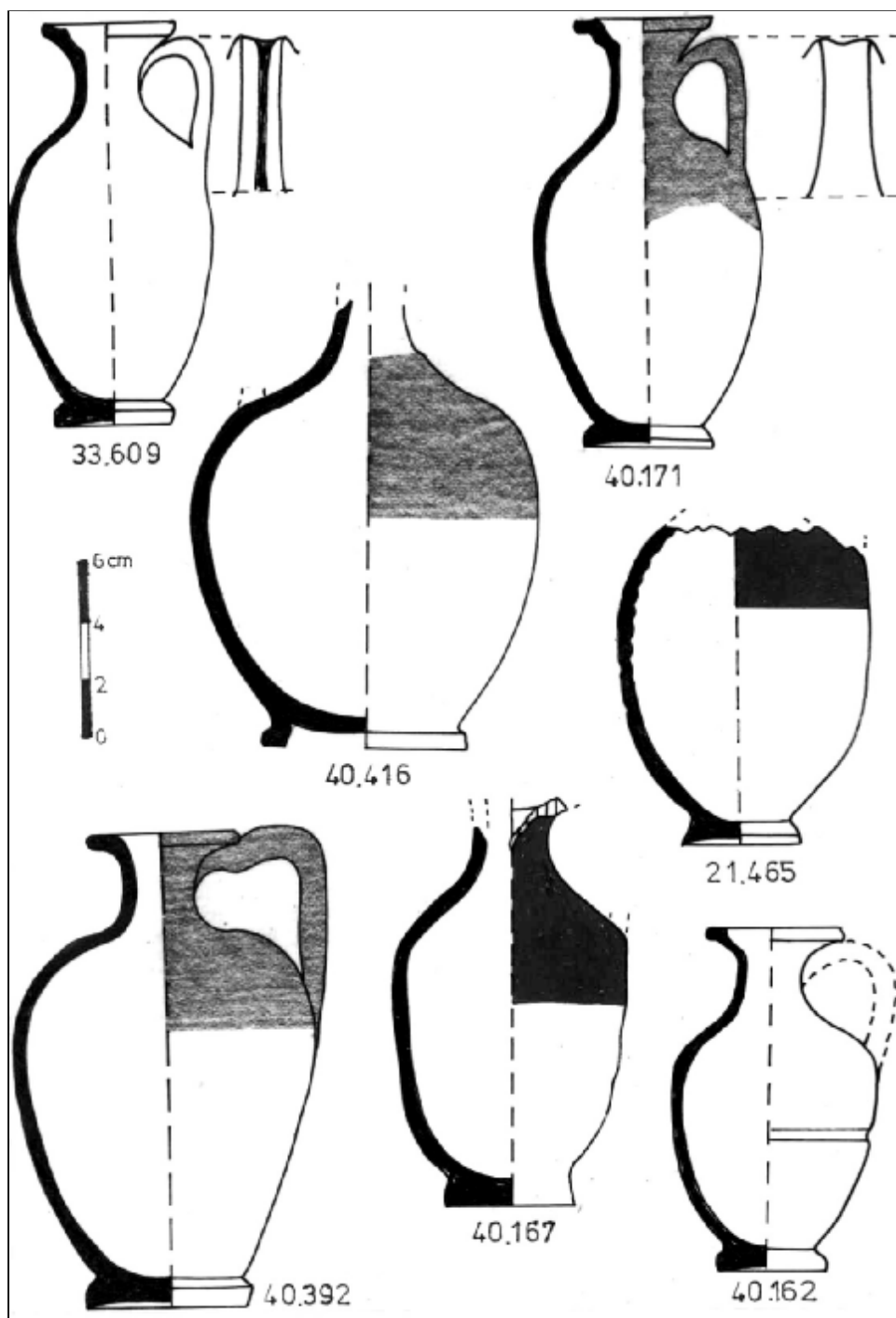
PL. IV



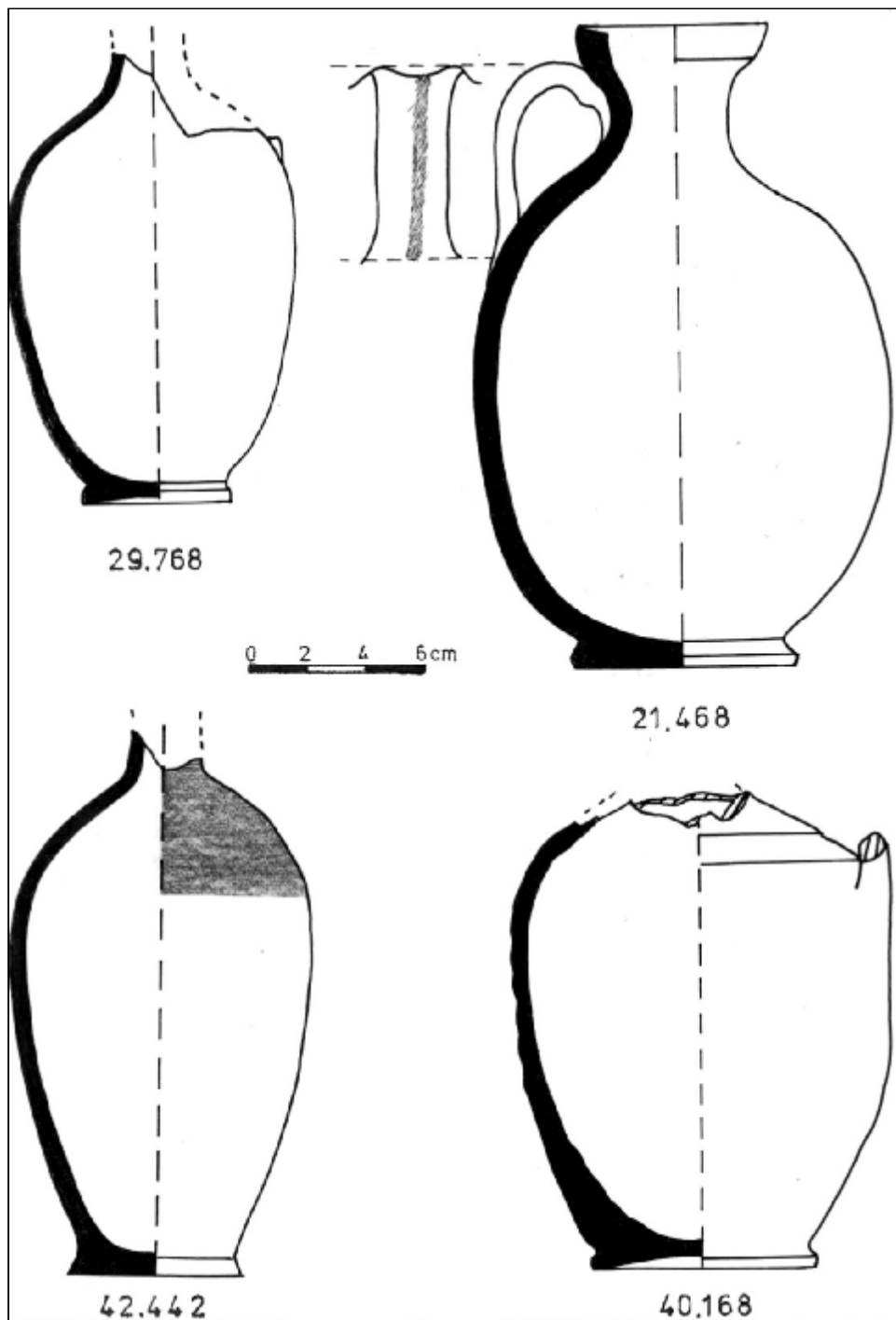
Pl. V



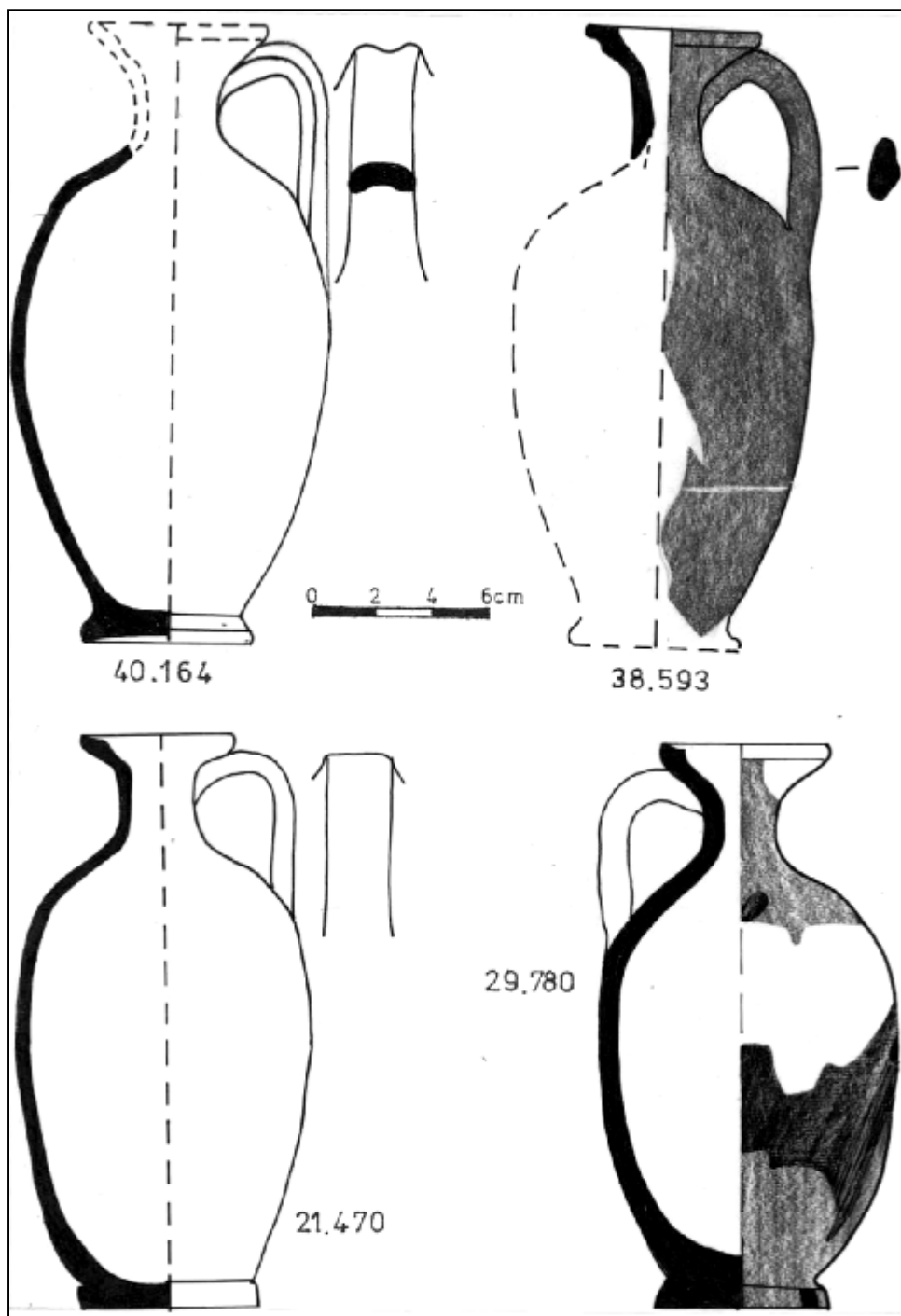
PL. VI



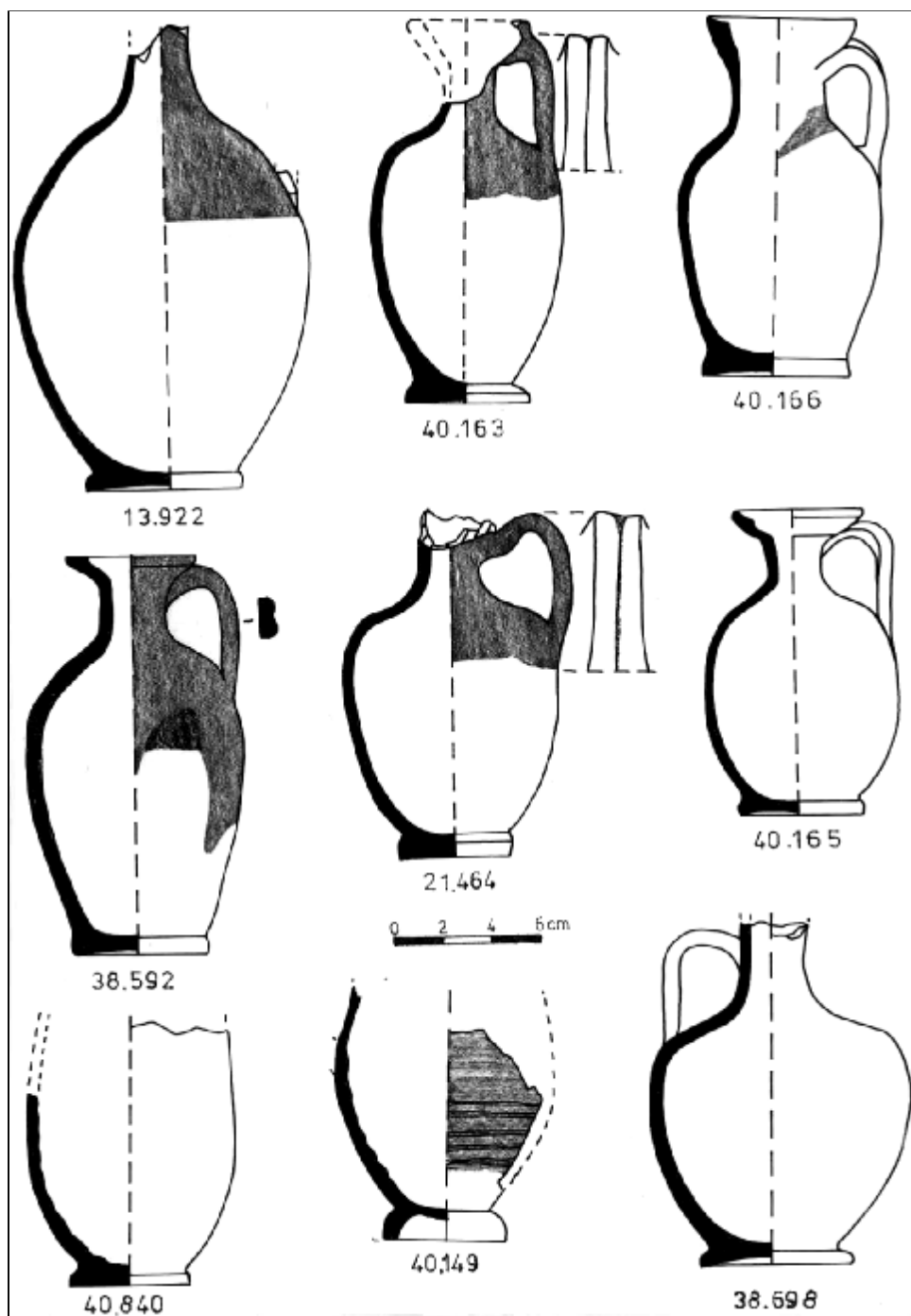
Pl. VII



Pl. VIII



PL. IX



Pl. X

LA CÉRAMIQUE GRECQUE D'USAGE MÉNAGER DU SITE D'ALBEȘTI (DÉPART. DE CONSTANTZA): LEKYTHOI

Résumé

Le travail se propose l'analyse de 37 *lekythoi*, catégorie bien représentée du point de vue quantitatif dans le site. Les détails de dimensions et de formes permettent l'identification de plusieurs types et variantes, dûs également aux centres de production (les types) et aux ateliers appartenant aux centres (les variantes). La distribution des types a eu en vue non pas le critère chronologique, mais la fréquence des formes.

La répartition typologique des exemplaires dans le catalogue présente la structure suivante: 24 exemplaires du type I; 10 exemplaires du type II; 3 exemplaires du type III.

Les types I et III sont connus dans la zone ouest-pontique: le premier apparaît en tant que type de base dans cet espace; le type III marque le passage vers les formes de *lagynoi*; pour le moment, le type II est tout nouveau dans cette zone.

La différence typologique ne suppose pas du tout une différence chronologique. Les pièces sont datées entre les limites du III^e s.av.J.-C.; le fait que les exemplaires des types I et II se retrouvent dans les mêmes complexes prouve que les deux types étaient contemporains.

La plupart des formes des types I et II sont datées par des estampilles d'Héraclée Pontique, Rhodes et Synope. Les plus tardives – du dernier quart du III^e s.av.J.-C., semblent être les formes de *lekythoi* du type III.

CERAMICĂ SIGILATĂ PERGAMENIANĂ DE LA CALLATIS

Octavian BOUNEGRU

În urmă cu câțiva ani semnalăm¹ câteva importuri ceramice, printre care se aflau mai multe vase fragmentare de proveniență pergameniană, din orașele vest-pontice Histria și Tomis. Recent, într-un volum monografic din seria Histria dedicat ceramicii romane timpurii, au fost publicate mai multe vase având aceeași proveniență, anume atelierele pergameniene, inclusiv cele de la Çandarlı². În sfârșit, de curând am mai publicat un mic lot ceramic conținând câteva exemplare din categoria amintită³, printre care și un prim import pergamenian din fortificația de la Halmyris-Murighiol. Așadar, lista importurilor sigilate produse în atelierele de la Pergam descoperite în centrele vest-pontice începe să prindă, tot mai mult, contur. Lipseau, însă, descoperiri similare la Callatis. În urma cercetărilor arheologice din vara anului 2003, desfășurate în apropiere de Muzeul de Arheologie „Callatis” din Mangalia, au fost descoperite, printre altele, trei fragmente ceramice a căror proveniență pergameniană nu poate fi pusă la îndoială⁴. Aceste trei piese fac obiectul notei de față. Atribuirea acestor piese atelierelor din regiunea Pergam se bazează pe rezultatele cercetărilor recente privind problematica sigilatelor orientale, în general, și a grupei de *terra sigillata* pergameniană, în particular, problematică pe care o vom rezuma în cele ce urmează.

În disputele științifice privind originea și dezvoltarea producției de sigilate orientale, problema sigilatelor pergameniene a fost abordată, de cele mai multe ori, doar sub raport terminologic: pornind de la cunoscutul pasaj din Plinius⁵, o

¹ O. Bounegru, *Kleinasiatische und östliche keramische Importfunde aus Histria und Tomis* (1. - 3. Jh. n. Chr.), Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte, XII/2 (1993), 33 ff.

² Al. Suceveanu, *Histria. Les résultats des fouilles X. La céramique romaine des I^{er} - III^e siècles ap. J.-C.*, Bucurest, 2000., pl. 2, 1-2; 4-5; pl. 24, 23-29; pl. 37, 12; fig. 1.

³ O. Bounegru, *Varia Cretaria Pergamena*, Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte XXI/2 (2003), 1-10.

⁴ Locația sectorului în care au fost descoperite aceste fragmente este: „CB 2003, I SC IV”. Mulțumim conducerii Muzeului callatian pentru permisiunea de a publica cele trei piese descoperite în anul 2003.

⁵ Plin., *Nat.hist.*, 35, 46, 160: *Maiores pars hominum terrenis utitur vasis. Samia etiam nunc in esculentis laudantur; retinent hanc nobilitatem et Arretium in Italia et calicum tantum Surrentum, Asta, Polentia, in Hispania Saguntum, in Asia Pergamum, habent et Trallis ibi opera sua et in Italia Mutina...*

anumită grupă de sigilate orientale având caracteristici tipologice comune, a fost numită „Pergamene” sau „Hellenistic”, respectiv „Roman” Pergamene. Aceste denumiri erau generice, fără să fie puse în legătură cu o adevărată producție de sigilate la Pergam. Descoperirea atelierelor ceramice de la Çandarlı nu a adus lămuriri suplimentare privind această problemă întrucât ceramica produsă în aceste ateliere a fost și, din păcate, încă mai este tratată ca o grupă separată.

Este meritul lui J. Schäfer de a fi identificat primele tipuri ceramice socotite ca produse pergameniene⁶. Un moment decisiv în rezolvarea acestei probleme este publicarea monografiei privind sigilatele pergameniene⁷, în care se face o analiză completă, tipologică și cronologică, a sigilatelor descoperite în cisternele de la Pergam. Considerând că denumirile atribuite sigilatelor orientale (ESA, ESB, ESC) sunt generale și nu totdeauna relevante, autorul volumului amintit deosebește în urma analizei sale o categorie de sigilate pe care o numește, pe bună dreptate, *Pergamenische Sigillata* (=PS). Contextele arheologice sigure în care au fost descoperite aceste vase au permis stabilirea unor repere cronologice precise pentru fiecare din grupele PS. Din păcate, studiul sigilatelor descoperite la Pergam nu a putut fi corelat în acel moment cu descoperirile efectuate în atelierele ceramice situate în imediata apropiere a Pergamului, anume în valea Ketios. Din acest motiv unele aspecte importante ale producției de sigilate de la Pergam au rămas, deocamdată, probleme deschise⁸.

În ultima perioadă de timp, grație cercetărilor sistematice privind marile grupe ceramice produse la Pergam („Applikenkeramik” și *Sigillata*), a cercetărilor din atelierele din valea Ketios⁹ s-a produs o reconsiderare a întregii problematice a producției pergameniene de ceramică fină, atât în epoca elenistică, cât și în epoca romană timpurie. Se poate vorbi de o industrie ceramică structurată pe mai multe nivele, în cadrul căreia poate fi recunoscută organizarea mai multor ateliere ceramice care au funcționat simultan, în zona Pergamului, de exemplu valea Ketios, dar mai ales pe coastă, cum ar fi atelierele de la Çandarlı¹⁰, Elaia și Grynion¹¹. Acest tip de organizare trebuie căutat, probabil, în epoca elenistică târzie, în măsura în care descoperirile arheologice confirmă pentru aceasta epocă existența mai multor ateliere paralele. Dar, poate cea mai importantă concluzie care se degajă din aceste cercetări este aceea că, în mod neîndoielnic, industria ceramică pergamenienă era constituită, cel puțin în epoca romană, dacă nu și mai

⁶ J. Schäfer, *Terra Sigillata aus Pergamon*, AA, 1962, 789-790.

⁷ K. Meyer-Schlichtmann, *Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2. Jh. v. Chr. - Mitte 2. Jh. n. Chr.*; (Pergamenische Forschungen 6), Berlin – New York 1988.

⁸ *Ibid.*, 13. Una din problemele nelămurite este aceea a identificării produselor atelierelor de la Candarlı.

⁹ O. Bounegru, S. Erdemgil, *Terra-Sigillata-Produktion in den Werkstätten von Pergamon-Ketiostal - Vorläufiger Bericht*, Istanbul Mitteilungen, 48 (1998), 263-277; J. Poblome, O. Bounegru, P. Degryse, S. Erdemgil, *The sigillata manufactories of Pergamon and Sagalassos*, Journal of Roman Archaeology, 14 (2001), 143-167; O. Bounegru, *Pottery Industry in the Late Hellenistic Period: A Structural Approach*, Il Mar Nero, IV (1999/2000), 2003, 117-126.

¹⁰ S. Loeschke, *Sigillata-Töpfereien in Çandarlı*, Athenische Mitteilungen, 37 (1912), 344 ff.

¹¹ J.-Y. Empereur, M. Picon, Figlina, 7 (1986), 144-145.

devreme, dintr-o pluralitate de instalații de olărit (ateliere), pe care le numim „centre de producție”, grupate într-o „regiune de producție” bine definită din punct de vedere tipologic și cronologic. Considerăm, așadar, că un anumit vas este *de producție pergameniană* și *este fabricat* în atelierele din valea Ketios, de la Çandarlı, de la Elaia, de la Grynion, sau din alte centre încă neidentificate.

Cele trei fragmente ceramice descoperite la Mangalia sunt produse tipice pentru atelierele pergameniene. Mai întâi, toate sunt acoperite cu un firnis de cea mai bună calitate, compact și strălucitor, de culoare brun-roșcată cu reflexii ciocolatii în unele porțiuni. Acesta reprezintă un prim și semnificativ indiciu în legătură cu zona de producție amintită, câtă vreme s-a constatat că vasele cu firnis brun-roșcat reprezintă peste 40% din producția pergameniană de *terra sigillata*¹². Din punct de vedere tipologic, avem de-a face cu trei forme complet diferite, un kantharos, un bol și un caliciu.

Prima piesă este un picior de kantharos, destul de înalt și profilat cu două caneluri accentuate în partea inferioară (fig. 1, 1). Este vorba despre un exemplar destul de rar, atestat însă în repertoriul de forme pergameniene în variante apropiate. Cea mai apropiată analogie este tipul „K 3” din repertoriul prezentat de C. Meyer-Schlichtmann, corespunzător tipului 11 din descoperirile lui S. Loeschke de la Çandarlı, datat între 25 a. Chr. și 50 p. Chr.¹³. Este extrem de interesantă, pe de altă parte, observația că această formă a putut fi preluată în atelierele pergameniene din toreutica elenistică târzie¹⁴, ceea ce ar reprezenta o nouă confirmare a influențelor toreuticii de tradiție alexandrină asupra producției de ceramică fină din centrele micro-asiatice.

Cea de-a doua piesă, un mic bol cu fundul profilat, are o canelură pronunțată, iar partea inferioară a corpului este unghiulară (fig. 1, 2). Lipsesc umărul vasului și buza. Acest vas face parte dintr-o serie relativ abundentă de boluri pergameniene, având profilul rotunjit și fabricate chiar în atelierele ceramice din valea Kestel. În tipologia lui C. Meyer-Schlichtmann acest exemplar corespunde cu N 40¹⁵. Aria de difuziune a acestor boluri este destul de largă, ele fiind întâlnite atât în nordul Mării Negre¹⁶, cât și la Atena¹⁷. Datarea acestei forme ceramice este aproximativ 25 a. Chr. – 50 p. Chr., dar se pare că perioada de maximă dezvoltare se plasează în epoca lui Augustus¹⁸.

Bolul prezentat mai sus are imprimată în interior, într-un cartuș rectangular, o șampilă de producător: XARIC. Este vorba nu de numele unui olar, ci de o urare, frecvent întâlnită în cadrul grupei sigilatelor micro-asiatice, atât la

¹² C. Meyer-Schlichtmann, *op.cit.*, 16.

¹³ *Ibid.*, 71-73.

¹⁴ *Ibid.*, 73; cf. E. Pernice, F. Winter, *Der Hildesheimer Silberfund*, Berlin 1901, Nr. 19.

¹⁵ C. Meyer-Schlichtmann, *op.cit.*, 114, Kat 188.

¹⁶ T. Knipowitsch, *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia*, Frankfurt am Main 1929, Typ 28.

¹⁷ H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology* (The Athenian Agora V), Princeton New Jersey 1959, G 18.

¹⁸ C. Meyer-Schlichtmann, *op.cit.*, 114.

Pergam¹⁹, Efes²⁰, Samos²¹ și Priene²², cât și la Isthmia²³, Tarsus²⁴ și Antiochia²⁵. Ștampila XARIC este atestată pentru prima oară printre ștampilele de producător din atelierele de la Pergam – valea Ketios. Exemplarul de la Callatis este, astfel, deosebit de important întrucât confirmă folosirea acestui tip de ștampilă de către olarii pergamenieni.

Din cel de-al treilea vas s-a păstrat doar buza ușor evazată și o parte din umăr (fig. 1, 3). Este vorba de un caliciu a cărui buză are un profil extrem de rafinat, având o îndelungată tradiție în ceramica pergameniană²⁶. Este dificil de spus, în stadiul actual al cercetării, dacă Pergamul era singurul loc de origine al acestui foarte interesant exemplar. Este sigur că el era produs în atelierele din valea Ketios. Unele observații mai vechi²⁷ arată, însă, că acest tip pare să fi fost produs, poate încă de la începutul secolului al II-lea a. Chr., și la Tarsus, iar mai târziu chiar la Atena. Oricum, avem de-a face cu un tip ceramic care a avut o largă răspândire în Orientul elenistic și roman, după cum o dovedesc paralele relativ numeroase: Tell Anafa²⁸, Samaria²⁹, Assos³⁰, Delos³¹, Corint³², Haltern³³ și chiar Tomis³⁴, pentru a le menționa doar pe cele mai cunoscute. Datarea vasului de la Mangalia nu depășește epoca lui Augustus, mai precis în a doua jumătate a secolului I a. Chr.

Ceea ce frapează la acest mic, dar relevant lot ceramic este omogenitatea sa, atât din punct de vedere cronologic, cele trei vase prezentate plasându-se aproximativ în aceeași etapă, cât și al originii pergameniene a vaselor. Apreciem că, prin această descoperire, se câștigă noi informații despre legăturile economice directe, stabilite prin aceste importuri, dintre Callatis și zona Pergamului din epoca lui Augustus sau imediat după aceea, o perioadă atât de puțin cunoscută a orașelor vest-pontice.

¹⁹ J. Schäfer, *op.cit.*, 800.

²⁰ *Forschungen in Ephesos*, Wien 1906, Nr. 46-51;

²¹ W. Technau, *Griechische Keramik im Samischen Heraion*, Athenische Mitteilungen, 54 (1929), 63.

²² R. Zahn, în: Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene*, Berlin 1904, 436, Nr. 148.

²³ J. M. Peppers, *Selected Roman Pottery* (Isthmia Excavations), London 1979, X 366.

²⁴ H. Goldmann, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus I, The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton New Jersey 1950, 288, Nr. 960.

²⁵ F. O. Waagé, *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria*, în: *Antioch-on-the-Orontes IV 1*, Princeton New Jersey 1948, P 566.

²⁶ C. Meyer-Schlichtmann, *op.cit.*, 169; S. Loeschke, *op.cit.*, Typ 10.

²⁷ H. Goldmann, *op.cit.*, 217; H. S. Robinson, *op.cit.*, 27.

²⁸ K. W. Slane, *The Fine Wares*, în: *Tel Anafa II.i. The Hellenistic and Roman Pottery* (Journal of Roman Archaeology 10), Ann Arbor 1997, FW 495.

²⁹ K. M. Kenyon, *Roman and Later Wares I. Terra Sigillata*, în: *The Objects from Samaria-Sebaste, Reports of the Work III: The Objects from Samaria*, London 1957, 342.

³⁰ M. Zelle, *Die Terra Sigillata aus der Westtor-Nekropole in Assos* (Asia Minor Studien 27), Mainz, 1997, 596.

³¹ Ph. Bruneau, *La Vaisselle* în: *L'Ilot de la Maison des Comédiens* (Explorations Archéologiques de Délos XXVII), Paris 1970, D 99.

³² J. W. Hayes, *Roman Pottery from the South Stoa at Corinth*, *Hesperia* 42 (1973), 455, Nr. 156.

³³ S. Loeschke, *Keramische Funde in Haltern*, *Mitteilungen des Altertumskommission für Westfalen*, 5 (1909), Typ 18.

³⁴ O. Bounegru, *Kleinasiatische und östliche keramische Importfunde...*, 41, Abb. 4, 1.

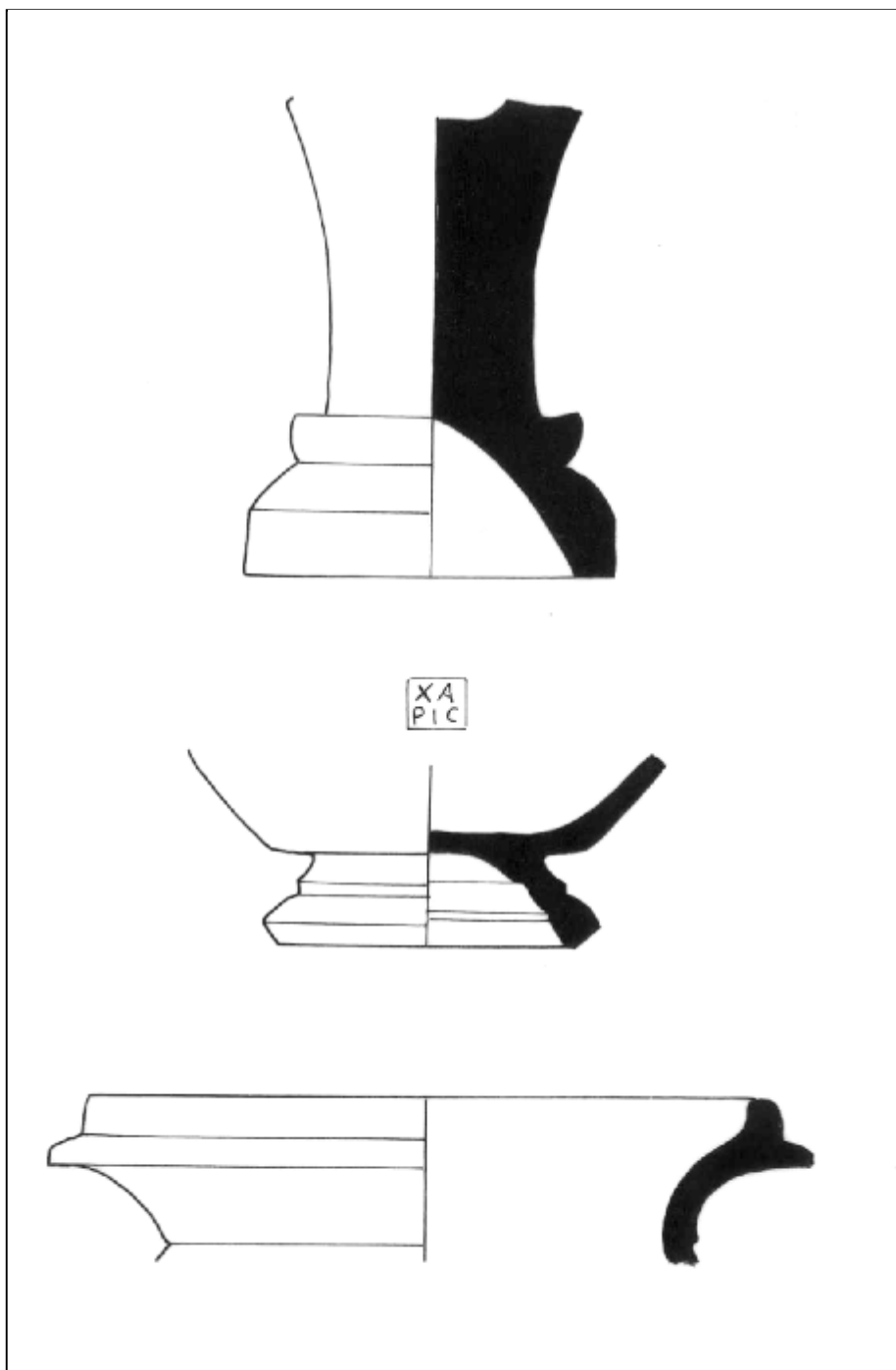


Fig1, 1-3 - *Terra sigillata* pergameniană de la Callatis

CÉRAMIQUE SIGILLÉE PERGAMENIENNE DE CALLATIS

Résumé

Durant les recherches archéologiques de 2003 du périmètre *extra muros* de la cité de Callatis on a découvert, entre autres, trois fragments de sigillées orientales à vernis brun-rougeâtre (kantharos, bol et calice) appartenant sans nul doute aux ateliers céramiques pergaméniens. L'intérêt majeur de ces découvertes consiste, d'une part, dans le fait qu'il s'agit de premières importations céramiques en provenance de la zone de Pergame trouvées à Callatis, et d'autre part que celles-ci appartiennent à la série des découvertes datées entre 50/25 av. J.-C et 50 ap. J.-C.

ILLUSTRATIONS

Fig 1, 1-3: Sigillées pergaménienes de Callatis

NOTE EPIGRAFICE

**Mihai IONESCU, Alexandru BARNEA,
Octavian BOUNEGRU**

Prezentarea sumarelor considerații în nota de față este prilejuită de o nouă descoperire epigrafică din Dobrogea. Este vorba de o inscripție funerară în limba latină semnalată, în urma unei cercetări arheologice de teren¹, la Mănăstirea „Sfântul Andrei” de lângă localitatea Ioan Corvin, în apropiere de Tropaeum Traiani. Inscripția a fost văzută în două rânduri, la date diferite, dar foarte apropiate între ele. Mai întâi la 16 iulie 2000, când a fost posibilă și schițarea întregului ansamblu al pietrei, inclusiv câmpul inscripției (Fig. 1), pentru ca abia câteva zile mai târziu (29 iulie 2000) să fie examinată mai cu atenție și fotografiată în două etape, 2000 și 2002. Din păcate, în acest interval de timp, lespede a fost transportată de la locul ei inițial, ocazie cu care ea s-a rupt în două în porțiunea mediană, pentru a fi amplasată, nu se știe din ce motive, în curtea mănăstirii menționate, sub alte blocuri de piatră care suprapun aproape întreaga jumătate dreaptă a câmpului inscripției (Fig. 2), unde se păstrează și astăzi.

Restituirea textului pune probleme deosebite nu numai din cauza imposibilității observării tuturor detaliilor paleografice, ci și pentru că, într-o perioadă anterioară greu de precizat, jumătatea inferioară a câmpului inscripției a fost distrusă definitiv, prin practicarea în placa de calcar a unui mare orificiu oval (Fig. 1). De bună seamă că, prin această „adaptare”, adică prin perforarea plăcii, aceasta a avut trista soartă a multor monumente antice similare din Scythia Minor sau de aiurea, aceea de a fi fost folosită, de către localnici inconștienți, la amenajarea unei fântâni. Din aceste motive examinarea inscripției în discuție nu s-a putut realiza după toate normele epigrafice, iar lectura textului lasă mult de dorit. Totuși, recuperarea chiar și unei părți a acestei inscripții aduce unele elemente noi de onomastică vest-pontică, pe care le considerăm, așa cum vom arăta mai jos, deloc neglijabile.

Inscripția a fost gravată pe o placă masivă de calcar gălbui, destul de poros, având lățimea maximă de 114 cm, iar înălțimea maximă de 168 cm. Câmpul inscripției este încadrat într-un dublu chenar, cel exterior profilat, iar cel interior simplu. Dimensiunile chenarului interior sunt: 119 x 80 cm. În partea superioară a

¹ La această perieghază au participat Mihai Ionescu și Alexandru Barnea.

plăcii se mai observau urmele unui fronton decorat cu două cercuri aproape șterse, având la extremități câte o rozetă, din care s-a păstrat doar cea din colțul din stânga sus. Jumătatea inferioară a chenarului interior este perforată de un mare orificiu oval, având diametrul cuprins între 55 și 65 cm.

Din textul inscripției, care cuprinde în total 11 rânduri, sunt relativ lizibile primele patru rânduri, formula funerară bine-cunoscută și numele titularului, în timp ce celelalte rânduri pot fi doar deduse doar din câteva litere, sau chiar fragmente de litere, fără puțință de restituit (Fig. 1). Rândurile 8 și 11 sunt complet ilizibile. Înălțimea literelor: la primul rând = 105 mm; la celelalte rânduri = 70-72 mm. Ductul literelor este îngrijit, forma acestora, mai ales în cazul lui D, A și R, este plină, sugerând o anumită amplitudine. Hastele verticale ale lui P și R, precum și cele oblice sau orizontale ale lui A, V și E, sunt îngroșate prin incizii triunghiulare, unele destul de proeminente. În r. 2 și 3 cuvintele sunt despărțite prin *apices* la fel de îngrijite. Criteriul paleografic și aspectul general al monumentului indică, fără nici un dubiu, prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr., poate chiar perioada domniilor Traian – Hadrian. Restituția textului este următoarea:

D M	1 D(is) M(anibus)
C VALERIVS CRIS	2 C(aius) Valerius Cris-
PVS CLAV //	3 pus Clau[dius ?] ///
TERENTIVS IVL //	4 Terentius Iul[ianus ?]
V //	5 V [.....] IB XIII
A //	6 A [.....] O ?
C //	7 C ? [.....] I
//	8 //
C //	9 C [.....] E ?
I //	10 I [.....] IA ?
//	11 //

După cum se poate observa, starea deplorabilă a conservării monumentului și, mai ales, a textului inscripției, face ca orice încercare de restituire a rândurilor 4 – 11 să fie sortită eșecului. Cu toate acestea, putem evidenția câteva aspecte interesante. Piatra de mormânt aparține unui cetățean roman, Caius Valerius Crispus, care locuia, poate, chiar la Tropaeum Traiani, sau care era, la fel de probabil, beneficiarul unei proprietăți campestre din regiune. Ca monument funerar, inscripția de mai sus este atipică, sau, oricum, mai puțin obișnuită, în sensul că, după numele titularului monumentului, acolo unde am fi așteptat detalii privind ocupația acestuia și, în orice caz, numărul anilor trăiți, sunt menționate, după toate probabilitățile, numele altor două persoane: r. 3, unde după cognomenul Crispus, apare cu claritate un Clau[dius ?] ..., urmat în r. 4 de un alt antroponim, Terentius Iul[ianus ?]. Este foarte posibil ca tocmai aceștia doi să se fi îngrijit de ridicarea monumentului funerar al lui Valerius Crispus. Apreciem, pe de altă parte, că Valerius Crispus nu era militar și nici veteran, pentru că, de obicei, această calitate era amintită imediat după numele titularului.

Ajungem, astfel, la partea cea mai consistentă a comentariului referitor la această piatră de mormânt: numele celui evocat. Cognomenul Crispus, fără a fi

neobișnuit în epoca Principatului, era destul de rar. În Dobrogea este întâlnit la Troesmis, de trei ori, în celebra listă de militari², precum și în persoana unui Lucius Valerius Crispus, edil al comunității numite *veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*³. La aceste mențiuni se adaugă și cea a unui Crispus, trăitor la Histria și mort de tânăr, la numai 18 ani, a cărui piatră funerară s-a descoperit în orașul de pe malul lacului Sinoe⁴.

În Moesia Inferior cognomenul Crispus mai este atestat într-o lespede funerară pusă în amintirea lui Tiberius Plautius Crispus, *veteranus legionis q(uintae) Mac(edonicae)*⁵. Nici în Moesia Superior nu lipsesc astfel de atestări epigrafice: [... ...] Crispus, *miles cohortis I Cantabrorum*⁶. Lucius Valerius Crispus, menționat într-o diplomă militară din timpul lui Septimius Severus⁷, precum și Gaius Acilius Crispus și Claudius Crispus⁸, atestați amândoi în pietre de mormânt de la Scupi.

În Dacia sunt două atestări epigrafice: un Aelius Crispus dintr-o inscripție de la Sebeș⁹ și un Titus Rasius Crispus, *centurio legionis V Macedonicae piae constantis*, care ridică la Potaissa un altar în cinstea lui Hercules Invictus. Din Pannonia, de la Aquincum provine o inscripție funerară în care este menționat un anume Publius Aelius Crispus¹⁰, iar în Germania Superior, la Mogontiacum, este menționat un Valerius Crispus, *miles legionis I Adiutricis*¹¹.

Din Achaia (Kenchreai) provine piatra de mormânt a lui Marcus Iulius Crispus, *veteranus legionis II Adiutricis*¹². Un Lucius Valerius Crispus este menționat într-o listă de liberiți din Egipt¹³, iar în Mauretania Caesariensis (Bida) este atestat un Caius Iulius Crispus, care ridică un altar în cinstea lui Silvanus¹⁴.

În general, originea celor care poartă cognomenul (sau numele) Crispus este necunoscută. Există, însă, câteva excepții. Astfel, într-o inscripție din Hispania Citerior¹⁵, este menționat un anume Crispus *Syrus*. O altă interesantă informație provine dintr-o recentă inscripție din Numidia, de la Lambaesis, care conține o lungă listă de nume de persoane, originare din centre din Orient (Laodicea, Antiochia, Hierapolis, Doliche) sau din nordul Africii (Volubilis, Thamugadi), printre care apare un Caius Valerius Crispus, *c[astr(is)?]*¹⁶. Este greu de spus dacă prin *c[astr(is)?]* ar trebui să se înțeleagă chiar castrul de la Lambaesis, cum ar părea normal – în acest caz având asigurată originea locală a acestui personaj –

² ISM V 137, col. III, r. 28: Claudius Crispus; col. IV, r. 7: [C]rispus, *ex b(eneficiario) leg(ati)*; col. IX, r. 14: Antonius Crisp[us].

³ *Ibid.*, 156.

⁴ ISM I 284.

⁵ AE 1976, 614.

⁶ ILJug 463.

⁷ CIL III 14507.

⁸ IMS VI 77; 104.

⁹ AE 1971, 370.

¹⁰ AE 1990, 808.

¹¹ AE 1911, 235.

¹² AE 1957, 22.

¹³ AE 1039, 312.

¹⁴ AE 1969/1970, 719.

¹⁵ L. A. Curchin, ZPE, 58 (1985), 245, Nr. 7.

¹⁶ AE 1992, 1873.

sau un alt castru, neprecizat. Pe de altă parte, menționăm că acest Caius Valerius Crispus este singurul omonim, pe care l-am identificat până acum, al celui din inscripția de lângă Tropaeum Traiani.

Fără a fi, nici pe departe, exhaustivă, lista prezentată mai sus atestă o răspândire relativ uniformă a cognomenului Crispus în Imperiu, de obicei în mediul militarilor, cu o oarecare preponderență pentru provinciile dunărene, cele occidentale și cele din nordul Africii. Acest antroponim nu lipsește nici din mediul persoanelor civile fără a fi, însă, în acest caz, majoritar.

Caius Valerius Crispus din inscripția de la Mănăstirea „Sfântul Andrei” completează, așadar, prosopografia de tradiție latină din Scythia Minor. Cât despre celelalte două persoane menționate în inscripție, Claudius ..., și Terentius Iul[ianus ?], dacă aceștia nu vor fi fost rude ale defunctului, ceea ce pare destul de improbabil câtă vreme nu poartă *tria nomina*, am putea presupune ca ei să fi fost liberti ai lui Valerius Crispus. Dacă presupunerea noastră este corectă, atunci Caius Valerius Crispus s-ar înscrie în seria marilor proprietari funciari din această provincie.

În final am vrea să atragem atenția asupra pericolului pe care îl reprezintă colecționarea de antichități de către persoane neautorizate, în acest caz reprezentanții mănăstirii Sf. Andrei, care, nu demult, aveau o persoană angajată să achiziționeze antichități, persoană ce a făcut inclusiv săpături arheologice neautorizate distrugând o serie de morminte romane și un *dolium* în zona Izvorului Eminescu, nu departe de Mănăstirea Sf. Andrei.

În același loc, în urma aceleiași cercetări de teren din anul 2000, reluată în 2002, este de semnalat o așezare romană datată în secolele III-IV p. Chr., după cum indică o serie de fragmente ceramice, *tegulae* și cărămizi fragmentare, precum și fragmente ceramice getice și chiar medievale timpurii (secolele X-XI), ceea ce denotă o locuire în zonă în diferite epoci istorice și care poate fi pus în legătură cu sursa de apă din apropiere.

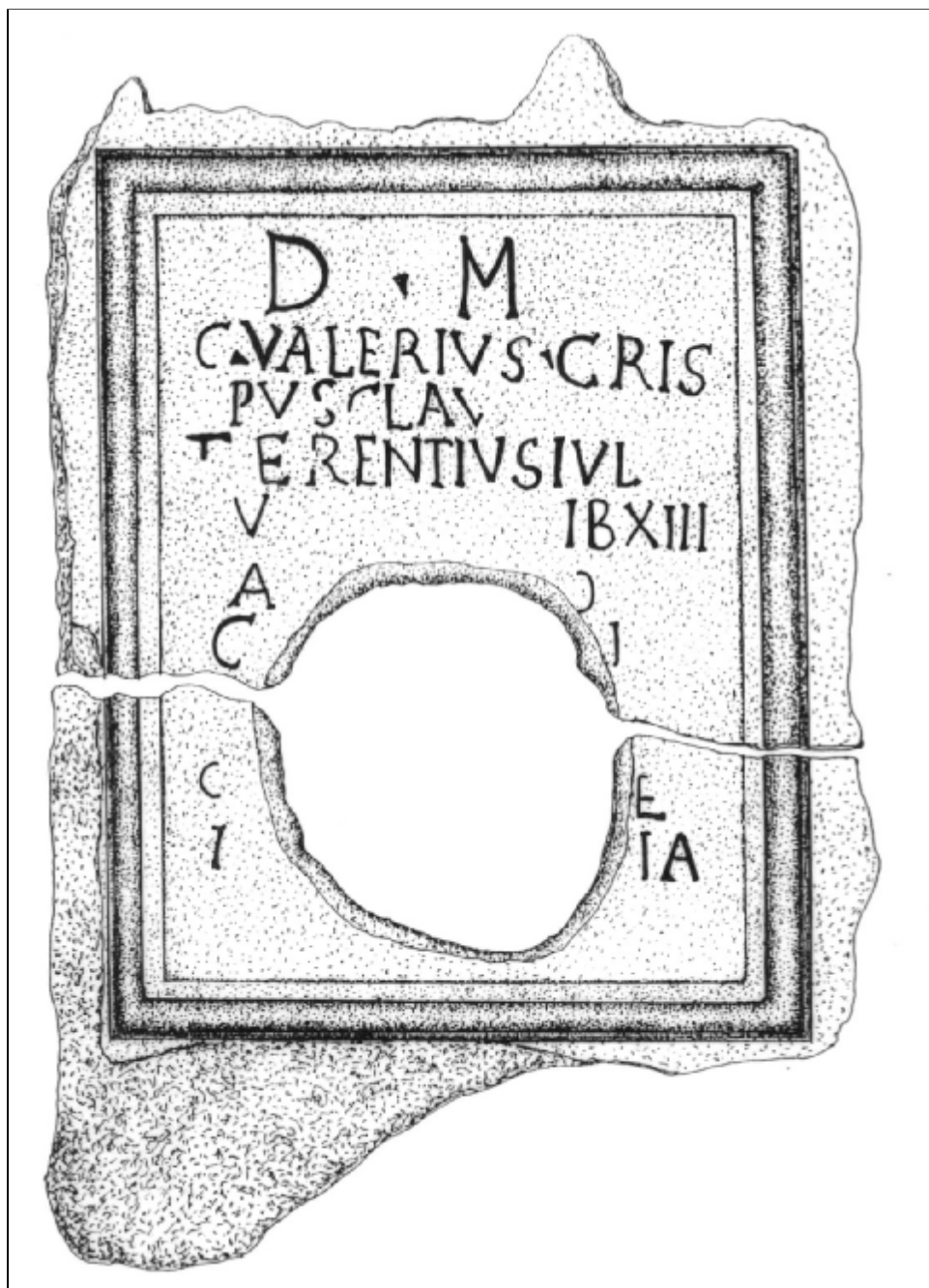


Fig. 1 - Schița pietrei de mormânt a lui Caius Valerius Crispus



Fig. 2 - Fotografia pietrei de mormânt (stadiul din 29. 07. 2000)

NOTES ÉPIGRAPHIQUES

Résumé

Pendant l'été de 2000 on a signalé une inscription funéraire en latin dans la cour de la monastère "Saint André" près de Tropaeum Traiani, en Scythie Mineure. À cause d'une irrémédiable intervention anthropique, l'état de conservation de cette inscription est très mauvais, ce qui a empêché la restitution du texte, excepté les premières lignes dont il résulte que celle-ci appartenait à un certain Caius Valerius Crispus. Il est très probable que cette plaque funéraire soit érigée par deux personnes proches, peut-être même des libertes, Claudius ..., et Terentius Iul[ianus ?]. L'inscription date de la première moitié du II^e s. ap. J.-C et apporte une nouvelle addition à la prosopographie latine de la Scythie Mineure. Il n'est pas exclu que Valerius Crispus ait appartenu à la catégorie des grands propriétaires fonciers de Scythie Mineure.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Esquisse de la pierre tombale de Caius Valerius Crispus

Fig. 2. Photo de la pierre tombale (état de 29. 07. 2000)

UN NOU MONUMENT EPIGRAFIC PRIVITOR LA VEXILLATIO CAPIDAVENSIVM IN MEMORIAM RADU FLORESCU

Ioan C. OPRÎȘ

Numele de evidentă rezonanță getică al Capidavei poate fi urmărit, grație unor notorii surse literare, începând din epoca Principatului și până în epoca medio-bizantină. Toponimul apare sub formele *Capidava* (în *Itin.Ant.* 224, 3; *Not.Dign.*, Or., XXXIX, 13), *Calidava* (în *Tabula Peutingeriana* VIII, 3), *Cappidava* sau *Capidapa* (la Geogr.Rav. 179, 3 și 186, 15) și, în sfârșit, *Kapidaba* (la Hierokles, în *Synecdemus*, 437, 10; Constantin Porphyrogenitus, *De thematibus*, 47, 15).

Pe de altă parte, o investigare rapidă a atestărilor epigrafice cunoscute ne arată că denumirea antică a cetății de pe limesul danubian se regăsește pentru întâia oară în inscripția unui impozant monument funerar din secolul al II-lea p.Chr., descoperit la sfârșitul secolului al XIX-lea la Ulmetum, încă înaintea săpăturilor lui Vasile Pârvan din cetatea central dobrogeană. Importantul personaj menționat de acest *cippus* funerar este C. Iulius Quadratus, conducător local romanizat sau descendent al unui asemenea personaj – *princeps loci* (ce locuia în sau pe lângă *vicus*-ul de la Ulmetum) –, îndeplinind și rolul administrativ de *quinquennalis territorii Capidavensis*¹.

Cea de-a doua inscripție² invocată în rândurile de față constituie totodată și unul dintre ultimele monumente dedicate divinităților păgâne la sfârșitul sec. III – prima parte a sec. IV p.Chr. Este mai precis un altar votiv, dedicat de Aurelius Valens, *praepositus equitum Scutariorum pro salute sua et vexillationis Capidabesium*, zeului Herron – Herrone. Ea provine, după toate probabilitățile, din același important sit de la limita răsăriteană a *territorium*-ului *Capidavense*. Faptul acesta a

¹ ISM V, 77: *C(aius) Iul(ius) C(ai) f(ilii) Quadr[at(us)]/ memoriam si-/ bi et Iuliae Te-/ rentiae con-/ iugi suae se vi-/ vo per liberos/ suos fecit lo-/ ci princeps/ quinquenn-/ alis territo[r]ii/ Capidavensis*. Despre personajul de la Ulmetum, vezi la Alexandru Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (secolele I-III e.n.)*, București, 1977, p. 66-68, 104; idem, *La Dobroudja aux I^{er}-III^e siècles n.è.*, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 82, 111.

² IGLR, 220, *Capidava*, p. 230-232 = *[De]o s[a]nc[to]/ Herrone Aur(elius)/ Valens pre(positus) e[q](itum)]/ Scut(ariorum) pro s(alute) su-/ [a] et vexillat(ionis)/ [C]apidabe-/ [si]um ara(m)/ [p]osuit*.

fost deja în mod judicios observat de Em. Doruțiu Boilă, în urmă cu mai bine de două decenii, la vremea publicării volumului *Inscriptiones Scythiae Minoris, V. Capidava-Noviodunum-Troesmis*³.

Și dacă specialiștii sunt în chip unanim de acord asupra unității militare ce succede în garnizoana de la Capidava, *Cuneus equitum Solensium*, atestată până acum doar literar în *Not.Dign. (Or., XXXIX, 13)*, o serie de complicații persistă încă referitor la identificarea unității(lor) menționate în inscripția amintită mai sus. Astfel, Grigore Florescu, primul său editor, considera că textul dedicației ar cuprinde două unități auxiliare distincte: *equites scutarii* și *vexillatio Capidavensium*. Cea dintâi ar fi fost tot una cu acel *Cuneus equitum scutariorum* cunoscut nouă din *Notitia Dignitatum (Or., XXXIX, 12)*, care-i și fixa sediul la Sacidava; cea de-a doua ar reprezenta, potrivit reputatului epigrafist, un detașament din *Cuneus equitum Solensium*⁴ sau din *Legio II Herculia*, cu sediul la Troesmis⁵. Ocazia care ar fi atras recunoștința comandantului garnizoanei de la Capidava, materializată în punerea inscripției, ar fi fost cea provocată de un atac al barbarilor, în contextul confruntărilor dintre Constantin și Licinius, care ar fi slăbit linia de apărare a limesului. Momentul propus este imediat după 323, după lupta de la Adrianopole, când Constantin, învingând pe Licinius, a restabilit ordinea la Dunărea de Jos⁶. Mai mult, Grigore Florescu deduce că cele două garnizoane ar fi trebuit să fie și apropiate, motiv pentru care localiza Sacidava imediat la nord de Capidava, în actualul sat Topalu sau la sud, în com. Seimenii Mari⁷.

În sinteza sa antebelică, observând totodată incongruența informațiilor inscripției cu cele conținute de *Not.Dign.* privind denumirile trupelor staționate la Capidava și Sacidava, R. Vulpe afirma (la sugestia lui C. Daicoviciu) că *vexillatio* își afla sediul la Capidava și că ea reprezenta un detașament din corpul mai mare de *equites scutariorum* cu garnizoana în altă localitate din apropiere, conduși de un *praefectus*. R. Vulpe estima că unitatea de *equites* s-ar fi putut găsi efectiv într-o primă etapă la Capidava, pentru a se stabili definitiv la Sacidava (după anul 325)⁸.

³ ISM V, p. 30: „O îndoială în privința localizării Capidavei persistă totuși, căci până acum n-a fost descoperită pe loc nici o inscripție care să menționeze numele Capidavei. Ambele documente care păstrează numele localității au fost găsite la Ulmetum. Inscripția de la sfârșitul secolului al III-lea sau începutul secolului al IV-lea pusă de un detașament al unei unități de *equites scutarii* nu aduce nici ea dovada decisivă, căci se pare că *equites scutarii* nu-și aveau garnizoana la Capidava”. *Contra*, vezi IGLR, p. 232: „Inscripția constituie primul document epigrafic, care pomenește numele antic *Capidava*. Deși nu i se cunoaște locul exact de descoperire, altarul trebuie atribuit Capidavei”. În același sens, vezi și Al. Barnea, *La Dobroudja aux IV^e-VII^e siècles n.è.*, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op.cit.*, p. 212 și n. 261.

⁴ Gr. Florescu, *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 136.

⁵ Gr. Florescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, în Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică, I*, București, 1958, p. 121. Acest punct de vedere va fi preluat și de I. Barnea, *Perioada Dominatului*, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, București, 1968, p. 373.

⁶ *Ibidem*, loc.cit.

⁷ Gr. Florescu, loc.cit.

⁸ *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 305-306.

Aparenta contradicție între sursa literară și inscripțiile cunoscute trebuie rezolvată, ținând cont de faptul că, alături de acest *Cuneus equites Scutariorum* – unitate cantonată la Sacidava, potrivit *Not.Dign.* (Or., XXXIX, 12) – asemenea detașamente se mai întâlnesc în Moesia Secunda, la Securisca, Iatrus și Appiaria, menționate de aceeași sursă literară (Or., XL, 11, 13, 16).

Până la aflarea de noi dovezi, interpretarea lui R. Vulpe rămâne valabilă, chiar și dacă s-a remarcat deja (și pe bună dreptate), că asemenea unități se distingeau în epocă nu după garnizoană, ci după numărul purtat inițial⁹, apelarea de *vexillatio* fiind utilizată doar pentru că existau mai multe formațiuni de același tip, ca și cum ar fi fost detașate dintr-o mai mare unitate comună¹⁰. Rezultă, așadar, lăsând deoparte alte interpretări, că era vorba la Capidava de o singură formațiune, *vexillatio equitum scutariorum* – amintită de o a doua dedicație cunoscută¹¹ – și devenită mai apoi *cuneus equitum scutariorum* și stabilită la Sacidava după anul 325¹².

Contribuția noastră epigrafică se concentrează asupra unui monument funerar inedit, fragmentar, descoperit în poziție secundară în cursul propriilor săpături arheologice din campania anului 1997, în sectorul III al cetății Capidava. Acesta este realizat din calcar alb și a fost tăiat în antichitate pe întreaga sa lungime, în vederea reutilizării ca material de construcție. Piesa măsoară 1,35 x 0,30 x 0,30 m și se distinge între monumentele cunoscute la Capidava printr-o dublă noutate: prima cu semnificație epigrafică, după cum se va vedea în rândurile de mai jos, cât și una de ordin artistic, date fiind elemente decorative absolut inedite pentru provincia romană de la Dunărea de Jos.

În câmpul superior, care măsoară 30 cm în lățime și 40 în lungime, pot fi

⁹ Vezi, spre exemplificare, IGLR, 110, pentru o inscripție de la Histria: ... *d[e]/vixillatio-/n[e] XII cata-/fractari(or)um* ...

¹⁰ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 114-115, inclusiv pentru inscripția de la Odessos, care amintește pe veteranul Flavius Victorinus și, iarăși o trupă purtând un număr (în sensul discuției de mai sus), *vexillatio II scutariorum*.

¹¹ O placă de calcar (dedicație pusă de un veteran lui *Deus Sanctus Aeternus*), aparținând în mod indubitabil Capidavei, în timpul săpăturilor arheologice din turnul mare de pe latura de vest: Gr. Florescu, *op.cit.*, nr. 44, p. 119-122 = IGLR, nr. 221: *Deo san[cto] aeterno/ ... providentia cuius locus/ ... et an I orum Vales/ ... min s veteranus/..... vixillati-/ [onis equitum sc]utarior-/ [um] u / m et ex vo[to]/[p]ro sal[utem] suam/.....filiorum suorum/ r s[u]orum et pro solida/ tutela iae popularum gratias refert/.....deu.*

¹² Vezi Al. Barnea, *op.cit.*, p. 212. *Contra* unei datări în secolul al IV-lea, vezi IGLR, p. 232: potrivit lui Em. Popescu, nu trebuie pierdut însă din vedere și faptul că în epocă se produc profunde reforme de ordin militar, motiv pentru care în organizarea militară a Scythiei sunt de admis două faze distincte pentru sfârșitul secolului al III-lea și la începutul celui următor (cel puțin pentru unele trupe): aceea din vremea lui Dioclețian și cea din timpul lui Constantin cel Mare. *Equites* din inscripția noastră ar aparține primei faze, abia în vremea celui de-al doilea împărat fiind organizați *cunei*. Potrivit reputatului epigrafist, pentru această datare timpurie pledează și faptul că altarele sunt dedicate unor divinități păgâne (*Hero*, divinitate tracică, respectiv *Deus Sanctus Aeternus*, divinitate orientală, identificată cu *Sol*), ceea ce se întâmplă foarte rar după anii 322-323, când raporturile dintre Licinius și Constantin sunt rupte definitiv. Apoi, după anul 322 chipul zeului *Sol* nu mai apare pe monede, motiv pentru care nu este de acord cu datarea lui Gr. Florescu, ulterioară anului 323.

observate succesiv următoare: astfel, în chenarul superior (cu o înălțime de 24,5 cm), apar în stânga o coloană canelată (torsadată), iar în acroteră trei frunze de lotus (sau acant) cu vârfurile întoarse spre stânga (spre exterior). Mai important este cel de-al doilea element decorativ, respectiv o porțiune dintr-un fronton triunghiular (25 x 30 cm lățime), urmat de un cadru drept, care face legătura cu chenarul inferior. Dimensiunile măsurate ale frontonului permit calcularea lățimii inițiale a monumentului (adică chenarul și câmpul inscripționat), acesta ajungând – după calculele noastre – la 65 cm.

În chenarul inferior (înalt de 40 cm), pot fi observate la stânga o coloană cu capitel de tip corintic. În câmpul afectat basoreliefului pot fi observate, mai departe, o piesă de mobilier (masă ?; casetă ?; coș ?; urnă ?; ladă ?), decorată cu un model traforat. Pentru această reprezentare artistică nu există în acest moment analogii cunoscute. Singura piesă de mobilier ce ar putea fi invocată pentru blatul superior circular și plat, continuată cu elemente de sprijin în rețea, este o masă pliantă, pentru care avem analogii din argint în tezaurul de la Hildesheim și în Pannonia, la Polgárdi¹³. Deasupra acesteia se găsește un vas cu corp globular și cu gât foarte lung (amforă ?), ce pare a fi decorat cu fructe sau flori, poate chiar ciorchini de struguri. În partea dreaptă a câmpului, mai pot fi văzute doar picioarele unui personaj secundar (servitor), orientat spre dreapta.

Câmpul inferior, la interiorul căruia apare și inscripția, este delimitat de un prim chenar decorat cu vrejuri de viță, ciorchini de struguri și frunze stilizate (măsurând 11 cm la partea superioară și de 13 cm pe laterală). Urmează un al doilea cadru, mărginind chiar câmpul inscripției, tăiat oblic spre interior și lat de 10 cm.

Câmpul inscripționat propriu-zis măsoară 51 x 9 cm. Textul are 13 rânduri trasate, liniile de scriere fiind bine marcate și săpate, iar mărimea literelor este de 2,7 cm pentru r. 1, iar pentru r. 2-13 de 3,1 cm.

Din punct de vedere tipologic, piesa se încadrează în categoria stelelor danubiene cu fronton și acrotere laterale înscrise, suprafața pieselor fiind împărțită în două câmpuri, cel pentru relief, respectiv cel al inscripției¹⁴. Pentru Moesia Inferior, exceptând o serie relativ compactă din teritoriul orașului Nicopolis ad Istrum, asemenea piese se concentrează în zona central dobrogeană.

¹³ Pentru bibliografia tezaurului de la Hildesheim, vezi S. Künzl, s.v. *Hildesheimer Silberfund*, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, XIV, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1999, p. 572-574 (*dreibeiniger Klapptisch*); A. Kaufmann-Heinimann, *Götter und Lararien aus Augusta Raurica*, *Forschungen in Augst*, 26, Augst, 1998, p. 81, nr. 189 (*Klappgestell*). Cea de-a doua asemenea piesă cunoscută este masa pliantă (*Zusammenklappbarer Tisch - Silberquadripus*) de la Polgárdi, datată în sec. IV p.Chr.: vezi *An der Grenze von Orient und Okzident. Die Geschichte der Völker auf Ungarischem Boden 400000 v.Chr. - 804 n.Chr.*, Führer durch die archäologische Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2003, p. 102-103, fig. 77-78.

¹⁴ Maria Alexandrescu-Vianu, *Contribution à une classification des stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, Dacia, N.S., 17 (1973), clasa AB, tipul VIII, p. 219-220, 228, pl. VIII; Sven Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Casa Libri, Leipzig, 2004, tip I (Profilgerahmte Stelen mit Dreiecksgiebel), forma I c (mit eingeschobenem Relieffeld), p. 44-45, Taf. 11, 15. Vezi și Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002, p. 202-219, pentru stelele funerare, schemele și mobilierul funerar înfățișat pe acestea.

Ele sunt realizate de către lăpiciști în primul rând la Tomis, urmând numeric piesele de la Capidava și Ulmetum, enumerarea putând continua și cu alte câteva monumente de la Axiopolis, Sacidava, Tropaeum Traiani, Durostorum sau Dionysopolis¹⁵.

În ceea ce privește inscripția propriu zisă, restituirea noastră este următoarea¹⁶:

- 1 AVR(elius) [.....]
QVI [militavit]
IN SA[cro comitatu]
ALENS[es?, Prae-]
- 5 POSITV[s vexillationis]
CAPID[avensium vixit]
ANN(os)–[... Menses ...]
DIES V [.....]
AMIC[o pientissimo et]
- 10 SIBI P[os(uit) et con-]
IVX V[..... et]
VAL V[in]
PAC[e requiescit]

r. 1 AVR(elius) – numele defunctului menționat în primul rând, dimpreună cu calitatea sa de *praepositus* din rândul 5, *infra*, amintesc izbitor de cel cunoscut din IGLR, 220 (Aurelius Valens, îndeplinind funcția de *praepositus equitum Scutariorum*), care pune zeului *Herron* – *Herrone* un altar *pro salute sua et vexillationis Capidabesium*;

r. 2 QVI – ceea ce urmează pronumelui relativ nu poate fi altceva decât un verb și, dată fiind apartenența militară a defunctului, se reîntregește, foarte probabil, prin *militavit* ...;

r. 3 IN SA – potrivit opiniei noastre, textul ar putea fi reîntregit: *in Sacro Comitatu*, respectiv *Sacro Palatio*. Fără să avem atestat în teritoriul Dobrogei cantonamentul principal al vreunei unități de *milites comitatenses* sau *palatini*¹⁷, două monumente epigrafice descoperite în provincia Scythia amintesc militari din armata de elită, aflată în imediata apropiere a împăratului¹⁸.

¹⁵ Sven Conrad, *op.cit.*, p. 45, Taf. 15.; Maria Alexandrescu-Vianu, *op.cit.*, p. 219-220. Pentru lăpiciștii care lucrează monumentele funerare de la Capidava și Ulmetum, vezi și Z. Covacef, *op.cit.*, p. 262-264.

¹⁶ Mulțumim în mod special prof.dr. Constantin C. Petolescu pentru bunăvoința cu care a acceptat să ne sprijine în publicarea piesei și pentru pertinentele observații epigrafice necesare unei citiri corecte a inscripției funerare.

¹⁷ Vezi Al. Barnea, *op.cit.*, p. 215. Apariția implicită a acestor unități de elită în Scythia trebuie legată de aceea a autorității imperiale în cel puțin două cazuri în cursul sec. al IV-lea p.Chr., episoade menționate de sursele literare cele mai importante din epocă. Este cazul războiului împotriva goșilor lui Athanarich dus de către Valens între anii 367-369 (Amm.Marc. XXVII; Zosimos, IV, 10 urm.), o nouă campanie împotriva barbarilor fiind ulterior condusă de către împăratul Theodosius, în anul 386 (Zosimos, IV, 35-40). Vezi și I. Barnea, *op.cit.*, p. 393-399, 405.

¹⁸ A. Aricescu, *op.cit.*, p. 121-122; vezi și Al. Barnea, *op.cit.*, p. 215.

Primul personaj militar, a cărui inscripție funerară a fost găsită la Troesmis, ne dezvăluie deopotrivă date importante referitor la carierele militare ale epocii. *Valerius Thumpus*¹⁹, este *lanciarus* în *Sacer Comitatus* (probabil) în vremea lui Dioclețian și, după ce își va fi terminat stagiul în această unitate de elită, devine *praefectus Legionis II Herculiae*. Prima unitate în care personajul nostru luptase (și se făcuse probabil remarcat, pentru a accede într-o formațiune de rang superior) este una de pe graniță, *Legio XI Claudia*, unde va reveni, spre sfârșitul carierei, încheindu-și cariera cu o funcție de comandă, între *milites limitanei*. O carieră foarte asemănătoare trebuie să fi urmat și defunctul *capidavens* în discuție.

Cel de-al doilea monument funerar, un epitaf descoperit la Ulmetum, în *territorium capidavense*, este pus de către soție pentru *Valerius Victorinus*²⁰, care fusese *biarc(h)us* (subofițer însărcinat cu aprovizionarea) în *Sacrum Palatium*, în slujba împăratului Licinius. *Valerius Victorinus* căzuse în luptele din Calcedonia (*Chrysopolis*), în anul 324;

r 4. *ALENS* – de remarcat urma unei litere, sub forma unei linii în josul câmpului: singura probabilă pare să fie S (vezi în r. 3 cum este realizat S din *sa[cro]*; apoi în r. 5 S pentru [(*prae*)]*positu(s)*; r. 8 pentru *dies*; r. 10 *sibi*). Pornind de la cea mai importantă sursă literară a epocii – *Notitia Dignitatum* –, unde, ne grăbim să atragem atenția, nu găsim însă nici o mențiune directă care să se potrivească cazului discutat aici, se poate imagina o reconstituire a numelui trupei în care activează defunctul, pornind fie de la numele imperial (de genul *milites Gratianenses*, *Valentinianenses*), ori poate cel al garnizoanei (de genul *milites Novaenses*, *milites Daphnenses*);

r 5. *POSITU(s)* – prin situarea în economia întregii inscripții, este improbabilă restituirea *positus*²¹, mult mai potrivită fiind, după părerea noastră, lectura rândurilor 4-8 prin ... *praepositus vexillationis Capidavensium vixit annos ... menses... dies V*, ceea ar urma în chip logic fiind numele celui care pune inscripția. În Scythia cunoaștem pe cale epigrafică câțiva *praepositi* din secolul al IV-lea, cum este Ursicinus (la Cius), Decius (la Aegyssus) și, eventual, un Marcianus la Salsovia²². Pe lângă *vexillatio equitum Solensium* atestată la Capidava, aflăm alte *vexillationes* din epoca Dominatului la Histria, Aegyssus și Salsovia²³.

¹⁹ Vezi IGLR, 236, Troesmis: *D(is) M(anibus)/ Val(erio) Thumpo qui/ militavit in leg(ione)/ XI Cl(audia) lectus in sacro/ comit(atu) lanciarus/ deinde protexit/ annis V missus/ pref(ectus) leg(ionis) II Hercul(iae)/ [e]git ann(is) II semise et/ decessit vixit ann(is)/ XXXV m(ensibus) III d(iebus)/ XI Aurel(ius)....* Pentru posibila apartenență la religia creștină a defunctului, vezi și Al. Madgearu, *A Note on the Christians' presence in the Sacer Comitatus before 313. A.D.*, în *Aevum, Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche*, LXXV, Gennaio-Aprile 2001, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, p. 111-117.

²⁰ Vezi IGLR, 206, Ulmetum, p. 213-215: *D(is) M(anibus)/ Val(erius) Victorinus/ biarcus qui militavi[t]/ in sacro palatio ann(is) VII[...]/ vix(it) ann(is) XL qui i(n) proe[li]-/ o [R]oamnorum Calced[o]-/ nia contra aversarios/ decessit honoris grati[a]/ sanxit ut perpetuos ho-/ norarique honesta r[e]-/ liquiaru[m] sepultur[a]/ consecr[ata] videatu[r]/ HVHI ? M[atrona] con[flux]/ pientissima viva s[e]-/ met bene meren[ti]/ compari suo me[m]ol-/ riam posuit. Piesa a fost descoperită de V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s. 2, t. 36, 1914, p. 386-387.*

²¹ Pentru *positus*, vezi IGLR, 30 (Tomis), stelă datată în sec. IV-V p.Chr.: *In hu(n)c tumulu-/ m est positus/ Terentius/ filius Gaio-/ ne amor(um) vigin-/ ti cinque mil-/itans inter sa-/ gittar(io)s iuniores.*

²² IGLR, 233 (Cius) ... et Ursicini *praepositi*; 270 (Aegyssus) ... *equitis vexillat(ionis) Egissesis ... ex prelepto Deci prepositi*; 272 d5 (Salsovia) unde Em. Popescu citește ... *Marciani praepositi* ...

²³ IGLR, 110 (Histria) ... *circitor d[e]/vixillatio-/n[e] XII cata-/fractari(or)um* ...; 270 (Aegyssus); 271 (Salsovia) ... a *prae(positis) et vexillat(ionibus) in Cast(ris) Salsoviensib(us)* ...

r. 9. AMIC – se poate observa în ruptura pietrei cel mai probabil litera C, fapt pentru care restituim, în continuarea rândului precedent, *amico*, urmat poate de un superlativ (*pientissimo*, ori *carissimo*)²⁴ et;

r. 10-11. SIBI P / IVX V ... – deși P este nesigur, căci în spărtura pietrei se păstrează doar hasta verticală a literei, am restituit prin *sibi p[osuit et con]/iux V[... et]*;

r. 12 VAL(*erius*) V(...) – probabil fiul defunctului. Antroponimul *Valerius* este unul frecvent atestat în ultimele decenii ale secolului al III-lea și în prima jumătate a veacului următor, pornind de la faptul că numele este purtat de către Dioclețian sau Constantin cel Mare (Caius Aurelius Valerius Diocletianus, respectiv Flavius Valerius Constantinus), ceea ce ar putea sugera, alături de alte elemente, o datare în această vreme. Se cuvine, poate, amintit în acest context faptul potrivit căruia ambele inscripții din epocă menționate mai sus (atât cea de la Troesmis, cât și cea de la Ulmetum) sunt monumente funerare ale unor Valerii – Valerius Thiumpus și Valerius Victorinus²⁵.

r. 13 – PAC – în ruptura pietrei se poate observa urma unei litere, care nu poate fi decât un C, motiv pentru care restituim cu formula creștină *in]/ PAC[re requiescit]*²⁶.

În altă ordine de idei, se cuvine amintit și faptul potrivit căruia în epoca trecerii de la păgânism la creștinism din primele decenii ale secolului al IV-lea descoperirile epigrafice mărturisesc o certă dualitate religioasă. Sunt frecvent întâlnite, spre pildă, situații în care dedicația *Dis Manibus* însoțește inscripții funerare creștine²⁷. Apoi, privitor la persistența tradițiilor funerare păgâne la începutul epocii Dominatului în Scythia, au fost deja descoperite până în acest moment un număr de opt inscripții²⁸, mai mult de jumătate aparținând unor

²⁴ IGLR, 188, 189, 206, 207.

²⁵ IGLR, p. 248.

²⁶ Variantele cele mai des întâlnite în inscripții sunt *depositus in pace*, *decessit in pace*, *obiit in pace*, *requiescit in pace*, *hic quiescit in pace*, *vixit in pace*, *benemerenti in pace*, foarte rar *in pace lesu recessit*. Vezi Orazio Marruchi, *Manuale di archeologia christiana* (IV ed.), Desclée & Co. Editori Pontifici, Roma, 1933, p. 202, 204-221; vezi și Orazio Marruchi, *Epigrafia christiana. Trattato (con una Silloge di antichi iscrizioni cristiane principalmente di Roma)*, în Manuali Hoepli, Milano, 1910, p. 75 (nr. 9), 88-89 (nr. 37), 90 (nr. 40), 102 (nr. 63), 103 (nr. 67), 142 (nr. 91), 156-157 (nr. 124-125), 162-163 (nr. 139-141, 143), 195 (nr. 205), 196-197 (nr. 206-2037), 208-209 (nr. 233-234), 212 (nr. 241-242), 213 (nr. 244), 214 (nr. 248-249), 215 (nr. 250), 225 (nr. 267-269), 317 (nr. 378), 320 (nr. 383), 327 (nr. 394). Pentru aceste informații aducem mulțumiri colegului drd. Romeo Cârjan, fost membru al Accademia di Romania din Roma. Pentru întreaga provincie a Scythiei, nu cunoaștem decât o singură inscripție de la Tomis, cu formula *complevit in pace*, datată târziu, în sec. V-VI p.Chr., vezi IGLR, 40; Ion Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1977, n° 19, p. 52, fig. 9.

²⁷ Vezi C.M. Kaufmann, *Handbuch der Altchristlichen Epigraphik*, Freiburg in Bresgau, 1917, p. 37, 55. Pentru provinciile de la Dunărea de Jos, vezi Al. Barnea, *Dacia Ripensis, Moesia Secunda et Scythia Minor entre paganisme et christianisme*, în *Analele Universității București, Istorie*, 44 (1995), p. 25-31; vezi și Al. Suceveanu, *Două inscripții inedite de la Histria, Pontica*, 31 (1998), p. 114-116.

²⁸ IGLR, 5, 17 (Tomis); 114 (Histria); 168 (Halmyris); 206, 208 (Ulmetum); 236 (Troesmis). Vezi și Al. Suceveanu, *loc.cit.*. Pentru tot cursul epocii Dominatului înregistrăm o așteptată, covârșitoare majoritate a inscripțiilor creștine, căci din cele aproximativ 300 cunoscute doar 20 sunt în mod clar păgâne: vezi Al. Barnea, *La Dobroudja aux IV^e-VII^e siècles n.è.*, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op.cit.*, p. 285-287.

oficiali, de obicei personaje militare, dar care nu depășesc cronologic jumătatea secolului al IV-lea²⁹.

În concluzie, monumentul funerar de la Capidava pare să fie cel al *praeposit*-ului Aurelius ... al unității staționate la sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea în garnizoana de pe limesul dunărean, fiind poate pus chiar *acelui Aurelius Valens* care dedica un altar (*aram posuit*) lui *Deus sanctus Hero* (sau *Herrone*) la Ulmetum, *pro salute sua et vexillationis Capidabesium*. Importanța științifică a stelei funerare discutate în rândurile de mai sus, este conferită prin calitatea sa de primă atestare explicită și aflată *in situ* a numelui cetății de la Capidava. Ea aduce totodată o nouă dovadă în sensul staționării în cetatea „de la cotul Dunării” a acelei *vexillatio equitum scutariorum* din vremea Tetrarhiei și până la punerea în operă a noi reforme militare la Dunărea de Jos de către Constantin cel Mare. Din punct de vedere artistic, se cuvine amintită calitatea excepțională a execuției lapidului, dată fiind datarea târzie a monumentului, cât și apariția unui inedit element decorativ, interpretat de noi ca posibilă masă pliantă. Acesta nu își află vreo analogie cunoscută în clasele și tipurile stelelor funerare cunoscute, atât din spațiul dobrogean, dar și din întreg restul spațiului moesic.

În sfârșit, epigrafa datează din perioada agitată a sfârșitului secolului al III-lea - primele decenii ale secolului al IV-lea, datare spre care ne îndreaptă inclusiv ductul literelor, decenii caracterizate de repetate persecuții religioase anticreștine. În mai puțin de un secol, religia creștină va reuși uimitorul salt de la statutul de religie ilicită - trecând prin faza intermediară de religie tolerată și devenind, la scurt timp, cea oficială – la cel de unică religie acceptată în cuprinsul întreg Imperiului roman. Ceea ce reține atenția în cazul piesei noastre, atât de tipică epocii tranzitorii în care este produsă, este tocmai suprapunerea dintre formula creștină finală - *in pac[e (re)quiescit]* – și relieful funerar al stelei, alcătuit după o schemă iconografică tradițională.

Greu de aflat – date fiind toate semnificațiile științifice ale epitafului discutat mai sus – un omagiu mai potrivit memoriei profesorului nostru drag, Radu Florescu, cel care și-a dăruit pentru mai bine de jumătate de veac inima, mintea și întreaga-i energie șantierului arheologic de la Capidava.

²⁹ Excepție fac piesele IGLR, 17 (Tomis); 208 (Ulmetum); Al. Suceveanu, *loc.cit.*

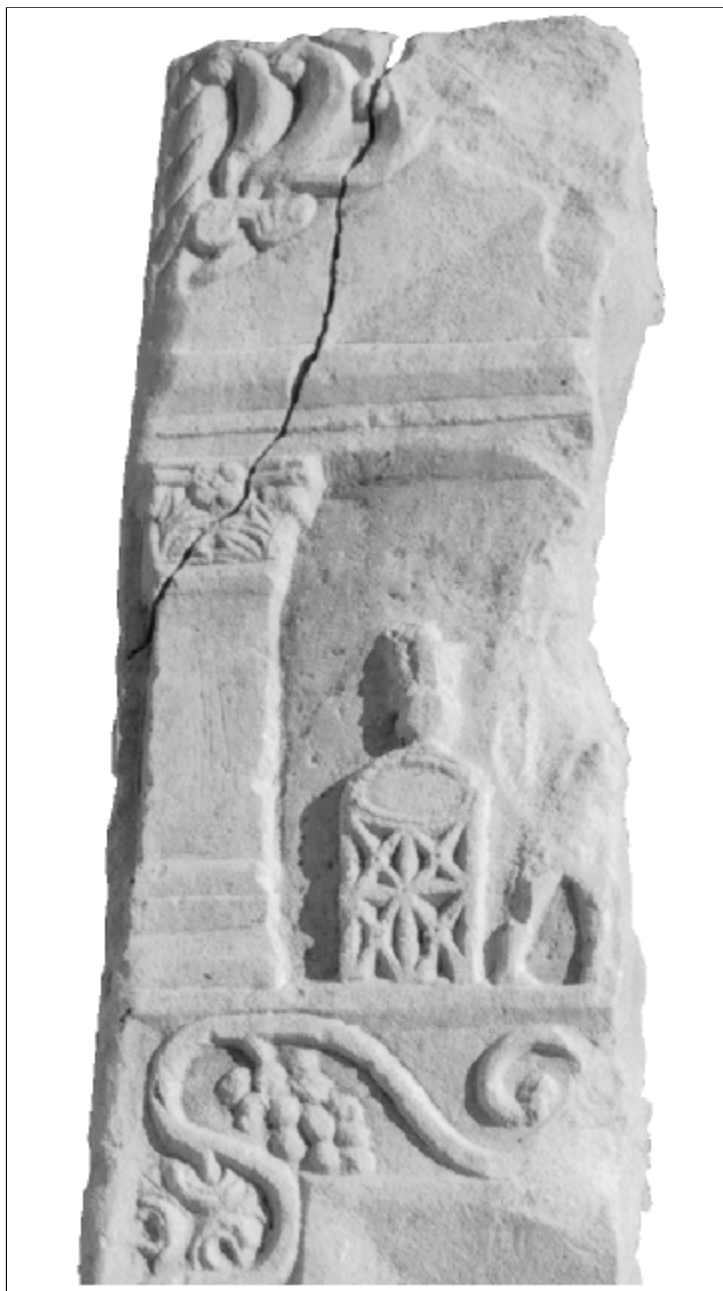


Fig. 1 – Detaliu artistic

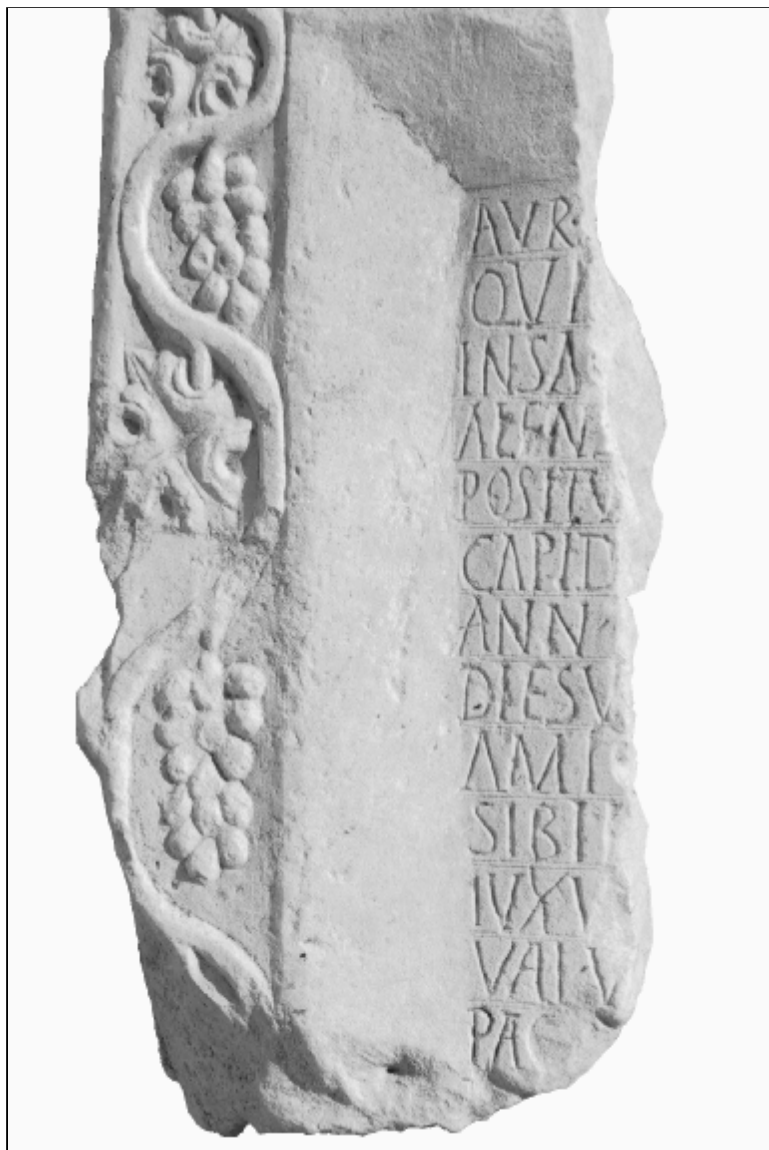


Fig.2 – Detaliu text inscripție



- 1 AVR(elius)·[.....]
 QVI [militavit]
 IN SA[cro comitatu]
 ALENŞ[es?, Prae-]
 5 POSITV[s vexillationis]
 CAPID[avensium vixit]
 ANN(is)·[... Menses]
 DIES V [.....]
 AMIÇ[o et]
 10 SIBI P[os(uit) et con-]
 IVX V[..... et]
 VAL·V[..... in]
 PAC[e requiescit]

Propunere de restituire a textului inscripției funerare
 a lui Aurelius, *Praepositus* din *vexillatio Capidavensium*.

Fig 3 – Reconstituire inscripție funerară

VEXILLATIO CAPIDAVENSIVM DANS UN NOUVEAU MONUMENT ÉPIGRAPHIQUE

Resumé

Dans le camp de Capidava a été mis au jour un nouveau monument à caractère funéraire. Il fut érigé vers la fin du III^{ème} - début du IV^{ème} siècle à la mémoire d'Aurelius..., préposé de la *vexillatio equitum scutariorum*. Ce commandant pourrait être Aurelius Valens, déjà connu grâce à une inscription trouvée à Ulmetum. Cette pièce confirme également de manière explicite le nom du site de Capidava. Du point de vue artistique, on mentionne un ornement inédit pour les stèles funéraires de Mésie: un meuble pliant. L'association des éléments décoratifs, suivant un schéma iconographique traditionnel, avec la formule chrétienne finale semble illustrer à la fois les hésitations artistiques et une dualité d'ordre religieux correspondant à cette époque antérieure à l'année 325.

CARIERA CENTURIONULUI M. CALVENTIUS VIATOR

Constantin C. PETOLESCU

Trei inscripții latine, provenind din trei locuri diferite ale împărăției romane, permit reconstituirea în linii mari a carierei acestui centurion legionar :

1. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Dacia). Altar de calcar; acum în Muzeul de istorie din Lugoj¹:

Eponab(us) et / Campestrib(us) / sacr(um), / M. Calventius / (5) Viator, > (centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), / exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) / C(ai) Avidi Nigrini, / leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Divinitățile *Eponae* proveneau din lumea celto-romană, fiind protectoare ale hergheliilor²; ele sunt asociate în dedicația de față cu *Campestres*, și acestea legate de domeniul cavaleriei romane și câmpul de instrucție.

Dedicantul, centurion al legiunii *IIII Flavia felix*, era detașat pe lângă comandamentul provinciei în calitate de instructor al călăreților din formațiunea de gardă a legatului Daciei. Guvernământul lui C. Avidius Nigrinus a fost încadrat de I. Piso între 110/112 și 115 (?)³; limita inferioară trebuie acum redusă la anul 114, când două diplome militare, de curând publicate, atestă la 3/4 mai 114 alt guvernator al Daciei: Q. *Baebius Macer*⁴.

2. *Gerasa* (Arabia). Altar de calcar, dispărut; inscripția este cunoscută după o copie din anul 1913⁵:

Pro salute / Imp(eratoris) Caes(aris) n(ostri) Traian(i) / Hadriani Aug(usti) p(atris)

¹ CIL, III, 7904; IDR, III/2, 205.

² Pentru cultul Eponei în Dacia, vezi: T. Lobüscher, în vol. *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (ed. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001, p. 207-211.

³ Vezi I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger* [Antiquitas, Reihe 1, Band 43], Bonn, 1993, p. 19-23, nr. 3; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. 149, nr. 2.

⁴ M. M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, Londra, 2003, nr. 224-225; Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004, p. 44-49, nr. 16.

⁵ G. L. Cheesman, *An Inscription of the Equites singulares imperatoris from Gerasa*, *Journal of Roman Studies*, 4, 1914 (1), p. 13-16; *Année épigraphique*, 1915, 42; M. P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti* [Beihefte BJ, 50], Bonn, 1994, p. 57-58, nr. 22.

p(atriciae) / Deaniae (sic) Aug(ustae) (5) equites sing(ulares) eius qui / hibernati sunt Antioch[i] / lae ad Chrysorhoan quae / et Gerasa hiera et asylo(s) et au/tonomos, quorum curam agit / (10) M(arcus) Calventius Viator, 7 (centurio) / leg(ionis) V M[a] / cedonicae, turmae V[III] / Flavi Titi, Statili Roma[ni] / Val(eri) Bassi, Cani August[ini], / [- - - -] Paterni, Ulpi Festi, (15) Ulpi Victoris, Ulpi Agrippini / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) / honoris et pietatis causa.

Pentru datarea acestei inscripții, Cheesman avea în vedere trei momente: anii 117/118, îndată ce Hadrian a primit domnia; anii 129/130, cu ocazia vizitei împăratului în Orient; câțiva ani mai târziu, cu ocazia războiului din Iudeea⁶.

La rândul său, M. P. Speidel consemnează că M. Calventius Viator provenea dintre călăreții legiunii IV Flavia (staționată pe timpul lui Traian în Dacia), din rândul cărora fusese promovat centurion⁷, fiind ulterior detașat ca instructor de echitație în garda guvernatorului C. Avidius Nigrinus. Dar la începutul domniei lui Hadrian, Nigrinus avea să fie executat din ordinul Senatului, din cauza participării, alături de alți trei consulari, la o conspirație împotriva noului împărat (vezi Hist. Aug., *Had.* 7, 1; vezi încă 7, 3 și 9, 3; Cassius Dio, 69, 25, 5; vezi și 23, 2)⁸. După părerea lui Speidel, autorul denunțului ar fi fost chiar M. Calventius Viator; drept recompensă, împăratul Hadrian l-ar fi primit în garda sa personală⁹. Așa se face că, mai târziu, în timpul călătoriei împăratului în provinciile orientale, Viator îl însoțește cu garda călare, fiind cantonat în iarna anilor 129/130 cu o parte din trupa sa la Gerasa în Arabia.

Conform scenariului închipuit de Speidel, ar însemna că Viator, după centurionatul în legiunea IV Flavia și misiunea de instructor în garda de însoțire a legatului C. Avidius Nigrinus, ar fi fost transferat (desigur într-un rang superior al centurionatului legionar) la Troesmis, în Dobrogea (unde staționa atunci legiunea V Macedonica); după aceea ar fi fost iarăși detașat în garda aceluiași Nigrinus și cu aceeași misiune de *exercitator equitum singularium*.

Soluția propusă de Speidel prezintă și un alt inconvenient. În situația descrisă, Avidius Nigrinus s-ar fi aflat la cârma Daciei cel mai devreme în 114 (căci la începutul lunii mai a aceluiași an este atestat ca guvernator al acestei provincii Q. Baebius Macer¹⁰) și ar fi putut rămâne aici până cel târziu în 117¹¹ (când guvernarea Daciei este deținută de C. Iulius Quadratus Bassus¹²). Prin

⁶ G. L. Cheesman, *loc. cit.*, p. 16.

⁷ De fapt, el trebuie să fi fost mai înainte *decurio* al unei *turma* de călăreți legionari; pentru existența acestui rang în cadrul cavaleriei legionare, vezi remarcă noastră din studiul publicat în vol. *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 243-244.

⁸ M. P. Speidel, *loc. cit.*, p. 58: «Calventius Viator war zuvor ein vielleicht aus den Reitern aufgestiegener Centurio der dakischen Legio IV Flavia und diente als *exercitator equitum singularium* des C. Avidius Nigrinus in Sarmizegethusa, als dieser wegen einer Verschwörung gegen Hadrian 118 hingerichtet wurde».

⁹ *Ibidem*: «Hadrian nahm Viator zweifellos deswegen daraufhin in seine eigene Leibwache auf, weil er diese Verschwörung verraten hatte. Die Legio V Macedonica, zu der Viator hier gehört, stand in Niedermoesien, wo Hadrian von der Verschwörung erfuhr».

¹⁰ Vezi *supra*, nota 4.

¹¹ Această datare este propusă și de Barbara Pferdehirt, *loc. cit.*, la nota 2 («Mitte 115 - 117»).

¹² Vezi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, p. 23-29, nr. 4; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, col. 149, nr. 3.

urmărire, în primăvara anului 118, când Hadrian ajungea în Moesia (probabil în Moesia Superior), Nigrinus nu se mai afla în Dacia; de altfel, între timp, el fusese eliminat fizic la Faventia (în Gallia Cisalpină), împărtaşind soarta celorlalți consulari complotiști.

Nouă ni se pare mai bună datarea propusă de Piso, care plasează legația lui Avidius Nigrinus în continuarea celei a lui D. Terentius Scaurianus; de altfel, prin 113/114 Nigrinus era trimis cu o altă misiune, în Achaia¹³. Urmașul său C. Baebius Macer va fi guvernat Dacia între 114/115-116/117, fiind înlocuit de C. Iulius Quadratus Bassus, cel mai târziu în 117 (vezi *supra*).

În ceea ce privește pe M. Calventius Viator, considerăm că, după misiunea pe lângă consularul Nigrinus, a fost transferat în legiunea V Macedonica, la Troesmis, în Moesia Inferior; izbucnind războiul cu parții, a fost probabil trimis, împreună cu o vexilație din această legiune, în campania orientală. În acest război, consularul P. Aelius Hadrianus a avut comanda unui corp expediționar, din care au făcut parte fără îndoială și trupe din provinciile dunărene¹⁴; cu acest prilej, el îl va fi cunoscut și pe M. Calventius Viator. Atunci, ori abia după ce Hadrian a primit guvernarea provinciei Syria, Viator va fi avut o misiune pe lângă comandamentul provincial, poate tot ca *exercitator equitum singularium*, dacă nu chiar comandant cu titlu provizoriu al acestora; Speidel este de părere că expresia *quorum curam agit* este echivalentă cu titlul de *praepositus* al acestor călăreți¹⁵. După primirea domniei, garda de *equites singulares* a guvernatorului Syriei (8 *turmae*, în total circa 250 de călăreți, după aprecierea lui Speidel), devenea prima gardă de însoțire a noului împărat (*equites singulares eius* sc. *Augusti*).

Remarcăm de asemenea că în această inscripție, numele împăratului Hadrian nu este însoțit de vreun titlu, afară doar de cel de *pater patriae*, pe care însă l-a refuzat de îndată (Hist. Aug., *Hadr.* 6)¹⁶; aceasta pledează în plus pentru datarea inscripției la începutul domniei lui Hadrian. În acel an (117), detașarea lui Viator din legiunea V Macedonica era încă valabilă, pentru a fi consemnată în inscripția de la Gerasa.

Această inscripție este încă o dovadă a participării unui detașament din legiunea V Macedonica la războiul cu parții¹⁷.

3. O a treia inscripție, de la Lambaesis (Numidia), conținând un fragment din discursul rostit de împăratul Hadrian în fața călăreților din *ala I Pannoniorum*, cu ocazia inspecției din anul 128 la armata romană din Africa de Nord, consemnează

¹³ Vezi în această privință și opinia lui B. E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm, 1991, p. 77 (nota 28), 95-96.

¹⁴ Astfel, inscripțiile vorbesc despre prezența în Orient a unor detașamente din legiunile provinciei Dacia: *I Adiutrix*, *IV Flavia* și *XIII Gemina* (vezi C. C. Petolescu, *Dacia*, N.S., 33 (1989), p. 253-254); vezi și nota 17, *infra*.

¹⁵ M. P. Speidel, *op. cit.*, p. 58: «Der Ausdruck *curam agens* entspricht dem Range eines zeitweilig beauftragten *praepositus*...»

¹⁶ Vezi și Cheesman, *op. cit.*, p. 16.

¹⁷ O altă inscripție, de la Berytus, de curând publicată (*Année épigr.*, 1998, 1435), lasă de asemenea să se întrevadă că la acest război a participat și un detașament din legiunea V Macedonica (vezi C. C. Petolescu, *SCIVA*, 52-53 (2001-2002), p. 284, nr. 878).

la un moment dat cuvintele¹⁸:

VIATORIAM IN COMMAGENORUM CAMPOS ALLETE[- - -]

J. Gagé separa primul cuvânt în două: *viator iam*; întorcându-se spre anturajul său, împăratul ar fi ordonat: "Maintenant, mon *viator*, allons au champ des Commagénien!" Cum *viator* nu apare nicăieri printre rangurile din armata romană, Marcel Leglay considera că este vorba de un antroponim, identificându-l cu M. Calventius Viator din inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Gerasa¹⁹. În acest caz, el ar apărea în inscripția de la Lambaesis în calitate de tribun al călăreților din garda imperială (*equites singulares Augusti*).

LA CARRIÈRE DU CENTURION M. CALVENTIUS VIATOR

Résumé

M. Calventius Viator, centurion de la IV^{ème} légion Flavia felix est mentionné premièrement dans une inscription de Sarmizegetusa (CIL, III, 7904 = IDR, III/2, 205), avec la mission de responsable d'entraînement des cavaliers de la garde de C. Avidius Nigrinus, gouverneur de la Dacie à l'époque de Trajan.

Une autre inscription, provenant de Gerasa (en Arabie), dédiée à la déesse Diane pour le salut de l'empereur Hadrien, est l'offrande des *equites singulares eius* (= *Augusti*), sous les ordres de M. Calventius Viator, centurion de la V^{ème} légion Macedonica (Année épigr., 1915, 42). On croit que cette dédicace est occasionnée par la visite de l'empereur Hadrien dans la province de Syrie et le cantonnement de ses *equites singulares* à Gerasa au cours de l'hiver 129/130.

A notre avis, un détachement de la V^{ème} légion Macedonica participa à la guerre parthe de Trajan. Après la guerre, notre Viator fut détaché probablement dans la garde du corps de P. Aelius Hadrianus, légat de Syrie en 117; immédiatement après l'avènement d'Hadrien, Viator est attesté en qualité de commandant à titre provisoire (*quorum curam agit*) des *equites singulares Augusti* cantonnés à Gerasa (l'hiver 117/118).

Plus tard, en 128, Viator est attesté semble-t-il dans une inscription de Lambèse (CIL VIII, 2532 = 18042; ILS, 2487), à l'occasion de la visite de l'empereur Hadrien en Afrique, éventuellement en qualité de tribun des *equites singulares Augusti*.

¹⁸ CIL, VIII, 2532 = 18042; ILS, 2487.

¹⁹ Pentru discuție: M. Leglay, în *Mélanges d'histoire ancienne offerts à W. Seston*, Paris, 1974, p. 277 și urm. (*non vidī*; citat după Année épigr., 1974, 724); idem, *Le discours d'Hadrien à Lambèse (128 ap. J.-C.)*, în *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár 30.8 - 6.09 1976* (ed. J. Fitz), Budapesta, 1977, p. 545 și urm. (p. 548: «Et je comprendrais volontiers les mots suivants, aux pris d'une correction de lecture: IN COMMAGENORVM CAMPO SALLITE = "Vous (les cavaliers de l'aile de Pannoniens venus ici pour l'exercice), qui êtes sur le champ de manoeuvre des Commagénien, dégagez!"»).

LES TROUPES DE DACIE ET LES DIEUX : LES TÉMOIGNAGES COLLECTIFS DE PIÉTÉ

PIAE MEMORIAE MAGISTRI RADU FLORESCU

Mihai POPESCU

De Trajan à Gallien, voire Aurélien l'institution militaire joue un rôle essentiel dans l'existence et le fonctionnement des trois provinces nord-danubiennes. L'évocation des «troupes» nous renvoie à l'idée d'unités actives, ce qui exclut du débat les manifestations des vétérans. De surcroît, les «témoignages collectifs» suggèrent la présence d'unités entières, éventuellement de groupes spécifiques de militaires, sans prise en compte des dédicaces familiales. Les termes de «dieux» et de «piété» focalisent la discussion sur l'ensemble de croyances et de pratiques ayant pour objet les rapports de l'homme avec la divinité ou le sacré, donc sur la religion. Ainsi, il nous importe de signaler quelles divinités marquant l'imaginaire collectif sont sollicitées afin de renforcer la solidarité, l'esprit de corps ou la loyauté politique de ces groupes humains selon un schéma déjà proposé par Alfred von Domaszewski¹. Notre dossier provincial ne se contente pas seulement des acquis de l'épigraphie et tente d'élargir l'horizon grâce aux données offertes par l'iconographie et l'archéologie.

L'agencement des unités militaires romaines se réalise autour du symbole le plus prégnant: l'enseigne². Autour de ces objets investis d'une nature sacrée se noue l'esprit de corps de l'unité. Ils sont les véritables divinités des unités,

¹ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, in *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 14 (1895), p. 1-124. Un très utile apport sur l'état des recherches historiographiques concernant la religion dans l'armée romaine chez E. Birley, *The Religion of the Roman Army: 1895-1977*, ANRW, II, 16.2 (1978), p. 1506-1541.

² Voir la contribution essentielle apportée au débat par A. von Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere*, (*Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien* 5), Wien, 1885, p. 1-28.

prééminents par rapport aux autres dieux à l'intérieur des camps³. Sujets de dévotion, ils étaient gardés dans des pièces attenantes aux commandements.

Les enseignes perpétuent la tradition et l'honneur de la troupe. Leur perte cause la dissolution de l'unité. Les hommages qui leur sont rendus intègrent les recrues dans une glorieuse histoire vécue par les prédécesseurs et facilitent la pérennité de la coutume dont les soldats sont à la fois créateurs et gardiens. Faire de ces symboles un socle commun d'identité accroît la solidarité du groupe et la légitimité des officiers. Ils sont à la base de l'ordre politique et idéologique dans les croyances de l'Etat. Rappel spontané des devoirs de loyauté envers l'autorité impériale, ils font la fierté des militaires et fournissent les gages nécessaires de discipline et de respect de l'ordre. En échange de sa reconnaissance et de sa fidélité, les enseignes garantissent à la troupe son existence, son bien-être, ainsi qu'une vie propre liée à celle de Rome. En les voyant, les soldats ne peuvent pas oublier la place qu'ils occupent à la fois dans leur nouvelle famille, l'armée, et dans le monde civil⁴.

On expose les enseignes de la troupe dans les moments essentiels de son histoire. On connaît leur charge affective à travers les témoignages concernant le serment. Le calendrier militaire découvert à Doura-Europos nous a révélé l'existence d'une fête propre à l'armée qui leur est intégralement dédiée: *Rosaliae signorum*. A défaut de certitude, diverses hypothèses furent en effet proposées : purification de type *lustratio*, cérémonie de début de campagne, commémoration de la victoire ou de la naissance des enseignes, solennité du jour du recrutement⁵.

Sur la colonne trajane, la personne impériale est placée au centre de la narration iconographique. Le prince est également mis en valeur par la présence des étendards hissés autour de lui. L'autre grand bénéficiaire de l'hommage est l'armée en tant que collectivité. Une cinquantaine d'images nous permettent de comprendre l'importance de l'élément religieux dans le déroulement de la guerre, pour les Romains comme pour les Daces.

³ Voir les textes littéraires utilisés par: *Idem*, art. cit., p. 2-16; C. Renel, *Cultes militaires de Rome. Les enseignes* (Annales de l'Université de Lyon – II, 12), Lyon - Paris, 1903, p. 23-26; H. Ankersdorfer, *Studien zur Religion des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian*, Diss. Konstanz, 1973, p. 27-44. Il s'agit de : Suétone, *De uita Caesarum*. Caligula, 14, 5 (*aquilas et signa Romana Caesarumque imagines adorauit*); *Ibidem*, Vitellius, 2, 6 (*ad ueneranda legionum signa pellexit*); Tertullien, *Ad nationes*, 1, 12 (*itaque in uictoriis et cruce colit castrensium religio si signa adorant signa deierant signa ipsi praefert*); *Idem*, *Apologeticum*, 16, 8 (*religio Romanorum tota castrensium signa ueneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeposit*); Végèce, *Epitome rei militaris*, 3, 8 (*prima igitur signa locis suis intra castra ponuntur, quia nihil est uenerabilius eorum maiestate militibus*). De récents travaux épigraphiques complètent nos connaissances: P. Herz, *Honos Aquilae*, ZPE, 17, 2, 1975, p. 181-197 et AE, 1988, 984; 1993, 1571; 1994, 248-249.

⁴ O. Stoll, *Excubatio ad signa. Die Wache bei den Fahnen in der römischen Armee und andere Beiträge zur kulturgeschichtlichen und historischen Bedeutung eines militärischen Symbols*, St. Katharinen, 1995, p. 35-38.

⁵ A. S. Hoey, *Rosaliae signorum*, *The Harvard Theological Review*, 30 (1937), p. 18-25; H. von Petrikovits, *Sacramentum*, in *Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere in Honour of his Retirement from the Chair of the Archaeology of the Roman Empire*, University of Oxford, 1983 (éd. Brian Hartley – John Wachter), Gloucester, 1983, p. 192.

On distingue très souvent des scènes de marche ou de lutte. Les allocutions d'encouragement et de motivation prononcées par l'empereur sont écoutées par les soldats rassemblés derrière leurs bannières⁶. De même, les conseils de guerre ou les préparatifs des attaques se déroulent à l'ombre des dieux de la troupe⁷. Deux scènes mettent en évidence l'importance accordée à la protection et à la sauvegarde des enseignes, encadrées par deux militaires en faction à l'entrée des camps, prêts à les défendre. Selon les règles assez rigoureuses de l'architecture militaire, la chapelle des enseignes se trouvait le plus souvent dans l'axe de la *uia praetoria*, au fond des *principia*, dans une pièce bâtie en pierre, gardée en permanence par des sentinelles⁸.

Respect des traditions, piété et efficacité sont les maîtres mots de l'action sacrificielle de l'empereur. Parce qu'on a voulu associer à la piété et à la vertu du prince celles de l'armée, les étendards sont solidaires des interventions de Trajan. Nous pouvons ainsi songer à des offrandes pour Jupiter ou d'autres divinités vouées à protéger l'empereur durant son voyage et ses combats et à garantir son retour⁹.

A la fin du deuxième voyage vers la Dacie, Trajan pratique une libation sur la rive droite du Danube, devant une fortification aux pieds du pont de Drobeta. Il s'agit soit de la consécration du pont d'Apollodore, soit d'une réponse à l'offensive dace, soit d'un vœu solennel pour le bien-être impérial, soit enfin de l'invocation d'Honos et Virtus qui se pratiquait tête dévoilée¹⁰.

Nous retrouvons le prince *uelato capite* à trois reprises, à l'occasion de cérémonies propitiatoires avant le déclenchement, qui ici est également grand pontife, ont pour but de des opérations militaires. Ces sacrifices solennels, pratiqués par un général en campagne purifier l'armée et accessoirement les camps dans lesquels ils se déroulent. Autour des murs défilent les trois animaux des *suouetaurilia*, conduits par des victimaires au son de la musique. Les divers instruments représentés rappellent la fonction magique de la musique rituelle de

⁶ C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule in Rom*, Berlin, 1896-1900, pl. X, XVII, XLII, LIV, LXXVIII, CXXIV-CXXV, CXXXVII.

⁷ *Ibidem*, pl. CV, CXIII, CXXVIII. Voir également A.-M. Leander Touati, *The Great Trajanic Frieze. The Study of a Monument and of the Mechanisms of Message Transmission in Roman Art* (Skifter utgivna av Svenska Institutet i Rom. Acta Instituti Romani Regni Sueciae, 4°), 45), Stockholm, 1987, p. 16 et 22.

⁸ O. Stoll, *Die Fahnenwache in der römischen Armee*, ZPE, 108, 1995, p. 107-118.

⁹ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. LXXXIV-LXXXVI; L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London, 1971, p. 176-177; R. Florescu, in I. Miclea, *Columna*, Cluj, 1971, p. 119-124; S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *La Colonna Traiana*, Torino, 1988, p. 148-150; F. Lepper, S. Frere, *Trajan's Column. A New Edition of the Cichorius Plates*, Gloucester - Wolfboro, 1988, p. 133-136; G. M. Koeppel, *Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IX : Der Fries der Trajanssäule in Rom 2 : Der zweite dakische Krieg sz.*, BJ, 192 (1992), p. 68-69; R. Bode, *Der Bilderfries der Trajanssäule. Ein Interpretationsversuch*, BJ, 192 (1992), p. 161.

¹⁰ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. XCVIII-XCIX; L. Rossi, *op. cit.*, p. 183; R. Florescu, *op. cit.*, p. 144-146; I. Richmond, *Trajan's Army on Trajan's Column*, 2ème éd., Rome - London, 1982, p. 36; F. Lepper, S. Frere, *op. cit.*, p. 148; G. M. Koeppel, *art. cit.*, p. 78-79; R. Bode, *art. cit.*, p. 164.

sacrifice¹¹. L'autre élément constant est la présence indéfectible du public militaire et des assistants nécessaires pour accomplir la libation, tels le camille et le joueur de flûte.

Aussitôt le fleuve franchi pour la première fois, le pieux Trajan exécute un rite pour plusieurs dieux ou seulement Mars, avant la campagne offensive. Sans faille, la fidélité de l'armée est soulignée par l'accumulation d'étendards derrière la personne impériale qui prie devant les *principia* du camp. L'idée de consensus autour de l'action et des vertus de l'empereur exclut l'apparition de dissensions internes et unifie toute la société¹².

Une année plus tard, après une nouvelle traversée du Danube, le commandant suprême rejoint ses forces avancées. Toutefois, avant de leur intimer l'ordre de reprendre l'offensive, il réitère le sacrifice purificateur et prend les auspices. A quelques détails près, cette scène se répète dans la colonne¹³.

Les dieux reçoivent les mêmes gages d'attention au début de la seconde guerre. Un seul élément différencie le relief des deux précités : l'absence des étendards. Cependant, nous pouvons supposer que Trajan pratique un rite propitiatoire pour la guerre, donc affirmer que même si cette image est plus dépouillée du point de vue artistique que les deux autres, porteuses d'une symbolique analogue, la réalité voulait que les étendards fussent présents à cette cérémonie¹⁴.

Jupiter fut le compagnon privilégié de l'aventure coloniale romaine. Il devait son statut à sa fonction de principale divinité du panthéon et de protecteur de l'Etat, des provinces et de l'empereur, ce qui l'identifiait à l'ordre politique. Ses compétences universelles étaient renforcées par l'aspect militaire. Honoré par un culte officiel, conservateur par son rituel et ses significations, il s'adressait plutôt à la conscience collective, ce qui le plaçait dans une position idéale pour recevoir les messages de loyauté. Il joua ainsi un rôle prédominant dans l'idéologie impériale¹⁵.

Parmi les témoignages collectifs recueillis en Dacie, il porte le plus souvent les épithètes superlatives *Optimus Maximus*. La grande fréquence de cette appellation le distingue des autres aspects joviens hérités le plus souvent de

¹¹ G. Wille, *Musica romana. Die Bedeutung der Musik im Leben der Römer*, Amsterdam, 1967, p. 36-38; M. P. Speidel, *Eagle-bearer and Trumpeter. The Eagle-standard and Trumpets of the Roman Legions Illustrated by three Tombstones Recently Found at Byzantion*, BJ, 176 (1976), p. 154.

¹² C. Cichorius, *op. cit.*, pl. VIII-IX; L. Rossi, *op. cit.*, p. 134-135; R. Florescu, *op. cit.*, p. 20-21; S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *op. cit.*, p. 149-150; F. Lepper, S. Frere, *op. cit.*, p. 58; G. M. Koepfel, *Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit VIII : Der Fries der Trajanssäule in Rom 1 : Der erste dakische Krieg sz. I-LXXVIII*, BJ, 191 (1991), p. 141-144; R. Bode, *art. cit.*, p. 135.

¹³ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. LIII; L. Rossi, *op. cit.*, p. 158; R. Florescu, *op. cit.*, p. 74-75 ; S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *op. cit.*, p. 337; F. Lepper, S. Frere, *op. cit.*, p. 100 ; G. M. Koepfel, *art. cit.*, p. 177-178; R. Bode, *art. cit.*, p. 156.

¹⁴ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. CII-CIII; L. Rossi, *op. cit.*, p. 185-186; R. Florescu, *op. cit.*, p. 150-151; S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *op. cit.*, p. 446-448; F. Lepper – S. Frere, *op. cit.*, p. 157; G. M. Koepfel, BJ (192), 1992, p. 82-83; R. Bode, *art. cit.*, p. 136.

¹⁵ J. R. Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, ANRW, II, 17.1 (1981), p. 101-102.

l'époque républicaine. Un monument présente un autre aspect de la divinité suprême. La maîtrise de la foudre et du tonnerre rappelle son omnipotence créatrice et destructrice. Au III^e siècle, à Samum, la I^{ère} cohorte *Brittanica* érige un autel¹⁶ à Jupiter *Fulgurator*¹⁷, pour le salut impérial.

L'invocation réitérée de Jupiter par l'intégralité d'une troupe auxiliaire est considérée comme une expression de la religion officielle de l'armée¹⁸. A deux reprises, probablement en concordance avec le calendrier religieux observé par la troupe, Caius Pomponius Cassianus¹⁹, qui se trouve à la tête de la II^e cohorte de Commagéniens, endosse l'habit de prêtre²⁰.

Les textes épigraphiques mentionnent le nom de l'unité et celui du commandant, qui se charge d'accomplir les rites au début de l'année, à l'occasion du renouvellement du serment collectif de fidélité à l'empereur. La reconduction du contrat moral était garantie devant le dieu souverain. Cependant, si l'absence de critères chronologiques certains nous permet de prendre en compte d'autres dates marquantes dans la vie religieuse du camp, comme les anniversaires de naissance ou d'investiture de l'empereur, il nous est plus difficile d'ajouter à ce dossier les inscriptions placées à titre individuel par les autorités en charge des régiments auxiliaires et irréguliers²¹.

L'accomplissement d'un vœu pour Jupiter par le préfet en tant qu'individu peut signaler son arrivée ou son départ du commandement. Cette tradition est bien représentée à Inlăceni. Le culte de Diane y bénéficie également d'un accueil très chaleureux, dû à une autre tradition perpétuée par les préfets de la IV^e cohorte d'Hispaniens. On retrouve une relation semblable établie entre Némésis et les bénéficiaires de Samum. Publius Didius Italicus²², venu de Maurétanie Césarienne, accomplit un sacrifice à Jupiter au nom de la troupe²³. Il dévoile, par ailleurs, ses intimes croyances en érigeant un autel à Liber Pater²⁴. L'attachement au culte de ce dieu fait probablement partie de son patrimoine religieux initial, rappelant la divinité ancestrale de Septime Sévère. En outre, il répond aux ordres

¹⁶ CIL III, 821: Ioui Fulg(uratori)/ pro salute/ dd(ominorum) nn[[(ostrorum)....]/...../]] Augu(storum) c(o)h(ors)/ prima Britta(nica) (milliaria)/ u(otum) l(ibens) p(osuit).

¹⁷ Voir le dossier présenté par I. Piso - M. Drămbărean, *Fulgur conditum*, AMN, 36/I (1999), p. 109-110.

¹⁸ A. von Domaszewski, *art. cit.*, p. 27-28.

¹⁹ PME II, P 74.

²⁰ CIL III, 7848 = IDR III/3, 78: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ coh(ors) II F(l)(auia)/ Com(magenorum) cu(i)/ praeest/ C(aius) Pompo(nius) Cas(sianus)/ praef(ectus)/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

CIL III, 7849 = IDR III/3, 79: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ coh(ors) [II F(l)(auia)]/ C[om(magenorum) cu(i)/ praeest/ [C(aius) Pom]pon[us] Cassi[a]nu[s] praef(ectus)/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

²¹ I. A. Richmond, *The Roman Army and Roman Religion*, in *Bulletin of the John Rylands Library Manchester*, 45, 1962, p. 187.

²² PME V, D 7 bis.

²³ CIL III, 6257 = IDR III/4, 278: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ coh(ors) IIII Hispan(orum)/ eq(uitata) cui prae/est P(ublius) Didius/ Italicus praef(ectus)/ domi Maure(tania) Caesa(rens) u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

²⁴ IDR III/4, 284.

donnés par son patron divin en lui érigeant un autel dans la pièce qui contenait les archives.

A Micia, Jupiter cautionne les œuvres d'évergétisme, comme le montre la cérémonie qui s'est déroulée à l'occasion de l'inauguration d'une construction, peut-être la réfection en pierre de la salle d'entraînement des militaires. Grâce à l'effort des militaires d'au moins sept unités auxiliaires rassemblées dans deux détachements, le projet fut mené à terme. Les commandants successifs de la II^{ème} cohorte *Flauia* de Commagéniens, dont Iulius Terentianus²⁵, placent leur réalisation sous la tutelle de la divinité protectrice des militaires et de l'Etat et prient pour le salut de l'empereur Septime Sévère et de ses fils²⁶.

Ainsi que le montre cet exemple, les cohortes n'avaient pas l'apanage de ce type de célébrations. Dans la première moitié du II^{ème} siècle, toujours à Micia, le préfet Caius Valerius Gracilis²⁷ s'acquitte de ses devoirs au nom de la I^{ère} aile *Bosporanorum*²⁸. Le préfet Caius Caelius Salvianus²⁹ agit pour le compte de la II^{ème} aile de Pannoniens de Gherla³⁰.

Il semblerait que durant la période trouble du règne de Maximin le Thrace, la I^{ère} cohorte de Vindéliens ait choisi d'ériger un autel à Jupiter dans les *principia* du camp de Tibiscum,³¹ pour le salut du gouverneur Quintus Iulius Licinianus³².

On retrouve d'autres groupes qui accomplissent des vœux pour Jupiter : des vétérans impliqués dans la gestion locale à Micia³³ célébrant leur retraite légionnaire³⁴. Il en est de même pour trois gradés à Samum³⁵, pour deux couples de soldats³⁶ et de bénéficiaires consulaires³⁷, tous issus de la XIII^{ème} légion

²⁵ PME I, I 132.

²⁶ CIL III, 1343 = IDR III/3, 77: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ pro [s]alu[te]/ dd[[d(ominorum)] nn[[n(ostrorum)]]/ [Seueri] et Anton(ini)/ [[et Getae Caes(aris)]]/ [...]cuil[...]dep/ a[l]jae Ba[t(auorum) (milliariae)] al(ae) Cam(pagonum)/ sub cur(a) Iul(ii)/ Tere(n)tiani pra(e)f(ecti)/ coh(ortis) II Fl(aui)ae Com(m)agenorum coh(ortis) I Alp(inorum)/ n(umeri) M(aurorum) Tib(iscensium) n(umeri)/ [G]erm[(anicianorum) n(umeri) Cam(p)estr(orum)...../...]s[...../...] mo[...]i[.../praefect]us coh(ortis) I[I Flauia/Comma]g(enorum)....].

²⁷ PME II, V 14.

²⁸ CIL III, 1344 = IDR III/3, 76: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ al[a] I Bos/por(anorum) cui/ praest/ C(aius) Val(erius) Gra(cilis) praef(ectus)/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

²⁹ PME I, C 33.

³⁰ I. I. Russu, *Inscripții din Dacia, Materiale*, 6 (1959), p. 872, n° 3: I(oui) O(ptimo) M(aximo)/ ala II Pa/nnonior/um cui [p]r/aeest C(aius)/ Cae[lius]/ Sal[uianus]/ pr[ae]fectus.

³¹ I. Piso – D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, AMN, 36/I, 1999, p. 97-98, n° 3, fig. 4a-b: I(oui) [O(ptimo) M(aximo)]/ pro sa[lut]em/ [[Q(uinti) Iul(ii)]] [Lic]in/[iani].../...../...]s[.../coh(ortis) I Vin]d(elicorum) (milliariae)/ [...]au[.../...]s [...]...../...]r[...].

³² I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger (Antiquitas 43)*, Bonn, 1993, p. 201-203.

³³ I. I. Russu, *Veterani et cives romani Micienses*, SCIVA, 31, 3 (1980), p. 446-448. Voir la situation comparable aux bouches du Danube: A. Aricescu, *The Army in Roman Dobruđa (British Archaeological Reports, International Series 86)*, Oxford, 1980, p. 105.

³⁴ CIL III, 7754 = IDR III/5, 174; CIL III, 1078 = IDR III/5, 198.

³⁵ CIL III, 824 (= 7632).

³⁶ CIL III, 1042 = IDR III/5, 145.

³⁷ CIL III, 1039 (= 7755) = IDR III/5, 138.

Gemina. A Sarmizegetusa, des recrues en route pour Apulum l'honorent en association avec Mars Auguste, pour le salut du gouverneur³⁸.

La popularité de Mars en Dacie repose, en majorité, sur la piété des soldats. Son culte investit les garnisons, porté autant par son caractère officiel que par des manifestations privées. Il est vrai que sa pénétration n'a rien d'inhabituel dans les provinces situées en première ligne pour la défense de l'empire et accueillant pour cette raison une partie de la population sous les armes.

Dès la fin des hostilités qui les ont probablement opposés aux Iazyges, alliés de Décébale, les auxiliaires de la cohorte d'Hispaniens prient en commun pour le salut de l'empereur triomphant. A Vrsac, ils s'adressent à Mars et à la Victoire³⁹, association qui répond à un modèle culturel très répandu⁴⁰. Cependant, la lecture proposée n'est pas la seule valable. A la première ligne, la lettre « V » pourrait symboliser le commencement d'une épithète divine, par exemple *Victor* ou *Ulltor*. Cette hypothèse est crédible si nous songeons qu'à la même époque se construisait le *Tropaeum Traiani* pour effacer la disgrâce de la défaite et venger sans état d'âme les camarades tombés sur le champ d'honneur⁴¹.

On est dans l'impossibilité d'établir une chronologie pour la pénétration du culte car les troupes rendent hommage à la divinité guerrière au moins jusqu'à l'époque de Gordien. Il en est de même pour le type d'invocation, censé préserver le prince et manifester la loyauté. L'emploi de l'épithète Auguste, parfois associée aux formules précédentes⁴², entre dans le même cercle d'intérêt qui tente de circonscrire l'aspect politique de la divinité. A cette liste on peut ajouter la colonne découverte dans la basilique du camp de Tibiscum dans un contexte similaire à celui de l'autel dédié au même endroit à Jupiter⁴³.

Les autres épiclèses présentent Mars comme celui qui marche pour faire la guerre⁴⁴, donc susceptible d'apporter la réussite et la protection aux individus et au groupe. A Micia, les soldats de la II^e cohorte *Flauia* de Commagénien, placés sous les ordres de Caius Vettius Sabinianus⁴⁵, futur gouverneur des Dacies vers 180-182, honorent Mars *Gradiuus* en 157/158⁴⁶. Le même aspect de la divinité est mis en valeur dans une inscription trouvée à Drobeta, due à l'ensemble de la I^{ère} cohorte de Sagittaires de l'époque de Gordien⁴⁷.

³⁸ IDR III/2, 245.

³⁹ CIL III, 6273 = IDR III/1, 106: Marti V[ict(oriae)?]/ pro salu(te) Imp(eratoris)/ Caes(aris) D(iui) f(ili) Ner(vae)/ Traian(i) [Germ(anici)] Dac(ici)/ po(ntificis) max(imi) tr(ibuniciae) p(otestatis) XII/ co(n)s(ule) V coh(ors) II His(panorum).

⁴⁰ I. A. Richmond, *art. cit.*, p. 188.

⁴¹ *Idem*, Adamclisi, SCIV, 19, 1 (1968), p. 9-11.

⁴² IDR III/2, 245; voir un autre autel de Sarmizegetusa, déposé dans un contexte civil : CIL III, 1433 = IDR III/2, 266.

⁴³ IDR III/1, 144: Marti Aug(usto) pro/ salute d[[d(ominorum)]] n[[n(ostrorum)]]/ [Aug[[g(ustorum)]]...].

⁴⁴ Voir également les vœux extraordinaires prononcés à Ulpia Traiana Sarmizegetusa : IDR III/2, 241.

⁴⁵ I. Piso, *op. cit.*, p. 131-137; PME II, V 80.

⁴⁶ CIL III, 1619 (= 7854) = IDR III/3, 108: Mart[i Gra]d[iuo]/ coh(ors) II Fl(auia) Co(mmagenororum)/ cui praeest/ C(aius) Vettius/ Sabinianus praef(ectus).

⁴⁷ CIL III, 6279 = IDR II, 23: Mar[ti] Gra[d]/iuo sacr/um coh(ors)/ I sagitt(ariorum) (milliaria)/ Gordiana.

Les autels concernant des manifestations de piété collective découverts dans des camps d'ailes mentionnent simplement Mars. L'activité du préfet Claudius Sossius⁴⁸, située dans la première moitié du II^e siècle à Micia, à la tête de la I^{ère} aile *Bosporanorum*, le prouve⁴⁹. Il en est de même pour Titus Vettulenus Nepos⁵⁰, préfet de la I^{ère} aile de Tongres *Frontoniana*, basée à Ilişua⁵¹.

Facilement repérable du point de vue épigraphique mais difficile à saisir dans toute sa complexité axiologique et ontologique, le *numen* impérial a suscité diverses réactions et interprétations⁵². Qualité divine indispensable, il représente la réunion et la quintessence des pouvoirs d'un dieu. Sa simple attribution à l'empereur l'investit des traits fondamentaux d'une entité surnaturelle. Le pragmatisme romain permet de situer le prince dans la continuité du monde divin en tant que descendant des *diui* et promis à la divinisation, choisi et appuyé par la providence, sans être pour autant un vrai dieu. Son *numen* incarne de manière accrue, active et impersonnelle, l'autorité, le caractère et les dons spirituels dont est pourvue la fonction impériale⁵³.

Cette façon de percevoir le prince comme intermédiaire entre le monde divin et celui des hommes atteint son apogée dès la promulgation de la constitution antoninienne. L'analyse de son préambule, qui se reflète dans l'épigraphie de la province, montre la légitimation de l'Auguste par les dieux. Ils l'ont sauvé pour lui offrir le pouvoir, ce qui fournit une légitimité sacrée à ses actes et à sa personne. Sa souveraineté de droit divin est soutenue par les forces surnaturelles dont l'incarnation presque palpable est le *numen* impérial⁵⁴. Dorénavant, même quand il ne fait pas l'objet d'un culte, le *numen* de l'empereur, de son successeur ou des divers membres de sa famille fait partie intégrante du système mis en place pour stimuler la loyauté des sujets.

Cet élan véhiculé par la politique impériale au III^e siècle s'exprime à travers de nombreuses plaques honorifiques installées dans les *principia* ; un tel événement ne peut pas se produire sans l'active présence du commandant. Dès l'année 212, les troupes auxiliaires adoptent une formule de plus en plus stéréotypée à l'occasion de l'érection de ces monuments pour la famille impériale. Tout d'abord, à la fin des textes épigraphiques, prend place l'expression *numini eius semper ac merito deuota*⁵⁵ qui très vite se répand sous la forme standardisée

⁴⁸ PME I, C 186.

⁴⁹ IDR III/3, 107: Marti/ ala I/ Bospor(anorum)/ cui pr/aeest/ Cl(audius) Sos(ius) pr(aefectus).

⁵⁰ PME II, V 82.

⁵¹ CIL III, 793: Marti/ ala I Tungr(orum)/ Front(oniana) per/ T(itum) Vettulenum/ Nepotem/ praef(ectum) eq(uitum)/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

⁵² Les contributions les plus récentes et pertinentes sur le sujet, déclinées dans plusieurs articles et dans le monumental ouvrage *The Imperial Cult in the Latin West* (EPRO 108), I-IV, Leiden, 1987-1992, sont dues à D. Fishwick.

⁵³ R. Turcan, *Le culte impérial au III^e siècle*, ANRW, II, 16.2 (1978), p. 1019.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 1057 et 1065.

⁵⁵ CIL III, 795: Imp(eratori) Caes(ari) Marco/ Aurel<l>io Antonino/ pio felici Au[g(usto)] Part(h)ico/ max(imo) Brit(annico) max(imo) pont(ifici) max(imo)/ trib(unicia) pot(estate) XVI co(n)s(uli) IIII optimo/ maximoq(ue) principi ala I Tung(rorum) Front(oniana)/ Antoniniana numini eius semper ac merito deuota.

*deuota numini maiestatique eius*⁵⁶.

Sous Sévère Alexandre, le gouverneur Iasdius Domitianus⁵⁷ est le dernier à se présenter comme intercesseur entre les soldats de la cohorte et la famille impériale⁵⁸. En dépit de cet aspect, le monument de Mehadia est novateur par la mention du *numen* de Julia Mamaea, la mère de l'Auguste, des camps et du Sénat, et par l'emploi de l'expression *ex quaestura* qui reste confinée en Dacie et Mésie Inférieure.

Devant l'abondance des témoignages postérieurs à ce règne, nous nous demandons si, malgré l'utilisation systématique du schéma épigraphique, les mots gardaient un sens et si leur impact était réel sur ceux au nom desquels l'acte était accompli. On opposait en quelque sorte le verbe haut au climat délétère qui plombait le présent et le futur du régime. C'est le cas à Bologa sous Gordien⁵⁹, mais surtout sous Philippe à Drobeta⁶⁰, à Germisara⁶¹ et à Micia⁶². Les nouveautés exprimées dans les textes datés du règne de ce dernier concernent son descendant et homonyme, très noble César, prince de la jeunesse, fils de l'empereur, honoré dès 244-246 à Micia⁶³, ou conjointement une année plus tard à Inlăceni⁶⁴. Une pièce

⁵⁶ IDR III/4, 265: [I]mp(eratori) C[aes(ari) M(arco)]/ [[Aur(elio) Antonino]]/ [pio] felici A[u(gusto)]/ Part[hico] [max(imo)/...../.....Bri(tannico)] ma[x(imo)/ coh(ors) II]II His[p(anorum)] eq(uitata)/ [[Antoniniana deuota]]/[ta n]umi[ni ma/i]estati[que eius/....f]ec(it)/ otcel.

⁵⁷ I. Piso, *op. cit.*, p. 192-196.

⁵⁸ IDR III/1, 76: Iuliae Mamaeae Aug(ustae)/ matri sanctissimi/ Imp(eratoris) Caes(aris) Seueri Ale(xandri) Aug(usti) et cas(trorum) senatusque/ coh(ors) III Delmatarum/ Alexandriana (milliaria) eq(uitata)/ c(iuium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) num(ini) maiesta/tique eius ex quaes(tura) sua dedicante/ Iasdio Domitiano/ leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) co(n)s(ulari)/ Dacia(rum) trium.

⁵⁹ N. Gudea, *Inscripții și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologa*, AMN, 9 (1972), p. 414, n° 4: [Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Ant(onio)] Gord[ian]o p(io) f(elici) Au[g(usto)] pontifici max(imo)/ tr[ib(unicia)] pot(estate) c[o(n)s(uli)]/ proco(n)s(uli) coh(ors)/ II Hisp(anorum) [G]or[diana] [de]uota/ numi[ni] maiest[a/tique eius]. *Ibidem*, p. 415, n° 6: [...coh(ors) I Ael(ia)] Ga[esat(or)] Go[r]dia[na...] n(umini) [m(aiestati)]q(ue) de[uota...]. Pour les inscriptions civiles de l'époque, voir CIL III, 1175 et 1454.

⁶⁰ IDR II, 10: I[[mp(eratori)]] Caes(ari) [[M(arco) Iul(io) Philippo]] Aug(usto) pontif(ici)/ maximo trib(unicia) pot(estate)/ co(n)s(uli) p(atri) p(atriciae) proco(n)s(uli)/ coh(ors) I sag(ittariorum) [[Philip(piana)]] (milliaria)/ equitata deuota numini ma/iestatiq[ue] eius. IDR II, 12 : [[.....]c/ [[...../.....Phili]]/ppo[.....]/[deuota numini ma/iestati]que eius.

⁶¹ CIL III, 12573 = IDR III/3, 214: Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Iul(io) Phi(lippo) [p]i[o] fe[l(ici) Aug(usto)]/ pon[t(ifici)] max(imo) trib(unicia) pot(estate)/ II co(n)s(uli) p(atri) p(atriciae) proco(n)s(uli)/ n(umerus) sing(ulariorum) Brit(annicorum) Philip(piani) deuoti nu/[mini] maiestatique eius].

⁶² CIL III, 1379 = IDR III/3, 58: Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Iul(io) Philippo pio f(elici)/ inuicto Aug(usto)/ pontifici maximo/ trib(unicia) potestat(e) I[I]/ [p]ater patriae/ [c]o(n)s(uli) proco(n)s(uli) coh(ors)/ II Fl(auia) Com(magenorum) Philip[p]iana deuota nu/mini maiestatiq(ue)/ [eiu]s ex quaestura. Pour le milieu civil de Sarmizegetusa, voir IDR III/2, 81.

⁶³ CIL III, 1380 = IDR III/3, 59: M(arco) Iul(io) Philippo/ nobilissimo/ Caes(ari) princ(ipi) iuue/ntutis filio I/mp(eratoris) M(arci) Iul(i) Phil(ippi) in(uicti) Aug(usti) al(a)/ I Hisp(anorum) Camp(agonum)/ Phillip(ianorum) deuoti/ num(ini) maiestat(i)que.

⁶⁴ IDR III/4, 269: [[...../...../...../...../...]]oa [.../tribun]iciae po[te]statis IIII c[o(n)s(uli)] p(atri) p(atriciae) coh(ors) IIIII/ Hisp(anorum)] eq(uitata) [[Philippiana]]/ [deuota n]umini [et/ maiestat]i eoru[m].

en provenance de Romula introduit un élément inédit dans le discours : elle n'est pas le fruit de l'effort des soldats des troupes auxiliaires, comme c'est l'habitude, mais celui de légionnaires détachés provisoirement de Viminacium pour renforcer la défense du *limes* durant la campagne contre les Carpes⁶⁵.

La sixième décennie du siècle ne fournit que trois autres témoignages. Deux d'entre eux honorent Trajan Dèce⁶⁶ ou son épouse⁶⁷, tandis que le plus récent fut réalisé à l'intention de Gallien⁶⁸.

Cette pratique se répandait grâce aux unités auxiliaires régulières, généralement équestres, et aux détachements, durant une cinquantaine d'années⁶⁹, plus particulièrement dans les camps des Dacies Apulensis et Porolissensis. Les exemples de Bologa⁷⁰, Inlăceni, Mehadia ou Micia semblent indiquer que ce genre de cérémonie était exécuté une seule fois durant un règne. Ce qui n'empêchait pas, au contraire, les soldats d'autres troupes cantonnées dans un même camp de placer en synchronie mais séparément leurs propres monuments dans les *principia*, à l'image de ceux de Bologa sous Gordien ou de Micia sous Philippe.

La fonction religieuse publique des *principia* attira les messages délivrés aux divinités attitrées de l'armée et de l'Empire. On a ainsi l'opportunité de suivre les évolutions de l'imaginaire collectif dans un contexte contrôlé par la hiérarchie militaire à travers des mots, des gestes et des images.

Le commandant d'une troupe a des responsabilités dans le domaine religieux. Son rôle dans les cérémonies officielles du calendrier religieux est essentiel; il participe également aux inaugurations des temples en dehors du camp. Il remplit le rôle de curateur des œuvres religieuses, soit au nom d'un

⁶⁵ IDR II, 327: [Impp(eratoribus) Caes]s(aribus) dd(ominis) nn(ostris)/ [Phil]ppis Aug/g(ustis) felix leg(io) VII/ Cl(audia) p(ia) f(idelis) uestra/ (centuria) VIII (h)a[st(atorum) pr(ioris)] et/ post(erioris) d[eu(otae) n(umini)] m(aiestati)q(ue)/ eorum/ [...p]r(idie) n(onas) S(eptembrias).

⁶⁶ L. Petculescu, *Noi descoperiri epigrafice în castrul Micia, Potaissa*, 3 (1982), p. 85-87: [Im]p(eratori) Caes(ari) C(aio) M(essio)/ [Q(uito)] Traiano De/[ci]o pio felici/ [Aug(usto)] pont(ifici) max(imo)/ [trib(uniciae)] pot(estatis) co(n)s(uli) II/ proco(n)s(uli) ala/ I Hisp(anorum) Camp(agonum) De/ciana c(iuium) R(omanorum) deuo/ta numini ma/iestatiq(ue) eius/ ex quaestura/ sua.

⁶⁷ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien (Funde und Einzeluntersuchungen), Dacia*, 7-8 (1937-1940), p. 326, n° 7 f: [Herenniae Etruscillae sanctissimae/ Augustae coniugi d(omini) n(ostris)/ Traiani Deci Aug(usti)/ matri Deci et Quin/ti Augg(ustorum)] et castro/rum senatus ac/ patriae n(umerus) Pal(myrenorum)/ Porol(issensium) sag(ittariorum) c(iuium) R(omanorum)/ Decianus dica/tissimus numi/ni eorum.

⁶⁸ CIL III, 1577 (= 8010) = IDR III/1, 77: Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Lici(nio)/ Gallieno p(io) f(elici) Aug(usto)/ pont(ifici) max(imo) tr(ibuniciae) po[t(estatis)]/ cons(uli) III procons(uli)/ coh(ors) III Delmatarum/ Valerian(a) Gallie/nae (milliaria) eqq(uitata) c(iuium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)/ deuota numini/ maiestatique eor(um). Pour cette période, voir également AE, 1989, 628 et CIL III, 1550 = IDR III/1, 132.

⁶⁹ O. Stoll, *Die Skulpturenausstattung römischer Militäranlagen an Rhein und Donau. Der Obergermanisch-Rätische Limes (Pharos 1)*, St. Katharinen, 1992, p. 139-140, dévoile le même schéma chronologique pour la région analysée.

⁷⁰ N. Gudea, *art. cit.*, p. 415, n° 9: [.....coh(ors) II Hi]spa[norum.../.....n]um[ini maiestatique eius.]. L'état fragmentaire du monument ne peut offrir de bornes chronologiques plus précises que "le III^e siècle"

supérieur, soit au nom de son unité, renforçant la solidarité du groupe. Cette activité religieuse qui semble monotone prouve, plutôt qu'un manque de sensibilité ou d'imagination, une volonté à la fois fédératrice et politique d'intégration dans le système. Ainsi, le préposé de la troupe est le chef avec lequel les militaires s'identifient, mais aussi le représentant de Rome et l'acteur religieux qui œuvre pour le bien-être de la communauté.

Des groupes plus restreints de militaires se manifestent en vertu des compétences particulières de divinités dans les sphères de la religion officielle de l'armée et du loyalisme pieux. A Apulum, six secrétaires du consulaire sacrifient pour Minerve Auguste, protectrice des gens lettrés⁷¹. A Samum, deux chefs militaires placent un autel pour le génie des compagnies de commandants⁷². Enfin, dans un texte confus en provenance de Potaissa, les bénéficiaires du consulaire Octavius Iulianus⁷³ accomplissent un vœu pour le génie de leur corporation⁷⁴.

L'autre acteur présent, moins souvent, dans les célébrations collectives de piété de la troupe, est le gouverneur. Le légat honore les divinités en tant que représentant de l'empereur et, dans ce cas, est porteur délégué de ses pouvoirs. Ici, chaque acte de piété doit être compris comme une expression publique, presque politique, indissociable du souverain. D'ailleurs, un lien presque permanent est établi avec le souverain et sa famille.

La mention ou la présence officielle du gouverneur lors de différentes manifestations religieuses concernant les militaires est souvent consignée dans les sources épigraphiques. En effet, la dédicace des temples entre dans la sphère de leurs compétences puisqu'ils sont détenteurs de *l'imperium*⁷⁵. Il faut noter que toutes ces visites stimulent les troupes, qui se manifestent, suite à ces moments d'effusion religieuse, en érigeant aussi des monuments, souvent par l'intermédiaire de leurs commandants. Nous pourrions penser que les gouverneurs participent à ces actes religieux afin de fidéliser l'armée et de rappeler constamment et partout le contrat de loyauté qui la lie aux empereurs de Rome. L'ouverture est réelle, mais sous surveillance. Les requêtes des militaires sont prises en compte, mais avec pour but le raffermissement de l'esprit de la troupe pour mieux servir.

Le sanctuaire apollinien de Tibiscum fut reconstruit grâce à l'effort de la cohorte de Vindéliciens⁷⁶. Le caractère militaire prédominant du culte semble acquis grâce à la présence de deux gouverneurs de l'époque sévérienne, Octavius Iulianus, vers 200-203, et Lucius Marius Perpetuus, durant les premières années de règne de Caracalla⁷⁷. Les travaux et les sacrifices sont réalisés par l'entremise

⁷¹ IDR III/5, 263.

⁷² CIL III, 830 (= 7631).

⁷³ I. Piso, *op. cit.*, p. 159-161.

⁷⁴ CIL III, 876.

⁷⁵ H. S. Versnel, *Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Leiden, 1970, p. 357.

⁷⁶ I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nahe von Tibiscum*, ZPE, 58, 1985, p. 211-215, n° 1-2.

⁷⁷ I. Piso, *op. cit.*, p. 169-178.

des tribuns Septimius Diomedes⁷⁸ et Publius Aelius Gemellus⁷⁹. Cependant, la participation de l'unité entière à des cérémonies ne peut qu'être supposée.

Le protecteur des arts n'était pas prédisposé par ses qualités premières à subjuguier les âmes des soldats. L'attraction qu'il exerce sur ceux qui servaient dans l'armée de Dacie repose principalement sur deux piliers : sa force thérapeutique et la loyauté politique. Contrairement aux situations relevées dans d'autres provinces, le culte du dieu guérisseur ne sort pas affaibli de la crise provoquée par les troubles et la peste qui sévirent sous Marc-Aurèle⁸⁰.

Si la popularité de la divinité et de son sanctuaire paraît dépasser les limites strictes de la localité, aucune preuve n'est apportée en faveur d'un lien avec le culte d'une divinité oraculaire des Daces, de l'existence à proximité d'un théâtre, d'un sanctuaire d'Esculape ou encore d'un quelconque phénomène d'*interpretatio romana* concernant les divinités « nationales » des Palmyréniens ou des Maures⁸¹. Cette popularité semble plutôt reposer soit sur ses aptitudes médicales, sans oublier son retentissement politique, soit sur la volonté de la troupe de Vindéliciens d'honorer une divinité « nationale ».

Plusieurs détails concordent en faveur de cette hypothèse qui malheureusement s'appuie sur de nombreuses incertitudes. La réfection du sanctuaire a lieu à une époque favorable au renouveau des cultes « nationaux ». L'espace sacré semble porter le nom de *fanum*. Sa forme architecturale renforcerait cette affirmation. Apollon fut le dieu guérisseur le plus proche de ses correspondants celto-germaniques. Il semble également revêtir des attributs ethniques à Ciumăfaia, Războieni et Porolissum, sans que cela conduise systématiquement à l'identification avec Apollon Grannus.

Le rêve est la principale voie choisie par les dieux pour se manifester. Conséquence de la théophanie, la cohorte de Bretons de Porolissum accomplit un vœu⁸². A la tête de la manifestation collective se place Cludius⁸³. Les cérémonies religieuses collectives, officielles, à l'intérieur du camp entérinent les liens entre les hommes, le commandant qui officie et le divin⁸⁴. Le contexte insolite nous incite à nous interroger : l'autel fut-il érigé pour remercier le dieu pour ses compétences oraculaires ou bien pour ses qualités de divinité « nationale » ?

Dans la *retentura* du camp, au croisement de la *uia decumana* et de la *uia quintana*, près du bâtiment C9, fut mis au jour un autel dédié au dieu Vulcain

⁷⁸ PME V, S 30 bis.

⁷⁹ PME, IV, C 33bis.

⁸⁰ J. Gagé, *Apollon impérial, garant des « Fata Romana »*, ANRW, II, 17.2, 1981, p. 613.

⁸¹ D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 108-109.

⁸² I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscrispții din Dacia Porolissensis*, AMN, 5, 1968, p. 453-454, n° 2: Apollini/ ex uiso/ coh(ors) I Britto/num (milliaria) eq(uitata)/ p(ia) f(idelis) c(iuium) R(omanorum)/ [c]ui praeest/ Cludius.

⁸³ PME I, C 209.

⁸⁴ A Porolissum sont connues deux autres statuettes en terre cuite (A. Culcer – I. Winkler, *Vestigii romane de la Porolissum*, AMN, 7 (1970), p. 538, n° 1) et en marbre (N. Gudea, *Descoperiri arheologice mai vechi sau mai noi la Porolissum*, AMP, 2 (1978), p. 69) représentant le dieu solaire.

pour le salut de personnages dont l'inscription ne conserve plus la qualité⁸⁵. Au vu de cette découverte, nous supposons qu'il s'agit d'une offrande due aux militaires employés dans la *fabrica* du camp pour la divinité qui protégeait leurs activités.

Titus Aurelius Arimo, soldat exempté de corvées et de la garde, est à la tête d'un détachement envoyé prêter main forte à l'exploitation de pierre sur la colline Bejan, près de Deva. Les légionnaires d'Apulum érigent, par l'entremise de leur supérieur du jour, un autel pour Hercule et Silvanus⁸⁶. L'association des deux divinités peut s'expliquer par le contexte particulier dans lequel on apprécie leurs qualités protectrices des richesses de la terre.

Cette alliance ne témoigne pas directement de l'existence d'un fonds religieux autochtone⁸⁷, mais plutôt du partage d'une certaine conception de la force physique et de la préservation des biens, nécessaire sur les lieux d'une exploitation minière ouverte dans un bois. Hercule est le patron des tailleurs de pierre tandis que Silvanus est le maître de la forêt. Au III^e siècle, Hercule endossa des aspects de dieu de l'armée, garant officiel de la victoire. Les premiers Sévères reconnaissent en lui le dieu Melqart de Leptis Magna, pour lequel ils manifestent le respect dû à un dieu ancestral⁸⁸.

Liber Pater, dieu agreste⁸⁹ qui maîtrise les éléments et triomphe de ses ennemis, est volontiers associé aux princes dont les débuts de règne furent marqués par des difficultés dans cette région. A Tibiscum est attestée la première cérémonie dionysiaque en Dacie, l'une des plus anciennes impliquant des militaires⁹⁰. Elle est à mettre sur le compte du détachement palmyrénien. Les recrues inaugurent un temple en présence de l'un des légats d'Antonin le Pieux⁹¹.

⁸⁵ N. Gudea, E. Chirilă, A. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare executate la Porolissum în anii 1988-1991*, AMP, 16, 1992, p. 145 et 169, fig. 12.

⁸⁶ CIL III, 12565 = IDR III/3, 39: Hercul(i)/ et Silua/no uex/il(l)atio/ l(egionis) XIII G(eminae) Ant(oniniana)/ T(itus) Aur(elius) Ari(mo) u(otum) m(erito) p(osuit)/ immuni(s)/t.

⁸⁷ L'identification avec des dieux locaux est soutenue par M. P. Speidel, *Guards of the Roman Armies. An Essay on the Singulares of the Provinces (Antiquitas 1)*, Bonn, 1978, p. 38.

⁸⁸ M. Jaczynowska, *Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire*, ANRW, II, 17.2 (1981), p. 636-640.

⁸⁹ Ce problème et celui de l'historiographie sont mentionnés par C. Popescu, M. Popescu, *Le culte de Liber Pater en Dacie romaine*, *Thraco-Dacica*, 16, 1-2, (1995), p. 227. Depuis, d'autres informations, par exemple la liste des découvertes de ce qui fut appelé le temple d'Apulum ou les images de Pan, ont complété l'horizon de nos connaissances: C. M. Tăulea, *Noi monumente sculpturale romane din Oltenia*, *Oltenia S. N.*, 1 (1990-1995), p. 214-215, n° 5; V. Moga, H. Ciugudean (éd.), *Repertoriul arheologic al județului Alba (Bibliotheca Musei Apulensis 2)*, Alba Iulia, 1995, p. 209, n° 15; A. Schäfer, *Ein grotesker Tänzer im Historischen Museum von Sibiu*, *AMN*, 35/I, (1998), p. 61-68; A. Diaconescu, *A Bronze Maenad from Sarmizegetusa*, *AMN*, 35/I, (1998), p. 77-86; I. Piso, D. Benea, *art. cit.*, p. 96-97, n° 2.

⁹⁰ A cette même période, un tribun de la XI légion *Claudia*, originaire de Lucques, dépose à Tropaeum Traiani une offrande pour Jupiter Très Bon Très Grand, Hercule Invaincu, Cérès et Liber Pater: CIL III, 14214, 1.

⁹¹ I. Piso, D. Benea, *art. cit.*, p. 91-96, n° 1, fig. 1a-b: [L]iber[o Patri pr]o sa[l]ute Imp(eratoris) [Ca]e[s(aris) T(iti) Ael(ii)] H[a]driani Antonini Aug(usti)] pi[i] et M(arci) Aurel(ii) Veri/ Caes(aris) ceterorumq(ue) liberorum] ei[u]s/ [...le]g(atus) Aug(usti) pr(o) [pr(aetore)/ tem]pl[um]...fecit per uex[illationem/ Pal]myren[or(um) cu]ra [...bun[...]/ fru]gifer[o].

Un éventuel attribut de la fertilité (*frugifer*) lié au salut de l'empereur et de son successeur désigné aurait pu nous signaler les noces dionysiaques⁹² de Marc-Aurèle et Faustine en 145, ou la naissance, deux années plus tard, de leur premier enfant. Cependant, aucun témoignage épigraphique militaire de la province ne lui attribue d'autres épithètes que *Pater* ou *Deus Pater*. L'hypothèse d'une invocation pour un dieu à la fois paternel et fécond doit être abandonnée, surtout avec la première épithète en début de phrase et la seconde à la fin. Comme semblent l'indiquer les sixième et septième lignes, il s'agirait plutôt d'un tribun en charge de la réalisation concrète du programme édilitaire et du déroulement des célébrations ; malheureusement, les lacunes accumulées ne nous permettent pas de l'affirmer.

A l'époque des Sévères, les militaires étaient les bienvenus dans ce qu'on appelle communément "le temple de Liber" qui fonctionnait à Apulum⁹³. Cependant, aucune preuve architecturale n'apparut pour étayer cette hypothèse qui ne semble plus avoir l'adhésion des archéologues. Outre les monuments de facture dionysiaque, furent déposés plusieurs objets faisant référence à des cultes à mystères. Nous rencontrons vraisemblablement autant de mystes métroaques que d'initiés dans les secrets des cavaliers thraces et danubiens.

La plaquette en plomb dédiée aux dieux cavaliers est une dédicace collective offerte par les soldats de la cohorte de Sagittaires de Tibiscum⁹⁴. Cette nouveauté épigraphique rappelle étrangement la situation du *mithraeum* de Walbrook. Ce témoignage confirme l'étendue de l'emprise divine sur les militaires et son rayonnement. Pourtant, la pénétration du culte dans l'armée relevait du domaine privé et ne bénéficiait ni de l'appui de l'Etat, ni de celui des commandants.

Mithra, sous son aspect solaire et victorieux, est honoré collectivement par des groupes réduits de militaires à Romula, à Apulum et à Slăveni⁹⁵. Dans le premier cas, des soldats attachés à l'office du commandant du *numerus* de Syriens archers faisaient partie des initiés. Antonius Zoilus, originaire des provinces dominées par le grec, secrétaire du préfet du détachement, se fait le porte-parole de ses collègues, les *librarii*, pour accomplir un vœu⁹⁶.

Des travaux effectués en 1930 dans un jardin privé à proximité du *dolichenum* de Cetate ont permis de localiser, grâce aux nombreux débris de monuments, l'autel du tauroctone qui servait au camp de la XIII^e légion *Gemina*⁹⁷. Sans en avoir la certitude, il est possible d'identifier parmi les mystes qui suivaient les enseignements du dieu dans ce local d'autres légionnaires⁹⁸, dont Turranius Marcellinus et Antonius Senecio Iunior, chefs du dépôt d'armes⁹⁹.

⁹² Cf. L. Foucher, *Le culte de Bacchus sous l'empire Romain*, ANRW, II, 17.2, 1981, p. 700.

⁹³ A. Diaconescu, I. Piso, V. Bolindeț-Rusu, V. Bărbuță, *Alba-Iulia – Colonia Aurelia*, in *Cronica cercetărilor arheologice 1983-1992. A XXXI-a sesiune națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie 1997*, p. 2

⁹⁴ IDR III/5, 371: Coh(ors) [I] s(agittariorum) Tibisc[ensium].

⁹⁵ CIL III, 1591 (= 8038) = IDR II, 508.

⁹⁶ IDR II, 341.

⁹⁷ M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, La Haye, 1960, n° 1954-1965 et 1967.

⁹⁸ IDR III/5, 286 et 291.

⁹⁹ CIL III, 1121 = IDR III/5, 285.

Hors du camp militaire de Slăveni, sur les rives de l'Olt, fut identifiée une grotte mithriaque avec les murs peints et le pavage en brique ou furent accueillis également Diane et Jupiter¹⁰⁰. Les gradés et les officiers de la Ière aile d'Hispaniens semblent y avoir érigé un autel pour le salut de leur troupe¹⁰¹. Le monument est consacré à Sol. Le choix d'une divinité solaire d'origine orientale destinée à protéger l'unité militaire ne doit pas être extrait du contexte chronologique et spatial. On est alors dans une époque de grands changements des mentalités, dans laquelle l'essor des cultes solaires est engagé. Les influences syriennes ne sont pas négligeables si nous tenons compte de la population civile et militaire qui gravite autour du camp. Il serait cependant présomptueux de notre part d'identifier avec certitude le dieu dont il s'agit. A première vue, c'est Sol qui est invoqué, mais ne pouvons-nous pas reconnaître sous cette brève appellation le dieu préféré de l'empereur Elagabal, de la part d'une troupe définie comme Pieuse et Fidèle? Ou pourquoi ne pas éventuellement imaginer, si le lieu de découverte de la pièce est réellement le sanctuaire du dieu persique, un message pour Mithra, sachant que parmi ceux qui fréquentent ce lieu de culte figurent logiquement une majorité de militaires ?

Le succès d'Epona dans les rangs de l'armée se justifie par son caractère proche des attentes quotidiennes des cavaliers et par l'engouement des fidèles qui ne renient pas leurs attaches celtiques¹⁰². La déesse assure son identité celtique et en dehors des fonctions classiques d'une Mère fertile et féconde, elle est la protectrice des chevaux et de l'abondance, au détriment de son rôle psychopompe et curatif.

Assimilée comme telle dans le panthéon romain, elle est honorée, de manière officielle, même à l'intérieur des fortifications¹⁰³. L'aile de Tongres d'Ilișua lui érige, à proximité de l'autel pour Mars, déjà cité, une dédicace collective¹⁰⁴. Le préfet des cavaliers, Caius Iulius Apigianus¹⁰⁵, porteur d'un *cognomen* celte, accomplit le vœu. Les relations privilégiées entretenues avec l'espace celtique pourraient être confirmées par l'essor du culte de Mercure¹⁰⁶. Outre le poids moral du commandant et l'héritage culturel, il ne faut pas oublier que la troupe est constituée de cavaliers, ce qui impliquerait un complément d'information peu négligeable sur les réelles motivations de l'acte. L'autel placé à Samum par au moins deux soldats en l'honneur d'Epona Reine et du génie de la tour confirme leur attachement à la protectrice des chevaux et à celui de leur groupe¹⁰⁷.

¹⁰⁰ C. C. Petolescu, *Le mithraeum de Slăveni (Dacia Malvensis)*, *Dacia N. S.*, 20, (1976), p. 259-263.

¹⁰¹ *IDR* II, 510.

¹⁰² K. M. Linduff, *Epona: a Celt among the Romans*, *Latomus*, 38 (1979), p. 830 et 836.

¹⁰³ M. Euskirchen, *Epona*, in *Berichten der römisch-germanischen Kommission*, 74 (1993), p. 698.

¹⁰⁴ *CIL* III, 788: *Epo[nae]/ ala I [Tun]/gr(or)um Fro[nton(iana)]/ cui p[raest]/ C(aius) Iul(ius) Apigi/anus praef(ectus)/ eq(uitum)/ u(otum) l(ibens) m(erito)*.

¹⁰⁵ *PME* I, I 22.

¹⁰⁶ A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999, p. 245-246.

¹⁰⁷ I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul Raional Dej, Din activitatea muzeelor*, 1 (1956), p. 131, n° 12.

Qui sont les dieux maures ? La réponse la plus appropriée nous paraît être celle qui les identifie à la multitude de dieux locaux de l'Afrique du Nord-Ouest. Les militaires et les fonctionnaires impériaux soucieux d'obtenir leur bienveillance adoptent le réflexe de l'évocation collective afin de ne pas en oublier un¹⁰⁸.

C'est dans une perspective similaire qu'il faut lire l'inscription de Micia, même si la formule concerne des dieux paternels. Iulius Evangelianus¹⁰⁹, le préfet des Maures de Micia, concentre ses efforts pour satisfaire les demandes du gouverneur Lucius Pomponius Liberalis¹¹⁰ et de ses soldats. Avec leur aide financière et humaine, il réussit à refaire le temple de leurs dieux « nationaux » durant l'année 204¹¹¹.

La fin des travaux est l'occasion pour la troupe d'affirmer sa loyauté envers toute la famille impériale. La concordance d'intérêts de tous les acteurs implique que le message politique de la maison régnante est accepté sans hésitation par ces militaires. Septime Sévère s'intéresse à la condition des soldats, à leur bien-être, à leurs croyances, comme le prouve le soutien accordé par son émissaire dans la province à la remise en état du sanctuaire. Les origines de l'empereur encouragent le rappel des traditions fondatrices du groupe. Son équilibre intérieur est intimement lié à celui du commandant suprême, présent à travers ses délégués, tout comme les grands desseins de l'Etat reposent sur la fidélité de ses membres.

La mention collective du détachement de Maures garantit cette interprétation. Hors des frontières des provinces africaines, la construction et le geste épigraphique conservent leur singularité. Aucune comparaison n'est donc possible quant au choix de l'épithète attribuée aux divinités. La préférence pour une formule plus générale, largement diffusée en Dacie, par rapport à une caractérisation ethnique, relève de l'art de la communication : cette ambiguïté qui ne trompe personne laisse en effet la porte ouverte à une compréhension polyvalente. Le problème du renouveau de l'unité avec des recrues locales y est probablement pour quelque chose.

Au début du III^e siècle, le temple à trois nefs, qui devait fonctionner depuis quelques décennies, subit des aménagements. Les trois *cellae* étaient supposées accueillir les idoles des principaux dieux carthaginois¹¹², mais cette affirmation n'est justifiée par aucune découverte sur le terrain. Le seul autel qui peut nous renseigner sur l'identité des locataires divins fut offert à Silvanus¹¹³ par Rufus¹¹⁴. Il est possible que ce témoignage confirme l'adoration du dieu africain

¹⁰⁸ G. Camps, *Qui sont les Dii Mauri?*, *Antiquités africaines*, 26 (1990), p. 147 et 153.

¹⁰⁹ *PME* I, I 59.

¹¹⁰ I. Piso, *op. cit.*, p. 161-162.

¹¹¹ *IDR* III/3, 47: Pro salute dd(ominorum) nn(ostrorum) in(uictissimor(um) Imp(eratorum) Seueri/ et Antonini et [[Getae Caes(aris) Aug]]/g(ustorum) et Iuliae et [[Plautillae Aug(ustae) et/ Plautiani c(larissimi) u(iri) praef(ecti) pr(aetorio) patris/ Augustae]] sub Pomponio/ Libérale co(n)s(ulari) Mauri Mic(ienses)/ et Iul(ius) Euangelianus praef(ectus)/ templum deorum patrio(rum) uetustate conlapsu(m)/ sua p(ecunia) et opera restituer(unt)/ Cilone II et Libone co(n)s(ulibus).

¹¹² A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, 2000, p. 92-94.

¹¹³ *IDR* III/3, 118.

¹¹⁴ *PME* II, R 29.

de la forêt à Micia¹¹⁵. Suivant cette logique, le préfet honore également Liber Pater¹¹⁶, dieu préféré de Septime Sévère, et Pluton¹¹⁷.

L'influence des soldats du détachement de Maures de Tibiscum est vraisemblablement acquise dans leurs *principia*. Au centre de la pièce « j », des cendres et des ossements reposaient au-dessus d'une plate-forme en brique¹¹⁸. Un aménagement similaire, où la pièce adjacente au tribunal avait une destination religieuse, nous est rapporté à Rapidum¹¹⁹. On en conclut qu'il s'agissait d'une *schola*, unique en Dacie, dans laquelle auraient été célébrés des sacrifices.

La vénération des reliques égyptiennes dans cette région prit de l'ampleur sous le règne de Marc-Aurèle. Elle fut soutenue par des hauts fonctionnaires de l'Etat, ce qui révèle, en dehors d'une fascination, une volonté officielle d'intercession en leur faveur¹²⁰. L'aspect politique de divinités protectrices de la dynastie semble être décisif. A ce moment commence à cheminer l'idée du mythe ptolémaïque de la succession et du gouvernement dynastique en relation avec Isis et Sérapis, perçus comme protecteurs de l'empereur¹²¹.

A Micia, dans un environnement favorable au développement du culte dû à la présence d'un sanctuaire dans le *uicus*, l'aile d'Hispaniens offrit un monument par l'entremise de son commandant à la déesse Reine Isis¹²². Quelle raison motiva un tel acte collectif ?

Sa valeur symbolique et politique ne peut être niée : la troupe tenait par cette cérémonie à honorer à la fois l'omnipotence de la déesse et à affirmer encore une fois devant la famille impériale sa loyauté. Toutefois, le choix porté sur Isis demeure assez étrange car rien ne présentait la participation de l'unité à un tel geste. Peut-être faut-il y voir l'expression de la volonté du préfet Marcus Plautius Rufinus¹²³ qui désire accomplir un sacrifice au nom du corps dont il a la responsabilité. La femme qui bâtit le temple est supposée appartenir à la famille d'un des préfets de la cohorte de Commagénien, ce qui renforcerait le rapprochement avec l'élément militaire dans le cadre du culte¹²⁴. Malgré cette

¹¹⁵ M. Bărbulescu, *Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia*, in *L'Africa romana. Atti del X convegno di studio Oristano, 11-13 dicembre 1992* (Pubblicazione del Dipartimento di Storia dell'Università degli Studi di Sassari 25), III, 1992, p. 1335-1338.

¹¹⁶ IDR III/3, 104.

¹¹⁷ IDR III/3, 116.

¹¹⁸ M. S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum - Principia castrului mare de piatră, Banatica*, 10 (1990), p. 110; D. Benea, P. Bona, *op. cit.*, p. 49, n. 59 et fig. 3 et 20.

¹¹⁹ M. Lenoir, *Le camp romain. Etude d'architecture militaire: Proche-Orient et Afrique du Nord*, Diss. Paris IV, 1995, p. 393-394, fait également état d'un support d'autel en brique découvert dans le prétoire.

¹²⁰ L. Vidman, *Der ägyptische Kult in den Donauprovinzen*, ANRW, II, 18.2 (1989), p. 1008.

¹²¹ S. Takács, *Isis and Sarapis in the Roman World* (EPRO 124), Leiden - New York - Köln, 1995, p. 203.

¹²² CIL III, 1342 = IDR III/3, 75: Deae [I]s[idi]/ Reg(inae)/ ala I Hi[sp(anorum)]/ Campag[on(um)]/ sub cur[a]/ M(arci) Pl[auti] Ru[fini]/ prae(ecti) [al]a[e]/ equo pub[lico]/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

¹²³ PME II, P 43.

¹²⁴ Cf. A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 140, n. 117, avec le commentaire du CIL III, 1341 = IDR III/3, 48.

séduisante hypothèse fondée sur l'identification de la fidèle, trop de lettres sont lacunaires pour en être sûr. Une lecture différente de la première ligne propose¹²⁵, à la place de [i]S[idi], S[yriae], ce qui modifie complètement le sens et convainc moins, surtout à cause de la diffusion plutôt ciblée du culte d'Atargatis dans un milieu assez cloisonné pour des raisons ethniques.

Une situation quelque peu similaire se reproduit à Romula. Les cavaliers de l'une des unités auxiliaires, le détachement syrien ou la cohorte de Commagéniens, offrent avec le concours de leurs supérieurs un monument à la Reine Calme¹²⁶. L'exégèse qui lui est consacrée reprenant tout le dossier réussit à écarter certains des doutes qui pesaient sur l'identification de cette déesse. Il n'est question ni d'une quelconque divinité barbare ou autochtone, ni de Vénus, que désignerait l'épiclèse *Placida*, mais d'une hypostase d'Isis-Hécate qui trouverait des émules en Mésie Inférieure, en Germanie et à Rome¹²⁷. Ce raisonnement acquis, nous sommes en mesure de nous demander pourquoi tout un groupe aurait fait un vœu en faveur d'Isis.

Ses compétences étendues n'avaient pas de quoi séduire intégralement la cavalerie d'une unité syrienne, le plus souvent attachée à ses valeurs ancestrales ; par ailleurs, dans des manifestations collectives, celles-ci se rapprochaient plus des dieux militaires romains ou ethniques. Le Baal de Doliché fut adopté comme dieu « national » en Commagène, sa parèdre subissant logiquement le même sort. Ce raccourci fut plusieurs fois employé dans l'épigraphie de Dacie Supérieure, de Pannonie Inférieure, de Norique et de Rome¹²⁸. L'iconographie de *Dolichena* trahit les contagions avec Junon Reine, la divinité capitoline dont elle porte le nom, mais aussi avec la déesse syrienne et les Mères orientales en tant que maîtresse de la terre et des animaux. Parfois, le couple dolichénien est associé à la paire égyptienne et sur une plaquette triangulaire en bronze de Heddernheim, Junon Dolichena tient dans sa main un sistre, ce qui l'assimile à Isis¹²⁹. Ainsi, du fait de l'origine commagénienne de la troupe et des croyances communes qui renforcent les liens intercommunautaires par l'appel à la tradition, on peut considérer que les militaires présents à la cérémonie voyaient aussi dans cette créature souveraine et apaisante l'une de leurs déesses, probablement l'épouse du dieu de Tell Dülück.

Turmazgades est un Baal syrien identifié comme beaucoup d'autres à Jupiter. Ce dieu de la montagne était représenté sous les traits d'un aigle le rapprochant de l'univers céleste de la force jovienne¹³⁰. La découverte de pièces

¹²⁵ S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981, n° 43.

¹²⁶ CIL III, 1590a (= 8029) = IDR II, 338: Placidae/ Reginae/ eq(uites) u(oto) l(ibentes) p(osuerunt)/ per Proculo/ princ(ipe) et/ [G]aio o(ptione).

¹²⁷ S. Sanie, *Dea Placida*, AMN, 11, (1974), p. 111-114. Pour la Dacie Inférieure, voir IDR II, 144 (Cioroiu Nou) et 198 (Sucidava).

¹²⁸ K. B. Angyal, L. Balla, *Deus Commagenus*, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis*, 8 (1972), p. 89-90.

¹²⁹ Cf. R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1992, p. 158-159.

¹³⁰ J. F. Gilliam, *Jupiter Turmasgades*, in *Actes du IXème Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972 (éd. D. M. Pippidi), Bucarest - Köln - Wien, 1974, p. 309-314.

votives à Romula et Micia fut mise en relation avec la présence de corps auxiliaires de Syriens et Commagéniens. Toutefois, l'assimilation de tous les dédicants de Dacie aux soldats de ce type de troupe reste à démontrer car ils n'envoient un message explicite que dans un cas. Marcus Arruntius Agrippinus¹³¹, le préfet de la II^e cohorte de Commagéniens de Micia, accomplit un vœu au nom de son unité pour Turmazgades qui fusionne avec Jupiter¹³². Cette tâche fut probablement réalisée à l'époque des Sévères, lorsque les divinités ethniques ancestrales retrouvèrent une place auprès des nouvelles recrues, comme un rappel symbolique des origines de l'unité.

Donatus, préfet de la V^e légion *Macedonica*, semble avoir employé la main d'œuvre militaire afin d'édifier un temple en l'honneur de l'étoile du matin, adorée à Edesse¹³³. Cet acte d'évergétisme n'apporte pas la preuve décisive d'une manifestation collective de piété de la part des légionnaires. Néanmoins, on peut y songer, car la dédicace est placée pour le salut des empereurs Valérien et Gallien, du César Valérien et de Cornelia Salonina Augusta, ainsi que pour l'unité militaire.

Le culte de Bonus Puer fut importé en Dacie par les militaires dès l'époque de Marc-Aurèle. Le transfert fut facilité par l'assimilation d'Azizos, annonciateur de la vie et de la lumière, avec Arès. La plaque votive découverte dans le temple du dieu Azizus Bonus Puer Conservator à Potaissa constitue la seule association dans une inscription de langue latine d'Azizos et Bonus Puer. Elle fut mise en relation avec la persécution des chrétiens par Valérien à travers les édits de 257 et 258. Le commandant de la légion tente avec son geste de loyalisme, comme avec la réfection du temple, de faire taire les suspicions d'appartenance au christianisme parmi les légionnaires de Potaissa. Quoi qu'il en soit, le choix même d'une divinité solaire, compte tenu de l'ampleur future de ces cultes, n'est pas innocent¹³⁴. Une seconde hypothèse, plus ancienne, qui datait cette inscription de 258/259, considérait le dieu parmi les divinités militaires officielles de cette période et interprétait l'achèvement de la construction comme une obligation envers la famille princière¹³⁵, preuve de loyalisme sur un front secondaire. Bien que séduisante, la supposition selon laquelle cette construction était destinée à faire oublier les bruits de la propagande chrétienne parmi les soldats reste difficilement recevable.

Partant de l'aspect formel de l'entreprise épigraphique, nous nous interrogeons sur des coïncidences conduisant à une autre piste, susceptible de nous aider à comprendre le geste du préfet. Pourquoi un tel intérêt pour une

¹³¹ PME I, A 165.

¹³² IDR III/3, 138: [I]oui Tur/mazgadi/ coh(ors) II Fl(auia)/ [Co]mmag(enorum) eq(uitata) s[ag(ittariorum)]/ [cui] pr(aeest) M(arcus) Arru[nt]iu[s] Agrippinu[s]/ u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

¹³³ CIL III, 875: Deo Azizo Bono P[uero] conserua]/tori pro salute dd(ominorum) [nn(ostorum)]/ Valeriani et Gal]/lieni Aug(ustorum) et Valerian[i nobiliss(imi) Caesaris]/ et Corneliae Salonina[e Augustae et]/ leg(ionis) V Mac(edonicae) III piae fid[elis...]/ Donatus praef(ectus) leg(ionis) eiusde[m...]/ templum ince(p)tum perfecit v[...].

¹³⁴ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic (Dissertationes Musei Potaissensis 1)*, Turda, 1994, p. 171.

¹³⁵ A. von Domaszewski, *art. cit.*, p. 64-65; S. Sanie, *op. cit.*, p. 118; A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 134-135.

divinité qui n'avait pas percé jusqu'alors à Potaissa ? A notre avis, l'événement doit être replacé dans le contexte historique et politique.

Tout d'abord, parmi les personnages dont on sollicite la sauvegarde dans le texte figurent le père et le fils de Gallien, ce qui indique comme *terminus ante quem* l'année 258/259, époque à laquelle Valérien le Jeune décéda et l'Ancien s'empessa de défendre Edesse. L'épithète *III pia fidelis* dont la Vème légion *Macedonica* se flatte fut probablement accordée à la suite des combats menés sur la frontière septentrionale contre les Daces au plus tard en 257, comme le montre le titre *Dacicus Maximus* dont Gallien s'empare. Ainsi, la chronologie relative à la fondation du sanctuaire se précise.

Ensuite, un autre élément vient clarifier la situation. Il s'agit de la divinité invoquée et de la formule utilisée. La rareté de l'identification Azizus-Bonus Puer dans une inscription latine intrigue. Bien réelle en Syrie, elle n'a aucun sens dans une province qui regorge de monuments consacrés à l'étoile du matin sous sa forme romaine, ne tenant pas compte de son aspect arabe. De plus, son caractère salubre, jamais exploité dans l'épigraphie, fait surface. La dédicace a pour but, d'une part de protéger la vaillante légion qui a dû subir des pertes durant les derniers combats, tout en signifiant sa loyauté aux empereurs occupés sur d'autres fronts et sa motivation à combattre les assauts barbare, et d'autre part de souhaiter un bon rétablissement au jeune César, sauvé par la divinité locale d'Edesse censée veiller à la réussite du vieil empereur face aux attaquants perses.

Même si son désir d'admission dans le panthéon officiel n'obtint jamais satisfaction, l'avènement des Sévères consacra Jupiter Dolichenus comme l'un des interlocuteurs divins privilégiés des soldats voulant manifester leur loyauté. A la lumière des informations recueillies sur les *sacerdotes* dolichéniens en provenance du sanctuaire de Porolissum¹³⁶, de Drobeta¹³⁷ ou d'Apulum¹³⁸, on ne peut que leur dénier une quelconque activité directe à l'intérieur du camp. Le statut personnel de l'aumônier dolichénien est ambigu. Était-il pèlerin ou vétéran ? Il officiait probablement dans le *dolichenum* édifié à proximité du camp où il s'était spécialisé dans l'accueil de fidèles issus de l'univers militaire, venus à titre individuel. A l'image de l'« enfant de Hadad » pour les légionnaires ou des deux groupes de trois prêtres proches des auxiliaires des cohortes de Sagittaires ou *Campestris*, ils louent les vertus des unités auprès desquelles ils exercent leur savoir.

Le titre de *sacerdos* couvre une réalité multiforme. On rencontre des prêtres rattachés à l'institution municipale¹³⁹ et d'autres, souvent d'origine sémite, officiant dans des temples bâtis surtout pour des divinités orientales. L'idée d'accepter la présence d'aumôniers dévoués au dieu de l'unité palmyrénienne est

¹³⁶ N. Gudea, D. Tamba, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. Porolissum. Ein dakisch-römischen archäologischen Komplex an der Nordgrenze des römischen Reiches. III. Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium. Über ein Iupiter-Dolichenus Heiligtum in der municipium Septimium Porolissensium*, Zalău, 2001, p. 25, n° 1, fig. 16-17.

¹³⁷ C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 120.

¹³⁸ *IDR* III/5, 217 et 221.

¹³⁹ *CIL* III, 1117 et 1207; *IDR* III/3, 37.

incontestable à Porolissum¹⁴⁰. Celui-ci est identifié au souverain céleste, maître des planètes et des destins humains, dispensateur de pluie et de richesses, protecteur des armées, la divinité suprême de Palmyre : Belus.

Titus Flavius Saturninus, centurion de la Vème légion *Macedonica*, fut désigné, au nom du détachement de Palmyréniens, pour reconstruire le sanctuaire disparu après un incendie. Cette délégation de pouvoir nous indique que l'officier légionnaire remplissait à l'époque la charge de commandant du *numerus*. La mission n'était pas facile car le temple bénéficiait de l'affection particulière des archers syriens : il contenait en effet les objets sacrés utilisés dans le culte de Belus, dieu de la patrie¹⁴¹. Or, les soldats unirent leurs efforts et parvinrent à recréer le bâtiment. A la cérémonie de la nouvelle consécration de l'édifice participèrent, à côté des soldats et de leur commandant, le gouverneur des Dacies, Caius Iulius Septimius Castinus¹⁴², et le procurateur de la province, Ulpus Victor¹⁴³. Cette mobilisation exceptionnelle autour de cet événement, durant lequel on pria pour le salut de l'empereur Caracalla, peut avoir été motivée par le souvenir de la visite du prince à Porolissum peu de temps auparavant. L'intervention officielle pour la réfection du temple de Porolissum est intimement liée au fait que le culte de la divinité nationale devient un culte collectif de la troupe, même si avec le temps les recrues changent.

La fréquentation de l'espace sacré consacré aux divinités "nationales" était presque une obligation pour ceux qui faisaient partie des *numeri* de Porolissum ou Tibiscum, qu'ils fussent palmyréniens ou d'une autre origine. La somme des dédicaces individuelles découvertes dans la *schola* palmyrénienne du camp de Tibiscum en témoigne. A côté des dieux pères¹⁴⁴, du génie de l'unité et de celui des greniers¹⁴⁵, de Belus¹⁴⁶ et de Malagbelus¹⁴⁷ sont probablement honorés Iarhibolus¹⁴⁸, Jupiter¹⁴⁹ et le cavalier danubien¹⁵⁰. L'analyse qui conteste l'interdiction des temples à l'intérieur des murs du camp par les officiels et qui

¹⁴⁰ E. Chirilă, N. Gudea, A. Matei, V. Lucăcel, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977-1979*, AMP, 4, 1980, p. 89-90, n° 3. Voir également I. P. Haynes, *The Romanization of Religion in the Auxilia of the Roman Imperial Army from Augustus to Septimius Severus*, Britannia, 24 (1993), p. 144-152.

¹⁴¹ N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977*, AMP, 13, 1989, p. 762, n° 10: Pro salute Imp(eratoris) M(arci) Aur[eli]/ Antonini Aug(usti) pii fel(icis) deo/patrio Belo n(umerus) Pal(myrenorum) sagi(ttariorum) tem/plum ui ignis consumptum/pecunia sua restituer(unt) dedi/cant[e C(aio)] I[ul(io) Sept(imio) Casti]no/ co(n)s(ulari) III Daci[arum] Ulpio Victore/ proc(uratore) Aug(usti) proui[nc(iae) Por]ol(issensis) cura/ gente T(ito) Fl(aui) Saturn[ino (centurione) le]g(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) c(onstantis).

¹⁴² I. Piso, *op. cit.*, p. 178-182.

¹⁴³ *PME* II, U 20.

¹⁴⁴ *IDR* III/1, 135; I. Piso – D. Benea, *art. cit.*, p. 104-106, n° 8, fig. 10.

¹⁴⁵ *IDR* III/1, 136.

¹⁴⁶ *IDR*, III/1, 134.

¹⁴⁷ I. Piso, *Epigraphica (XIII)*, AMN, 20 (1983), p. 107-109, n° 4-5.

¹⁴⁸ *IDR* III/1, 137.

¹⁴⁹ *IDR* III/1, 138.

¹⁵⁰ D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum (CMRED) (EPRO 13)*, II. *The Analysis and Interpretation of the Monuments*, Leiden, 1976, p. 9, n° 200.

prévaut une explication liée au manque de place pouvant nuire à la discipline et à la tradition militaire, trouve un bon exemple dans le fonctionnement de cette « chapelle ».

Généralement, la vie religieuse des groupes de militaires de Dacie ne diffère pas de celle des autres provinces. Les sacrifices officiels mettent en exergue le rôle essentiel du commandant de l'unité dans le respect des rites et des cultes inscrits dans le calendrier militaire. L'idée de renforcer l'image de l'Etat et l'esprit de guerre et de loyauté est claire à travers les hommages rendus aux enseignes, à la triade capitoline et à Mars. Le fait marquant de l'époque sévérienne est le rapport souligné de la divinité et du dédicant avec l'empereur ou sa famille, soit par l'invocation du *numen* impérial, soit par l'utilisation de la formule de souhait de salut pour les dirigeants.

Plus particulièrement, les cas des divinités locales ou des dieux ethniques, honorés dans des contextes collectifs, nous renseignent sur la fiction et la réalité religieuse dans la Dacie des camps. Les caractéristiques ethniques des troupes auxiliaires nous permettent de distinguer les liens entre les groupes et leurs dieux ancestraux. Le changement de la composante ethnique de la troupe au gré des recrutements successifs ne modifie pas fondamentalement la tradition d'invoquer les divinités originelles du groupe. Le début du III^{ème} siècle et l'avènement d'une nouvelle dynastie confortent les soldats dans le retour vers des pratiques traditionnelles. La présence du commandant à la tête des cérémonies collectives célébrant les divinités importantes pour les militaires relèverait plus du pragmatisme, de la tolérance envers les cultes étrangers et de la diplomatie que d'une affection profonde. Finalement, le difficile exercice consistant à faire accepter les dieux syriens à l'intérieur des camps ne fut effectué que par une poignée d'individus et en dehors de la religion officielle de l'armée. Hormis les réunions collectives pour Turmazgada ou Azizus, qui demeurent extérieures même si elles drainent les énergies du groupe, nous le constatons dans l'étonnant cas des dieux palmyréniens de Tibiscum et plus amplement pour Jupiter Dolichenus.

STATUETE VOTIVE DIN PLUMB DE LA DUROSTORUM*

Dan ELEFTERESCU

Vom prezenta în paginile următoare un număr de 14 piese din plumb aflate în colecțiile Muzeului Dunării de Jos și Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța**.

Statuetele din colecțiile călărășene, din care o parte au făcut obiectul unui articol¹ în anii '80, au fost descoperite pe plaja Dunării, în dreptul așezării romane de la Km 132 de pe DN 3A (București-Constanța), așezare aflată pe teritoriul Fermei 4, Ostrovit SA². Menționăm că așezarea are un puternic caracter meșteșugăresc, caracter certificat de recoltarea din zonă a mii de piese mărunte din lut, metal, os și sticlă, multe rebutate, numeroase urme de cuptoare și gropi cu deșeuri.

Fără a avea o certitudine, din discuțiile purtate cu colegii constănțeni, putem considera că cele două piese aflate în depozitele muzeului tomitan au fost descoperite în aceeași zonă și în aceleași condiții.

Catalog

1/ *Diana* (Pl.I/1,V/1).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură neîndepărtată. Lipsă capul și treimea inferioară a picioarelor.

Stare de conservare slabă, prezintă puncte și pete de coroziune.

H act.^{***} = 67,5 mm; l = 35 mm; gr. = 10 mm.

Diana la vânătoare, în costum de amazoană³, cu *chiton* fără mâneci și *kolpos* încins sub sâni. Sânul drept liber, frumos conturat. Privită din față, cu membrele

* Mulțumirile noastre doamnei Margherita Bolla pentru sursele bibliografice puse la dispoziție.

** Aducem mulțumiri și pe această cale colegilor de la muzeul constănțean, Constantin Chera, Constantin Băjenaru și Gheorghe Papuc pentru amabilitatea dovedită.

¹ Vasile Culică, SCIVA, 33 (1982), 1 p. 109-118.

² Așezare cunoscută în literatura de specialitate (Arginteanu 1920,p. 1; Culică 1978, p. 113; Mușețeanu 2003) ca având legături economice și foarte probabil administrative cu Durostorum, aflat la mai puțin de 3,5 km spre vest.

^{***} Prescurtări folosite: H act. = înălțime actuală; l = lățime; gr. = grosime; MDJ Călărași = Muzeul Dunării de Jos, Călărași; MINA Constanța = Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța

inferioare depărtate, corpul în ușoară extensie spre dreapta, mâna dreaptă dusă peste umăr la spate, pentru a scoate o săgeată din tolă, tolă care este sugerată printr-o simplă ridicătură deasupra claviculei. În jurul gâtului posibil colan. În mâna stângă arcul în poziție de repaus. Pe ambele brațe și antebrațe sunt prinse brățări. În picioare, cizme din piele moale cu coburi mari, încrețiți.

Modul de redare a veșmântului ce lasă descoperit sânul drept, picioarele depărtate, sugerând stabilitate, corpul în ușoară extensie spre dreapta, reușesc cu succes să sugereze tensiunea vânătorii.

MDJ Călărași (col. Vasile Culică), inv. 25303.

Culică 1982, 110-112, fig.1/1.

2/ Diana (Pl. I/2, V/2).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură neîndepărtată. Pe spatele piesei deasupra genunchilor, o adâncitură (gol de turnare). Același tipar ca la piesa precedentă. Lipsă capul, mâna dreaptă, jumătatea anterioară a antebrațului stâng, arcul și ambele picioare de deasupra genunchilor.

Stare de conservare bună, ușor îndoită spre spate.

H act. = 47,4 mm; l = 31 mm; gr. = 8,9 mm.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41072. Inedită.

3/ Diana (Pl. IX /1).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură neîndepărtată. Același tipar ca la piesele precedente. Lipsă partea superioară a arcului și membrele inferioare de la jumătatea coapselor în jos.

Stare de conservare slabă, prezintă puncte și pete de coroziune (stopată). Chipul greu lizibil datorită deteriorării mecanice, neintenționate.

H act. = 59,4 mm; l = 38,7 mm; gr. = 8,8 mm.

MINA Constanța. Inedită.

În timpul unor săpături de salvare efectuate în 1973 de către Peti Donevski în partea de est a orașului Silistra (Durostorum), într-una din încăperile unei clădiri romane ce nu a fost complet dezvelită, au fost descoperite trei reliefuri de plumb reprezentând-o pe Diana⁴, ele adăugându-se unei piese relativ asemănătoare, din același material, descoperită în jurul aceluiași oraș ⁵. Interesant că într-un studiu relativ recent, în care au fost catalogate 108 piese de aceeași factură și categorie stilistică cu descoperirile noastre, nu este înregistrată decât o singură statueta reprezentând-o pe Diana, cu proveniență necunoscută, aflată într-un muzeu din Hamburg⁶.

4/ Venus (Pl. II/1; VI/1).

Turnare plină în tipar bivalv, bavura îndepărtată cu grijă. Fragmentară.

³ Sanie, 1996, p. 53 arăta că „în vastul material iconografic dominant este tipul elenic al zeiței, motivul preferat fiind vânătoarea”; Covacef, 1994, p. 104 sublinia: „Pe monumentele sculpturale dedicate Dianei - ca și în gliptică sau numismatică- zeița este ușor de recunoscut după veșminte, arme și acțiune, neschimbate din perioada clasică”.

⁴ Donevski, 1975, p. 146-147, nr. 1-3, fig. 1.

⁵ Gerassimov, 1961, p. 241, fig. 8.

⁶ Chew, 1990/1991, p. 90-91, nr. 108.

Lipsă capul, brațul drept și ambele membre inferioare mai jos de genunchi.

Stare de conservare foarte bună.

H = 44,1 mm; l = 21,7 mm, gr. = 7,2 mm.

Piesa cu reliefuri bine realizate, o prezintă pe Venus în picioare, semi-nudă, cu mâna stângă acoperindu-și pubisul. Veșmântul ce alunecă de pe umăr acoperă coapsa și genunchiul stâng, ușor flectat. Torsul este feciorelnic, cu sâni foarte mici și ombilicul marcat vizibil. Bazinul este îngust, cu coapse lungi și groase. Pe spatele ce păstrează aceleași proporții sunt marcate fesele și omoplații. Corpul este ușor înclinat spre dreapta și mărginit probabil în partea stângă de o coloană. Pe brațul stâng sunt marcate două brățări.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41075. *Inedită*

O piesă identică a fost publicată de Thomas Edil într-un studiu asupra monumentelor votive din plumb de pe teritoriul Pannoniei⁷.

5/ *Venus Anadyomene* (Pl. IV/4; VIII/4).

Turnare plină în tipar bivalv, bavura îndepărtată. Fragmentară, se păstrează jumătatea superioară.

Stare de conservare relativ bună.

H = 26,7 mm; l = 25,5 mm; gr. = 4,6 mm.

Venus Anadyomene nudă, își prinde cu mâna dreaptă o şuviță de păr. Capul ușor întors spre stânga, cu trăsăturile feței greu de definit datorită defectelor de turnare și accidentelor ulterioare, bărbie ovală, ochii rotunzi. Membru superior stâng este flectat din cot cu antebrațul ridicat. Sâni mici cu sfârcuri bine conturate. La spate, părul prins într-un coc situat la baza gâtului, este reprezentat schematic prin creștături.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41076. *Inedită*.

O piesă relativ asemănătoare se afla în perioada interbelică în colecțiile muzeului național din Zagreb⁸.

6/ *Venus Anadyomene* (Pl. IX /2).

Turnare plină, în tipar bivalv. Bavura îndepărtată cu grijă. Întreagă.

Stare de conservare bună.

H = 56 mm; l = 22 mm.

Realizare grosolană, stilizată până la pierderea tuturor detaliilor anatomice ce nu țineau de personalizarea reprezentării. Venus, nudă, cu palma stângă acoperindu-și pubisul și cu mâna stângă răsucindu-și o cosiță. Sâni mici, ombilicul bine marcat printr-o adâncitură. Pe spate în afară de fesele ușor profilate, o linie mediană marchează șira spinării. Detaliile feței și ale coafurii ilizibile.

MINA Constanța. *Inedită*.

7/ *Venus Anadyomane* (Pl. II/2, VI/2).

Turnare plină în tipar bivalv. Bavura îndepărtată cu grijă; fragmentară, lipsă capul; puternic torsionată dorso-ventral. Suportul, probabil o greutate de pescuit,

⁷ Thomas, 1952, p. 35, nr. 1, pl. VI/3.

⁸ Bauer, 1936, p. 17, nr. 14, fig. III/14 a, b.

a fost adăugat ulterior de către descoperitor, acesta menținând marcarea degetelor de la picioare.

Stare de conservare foarte bună.

H act. = 42 mm; l = 13,3 mm; gr. = 2,8-5 mm.

Sigur același tipar și același atelier cu al piesei precedente.

MDJ Călărași (col. Vasile Culică), inv. 25305.

Culică 1982, 110,1, fig. 3/2.

O reprezentare asemănătoare (închizător de casetă), din bronz a fost descoperită la Ruse⁹.

8/ Grup statuar (Pl. III/1, VII/1).

Turnare plină în tipar bivalv. Porțiuni mari cu bavura neîndepărtată.

Întreg.

Stare de conservare foarte bună.

H = 101,2 mm; l = 81,1 mm.

Între două coloane reprezentate schematic se află două personaje. În dreapta un personaj nud (Venus Anadyomene?), cu piciorul stâng întors spre dreapta (posibil artificiu tehnic, pentru echilibrul piesei), mâna dreaptă prinde o șuviță de păr sau bentița cu care era legat cocul, antebrațul stâng ridicat având în mână o oglindă sau un măr. Sâni mari, mijlocul subțire. Bărbie ascuțită, gura mică, nas drept, ochii reprezentați prin simple adâncituri; pomeții obrazilor proeminenți. Părul în bucle scurte cu un nod frontal sau o diademă.

Personajul din stânga reprezintă un bărbat (posibil Hephaistos¹⁰) cu chiton scurt, fără mâneci și cu cizme în picioare. Musculatura este proeminentă, mai ales cea a brațelor și umerilor. Pe cap poartă o bonetă frigiană. Față ovală, încadrată de o barbă stufoasă cu trăsături puțin vizibile. Mâna dreaptă suprapune personajul feminin; mâna stângă ușor îndoită spre corp, ține un obiect nedefinit. Suportul cu profil triunghiular este ornamentat pe față cu un șir de motive florale stilizate.

MDJ Călărași (col. Vasile Culică), inv. 25304.

Culică 1982, 112-115, nr. 4, fig. 2/1.

Statuetele din plumb având-o ca personaj principal pe Venus, se constituie în grupul cel mai numeros¹¹. Cele două colonete ce încadrează personajele par a fi o caracteristică a atelierelor panonice, toate reprezentările ce conțin acest element

⁹ Mânzova, 1963, p. 19, nr. 10, fig. 4/10.

¹⁰ Nu avem cunoștință de vreo piesă asemănătoare; singurele pe care le cunoaștem o prezintă pe zeiță alături de Amor (cf. Chew, tabel / 3, 34, 49, 83, 87). Aspectul personajului masculin se apropie însă de iconografia tradițională a zeului focului și soț al Afroditei (Ferrari 2003, p. 405), „Iconografia tradițională a zeului, care se afirmă mai ales în epoca clasică, îl prezintă ca un bărbat puternic, cu barbă, având în mână ciocanul, uneori cu nicovala sau cu alte unelte legate de activitatea de făurar, cu un acoperământ pentru cap caracteristic, oval și cu un chiton scurt care de obicei îi lasă descoperite umărul și brațul drept”.

¹¹ 181 statuete din care 36 o au ca personaj principal pe Venus - Chew 1990/1991, 2 piese (Venus) publicate care se alătură celor 108 piese (30 Venus) catalogate; Gerassimov, 1961, 1 piesă; Donevski, 1975, 3 piese; Nikolov, 1967, o piesă (223-224, nr. 18); Stângă, 1998, o piesă (113, pl. LXXVII/7); Bauer, 1936, 34 (din care 3 reprezentări ale zeiței Venus); Curk Mikl, 1976, o singură piesă, 22, nr. 987, pl. XXIII/12; Buócz, 1991, 22, fig. 14/1-6, 6 piese din care una o reprezintă pe Venus.

și la care am avut acces, fiind descoperite în această provincie¹². Nu putem trece cu vederea nici apropierea stilistică, forme mai pline, coapse lungi, relativ groase, mijloc subțire dintre piesa cu numărul 4 (inv. 41075) și reprezentarea zeiței în cadrul grupului statuar, fapt care nu face decât să întărească ideea unei filiații directe a celor două piese cu atelierele panonice.

9/ *Cap feminin* (Pl. IV/5, VIII/5).

Se păstrează numai capul realizat în aceeași manieră cu piesele descrise anterior. Stare de conservare bună, turnare în tipar bivalv.

H act. = 13,8 mm.

Privirea ușor spre dreapta, gura mică cu buze groase, ochii proeminenți, nasul marcat printr-o curbă ce se continuă cu arcada stângă. Nările puțin profilate. Pe bosa frontală stângă, o ridicătură, posibil accident. Părul este marcat numai pe spatele capului prin șuvițe în forma literei V, pornite dintr-o zonă centrală.

MDJ Călărași (col. Vasile Culică), inv. 41078.

Culică 1982, 117, nr. 7, fig. 2/2-3.

10/ *Cap feminin* (Pl. IV/3, VIII/3).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură neîndepărtată. Se păstrează capul, cu părul strâns într-un coc pe creștet și șuvițe bine profilate și o parte din brațul arcului (?), mult mai sus decât la piesele precedente. Fața relativ bine realizată, buze groase, gura mică, nas borcănat, ochiul drept circular, bosele frontale puternic profilate, ochiul stâng acoperit cu reliefuri accidentale. Posibil rebut.

Stare de conservare relativ bună.

H act. = 16,8 mm.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41073. Inedită.

11/ *Cap feminin* (Pl. IV/2, VIII/2).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură neîndepărtată. S-a folosit același tipar ca la piesa precedentă. Se păstrează numai capul. Datorită prinderii incorecte a celor două valve spatele piesei e alunecat spre dreapta. Posibil din această cauză cocul din creștetul capului nu mai apare. Sigur rebut.

Stare de conservare bună. Toată fața turtită mecanic.

H act. = 13,2 mm.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41074. Inedită.

12/ *Cap* (Pl. IV/1, VIII/1).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv, bavură îndepărtată cu grijă. De această dată avem de-a face cu un tipar bine realizat din punct de vedere al detaliilor și aproape nou. Se pare că piesa a fost folosită secundar pe post de greutate – există pe fiecare parte a capului, în dreptul urechilor, câte o adâncitură făcută la rece. Starea actuală pare a indica o piesă de sine stătătoare. În zona gâtului nu se

¹² Thomas, 1952, pl. IV/1-7; pl. V/1-5,7-9; pl. VI/3; Banki, 1972, 42, nr. 29, 43, nr. 30; Buócz, 1991, 22, fig. 14/3-6.

observă urme de ruptură.

Conservare foarte bună.

H = 20,5 mm; l = 15,9 mm; gr. = 8,8 mm.

Personaj cu trăsături masculine, fața rotundă, bărbie bine profilată, buze groase, ușor întredeschise, nasul drept, cu rădăcina ascuțită și nări late. Ochii foarte bine profileți cu pupile rotunde. Este posibil ca pe frunte să fi avut o diademă sau un coc mic, acum desprinse. Pe spate părul este reprezentat de suvițe strânse într-un punct central.

MDJ Călărași (col. Vasile Culică), inv. 41077.

Culică 1982, 116, nr. 6, fig. 1/2-3.

Datorită stării fragmentare este greu de precizat cărei zeități aparțin piesele 9-12 din catalog. Cu rezervă putem considera că prima piesă (9/41078) aparține unei statuete reprezentând-o pe Venus, următoarele două (10/41073 și 11/41074) o reprezintă pe Diana. Apropierea până aproape de identitate, dintre cel de al patrulea cap (12/41077) și piesa nr. 3 publicată de Peti Donevski¹³, ne fac să susținem existența unei filiații, a unui tipar anterior comun (sau a unui model), sigur fiind însă că ele aparțin unor reprezentări diferite. De remarcat asemănarea izbitoare dintre ultima piesă și o frumoasă camee din opal reprezentând capul Gorgonei, descoperită la Diana- Karataș.¹⁴

13/ Soclu (Pl. IV/7; VIII/7).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv. Fragmentară, se păstrează soclul statuietei în formă de altar și labelle celor două picioare, marcate grosolan. Soclul este gol la interior. Pe linia de lipire a celor două valve, bavura a fost îndepărtată cu grijă. Pare posibil ca numai din necesități de echilibru, labelle picioarelor să fie poziționate cu călcâile spre lateral.

Stare de conservare foarte bună.

H = 24,4 mm; l = 24,5 mm; gr. = 20,5 mm.

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41079. *Inedită*.

Un soclu relativ asemănător susține piesa numărul 3 de la Silistra¹⁵.

14/ Soclu (Pl. IV/6; VIII/6).

Plumb, turnare plină în tipar bivalv. Fragmentară, se păstrează suportul în formă de altar și două peduncule, probabil labelle picioarelor. Rebut.

Stare de conservare bună.

l = 25,1 mm;

MDJ Călărași (col. Dan Elefterescu), inv. 41080. *Inedită*.

Așa cum arăta Hélène Chew¹⁶, aceste piese fac parte dintr-un mic grup tipologic, aparținând unei serii mult mai vaste ce cuprinde, alături de reprezentările unor divinități, reprezentări ale unor animale sau reprezentări profane. Grupul prezintă o uniformitate evidentă, datorată în principal folosirii

¹³ Donevski, 1975, p. 147, nr. 3, pl. I/3.

¹⁴ Kondić, 1994, p. 117-118, fig. 1.

¹⁵ Donevski, 1975, p. 147, nr. 3, pl. I/3.

¹⁶ Chew, 1990/1991, p. 85.

tiparelor puțin adânci. S-a remarcat, de asemenea¹⁷, că aceste piese prin materialul foarte economic și prin lipsa calităților artistice sunt evident piese ale pietății populației sărace, piese ușor de fabricat, vândute fidelilor în apropierea sanctuarelor cu ocazia pelerinajelor, ca amulete, ex-votouri sau simple suveniruri; observația a fost făcută și de autorul acestor rânduri în 2002¹⁸.

Numărul, aspectul, locul descoperirii fac sigură producerea lor în așezarea de la Ferma 4, într-o perioadă scurtă situată în ultimele decade ale secolului al II-lea, nefiind exclusă producerea lor și în prima parte a sec. III p. Chr. Raritatea lor însă, în pofida materialului foarte rezistent în timp, denotă, după părerea noastră o slabă căutare a lor pe piața secolelor I-III p. Chr. Acest fapt lasă liberă și posibilitatea producerii lor de către un meșter itinerant. Considerăm că cu cât un produs avea o piață mai slabă cu atât posibilitatea producerii lui de către meșteri itineranți era mai mare; de asemenea, tot în funcție de cerere, teritoriul sau circuitul pe care îl acopereau în peregrinările lor acești meșteri era mai mare sau mai mic, ca și timpul de staționare.

Cantitatea relativ mare de piese nu credem că poate fi în contradicție cu producerea lor de către un meșter călător, nefiind exclusă distrugerea de către ape a zonei mărginașe unde acesta își instalase atelierul.

Recunoașterea practic a numai două divinități feminine și varietatea reprezentărilor (pentru Diana avem, de exemplu, 7 piese și reprezentări), fac posibilă ideea existenței în zonă a unor sanctuare dedicate Dianei și Venerei, sanctuare care să aibă o importanță cel puțin zonală¹⁹.

Nu putem încheia, fără a aminti descoperirea în apropiere a unei frumoase oglinzi metalice cu reprezentarea zeiței frumuseții²⁰ și recuperarea în aceleași condiții și zonă (cu a pieselor din plumb), a unui mare număr de teracote ale Venerei, dovedite a fi produse locale²¹. Pe aceeași plajă au mai fost descoperite două bronzuri plastice ce pot fi legate de cultul Dianei²².

¹⁷ *Ibidem*, p. 82.

¹⁸ Dan Elefterescu, *Statuete de plumb de la Durostorum*, comunicare în cadrul simpozionului „Dunărea-ax al civilizației dintre Carpați și Pontul Euxin”, Hârșova, septembrie 2002.

¹⁹ Bărbulescu, 2001, p. 253, „Diana, zeiță a vânătorii, a vegetației și a naturii, divinitate a nopții, întruchipând lumina lunii, era, de asemenea, favorita locuitorilor de prin sate”; 262, „Cultul zeiței Venus în epocă romană, oficial și popular totodată, este deplin ilustrat de descoperirile din orașele pontice, în special de la Tomis, dar și din sate”.

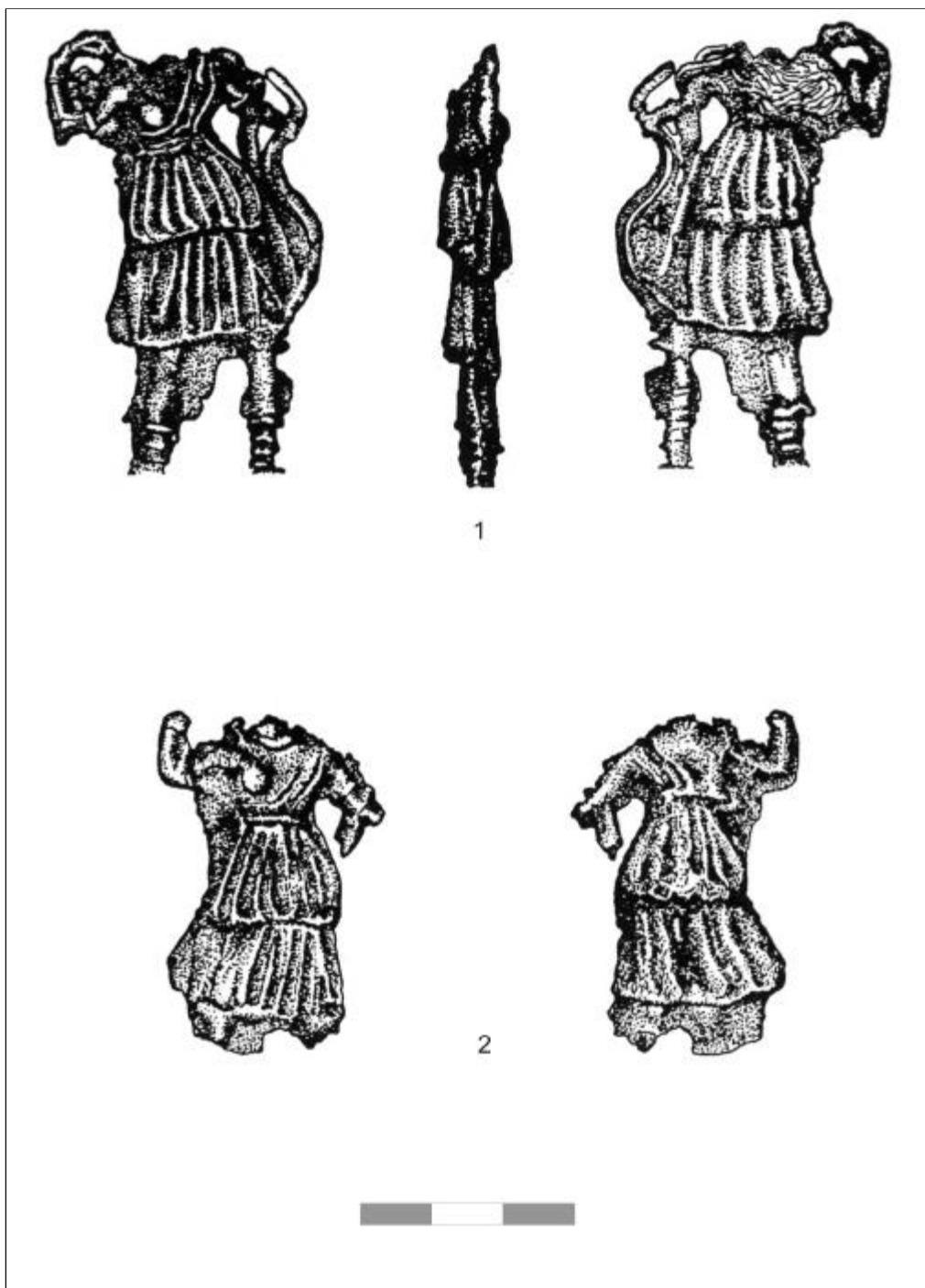
²⁰ Culică, 1974, p. 138-140, nr. 3, fig. 1 și 2.

²¹ Mușețeanu-Elefterescu, 1985, p. 185-191.

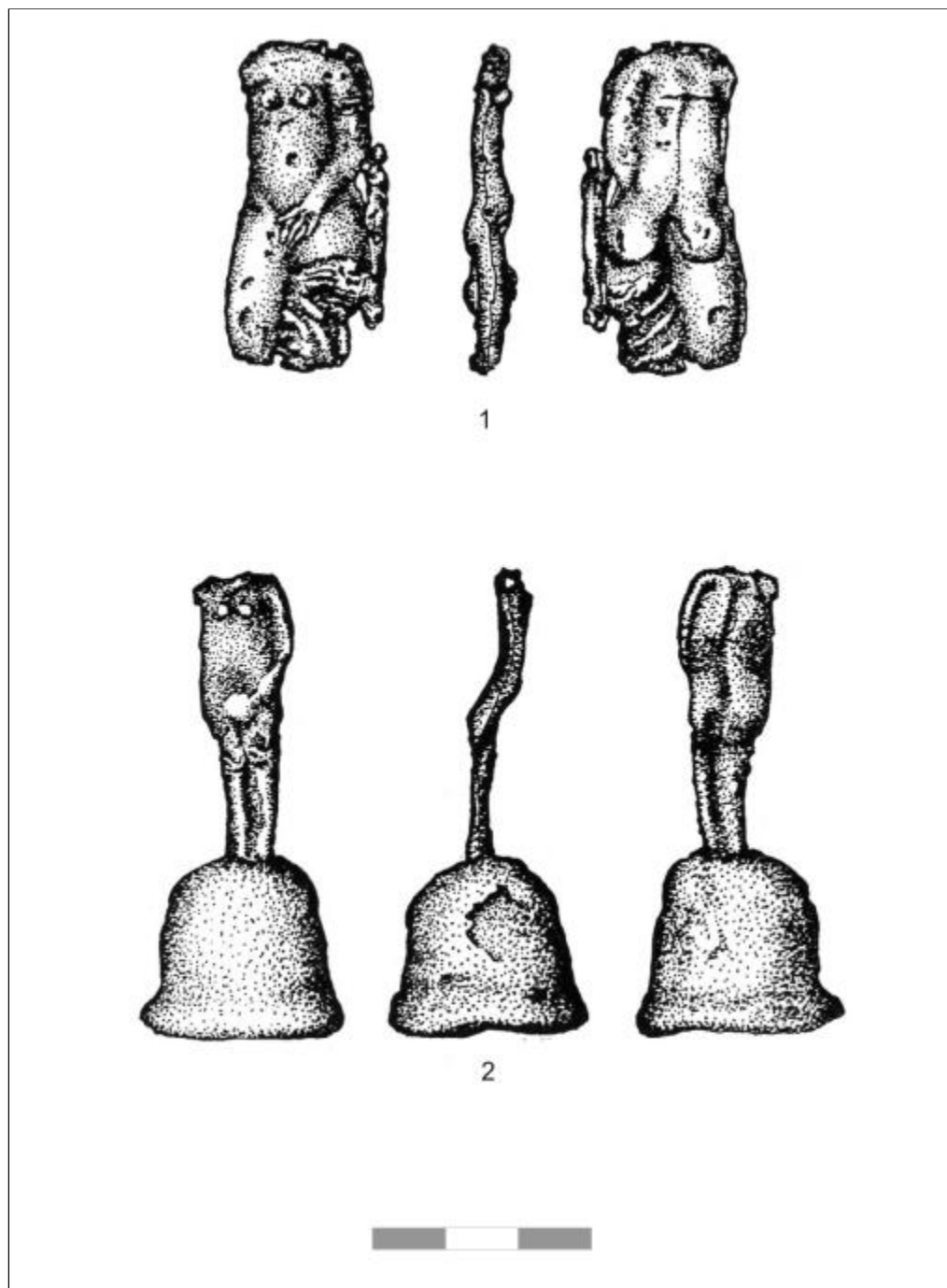
²² Elefterescu, 2004, nr. 2, pl. III/3 și nr. 3, pl. I/2.

BIBLIOGRAFIE

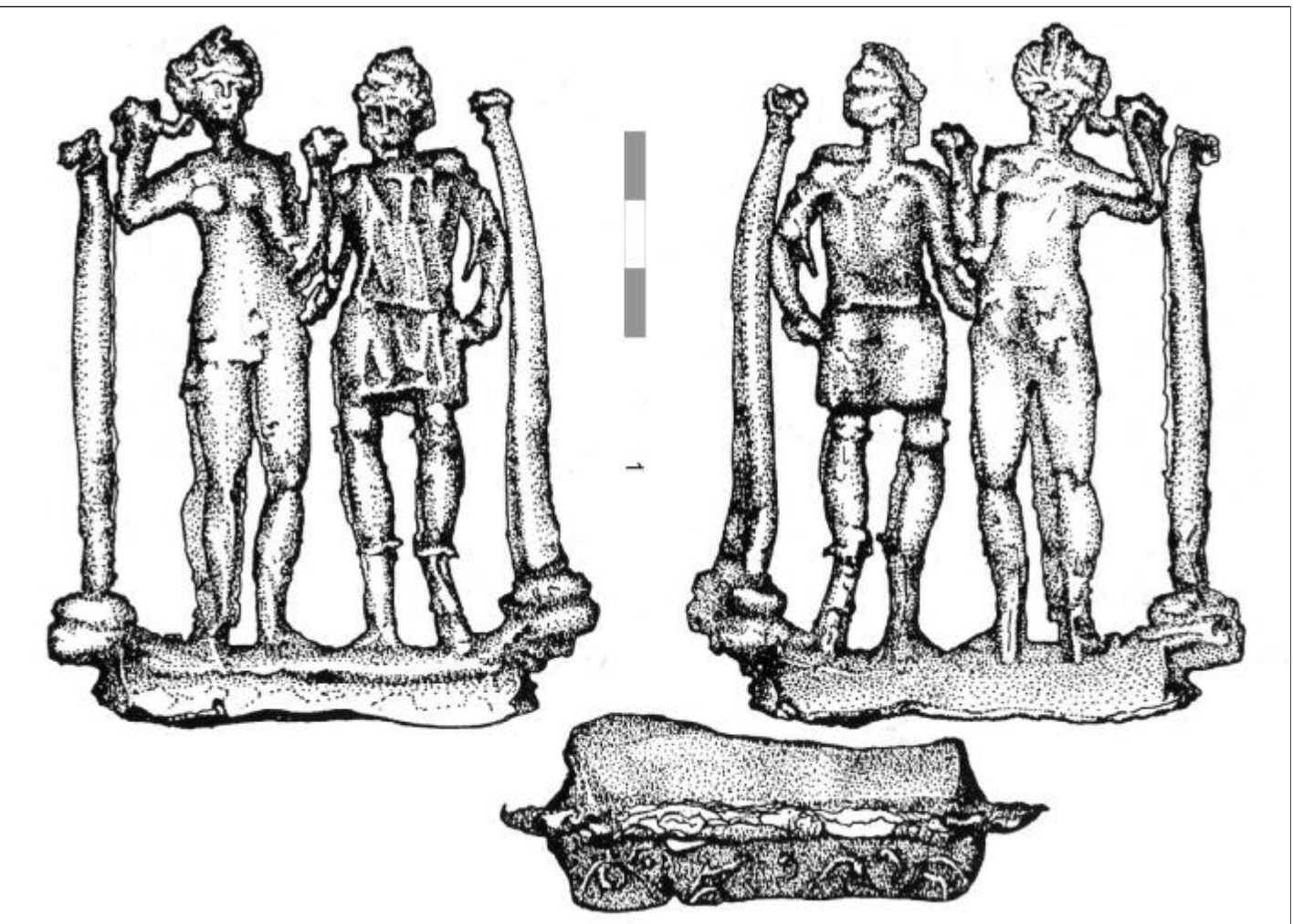
- Arginteanu 1920 - I.D. Arginteanu, *Pe ruinele Durostorului*, conferință, Silistra 1920, Călărași.
- Bánki 1972 - Zsuzsanna Bánki, *La collection du Musée Roi Saint Étienne*, Székesfehérvár.
- Bauer 1936 - Antun Bauer, *Rimska olovna plastika s osobitim Obzirom na materijal pohranjen u Hrvatskom Narodnom Muzeju*, VHAD, NS, 17, 1- 33.
- Bărbulescu 2001 - Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec.I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Tomitana III, Constanța.
- Buócz 1991 - Terézia Buócz, *A Járdányi Paulovics István Romkert helyreállítási és feltárási munkái (I-III.sz.)*, Savaria 20/1, 13- 25.
- Chew 1990/1991 - Hélène Chew, *Deux Vénus en plomb d'époque romaine*, în *Antiquités Nationales*, 22/23, 81- 94.
- Covacef 1994 - Zaharia Covacef, *Tradiții și inovații în iconografia votivă din Dobrogea (sec. I-III p.Ch)*, Pontica, 27, 107- 130.
- Culică 1974 - Vasile Culică, *Un mormânt roman de pe teritoriul rural al municipiului Durostorum*, SCIVA, 25, 1, 137-141.
- Culică 1978 - Vasile Culică, *Cu privire la lagărul legiunii a XI- a Claudia la Dunărea de Jos*, Pontica 11, 113-118.
- Curk Mikl 1976 - Iva Mikl Curk, *Poetovio I*, Liubliana.
- Donevski 1975 - Peti Donevski, *Olovni reliefi na Artemida ot Silistra*, *Isvetija Varna*, tom. XI, 146- 148.
- Elefterescu 2004 - Dan Elefterescu, *Figurative bronzes from Durostorum*, în *The antique bronzes: typology, chronology, authenticity*, The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, May 26th – 31st, 2003, 151-161.
- Ferrari 2003 - Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași.
- Gerassimov 1961 - Todor Gerassimov, *Monuments antiques de Bulgarie*, *Izvestija Sofia* 24, 235-243.
- Kondić 1994 - Jelena Kondić, *Splendid cameo from Diana at the Danube* în *Zbornik narodnog muzeia*, XV/1, 117-119, Belgrad.
- Mânzova 1963 - Liudmila Mânzova, *Klincialki na casetki at rinskata epoha vî arheologhiceski musei Sofia*, *Arheologija Sofia* 7/1, 38-43.
- Mușețeanu 2003 - Crișan Mușețeanu, *Atelierele ceramice romane de la Durostorum*, București.
- Mușețeanu-Elefterescu 1985 - Crișan Mușețeanu, Dan Elefterescu, *Teracote de la Durostorum reprezentând-o pe Venus*, Pontica 18, 185-191.
- Nikolov 1967 - Bogdan Nikolov, *Monuments antiques de la région de Vraca*, *Isvetija Sofia*, 30, 216-235.
- Sanie 1996 - Silviu Sanie, *Diana în Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol.II, D-L, București.
- Stângă 1998 - Ion Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-IV p. Chr.*, București.
- Thomas 1952 - Edith B. Thomas, *Monuments votifs en plomb sur le territoire de la Pannonie*, *Archaeologiai Értesítő* 79, 32-38.

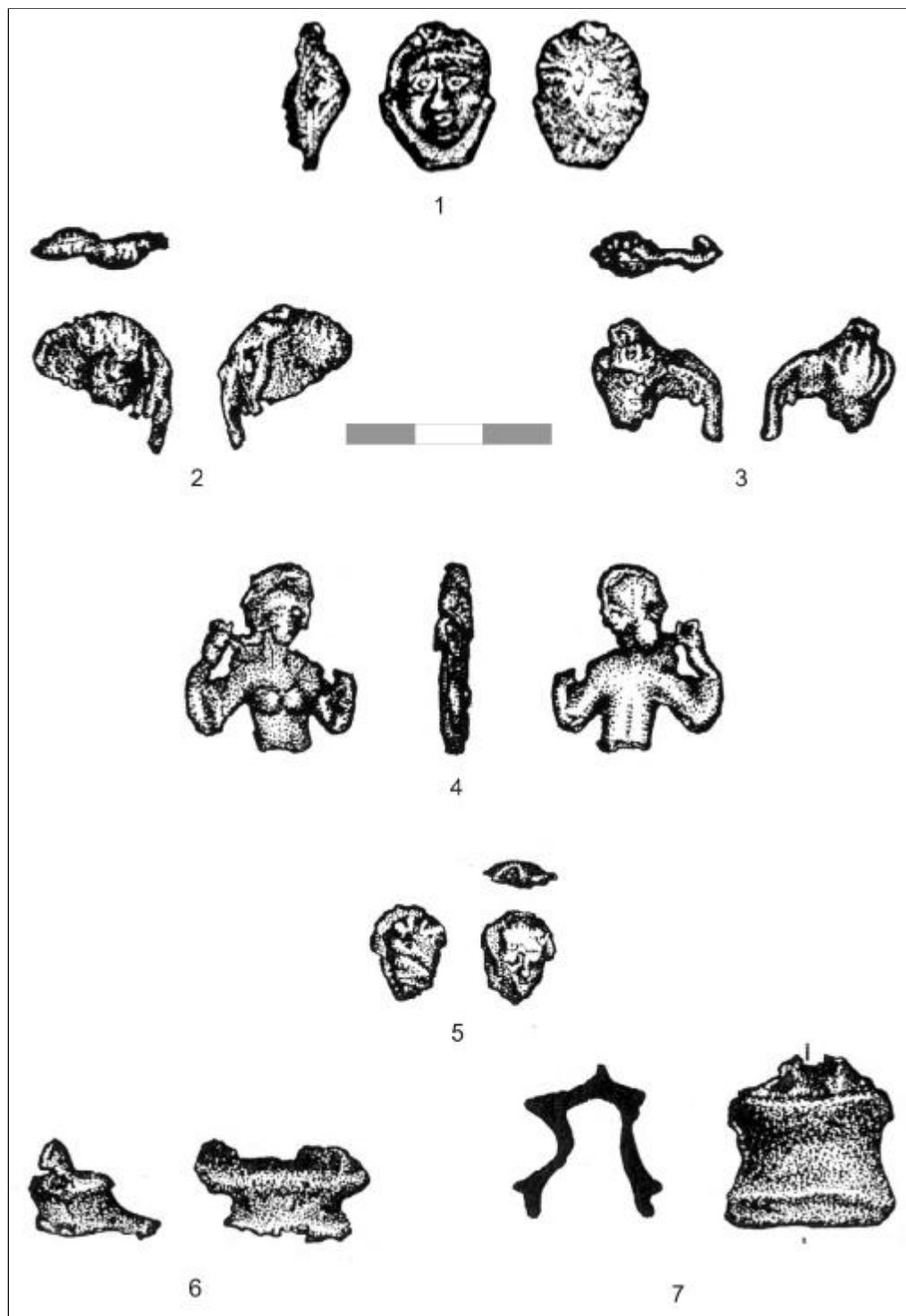


Pl. I

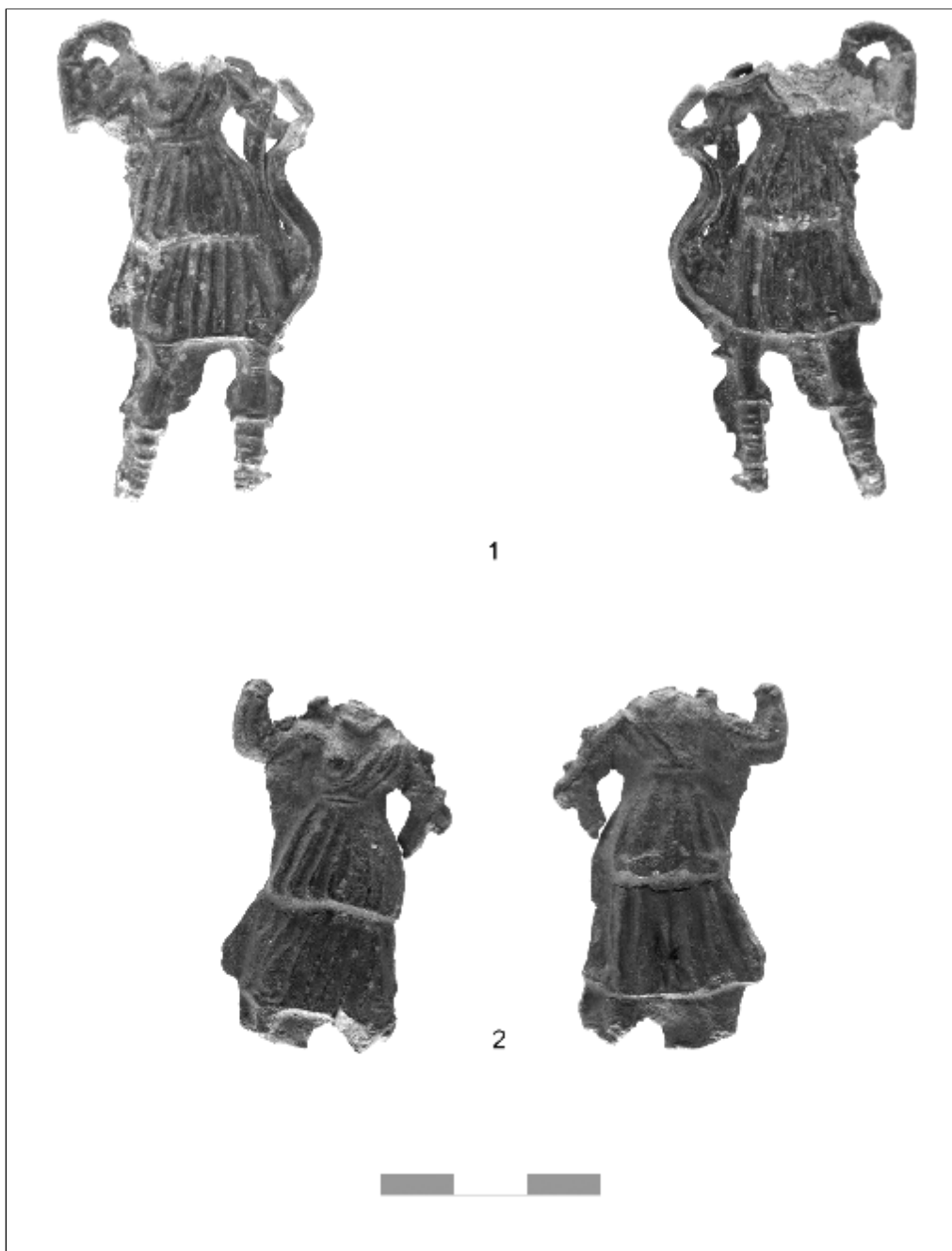


Pl. II

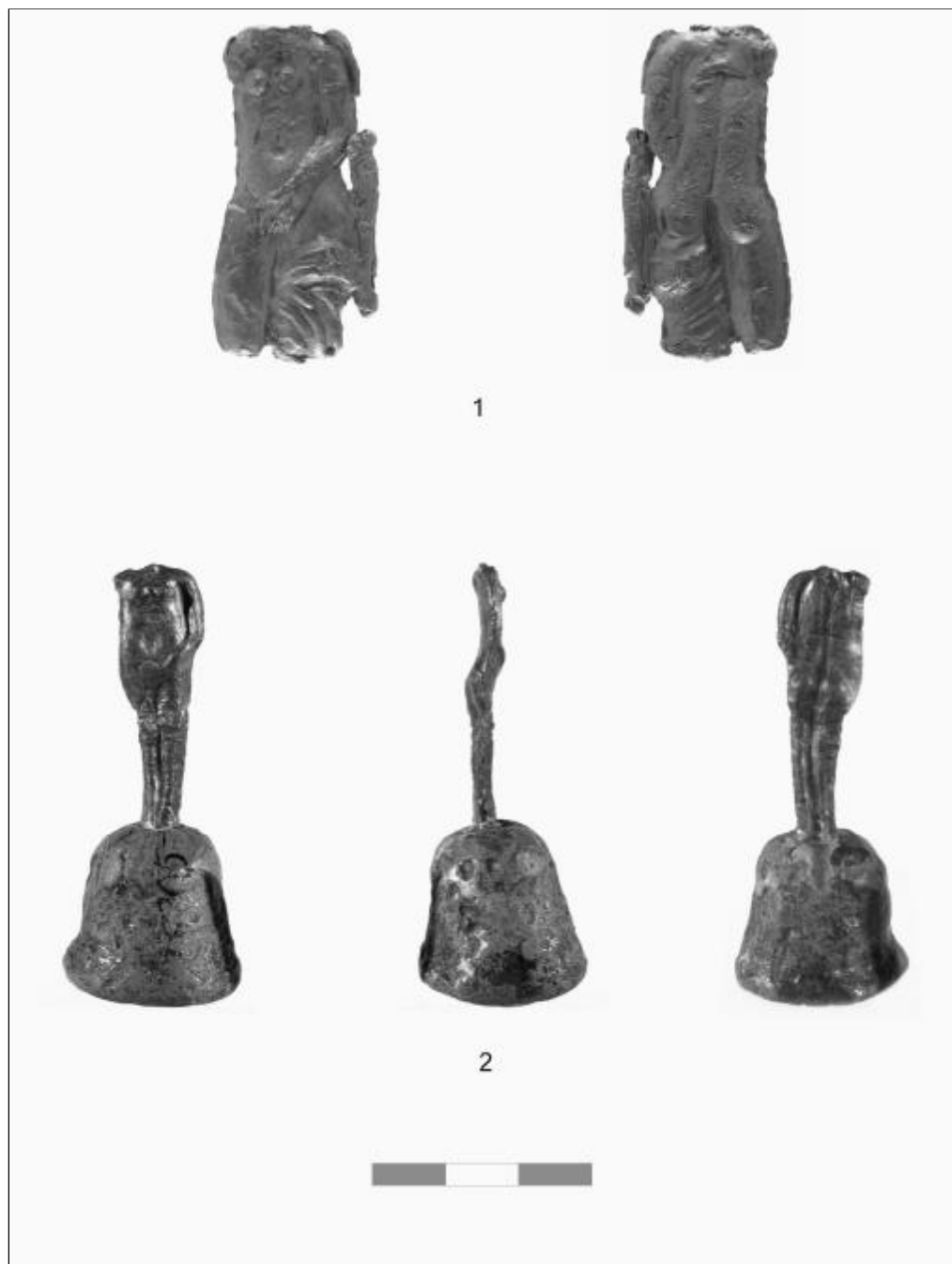




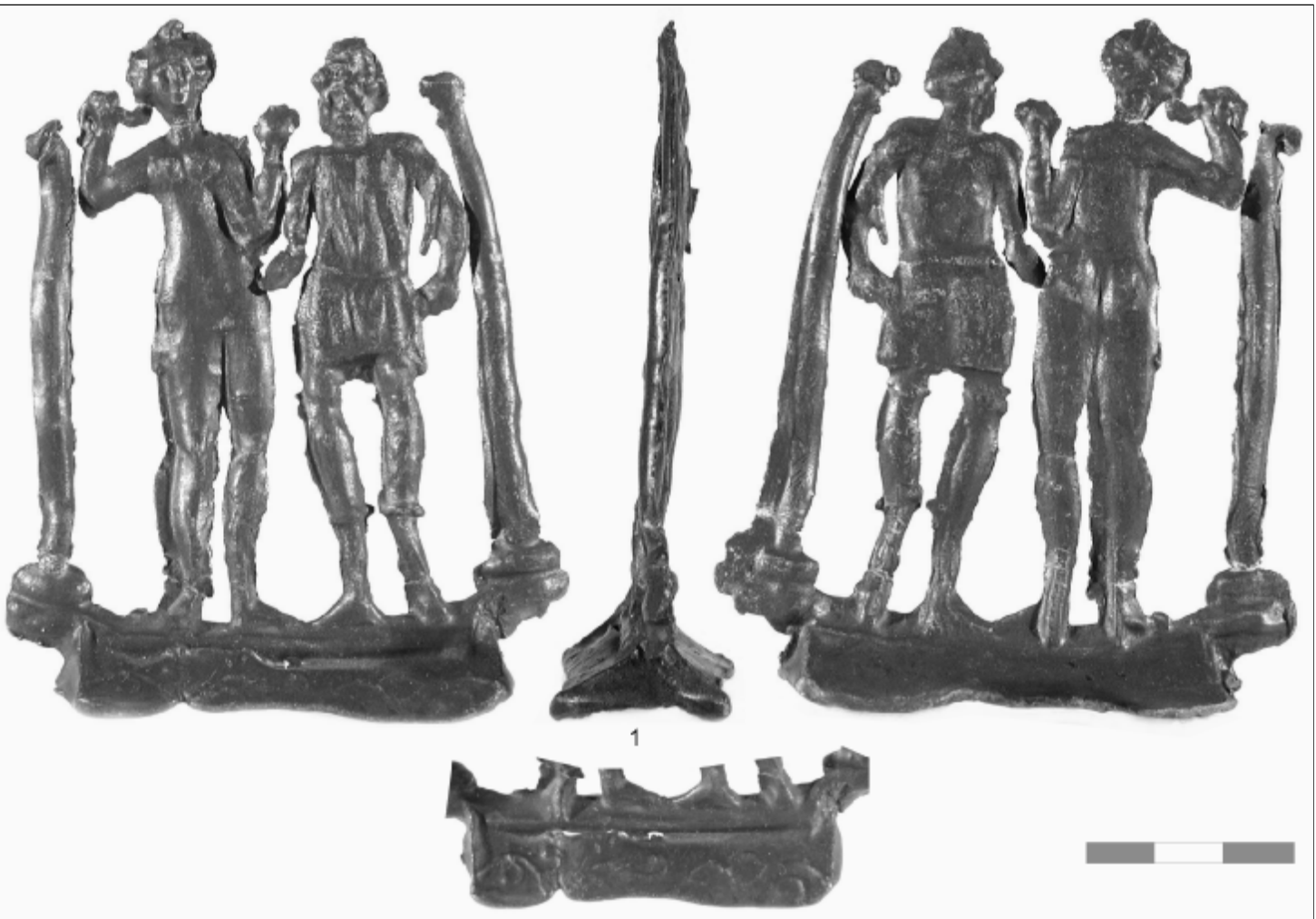
PL. IV

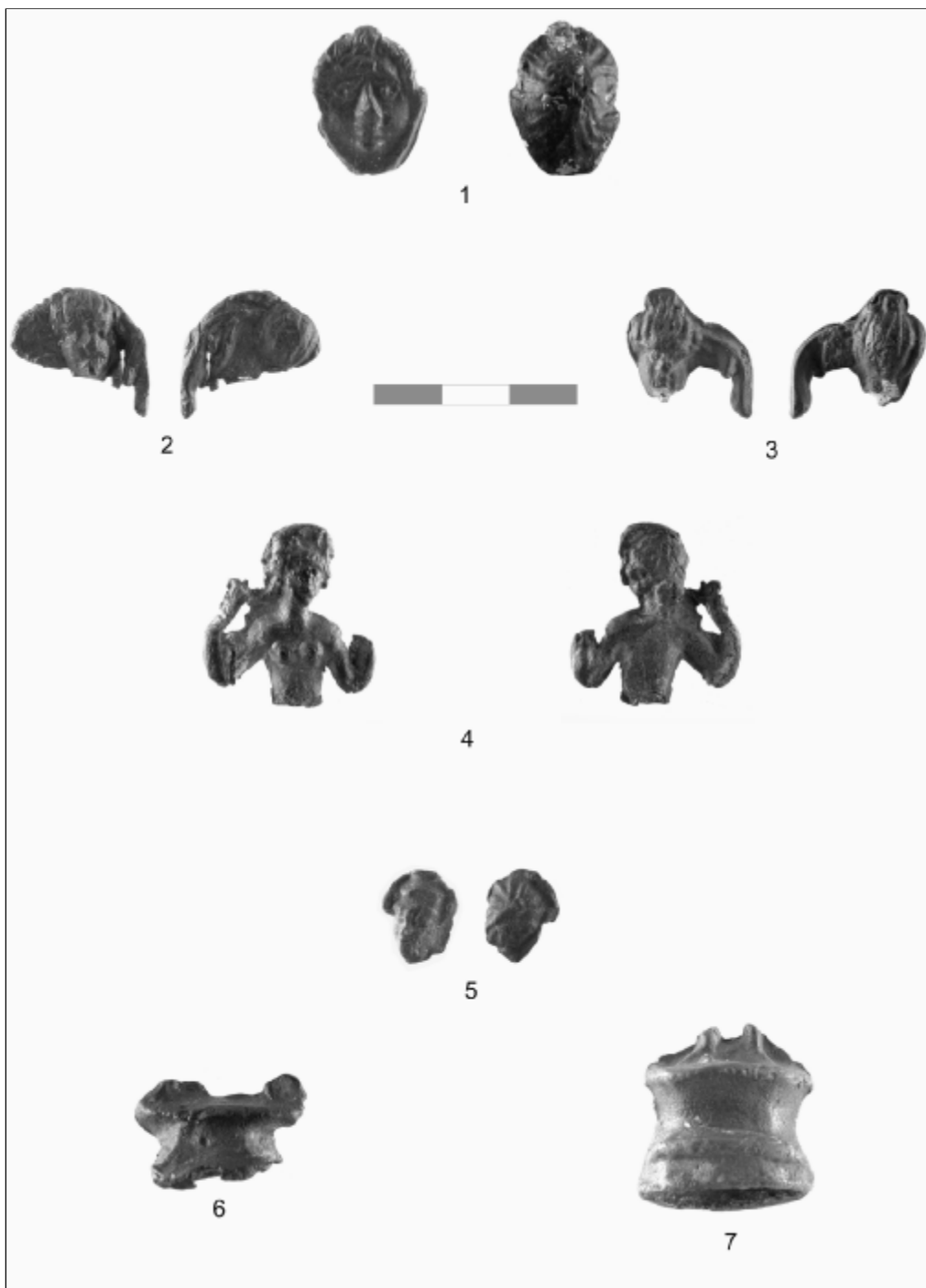


Pl. V

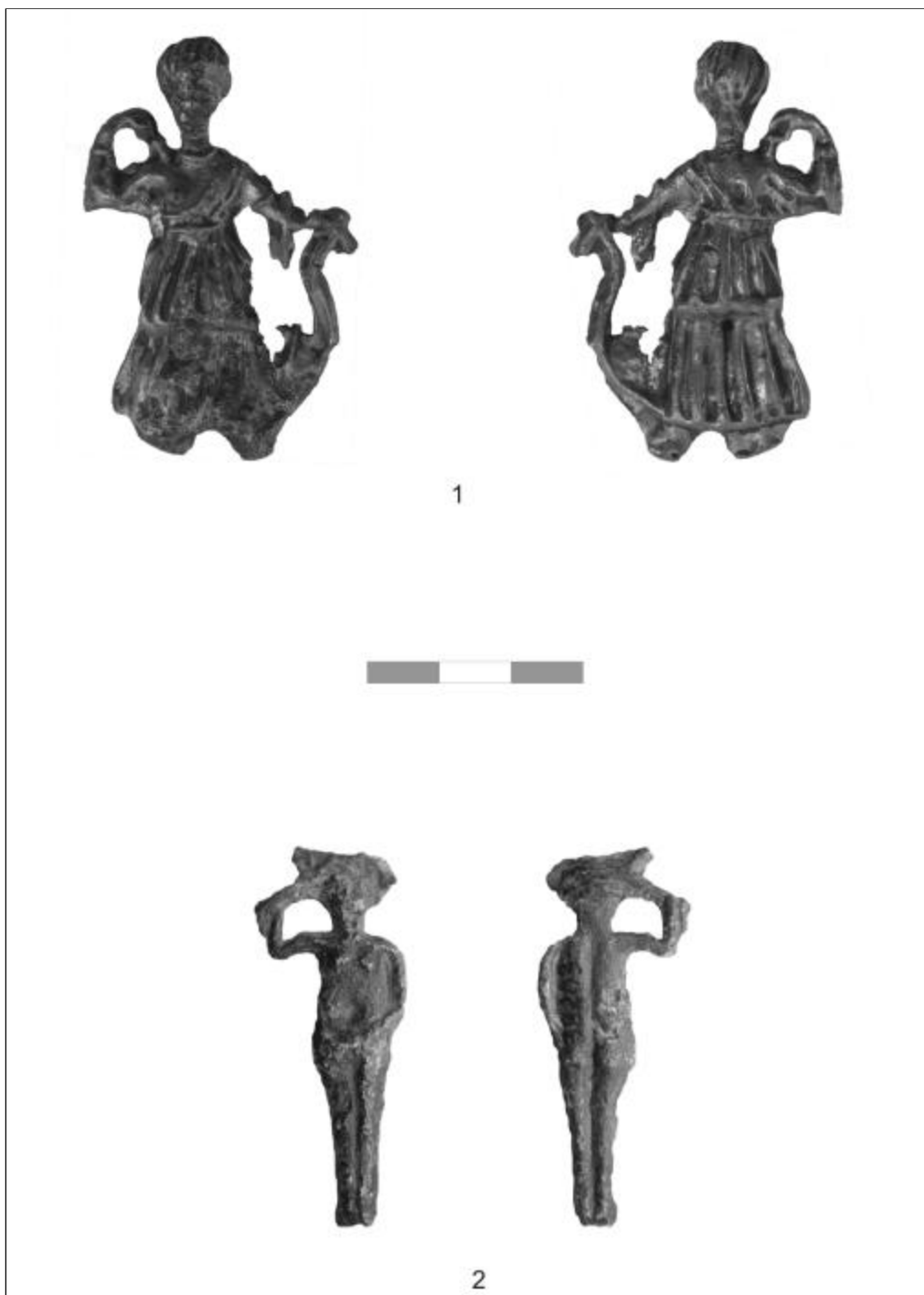


PL. VI





Pl. VIII



LEAD VOTIVE SMALE STATUES FROM DUROSTORUM

Summary

The author presents 14 small lead statues discovered by chance on the Danube bank, the ancient territory of Durostorum (the settlement from Farm no. 4, Ostrovit).

The number, the aspect and the place of the discovery show – without doubt – the fact that they were produced during the last decades of the 2nd cent. A.D. (perhaps even at the beginning of the 3rd cent A.D.) in the settlement belonging to Farm no. 4.

At the same time, their scarceness, although they were made of a very strong material, shows – according to our opinion – that there was not a real demand for such things on the 1st – 3rd cent. market. It may also show the probability of their production by an itinerant craftsman.

The variety of the feminine representations may lead to the idea of the existence, in the area, of some sanctuaries of local importance, dedicated to goddesses Diana and Venera.

SĂRBĂTORI DIONYSIACE ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI DIN PONTUL STÂNG

Remus Mihai FERARU

Încă de la întemeierea cetăților grecești religia pătrunde în toate formele vieții lor oficiale și private. Această situație este general valabilă atât pentru marile cetăți din Grecia continentală și Asia Mică, cât și pentru celelalte așezări întemeiate pretutindeni în lumea greacă; printre acestea din urmă se numără și coloniile grecești din Pontul Stâng¹, ctitorii ale Miletului, Megarei și Heracleei Pontice. În cetățile grecești din Pontul Stâng inscripțiile documentează sărbătorile organizate în cinstea divinităților adorate aici. La loc de mare cinste se află sărbătorile dionysiace; acest fapt se explică prin larga răspândire a cultului lui Dionysos în cetățile vest-pontice, probabil încă de la întemeierea lor. Documentele epigrafice, numismatice și arheologice atestă din plin existența unui cult public și a unui cult tainic al fiului Semelei în epoca elenistică și mai ales în primele veacuri ale erei noastre (secolele I-III p. Chr.). Cultul dionysiac public este bine atestat în primul rând prin multitudinea epiclezelor pe care le poartă Dionysos în dedicațiile care îi sunt consacrate²; în plus, în aproape toate cetățile vest-pontice se constată existența unui sacerdoțiu public regulat³ și a unor temple sau sanctuare închinat zeului vinului⁴. Cultul tainic al fiului Semelei este practicat în

¹ Țărmul vestic al Pontului Euxin, de-a lungul căruia se înșiră cetățile vest-pontice milesiene (Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Dionysopolis, Odessos, Apollonia Pontica), se identifică din punct de vedere geografic cu ceea ce grecii denumeau prin *Pontul Stâng*; denumirea a fost dată în raport cu intrarea în Marea Neagră dinspre sud, prin strâmtoarea Bosfor, perspectivă din care țărmul de vest se situează la stânga; ne-am permis să integrăm Olbia și Tyras printre cetățile *Pontului Stâng* pentru că, deși situate în nordul respectiv nord-vestul Mării Negre, cele două ctitorii milesiene au avut un destin istoric asemănător, precum și relații economice, politice, culturale cu celelalte cetăți vest-pontice situate la sud.

² D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1998, p. 294-295.

³ *Ibidem*, p. 292-293; vezi, de asemenea, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București, vol. I: *Histria și împrejurimile*, (ed. D. M. Pippidi), 1983; vol. II: *Tomis și teritoriul său*, (ed. Iorgu Stoian și Alexandru Suceveanu), 1987; vol. III: *Callatis et vicinia*, (ed. Alexandru Avram), București-Paris, 1999, (de acum înainte abreviate ISM, I, II, III), ISM, I, 203, 204, 205, 206 de la Histria și *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, (ed. G. Mihailov), Sofia, I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, (ediția a II-a), 1970, (de acum înainte abreviat IGB, I²), IGB, I², 13, 14, 15bis de la Dionysopolis.

⁴ Vezi ISM, I, 373 (Histria), ISM, III, 35 și 47, (Callatis), IGB, I², 308ter, (Mesambria).

sânul unor «cercuri» dionysiace menționate în inscripții sub denumirea de *θιάσος* sau *σπείρα*.

Sursele pe care se întemeiază documentarea noastră sunt de factură epigrafică și literară; la acestea se adaugă și câteva documente arheologice. Încă de la început se cuvine să precizăm că informațiile pe care ni le oferă sursele noastre despre manifestările culturale dionysiace în Pontul Stâng sunt în majoritatea cazurilor lacunare. De aceea, în cele mai multe situații, am presupus existența sărbătorilor dionysiace în cetățile vest-pontice pornind de la atestarea lunilor corespunzătoare în calendarele acestora din urmă, deoarece este un fapt verificat că numele fiecărei luni calendaristice a derivat din denumirea sărbătorii desfășurate în luna respectivă, de vreme ce la origine calendarul grecesc reprezenta un ansamblu de date rituale⁵. Totodată, trebuie să precizăm că reconstituirea desfășurării sărbătorilor dionysiace din Pontul Stâng s-a realizat pe baza analogiilor cu sărbători similare bine documentate la Athena, în alte cetăți din bazinul Pontului Euxin sau din Asia Mică. Studiarea sărbătorilor dionysiace organizate în cetățile vest-pontice este cu atât mai importantă cu cât de aceste ceremonii s-au legat întotdeauna evenimentele cele mai semnificative ale grecilor din Pontul Stâng, de la dansuri la procesiuni și spectacole de teatru, de la banchetul în comun la concursurile muzicale.

În timpul iernii se desfășurau la Olbia *Λήναια*,⁶ „sărbătorile tescuitorilor” care aveau rituri legate de caracterul chthonian al lui Dionysos. În acest sens pledează menționarea timpurie (aproximativ 450 a. Chr.) a lunii *Ληνεών* (ianuarie-februarie), alături de celelalte luni ale calendarului olbian, pe un *graffiti* scris în spirală pe suprafața mediană a fundului unui vas dedicat ca ofrandă lui Apollo⁷. Cu această ocazie avea loc obișnuita procesiune în cinstea zeului, însoțită de sacrificii; la sfârșit se desfășurau reprezentații dramatice: tragedii, comedii, concursuri dithyrambice⁸.

În cetățile milesiene din Pontul Stâng erau celebrate probabil în timpul primăverii *Ἀνθεστήρια*, cele mai vechi sărbători dionysiace urbane⁹. Celebrarea *Anthesteriilor* poate fi dedusă la Olbia, Histria, Odessos, Apollonia pornind de la

⁵ Vezi, Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și latină*, (traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu), Iași, 2003, p. 162, (s. v. *Calendar*).

⁶ Numele sărbătorii provine de la cuvântul *ληνός*-teasc și se pare, după unii învățați, că ea a fost instituită la Athena în amintirea stabilimentului primului teasc; la Athena *Leneele* aveau loc între 8 și 11 ale lunii Gamelion (ianuarie-februarie) în cartierul de la sud de Acropole, unde se afla sanctuarul lui Dionysos *Leneos*, vezi Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 291, (s. v. *Dionisia*); de asemenea, vezi Jules Girard, s. v. *Dionysia*, în *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, (ed. G. Daremberg, E. Saglio, E. Pottier), Paris, 1877-1919, vol. II, 1, 1892, p. 240.

⁷ Laurent Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 161, nr. 99; cf. V. Latysev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, (ediția a II-a), St. Petersburg, 1965, (de acum înainte abreviat IOSPE, P), IOSPE, I², 45, r. 2.

⁸ Jules Girard, *op. cit.*, p. 241.

⁹ Vezi, Tucídides, II, 15: „...τὰ ἀρχαιότατα Διονύσια τῇ δωδεκάτῃ ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηριῶν ὥσπερ καὶ οἱ ἅπ' Ἀθηναίων Ἴωνες ἔτι καὶ νῦν νομίζουσιν ”.

atestarea lunii *Ἀνθεστηριών* (februarie-martie) în calendarele acestor cetăți¹⁰. Cea mai veche atestare a sărbătorii *Anthesteriilor* o avem la Olbia și asta înainte de începutul epocii elenistice (prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr.)¹¹. În ceea ce privește data de organizare a acestei sărbători, documentele epigrafice ne permit să stabilim o coincidență între Milet și coloniile sale vest-pontice; ea era celebrată în zilele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion* la Milet și Histria¹²; în această din urmă cetate prima zi de celebrare a *Anthesteriilor* coincide cu *sărbătoarea zilei eponime* (*ἡμέρα ἐπώνυμος*), favoare pe care triburile histriene i-au acordat-o binefăcătorului lor Meniskos¹³. Adunarea triburilor histriene a hotărât ca ziua de 12 a lunii *Anthesterion* să fie consacrată în fiecare an cinstirii lui Meniskos care și-a manifestat neîntrerupt mărinimia sa față de cetățeni: „δεδοχθαι ταῖς φυλαῖς ... ἄγε[iv] δ[ε] αὐτοῦ καὶ ἡμέραν καθ' ἑκάστ[τ]ο[v] ἐνια[υ]τό[v] μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος [δ]ωδεκά[τ]η[v]”, („Triburile să decidă ... ca, în fiecare an, ziua a doisprezecea a lunii *Anthesterion* să fie închinată cinstirii lui”)¹⁴. La aceeași dată se sărbătoreau *Anthesteriile* și la Athena¹⁵.

Desfășurată pe durata a trei zile (11–13 ale lunii *Anthesterion*), *Anthesteria*, „sărbătoarea florilor”, era în același timp o sărbătoare a naturii care renaște dar și a vinului fermentat în butoaie. În cursul primei zile se desfășura ceremonia de „deschidere a butoaielor”, (*Πιθοιγία*) unde se păstra vinul care urma să-i fie adus ca ofrandă lui Dionysos. A doua zi, numită și „ziua pocalelor” (*Χοές*) marchează intrarea solemnă a lui Dionysos în cetate; acest moment este simbolizat la Athena de celebrarea nunții sacre a zeului cu soția arhontelui-rege (*hierogamia*)¹⁶, după care se organiza un banchet cu ocazia căruia comesenii se întreceau la băutul vinului nou. se deschideau vasele unde se păstra vinul. A treia zi se desfășura „sărbătoarea marmitelor” (*Χύθραι*); ea își datora numele unui tip de vase de pământ utilizate la fierberea legumelor ce urmau să fie oferite drept ofrandă lui Hermes și Dionysos. Această ultimă zi avea un caracter funebru, ritualurile săvârșite acum având legătură cu cultul morților. Lui Hermes, venerat într-o formă specifică de zeitate infernală și sufletelor celor morți li se aduceau ca

¹⁰ Vezi, IOSPE, I², 33, r. 2 (Olbia), ISM, I, 58, r. 16 (Histria), IGB, I², 182, r.1 (Odessos, aici existența lunii *Anthesterion* poate fi presupusă prin atestarea numelui propriu *Anthesterios*), IGB, I², 407, r. 1, (Apollonia, existența lunii dedusă pe baza atestării numelui *Anthesterios*); numele proprii masculine provin adesea de la numele lunilor anului; de aceea, acestea din urmă pot fi cu ușurință presupuse, pornind de la onomastică, în cetățile unde ele nu sunt atestate în mod direct, vezi N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, vol. I, (ediția a II-a), Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1988, p. 113.

¹¹ Vezi Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 161, nr. 99, cf. IOSPE, I², 33, r. 2.

¹² N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 122; într-un decret descoperit la Kyzikos se prevede cinstirea unui binefăcător în zilele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion*, cu ocazia desfășurării în cetate a sărbătorii *Anthesteria*.

¹³ ISM, I, 58, r. 5-6, (datată în secolul al II-lea a. Chr.).

¹⁴ ISM, I, 58, r. 15-17.

¹⁵ Vezi, Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 163, (s. v. *Calendar*).

¹⁶ Vezi Jules Girard, *op. cit.*, II, 1, p. 238; la Athena soția arhontelui-rege reprezenta cetatea. În numele cetății ea îndeplinea ritualurile la sărbătorile *Anthesteriilor*; ceremonia *hierogamiei* simbolizează acceptarea deplină a lui Dionysos în cetate, altfel spus contractul încheiat de cetate cu zeul vinului pentru anul care se reînnoiește.

ofrande grâu și legume fierte în oale mari. Pe de altă parte, sărbătoarea *Chytrelor* comemora uciderea lui Dionysos Zagreus de către titani, raportându-se în acest fel la teologia orfică¹⁷. Acum îi erau oferite zeului numeroase sacrificii, după care aveau loc concursuri între actorii comici, învingătorii fiind desemnați să participe la reprezentațiile dramatice organizate cu ocazia *Marilor Dionysii*¹⁸. Din păcate inscripțiile nu ne oferă detalii cu privire la desfășurarea *Antheștiilor* în Pontul Stâng. În acest sens dispunem doar de o informație singulară de la Olbia care atestă în mod direct „sărbătoarea marmitelor” (*Χύτραι*), celebrată în a treia zi a *Antheștiilor*¹⁹.

Cele mai răspândite dintre sărbătorile dionysiace erau *Marile Dionysii* (*Διονύσια τὰ μεγάλα*), care aveau loc la începutul primăverii. În toate *poleis*-urile vest-pontice *Dionysiile* sunt documentate aproape exclusiv prin decrete onorifice datând din epoca elenistică în care se menționează lăcașul teatrului și spectacolele dramatice. *Marile Dionysii* au fost instituite inițial la Athena de către Pisistrate (începutul secolului al VI-lea a. Chr.) care astfel a urmărit să opună *Panatheneelor* de tradiție aristocratică, o sărbătoare de factură populară. Din aceste sărbători s-au născut la Athena primele forme de reprezentații teatrale. Înainte de 530 a. Chr. îi este atribuită unui anume Tespis prima reprezentare de tragedie, urmând ca, doar cu câțiva ani înainte de războaiele persane să fie jucate pe scenă și comedii²⁰.

Acum se desfășura o procesiune care celebra epifania zeului și aveau loc sacrificii urmate de așezarea statuii lui Dionysos Eleuthereus în teatru, unde patrona timp de trei zile reprezentațiile de tragedie, comedie și concursurile dithyrambice²¹. Extinderea cultului dionysiac în întreaga lume greacă, începând din epoca elenistică (a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.), a atras după sine răspândirea sărbătorilor bachice și multiplicarea teatrelor. De vreme ce Dionysos era zeul care „patrona” tragedia, sărbătorile dionysiace ce îi erau închinete pretutindeni erau însoțite de spectacole de dramă care aveau loc în localul teatrului. Mai bine zis, vitalitatea teatrului în epoca elenistică se datorează în primul rând marii popularități și largii răspândiri a cultului „zeului vinului”, de care sunt legate la început manifestările teatrale.

Așa se întâmplă și în cetățile vest-pontice de unde avem mențiuni cu privire la existența unor teatre. Cea mai timpurie atestare a unui astfel de edificiu o avem de la Olbia într-o inscripție din secolul al IV-lea a. Chr.. Documentul menționează cinstirile oferite de către cetate unui binefăcător cu ocazia *Dionysiilor* desfășurate

¹⁷ *Ibidem*, p. 238; misterele orfice au derivat din cultul lui Dionysos, iar instituirea lor în secolul al VI-lea a. Chr., era atribuită legendarului cântăreț trac Orpheus; în mitul orfic al lui Dionysos Zagreus, Dionysos apare ca fiul lui Zeus și al Persephonei; el a fost sfâșiat și devorat de către titani, iar oamenii s-au născut din cenușa acestora, moștenind în consecință o componentă rea, alături de una bună, de natură divină, cf. Mario Vegetti, *Omul și zeii*, în vol. *Omul grec*, (coord. Jean-Pierre Vernant), traducere de Doina Jela, Iași, 2001, p. 253-256.

¹⁸ *Ibidem*, p. 239.

¹⁹ N Ehrhardt, *op. cit.*, I, p. 170.

²⁰ Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 291, (s. v. *Dionisia*).

²¹ *Ibidem*; *Marile Dionysii* erau celebrate la Athena la începutul primăverii, între zilele de 8 și 13 (sau 16) ale lunii Elafebolion (martie-aprilie).

în localul teatrului: „... δεδόχθαι τῷ δήμῳ ἐπα[ινέσαι] Καλλίνικον Εὐξέν[ου] / ἄρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐεργεσίας τῆς εἰς τὸν δῆμον καὶ στεφανωθῆνα[ι] / αὐτὸν χρυσοῖς χιλίοις καὶ ἀνδριάντι, τὸν δ[ὲ] στέφανον ἀναγορευθῆναι / τοῖς Διονυσίοις ἐν τῷ θεάτρῳ”, („... poporul a hotărât să fie lăudat Kallinichos fiul lui Euxenos, pentru vitejia și binefacerile sale față de popor și să fie răsplătit cu numeroase cununi de aur și cu o statuie, iar recompensa să fie anunțată în timpul desfășurării sărbătorilor lui Dionysos în teatru”)²². Din păcate, clădirea teatrului nu a fost identificată pe teren, fiind posibil să fie distrusă în întregime. Însă fără îndoială, reprezentațiile de tragedie erau deja cunoscute la Olbia din prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr.; ele ar putea fi puse în legătură cu serbările în cinstea lui Dionysos despre care ne relatează Herodot²³. Se pare că în localul teatrului olbian au fost puse în scenă și numeroase comedii care au avut o puternică influență asupra versurilor neînsemnate compuse de către poeții localnici la ospete vesele²⁴. Însă nu ne putem pronunța în mod decisiv dacă aceste reprezentații de comedie aveau legătură și cu serbările dionysiace.

La Histria, localul teatrului este atestat la începutul secolului al III-lea a. Chr., în decretul emis în cinstea solilor trimiși la Zalmodegikos; ca răsplată pentru serviciile aduse obștii, se hotărăște încununarea cu coroane de aur a solilor și urmașilor lor, în cadrul spectacolelor anuale de dramă ce au loc în teatru: „... καὶ στεφανοῦσθαι αὐτοὺς καὶ ἐκγόνους ἐμ πασι τοῖς θεάτροις χρυσῶι στεφάνῳ δι’ ἀνδραγαθίαν καὶ εὖνοίαν τὴν εἰς τὸν δῆμον”, („... să fie încununați ei și urmașii lor, cu cunună de aur, la toate spectacolele de teatru, pentru bărbăția și râvna lor față de popor”)²⁵. Alte două inscripții pomenesc, la rândul lor, teatrul histrian²⁶; din nefericire, edificiul său nu a fost până acum localizat prin săpături arheologice, cu toate că jilțuri de piatră din componența construcției sale, au fost încastrate în zidul de incintă posterior distrugerii gotice din 248 p. Chr., la poarta cea mare a cetății²⁷.

La Tomis, o inscripție fragmentară menționează clădirea teatrului: „ἡ πόλις... ἐστ]εφάνωσεν ἐν τῷ[ι θεάτρῳ]”²⁸. Fără îndoială că localul teatrului găzduia desfășurarea reprezentațiilor dramatice jucate de diverse trupe de actori, fie cu prilejul Dionysiilor sau a altor sărbători, de vreme ce un colegiu de actori

²² IOSPE, I², 25, r. 6-9; cf. V. Tomescu, *Musica Daco-Romana. Prémisses, la musique et la vie, l'art vocal, l'art coregraphique*, vol. II, București, 1982, p. 231; teatrul olbian mai este atestat în două inscripții descoperite recent, vezi în acest sens Jurij G. Vinogradov, *Kiklische Dichtung in Olbia*, în „Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes”, Mainz, 1997, p. 390 și nota 44.

²³ Vezi, Herodot, IV, 79, 2-3.

²⁴ Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 392; este vorba de o serie de graffiti atribuiți așa numiților „poeți” olbieni; acești graffiti au un caracter simposiac și un conținut de multe ori obscen, prezentând o versificație metrică specifică comediei vechi grecești; vezi, de asemenea, Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 72, nr. 30 și p. 73, nr. 31.

²⁵ ISM, I, 8, r. 15-18.

²⁶ ISM, I, 25, r. 4, (secolele III-II a. Chr.); ISM, I, 65, r. 28-30, (prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., decret descoperit la Mănăstirea Dragomirna).

²⁷ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, (ediția a II-a), București, 1967, p. 533, (= Idem, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 140-141).

²⁸ ISM, II, 4, r. 12, (sfârșitul secolului al II-lea a. Chr.); vezi de asemenea, D. M. Pippidi, *op. cit.*, (*supra* nota 27, *Contribuții*), p. 534.

dramatici, (*θυμελική σύνοδος*) este atestat în cetate²⁹. De altfel, bănci din componența teatrului tomitan au fost identificate ca spolii încastrate în incinta de lângă poarta cetății romano-bizantine³⁰.

La Callatis menționarea teatrului se face în același context ca și în celelalte cetăți vest-pontice. Pe de o parte, el găzduiește spectacolele dramatice organizate cu prilejul *sărbătorii de întâmpinare a lui Dionysos*: „στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν το[ῖς] [Διονυ]σίοις τοῖς ξενικοῖς ἐν τῷ θεάτρῳ”³¹; pe de altă parte, localul teatrului reprezintă locul de întâlnire al *thiasos*-ului callatian cu dionysismul public, de vreme ce acesta are o contribuție importantă la organizarea sărbătorilor publice.

Inscripțiile de la Mesambria atestă localul teatrului, unde, cu ocazia Dionysiilor, principele trac Sadalas este cinstit printr-un decret onorific, în calitate de everget al orașului: „... στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν χρυσ[έῳ] / στεφάνῳι εὐε[ρ]γέταν ἐόντα τὰς πόλιος / Διονυσίοις ἐν τῷ θεάτρῳ· δεδόσθαι δὲ αὐτῷ / καὶ ἐκγόνοις πολιτείαν καὶ προξενίαν / καὶ προεδρίαν ἐν τοῖς ἀγῶσιν...”, („... acesta [Sadalaș] să fie încununat cu cunună de aur, în calitate de binefăcător al cetății, la sărbătoarea Dionysiilor în teatru; să-i fie acordată lui și urmașilor săi cetățenia și calitatea de proxen și un loc de onoare la concursuri...”)³².

Dionysiile constituiau una din principalele ocazii solemne când cetățile din Pontul Stâng proclamau meritele binefăcătorilor lor prin decretele onorifice emise de către Sfatul și Adunarea Poporului. La documentele citate mai sus se adaugă un decret emis la Apollonia în cinstea generalului histrian *Hegesagoras* fiul lui Monimos, care proclamă onorurile acordate acestuia de către cetate cu ocazia *Dionysiilor*, pentru ajutorul acordat apolloniaților în războiul împotriva Mesambriei: „στεφανῶσαι δὲ καὶ Ἥγησαγόρας Μονίμου χρύσῳι στεφάνῳι ἐν τοῖς Διονυσίοις”³³.

Prin urmare, în coloniile vest-pontice există o strânsă legătură între teatru și cultul dionysiac public. Prin faptul că găzduiește serbările citadine ale *Dionysiilor*, care erau pentru cetate o ocazie de a-și da o dimensiune spectaculară și de a se arăta înaintea aliaților și a cetăților vecine, teatrul își definește caracterul său public și în această regiune îndepărtată a lumii elene.

La Callatis, erau organizate în luna *Λύκειος*, (cu certitudine în timpul primăverii)³⁴, *Διονύσια τὰ ξενικά*, a căror particularitate consta în rituri care

²⁹ ISM, II, 70(36), r. 8-9, (inscripție datată din timpul domniei lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, 161-169 p. Chr.); vezi, de asemenea, Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 176.

³⁰ Alexandru Avram, în *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, vol. I, (coord. M. P. Dâmbovița și Al. Vulpe), București, 2001, p. 584.

³¹ ISM, III, 3, r. 4-5, prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr.; de asemenea, vezi ISM, III, 5, r. 8-9.

³² IGB, I², 307, r. 2-7; cf. IGB, I², 308bis, r. 7-8; 308ter, r. 4-5; inscripțiile în care este menționat localul teatrului mesambrian datează din secolul al III-lea a. Chr..

³³ IGB, I², 388, r. 34-36 = ISM, I, 64, r. 34-36, secolul al II-lea a. Chr..

³⁴ Vezi, Alexandru Avram, *ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (III). Calendarul callatian*, SCIVA 46 (1995), 2, p. 115; luna *Λύκειος* era a opta lună a calendarului callatian, corespunzând lunii mai din calendarul iulian.

celebrau ospătarea zeului la un banchet sacru (ξενισμός)³⁵. Invitarea de către credincioși a zeilor la banchete organizate în cinstea lor este atestată pretutindeni în lumea greacă. Acțiunea de a organiza asemenea banchete solemne este indicată de multe ori în inscripții prin sintagma ξενισμός ποιεῖν³⁶. În numeroase cetăți grecești sărbătoarea ospătării unui zeu poartă numele de θεοξένια. Cu această ocazie se organizau mese festive la care participau numeroși credincioși, iar bucatele erau arse și oferite în chip de jertfă divinităților poftite la ospăț. Astfel de festivități periodice sunt atestate la Paros, Tenos, Akragas, Delfi sau Pellene în Achaia³⁷. Caracterul public al sărbătorii de întâmpinare a lui Dionysos rezultă limpede din împrejurarea că într-o anume zi a ceremoniilor se proceda la încununarea binefăcătorilor cetății în lăcașul teatrului callatian: „στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν το[ῖς] [Διονυ]σίοις τοῖς ξενικοῖς ἐν τῷ θεάτρῳ”³⁸; firește că teatrul găzduia și spectacolele dramatice organizate cu acest prilej.

După cum era de așteptat, majoritatea sărbătorilor dionysiace atestate în Pontul Stâng au un caracter public. Documentele epigrafice nu ne oferă informații detaliate despre sărbătorile specifice asociațiilor dionysiace care au legătură cu cultul tainic al fiului Semelei. Desfășurarea unor astfel de festivități poate fi presupusă la Olbia în secolul al V-lea a. Chr. Din relatarea lui Herodot aflăm despre existența în cetatea de pe malul Bugului a misterelor dionysiace practicate în sânul *thiasos*-ului bachic local din care făcea parte și regele scit Skyles³⁹. Inițierea în misterele lui Dionysos presupunea organizarea unor serbări cu caracter orgiastic și mistic la care se pare că nu lua parte toată populația ci numai membrii inițiați ai *thiasos*-ului olbian; de vreme ce în această comunitate a fost primit și regele scit Skyles, se poate presupune că ea era formată mai ales din frunzașii aristocrației olbiene⁴⁰. Sărbători specifice unor asociații dionysiace sunt atestate la Callatis și asta pentru că aici există un *thiasos* foarte activ (βακχικός θιάσος) care – situație foarte rar întâlnită în epoca elenistică –, are un pronunțat caracter public. *Thiasos*-ul callatian a emis mai multe decrete începând din secolul al III-lea și până spre începutul erei creștine; decretele sale sunt concepute după formularul decretelor Sfatului și ale Adunării poporului callatian și acordă

³⁵ ISM, III, 3, r. 4-6; inscripția datează din prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr.; vezi, de asemenea, Alexandru Avram, *op. cit.*, (supra, nota 30, *Istoria Românilor*, I, 2001), p. 582; τὰ [Διο]νύσια ξενικά nu sunt „sărbătorile în cinstea lui Dionysos, speciale, ale străinilor”, cum susține A. Aricescu, *StCls.*, 5 (1963), p. 315-317 și nici „die fremden Dionysien in Kallatis”, cum traduce M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion. Die Hellenistische und Römische Zeit*, vol. II, (ediția a II-a), München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1961, p. 358, nr. 5.

³⁶ Vezi, D. M. Pippidi, *op. cit.*, (supra nota 2), p. 146 și nota 86.

³⁷ *Ibidem*, p. 146-147.

³⁸ ISM, III, 3, r. 4-5; într-un decret în cinstea unui gymnasiarch din Abydos este atestat obiceiul de a încununa pe binefăcători la sărbătorile *Dionysia* și *Xenia* (ultima desigur o serbare de tipul celor cunoscute și în alte locuri sub numele de *Xenika* sau *Teoxenia*): „ποιήσασθαι δὲ καὶ ἀναγγελλ[ί]αν τῆς εἰκόνης καὶ τοῦ στεφάνου τοῖς τε Διονυσίοις καὶ τοῖς ξενίοις ἐν τῷ θεάτρῳ, *apud* D. M. Pippidi, *op. cit.*, (supra, nota 2), p. 145, nota 84.

³⁹ Vezi Herodot, IV, 79, 2: „[Σκύλης] ἐπεθύμησε Διόνυσῳ Βακχείῳ τελεσθῆναι”, („[Skyles] a dorit să fie inițiat în misterele lui Dionysos”).

⁴⁰ Jurij G. Vinogradov, I. D Kryjiski, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, New-Zork, Köln, 1995, p. 116-117.

onoruri specifice *thiasos*-ului binefăcătorilor cetății care au fost declarați deja *εὐεργέται* sau *κτίσται τᾶς πόλιος* de către autoritățile publice⁴¹.

În două decrete emise de *thiasos*-ul callatian sunt menționate sărbătorile *trieterece* celebrate în luna *Dionysios*, cu ocazia cărora se proclamă între altele, coroanele acordate de către *thiasos*-ul unor binefăcători ai cetății⁴². Alte sărbători specifice *thiasos*-ului sunt menționate în regulamentul sacru din secolul al II-lea a. Chr., emis de aceeași asociație; aici aflăm detalii despre sacrificiile care se săvârșeau cu această ocazie. Astfel, în a douăsprezecea zi a lunii *Dionysios* i se sacrifică lui Dionysos o capră, a cărei piele, cap și picioare erau depuse în sanctuarul numit *Δασυλλεῖον*⁴³. Scopul acestui ritual era reconstituirea animalului sacrificat în circumstanțele unei așa numite „comedii a inocenței”, în timpul căreia, persoana care a sacrificat animalul se străduia să-i redea victimei sale un aspect asemănător cu cel pe care animalul sacrificat l-a avut pe când era viu și să-l ofere sub această formă zeilor⁴⁴. Același regulament sacru prescria să se sacrifice în cinstea lui Dionysos un țap, și asta la o dată neprecizată, însă ulterioară zilei de 12 a lunii *Dionysios*⁴⁵; sacrificiul țapului este posibil să fi avut loc cu ocazia sărbătorilor locale *Agrionia*⁴⁶.

Așadar, *thiasos*-ul callatian a avut o contribuție importantă la reușita sărbătorilor dionysiace publice la care putea participa orice adorator al lui Dionysos din cetate; în același timp, el organiza propriile sale sărbători la care luaau parte doar membrii săi. Aportul *thiasos*-ului la organizarea sărbătorilor publice nu prea avea de-a face cu propriile sale întruniri. Fără îndoială că unele dintre sărbătorile specifice *thiasos*-ului se desfășurau în localul teatrului callatian care a devenit pe această cale locul de întâlnire al *thiasos*-ului cu dionysismul public, pe când ceremoniile care cuprindeau mistere se derulau fie în exteriorul cetății, fie în interiorul sanctuarelor care imitau în mod intenționat „grota” mitică⁴⁷. În sprijinul unei astfel de ipoteze pot fi aduse datele oferite de inscripții cu privire la edificiile de cult consacrate lui Dionysos. Ritualurile religioase celebrate de către membrii *thiasos*-ului callatian în cinstea lui Dionysos în ziua de 12 a lunii *Dionysios* aveau loc în sanctuarul public al lui Dionysos - *Dasyllios* (*Δασύλλειον*)-, situat în exteriorul orașului⁴⁸. Un alt decret emis de același *thiasos* menționează un templu înălțat în urma unei subscripții spre sfârșitul secolului al III-lea a. Chr.⁴⁹, care, odată înzestrat cu o incintă în epoca lui Tiberius,⁵⁰ a devenit

⁴¹ Alexandru Avram, *ISM*, III, (*Étude introductive*), p. 98.

⁴² *ISM*, III, 35, r. 19-20 și 44, r. 2.

⁴³ *ISM*, III, 47, r. 5-6; vezi Alexandru Avram în *ISM*, III, (*Étude introductive*), p. 99-100.

⁴⁴ Cf. P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen*, 1910, p. 87; K. Meuli, «Griechische Opferbräuche» în *Phyllobolia für Peter von der Müll*, 1946, p. 242, *apud*, Alexandru Avram în *ISM*, III, (*Étude introductive*), p. 99, nota 444.

⁴⁵ *ISM*, III, 47, r. 2-3 și r. 11-12.

⁴⁶ Vezi Alexandru Avram în *ISM*, III, (*Étude introductive*), p. 100 și nota 445.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 100.

⁴⁸ *ISM*, III, 47; așezarea sanctuarului callatian consacrat lui Dionysos (*Dasyllieion*) în afara orașului este sugerată, așa cum a remarcat pe bună dreptate Alexandru Avram, în *ISM*, III, (*Étude introductive*), p. 100, nota 447, de utilizarea în regulamentul sacru a verbului *οδοιπορεῖ* care ne determină să considerăm că ar fi vorba de o procesiune desfășurată pe o lungă întindere de drum.

⁴⁹ *ISM*, III, 35, r. 4-6.

⁵⁰ *ISM*, III, 46, r. 6-8.

un sanctuar (*ἱερόν*), fiind locul unde erau expuse și decretul *thiasos*-ului⁵¹; acest templu este desemnat într-o altă inscripție ca *μυχός*⁵² și pare să imite o grotă dionysiacă pregătită să adăpostească ceremoniile însoțite de mistere⁵³.

Cu ocazia sărbătorilor dionysiace nu lipseau din program dansurile sacre și concursurile muzicale. Dansul era o componentă esențială a spectacolelor de tragedie și a ceremoniilor religioase. Inscripțiile atestă pretutindeni în lumea greacă desfășurarea sărbătorilor bienale în cinstea lui Dionysos (*τριετηρίδες*), care reprezentau un bun prilej pentru executarea dansurilor dionysiace ritmate de sunetul instrumentelor de percuție. O inscripție din Pergam îi menționează pe *χορεύσαντες βούκοι*, o grupă de dansatori aparținând asociației „bouarilor” dionysiaci (*βούκοι*), care participă la sărbătorile bienale în cinstea lui Dionysos⁵⁴. Principala lor îndatorire era probabil să danseze la festivalurile bienale ale zeului alături de menade. Dionysius Periegetul amintește de dansurile corale dionysiace ale femeilor din Efes⁵⁵.

Lucian din Samosata vorbește despre pasiunea grecilor din Pont și Ionia pentru dans: „Ἡ μὲν γε Βακχικὴ ὄρχησις ἐν Ἰωνίᾳ μάλιστα καὶ ἐν Πόντῳ σπουδαζομένη, καίτοι σατυρικὴ οὔσα, οὕτω κεχρίωνται τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐκεῖ, ὥστε κατὰ τὸν τεταγμένον ἕκαστοι καιρὸν ἀπάντων ἐπιλαθόμενοι τῶν ἄλλων, κάθηνται δι’ ἡμέρας Τιτᾶνας καὶ Κορύβαντας καὶ Σατύρους καὶ Βουκόλους ὁρῶντες. Καὶ ὀρχοῦνται γε ταῦτα οἱ εὐγενέστατοι καὶ πρωτεύοντες ἐν ἐκάστῃ τῶν πόλεων οὐχ ὅπως αἰδοῦμενοι, ἀλλὰ καὶ μέγα φρονοῦντες ἐπὶ τῷ πράγματι μᾶλλον ἢ περ ἐπ’ εὐγενείαις καὶ λειτουργίαις καὶ ἀξιώμασι προγονϊκοῖς ” („Dansul bacchic este foarte gustat îndeosebi în Ionia și în Pont, deși este un dans satiric. Într-atât i-a subjugat el pe oamenii de acolo, încât la vremea rânduită pentru așa ceva toți uită de orice altă grijă și stau jos zile întregi, privind la titani, coribanți, satiri și păstori. Și execută aceste dansuri oamenii cei mai de neam și fruntașii din fiecare cetate; ei nu numai că nu se rușinează, dar se și mândresc cu isprava asta mai mult decât s-ar mândri cu neamul lor ales, cu dregătoriile ori cu vrednicia strămoșilor.”)⁵⁶. Dansurile pe care le menționează Lucian, erau vrednic executate în cadrul unor ceremonii religioase și constituiau o atracție generală, la ele participând chiar și fruntașii cetăților. Fără îndoială că era

⁵¹ ISM, III, 46, r. 18.

⁵² ISM, III, 44.

⁵³ Vezi, Alexandru Avram în ISM, III, (*Étude introductive*) p. 100; vezi, de asemenea, D. M. Pippidi, *op. cit.*, (*supra*, nr. 2), *Grote dionysiace la Callatis*, p. 137-138.

⁵⁴ Inscriptia din Pergam a fost publicată în *Athenische Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, XXIV (1899), 179, 31, *apud* D. M. Pippidi, *op. cit.*, (*supra*, nota 27, *Contribuții*), p. 462, nota 61.

⁵⁵ Martin P. Nilsson, *The Dionysiac Misteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund, CWK Gleerup, 1957, p. 59 și urm.; idem, *op. cit.*, (*supra*, nota 35), vol. II, p. 361 și urm.; menadele erau femei adoratoare a lui Dionysos, cărora zeul le insufla stări de entuziasm frenetic și de extaz divin, ce se manifestau prin muzică, dansuri și participarea la orgii (*ὄργια*), acestea din urmă implicând adesea alergări dezlănțuite în păduri și vânători de câmpriori, cerbi sau iepuri, cf. E. R. Dodds, *Grecii și iraționalul*, Iași, 1998, p. 231 și urm.

⁵⁶ Vezi Lucian din Samosata, *De saltatione*, 79 în *Fontes Historiae Daco-Romaniae-Izvoarele istoriei României*, vol. I, (ed. Vladimir Iliescu, Virgil G. Popescu, Gheorghe Ștefan) București, 1964, p. 612-615.

vorba de dansuri pantomimice foarte apreciate în epocă⁵⁷. Așadar putem presupune că dansurile, muzica și pantomima erau nelipsite din programul sărbătorilor dionysiace în Pontul Stâng, la fel ca în întreaga lume greacă.

Sărbătorile dionysiace organizate în Pontul Stâng cuprindeau în programul lor întreceri muzicale, având în vedere rolul muzicii în cadrul ritualurilor dionysiace⁵⁸; asta ne lasă să înțelegem mai multe inscripții histriene care atestă existența unor grupări corale care-și proclamau implicit legătura cu cultul lui Dionysos; este vorba despre cântăreții de imnuri în general religioase, *ὕμνωδοί*, organizați în asociații, care asigurau asistență corală la sărbătorile în cinstea zeului și în același timp se întreceau în cadrul concursurilor muzicale și poetice organizate cu această ocazie în cetate⁵⁹. Despre o grupare corală a hymnozilor dionysiaci (*ὕμνωδοί νεώτεροι*) ne informează și o inscripție de la Dionysopolis⁶⁰.

Concursurile constituiau un prilej de întrecere între asociațiile de hymnozi aparținând diferitelor *speirai* dionysiace. Activitatea acestor asociații corale, depășea în acest caz domeniul religios, constituind o adevărată manifestare culturală. Asemenea manifestări cunoaștem la Histria în cursul secolului al II-lea și la începutul secolului al III-lea p. Chr.. Un album agonistic datat în secolul al II-lea p. Chr., ne-a păstrat numele învingătorilor la un „concurs sacru” de muzică dionysiacă organizat în cetate: „*νικήσαντες ἐπὶ ἀγωνοθέτου... τὸν [εἰρὸς] ἀγῶνα*”⁶¹. În același sens se poate invoca mărturia unui alt document histrian, și anume un fragment dintr-un vas de calcar de mari proporții ce trebuie să fi fost oferit ca premiu tot unei echipe de hymnozi biruitoare la un concurs de cânt dionysiac. Acest fapt rezultă din decorul sculptat pe gâtul vasului – curpeni de iederă împodobite cu frunze și corymbi stilizați – și din inscripția gravată pe buză:

⁵⁷ Cf. Martin P. Nilsson, *op. cit.*, (supra, nota 54, *Dionysiac Misteries*), p. 60; vezi, de asemenea, mărturia lui Philostratos (IV, 21) despre executarea unor astfel de dansuri pantomimice, cu ocazia *Dionysiilor* celebrate la Athena: „Damis mai spune că Apollonios a adus dojană atenienilor în legătură cu Dionysiile pe care ei le sărbătoresc în anotimpul lunii Anthesterion. El crezuse că, într-adevăr, va auzi monodii, cântece de procesiune ori coruri bine ritmate, aidoma celor din comedii și tragedii, de vreme ce lumea se grăbea spre teatru. Dar când i-a auzit pe athenieni povestind că acolo se interpretează dansuri lascive în sunet de flaut și că pe fondul unui acompaniament care amintea de creația epică și de imnurile sacre ale lui Orfeu, se mimează când dansul Orelor, când cel al Nimfelor, când al bacchantelor, el îi ocări...”, vezi Philostratos, *Viața lui Apollonios din Tyana*, (traducere de Marius Alexianu), Iași, 1997, p. 98, (IV, 21).

⁵⁸ Trebuie să menționăm că în afară de concursurile periodice, așa numitele *ἀγῶνες*, chiar și ceremoniile obișnuite ale cultului dionysiac impuneau participarea unui cor specializat, după cum ne putem da seama din rândurile unui regulament sacru de la Teos: „ὕμνους [ᾄδεσθαι καθ’ ἐκάστην ἡμέραν τοῦ προκαθηγε[μ]όνος τῆς πόλεως] Θεοῦ Διονύσιου ἐν τῇ ἀνοιξει τ[οῦ νεῶ ὑπὸ τῶν ἐ]φήβων καὶ τοῦ ἱερέως τῶν παίδων], vezi D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Bucarest-Amsterdam, 1975, p. 233, nota 11.

⁵⁹ Vezi ISM, I, 98; ISM, I, 100, r. 3-4; ISM, I, 167, r. 5-10; ISM, I, 208 și 221.

⁶⁰ IGB, I², 17, r. 3-4 (începutul secolului al III-lea p. Chr.).

⁶¹ ISM, I, 207, r. 2 și r. 15-16; potrivit afirmațiilor lui Dio Cassius, LI, 1, 2, s-ar fi numit „sacre”, în vorbirea curentă, concursurile însoțite de un banchet sau de o distribuție alimentară: „ἀγῶνα ἱερὸν (οὕτω γὰρ τοὺς τὴν σίτησιν ἔχοντας ὀνομάζουσιν) κατέδειξεν.”

„... ἱερoneύκαις κ[αὶ...] / ... οὐ γραμματεύον[τος]”⁶². Un al treilea document histrian, de această dată de la începutul secolului al III-lea p. Chr., pomenește victoria unei echipe de cântăreți de imnuri la un concurs despre care putem afirma cu certitudine că a fost organizat cu ocazia unei sărbători în cinstea zeului vinului⁶³.

Inscripțiile ne oferă numele instructorilor artistici care s-au ocupat cu pregătirea hymnozilor și care au avut o contribuție decisivă la biruințele dobândite de către diferitele grupări corale în timpul desfășurării agonelor⁶⁴; numele instructorilor artistici (μεσόχορος, χοροστάτης, μουσάρχος), figurează la loc de cinste în dedicații, alături de numele demnitarilor grupării (προστάται) și al coriștilor care au participat la întrecere (συναγωνισάμενοι)⁶⁵. Așa cum lasă să se bănuiască etimologia și cum dovedește un pasaj din Pliniu cel Tânăr în legătură cu lecturile literare din vremea lui⁶⁶, μεσόχορος are sensul probabil, de *conducător al corului, dirijor sau director muzical* al unei echipe de cântăreți, la fel ca și χοροστάτης. În opoziție cu aceștia, μουσάρχος pare să indice pe *instructorul poetic* al grupării în ciuda faptului că termenul nu se întâlnește în nici un text literar sau epigrafic⁶⁷. Este ușor de presupus că în asociațiile de tipul celei ce ne reține atenția, alături de maestrul de cânt propriu-zis, au trebuit să existe autori ai textelor cântate. Se putea întâmpla în multe cazuri ca funcțiile de conducător al corului și instructor poetic să fie deținute de către una și aceeași persoană. În alte cetăți instructorul poetic care alcătuiește textele cântate de către cor este menționat cu numele de ῥαψοιδός Θεοῦ Ἀδριανοῦ într-o inscripție din Nyssa sau μουσικός καὶ μελῶν ποιητής, în cazul imnografului și dascălului de liră Amphicles onorat de către delieni printr-un decret⁶⁸. Inscripțiile care comemorează victoria grupărilor corale dionysiace de la Histria menționează de două ori demnitatea de ἀγωνοθέτης⁶⁹. În aceste cazuri avem de-a face cu demnitari însărcinați cu organizarea întrecerilor la care luau parte propriile lor asociații⁷⁰.

Având în vedere marea popularitate de care se bucură cultul lui Dionysos la Histria, putem trage concluzia că cele mai numeroase întreceri sacre desfășurate aici în primele veacuri ale erei noastre erau întreceri dionysiace. O dovadă în plus în acest sens, o constituie numărul mare de grupări corale dionysiace atestate în

⁶² ISM, I, 98; hymnozii sunt numiți aici ἱερονικαί, „biruitori la un concurs sacru”, la fel ca într-o altă inscripție histriană, ISM, I, 167, r. 7.

⁶³ ISM, I, 100.

⁶⁴ Inscripțiile descoperite în diferite locuri ale lumii grecești menționează profesorii de cânt care se ocupau de instruirea hymnozilor; ei se întâlnesc sub diferite nume: ὑμνητής în asociația ateniană a închinătorilor zeiței Belela (Syll³, 1111, r. 4), ὑμνοδιδάσκαλοι, în asociația „bouarilor” dionysiaci din Pergamon (Syll³, 1115, r. 27), ὑμνωδός sau ἐφνμνωδός la Tomis, vezi D. M. Pippidi, *op. cit.* (supra, nota 27, Contribuții²), p. 457, nota 41.

⁶⁵ ISM, I, 100, r. 5 și 10-14; ISM, I, 207, r. 3 și 14-18.

⁶⁶ Cf. *Epistulae* II, 14, 7: ... hoc infiniti clamores commoventur, cum mesochorus dedit signum, apud D. M. Pippidi, *op. cit.* (supra, nota 27, Contribuții²), p. 459, nota 48.

⁶⁷ D. M. Pippidi, *op. cit.* (supra, nota 27, Contribuții²), p. 459.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 459-460.

⁶⁹ ISM, I, 100, r. 9 (secolul al III-lea p. Chr.) și ISM, I, 207, r. 2, (jumătatea secolului al II-lea p. Chr.).

⁷⁰ Vezi, D. M. Pippidi, *op. cit.*, (supra nota 27, Contribuții²), p. 460-461.

cetate, mai numeroase decât în oricare alt oraș vest-pontic. Prin urmare, la Histria se prefigurează o strânsă relație între cultul lui Dionysos și concursurile organizate în cetate, prin participarea constantă la aceste întreceri a grupărilor de hymnozi, majoritatea afiliate la asociațiile dionysiace atestate din plin în oraș, spre sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr..

Sărbătorile speciale în cinstea lui Dionysos organizate la Callatis (τὰ Διονύσια ξενικά – sărbătorile de întâmpinare a lui Dionysos), erau însoțite fără îndoială de concursuri la care participau localnicii, deși inscripțiile nu le menționează explicit; astfel de întreceri pot fi deduse prin analogiile cu festivități similare organizate în cinstea diferitelor divinități ale cetății, atestate pretutindeni în lumea greacă. De exemplu la Delphi, deprinderea de „a invita” pe Apollon la banchetul sacru se repeta anual, comportând și un program muzical executat sub conducerea unui χοροδιδάσκαλος. Într-un cadru identic și tot în cinstea lui Apollon se celebrau *Theoxeniile* la Pelene, în Achaia, prilej cu care localnicii participau la concursuri înzestrate cu premii în bani⁷¹. Concursuri similare, probabil cu caracter muzical, se desfășurau cu ocazia *Dionysiilor* și la Mesambria, precum rezultă din decretul de cinstire a regelui trac Sadalas, care primește cu această ocazie onoruri specifice unui binefăcător al cetății⁷².

În urma analizei materialului epigrafic pe care l-am avut la dispoziție putem afirma că, pe bună dreptate, lui Dionysos îi erau închinată în Pontul Stâng cele mai multe și mai strălucitoare sărbători. Unele dintre aceste sărbători erau celebrate de întreaga comunitate, altele erau proprii asociațiilor de închinători ai zeului, fiindu-le rezervate doar celor inițiați. La fel ca pretutindeni în lumea greacă, sărbătorile dionysiace din cetățile vest-pontice erau însoțite de sacrificii, banchete, spectacole de tragedie și comedie și concursuri cu caracter muzical. În cetățile vest-pontice ioniene sunt relativ bine documentate sărbătorile dionysiace urbane (*Leneele*, *Anthesteriile*, *Marile Dionysii*); *Leneele* și *Anthesteriile* se celebrau la Olbia începând din prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr.. *Marile Dionysii* însoțite de reprezentații dramatice desfășurate în localul teatrului sunt atestate deja în secolul al IV-lea a. Chr. la Olbia și în secolele III-II a. Chr. la Histria, Tomis, Mesambria. Sărbătorile dionysiace se vor bucura de o mare popularitate în primele două secole ale erei noastre. Inscripțiile documentează în această perioadă activitatea susținută a unor grupări corale aparținând unor *speirai* cu caracter dionysiac care participă la întrecerile muzicale organizate în cinstea zeului vinului cu ocazia diferitelor sărbători publice sau private. Se poate presupune că în epoca romană sărbătorile dionysiace publice vor fi la fel de strălucitoare ca în perioada autonomiei cetăților vest-pontice și asta în condițiile încurajării oficiale a cultului dionysiac de către împărații din dinastiile Antoninilor și Severilor. După cum era de așteptat, documentele epigrafice nu ne furnizează informații despre sărbătorile specifice *thiasos*-urilor dionysiace (exceptând Callatis) și asta din motive lesne de înțeles, dacă ne gândim că aceste

⁷¹ Vezi Pausanias, VII, 27, 4: „ἐστὶ καὶ Ἀπόλλωνος Θεοξενίου ἄγαλμα Πελληνεῦσιν ἱερόν, τὸ δὲ ἄγαλμα χαλκοῦ πεποίηται, καὶ ἀγῶνα ἐπιτελοῦσι Θεοξένια τῷ Ἀπόλλωνι, τιθέντες ἀργύριον ἅθλα τῆς νίκης... apud, D. M. Pippidi, op. cit., (supra, nota 2), p. 147.

⁷² IGB, I², 307, r. 5-7.

sărbători se adresau doar membrilor inițiați în cultul tainic al fiului Semelei. Într-un cuvânt, sărbătorile dionysiace celebrate în cetățile grecești din Pontul stâng în mijlocul bucuriei generale se numărau printre cele mai însemnate ale anului religios. Ele fac dovada marii popularități de care se bucură Dionysos în această regiune marginală a lumii grecești.

DES FÊTES DIONYSIAQUES DANS LES CITÉS GRECQUES DU PONT GAUCHE

Résumé

Les fêtes de Dionysos ont existé dans tous les lieux où le dieu a été honoré, c'est-à-dire dans tout le monde grec.

Pendant l'hiver à Olbie étaient célébrées les *Lénéennes* comme l'indique l'attestation du mois *Ληνεών* dans une inscription en spirale de la surface médiane du fond d'un skyphos attique du second quart du V^e siècle av. J.-Chr.. *Λήναια* étaient „les fêtes du pressoir” en l'honneur de Bacchus. Les *Lénéennes* se composaient d'une procession, d'un sacrifice, de concours dithyrambiques et dramatiques.

Dans les cités milésiennes du Pont Gauche (Olbie, Histria, Odessos, Apollonia) étaient célébrées probablement pendant le printemps les *Anthestéries*, „fête des fleurs”. À Milet et dans ses colonies ouest-pontiques les *Anthestéries* duraient trois jours, du 11 au 13 du mois *Ἀνθεστηριών*, qui leur devait son nom. Chacun de ces jours avait un nom particulier: la *pithoigia* (Πιθοιγία) - „la fête de l'ouverture des tonneaux” d'où l'on tirait le vin nouveau, les *Choes* (Χοές) - „la fête des Conges”, les *Chytres* (Χύτραι) - „la fête des Marmites”. Une inscription olbienne atteste le troisième jour des *Anthestéries*, les *Chytres*.

Les *Grandes Dionysies* se célébraient dans les cités ouest-pontiques. Ces fêtes étaient accompagnées de représentations dramatiques qui avaient lieu dans le local du théâtre. À Olbie le théâtre est attesté par un décret datant du IV^e siècle av. J.-Chr.. À Histria les documents épigraphiques attestent l'existence d'un théâtre dès le début de l'époque hellénistique (le début du III^e siècle av. J.-Chr.). Bien que l'édifice du théâtre histrien n'ait pas encore été découvert, des vestiges matériels conservés fragmentairement attestent son existence; il s'agit de bancs en pierre encastrés dans l'enceinte construite après la catastrophe gothique (248 ap. J.-Chr.). Une inscription datable vers la fin du II^e siècle av. J.-Chr., découverte à Tomis, mentionne ici l'édifice du théâtre. Le conseil et l'assemblée du peuple callatien décident un couronnement au théâtre lors des *Διονύσια τὰ ξενικά*. Aussi, à Callatis le théâtre était le lieu de rencontre du thiasse avec le dionysisme public. Enfin, à Mesambria, à l'occasion des fêtes dionysiaques, la cité décide d'accorder au prince thrace Sadalas l'honneur d'être couronné au théâtre.

Quelques fêtes consacrées à Dionysos sont connues à Callatis. Il s'agit tout d'abord des fêtes triétériques célébrées au mois *Dionysios*, à l'occasion desquelles on proclame entre autres les couronnes accordées par un thiasse dionysiaque. Il y a ensuite les *Διονύσια τὰ ξενικά* célébrées au mois *Lykeios* qui ne signifie pas „les

fêtes dionysiaques étrangères”, mais les fêtes où l’on accomplit le *ξενισμός* de Dionysos. Au 12^e jour du mois *Dionysios* on sacrifiait à Dionysos une chèvre dont la peau, la tête et les jambes étaient déposées dans le sanctuaire désigné comme *Dasyllieion* (peut-être le principal sanctuaire bachique de Callatis). À une date non précisée, mais ultérieure au 12^e *Dionysios*, il était prescrit de sacrifier un bouc. Il est fort possible que les fêtes, à l’occasion desquelles le jeune bouc était sacrifié à Dionysos soient les *Agrionies* locales.

La danse, la musique et la pantomime détiennent un rôle très important dans le cadre des fêtes dionysiaques du Pont Gauche. Il existe des données sur certains concours musicaux liés au culte de Dionysos, qui se tenaient à Histria aux II^e – III^e siècles ap. J.- Chr.

Donc, les fêtes dionysiaques viennent confirmer l’immense popularité du dieu dans les cités grecques du Pont-Gauche.

MITHRA ÎN ASIA MICĂ ȘI ÎN LUMEA ROMANĂ

Iulian MOGA

Problema originii și evoluției cultului mithriac a fost și constituie încă domeniul unor vii discuții în rândul cercetătorilor. Teoria expusă de reputatul savant belgian Franz Cumont în *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*¹ privitoare la originea iraniană a cultului mithriac, care a rezistat vreme de mai bine de șapte decenii, a fost treptat repusă în discuție de specialiști precum Maarten J. Vermaseren, L.A. Campbell, R. Merkelbach, S. Wikander, R.L. Gordon², Roger Beck³ sau Manfred Clauss⁴.

Apreciind că mithraismul era „forma romană a mazdeismului”⁵, însă pervertită de anumite influențe babiloniene, elenistice, ale doctrinelor semitice și, nu în ultimul rând, de cele caracteristice credințelor locale microasiatice, Cumont considera că răspândirea cultului în imperiu s-a produs o dată cu anexiunile teritoriale din Asia Mică și Siria în vremea lui Pompei și îndeosebi în timpul Flavienilor. Calea unor discuții și analize minuțioase a fost deschisă de o serie de congrese internaționale referitoare la aspectele doctrinare ale mithraismului, desfășurate la Manchester (1971)⁶, Teheran (1975) și Roma-Ostia (1978)⁷. În lucrările lor, M.J. Vermaseren, R. Merkelbach și M. Clauss au susținut ideea unui cult mithriac creat la Roma și răspândit apoi în întreaga lume romană. Reacționând uneori virulent la părerile exprimate de Cumont, S. Wikander a

¹ F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, II, *Textes et monuments*, publiés avec une introduction critique, Bruxelles, 1896.

² R.L. Gordon, *Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism*, în J.R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies*, 214-248.

³ R. Beck, *Mithraism since Franz Cumont*, ANRW, II, 17.4, p. 2002-2115.

⁴ Idem, *The Mysteries of Mithras: A New Account of Their Genesis*, JRS 88 (1998), 115-117; R. Vollkommer, *Mithras Tauroctonus – Studien zu einer Typologie der Stieropferszene auf Mithrasbildwerken*, MEFRA, 103 (1991), 1, p. 265-266.

⁵ F. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 272.

⁶ J.R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, I-II, Manchester University Press, Rowman and Littlefield, 1975.

⁷ Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the „Religio-Historical Character of Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources”*. Rome and Ostia 28-31 March 1978, Leiden, 1979; R. Mellor, *The Local Character of Roman Imperial Religion*, *Athenaeum* 80 (1992), 2, p. 391-396.

afirmat că Mithra greco-roman era cu totul străin de zeul iranian și că formele sale doctrinare s-ar fi definitivat în provinciile danubiene. Situându-se pe o poziție oarecum tradiționalistă, Robert Turcan considera că „Mithra este iranian, dar mithraismul este greco-roman”⁸.

1. Mitra în tradiția vedică

În tradiția vedică, atât Mitra, cât și Varuăa făceau parte din grupul zeilor Āditya⁹, a cărui structură este „fundamental binară”, după cum o denumește Georges Dumézil, adică formată din cupluri de divinități¹⁰. Conform tradiției, Marea Mamă Āditya/Aditi a dat naștere lui Mithra și Varu a sub forma unor șerpi care, lepădându-și pielea, deveneau *nemuritori*¹¹.

În *Veda* (cca 1500-1000 a. Chr.), zeița Āditya, considerată o *Magna deum mater*, este reprezentată sub forma unei *taurine*¹². Ea era „susținătoarea tuturor fapturilor”, mama zeului Mitra și a stăpânului adevărului și ordinii universale, Varu a. De asemenea, era și mama lui Indra – regele zeilor și arhetipul monarhului universal – și el reprezentat deseori în ipostaza de taur¹³.

Joseph Campbell recunoaște în unele pasaje din *g Veda* pe Mitra ca zeu solar¹⁴. Ideea este interesantă, întrucât până nu demult s-a considerat că identificarea lui Mithra cu o divinitate solară este de dată mai recentă. Aserțiunea cercetătorului este confirmată de descoperirile monetare relativ recente de pe teritoriul Imperiului Kușan, datând din primele două secole ale erei creștine. Pe o monedă de bronz emisă în timpul regelui Huvi•ka (secolul al II-lea), Mithra are capul înconjurat de raze¹⁵. Zeul era menționat pe monedele ku•ane îndeosebi cu numele *Miro* sau *Miuro*¹⁶. De altfel, din panteonul extins al Imperiului Kușan făceau parte nu doar Ahura Mazda și Buddha, ci și Heracles, Serapis sau divinitatea lunară Mao (echivalentul lui Mên microasiatic)¹⁷. Mithra era identificat uneori cu Apollo sau Helios¹⁸. Firește, se știe îndeobște că au existat anumite tendințe sincretice din timpul dominației primilor regi ku•ani, Vima Kadphises (sec. I p. Chr.), Kani•ka și Huvi•ka (sec. II p. Chr.) datorită climatului de toleranță religioasă existent în timpul domniei acestora. Însă este foarte probabil, având în vedere pasajele amintite anterior din *g Veda*, ca zeitatea să fi avut atribute solare

⁸ R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 2000.

⁹ *g Veda*, X, 125 (poemul *Cuvântul*); *Bahadāra yaka Upani•ad*, VI, 4, 28: „Apoi îi spune mamei lui descântecul acesta: / «Ești Iă din Neamul lui Mitra și Varu a, / Unui viteaz i-ai născut un viteaz / Fii rodnică-n viteji, tu / Care ne-ai dăruit un viteaz”.

¹⁰ G. Dumézil, *Mit și epopee*, traducere de Francisca Băltăceanu, Gabriela Creția, Dan Slușanșchi, 1993, p. 102.

¹¹ *Pancavimsa Br.*, XXV, 15, 4 *apud* WDM, p. 22.

¹² *g Veda*, I, 153, 3; VIII, 90, 15; X, 11, 1.

¹³ J. Campbell, *The Masks of God: Oriental Mythology*, New York, 1962, p. 63.

¹⁴ *g Veda*, VIII, 25, 3; X, 36, 3; X, 132, 6; *cf.* J. Campbell, *op.cit.*, p. 63.

¹⁵ B. Stawinski, *Kunst der Mittelasien Kuschan*, VEB E.A. Seemann Verlag, Leipzig, p. 64-65.

¹⁶ R. Turcan, *op.cit.*, p. 37.

¹⁷ B. Stawinski, *op.cit.*, p. 90-91.

¹⁸ Yuri Stoyanov, *Tradiția ascunsă a Europei*, traducere din limba italiană de Roxana Utale, Iași, 1999, p. 56.

mult mai devreme decât se considerase inițial.

Suveranitatea prezintă două fețe, două jumătăți, întruchipate de Mitra și Varu a, deosebite (dacă nu chiar antagonice) în privința domeniilor de care sunt răspunzătoare, a modurilor de acțiune, a caracterelor și, nu în ultimul rând, a afinităților pe care le prezintă față de atribuții specifice altor funcțiuni din schema trifuncțională a lui Dumézil. g *Veda* pune alături, „cu o clară intenție de distingere”, pe Varu a cu cerul, iar pe Mitra cu pământul. Mitra patronează Ziua și Varu a – Noaptea. Bazându-se pe una dintre interpretările actuale referitoare la sensul inițial al cuvântului *mitra*, cea de „contract”, Georges Dumézil aprecia că divinitatea în cauză ușura și garanta alianțele și tratatele¹⁹. Având ca punct de plecare o abordare proprie a etimologiei aceluiași cuvânt – termen care în opinia sa are la bază rădăcina **mei* / **moi* prezentă în toate limbile indo-europene –, Robert Turcan ajunge la concluzia că acesta implica o bivalență semantică. Așadar, termenul avea atât înțelesul de „contract”, cât și cel de „prieten”, ceea ce nu ar constitui doar o *omonimie accidentală*, după cum arăta Ilya Gershevitch, ci ar întări ideea de reciprocitate²⁰. Dimpotrivă, Varu a este un mare vrăjitor care, prin intermediul „magiei creatoare a formelor temporare sau durabile” – *māyā* –, îi prinde pe vinovați. Caracterele celor două divinități sunt, de asemenea, diferite. Opus lui Mitra, un zeu „prietenos”, binevoitor și liniștitor, Varu a are o personalitate violentă, amenințătoare și imprevizibilă. El patronează începutul, iar Mitra sfârșitul.

În privința afinităților celor două divinități, lucrurile sunt iarăși clar diferențiate. Mitra are o mai mare înclinație către acțiunile corespunzătoare celei de-a treia funcțiuni, respectiv către prosperitatea pastorală și funcția pacificatoare. Varu a are o mai mare afinitate către funcțiunea a doua, caracterizată prin violența cuceritoare, proprie lui Indra²¹.

Într-un tratat încheiat probabil în 1380 a. Chr. între regele hittit Suppiluliuma I (1380-cca 1340) și Kurtiwaza²², fiul regelui mitannian, sunt invocați ca garanți și martori divinități de origine vedică, care corespund – prin atribute – celor trei funcțiuni ale societății indo-europene: (1) Mitra și lui Varu a, amintiți în text ca „zei gemeni Mitra și Uruwana”, reprezintă funcția suveranității; (2) Indra sau Indar era o divinitate războinică; (3) gemenii Nāsatya, sunt amintiți aici ca Nassatyana²³. Aceștia din urmă erau considerați zei ai fertilității, taumaturgi, dătători de sănătate și tinerețe, dar și de prosperitate economică²⁴. Tratatul a fost descoperit în arhivele de la Bocazköy, pe locul vechii capitale hittite Hattusas.

2. Mithra medo-persan

¹⁹ G. Dumézil, *op.cit.*, p. 103.

²⁰ R. Turcan, *op.cit.*, p. 11-12.

²¹ G. Dumézil, *op.cit.*, p. 103-104.

²² R. Turcan și Julien Ries îl numesc Mativaza. Vezi J. Ries, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Iași, 2000, p. 92-93; J. Duchesne-Guillemin, *Zoroastrianism and Parsiism*, în *Encyclopaedia Britannica. Macropaedia* (EBM), 29, 1993, p. 1083.

²³ *Gândirea hittită în texte*, p. 283-287; R. Turcan, *op.cit.*, p. 12-13.

²⁴ Julien Ries, *op.cit.*, p. 92.

Prin reforma introdusă de către Zarathustra asistăm la un fenomen interesant și complex, fundamentarea unui *monoteism moral*, care a eliminat celelalte divinități ale grupurilor de războinici și clanurilor de crescători de animale în favoarea unui singur zeu, Ahura Mazda. Acesta patrona lupta dintre două spirite: *Spenta Mainyu*, considerat Spiritul Sfânt, și *Ahra* (sau *Angra*) *Mainyu*²⁵. În opinia lui Julien Ries, Zarathustra a menținut totuși structura divină trifuncțională, înlocuind zeii arieni cu unele entități care gravitează asemenea arhanghelilor — *Yazata* — în jurul zeului suprem²⁶. Aceste entități, numite generic *Amesha Spenta* sau Spiritele Binefăcătoare, sunt: Vohu Manah, Ashta, Khshatra, Armaiti, Haurvatāt și Ameratāt. Ele formează împreună cu Mazda o unitate de gândire și acțiune, căci, după cum arată un imn (*Yasht* 19,16), „toate șapte sunt aceeași gândire, același cuvânt și aceeași acțiune”²⁷. Dar Ahura Mazda nu a lăsat însă creația în grija exclusivă a celor două spirite, *Spenta Mainyu*, și a Spiritelor Binefăcătoare, ci stabilește o corespondență permanentă între cer și pământ.

Putem identifica cu ușurință corespondența dintre *Amesha Spenta* și vechile divinități vedice. Astfel, Vohu Manah sau Gândul cel Bun, apropiat de oameni și protector al turmelor de vite și al întregii faune, corespunde zeului indo-iranian Mithra. Se considera că Vohu Manah era cel care conducea sufletele muritorilor în paradis, către tronul lui Ahura Mazda²⁸. El preceda toate celelalte entități nemuritoare, fiind considerat prima manifestare a Zeului suprem. Urmează Asha, care simboliza ordinea cosmică, rituală, socială și morală, fiind corespondentul lui Varu a. Vohu Manah și Asha erau spiritele binefăcătoare des invocate în imnurile care formează partea cea mai veche a *Avestei*, *Gāthā*. Prima dintre ele a fost înzestrată însă și cu atribute războinice, ceea ce o apropia mai degrabă de funcțiunea a doua. Ea reprezenta o divinitate salvatoare și o putere a luminii²⁹, prefigurându-l pe *deus invictus* al mithraismului greco-roman. Astfel, imnul dedicat Soarelui (*Yasht* 6) îl prezenta pe acest Mithra ca fiind cel mai luminos dintre *Yazata*³⁰. Cea de-a treia entitate, Khshatra sau Regatul divin, se substituia funcției războinice a lui Indra și corespundea metalelor, considerate simboluri ale puterii. Armaiti sau sfânta devoțiune, născută de Sarasvati, nemuritoarea feminină prezentată ca o divinitate androgină, era simbolul moderației și pietății, al fertilității pământului. În sfârșit, Haurvatāt, care semnifica Sănătatea și era urmașul unuia dintre gemenii Nāsātya, reprezenta stăpânul apelor, iar Ameratāt, Nemurirea, fratele său geamăn, stăpâna flora³¹.

Plutarh amintește în cartea sa *Isis și Osiris* de cultul divinităților specifice zoroastrismului avestic. El prezintă ceea ce consideră a fi „doctrina magului Zoroastru care se zice că ar fi trăit cu cinci mii de ani înainte de războiul troian”³². Ahura Mazda (Ormuzd), zeul luminii și creatorul lumii, reprezenta principiul

²⁵ P. de Breuil, *Le zoroastrisme*, Paris, 1982, p. 31.

²⁶ J. Ries, *op.cit.*, p. 92-93.

²⁷ P. de Breuil, *op.cit.*, p. 35.

²⁸ J. Duchesne-Guillemin, *op.cit.*, în *EBM*, 29, p. 1086.

²⁹ *Mithras*, în *EB*, p. 622-624.

³⁰ R. Turcan, *op.cit.*, p. 17.

³¹ J. Ries, *op.cit.*, p. 93; R. Turcan, *op.cit.*, p. 15-16; P. de Breuil, p. 35-36.

³² În legătură cu activitatea lui Zarathustra, vezi și A. Shapur Shahbazi, *Recent Speculations on the «Traditional Date of Zoroaster»*, *Studia Iranica*, 31 (2002), 1, p. 7-45.

binelui, iar lui Angra Mainyu (Ahriman), zeul întunericului și al neștiinței, îi era caracteristic principiul răului. Mithra se afla între aceste două principii, fiind numit de către perși *mesites* (Μεσίτης), cu sensul de „mijlocitor” sau „mediator”³³, o imagine nu cu mult diferită de cea de *Yazata* pe care i-o atribuia *Avesta*.

3. Mithra în lumea elenistică și romană

În statele elenistice care au luat naștere după dispariția imperiului lui Alexandru cel Mare s-au impus tot mai mult tendințele cosmopolite și universaliste, interferențele existente între cele două lumi, cea greco-macedoneană și cea orientală, având implicații multiple, atât în domeniul religios, cât și în cel al filosofiei, artei, literaturii, științelor și arhitecturii³⁴. Sincretismul a devenit caracteristica dominantă a întregii perioade care succede momentului marcat de instituirea statelor elenistice și se sfârșește imediat după oficializarea religiei creștine prin edictul de la Milano din 313 p. Chr.

În consecință, se produce și o modificare a percepției asupra vechilor divinități persane, care se elenizează, purtând nume și împrumutând unele attribute ale divinităților grecești. Astfel, întâlnim de exemplu în Commagene la mijlocul primului secol a. Chr. zei care poartă nume mixte, grecești și iraniene: Zeus Oromazdes, Apollo Mithra, Helios Hermes sau Artagnes Ares³⁵. Pe inscripția de la Nemrud Dag pe care apar aceste divinități, Antiochus din Commagene (69-34 a. Chr.) se revendică a fi unul dintre urmașii suveranului ahemenid Darius (522-486 a. Chr.), fiul lui Hystaspes, dar și al lui Seleucos I Nicator (cca 538-281 a. Chr.). Instituirea cultului și sărbătorilor zeităților menționate se făcea „urmând vechea tradiție a perșilor și grecilor, originea binecuvântată a neamului meu”³⁶.

Fenomenul amintit este prezent în toate regiunile care până la cucerirea romană au fost guvernate de dinastii ce pretindeau că sunt urmași ai ultimilor suverani ahemenizi: Capadocia, Pont, Commagene, Armenia. Frecvența numelui Mithradate la unii membri ai acestor case regale, precum și în cazul altor categorii de dedicanți³⁷ sugerează și o anumită devoțiune față de vechea credință mithriacă de origine persană.

Robert Turcan atribuie un rol deosebit în transformarea cultului lui Mithra iranian într-un cult de mistere unei așa-numite etape ciliciene, în cursul secolului I a. Chr. într-un mediu de rezistență armată față de expansiunea romană³⁸. Astfel s-ar putea explica îndeosebi apariția *soldatului* – *miles* printre gradele inițiatice mithriace. Ar fi fost vorba așadar de constituirea unei „organizații militare clandestine”, în cadrul căreia titlul de „soldat” ar fi putut deveni inițiativ. Mithra,

³³ Plutarque, *Isis et Osiris*, 46 (369 E-F).

³⁴ M. Eliade, *op.cit.*, p. 137.

³⁵ J. Duchesne-Guillemin, *op.cit.*, în *EBM*, 29, p. 1084.

³⁶ F. Cumont, *Mithra, DAGR*, III/2, p. 1944.

³⁷ Am amintit deja cele două inscripții descoperite în Comana Capadociei (Șar), dedicate de Mithratodhmes Ariobarzanes zeiței Mă.

³⁸ R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 2000, p. 28-29: „En tant que religion initiatique, en marge des cultes grecs et publics des villes, le mithriacisme apparaît (semble-t-il) en Asie Mineure au I^{er} siècle avant notre ère, dans un contexte politico-militaire d'opposition à Rome”.

prin însăși menirea sa de garant al contractelor, ar fi supravegheat îndeplinirea jurămintelor asumate de combatanți³⁹.

Episodul piraților cilicieni pe care îl amintește Plutarh în *Viața lui Pompeius*, destul de des invocat pentru a susține o astfel de teorie, în ciuda referirilor directe la practicarea cultului de către briganzii în timpul războiului din 88-85 a. Chr. dus de romani împotriva lui Mitridates prezintă însă un grad redus de credibilitate⁴⁰. Este destul de puțin probabil ca simpla amintire a numelui dinastului și a rezistenței armatelor sale la imixtiunile romanilor în Orient să constituie un indiciu pentru o argumentație solidă privind persistența misterelor mithriace în această zonă.

O altă teorie privitoare la originea misterelor mithriace îi aparține cercetătorului canadian Roger Beck. În articolul său din 1998, intitulat *The Mysteries of Mithras: A New Account of their Genesis*, el susține – insistând asupra rolului elementelor militare commageniene și a recentei descoperiri din 1997 a *mithraeum*-ului din Doliche – ipoteza unei origini commageniene a acestor mistere, situată la începutul primului secol p. Chr., dacă nu chiar mai devreme⁴¹.

După mărturia lui Plinius cel Bătrân⁴², Tiridates, ajuns la Roma pentru a primi de la împărat confirmarea ca rege al Armeniei, l-ar fi inițiat pe Nero în „ospățul lui Mithra”, ceea ce ne-ar duce cu gândul la *banchetele ritualice* pe care inițiații le săvârșeau în *mithraea*. În timpul ceremoniei de încoronare, spune Cassius Dio, atunci când s-a recunoscut supus al lui Nero, Tiridates îl compară pe acesta cu Mithra: „Eu, stăpâne, descendent din Arsaces, fratele regilor Vologeses și Pacorus, sunt robul tău. Am venit la tine, tu, care ești zeul meu, am venit să te ador ca pe Mithra. Firul ursitei mele de aici înainte de tine va fi tors. Pentru mine tu ești Ursita și Norocul”⁴³.

Episodul amintit de Plinius cel Bătrân, Tacitus, Suetonius, Cassius Dio, precum și de alți scriitori antici⁴⁴ ar putea reprezenta o confirmare a inițierii împăratului în misterele mithriace, însă trebuie asociată și cu alte aspecte. În primul rând, nu trebuie să uităm rolul de divinitate suverană pe care Mithra îl îndeplinea în panteonul sincretic greco-persan și sprijinul pe care dinastia orientali l-au găsit în cultul său pentru justificarea poziției pe care o dețineau în cadrul statului. Or, tocmai de această justificare avea nevoie Nero pentru a

³⁹ *Ibidem*, p. 25-26.

⁴⁰ Plutarh, *Viața lui Pompeius*, 24, 7; (traducere de N.I. Barbu; cf. Plutarh, *Vieți paralele*, IV, ed. cit., p. 267-268). În privința brigandajului cilician, vezi și A. Giardina, *L'uomo romano*, Bari, 1989, p. 337-338.

⁴¹ R. Beck, *The Mysteries of Mithras: A New Account on their Genesis*, în *JRS*, 88 (1998), p. 115-128.

⁴² Plinius, *Naturalis Historia*, 30, 17 apud *ibidem*, p. 27.

⁴³ Cassius Dio, *Istoria romană*, LXIII, 5.

⁴⁴ Tacitus, *Anale*, XII, 50; Suetonius, *Nero*, VI, 13; *ibidem*, VI, 30; Cassius Dio, *op.cit.*, LXIII, 1-7; Plinius, *op.cit.*, XXX, 1,6; Josephus Flavius, *op.cit.*, XX, 74. Despre aderarea lui Nero la cultul lui Mithra: F. Cumont, *L'Iniziazione di Nerone da parte di Tiridate d'Armenia*, *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*, n.s., 11 (1933), p. 145-154. Marcel Simon opinează în studiul său *Mithra et les empereurs*, în U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, EPRO 80, Leiden, 1979, p. 412-413 că nu se poate vorbi despre *convertirea* lui Nero sau a lui Commodus la mithraism, ci de o *adeziune*, întrucât aceasta ar fi implicat trecerea de la o religie la alta și o ruptură față de credința anterioară, ceea ce nu se poate pune în discuție în cadrul păgânismului antic.

impune treptat un anumit tip de guvernare similar despotismului oriental⁴⁵. Ar putea fi invocat și un filo-orientalism al lui Nero, dată fiind de asemenea și afinitatea lui față de *dea Syria*⁴⁶. Suetonius arată însă că această pasiune era mai degrabă una efemeră: „Disprețuia orice religie, cu excepția celei a Zeiței Siriene; dar și pe aceasta a respins-o și a urinat pe ea atunci când a fost cuprins de altă superstiție...”⁴⁷. De asemenea, persecuția creștinilor datorită incendiului care a devastat Roma la 19 iulie 64 nu are nimic în comun cu această adeziune a lui Nero la mithraism, după cum au susținut unii cercetători, fapt dovedit de numeroase studii recente⁴⁸. În fine, o altă legătură indirectă între teologia solară promovată în timpul lui Nero și mithraism ar putea-o constitui pretenția împăratului de a fi asemuit lui Apollo, Helios/Sol⁴⁹ sau chiar Phaeton⁵⁰. De altfel, inocentul *cithared* înălțase în vestibulul Casei de Aur – *Domus Aurea* – o statuie asemănătoare celei din Rhodos, înfățișându-l sub aspectul unei divinități solare⁵¹. Luc Duret afirmă chiar că pe pereții Casei de Aur și ai vilei Farnese ar fi reprezentată scena unui *ritual de investitură*, în cadrul căruia Helios transmitea puterea suverană asupra lumii fiului și succesorului său, Phaeton. În acest caz, mitul lui Phaeton ar cunoaște o reinterpretare față de tradiția literară existentă⁵², cu scopul evident al afirmării legitimității puterii principelui⁵³. De altfel, și identificarea lui Mithra cu Phaeton și Apollo este atestată în textele literare și pe epigrafe⁵⁴.

Sol/Helios (Ἥλιος) era o veche divinitate simbolizând astrul zilei, prezentă atât în panteonul roman, cât și în cel grecesc. În lumea elenă, el era adesea reprezentat înconjurat de un disc solar, avându-i alături pe *satyri*. Dar poate scena cea mai comună care apare atât pe monedele romane încă din perioada

⁴⁵ F. Zosso, C. Zingg, *Les empereurs romains* (27 av. J.-C.-476 ap. J.-C.), Paris, 1995, p. 25; G. Bravo, *El ritual de la «proskynesis» y su significado político y religioso en Roma imperial*, *Gerión*, 15 (1997), p. 189.

⁴⁶ *Dea Syria*/Suria, identificată în multe cazuri cu Cybele.

⁴⁷ Suetonius, *Nero*, 56.

⁴⁸ Pentru o analiză minuțioasă a cauzelor incidentului, vezi M.J.G. Gray-Fow, *Why the Christians? Nero and the Great Fire*, *Latomus*, 57 (1998), p. 595-616; L. Jephargon, *Cabale contre Néron*, *Historia*, nov., 1999, p. 54-55.

⁴⁹ Suetonius, *Nero*, VI, 53; Seneca, *Apocolocyntosis*, IV (ed. rom.: Lucius Annaeus Seneca, *Apokolokyntosis sau Prefacerea în dovie a divinului Claudius*, traducere, note, repere cronologice și biobibliografice de Ilieș Câmpăneanu, București, 2002, p. 11-13); în legătură cu principalele trasături ale teologiei solare a lui Nero, vezi L. Cerfaux, J. Tondriaux, *Le Culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Toumai, 1956, p. 250-253; J. Gagé, *Apollon impérial, Garant des «Fata Romana»*, *ANRW*, II, 17.2, p. 580-582; E. Cizek, *Secvență romană. Mijlocul secolului I al erei noastre*, București, 1986, p. 82-84; J.-L. Mourgues, *Les Augustians et l'expérience théâtrale néronienne*, *REL*, 66 (1988), p. 165-166; P. Grimal, *Seneca sau conștiința Imperiului*, București, 1992, p. 107-111.

⁵⁰ L. Duret, *Néron-Phaéton ou la témérité sublime*, *REL*, 66 (1988), p. 139-155.

⁵¹ *Ibidem*, 31; R. Turcan, *op.cit.*, p. 27; D. Tudor, *Figuri de împărați romani*, I, p. 157; H. Maryon, *The Colossus of Rhodes*, *JHS*, 76 (1956), p. 68-86. Chiar Cassius Dio arată că „în momentul în care se naștea, în faptul zilei, a fost scaldat în lumina unor raze strălucitoare înainte ca astrul zilei să fi apărut” (Cassius Dio, *Istoria romană*, LXI, 2), iar Suetonius considera că s-a născut „în răsăritul soarelui, ale cărui raze îl lumina înaintea de a atinge pământul” (Suetonius, *Nero*, 6).

⁵² Hesiod, *Theogonia*, 986 și urm.; Apollonios din Rhodos, *Argonauticele*, 4598 și urm.; Hyginus, *Astronomia*, 2, 42; Lucretius, *Poemul naturii*, V, 394-406; Lucian, *Dialogurile zeilor*, 25. Varianta cea mai detaliată a acestei tradiții mitologice este oferită de Ovidiu în *Metamorfoze*, II, 1-405.

⁵³ L. Duret, *op.cit.*, p. 150-155.

⁵⁴ Nonnos, *Dionysiaca*, 21, 250-251; 40, 399-401; A. de Jong, *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, EPRO 133, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 284-288.

republicană, cât și pe reliefurile grecești o reprezintă cea în care Sol/Helios este înfățișat într-o cvadrigă trasă de patru cai, alături de care sunt așezate uneori semnele zodiacale. Caii simbolizează cel mai probabil cele patru anotimpuri⁵⁵.

Începând din secolul al II-lea, divinitatea capătă mai degrabă trăsăturile specifice unei divinități siriene. În multe cazuri, Sol adoptă epitetul *Invictus*, care denotă influența orientală asupra modalității de percepție a divinității, nu însă și apartenența siriană sau iraniană⁵⁶. Epitetul reprezintă traducerea termenului grecesc ἀνίκητος⁵⁷ care era atribuit puterilor cerești ce renășteau după moarte, învingând forțele întunericului. *Baalim*-ii sirieni identificați cu Helios primeau deseori această epicleză (*Sol invictus Elagabal*, *Sol invictus Malachbel* etc.)⁵⁸. Prima atestare epigrafică a lui *Sol invictus* datează de la jumătatea secolului al II-lea (158 a. Chr.)⁵⁹. Dedicății de tipul celei adresate lui *Deo invicto Mithrae* datează însă mai de timpuriu, din vremea domniei Flavienilor⁶⁰. Echivalentul persan al epitetului atribuit lui Mithra, *Nabarzes* este întâlnit și în Dacia⁶¹.

Apropierea dintre *Sol Invictus* și Mithra se va produce datorită numeroaselor elemente comune în privința formelor cultuale și dogmelor, motivelor iconografice, purificării prin botez etc.⁶² De asemenea, sărbătoarea renașterii soarelui, la 25 decembrie, numită *Natalis Invicti* sau *Natalis Soli* era celebrată în ambele culte⁶³.

În Orient exista credința că suveranul legitim domnea prin bunăvoința lui Ahura Mazda, a cărui ocrotire era dovedită prin trimiterea unui *hvarenō*, o aureolă divină de foc. Această concepție a dus la doctrina că Soarele era cel care transmitea această aureolă⁶⁴.

Începând de la sfârșitul secolului al II-lea, împărații au încurajat mithraismul datorită sprijinului pe care îl acorda dreptului divin al monarhilor, o caracteristică dominantă și la cultul dinastic din sud-estul și estul Asiei Mici, după cum am mai arătat deja.

Anexarea regatelor clientelare din Asia Mică și reorganizarea administrativă a unor provincii din Asia Mică în timpul Flavienilor a determinat o pătrundere mai accentuată a unor culte orientale în celelalte provincii ale Imperiului Roman. Regatul Pontului, al cărui suveran era Polemon al II-lea (38-63 p. Chr.) fusese deja inclus în imperiu în 64 p. Chr. în timpul domniei lui Nero⁶⁵. Încă din primii ani de domnie, Vespasian (69-79 p. Chr.) a anexat Commagene, Sophene și Armenia Minor⁶⁶. Provincia Capadocia a inclus Pontul și Armenia Minor, iar în 73-74 p.

⁵⁵ S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981, p. 123-124; E. Cohen, *Sol*, în *DAGR*, IV/2, p. 1377-1381.

⁵⁶ S. Sanie, *op.cit.*, p. 124.

⁵⁷ *DGF*, p. 166.

⁵⁸ F. Cumont, *Sol*, în *DAGR*, IV/2, p. 1383; S. Sanie, *op.cit.*, p. 125 și urm.

⁵⁹ *CIL*, VI, 715.

⁶⁰ *Ibidem*, VI, 615.

⁶¹ *IDR* III/2, 307; inscripție dedicată de Ampliatius, sclav imperial și casier general.

⁶² S. Sanie, *op.cit.*, p. 124.

⁶³ F. Cumont, *op.cit.*, p. 1384.

⁶⁴ *EB*, 15, p. 622-624.

⁶⁵ E. Luttwak, *La Grande stratégie de l'Empire romain*, Paris, 1987, p. 88.

⁶⁶ Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor...*, VII, 7, 1-2; Suetonius, *Vespasianus*, 8, 4.

Chr. a fost reorganizată ca provincie proconsulară, primind numele de Galatia-Capadocia. Abia în 113 p. Chr., în timpul lui Traian teritoriul a fost din nou împărțit în provinciile distincte Galatia și Capadocia. Posesiunile care aparținuseră lui Antiochus al IV-lea din Commagene au primit numele de Cilicia Campestris. Licia-Pamfilia s-a desprins de Galatia în 73-74 p. Chr.⁶⁷

Politicii permissive, cu unele excepții, a Flavienilor i-a urmat cea a Antoninilor, în timpul cărora culte precum cele ale lui Serapis, Isis sau Mithra vor cunoaște o perioadă de ascensiune. Commodus (161-192 p. Chr.), primul dintre împărați care a adoptat titlul de *invictus*, a acordat o atenție deosebită cultelor lui Hercule, Serapis și Mithra și, în general, celor orientale⁶⁸. Acest fapt este probat și de unele dedicații adresate împăratului de către adepți ai cultului Mithra. Un exemplu în acest sens îl constituie dedicația adresată împăratului de membrii unei comunități mithriace din Virunum (azi Zollfeld) din Noricum, la 26 iunie 184⁶⁹.

Robert Turcan apreciază că M. Aurelius Antoninus Commodus ar fi fost primul dintre împărați care s-a inițiat în misterele lui Mithra. Dar, contrar opiniei exprimate anterior de F. Cumont, care considera această acțiune ca o „convertire imperială („conversion impériale”), Turcan apreciază că era vorba în realitate despre o inițiere „cu titlu privat”, întrucât nici o monedă sau monument public nu consacră acest eveniment⁷⁰. Autorul biografiei lui Commodus din *Historia Augusta*, insistă îndeosebi asupra extravaganțelor principelui: „Practicând cultul zeiței Isis, s-a ras în cap și purta cu sine statueta lui Anubis. Din dorința de cruzime, a cerut slujitorilor Bellonei să-și taie cu adevărat brațul. Pe slujitorii zeiței Isis îi silea să se bată cu crengi de pin peste piept până la primejduirea vieții. Când purta statueta lui Anubis lovea în cap cu ea pe slujitorii zeiței Isis. Îmbrăcat în haine femeiești sau în piele de leu, a răpus cu măciuca nu numai lei, ci și mulți oameni. (...) Sacrificiul lui Mithras l-a pângărit prin uciderea unui om, deși la acest cult slujitorii se mărgineau doar să spună sau să închipuie ceva care să inspire groaza”⁷¹.

Treptat, *Helios/Sol invictus* este ridicat la rangul suprem în ierarhia oficială a zeităților, subminând poziția lui Iupiter Capitolinul. Ceea ce este poate cel mai important, acest nume este atribuit „tuturor divinităților orientale considerate a fi solare de către teologii imperiului. Această expresie foarte generoasă, care făcea abstracție de toate apelativele locale, se putea potrivi diferitelor puteri celeste sau tendințelor monoteiste ale epocii...” (trad.n.)⁷². Mithra, identificat astfel cu *Sol invictus* devine dătătorul autorității și biruinței casei imperiale, protectorul împăratului și al statului⁷³.

⁶⁷ M. Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien (IV^e s. av. J.-C. - III^e s. ap. J.-C.)*, Paris, 1996, p. 173-176; PAHR, p. 75; E. Luttwak, *op.cit.*, p. 88-90.

⁶⁸ F. Cumont, *op.cit.*, p. 1385; P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1987, p. 171-172; F. Zosso, C. Zingg, *op.cit.*, p. 60.

⁶⁹ AE, 1994, 1334; un comentariu interesant al inscripției în B. Remy, *Initiation à l'épigraphie grecque et latine*, Paris, 1999, p. 147, nr. 102.

⁷⁰ R. Turcan, *op.cit.*, p. 41; M. Simon, *op.cit.*, p. 412.

⁷¹ SHA, *Commodus Antoninus*, 9.

⁷² F. Cumont, *op.cit.*, p. 1383-1384.

⁷³ EB, 15, p. 622 – 624; F. Cumont, *op.cit.*, p. 1384.

4. Riturile de inițiere. Nivelurile ierarhice

Celsus, preopinentul lui Origen, în disputa sa cu marele gânditor creștin al Antichității, amintește unele elemente ale doctrinei mithriace în varianta sa persană: „În cultul lui Mithra găsim un simbol al celor două circuite ale cerului, unul nemîșcat, iar celălalt atribuit planetelor. Iar simbolul este următorul: o scară cu șapte porți, iar deasupra scării este a opta poartă”⁷⁴. Porțile respective sunt interpretate ca fiind reprezentarea celor șapte ceruri planetare pe care sufletul trebuia să le parcurgă⁷⁵, invocându-se un pasaj anterior din opera lui Origen în care este menționată credința vechilor elini în existența sferelor planetare⁷⁶. Celsus asociază aceste porți cu unele metale și planete cunoscute: prima poartă, din plumb, este a lui Saturn; a doua, din cositor, corespunde lui Venus; a treia, din bronz, lui Jupiter; a patra, din fier, lui Mercur; a cincea, „din amestec de mai multe metale”, lui Marte; a șasea, din argint, astrului selenar și, în sfârșit, a șaptea poartă este din aur și corespunde Soarelui, „ale cărui culori le imită”. Dincolo de explicațiile, evident puerile, ale lui Celsus – combătute de Origen, care spune că „el adaptează niște date muzicale la cele citate din teologia persană” – se pare că exista o corespondență clară între cele șapte porți și simbolurile planetare, chiar dacă nu în ordinea prezentată⁷⁷. Faptul că relatarea lui Celsus conține un sâmbure de adevăr este întărit de simbolistica elementelor prezente pe pavimentul *mithraeum*-ului numit al „celor șapte sfere” – *Mitreo delle sette sfere* – descoperit la Ostia. Pe mozaicul din interiorul *mithraeum*-ului sunt prezentate simbolurile zodiacale, care încadrează șapte semicercuri corespunzătoare cerurilor planetare sau mai degrabă celor șapte trepte de inițiere pe care le întâlnim reprezentate pe un alt *mithraeum* de la Ostia, cel al lui Felicissimus.

Prima mențiune a *taurobolium*-ului în context mithriac este cea aparținând lui P. Papinius Statius, care către anul 80 p. Chr. vorbea despre „Mithra care sub stâncile grotei persane răsuțește coarnele îndărătnicului taur”⁷⁸.

Savantul belgian Franz Cumont considera că practica înjungherii taurului – *taurobolium* – a fost adoptată de comunitățile mithriace de la adepții Marii Mame anatoliene. Romanii ar fi împrumutat acest rit din templele capadociene, caracterul său fiind schimbat sub acțiunea credințelor mazdeene⁷⁹.

După cum subliniază și Robert Turcan, se pare că și orientarea sactuarului avea o importanță foarte mare întrucât, în momentul în care *mithraeum*-ul se deschidea adoratorilor zeului, lumina solară trebuia să cadă pe imaginea centrală a lui Mithra *Tauroctonus*! În acest sens, multe dintre aceste *mithraea* sau *spelaea*

⁷⁴ Origen, *Contra lui Celsus*, VI, 22.

⁷⁵ M. Eliade, *Nașteri mistice*, București, 1995, p. 126-127.

⁷⁶ După Platon, sufletele în drumul lor de la pământ spre cer, pentru a ajunge la locul unde se află „câmpia adevărului”, sunt conduse de vizitii prin bolțile cerești. Vezi în acest sens pasajul din Platon, *Phaidros*, 248 a-d.

⁷⁷ Origen, *op.cit.*, VI, 22.

⁷⁸ P. Papinius Statius, *Thebais*, I, 719 s. apud R. Turcan, *op.cit.*, p. 50: „seu Persei sub ruptibus antri / indignata sequi torquentem cornua Mithram”.

⁷⁹ F. Cumont, *Mithra*, în *DAGR*, III/2, p. 1949; S. Sanie arată că nu doar ritul tauroboliei a fost împrumutat din cultul Cybelei și al lui Attis, ci și simbolul pinului. Cf. S. Sanie, *Mithras*, în *ECR*, p. 505-506.

aveau intrarea orientată către sud-est sau sud⁸⁰, după cum majoritatea altarelor săpate în stâncă, din Frigia, aveau la rândul lor aceeași orientare.

Conform tradiției, cel care a consacrat în munți o asemenea grotă (*spelaeum*) lui Mithra a fost Zoroastru. Acest fapt este confirmat de o relatare a lui Porphyrios: „(...) Persii numesc peșteră locul în care îl aduc pe cel inițiat în mistere, arătându-i calea pe care sufletele coboară (în adâncuri) și apoi se întorc din nou. Eubulos afirmă că Zoroastru a fost cel dintâi care i-a închinat lui Mithra, creatorul și părintele tuturor, o grotă naturală; se găsea în munții din apropierea Persiei și era udată de izvoare și acoperită de flori și frunzișuri. Această grotă închipuia imaginea lumii zămislite de către Mithra și a lucrurilor pe care grota le conținea, într-o dispunere ordonată, asigurându-i (zeului) simbolurile elementelor și mediilor universului... Inspirându-se din aceste credințe cred, pitagoricienii – și mai târziu Platon – denumeau lumea *grotă* și *peșteră*. Într-adevăr, la Empedocle, forțele ce călăuzesc sufletele spun: „Ajuns-am pe acoperișul acestei *grote*”⁸¹. Interesant este că deși Porphyrios îl consideră pe Zoroastru primul dedicant al unei asemenea construcții culturale, subliniază faptul că aceasta se găsea nu în teritoriul persan propriu-zis, ci în munții din apropierea Persiei, o zonă pe care Ehsan Yarshater o numește „Iranul exterior”, care poate indica teritoriile din estul Anatoliei sau din Armenia⁸².

În mod firesc, ca și în cazul altor ceremonii de tip inițiat, introducerea neofitului în peșteră/grotă, *spelaeum*, însemna un act purificator în sine, denumit *regressus ad uterum*, a cărui semnificație simbolică a fost descifrată de reputatul savant român M. Eliade⁸³. Gestul avea sensul revenirii inițiatului la stadiul embrionar, pentru a renaște, regenerat și metamorfozat, într-o nouă viață⁸⁴. Intrarea neofitului în peșteră reprezenta așadar o întoarcere la origini, pentru ca de aici să se producă înălțarea către cer. Prin însuși caracterul ei central, peștera desemnează locul nașterii și al regenerării⁸⁵.

5. Răspândirea cultului mithriac în Asia Mică

R. Beck considera că *locul de constituire al misterelor mithriace* îl reprezenta teritoriul regatului commagenian. Până la includerea sa în statul roman, Commagene era un stat clientelar condus de C. Iulius Antiochus IV Epiphanes (37-72 p. Chr.), descendent al unei dinastii greco-iraniene⁸⁶. Deposedat de regat de către Gaius Caligula, dar stăpânind probabil în continuare un teritoriu în sudul Licaoniei, Antiochus a reprimat regatul în timpul lui Claudius, precum și o parte

⁸⁰ R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 2000, p. 76-77.

⁸¹ Porphyrios, *De antro Nympharum*, 6-8 (ed. Porphyry, *The Cave of the Nymphs in the Odyssey*, Arethusa Monographs I, State University of New York, Buffalo, 1969); *DS*, III, p. 75.

⁸² E. Yarshater, *New Developments: The Iranian Contribution to the Rise of the Mithraic Studies*, în *The Cambridge Ancient History of Iran*, III/2, Cambridge University Press, Cambridge-London-New-York, 1983, p. 854-855.

⁸³ M. Eliade, *Nașteri mistice*, București, 1995, p. 69-71.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 68.

⁸⁵ *DS*, III, p. 78.

⁸⁶ Despre originea și istoricul acestei dinastii la R.D. Sullivan, *The Dynasty of Commagene*, ANRW, II.8, p. 732-798.

din Cilicia⁸⁷.

Beck face distincția între *grupul fondator* și *grupul de tranzit*. În opinia sa, grupul fondator trebuia să facă dovada a) unei puternice tradiții de factură iraniană, centrată pe cultul lui Mithra; b) unei tradiții occidentale „în care astrologia a oferit principalele metafore ale cosmologiei și soteriologiei”⁸⁸. Cultul regal commagenian, ca și cele similare din alte state învecinate, Armenia, Capadocia, Pontul sau Cilicia, a jucat un rol important în perioada elenistică în transmiterea mithraismului⁸⁹, după cum o demonstrează dedicația datând de la mijlocul secolului I p. Chr. a lui Antiochus, prezentată anterior. O dată cu anexarea Commagenei și includerea sa printre provinciile imperiului, elementele militare autohtone și familiile acestor soldați au jucat un rol important, în propagarea mithraismului⁹⁰. Trupele regale au intrat în contact cu militari romani din legiunile XV *Apollinaris*, V *Macedonica* și II *Adiutrix* și înainte de 72 p. Chr., în timpul asedierii Ierusalimului, când regele commagenian a oferit sprijin trupelor romane implicate în primul război iudaic⁹¹, în războaiele civile din 68-69 p. Chr. prin ajutorul dat lui Otho împotriva lui Vitellius⁹² și în campania lui Domitius Corbulo împotriva armenilor⁹³.

Teoria lui Beck, cu toate aspectele sale pozitive, este totuși prea restrictivă atât în privința *ariei de formare* a mithraismului ca religie de mistere – limitându-se la teritoriul regatului commagenian –, cât și în legătură cu așa-numitul „*grup fondator*”, identificat în opinia sa cu supușii statului respectiv. La fel și în cazul ipotezei lui Robert Turcan, care considera că simpla menționare de către Plutarh a acelor *teletai* în paragraful referitor la lupta romanilor cu pirății cilicieni ar putea constitui un argument suficient pentru identificarea acestor „cultes étranges” practicate de ei cu misterele mithriace. Nu s-a descoperit însă până în prezent nici un *mithraeum* în Cilicia care să poată fi datat către jumătatea primului secol p. Chr. Și Franz Cumont a sperat ca eventuala descoperire a unui *mithraeum* sau *spelaeum* în Iran să poată deveni o probă solidă pentru susținerea teoriei sale despre originea persană a cultului mistic, dar acest miracol nu s-a produs⁹⁴. În Commagene există însă un asemenea *mithraeum*, descoperit în vara anului 1997 pe teritoriul anticului oraș Doliche datând cel mai probabil de la mijlocul primului secol p. Chr. *Mithraeum*-ul este situat într-o grotă naturală. Relieful care înfățișează tauroctonia este destul de grav deteriorat, dar se poate aprecia că prezintă aceleași caracteristici iconografice ca majoritatea reprezentărilor descoperite în întreg Imperiul Roman.

Nu se poate spune cu exactitate când s-a produs această transformare dintr-un cult sincretic greco-iranian aflat în slujba dinastiilor din Cilicia,

⁸⁷ Josephus Flavius, *Jewish Antiquities*, XIX, 276-277; Cassius Dio, *Istoria romană*, LX, 8, 1.

⁸⁸ R. Beck, *op.cit.*, p. 117-119.

⁸⁹ R. Turcan, *op.cit.*, p. 25.

⁹⁰ R. Beck, *op.cit.*, p. 122: „What I propose, then, is that the Mysteries of Mithras were developed within a subset of these Commagenian soldiers and family retainers and were transmitted by them at various points of contact to their counterparts in the Roman world”.

⁹¹ Tacitus, *Istoriei*, V, 1; Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor...*, V, 1, 6.

⁹² Tacitus, *op.cit.*, II, 25.

⁹³ Idem, *Anale*, 13, 7-8; în timpul domniei lui Nero.

⁹⁴ R. Mellor, *The Local Character of Roman Imperial Religion*, *Athenaeum*, 80, 2 (1992), p. 392-393.

Commagene, Capadocia, Pont și Armenia într-un cult de mistere, sub forma pe care o întâlnim pretutindeni în Imperiul Roman, îndeosebi începând cu secolul al II-lea⁹⁵. Cert este că aria în care s-au produs aceste mutații trebuie să fi fost cu mult mai mare, incluzând cel puțin o parte din teritoriul viitoarelor provincii romane din sud-estul Asiei Mici. Dispunem de o serie de informații disparate transmise de scriitorii antici privind persistența cultului lui Mithra și în epoca romană însă este foarte greu de deosebit când se face referire la cultul de mistere sau la varianta persană elenizată.

Existența unor teofore precum Mithridates la unii dinastați microasiatici nu doar în epoca elenistică, ci și în cea romană constituie un indiciu asupra prestigiului de care se bucura această divinitate⁹⁶. De asemenea, o parte dintre satrapii din Anatolia erau denumiți Mithridates, Mithrobarzanes sau Mithrafernes⁹⁷. La Comana Capadociei sunt înregistrate numeroase nume derivate din radicalul $\mu\theta\rho$ -/μιτρ-, chiar și după cucerirea romană: Mithrateidios (Μιθρατειδιος), Mithratochmes (Μιθρατωχυς), Iulius Mitra (Μιτρά), Mithres (Μιθρης) sau Mithrei (Μιθρει)⁹⁸. Existența unor dedicanți purtând numele Μιθρης mai este atestată și pe alte inscripții de la Tyana, în sud-vestul Capadociei⁹⁹, și de la Ilğın, în regiunea Sultan Dağı în centrul Anatoliei¹⁰⁰. De obicei, se consideră că în zona Capadociei s-a realizat adopția ritualului taurobolic în cadrul cultului mithriac, acest fapt fiind pus pe seama influenței exercitate prin intermediul adepților Cybelei și ai lui Attis¹⁰¹. Oricum, în Frigia, locul în care aceste din urmă zeități aveau cei mai mulți credincioși, Mithra era deja identificat cu Attis, iar Anahit cu Cybele¹⁰².

Foarte controversat este și *momentul* în care putem vorbi despre misterele mithriace. Teoretic se situează undeva între mijlocul sec. I a. Chr. și sfârșitul sec. I p. Chr. Pentru a-și justifica teoria referitoare la practicarea de către pirații cilicieni a misterele mithriace, probabil într-o variantă apropiată de cea răspândită în lumea romană, Turcan arată că motivul iconografic al uciderii taurului de către un personaj îmbrăcat în ținută orientală ar fi putut data încă din anii 100-80 a. Chr., avându-și originea în regatul Pontului, probabil la Trapezunt. Acest tip de reprezentare ar fi fost răspândit, modificat tematic și diversificat în timpul războaielor mithridatice, când, după cum se știe, Mithridates VI Eupator a ocupat aproape întreaga Asie Mică¹⁰³. Totuși, cercetătorul francez recunoaște că nu există nici o dovadă palpabilă în sprijinul acestei ipoteze, cultul misteric mithriac fiind atestat indirect la Trapezunt și, oricum, mult mai târziu. Aceasta deoarece prima

⁹⁵ R. Beck, *op.cit.*, p. 121.

⁹⁶ Josephus Flavius, *Jewish Antiquities*, XIV, 112-114; XVI, 18 (pentru Mithridate VI Eupator, regele Pontului); XIV, 128-136, 138-139, 193 (pentru Mithridates din Pergam); cf. Josephus, *Jewish Antiquities*, VII-VIII, with an English translation by R. Marcus, completed and edited by A. Wickgren, LCL 410, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts-London, England, 1990.

⁹⁷ N. Turchi, *Le Religioni misteriosofiche del mondo antico*, Roma, 1923, p. 176.

⁹⁸ R.P. Harper, *Tituli Commanorum Cappadociae*, în *AS*, 18, 1968, p. 145.

⁹⁹ *IGSK*, 55/1, 83.

¹⁰⁰ *IGSK*, 62, 331.

¹⁰¹ S. Sanie, *Mithras*, în *ECR*, p. 506.

¹⁰² Ernst Wüst, *Mithras*, în *RE*, 30, 1932, col. 2135.

¹⁰³ Strabon, *Geografia*, XII, 1-2; Josephus Flavius, *op.cit.*, XVI, 18.

reprezentare a sacrificiului lui Mithra, care poate fi datată cu siguranță în 102 p. Chr. este o statuie dedicată de Alcimus, sclav al prefectului pretoriului¹⁰⁴.

Tipologia eroului născut din stâncă este des întâlnită în cadrul ciclurilor mitologice răspândite îndeosebi în Caucaz, care prezintă similitudini cu tradițiile mitologice anatoliene sau evreiești. Astfel, legenda frigiană a lui Agdistis, poemele osetine, miturile evreiești privitoare la Armillus și cele georgiene despre Amirani au probabil ca origine comună *Cântul lui Ullikummi*, cunoscut din tradițiile hittito-hurrite¹⁰⁵. Formularea cea mai apropiată de versiunea hittită este dată însă de legenda nașterii lui Diorphus, menționată de Pseudo-Plutarh (*De Fluviiis*, 23, 1-4). Mărturia sa a fost deseori invocată în sprijinul ipotezei privitoare la originea iraniană a misterelor mithriace, precum și pentru a întări aserțiunea referitoare la excluderea femeilor din cadrul cultului mithriac¹⁰⁶. Această din urmă teorie a fost însă pusă sub semnul întrebării în ultimii ani, îndeosebi de către cercetătorul american Jonathan David¹⁰⁷. Pseudo-Plutarh arată că Mithra, care în realitate ura femeile, dar voia totuși să aibă parte de un fiu, a fecundat o stâncă, situată undeva lângă cel mai important râu al Armeniei, Araxes. Stâncă a dat naștere, atunci când a venit vremea, unui băiat numit Diorphus, care l-a provocat însă pe Ares la luptă, iar după ce a fost ucis de către acesta, a fost transformat de către zei într-un munte ce-i poartă numele¹⁰⁸. Russel identifică această ultimă zeităte cu Vahagn, divinitate a furtunii, fulgerelor și ploii¹⁰⁹. În ciuda similitudinilor cu legenda anatoliană a lui Agdistis, bisexualitatea lui Mithras este practic imposibil de dovedit, fapt indicat și de Vermaseren¹¹⁰. Nici mărturia lui Firmicus Maternus nu este pe deplin edificatoare în acest sens¹¹¹.

¹⁰⁴ R.Turcan, *op.cit.*, p. 50-51.

¹⁰⁵ J.R. Russel, *Pre-Christian Armenian Religion*, ANRW, II, 18.4, p. 2679-2692; A. De Jong, *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, EPRO 80, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 291. Pe tăblițele hittite este relatată legenda nașterii lui Ullikummi, ca urmare a împreunării zeului Kumarbi cu o stâncă de lângă cetatea Urkish: „La lazul rece se află stâncă mare./ Măsoară în lungime vreo trei leghe./ Lățimea ei – o jumătate de leghe./ Ci mintea-i știe tot ce-o să se-nătlească./ Se-mpreunează dar cu Stâncă mare/ Și-aceasta îi cunoaște bărbăția./ De cinci ori o cuprinse-n brațe, / De zece ori în brațe-o strânse...”. Copilul născut din stâncă fu încredințat Mamei Zeilor, devenind apoi un uriaș de stâncă, pe care doar Teshub, Ea și alți 70 de zei au reușit să-l înfrângă în luptă. Cf. *Tăblițele de argilă. Scrieri din Orientul antic*, traducere, prefată, cuvânt înainte și note de C. Daniel și I. Acsan, București, 1981, p. 237-245.

¹⁰⁶ J. David, *The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern?*, *Numen*, 47 (2000), p. 137; M.J. Vermaseren, *The Miraculous Birth of Mithras*, *Mnemosyne*, 4 (1951), p. 290-291; E. Yarshater, *op.cit.*, p. 853-856.

¹⁰⁷ J. David, *op.cit.*, p. 121-141; în încheierea studiului său, David apreciază că „...the status of women within the mysteries of Mithras, like so many aspects of this enigmatic religion, is perhaps indeterminable. Women were involved with the cult in some areas, but whether they were actually initiated is uncertain. Regardless, to state that women were excluded from the rites is to dismiss a substantial amount of evidence, and to repeat a time-honoured scholarly misinterpretation” (p. 141).

¹⁰⁸ A. De Jong, *op.cit.*, p. 291-294.

¹⁰⁹ J.R. Russel, *op.cit.*, p. 2683-2684; T. Grigorian, *Istoria și cultura poporului armean*, București, 1993, p. 166.

¹¹⁰ M.J. Vermaseren, *op.cit.*, p. 288: „It is not possible to prove the bisexual character of Mithras, though it is remarkable that apparently his sex is sometimes not indicated and is still hidden in the rock”.

¹¹¹ Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum*, V, 1-2. Amintind despre cultul focului în lumea persană, el arată că magii considerau că acesta era compus din două puteri, corespunzătoare celor două sexe (*ad utrisque sexus*). Însă, în paragraful următor, Maternus, deși arată că magii puneau în legătură cultul său cu puterea focului, îl indică totuși pe Mithra ca o zeităte masculină (ed. Firmicus Maternus, *L'Erreur des religions païennes*, texte établi, traduit et commenté par R. Turcan, Paris, 1982).

După cum am mai arătat deja, cultul lui Mithra este foarte puțin atestat în mediile grecești sau elenizate din vestul și nord-vestul Asiei Mici¹¹². Prezențe ale cultului mithriac au fost identificate la Trapezunt¹¹³, Heraclea Pontica¹¹⁴ și Amisus în Pont, Amastris în Paflagonia, Kius în Bitinia, Daskylum, Amorium¹¹⁵, Aezanitis¹¹⁶ în Frigia, Ariaramneia (Farașa)¹¹⁷, Caesarea¹¹⁸, Tyana (Kilisse-Hissar)¹¹⁹ și Arabissos în Capadocia, Nemrud Dagħ în Commagene, Anazarbus¹²⁰ și Tars în Cilicia, Derbe și Artanada în Licaonia, Baris (Isbarta) în Pisidia¹²¹, Hierocaesarea și Hypaipa în Lidia, Colofon în Misia¹²², Kawagh-Dagħ¹²³ și Oinoanda¹²⁴ în Licia.

În vestul Asiei Mici a fost descoperită doar o singură inscripție, în latină, la Colofon în Misia, dedicată lui *Deus sanctus invictus Mit(h)ra*¹²⁵, ceea ce întărește aserțiunea privitoare la impactul redus al cultului în mediile grecești sau puternic elenizate¹²⁶. O mare incertitudine a fost exprimată de asemenea în privința sanctuarelor de la Pergam și Kapikaya, dacă ele ar trebui sau nu să fie incluse în categoria lăcașurilor de cult mithriace¹²⁷. Un *spelaeum* a existat însă cu siguranță la Trapezunt, în Pont, pe înălțimea unei coline situate la răsărit de oraș și care până în Evul Mediu a purtat denumirea de Μιθριος βουβός („dealul lui Mithra”) ¹²⁸. Legenda sfântului Eugen, patronul orașului, menționează distrugerea idolului de către martir, pe locul unde ulterior a fost ridicată biserica Sf. Ioan Botezătorul¹²⁹.

Pe monedele microasiatice Mithra este adesea reprezentat având capul

¹¹² R. Turcan, *op.cit.*, p. 49-50.

¹¹³ F. Cumont, *Mithra en Asie Mineure*, în W.M. Calder, J. Keil (ed.), *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler*, Manchester University Press, Manchester, 1939, p. 71-74.

¹¹⁴ SEG, 47, 1997, nr. 1503.

¹¹⁵ TMMM, II, 4, p. 91; idem, *Mithra en Asie Mineure...*, p. 70; Ernst Wüst, art.cit, în RE, 30, 1932, col. 2151.

¹¹⁶ R. Beck, *op.cit.*, p. 119.

¹¹⁷ F. Cumont, *op.cit.*, p. 68; S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, II, Oxford, 1993, p. 29, n. 162; R. Beck, *Mithraism since Franz Cumont*, ANRW, II, 17, 4, p. 2018-2019.

¹¹⁸ CIL, III/1 suppl., 6772=AE, 1889, 45=TMMM, II, 2, p. 91; M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992, p. 238.

¹¹⁹ IGSK, 55/1, 34=TMMM, II, 3, p. 91; vezi și IGSK, 55/1, 83, unde apar teoforele Mithres și Mâ.

¹²⁰ IGSK, 56, 9; M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Sttgart, 1992, p. 238.

¹²¹ F. Cumont, *Mithra en Asie Mineure*, p. 70-71, cu prezentarea reliefului de la Isbarta și comentarii asupra particularităților iconografice ale monumentului care înfățișează scena tauroctoniei.

¹²² CIMRM, 24B (supl.); M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992, p. 238; R. Beck, *op.cit.*, p. 2018-2019.

¹²³ Ernst Wüst, art.cit, în RE, 30, 1932, col. 2151.

¹²⁴ N.P. Milner, M.F. Smith, *New Votive Reliefs from Oinoanda*, AS, 44 (1994), p. 71.

¹²⁵ M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992, p. 238; R. Beck, *op.cit.*, p. 2018-2019 (*Deo sancto invicto Mit(h)rae*).

¹²⁶ M. Clauss, *op.cit.*, p. 238.

¹²⁷ S.-Ch. Dahlinger, *Der sogenannte Podiensaal in Pergamon: ein Mithraeum?*, în U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, EPRO 80, E.J. Brill, Leiden, 1979, p. 793-801; *Recent Archaeological Research in Turkey*, AS, 27, 1977, p. 51; R. Turcan, *op.cit.*, p. 35; M. Clauss, *op.cit.*, p. 293, în legătură cu atestarea cultului mithriac la Amasia, Antiohia și Pergam.

¹²⁸ F. Cumont, *op.cit.*, p. 71: „Dans le Pont, où régnèrent des Mithridate, Mithra fut certainement adoré comme dieu tutélaire depuis l'époque hellénistique, et l'on savait depuis longtemps que la ville de Trapézus l'honorait spécialement. La légende locale raconte comment le martyr détruisit une idole sur la colline qui encore au Moyen Age s'appelait Μιθριος βουβός”.

¹²⁹ *Ibidem*; BHC? 609; *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 20 ian., p. 406; cf. H. Delehaye, *Les Origines du culte des martyrs*, Bruxelles, 1933?, p. 172.

înconjurat de raze. În timpul lui Traian, la *Trapezunt* este reprodus bustul zeității, iar pe cap aceasta poartă o bonetă frigiană radiată. Începând cu perioada domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus, tipologia se modifică. Mithra este înfățișat călare, în maniera cavalerului anatolian¹³⁰, cum mai sunt reprezentați de altfel și Mên sau Sozon¹³¹. Pe o monedă de la *Tarsus* este gravată legenda ΤΑΡΣΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕ și a fost emisă în timpul campaniei lui Gordian al III-lea (238-244 p. Chr.) împotriva persilor¹³².

Două inscripții menționează numele de origine persană al unor preoți mithriaci. Cea de la *Ariaramneia* (*Rhodandos*, în prezent Farașa) din Capadocia a fost descoperită în 1907 de către Henri Grégoire pe o stâncă din munții Taurus¹³³ și amintește de un *mag* al lui Mithra. F. Cumont, în studiul său *Mithra en Asie Mineure*, reproduce inscripția sub forma: „Σαγάριος / Μαγ[αφέ]ρον / στρατεὺς / Ἀριαραμνεῖ(ας) / ἐμάγευσε / Μίθρη hrt[ml] ?ygp”¹³⁴. Semnificația textului bilingv, greco-aramaic, a fost interpretată în maniere diferite, atât în privința datării, cât și a sensului. Cumont aprecia că ar proveni din sec. I p. Chr., însă lucrări mai recente o încadrează în perioada elenistică, undeva între sec. III-I a. Chr. În opinia savantului belgian, expresia ἐμάγευσε Μίθρη are înțelesul de „a deveni mag al lui Mithra”, indicând astfel faptul că epigrafa ar fi fost gravată cu ocazia unei ceremonii de inițiere¹³⁵. Roger Beck și Stephen Mitchell nu amintesc nimic despre o eventuală inițiere, ci doar de celebrarea de către strategul Sagarios Magaphernos a unei ceremonii dedicate zeului Mithra¹³⁶. Ultimele cuvinte sunt redată în aramaică și pot fi transliterate în opinia prof. Silviu Sanie sub forma PGYŠ [LM]TRĀ, cu sensul „locul lui Mithra”. Expresia indică mai degrabă existența unui templu dedicat acestei zeități, după cum este denumit lăcașul de cult și în sursele vechi persane sau armene¹³⁷.

Un μάγους Μίθρην este menționat și în rândul al treilea al inscripției de la *Sarihöyük*, din teritoriul Ancyrei. Inscripția a putut fi doar parțial descifrată, însă după toate probabilitățile erau prevăzute pedepse pentru cei care ar fi încercat să-și însușească în mod abuziv fondurile templului¹³⁸:

¹³⁰ În ipostaza de cavaler, Mithra apare deseori pe monumentele de pe coasta de est și sud a Mării Negre, dar și în Regatul Bosporan; cf. Y. Ustinova, *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God*, EPRO 135, E.J. Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 270-275.

¹³¹ F. Cumont, *op.cit.*, p. 72; M. Sartre, *op.cit.*, p. 325; E. Olhausen, *Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos – ein erster Bricht*, ANRW, II, 18,3, p. 1887-1890 (pentru Mên Phmakou și Mithra).

¹³² F. Cumont, *Sol*, DAGR, IV/2, p. 1945; R. Turcan, *op.cit.*, p. 25.

¹³³ S. Mitchell, *op.cit.*, p. 29; R. Beck, *op.cit.*, p. 2018-2019.

¹³⁴ F. Cumont, *Mithra en Asie Mineure*, în *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler*, edited by W.M. Calder, Joseph Keil, Manchester, 1939, p. 68.

¹³⁵ *Ibidem*: „ Nous avons exprimé naguère l’opinion que ἐμάγευσε Μίθρη devait peut-être se traduire, suivant une signification fréquente de l’aoriste, par «devint mage de Mithra»”.

¹³⁶ R. Beck, *loc.cit.*: „...? celebrated a Magian rite for Mihres”; S. Mitchell, *loc.cit.*: „... a Graeco-Aramaic bilingual text shows a regional official called a *stratēgos* conducting a Mazdean ceremony for the god”.

¹³⁷ În armeană, *mehean*, iar în persana veche, **mithrayana*=„locul lui Mithra”. Cf. J.R. Russel, *Pre-Christian Armenian Religion*, ANRW, II, 18,4, p. 2683.

¹³⁸ *RECAM*, II, 404. Cf. S. Mitchell: „ The overall sense of this inscription seems to have been to prescribe penalties for those who misappropriated temple funds”.

		] - - - - - [
		ΥΡΗΝΑΔΙΑ . [
		]τῶ παισι παίδον[
		κ]ατὰ μάγους Μίθρην[
5		συ]ντελοῦντες καὶ εὐω[χοῦτες
		] τε καὶ τοῖς ἐγγόνοις[
		] μην ἔρᾳνα τη σου [
		]γεγραμμένα ἔξουσιν[
		κ]ὲ μηθένι ἐξέστω πρᾶ[σσειν
10		]ης αὐτῶν τρόπῳ μη[δένι
		]ιδε μὴ ἀγάγῳσιν ἐν τῷ[
		]υρᾷσει ἥντιν οὖν ἑαυτοῖ[
		]τείσουσιν ἱερὰ ε []παρᾶρ[
		]ἐξακισχιλίας καὶ ἡ πρᾶ[ξεις
15		ἄ]λλῳ ΠΙ ΝΤ ὦ ἐπιφέ[ρειν
		]την ἐκ τε τῶν δεδανεισ[μένων
		]ων ἐγγόνων αὐτῶν κ[
		]οις καὶ ἐξ ἐνὸς κακ[]πα[
20		τ]ρόπῳ ὦ ΑΝ[
		]ΑΣΗΣ ἐξου[σίαν
		]ΣΤ[

Epigrafa care apare pe un altar descoperit la *Anazarbus/Anazarbos* (Anazarva) în Cilicia a supraviețuit într-o formă fragmentară, iar partea de început este destul de dificil de reconstituit: [---]λιος Σέλευκος ἱε[ρεὺς καὶ] πατήρ. Ea datează în opinia lui Robert Turcan din secolul al II-lea și a fost dedicată lui Zeus-Helios-Mithra de către un personaj care îndeplinea simultan funcțiile de preot și *pater* (ἱερεὺς καὶ πατήρ)¹³⁹. Funcțiile erau compatibile și nu se condiționau reciproc. Cu alte cuvinte, nu era obligatoriu ca o persoană să îndeplinească în același timp și funcția sacerdotală și pe cea de șef al comunității. Manfred Clauss consideră că, având în vedere descoperirea inscripției într-o colonie romană, terminația [---]λιος întregeste numele unui dedicant purtând *tria nomina*: [M. Αὐρή]λιος Σέλευκος¹⁴⁰. Aceeași opinie a fost împărtășită și de editorul volumului de inscripții referitor la epigrafele de la Anazarbus și din împrejurimi, Mustafa Hamdi Sayar, care reconstituie textul astfel¹⁴¹:

¹³⁹ R. Turcan, *op.cit.*, p. 25.

¹⁴⁰ M. Clauss, *op.cit.*, p. 238.

¹⁴¹ IGSK, 56, 9=CIMRM, II, 27 bis (supl.)=AE, 1954, 7=SEG, XII, 1955, 515. Sayar datează inscripția în secolul al III-lea și oferă următoarea traducere: „[—] Konsul zum zweiten Mal, Vater des Vaterlandes, M(arcus) Aurelius Seleukos lebenslänglich Priester und «Vater» auf Lebenszeit des Zeus Helios, des unbesiegbaren Mithras, hat den Altar (geweiht) entsprechend seinem Versprechen an die Vaterstadt”.

2	- - - - -
	- - - - -
4	- - - - -
	- - - - -
6	- [[]]
	- [ύπάτου τὸ] β', π(ατρός) π(ατρίδος) [M. ?Αυρή-]
	- λιος Σέλευκος ίε[ρεὺς καί]
8	- Πατήρ δια βίου Διὸς Ἡλί[ου]
	- ἀνεικίτου Μίθρα τὸν [βωμὸν]
10	- vac. Καθ' ἃ ὑπέσχετο τῇ πατ[ρίδι].

La *Tyana* (Kilise Hisar) în Capadocia a fost descoperită în interiorul unei moschei o inscripție, a cărei proveniență și datare rămân până în prezent necunoscute, după cum apreciază și ultimii editori, Dietrich Berges și Johannes Nollé¹⁴²: Θεῶ δικαίῳ Μίθρα, în traducere – „Zeului cel Drept Mithra”. La prima vedere, textul în cauză ar putea face referire la o posibilă identificare a lui Mithra cu divinitatea de origine frigiană *Hosios kai Dikaios* (Ὅσιος καὶ Δίκαιος)¹⁴³, „zeul cel sfânt și drept”, având atribute solare¹⁴⁴ și îndeplinind, după cum o dovedesc și epigrafele microasiatice¹⁴⁵ funcția de mesager (ἄγγελος) al lui Helios. Ca și Mithra, acesta a fost uneori reprezentat pe monumente în ipostaza de cavaler anatolian, având pe cap o cunună radiată, dar și securea dublă. O eventuală trimitere indirectă la una dintre treptele inițiatice mithriace, cea de *heliodromus*, este însă prea puțin probabilă¹⁴⁶. Este mai degrabă vorba în cazul inscripției de la *Tyana* despre un atribut care subliniază calitatea lui Mithra de garant al dreptății, judecător, protector al jurămintelor, funcții care se regăsesc la această divinitate în toate ipostazele sale anterioare¹⁴⁷.

În Asia Mică, Mithra este sincretizat în totalitate în majoritatea cazurilor cu Helios sau Sol Invictus, aceasta constituind de altfel și una dintre particularitățile mithraismului anatolian. Una dintre rarele epigrafe microasiatice în limba latină dedicate lui Mithra provine de la *Cezareea Capadociei*. Ea poate fi reconstituită sub

¹⁴² IGSK, 55/1, 34=IMMM, II, nr. 3, p. 91=CIMRM, I, 18; „Gefunden in Kemerhisar bei der türkischen Moschee; keine Angaben zum Monument” (IGSK, 55/1, p. 211); M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992, p. 238; S. Mitchell, *op.cit.*, p. 29, n. 162; R. Beck, *op.cit.*, p. 2018-2019.

¹⁴³ Th. Drew-Bear, *Local Cults in Graeco-Roman Phrygia*, GRBS, 17, 1976, 3, p. 263-264.

¹⁴⁴ L. Robert, *Un oracle gravé à Oinoanda*, CRAI, 1971, p. 617; pentru reprezentările acestei zeități și în Tracia și Moesia, vezi M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century-4th Century A.D.)*, EPRO 95, Leiden, 1983, p. 266-268.

¹⁴⁵ IGSK 52, 19. Dedicăția adresată către Hosios kai Dikaios datează din sec. I p. Chr. și provine de la Hadrianoutherai, din Mysia centrală. Asemenea cazuri, în care divinitatea frigiană apare alături de zeități solare similare precum Helios sau Apollo se regăsesc și pe alte inscripții ca cele din nordul Galatiei, la Karahoca, în districtul Hayamana (RECAM II, 242), și Yukari Dudaş (RECAM II, 44). Vezi și comentariile lui Stephen Mitchell în *op.cit.*, p. 25-26.

¹⁴⁶ În legătură cu treptele inițiatice mithriace și îndeosebi în privința lui *heliodromus*, R. Beck, *Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel*, JRS, 90 (2000), p. 155-167; E. Yarshater (ed.), *op.cit.*, p. 854-855.

¹⁴⁷ A. de Jong, *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, EPRO 133, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 284-288.

forma: „Solem / Sol(i) Invicto / M(u)trae / Pro Salute et / incolumitate / C(h)re(s)imi Augg(ustorum) / n(ostri) dispensatoris / Callimor(p)hus eiusdem / votum so(lvit) li(b)ens animo”¹⁴⁸. În traducere: „Soarelui nebiruit / Mithra / Pentru mântuirea și ocrotirea lui Chresimus, sclav al auguștilor / noștri și casier general / Callimorphus / făgăduința făcută și-a îndeplinit-o cu bucurie din inimă”.

La *Aezanitis* (Savçılar), în nord-vestul Frigiei, situat în teritoriul antice *Ancyra Sidera*, pe un monument, descoperit în 1926 de Chrisotphre M. Cox, Mithra este reprezentat, ca și la Oinoanda, până la bust, purtând însă obișnuita bonetă frigiană. Dedicția este adresată lui Helios-Mithra, în anii 77-78 p. Chr., de către Midon, fiul lui Solon¹⁴⁹:

Ἡλίου Μίθρα Μίδων

Σώλωνος

ἀνέθηκεν

εὐχὴν.

[ἔ]τους ρξβ' (μηνός) Π(ανήμου).

Tot în ipostaza de zeu solar îl întâlnim pe Helios-Mithra reprezentat și pe peretele *Boukonisterion*-ului dedicat lui Septimius Severus, amplasat în agora din *Oinoanda* (în *Lycia*). Helios-Mithra este înfățișat alături de alte reliefuri, deasupra unei nișe care se presupune că adăpostea o fântână. La stânga sa sunt reprezentați doi Dioscuri călare, cu mantile răsfirate, care încadrează o zeiță des întâlnită pe reprezentările din sudul și sud-vestul podișului anatolian, numită generic „zeița pisidiană”. Dedesubtul acestui grup se află inscripția Διοσκόροις σωτήρ/σιν, tradusă prin: „Către Dioscuri, zeii salvatori”. La dreapta lui Helios se află o reprezentare a lui Hermes în calitate de arcaș, alături de dedicația „către Hermes, conducătorul” (Ἑρμεί προηγέτη). Hermes era probabil zeitatea cea mai venerată la pisidieni. Mai departe, întâlnim o imagine a unui personaj cu barbă, având părul ondulat; probabil înfățișându-l pe dedicantul însuși. Epigrafa poate fi tradusă: „Către Zeus Salvatorul (Διὶ σωτήρι), Lic(inn)ius Hyaki(n)thos, purtătorul-de-torță (δαδοῦχος), (a dedicat-o) zeilor care însoțesc altarul”. Termenii δαδοῦχος și δαδοφόρος sunt echivalenți și sunt întâlniți și la alte culte precum cel mithriac sau în cadrul misterelor Demetrei de la Eleusis, unde aceștia făceau parte din cortegiul anual¹⁵⁰.

Zeitatea solară este reprezentată la *Oinoanda* având capul înconjurat de nouă raze, cu părul ondulat și figura imberbă. Bustul său este încadrat de o arcadă în partea superioară. Inscripția, așezată pe două rânduri, este dedicată „Lui Helios-Mithra” – Ἡλίου / Μίθρα. Editorii inscripției, N.P. Milner și Martin F. Smith consideră sincretizarea lui Helios și Mithra destul de rară în Anatolia, iar accentul este pus în acest caz pe vechea formă, locală, a cultului mithriac, diferită de cultul de mistere care s-a răspândit foarte rapid în întreg Imperiul Roman începând cu secolul al II-lea¹⁵¹. Ar fi vorba deci despre o formă culturală mai apropiată de cea greco-persană. De altfel, după cum am mai arătat deja, prezența numelor de origine persană în Anatolia este destul de bine atestată. Dorim să subliniem însă

¹⁴⁸ CIL, III/1, Suppl., 6772.

¹⁴⁹ MAMA, X, 449; R. Beck, *The Mysteries of Mithras...*, JRS, 88 (1998), p. 118-119.

¹⁵⁰ Herodot, *Istoriei*, VIII, 65; DGF, p. 424.

¹⁵¹ N.P. Milner, M.F. Smith, *New Votive Reliefs from Oinoanda*, AS, 44 (1994), p. 70-74.

că îndeosebi în urma analizei materialului epigrafic, identificarea lui Mithra cu Helios reprezintă, dimpotrivă, un fapt comun în Asia Mică.

În fine, Mithra apare sincretizat nu doar cu Helios, ci și cu Serapis, fapt dovedit de o dedicație de la *Heraclea Pontica*, amintită și de *Cyriacus din Ancona* într-unul dintre manuscrisele sale, într-o versiune ușor diferită de original¹⁵²: Διὶ Ἡλίῳ Μίθρα Σεράπι Ιούλιος Πύρρος εὐξάμενος ἀν(έθηκεν). Louis Robert consideră că se poate face o apropiere între numele Pyrros și un alt nume, Pyrsos, întâlnit ca și cognomen grecesc al unui cetățean roman, *G. Ioulios Kornelia* (tribul roman) *Pyrsos Aelianos*. El respinge însă aserțiunea formulată de J. Sundwall privitoare la presupusa origine cariană a acestui nume¹⁵³. Identificarea lui Mithra cu Serapis ca divinitate solară se realizează cel mai probabil către perioada de sfârșit a Principatului, îndeosebi în timpul lui Caracalla¹⁵⁴.

În concluzie, se poate aprecia că există suficiente indicii pentru a considera că Mithra în Anatolia prezintă caracteristici care îl individualizează în raport cu cel din provinciile apusene ale Imperiului Roman, cu precădere din teritoriile situate în proximitatea *limes*-ului renano-danubian. Influența persană este evidentă, fapt dovedit atât de prezența dedicanților de origine iraniană, sincretizarea totală cu Helios/Sol Invictus¹⁵⁵, cât și de menționarea în inscripțiile microasiatice și în textele literare păgâne, creștine sau maniheene a magilor¹⁵⁶ și a sărbătorilor *mithrakana* celebrate în maniera persană. Mai mult, cu excepția inscripției latine de la Cezareea Capadociei, nici o altă epigrafă anatoliană nu menționează rolul jucat de membrii structurilor administrative și militare în răspândirea cultului mithriac în Anatolia¹⁵⁷. În plus, ca și Maseis și Kakasbos, Mên, Apollo Alsenos, Sozon sau Hosios kai Dikaïos, Mithra apare în ipostaza de cavaler anatolian. De asemenea, prezența unor *spelaea* și în același timp lipsa unor *mitraea* nu trebuie înțeleasă decât ca una dintre multiplele particularități ale

¹⁵² SEG, 47, 1997, 1503: „Dedication to Zeus Helios Serapis, undated. Inscription engraved on a large foot (ca. 120 cm long) and copied by Cyriacus of Ancona. Ed. pr. F. Di Benedetto. It is no.43 in Cyriacus's manuscript. In Cyriacus's minuscule transcription the text runs: Διὶ Ἡλίῳ Μίθρα Σεράπιουλιος Πύρρος εὐξάμενος ἀμ. Di Benedetto suggests that Cyriacus saw the following capitals: ΔΙ ΗΛΙΟ ΜΙΘΡΑ ΣΕΡΑΠΙΟΥΛΙΟΣ ΠΥΡΡΟΣ ΕΥΞΑΜΕΝΟΣ ΑΝ. This yields the following text: Διὶ Ἡλίῳ Μίθρα Σεράπι Ιούλιος Πύρρος εὐξάμενος ἀν(έθηκεν).”

¹⁵³ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure greco-romaine*, Paris, 1963, p. 65-67.

¹⁵⁴ Mithra apare deja în această perioadă identificat cu o zeitate universală, atotputernică, unică, neînvinsă, salvatoare/mântuitoare, binefăcătoare, aducătoare de bogăție și prosperitate, după cum este înfățișat pe epigrafele din timpul lui Caracalla: *eis Zeus (Serapis) Mithra Helios kosmokrator aneiketos* și *Zeus Helios Megas Sarapis soter ploutodotes epekoos evergetes aneiketos Mithras*. Cf. P. Aguado García, *El culto a Mitra en la época de Caracalla, Gerión*, 19, 2001, p. 566.

¹⁵⁵ S. Mitchell, *op.cit.*, p. 30; R. Beck, *Mithraism since Franz Cumont*, ANRW, II, 17.4, p. 2019; I. Ustinova, *op.cit.*, p. 274-275..

¹⁵⁶ A. de Jong, *op.cit.*, p. 371-377; S.N.C. Lieu, *Manicheism in Mesopotamia and the Roman East*, EPRO 118, Leiden-New York-Köln, 1994, p. 2-11; P. Brown, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, JRS, 59 (1969), p. 92-103; I. Gershevitch, *The Magi and Their Role*, CAH Iran, II, *The Median and Achaemenian Periods*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1985, p. 696-697; M.B. London, *Mihragan among the Irani Zoroastrians*, în J.R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies*, I, p. 106-118; B. Gain, *L'Église de Cappadoce au IV^e siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée (330-379)*, Roma, 1985, p. 260-262.

¹⁵⁷ S. Mitchell, *op.cit.*, p. 30; L. M. White, *The Social Origins of the Christian Architecture*, I, *Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews, and Christians*, Harvard Theological Studies 42, Trinity Press International, Valley Forge, Pennsylvania, p. 47-59.

mithraismului în această zonă¹⁵⁸.

MITHRA IN ASIA MINOR AND THE ROMAN WORLD

Abstract

The aim of the article is to review both the main theories concerning the origins and evolution of Mithras' cult in the Microasian area and in the Graeco-Roman world, and to evaluate and reconsider several written and archaeological data concerning its character. On the above-mentioned evidences, we believe that there are sufficient reasons to admit the hypothesis of tracing the roots of Roman Mithras in the Eastern Minor Asia and Commagenian area. Some other clues, even restraint, may support the theory that this deity presents specific features which make him distinct from other existing variants in the Roman Empire (e.g. on the Rhine and Danubian border). The Persian influence is apparent and might be proved by the presence of Iranian-origin dedicants, the early syncretism with Helios/Sol Invictus and also by several mentions on the Microasian inscriptions and on the written pagan, Christian, and Manichaeen works of the Magi and *mithrakana*. With the exception of the epigraph discovered at the Cappadocian *Caesarea*, no other Anatolian evidence mentions the role played by the members of the administrative and military factors to the extension of the cult in the Microasian region. Moreover, similar to Maseis and Kakasbos, Mên, Apollo Alsenos, Sozon or Hosios kai Dikaïos, Mithra appears sometimes as an Anatolian rider. The presence of some *spelaea* and the lack of any certain evidence related to the existence of the proper *mithraea* may also be interpreted as one the multiple peculiarities of Mithras in the area.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 56-57.

LE PALAIS DES ÉVÊQUES DE DUROSTORUM DES V^e-VI^e SIÈCLES

Georgi ATANASOV (Silistra)

Les sources écrites nous remettent un matériel riche et authentique sur la vie religieuse du Durostorum haut-chrétien. Dans les divers hagiographies, calendriers d'église, ménologes et les monuments de lapidarium sont contenues des renseignements de douze saints martyrs de la première moitié du IV^e siècle; quelques-uns de ceux-ci, comme St. Dasius et St. Emilian, sont très populaires dans tout le monde chrétien¹. Il est évident qu'une telle ville, couverte de la gloire de martyr, comme Durostorum, reçoit une chaire épiscopale dès les premières années après la confirmation du christianisme comme la religion officielle dans l'Empire romain. On sait avec certitude que vers 380, l'évêque de Durostorum est Mercurian, disciple du guide spirituel des Gothes Ulfila. Après la mort d'Ulfila à Constantinople en 383, Mercurian est obligé de quitter Durostorum et de s'établir à Mediolanum (Milan) sous le nom d'Auxentius comme évêque des ariens². Le renseignement suivant d'un l'évêque est lié avec le Troisième concile œcuménique à Efes où est présent l'évêque Jacob de Durostorum³. Il n'y a pas d'indications catégoriques pour la participation d'un évêque de Durostorum au Quatrième concile œcuménique à Halquédon en 451, mais en 458 Monofilitus de

¹ H. Delehay. *Saints de Thrace et de Mésie*, Bruxelles, 1912, p. 260 – 272; *Les origines du culte des martyres*, Bruxelles, 1933, p.247-250; J. Zeiller. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Paris, 1918, p. 55 – 59, 126 – 128; Em. Popescu, *Martirii și sfinții în Dobrogea*. Studii teologice. XLI (1989), p. 72; C. Auner, *Dobrogea*. DACL, IV, Paris, 1920, col. 1238 etc. R. Pilinger. *Das Martyrium des Heiligen Dasius*. Wien, 1988; G. Atanasov, *Duhovna kultura*, 11 (2002), p. 8–17; idem, dans *Sbornic v čest na prof. G. Bakalov*, Sofia, 2004.

² E. Kaufmann *Aus der Schule des Wulfila* (= *Dissertatio Maximini contra Ambrosium; et Epistula Auxentii Durostorensis*). Strassbourg, 1899, p. LVIII-LXII. A. Schwarcz, *Die Anfänge des Christentums bei den Goten*. – *Miscellanea Bulgarica*, 5 (1987), p. 107-111. H. Wolfarm, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München, 1990, p. 84-86.

³ Mansi, IV, col. 1426, V, col. 767, 1211-1214; Michael le Oriens, *Christianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exhibantur ecclesiae, patriarchae, ceterique praesules totius Orientis*, I. Paris, 1740., col. 1227. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 166.

Durostorum pose sa signature sous une lettre circulaire de l'empereur Léon I (457 – 474), qui confirme les décisions du concile contre les monophysites⁴. Le dernier renseignement d'un évêque de Durostorum est contenu dans une inscription sépulcrale d'Odessos, posée sur les reliques de l'évêque de Durostorum, Dulcissimus⁵. Probablement il quitte la ville pendant les invasions ruineuses des Slaves et des Avars de la fin du VI^e et le début du VII^e siècle⁶.

Pendant toute la période de leur existence, entre la deuxième moitié du IV^e et la moitié du VI^e siècle, les évêques de Durostorum sont des soufragents du métropolitain de Maricanopolis, le diocèse de qui coïncide avec les frontières de la province Mœsie Seconde. Cela se fixe sans doute par les listes diocésaines, la plus vieille desquelles est rédigée pendant le gouvernement de l'empereur Héraclius (610 – 641), mais elle présente les réalités du siècle dernier⁷.

Malgré les matériaux riches écrits récemment à Silistra on n'avait pas publié ou bien identifié des monuments archéologiques stationnaires, liés avec cette période du christianisme et de la culture chrétienne à Durostorum et dans l'épiscopat de Durostorum. Cependant, durant les dernières années, cette lacune commence à se remplir. Il n'y a pas longtemps, on a localisé un martyrium chrétien dans la nécropole de la ville antique, duquel on considère avoir gardé les reliques des martyrs locaux St. Maxim, St. Dada et St. Quintilian⁸.

Les plus intéressants auraient pu être les ruines de la grande basilique chrétienne de type hellénistique, découvertes en 1987 au cours des excavations pour des fondements d'un bâtiment public. Cette basilique se trouve dans la partie centrale de la ville haute-antique – c.-à-d. environ à 600 m au sud du bord du Danube, où au IV^e siècle est bâti un *castellum* et environ à 500 m au nord du camp fortifié de la Legio XI Claudia (Fig. I-1:4; I-2:6; II-1:1). Au regret des archéologues, presque tout le porche, la nef centrale et la nef nord ont été couverts d'une plaque de béton et les spécialistes n'ont pas eu la possibilité d'examiner la substance archéologique. L'abside (les absides?) d'est se trouve sous le boulevard "Makedonia" et le jardin d'entre le boulevard et le bâtiment de la Police. Tout de même, de tout ce qui est conservé, on remarque que la basilique a eu trois nefs et un porche et sa longueur, sans la partie d'autel qui n'est pas découverte, est de plus de 50 m. Sans doute, c'était une basilique chrétienne, parce que dans le profil on pouvait voir un porche; elle est située exactement dans la direction ouest – est et enfin dans les sondages d'ouest on a trouvé trois cloches haut-byzantines. Grâce à un trésor, qui renferme des bijoux d'argent et trois monnaies et qui sont découverts dans les destructions incendiées de la nef de sud, on peut supposer que la basilique est détruite à la fin de VII^e siècle au temps

⁴ Mansi, VIII, col. 777-780 ; C. Auner, *op. cit.*, col. 1247; Michael le Oriens, *op. cit.*, col. 1227; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 166.

⁵ V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, in Berliner Byzantinische Arbeiten. 3. Berlin, 1964, Nr 107; C. Auner, *op. cit.*, col. 1259.

⁶ Chr. Dimitrov, IPr, 8-9 (1993). G. Atanasov, in *Issledvania v česti na 70-godinišnanata na prof. Strojimir Dimitroff*, Sofia, 2001, p. 88-90.

⁷ J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, p. 213; ГИБИ, 3, Sofia, 1960, p. 184-188. Iv. Snegarov, 1956, c. 647 ca.

⁸ G. Atanasov, Dobrudja, 20, p. 55-66.

de la conquête de la ville par les Proto-Bulgares⁹. On peut parler pour la date du bâtiment et pour les spécification architecturales, architectoniques et liturgiques seulement après la réalisation des fouilles archéologiques dans les passages qui ne sont pas bétonnés. Cette basilique peut être un des temples chrétiens les plus impressionnants au nord du Balcan. Même les 50 m qui sont conservés font que cette basilique dépasse les grandes basiliques de la région – celles d’Odessos, Marcianopolis, Tomis et Tropaeum Traiani¹⁰. Les dimensions et la situation supposent que celle-ci a été la basilique chrétienne épiscopale de Durostorum.

En 1978, avant la découverte de la basilique, on a fait des recherches dans un bâtiment vaste de l’est de l’édifice de la Police, respectivement à 50 m de l’excavation dans laquelle il y a les débris de la basilique (Fig. I-2:6; II-1:2; II-2)¹¹. Sur les ruines de la *villa urbana* des II^e – III^e siècles est édifée une construction monolithe rectangulaire avec une longueur de 17 m et une largeur de 11,60 m (Fig. II-2; III-2). Les murs sont maçonnés en *opus mixtum* avec un mortier rouge. Par des murailles barrées dans l’intérieur est constituée à part une salle presque carrée avec les dimensions 10,60/10,10 et deux habitations plus petites avec les dimensions environ 7/6 et 5/6. Pour le mur de sud est construite une exèdre demi-circulaire avec le diamètre de 5,80 m qui a été liée avec la salle avec une porte. Il y a un hypocauste (système de chauffage), complètement déterminé, dans les habitations petites, mais pour la grande salle avec l’abside de sud il y a seulement des suppositions.

Seulement à 2,70 m à l’ouest on a découvert un bain de la même période, bâti sur les destructions de la *villa* des II^e – III^e siècles (Fig. II-2; III-2; IV-8). Quoiqu’il soit bâti d’après un schéma classique de trois pièces, un hypocauste et un *praefurnium*, c’est un bain privé aux dimensions simples (les proportions maximales intérieures des pièces sont environ 10,20/8,60 m) qui peut servir en même temps seulement quelques personnes.

Il y a des problèmes avec la datation du complexe ainsi présenté, parce que les matériaux archéologiques ne sont pas suffisants. Une monnaie du temps de l’empereur Constantin I le Grand (307 – 337), trouvée dans les fondements, suggère que les constructions ont commencé le plus tôt après le début du IV^e siècle, mais il est difficile de préciser la date exacte. Selon des observations en d’autres parties de Durostorum, on peut supposer que la ville antique a été détruite durant la guerre de l’empereur Valens contre les Gothes en 376 – 377, (quand la ville a été gravement endommagée). On peut dire que le bâtiment nouveau est édifé vers la fin du IV^e siècle ou pendant la restauration de Durostorum après l’invasion des Huns au milieu du V^e siècle. En ce qui concerne les limites hautes de l’habitation, les constructions complémentaires, les appendis et un mur de clôture (toujours convenables avec le plan primaire) montrent qu’il a fonctionné au moins jusqu’à la destruction de Durostorum par les Avars vers la

⁹ St. Angelova, Vl. Pencev, *Arheologija*, 2 (1989), p. 38-43.

¹⁰ A. Минчев. *Ранното християнство в Одесос и околностите му*. – ИХМВ, 22 (1986), p. 31-38; A. Minčev, *Marcianopolis christiana*. – *Miscellanea Bulgarica*, 5., Wien (1987), p. 297-305; I. Barnea. *Christian Art in Romania*, 1. București 1979, p. 128, pl. 46, p. 154, pl. 59.

¹¹ P. Donevski, *Germania*, 68, 1 (1990), p. 244, Fig. 2, 4, 5.

fin du VI^e siècle.

Dans son premier article le chercheur de l'objectif, P. Donevski a supposé qu'il s'agit d'un bâtiment public, mais il n'a pas pu déterminer sa destination¹². Après la découverte de la basilique, les absides de laquelle se trouvent à environ 50 m du bain, on ne peut pas excepter la possibilité que les deux édifices ont été mutuellement liés et conditionnés l'un de l'autre. Voilà pourquoi nous proposons l'hypothèse, que le complexe, englobant le grand bâtiment public avec une salle vaste, une abside et le bain à côté, c'est la *résidence des évêques de Durostorum de IV^e – VI^e siècles*. Tout cela présume qu'on voie des palais épiscopaux de cette période en autres centres chrétiens et qu'on montre les régularités qui les identifient comme tels.

Jusqu'aujourd'hui, les résidences épiscopales les plus tôt datées sont de V^e siècle¹³. Il est remarquable qu'elles, toutes sans aucune exception, sont tout près des églises épiscopales. Ce principe est souligné par les écrivains ecclésiastiques et il est fixé par des décisions expresses des Conciles œcuméniques des IV^e – V^e siècles: "Ut episcopus non longe ab ecclesia hospitium habeat" (L'évêque ne doit pas vivre loin de leur église)¹⁴. On a constaté déjà qu'il y a des palais qui sont immédiatement liés (souvent collés) des basiliques (à Constantinople, Efes, Milet, Novae)¹⁵. Mais il y a aussi des exemples (le Palais Latérain à Rome, Ravène, Afrodissias, Sydaë et dans la plupart des palais balkaniques identifiés – Tzarichtingrad, Stobi, Salona – Fig. V)¹⁶ quand la résidence est bâtie à une distance plus petite ou plus grande de l'église épiscopale (à Sydaë cette distance est d'environ 60 m). Un autre principe fondamental et toujours observé c'est que le palais épiscopal ne doit jamais dominer sur l'église par leur volume et leur décoration. C'est l'église qui est le centre de la vie religieuse épiscopale et c'est là où se matérialise le luxe¹⁷. Généralement le luxe n'est pas très répandu dans les résidences épiscopales de cette période. On constate cela de l'absence des planchers de mosaïque ou de marbre, des miroirs d'eau et d'une dotation riche. En même temps le palais épiscopal doit posséder une superficie suffisante et une prestance certaine. Il n'est pas seulement le logement de l'évêque mais il accomplit un cercle de devoirs de caractère administratif, représentatif, juridique

¹² *Ibidem*, p. 244.; P. Donevski, in *Durostorum – Drister - Silistra*, Silistra, 1986, p. 91, fig. 8.

¹³ W. Muller-Wiener, *Bischofsrezidenz des 4.-7. Jahrhunderts im Östlichen Mittelmeerraum*. – Actes du XI^e Congrès International d'Archéologie Chrétienne, I. Romme, 1989, p. 653.

¹⁴ Mansi, III, col 952; D. Pallas, *Episcopion*. – RLBK, 11, Stuttgart, 1968, col. 335.

¹⁵ R. Janin, *Le Palais patriarcal de Constantinople*. REB, 20 (1962), p. 131-150; D. Pallas, *op. cit.*, col. 347-350; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 668-675, fig. 7, 8, 11; A. Biernacki, Sv. Medeksza. *An attempt at spatial reconstruction of the columnar hall of the episcopal residence at Novae*. – In *Novae. Studies and materials*, I. Poznań, 1995, p. 9-23; A.B. Bernatki, G.In. Klenina, in *Terkovnaia arheologija Lujnoi Rusii*, Simferopol, 2002, p. 97-105.

¹⁶ P. Jestini, G. Cantino, L. Pani, *La cattedrale in Italia*, Actes du XI^e Congrès International d'Archéologie Chrétienne, I. Romme, 1989, p. 14-17, fig. 2; G. Bovini, *L'Ecclesia episcopalis di Roma:St. Giovanni in Laterano*. – In: XIV Corso di cultura sull'arte Ravennate et Byzantina. Ravenna, 1968, p. 85-91; C. Rizzardi, *Note sull'antico episcopio di Ravenna*, Actes du XI^e Congrès International d'Archéologie Chrétienne, I. Romme, p. 711-772, fig. 3, 5; D. Pallas, *op. cit.*, col. 350-356; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 657-659, 664-665, 678-680, 684, fig. 2, 3, 6, 13, 14.

¹⁷ W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 701, 707.

et économique¹⁸. Au V^e et surtout au VI^e siècles la législation byzantine transmet aux évêques beaucoup de responsabilités publiques et de propriétés, qui doivent être gouvernées et le centre de ce gouvernement se concentre dans la résidence épiscopale. Voilà pourquoi le symbole de la résidence épiscopale devient la vaste salle centrale, qui donne un reflet sur l'architecture des palais. En principe la salle est vaste (à Milet elle est d'environ 600 mètres carrés, à Tzaritchingrad – environ 250 mètres carrés, à Stobi – environ 120 mètres carrés, à Salona – environ 100 mètres carrés, à Novae – environ 90 mètres carrés). C'est comme ça parce que, ici, se rassemblent souvent beaucoup de visiteurs pour des séances, des réceptions, des banquets, des procès, des conciles locaux etc¹⁹. Généralement la salle s'élargit par des exèdres qui ont la forme des absides demi-circulaires et qui sont connues des palais épiscopaux en Efes, Sydae, Afrosidias, Stobi, Salona, Novae, Tzaritchingrad (où l'abside est carrée) etc. (Fig. III-1; IV-1-6; V-1-4). L'abside n'est pas subordonnée à aucune règle – à Efes elle est vers le sud, à Sydae, Novae et Afrosidias – vers l'est, à Stobi – vers le sud-est, à Salona et Tzaritchingrad – vers le nord²⁰. Or, dans les maisons riches et les palais des aristocrates mondains locaux (qui sont les prototypes des palais épiscopaux) il y a aussi des exèdres mais là se trouvent habituellement des niches de statues, qui manquent dans les exèdres épiscopales²¹.

La transformation de la basilique épiscopale en une concentration de la vie administrative et économique impose l'établissement des pièces hygiéniques, des archives, des chancelleries, qui sont généralement collées à côté de la salle centrale comme à Efes, Milet, Afrosidias, Stobi, Tzaritchingrad etc. (Fig. IV-1-6; V-1-4)²².

Ordinairement les demeures personnelles de l'évêque sont au deuxième étage, tandis que les bains sont dans une proximité immédiate de la résidence. Les bains, découverts près du palais à Philippi, Perinth, Apamea, Sydae, Guerasa etc. sont expressément privés (pour l'évêque et son entourage le plus proche) et cela apparaît de leurs dimensions simples²³. Ici nous voulons souligner que le bain, le plus proche par leur plan, leurs dimensions, leur structure et leur distribution, c'est le bain épiscopal à Novae (Fig. III-1-3; IV-9)²⁴. Sauf que l'épiscopat de Novae

¹⁸ *Ibidem*, p. 654.

¹⁹ *Ibidem*, p. 704-705, fig. 24, 25.

²⁰ P. Jestini, G. Cantino, L. Pani, *op. cit.*, p. 15, fig. 2; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 704-706, fig. 25; A. Biernacki, Sv. Medeksza, *op. cit.*, p. 11-17, fig. 2-9. A cause de la découverte d'une abside dans la partie est, les chercheurs ont renoncé à l'hypothèse que c'est la salle représentative du palais épiscopale et ils ont décidé que c'est une deuxième basilique. (voir: A.B. Bernatki, G.Iv. Klenina, *op. cit.*, p. 97-105, fig. 3). Nous pensons que cet édifice accomplit deux fonctions – chapelle de l'évêque et salle représentative du palais épiscopal. Les salles représentatives des palais épiscopaux à Stobi (Fig. V-4), à Resafa et Hermion (Fig. V-2) ont les mêmes plans et dimensions et elles se situent tout près des basiliques épiscopales (voir D. Pallas, *op. cit.*, col. 348-349, fig. 3, 5; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 657-658, fig. 2).

²¹ G. Kuzmanov, *Residence from the Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis)*. – AB. 1, 2000, p. 27-37, fig. 20, 21. W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 655-656.

²² W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 654-656, 702-704, fig. 25.

²³ J. Zellinger, *Bad und Bäder in der altchristliche Kirche*. München, 1928, p. 27-29; D. Pallas, *op. cit.*, Col. 342, 357; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 666, 674, 703.

²⁴ A. Biernacki, Sv. Medeksza, *op. cit.*, p. 11; A. Bernatki, G.In. Klenina, *op. cit.*, p. 98-99, fig. 3.

se trouve dans le diocèse administratif et religieux toujours le même, il est l'unique ensemble d'architecture de V^e – VI^e siècles dans la province Mœsie Seconde qui est complètement examiné. En ce sens, les analogies entre les deux palais épiscopaux ont une grande importance.

Après avoir tracé les spécifications des résidences épiscopales de V^e – VI^e siècles, maintenant nous pouvons revenir au monument architectural de Durostorum – Silistra. On a fait déjà une grande attention sur la proximité architecturale entre les palais épiscopaux et les palais des gouverneurs romains provinciaux aux V^e – VI^e siècles. En effet il y a des ressemblances entre les plans, les dimensions et la distribution des résidences épiscopales à Stobi, Milet, Salona, Tzaritchingrad et celles des gouverneurs de Trir, Romuliana, Augusta Traiana et Ratiaria²⁵. Dans ces deux cas il y a une salle représentative avec des exèdres et des habitations auxiliaires latérales. Voilà pourquoi le signe le plus important qui distingue le palais épiscopal du palais mondain c'est la proximité du premier avec le grand temple cathédral. Sauf cela, quand il s'agit des palais mondains, les bains sont toujours inclus dans leur ensemble architectural, tandis que chez les résidences épiscopales (comme à Durostorum, Novae, Philippi etc.) ils sont au dehors du bâtiment du palais réel. De règle, le palais épiscopal est chargé d'une sacralisation certaine, voilà pourquoi la coexistence avec des habitations hygiéniques et sanitaires comme les bains et *latrina* est évitée. Enfin aux IV^e – V^e siècles, il est plus logique que la résidence du préfet de la légion (à Durostorum il n'y a pas un gouverneur provincial) est dans les frontières du camp de la légion²⁶ qu'elle soit près du temple cathédral. A première vue, une distance de 40 – 50 m n'est pas petite mais nous ne savons pas où se termine la partie d'autel de la basilique et quelles sont les constructions entre la basilique et le palais. Nous voulons rappeler encore une fois que la distance entre l'église et la résidence à Tzaritchingrad est plus de 20 m (elles sont séparées d'une rue), à Afrodissias elle est de 35 m, à Sydaë elle est de plus de 50 m²⁷.

On a commenté déjà qu'il n'y a pas un schéma universel à une résidence épiscopale. Leur architecture dépend de la position de l'épiscopat dans l'hierarchie ecclésiastique, les spécifications locales (il s'agit des logements et des palais des aristocrates locaux) et les traditions de la région²⁸. Aux Balcanes on a identifié et publié les palais épiscopaux à Stobi, Salona, Philippi et, au dernier temps, à Novae. Exactement Stobi, Salona et Tzaritchingrad sont les analogues les plus proches du palais épiscopal à Durostorum (Fig. IV-1-4)²⁹. Chez eux, comme à Durostorum, le palais épiscopal insère une salle centrale avec une abside évasée. Les dimensions sont pareilles aussi – à Stobi – environ 120 mètres carrés; à Salona – environ 100 mètres carrés; à Durostorum – environ 100 et avec les habitations latérales – environ 170 mètres carrés. Ordinairement dans les palais épiscopaux

²⁵ W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 707-708, fig. 25; G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 27-37, fig. 20, 21.

²⁶ P. Donevski, *op. cit.*, p. 236-245, fig. 1-5.

²⁷ Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 659, 678-680, fig. 3, 13, 14; D. Pallas, *op. cit.*, Col. 340-342, 360-362, fig. 11, 12.

²⁸ W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 655, 697-701.

²⁹ *Ibidem*, p. 657-666, 702-705, fig. 2-4, 6, 24, 25; A. Bernatki, G. In. Klenina, *op. cit.*, p. 98-99, fig. 3.

des pays méditerranéens et adriatiques il n'existe pas de hypocauste sous le plancher à cause du climat doux. En ce sens le hypocauste dans le palais de Durostorum est une spécification, due au climat plus dur. Tzaritchingrad est presque à la même latitude et là on a enregistré aussi un hypocauste (Fig. V-3)³⁰.

Sauf que la résidence à Durostorum est pareille avec celles de Stobi, Salona et Tzaritchingrad par leur salle centrale avec une abside, elle leur ressemble aussi par les pièces situées près de la salle, qui ont probablement des fonctions administratives.

On n'a pas découvert de bains à Stobi, Salona et Tzaritchingrad, mais nous avons souligné déjà qu'ils existent dans d'autres résidences épiscopales comme Novae, Philippi, Perinth, Afrodisias etc.³¹.

Enfin, encore une fois nous voulons souligner que la résidence et la basilique à Durostorum – Silistra fonctionnent à la même période. La datation exacte de leurs bâtiments n'est pas fixée encore avec certitude, mais ils sont utilisés par leur destination aux V^e – VI^e siècles.

Généralement, les églises épiscopales et les résidences qui les accompagnent sont à côté du centre des grandes villes antiques, parce qu'il est déjà occupé des bâtiments imposants. Mais s'il y a une possibilité, la résidence épiscopale se pose au centre de la ville et elle occupe sa place comme un centre de la vie religieuse et culturelle. Il s'agit surtout des villes qui ont obtenu leurs chaires épiscopales plus tard ou bien quand les édifices dans la partie centrale de la ville ont été détruits³². Nous pensons que le cas de Durostorum est le même. Au temps des invasions barbares de la fin du IV^e et au milieu du V^e siècles une grande partie des bâtiments et des monuments architecturaux des II^e – III^e siècles ont été détruits et on peut dire que la ville est construite à nouveau³³. L'agglomération urbaine se change aussi; au IV^e siècle dans le centre de la ville on construit sur le camp de la XI^e légion Claudia et le *castellum* au bord du Danube³⁴. C'est ici où la grande basilique épiscopale et la résidence sont édifiées.

³⁰ D. Pallas, *op. cit.*, col. 261-363, fig. 12; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 359-360, fig. 3.

³¹ J. Zellinger, *op. cit.*, S. 27-29; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 662, 665, 674, 678.

³² G. Dragon, *Le christianisme dans la ville byzantine*. – DOP, 31 (1977), p. 4-6; W. Muller-Wiener, *op. cit.*, p. 652, 697-701, fig. 22-23.

³³ Istorija na Dobrudja, 1, p. 161-162; V. Velkov, in *Durostorum – Drister – Silistra*, 1988, p. 29.

³⁴ P. Donevski, *op. cit.*, p. 236-245, fig. 1-5.

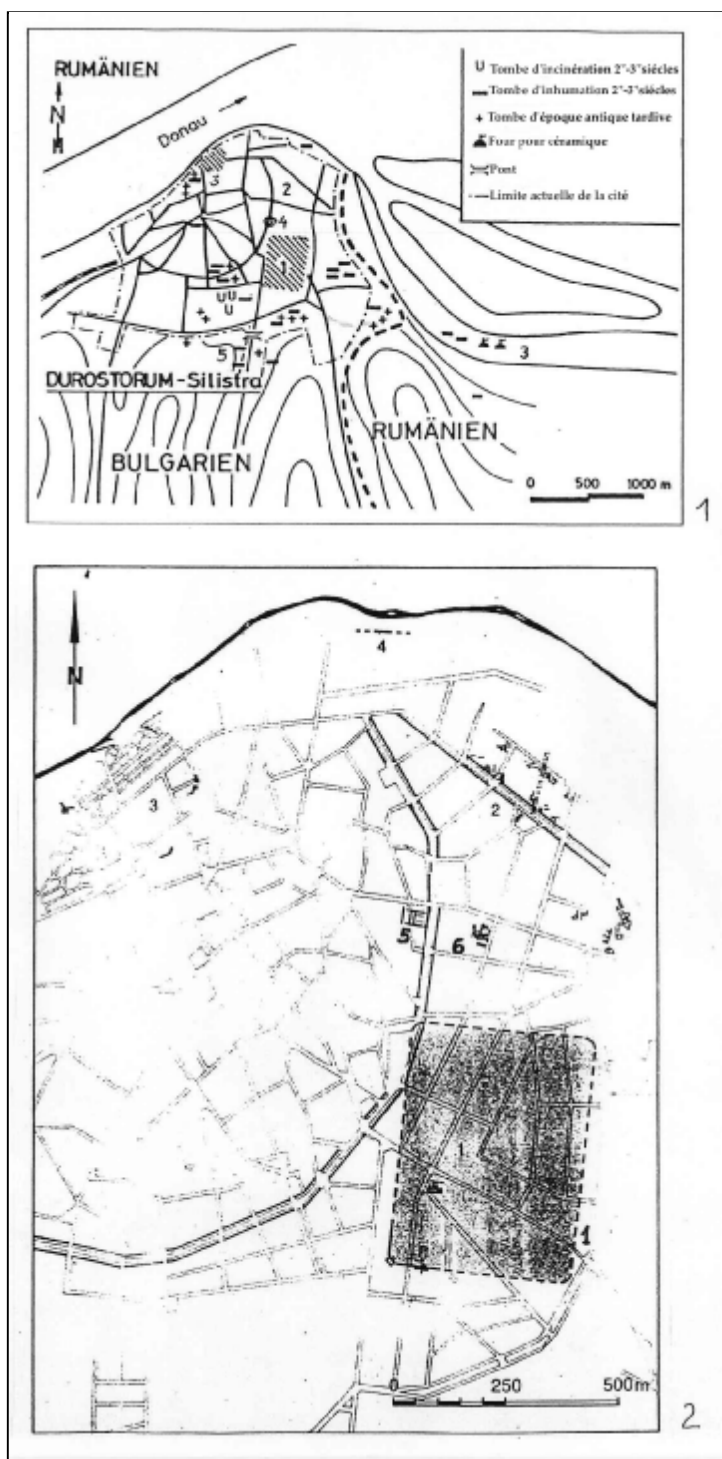


Fig. I

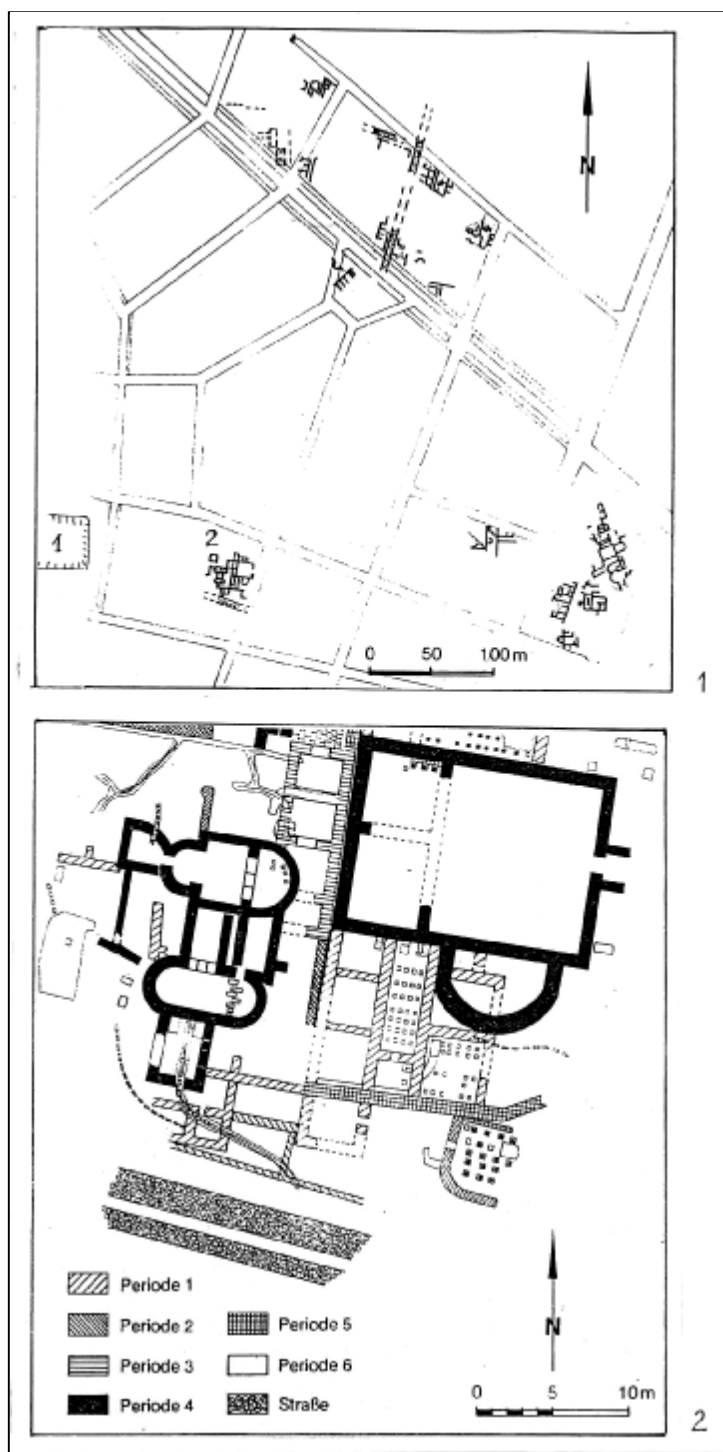


Fig. II

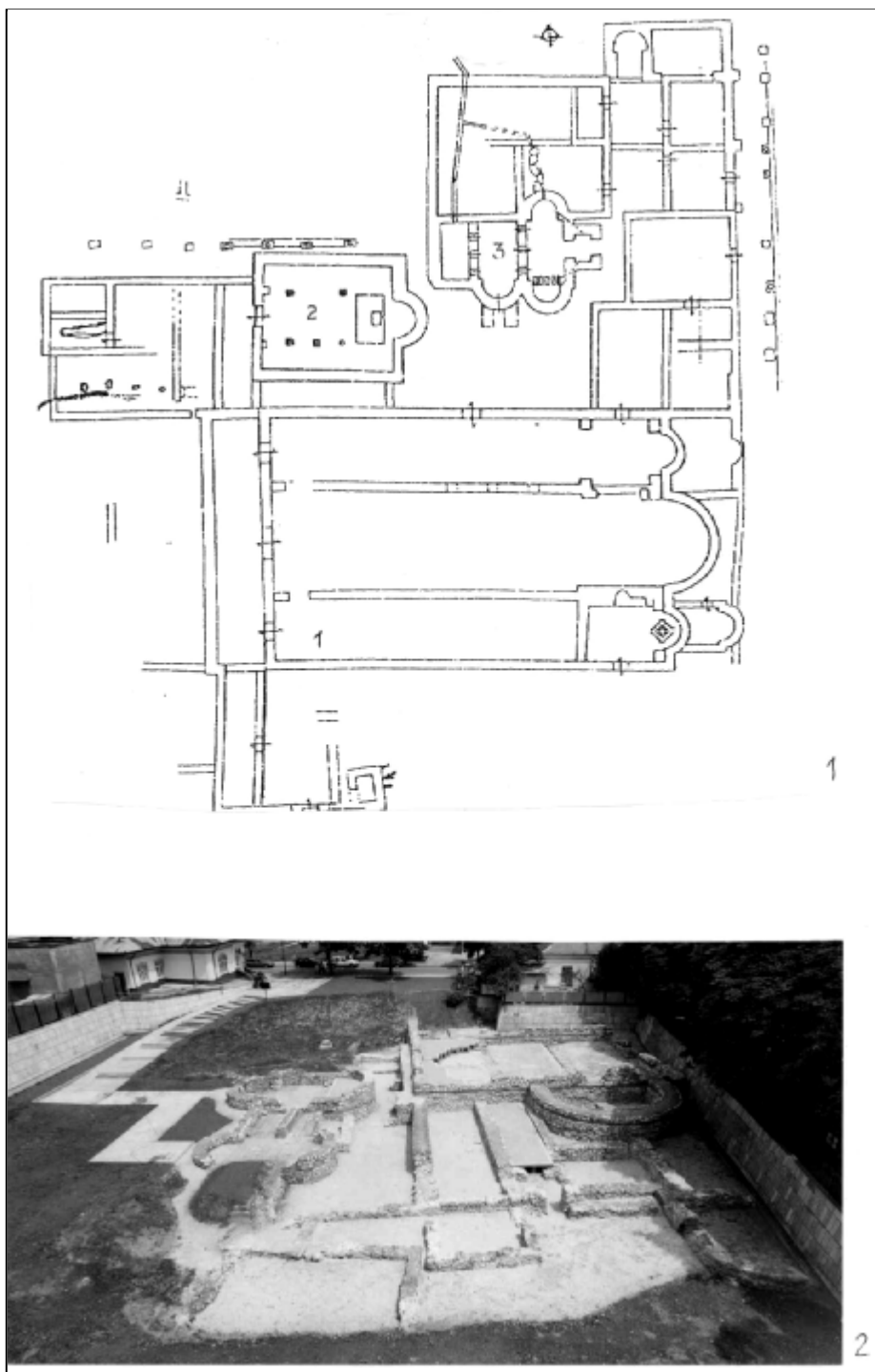


Fig. III

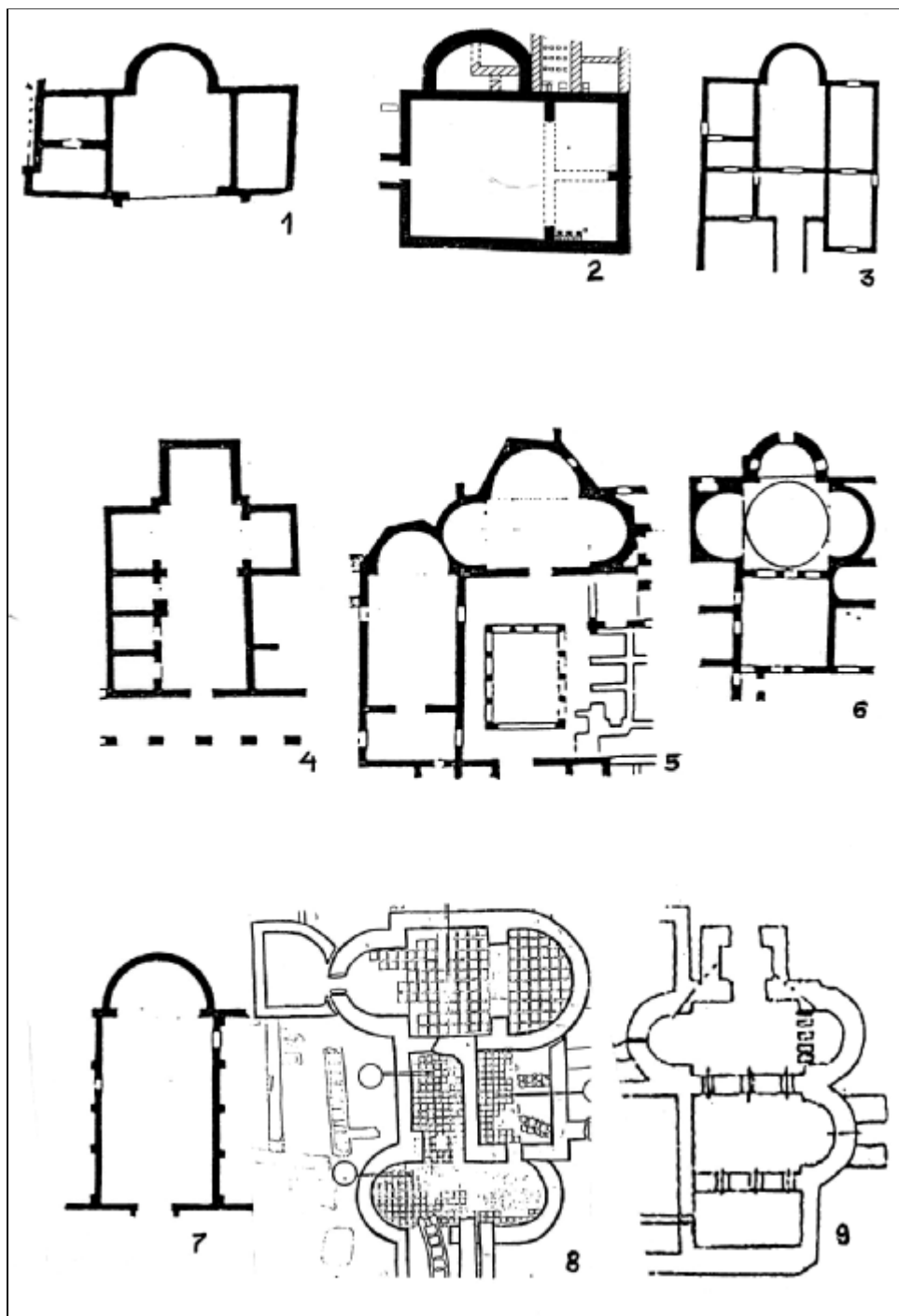


Fig. IV

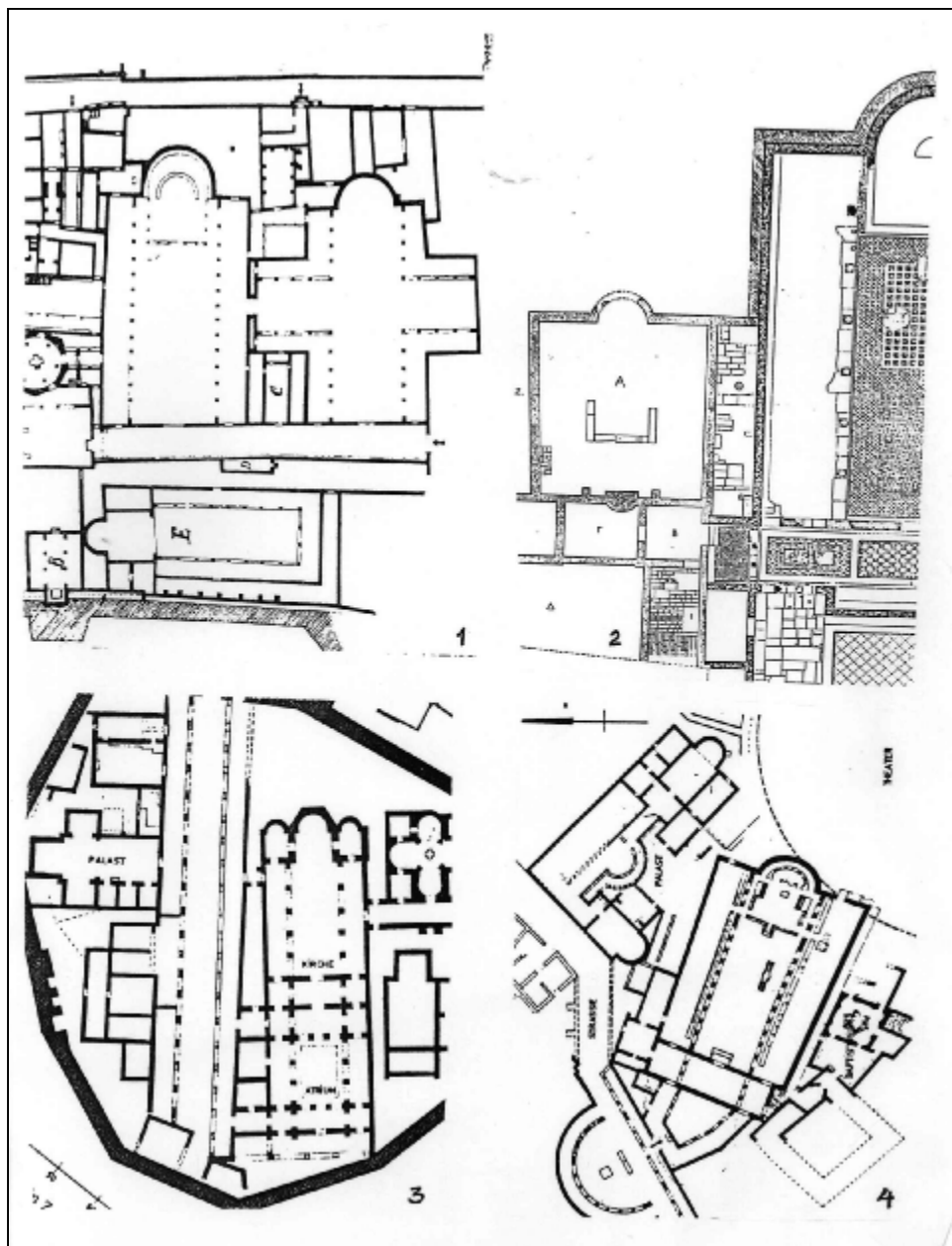


Fig. V

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. I-1. Topographie de Durostorum de l'Antiquité tardive d'après P. Donevski: 1. Le camp de la XI^e légion Claudia. 2. *Canabae* de la ville. 3. Le *vicus*. 4. Le *castellum*. 5. La basilique épiscopale et la résidence épiscopale (d'après G. Atanasov). 6. La nécropole.

Fig. I-2. Topographie de la partie centrale de Durostorum d'après P. Donevski: 1. Le camp de la légion. 2. *Canabae*. 3. Le *castellum*. 4. Le mur de la forteresse de VI^e siècle. 5. La basilique épiscopale. 6. La résidence épiscopale.

Fig. II-1. Les *canabae* de Durostorum d'après P. Donevski: 1. L'excavation des ruines de la basilique épiscopale. 2. Le palais épiscopal.

Fig. II-2. Le palais épiscopal avec les bains (période 4 d'après P. Donevski) de IV^e siècle sur les ruines de *villa urbana* de II^e-III^e siècles (période 1-3 d'après P. Donevski).

Fig. III-1. L'épiscopat de Novae d'après A. Biernatzki: 1. La basilique épiscopale. 2. La salle représentative. 3. Le bain épiscopal.

Fig. III-2. Vue générale du palais épiscopal avec le bain à Durostorum après la restauration et la conservation en 2003 (photo G. Atanasov).

Fig. IV. Palais épiscopaux et bains épiscopaux de V^e-VI^e siècles: 1. Salona. 2. Durostorum. 3. Stobi. 4. Tzaritchingrad. 5. Afrosidias. 6. Sydae. 7. Palais mondain à Piazza Armerina. 8. Le bain épiscopal de Durostorum. 9. Le bain épiscopal de Novae.

Fig. V. Les palais épiscopaux: 1. Salona. 2. Hermion. 3. Tzaritchingrad. 4. Stobi.

CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

RECHERCHES
ARCHÉOLOGIQUES

REALIZAREA MODELULUI TRIDIMENSIONAL AL UNUI SIT ARHEOLOGIC STUDIU DE CAZ: RADOVANU „GORGANA A DOUA”

**Alexandru S. MORINTZ, Gheorghe CHELMEC,
Adrian CHELMEC**

Studiul nostru propune o nouă modalitate de înregistrare, stocare și valorificare a rezultatelor cercetării unui sit arheologic. La final, vom exemplifica printr-un studiu de caz: situl de la Radovanu-„Gorgana a doua” (jud. Călărași).

Realizarea modelului tridimensional al unui sit arheologic impune parcurgerea mai multor etape. În primul rând este necesară realizarea ridicării topografice a sitului înainte de inițierea investigațiilor arheologice. Numai astfel se va putea reconstitui configurația inițială a zonei, modificată ireversibil prin săpătură. De asemenea, măsurătorile topografice trebuie să însoțească cercetarea arheologică, pentru înregistrarea precisă a informațiilor acumulate progresiv în campaniilor anuale. Prin prelucrarea computerizată a tuturor acestor date se construiește modelul tridimensional al sitului. Acesta va prezenta unitar atât configurația terenului cât și investigațiilor arheologice. Toate descoperirile vor fi scanate și poziționate pe model în locul exact unde au fost găsite. Modelul astfel realizat permite o vizualizare tridimensională a sitului din orice punct de observație și asigură realizarea și verificarea propunerilor de reconstituire¹.

Din păcate, efectuarea de măsurători topografice, care să premerge și să însoțească investigația arheologică, nu constituie un fapt obișnuit în cercetarea arheologică românească. Cauzele, de cele mai multe ori obiective (lipsa fondurilor, insuficienta cooperare de natură interdisciplinară), nu reduc însă cu nimic prejudiciile științifice, în marea majoritate a cazurilor imposibil de surmontat. În cele ce urmează, propunem o prezentare teoretică succintă² a

¹ Pentru o prezentare mai detaliată a se vedea Alexandru S. Morintz, Cristian Schuster, *Tridimensional Model of Archaeological Sites (Using the Computer and Drawing Programs) Theoretical Procedure and Practical Examples*, V Congreso Ibérico de Arqueometria, Cadiz, 2003 (sub tipar).

² O prezentare amplă în Alexandru S. Morintz, *Aplicarea geodeziei, topografiei și cartografiei în cercetare arheologică* (sub tipar).

operațiilor necesare realizării modelului tridimensional al unui sit arheologic iar la final, prezentarea datelor preliminare de la Radovanu.

Înainte de demararea săpăturilor arheologice arheologul se deplasează în teren însoțit de către un topograf. Este delimitată zona ce urmează a face obiectul investigațiilor arheologice și sunt stabilite detaliile ce urmează a fi ridicate. Pe baza suprafeței de interes, a configurației terenului precum și a punctelor geodezice din zonă este stabilită baza topografică. Aceasta se compune din două puncte cu vizibilitate între ele, situate în exteriorul suprafeței de cercetat dar în imediata vecinătate a acesteia. Aceste puncte trebuiesc să rămână materializate în teren pe toată durata cercetărilor. Pe baza coordonatelor și cotelor acestor puncte va fi realizată ridicarea topografică precum și reactualizarea ei permanentă în timpul campaniilor anuale. Urmează apoi efectuarea ridicării topografice și întocmirea planului (fig. 1). Pentru facilitarea aprecierii distanțelor am efectuat un caroiu cu echidistanța de 50 de metri. Pe baza curbilor de nivel am realizat apoi modelul tridimensional al sitului, prezentat aici prin 4 vederi, dinspre sud-vest, sud-est, nord-est și nord-vest (fig. 2). Arheologul poate însă observa din orice punct modelul tridimensional pe calculator și va stabili poziția viitoarelor secțiuni. Acestea vor fi reprezentate (proiectate) pe plan. La nevoie, zona de interes poate fi mărită (fig. 3) și prezentată tridimensional (fig. 4).

Avantajele modelului tridimensional al sitului pot fi sesizate încă din această fază. El permite vizualizarea unor imagini imposibil de surprins în teren. Spre exemplificare, am detașat partea de nord-est a sitului, delimitată la sud-vest de intersecția celor două șanțuri (fig. 5). Pe măsura dezvoltării în adâncime a cercetării, modelul va permite în permanență o vedere de ansamblu, imposibil de surprins pe teren, datorită pereților șanțurilor. De altfel, pentru a facilita studierea anumitor aspecte din diferite stadii ale investigațiilor, pot fi șterse (inactivate) părțile lipsite de interes arheologic ale sitului. Totodată, stocarea computerizată a datelor topografice permite mărirea unor zone de interes, în scopul prezentării lor sub forma unor detalii (fig. 6).

La finalizarea cercetărilor arheologice, modelul tridimensional al sitului va reprezenta practic o copie a sitului real. Acesta va putea fi prezentat atât unitar, cu toți parametrii săi dar și selectiv, pe etape ale cercetării sau pe faze de evoluție ale culturii respective.

În continuare, respectând etapele descrise mai sus, prezentăm modelul tridimensional elaborat de noi pentru situl arheologic de Radovanu-„*Gorgana a doua*”. În toamna anului 2003 au fost reluate cercetările efectuate de către Sebastian Morintz și Done Șerbănescu³. Noile investigații au fost demarate de către un colectiv interdisciplinar, condus de către dr. Done Șerbănescu (Muzeul Civilizației Gumelnița – Oltenița) și dr. Cristian Schuster (Centrul de Tracologie din cadrul Institutului de Arheologi „*Vasile Pârvan*” din București)⁴. În cadrul colectivului rolul nostru a fost acela de a reactualiza planul topografic anterior și

³ Sebastian Morintz și Done Șerbănescu, Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „*Gorgana a doua*” (jud. Călărași). 1. Așezarea din epoca bronzului. 2. Așezarea geto-dacică, Thraco-Dacica, IV, 1-2 (1985), p. 5-30.

⁴ Din colectiv mai fac parte drd. Alexandru Morintz, dr. Alexandra Comșa, Cătălina Semuc și Gheorghe Chelmeș, tot de la Centrul de Tracologie din cadrul Institutului de Arheologie „*Vasile Pârvan*”, București.

de a elabora modelul tridimensional al sitului⁵.

Pornind de la planul topografic existent⁶, a fost efectuată o nouă ridicare topografică și creată o nouă bază topografică în exteriorul sitului, dar în imediata sa vecinătate. În fig. 7 și 8 pot fi văzute imaginile dinspre sud-est și respectiv, dinspre nord-est ale sitului. Pe ambele planșe se poate observa în partea centrală înălțimea, denumită de către descoperitori „*Gorgana a doua*”. Are formă triunghiulară și este mărginită de pante abrupte, greu accesibile, mai ales în partea de sud, est și nord. Partea superioară a sitului este aproape plană; dinspre nord-est terenul coboară ușor spre sud-vest. Situațiile din fig. 7 și 8 pot fi comparate cu imaginea fotografică a sitului, vedere dinspre sud, fig. 9.

Dacă fig. 7 (a și b) reprezintă o prezentare geometrizată a terenului (aș-numita „rețea de sârmă”), în fig. 8 (a și b) am încercat să reconstituim imaginea sitului astfel încât să fie cât mai aproape de situația reală din teren.

La final trebuie să precizăm că toate datele prezentate mai sus despre situl de la Radovanu-„*Gorgana a doua*” sunt preliminare. În această fază ne-am propus doar conservarea situației existente în teren la nivelul anului 2003. Cercetarea viitoare va urma două direcții. În primul rând vom reprezenta pe modelul tridimensional săpăturilor efectuate de către Sebastian Morintz și Done Șerbănescu în anii 1971-1973, 1975-1977 și 1984. Pe baza carnetelor de teren și a planului topografic vor fi amplasate pe model secțiunile săpate. Toate descoperirile vor fi apoi scanate și poziționate în locul unde au fost găsite. În al doilea rând se va trece la cercetarea sistematică a suprafeței neinvestigate din sit, care reprezintă aproximativ două treimi din suprafața totală. Finalizarea acestor etape va permite în cele din urmă o reconstituire cât mai precisă a așezării din epoca bronzului și a celei dacice, care o suprapune.

⁵ Alexandru S. Morintz a efectuat ridicarea topografică a sitului și modelul tridimensional al acestuia, Gheorghe Chelmeș a realizat fotografiile și filme, iar Adrian Chelmeș a prelucrat computerizat întreaga parte grafică a prezentului studiu.

⁶ Sebastian Morintz și Done Șerbănescu, *op.cit.*, p. 6, fig.2.

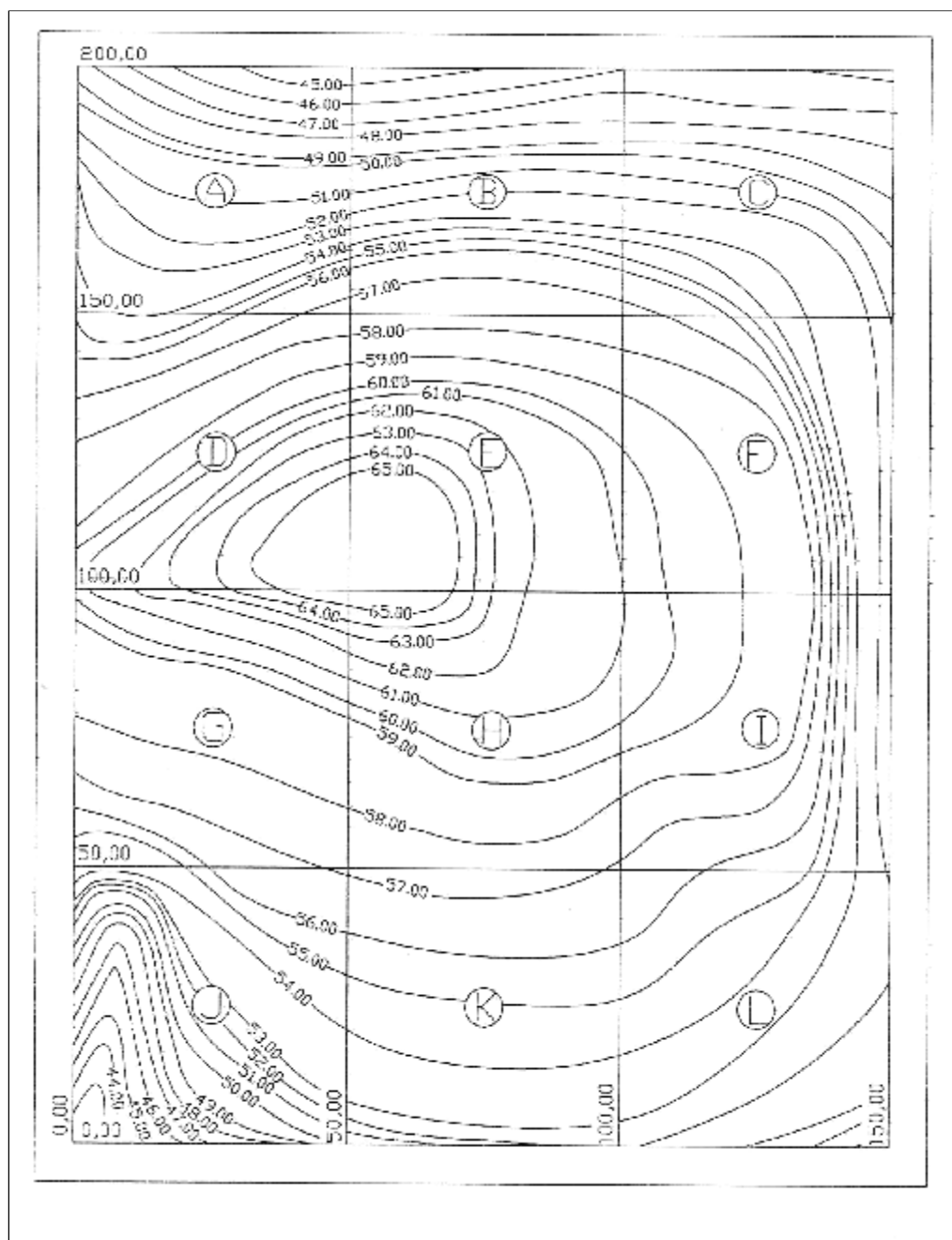


Fig. 1 - Planul topografic al unui sit arheologic

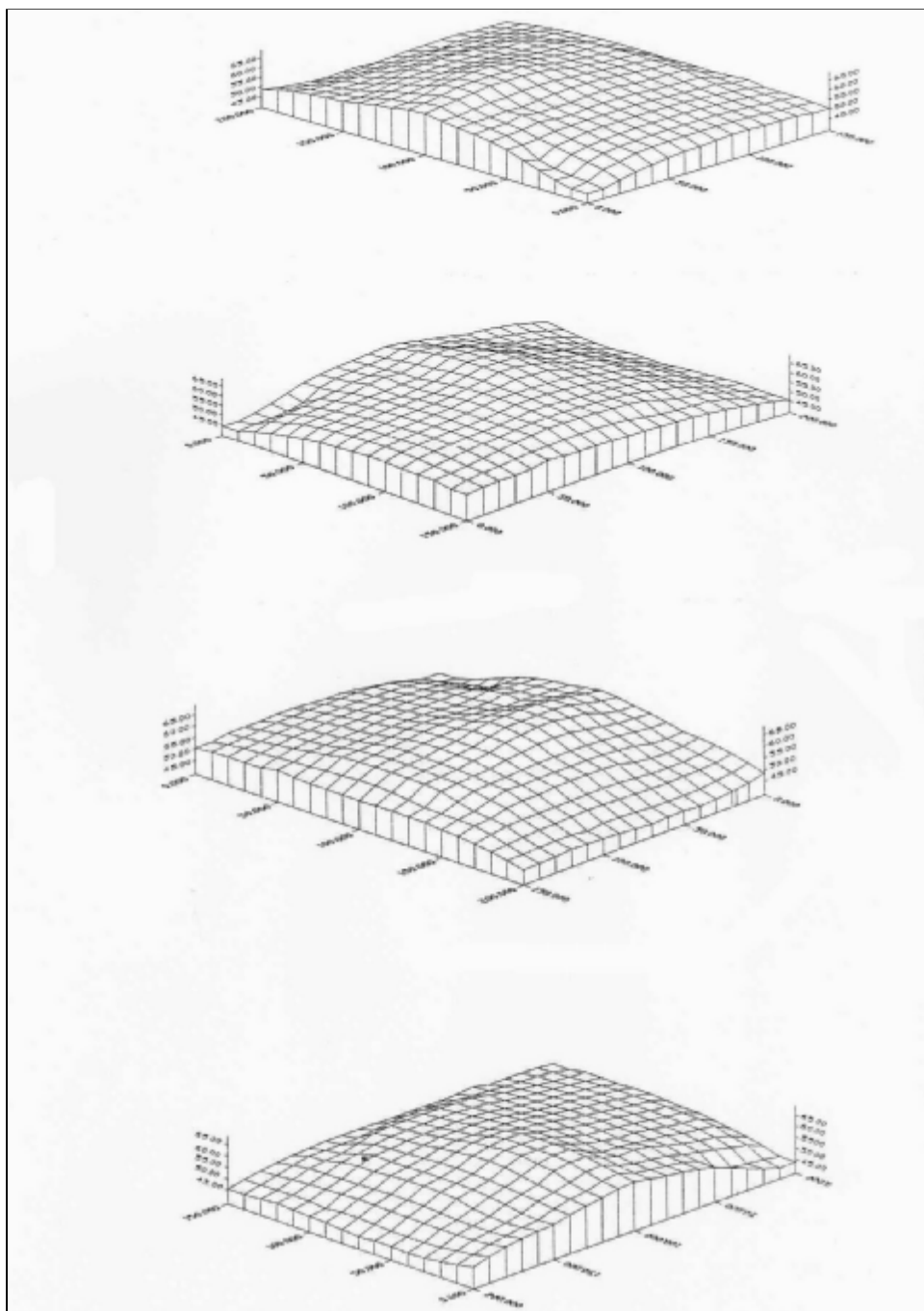


Fig. 2 - Vederi tridimensionale (sud-vest, sud-est, nord-est, nord-vest) ale sitului reprezentat în fig.1

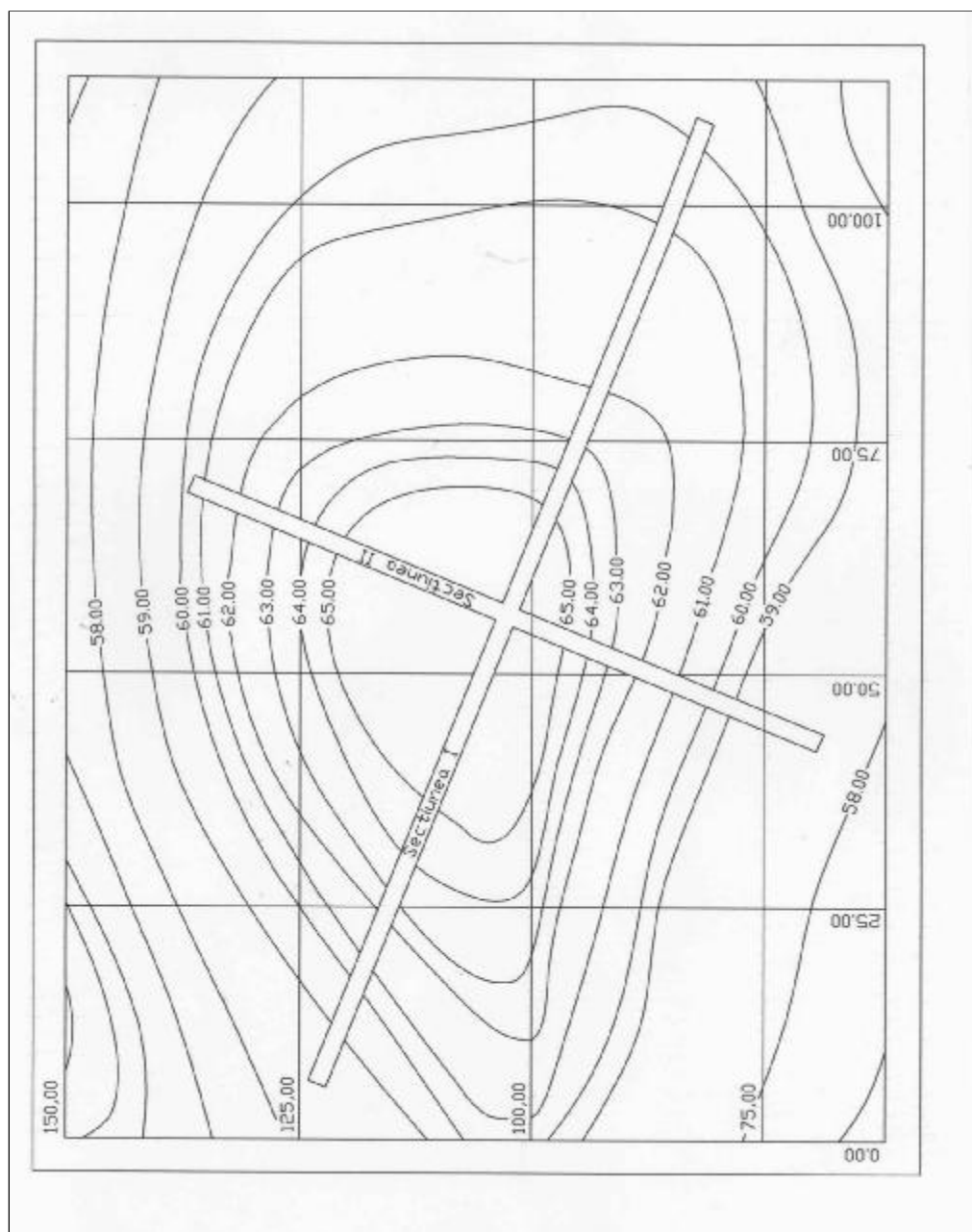


Fig. 3 - Detaliu al planului din fig. 1 cu secțiunile propuse spre a fi săpate

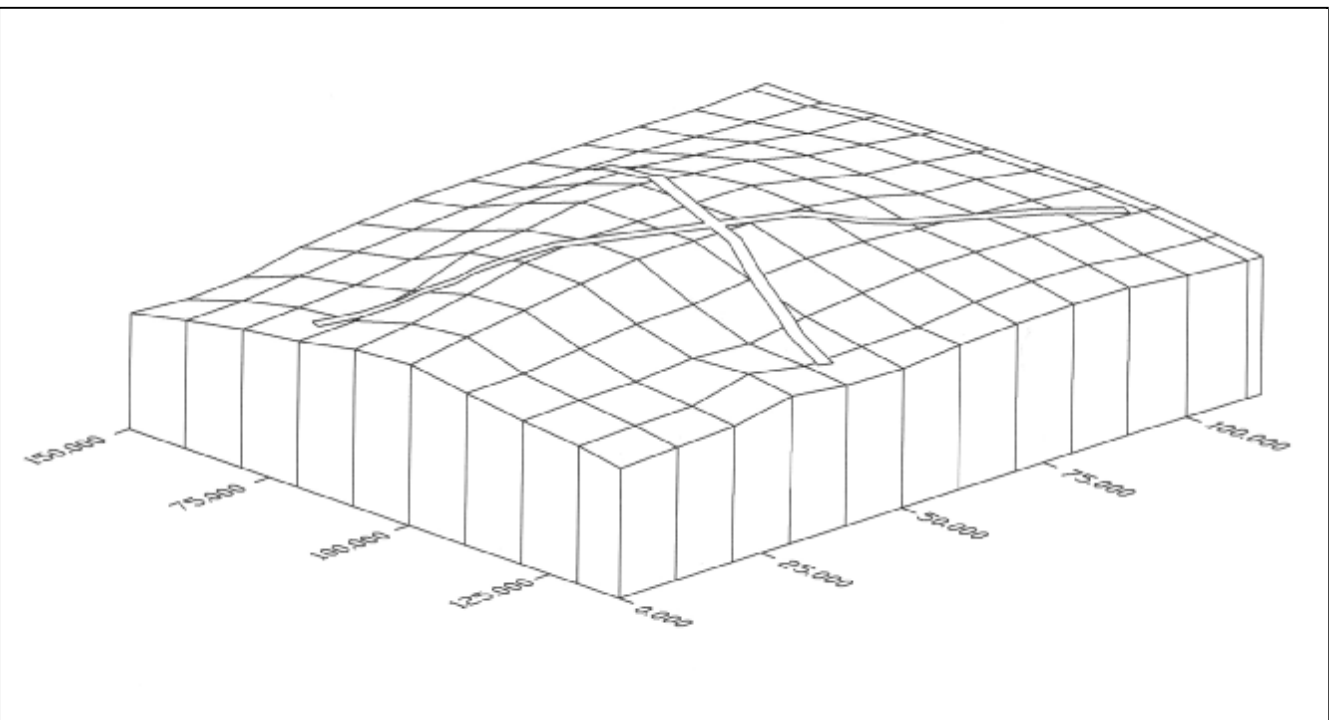


Fig. 4 - Vedere tridimensională a detaliului reprezentat în fig.3

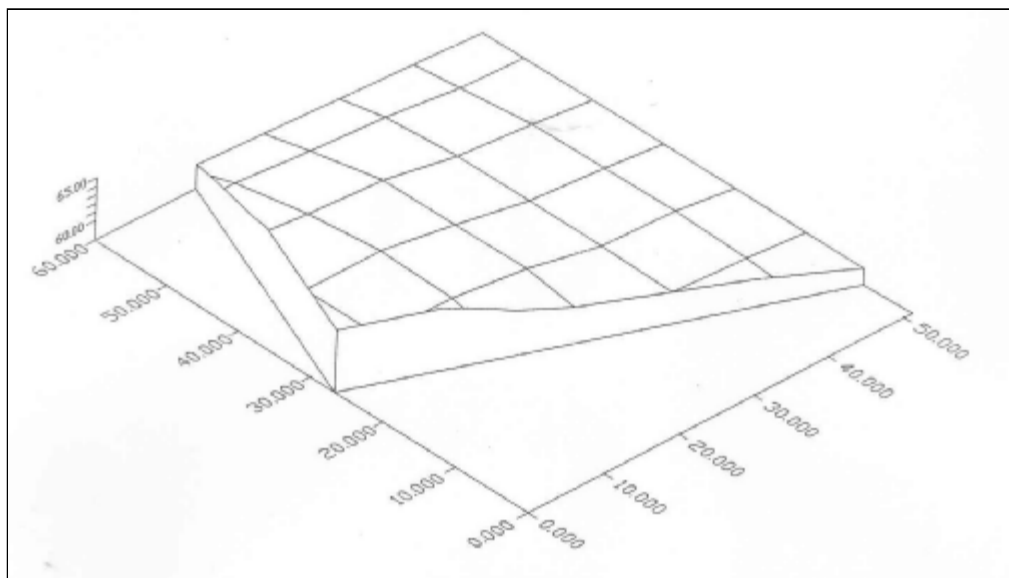


Fig 5 - Detașarea părții de nord-est a sitului delimitată la sud-vest de secțiuni

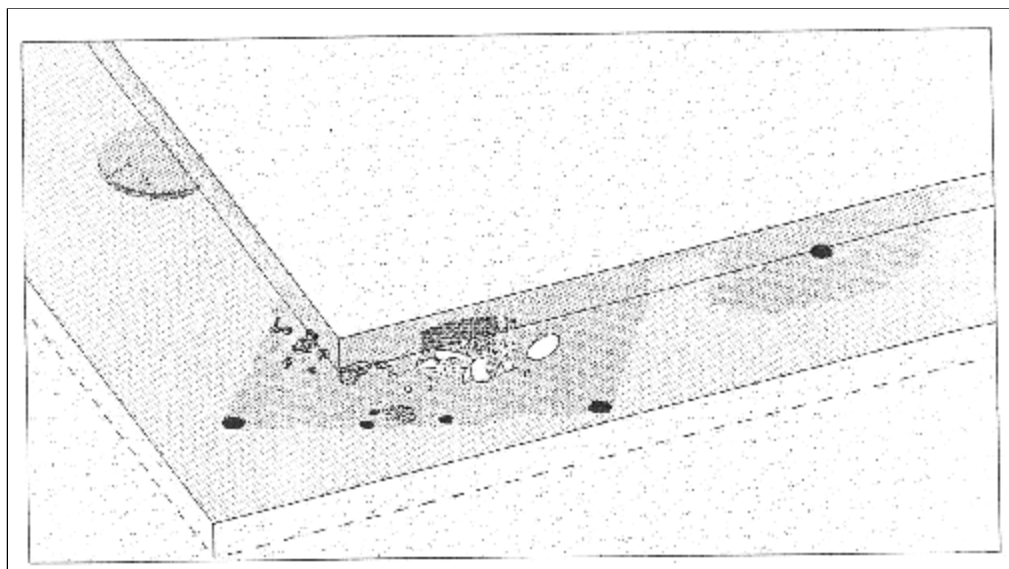


Fig. 6 - Detaliu cu descoperiri

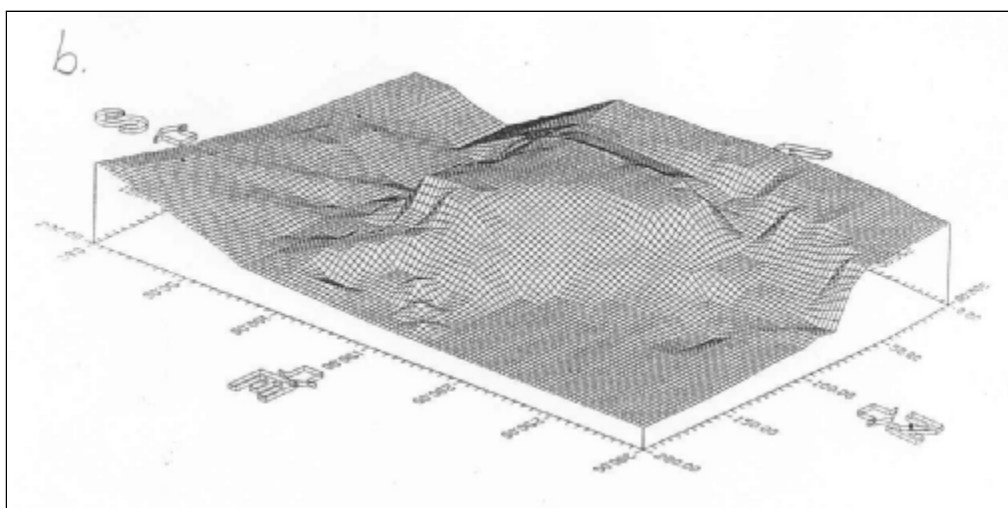
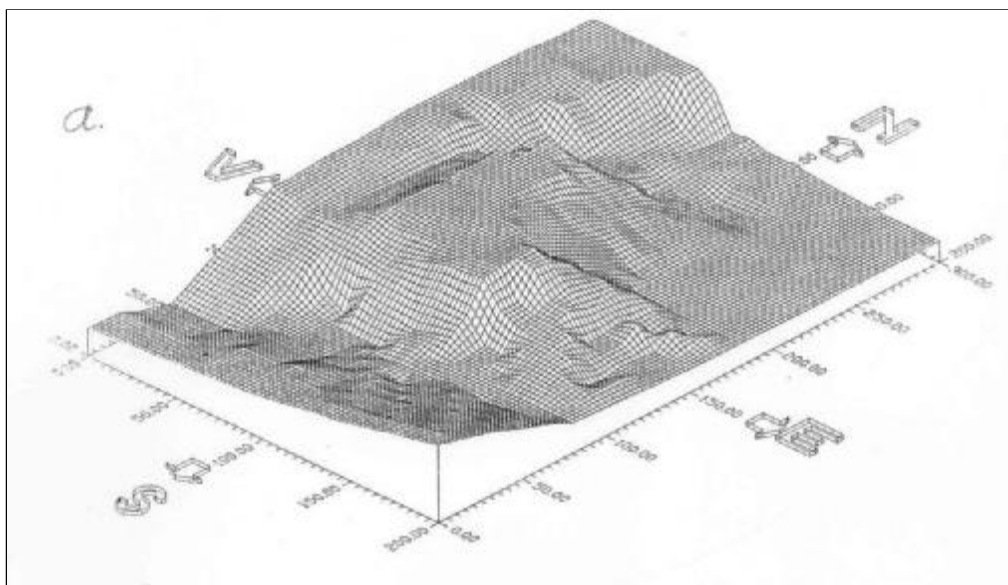


**Fig. 7 - Vederi tridimensionale geometrizzate:
dinspre sud-est (a) și nord-est (b) ale modelului sitului
de la Radovanu - „Gorgana a doua”**

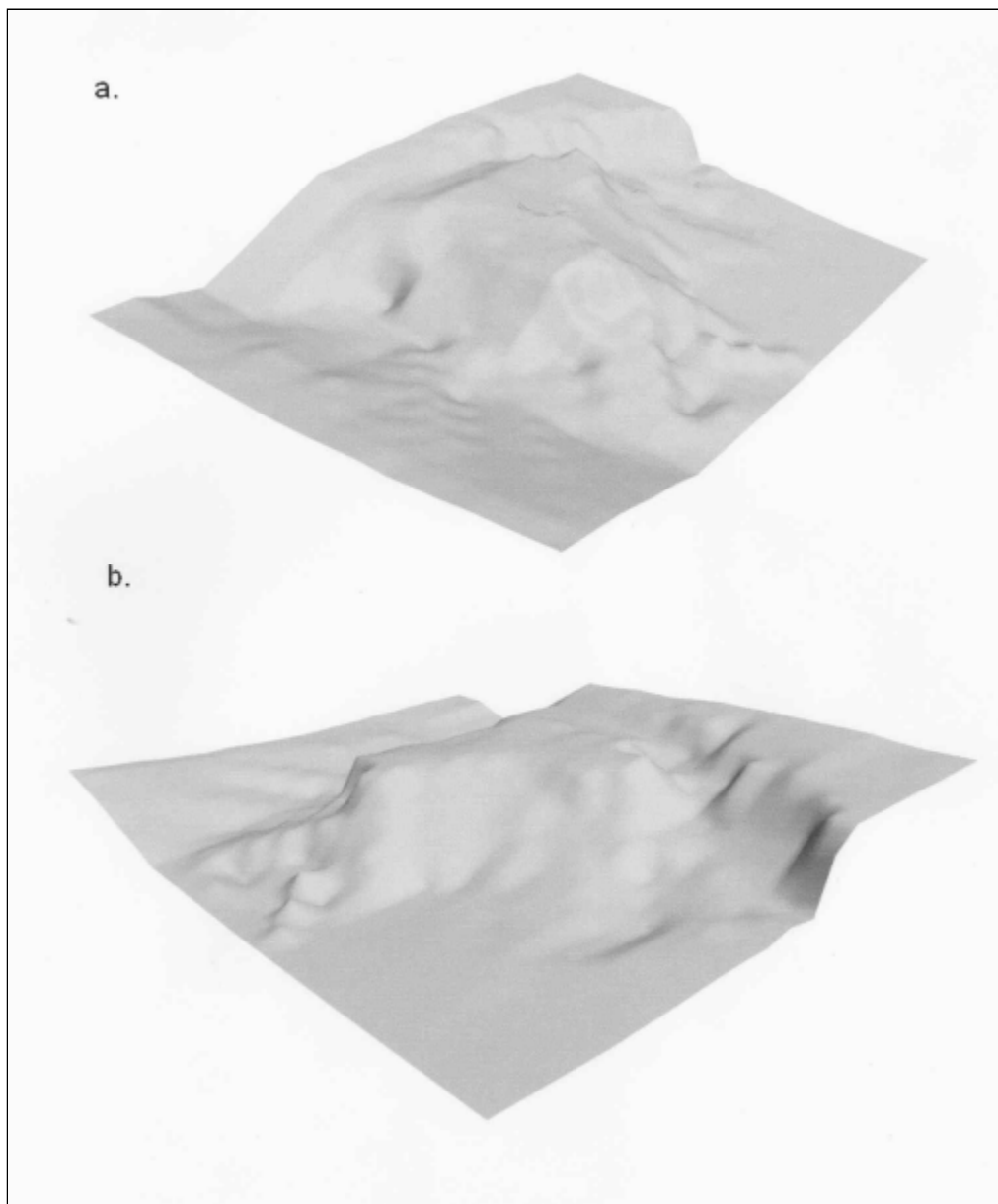


**Fig. 8 - Vederi tridimensionale:
dinspre sud-est (a) și nord-est (b)
ale sitului de la Radovanu-„Gorgana a doua”**



Fig. 9 - Radovanu-„*Gorgana a doua*”: vedere dinspre sud

DIE GESTALTUNG DES DREIDIMENSIONALEN MODELLS EINES ARCHÄOLOGISCHEN GRABUNGORTES. FALLSTUDIE: RADOVANU „GORGANA A DOUA”

Zusammenfassung

Unsere Studie schlägt eine neue Methode der Datenverzeichnung und -lagerung und Verwertung der Forschungsergebnisse aus einem archäologischen Grabungsort vor. Im zweiten Teil unserer Arbeit konzentrieren wir uns auf den Grabungsort Radovanu-„*Gorgana a doua*” (Bezirk Călărași).

Das dreidimensionale Modell eines archäologischen Grabungsortes wird anhand der topographischen Abmessungen, die vor und während der archäologischen Grabungen durchgeführt werden, gestaltet. Durch die elektronische Datenverarbeitung wird das dreidimensionale Modell aufgestellt. Dieses ermöglicht eine einheitliche Darstellung der Konfiguration des Geländes und der archäologischen Ausgrabung. Alle Funde werden mithilfe eines Scanners abgetastet und genau so wo sie entdeckt wurden in das Modell eingetragen. Das so gestaltete Modell erlaubt eine dreidimensionale Beobachtung aus jedem Winkel des Grabungsortes und weiter die potentielle Wiederherstellung desselben.

Die Abbildungen 1-6 beziehen sich auf die nötigen theoretischen Schritte, die zur Gestaltung des dreidimensionalen Modells eines archäologischen Grabungsortes nötig sind, während die Abbildungen 7-9 unsere Methode in Radovanu veranschaulichen. Das so erbaute Modell wird in Zukunft durch weitere Forschungen vervollständigt.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Topographischer Plan eines Grabungsortes.
- Abb. 2. Dreidimensionale Ansichten (Südwest -, Südost -, Nordost-, Nordwestansicht) des Grabungsortes, dargestellt in der Abb. 1.
- Abb. 3. Detailansicht des Plans, mit den für Grabungen vorgeschlagenen Schnitte.
- Abb. 4. Dreidimensionale Ansicht des dargestellten Details in der Abb. 3.
- Abb. 5. Ausschnitt des nordöstlichen Teils des Grabungsortes, südwestlich abgegrenzt von den Schnitten.
- Abb. 6. Detailansicht mit den Funden.
- Abb. 7. Geometrisierte dreidimensionale Ansichten des Modells von Radovanu-„*Gorgana a doua*”: (a) von Südost (b) von Nordost.
- Abb. 8. Dreidimensionale Ansichten des Grabungsortes von Radovanu-„*Gorgana a doua*”: (a) von Südost (b) von Nordost.
- Abb. 9. Radovanu-„*Gorgana a doua*”: Südansicht.

2003 GRADIOMETRIC RESEARCH AT MURIGHIOL, ROMANIA

David M. MONSEES, Jr.*

This paper reports on the first time that magnetic prospection utilizing gradiometry has been used to produce maps of a Romanian Danube archaeological site. First, gradiometry will be briefly described, and then its use at Halmyris, a Roman fort near present day Murighiol, Tulcea County, will be discussed and selected features highlighted.

A gradiometer measures slight deviations in the earth's magnetic field which can be as little as a few parts in a million down to a depth of about 2 meters under the proper conditions. The sensitivity is so great that even very small amounts of ferrous or magnetic material can affect a reading. However, for a gradiometer to detect archaeological features, those features must have different magnetic properties than the surrounding material.

The earth's magnetic field is distorted either by the concentration of iron molecules or by clay (including pottery and bricks) and some stone when heated above the Curie point. Deviations, or anomalies, of archaeological interest are caused by iron objects such as weapons, armor, and nails or the concentration of iron in decomposed and compacted organic material such as is found at bottoms of wells and in trenches, pits, post holes, and kitchen middens. Magnetic features due to fire altered materials include hearths, ovens, furnaces and kilns, or even burned dwellings. On the other hand, some stone, especially limestone, has less magnetic susceptibility than the surrounding soil.

At Halmyris, 20 x 20 meter grids oriented to magnetic north by compass were traversed with a Geoscan FM256 dual fluxgate gradiometer in parallel northerly traverses one meter apart. Eight data readings were collected per meter traversed. Data editing and mapping were done with the use of Geoplot and Surfer 8 software.

Halmyris is located near present-day Murighiol, where the southern (Sf. Gheorghe) branch of the Danube River emptied into the Black Sea during Roman times (see Figure 1). It was occupied by the Getae perhaps as early as the 5th Century BC and then by the Romans as late as the early 7th Century AD when

* David M. Monsees, Jr., PhD Monsees Consulting, LLC Washington, DC.

the site was abandoned. At its height, Halmyris comprised a fortification of ca. 2.5 hectares, was a bishopric, and was one of the 15 important towns of Scythia Minor. During its Roman occupation the site suffered at least two major fires and four devastations at the hands of barbarians, shows signs of damage due to seismic quakes, and was extensively rebuilt at various times by the Romans. Gradiometry can detect magnetic anomalies related to these events but only traditional archaeological excavation can provide an exact answer as to what is seen and when it occurred.

At various times, aerial photographs have been taken of Halmyris. A 1977 aerial photograph (Figure 2) shows the site and the remains of some of the random and largely unreported excavations carried out at the site by Expectatus Bujor in the mid-1950's. Based especially on this photograph, Alexandru Stefan, in a 1984 publication, reached conclusions about the nature of the fort and its defensive towers. Stefan reported that the southern corner towers of Halmyris were fan-shaped and that, with one exception, the others were U or horseshoe shaped (Figure 3). Stefan also concluded that there were defensive ditches and earthen ramparts that circled the fort to the water line of the Danube. Dr. Mihail Zahariade, in systematic on-going excavations since 1981, has found that the tower to the north of the western gate is in fact a bastion and that the northern tower is two towers flanking a gate. He has also determined that the northeastern tower is, in fact, a gate which was later sealed. Additionally, the current gradiometric examination (Figure 4) shows that the southern corner towers were, in fact, trapezoidal—partly within and partly extending outside the fortress walls. The data on the eastern side of the fort (Figure 6) also raise doubts that the earthworks outside the fort extended as far as the waterline, at least not during the later phases of occupation.

In the gradiometric maps, areas to the north and east of the fort were once Danube River and the harbor of the fort—now occupied by cornfields. To the south of the fort and harbor was a civilian community—now occupied by a sunflower field. The area of no data in the northwestern part of the fort, *Insula I*, has been excavated extensively by Zahariade. It was in this area that the basilica was located with the crypt containing the remains of the martyrs, Astion and Epictet. Blank areas in the southern and eastern part of the fort are where there are piles of excavated stone and brick or deleted readings determined to be due to modern iron.

The white (negative) areas are either stone which contains less iron than the surrounding material, or the negative poles of strong magnetic features. The black (positive) areas indicate either iron or iron molecule concentrations or areas which were subjected to high heat. There are extremely high positive and negative readings in the tower west of the southeast corner tower of the fort (Figure 4), probably due to the intense heat of the inferno when this tower was destroyed. Excavation down to 2 meters in this 10-meter high tower revealed large quantities of melted clay and remains of roof tiles that had curled and melted. The iron spikes found were too few and too deep to have caused the strong magnetic readings.

In Figure 4, one can see buildings within the fort, including those which were previously excavated; streets leading up to the tower areas; and a broad

relatively open area where the *Cardo Maximus* would have been. The lack of buildings around the southern *Cardo Maximus* is puzzling and may be a result of destruction of buildings to be used elsewhere in the fort or the purposeful creation of an open area. The often faint, extensive building consisting of many rooms in the southeast is in a higher than usual mound which was probably the *Principia*. These fainter than usual walls may be buried more deeply or may have been constructed more with native stone than with limestone. This building has what appears to be a large atrium at its southern entrance. Leading to the eastern tower which is third from the bottom is a portion of the *Decumanus Maximus*. The dark interiors of the buildings are due perhaps to a combination of organic material and the fire which swept the fort. The *Principia* seems perhaps to have not burned as severely as other buildings on the western side and against the eastern wall. It is also possible that some strong readings are due in part to the removal of modern soil from archaeological features during Bujor's excavations. The tower to the north of the southeastern corner of the fort is of interest due to its apparent complexity and large size, suggesting that it may have served as a gate to the harbor area. At approximately N170, E135, immediately southwest of the northeastern gate of the fort, there is what is believed to be a chapel approximately 10 meters in length. It has a distinctive street leading from it parallel to the outer fortress wall to the building believed to be the *Principia*.

Figure 5 is a close-up view of the feature that may be a chapel. In spite of the scatter of the fallen walls, it is possible to see an attached room to the left. It also appears that there were at least two columns in the central area, one still in place where it fell. Just before the apse, on the right there appears to be significant debris; from another angle one can see either a door or a breach in the wall at this point. By far the highest readings in this grid are those of the apse which was perhaps sheltered from destruction by the adjacent tower wall (just outside the grid).

Figure 6 shows the southern port area that could be surveyed. The area east of the southeastern fortress tower and just left of center which exhibits the numerous extreme bipolar values (N90-100, E34-49) was previously excavated and has been used as a dump; therefore, these bipolar spikes are mostly, if not all, modern iron—bottle caps and rusted iron. The dark line running in an east-southeasterly direction from this point is a ridge, possibly for defensive purposes. Usually one would expect a ditch, rather than a ridge of this type, to give this positive reading—perhaps this signifies a palisade or organic material which collected against a wall. Many of the light and dark bipolar spots on the map are probably signatures of Roman nails, or possibly fired tiles. In some areas these spots appear to form circles. The possibility exists that some linear or circular lines of bipolar points represent wooden structures which now may be detected only by the existence of the nail signatures. The two large dark features at approximately N89 and N97 and E84 on the map were perhaps kilns or a kiln and its dump. The dark area near the southeastern fort wall at N113, E33 is probably a building or central room in a larger building which burned. The eastern wall of this structure was probably confused by Stefan to be one of his proposed defensive ramparts. The double line stretching across the lower map from east to west (E69 – E58) is the current horse cart road which has negative tracks due to the compacted soil, with the adjacent ditches being darker (positive) due to the concentration of organic matter. The features in the southeast showing very

strong positive and negative poles are near, or in the edge of, what appears to be an Iron Age necropolis (not on the map). An exposed grave with a gradiometric signature like the feature at N49, E115 was identified by recovered pottery as being an Iron Age grave. The extreme located in this area may indicate grave goods or the tiles surrounding interments, or modern iron.

The Figure 7 relief map has all positive values converted to zero and negative values transformed. Near the fort, there appears to be an enclosure or platform with a building in the center, or a room within a larger room—this is the feature (N113, E33) with a dark center in the previous map. There are straight lines consisting of stone, brick, or negative poles of iron nails roughly parallel to or at right angles to the ridge noted in Figure 6. When straight lines run parallel to and at right angles to each other, one can theorize that there are buildings, but this needs to be tested by „ground truthing” or excavation.

Figure 8 shows the northern harbor area east of the fort. The strong positive and negative feature at the upper left (N94-104, E20-25) is part of a tower at the northeastern gate. A faint road leads in a northeasterly direction from the gate. To the left of this road is a circle of nine dark spots (N128-136, E9-17); they are each about two meters in diameter—perhaps dolia or ovens. Between the two towers is a building just outside the walls (N67-75, E34-42) with six or more small rooms and a similar building at an angle to the right of it. Also, immediately to the north, one can see a faint round feature consisting of small dots with a larger dark dot in the middle. The ring of dots, at least in part, may be caused by iron nails—perhaps a livestock corral, perhaps just a coincidence in location of unrelated items. It is significant that this oval is large—about 13 meters in length. The central dark dot has a positive area surrounded by a negative one; the size (1 meter diameter) and readings (which are weaker than one would expect of iron) suggest that this may be a well. These suggested features all require ground truthing.

Figure 9 is a 30 x 30 meter grid over a Bronze Age tumulus on the ridge above the fort, with modern iron spikes deleted and geologic features truncated. It was the only tumulus in a series on the ridge that had not been excavated or plundered. The dark and light parallel lines running from the northwest to the southeast are geologic strata of the bedrock on which the tomb rests. These geologic features are almost as strong as the strongest archaeological features in this grid. In the center of the grid, you can see the very faint traces of a stone circle. There is little contrast between the circle and the surrounding area probably because the circle was constructed of native stone from a pit near the tumulus and offered little magnetic contrast. In the western side of the circle are two negative features, perhaps grave goods or two burials. On the northern side is a feature with a negative center surrounded by four ordinally-oriented positive areas. Is this perhaps offerings or the actual Bronze Age grave? Or is this an Iron Age grave? Figure 11 is a three-dimensional edited map with the geologic features muted, demonstrating the relatively weak absolute intensity of the archaeological features of interest in comparison to a small piece of modern iron on the surface in the lower right. While strength of the archaeological features in this grid are reduced due to the higher magnetic susceptibility of the background, the fact remains that they are weak *vis-à-vis* an also diminished standard.

These maps demonstrate the utility of gradiometry in rapidly and economically determining site plans of previously undescribed excavations, developing hypotheses concerning layout and function of features not yet excavated, targeting features for possible excavation, and informing the archaeologist of features to look for during excavation. However, a final word of caution is in order. While one can identify features in these maps and imagine what they are, one can only definitely know what is there through traditional archaeological excavation. Due to a lack of time and resources, only limited ground truthing has been possible at Halmyris. Excavations in Insula I have supported the gradiometric location of walls and Roman iron, but much more ground truthing is needed in the harbor area to verify what now can only be hypothesized.

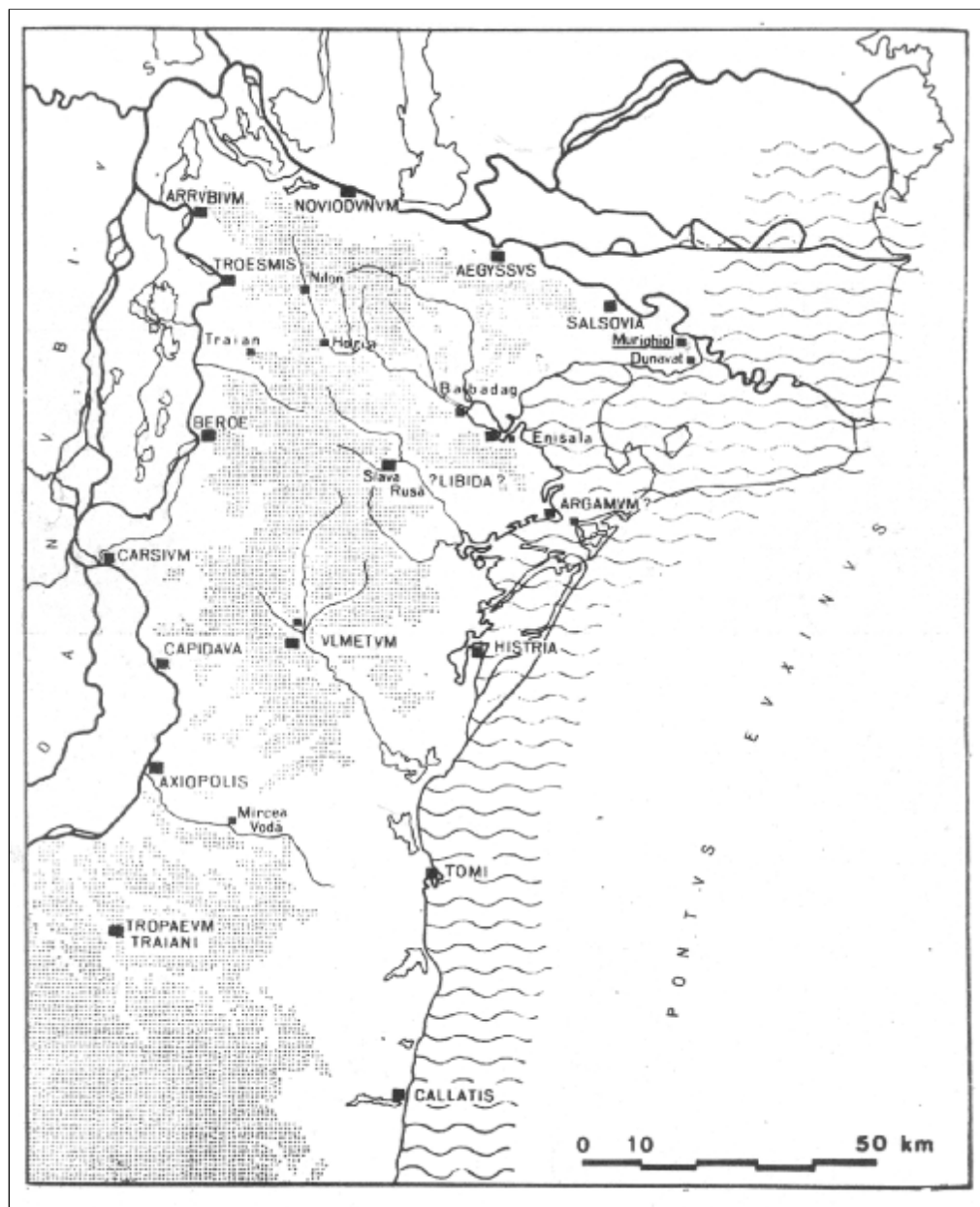


Fig. 1 - Map showing location of Murighiol (Halmyris) and other main 4th–5th Century fortresses in Dobrugea, Romania



Fig. 2 - 1977 vertical air photograph of Halmyris

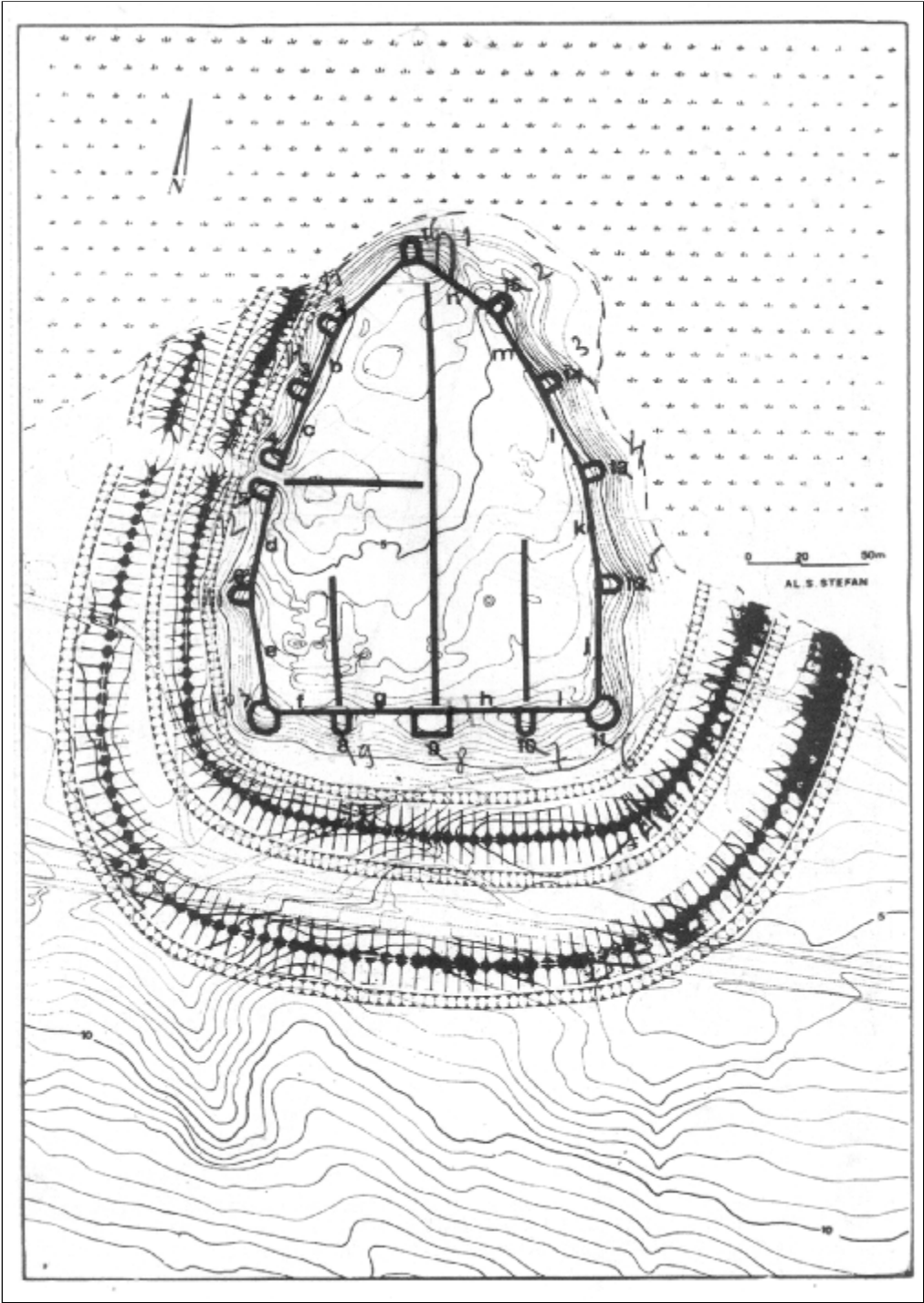


Fig. 3 - A. Stephan photogrammetric plan of Halmyris

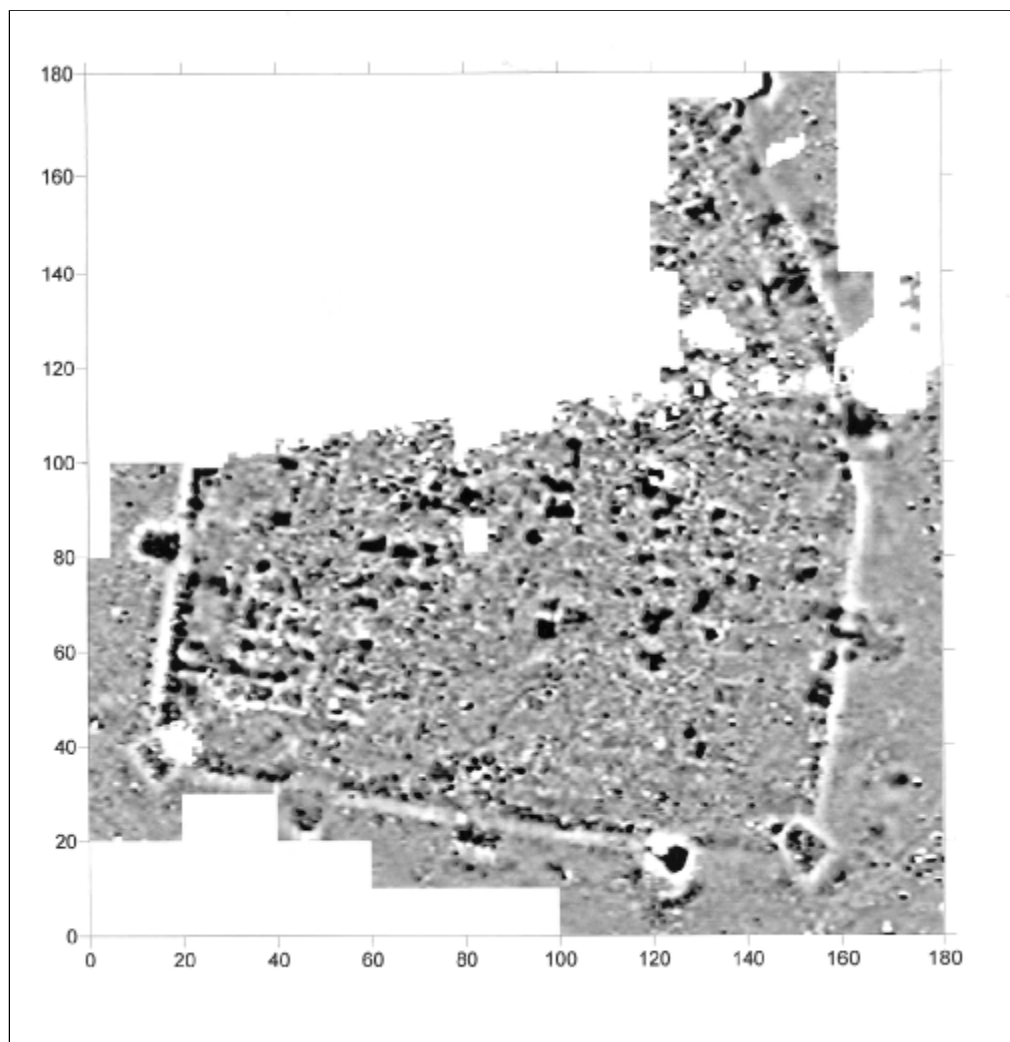


Fig. 4 - Gradiometric map of the accessible fortress area, Halmyris

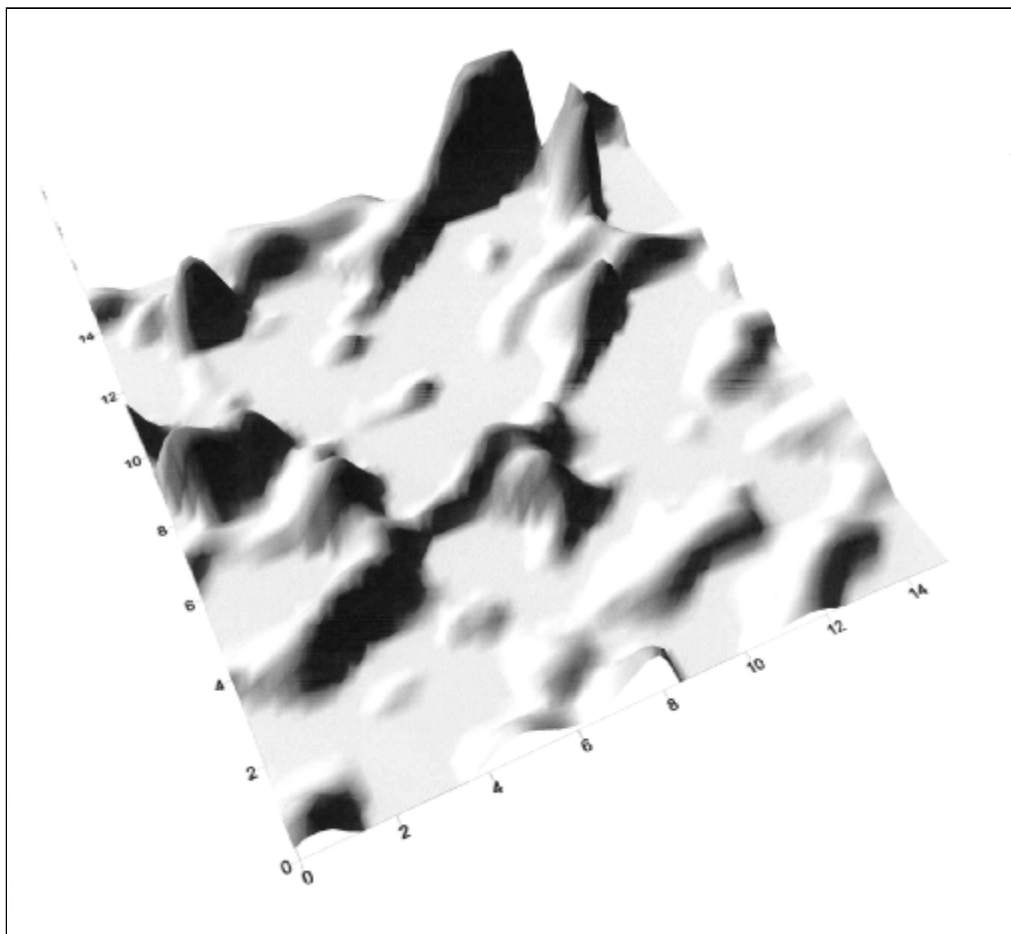


Fig. 5 - Gradiometric relief map of the possible chapel, Halmyris

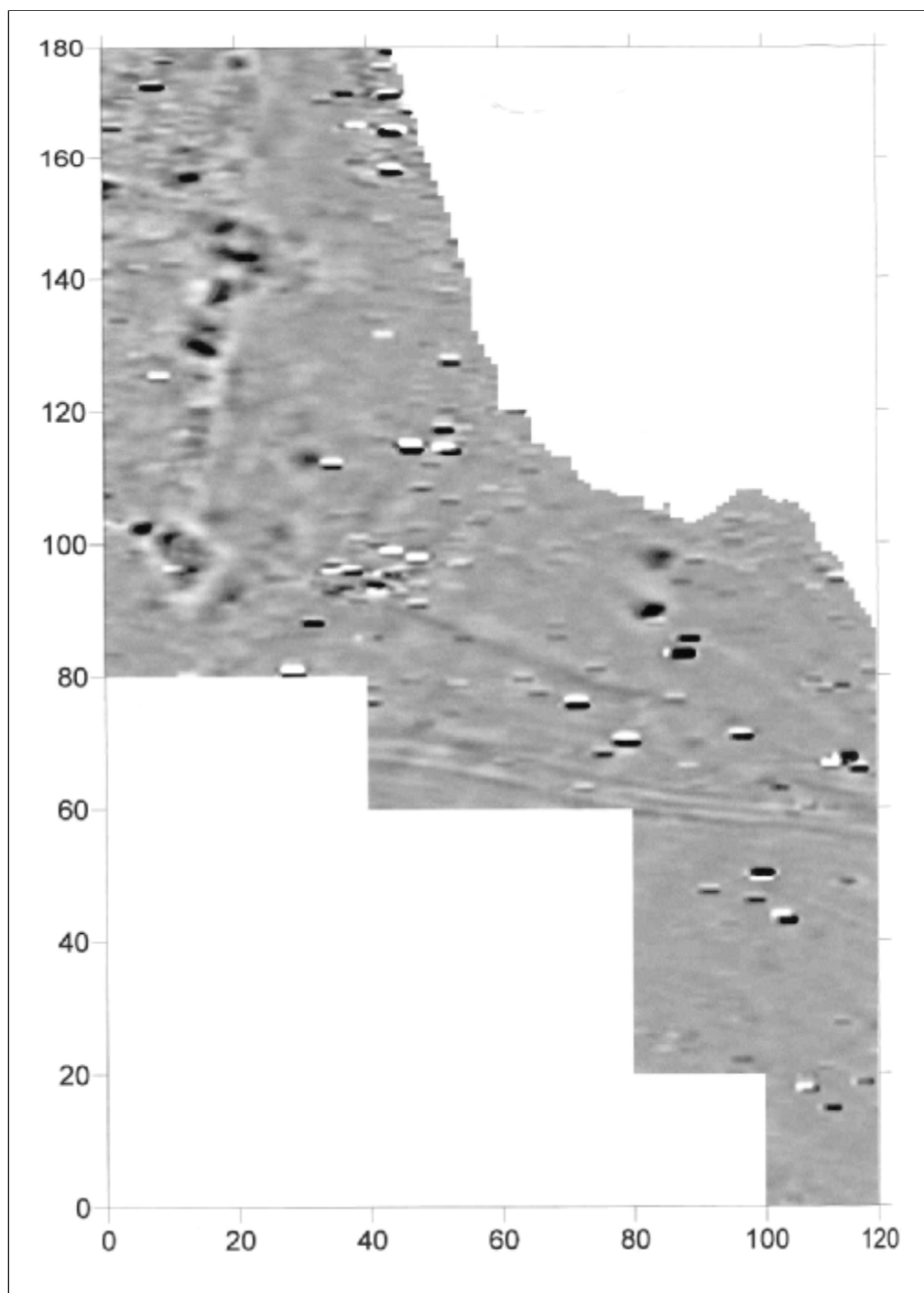


Fig. 6 - Gradiometric map of the accessible southern harbor area, Halmyris

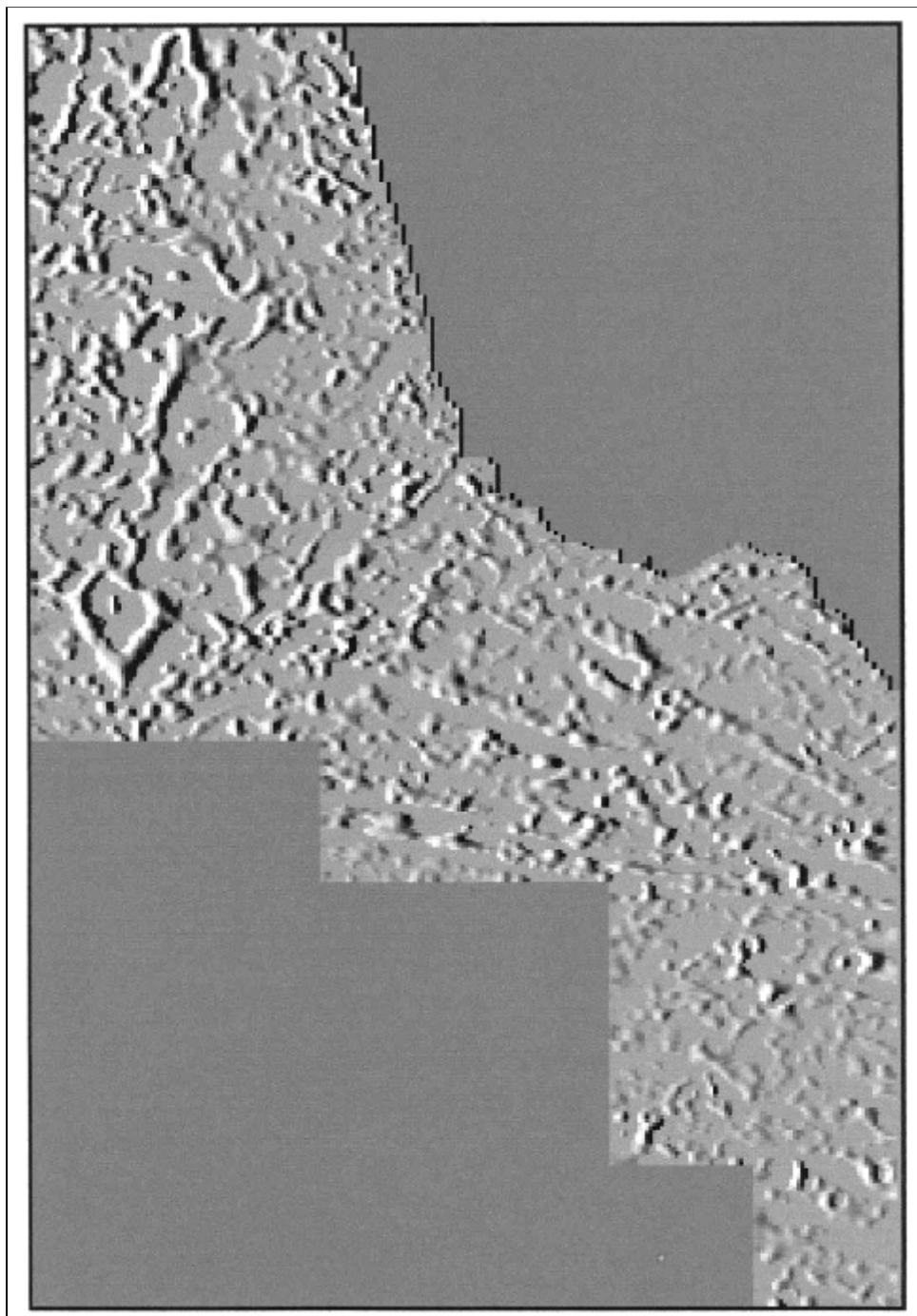


Fig. 7 - Gradiometric relief map of negative anomalies
in the southern harbor area, Halmyris

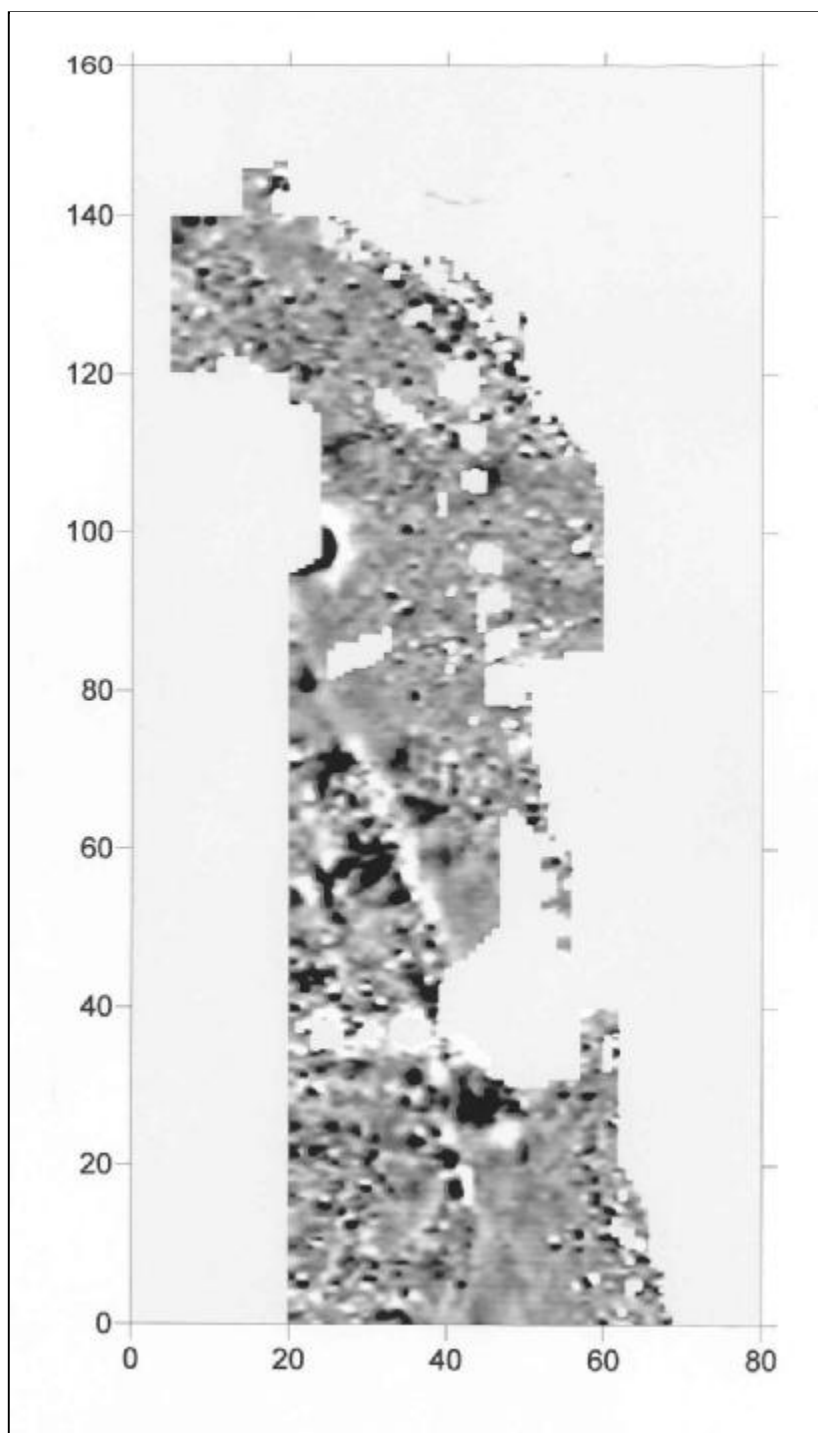


Fig 8 - Gradiometric map of the northern harbor area, Halmyris

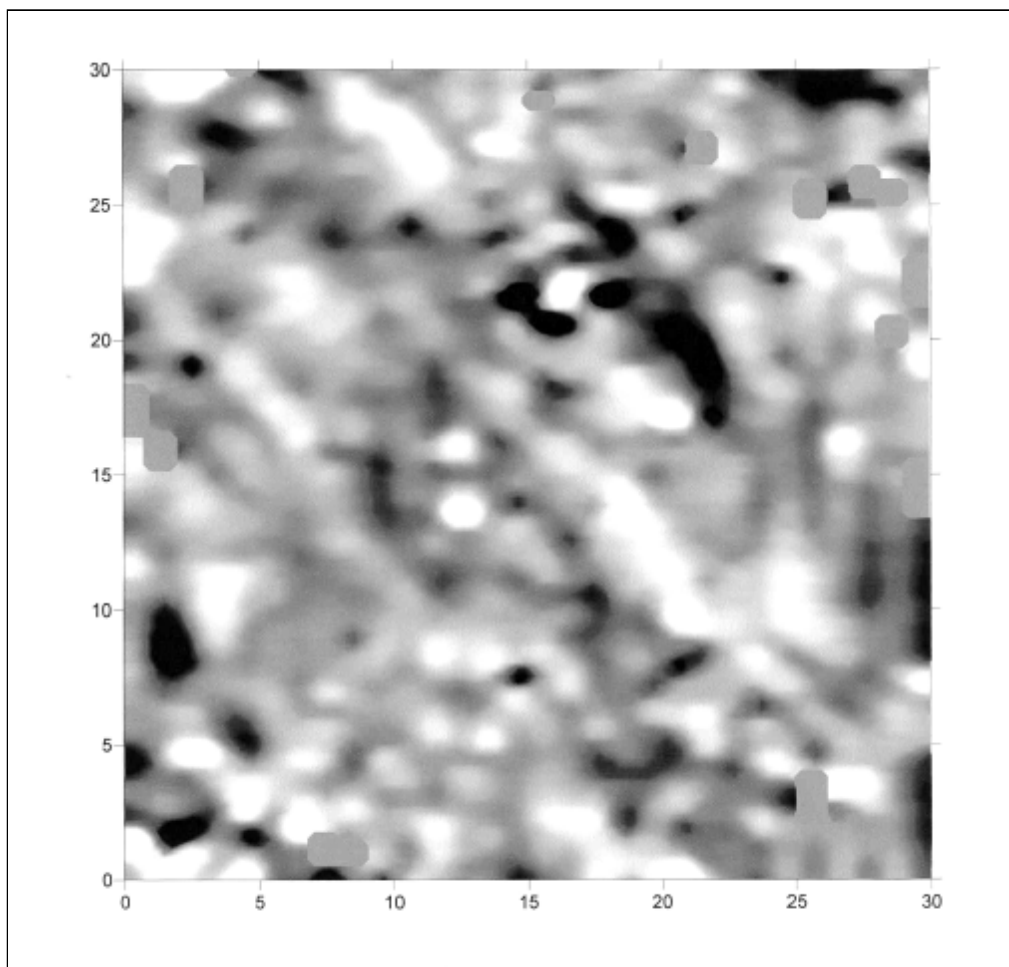


**Fig. 9 - Gradiometric map of Bronze Age tumulus,
Murighiol, Tulcea County, Romania**

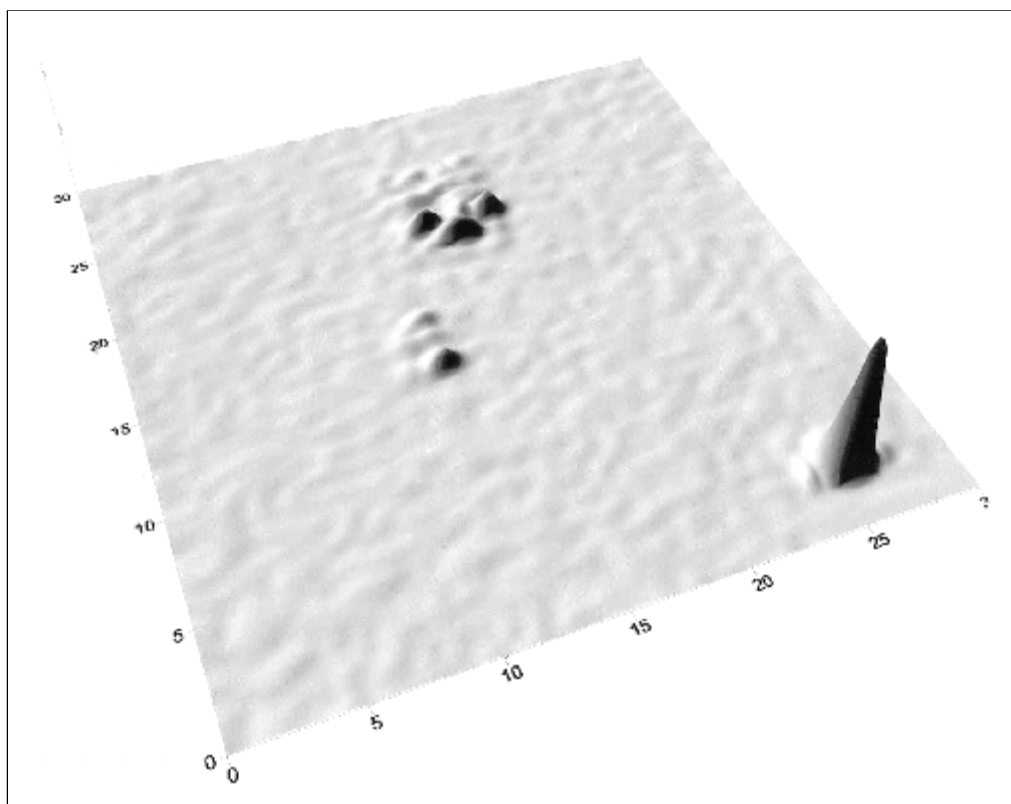


Fig. 10 - Edited relief map of absolute values of key archaeological features in the tumulus compared to a modern iron signal

DESCOPERIRI GETICE ÎN ZONA ADÂNCATA (COM. ALIMAN, JUD. CONSTANȚA)

Mihai IRIMIA

Cercetările efectuate cu intensitate sporită în ultimele decenii au dus la acumularea unui material documentar bogat, care a permis abordarea unor aspecte complexe ale civilizației getice din Dobrogea. Cu toate acestea, orice noi semnalări reușesc nu numai să completeze harta descoperirilor de acest tip, ci ridică, totodată probleme specifice, a căror rezolvare cere, la rândul ei, alte investigații.

În luna septembrie 1993 a fost semnalată¹ existența unor situri arheologice necunoscute specialiștilor, situate în sud-vestul Dobrogei, în zona localităților Adâncata și Floriile (com. Aliman, jud. Constanța). De asemenea, au fost oferite muzeului din Constanța mai multe materiale descoperite în perimetrul acestora².

În cadrul unei prime deplasări în zonă³ am constatat existența unei așezări getice fortificate – ADÂNCATA I. În luna aprilie 1997 am reluat cercetarea de suprafață în zonă⁴, identificând o așezare romană, o altă așezare getică – ADÂNCATA II -, și o așezare medievală. Tot cu acest prilej, din zona așezării ADÂNCATA I au fost recuperate alte fragmente ceramice, precum și materiale arheologice provenite dintr-un tumul aflat la marginea de nord a așezării, distrus în cea mai mare parte.

¹ De Radu Diaconu și Romeo Frățilă, pasionați căutători de antichități din Constanța. Din localitatea Adâncata provine o amforă șampilată de tipul Heracleea Pontică, considerată ca apărută într-un mormânt în vatra satului (cf. M. Irimia, Pontica, 16 (1983), p. 91-92); descoperirea unor așezări getice în zonă, cu un foarte bogat inventar amforic, pune sub semnul întrebării informațiile mai vechi privind proveniența ei.

² Unele ca donații, altele ca achiziții, de către aceiași descoperitori.

³ Pe 19 septembrie 1993, împreună cu colegul Gabriel Custurea.

⁴ Pe 30 aprilie 1997, împreună cu colegul Traian Cliante.

ADÂNCATA I

La circa 1,250 – 1,5 km sud-vest de ruinele fostului sat ADÂNCATA⁵ și la aproximativ 3 – 3,5 km est de localitatea FLORIILE (ambele aparținând com. Aliman), pe platoul nordic al dealului Dedibal, în punctul numit de localnici „Dealul Cișmelei”, se află o așezare getică, mărginită spre nord-vest și sud-est de un grup de trei, respectiv de doi tumuli. Așezarea, de mari dimensiuni, care a cunoscut – fără îndoială – mai multe faze de evoluție, are lungimea de circa 750 – 800 m pe direcția aproximativă NE – SV (60° – 240°) și lățimea de circa 200 – 250 m pe direcția NNE – SSV. Fortificația propriu-zisă, aflată în sectorul de V – SV al platoului, este de formă aproximativ patrulateră, cu laturile de circa 150 m. Era apărată, se pare, pe toate laturile, de un zid de piatră cu două rânduri de blocuri de parament și emplecton⁶. Demantelat în cursul secolelor trecute de localnici, ori alunecat în viroagele naturale cu pantele foarte abrupte, dinspre V-NV și S-SE (a căror existență a eliminat, probabil, necesitatea unor șanțuri de apărare în zonele respective), zidul apare în prezent mai ales sub forma unui val de piatră, cu înălțimea de 0,30 – 0,70 m.

În anumite sectoare se observă în teren blochete de calcar parțial finisate și mai ales emplectonul din piatră mărunță.

În zona accesibilă, fortificația getică era apărată de cel puțin un val (mai probabil două), care se păstrează pe o mică înălțime, cu șanțurile adiacente plasate la exterior. În absența cercetărilor nu putem preciza raporturile cronologice dintre val/valuri și incinta cu zidul perimetral.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

CERAMICA

A fost strânsă atât din zona fortificată a așezării, cât și din afara ei, de pe o suprafață relativ întinsă, către E – SE, ceea ce presupune extinderea locuirii cu mult în afara fortificației⁷.

Ceramica getică lucrată cu mâna.

- Fragment din partea superioară a unui vas-sac cu brâu alveolat; marginea teșită puțin spre interior. Brăul, triunghiular în profil, lipit pe corpul vasului, prezintă alveole largi. Pastă galbuie-cărămizie cu miezul negru; cioburi pisate și

⁵ Sat desființat la 29 octombrie 1977. Până la schimbarea numelor unor localități din Dobrogea, din anii 1923 și 1930, măsură luată la inițiativa lui Constantin Brătescu, satul s-a numit Polucci. Câteva referiri interesante la această localitate, relativ prosperă și populată în primele decenii ale secolului al XX-lea, inclusiv la existența aici a unui mare tumul (aflat „nu departe de cimitir”) și a apropierii de Dunăre, ne-a lăsat eruditul arhiepiscop Raymund Netzhammer, în articolul *Quer durch die südliche Dobrudscha, Vaterland, Luzern*, 1920 (tradus și publicat cu titlul *Arhiepiscopul Raymund Netzhammer: cu trăsura prin sudul Dobrogei*, de Mona Muscat, în Studii istorice dobrogene, Universitatea „Ovidius” Constanța, Facultatea de Istorie, coordonator prof. univ. dr. Valentin Ciorbea, Constanța, 2003, p. 302-304). La Raymund Netzhammer, *Bischof in Rumänien*, II, München, 1995, p. 834-837, unde jurnalul de călătorie prezintă succint vizita întreprinsă în satul Polucci, informația despre tumul nu apare.

⁶ Observații preliminare în teren, neverificate prin cercetări de specialitate.

⁷ Datorită distanțelor mari de incinta propriu-zisă la care au fost descoperite, e posibil ca unele fragmente ceramice să fi fost deplasate de pe locurile lor cu ocazia lucrărilor agricole, a împăduririlor și defrișărilor repetate din zonă.

nisip în compoziție. Inv. 43402/a. Fig. 3/6; 14/2.

- Fragment de vas-sac cu brâu alveolat, asemănător exemplarului anterior. Pastă cărămizie. Inv. 43402/b. Fig. 3/10; 14/3.

- Fragment de vas-sac cu buton aproape cilindric, lipit pe corp. Pastă cenușie-cărămizie. Inv. 43402/c. Fig. 3/9.

- Apucătoare plată de vas clopot. Pastă gălbuie la exterior, cu miezul negru. Inv. 43402/d. Fig. 3/3; 14/6.

- Fragment de vas-borcan ornamentat cu striuri paralele, orizontale, dispuse în registre. Pastă cărămizie, cu cioburi și nisip în compoziție; miezul cenușiu închis. Inv. 43402/e. Fig. 3/8; 14/5.

- Fragment de strachină cu suprafața lustruită. Pastă cenușie, cu cioburi pisate și nisip (inclusiv nisip cu bobul mare în compoziție. Buza lățită orizontal la exterior; umăr arcuit. Inv. 43402/f. Fig. 3/5.

- Ceașcă cu corpul tronconic, buza cu marginea dreaptă, foarte puțin rotunjită; fundul plat, puțin profilat. Toarta (lipsă) era prinsă de buză și deasupra fundului. Pastă cărămizie-cenușie. Urme negre-cenușii pe corp, spre fund, în partea opusă torții, datorate arderii secundare. Dimensiuni: înălțimea 6,5 cm; diametrul gurii 11,2 cm. Inv. 39200. Fig. 3/4; 14/1.

- Alte fragmente de mici dimensiuni de vase-sac sau vase-clopot (buze, pereți, funduri), torți de câni, fragmente de străchini etc.

Ceramica lucrată la roată.

- Fragment de fructieră (?) de mari dimensiuni cu buza lată, puțin arcuită și marginea rotunjită spre exterior. Pastă cenușie, cu nuanțe maronii-gălbui; suprafața lustruită. Miezul negru-cenușiu. Diametrul⁸: circa 42 cm. Inv. 43400/a. Fig. 6/1; 14/8.

- Fragment de crater (?) din care se păstrează buza lată, orizontală, cu marginea rotunjită și o parte din gâtul vasului, cu pereții foarte puțin oblici. Pastă cenușie în spărtură; angobă neagră pe ambele suprafețe. Diametrul gurii: circa 24 cm. Inv. 43399/a. Fig. 5/7.

- Buză de crater (?) cu marginea ruptă; prezintă două caneluri concentrice pe partea superioară a buzei (lată de circa 2 cm). Pastă cenușie; angobă neagră. Inv. 43400/b. Fig. 3/13.

- Fragment de *lékané* cu buza lată, orizontală și marginea rotunjită. Pe buză prezintă două caneluri înguste, concentrice. Pastă cenușie, cu nuanțe maronii. Diametrul gurii: circa 35 cm. Inv. 43400/c. Fig. 5/1.

- Fragment de castron cu buza trasă spre interior și îngroșată spre exterior. Marginea exterioară a buzei prezintă două caneluri succesive, orizontale; sub umăr se află o altă canelură orizontală. Pastă cărămizie, arsă incomplet. Diametrul gurii: circa 26 cm. Inv. 43403/a. Fig. 5/6; 15/11.

- Buză de castron (sau bol), cu marginea îngroșată și rotunjită. Pastă cenușie. Urme de angobă cenușie închisă la exterior. Suprafața interioară este bine lustruită. Diametrul: circa 19 cm. Inv. 43400/d. Fig. 6/8.

- Fragment din partea inferioară a unui castron (sau strachină) cu fundul inelar. Pastă cenușie, cu nuanțe mai deschise la interior și mai deschise la exterior.

⁸ Dimensiunile vaselor de la care s-au păstrat fragmente suficient de mari din buzele sau din fundurile acestora, au fost calculate cu o anumită aproximație.

Diametrul fundului: circa 8 cm. Inv. 43399/b. Fig. 6/9.

- Fragment din partea inferioară a unei străchini (sau castron) cu fundul inelar. Pastă cenușie-maronie în spărtură; angobă neagră pe ambele suprafețe și chiar urme de scurgere a acesteia la exterior. Diametrul fundului: circa 10 cm. Inv. 43399/c. Fig. 5/5.

- Fragment din partea inferioară a unui crater (?) sau castron (?) de mari dimensiuni, cu corpul bombat și fundul inelar, puțin îngroșat la exterior. Pastă cenușie. Vasul are o nuanță cenușie închisă la exterior. Lustruit, dar parțial corodat la exterior; interiorul nu este lustruit. Diametrul fundului: circa 14 cm. Inv. 43399/d. Fig. 5/4.

- Fragment din partea inferioară a unei străchini de mari dimensiuni, cu fundul inelar, rotunjit la exterior. Pastă cenușie-cărămizie, cu miezul cărămiziu-cenușiu; ardere inegală. Urme de lustru pe partea interioară. Diametrul bazei: circa 15 cm. Inv. 43399/e. Fig. 6/3.

- Fragment din partea inferioară a unei străchini, cu fundul inelar. Pastă cenușie, uniformă (miezul mai închis la culoare). Urme de lustru neuniform (ca o „rețea”) pe partea interioară, spre fund. Diametrul fundului: circa 8 cm. Inv. 43399/f. Fig. 5/2.

- Fragment din partea inferioară a unui castron (sau străchini) cu baza inelară. Pastă cenușie, cu nuanțe maronii. Prezintă la exterior urmele unei angobe cenușii-gălbui. Vasul a fost lustruit pe ambele suprafețe. Diametrul fundului: circa 10 cm.

- Fragment din partea inferioară a unei străchini cu fundul inelar. Pastă cenușie; angobă cenușie-închisă la exterior. Diametrul fundului: 9,5 cm. Inv. 43399/g. Fig. 6/7.

- Fragment din partea inferioară a unui crater (sau castron) de mari dimensiuni, cu fundul inelar. Pastă cenușie-gălbuie la exterior; angobă groasă, lustruită. Miezul, în spărtură, este cenușiu deschis. Diametrul fundului: circa 16 cm. Fig. 6/6.

- Fragment din partea inferioară a unei căni (?) cu fundul relativ înalt, inelar. Pe corp, deasupra fundului, prezintă o nervură orizontală, în relief. Pastă cenușie-deschisă, uniformă. Diametrul fundului: 5,5 cm. Inv. 43399/h. Fig. 6/5.

- Fragment de bol cu fundul inelar și marginea rotunjită. Pastă cărămizie; urme de angobă și lustru la exterior. Diametrul fundului: 4 cm. Inv. 43403/b. Fig. 3/11.

- Fragment din partea inferioară a unui castron (sau strachină?) de mari dimensiuni, cu fundul inelar. Pastă roșie-cărămizie, aspră, arsă inegal (în părțile mai groase miezul este cenușiu-deschis). Diametrul fundului: circa 11 cm. Inv. 43403/c. Fig. 5/3.

- Buză de *pithos* de mari dimensiuni cu secțiunea prismatică. Marginea lată, orizontală îngroșată mult la exterior. Pastă cărămizie, cu mult nisip în compoziție. Grosimea buzei la partea superioară 4,8 cm. Inv. 43403/d. Fig. 3/10; 15/13.

- Fragment de *pithos* (?) sau de castron (?) de mari dimensiuni, cu fundul inelar și pereții foarte groși. Pastă cenușie, fină; culoare mai închisă pe suprafața interioară. Diametrul fundului: circa 16 cm. Inv. 43399/i. Fig. 6/4.

- Fragment de vas de provizii (?) sau crater (?) cu buza îngroșată mult la

exterior, orizontală. Pastă cenușie, cu puține nuanțe cenușii-gălbui, lustruită la exterior. Inv. 43399/j. Fig. 3/12.

- Fragment de vas de provizii (?) sau crater (?) de mari dimensiuni, cu fundul profilat și baza concavă. Pastă cenușie, relativ uniformă. Diametrul fundului: circa 16 cm. Inv. 43399/k. Fig. 6/2.

- Fragment de *pithos* de mari dimensiuni, cu pasta cărămizie-maronie și mult nisip calcaros în compoziție. Grosimea peretelui 2,1 cm. Inv. 43403/e. Fig. 4/3; 15/12.

Ceramică grecească de lux.

S-au descoperit câteva fragmente foarte mici de căni, boluri, *kantharoi*, amforete și vase nedeterminate, cu pastă roșie, uneori cu firnis negru sau roșu. Tipurile de vase în cauză sunt specifice, în general, secolelor IV-III a. Chr.

Amfore greco-elenistice.

- Fragment din gâtul unei amfore de Chios, care aparține variantei târzii a tipului cu gâtul umflat, datat în secolul V a. Chr. (fig. 2/1). Nu prezintă semne sau urme de vopsea. Dimensiunile reduse ale fragmentului nu permit precizări detaliate. Inv. 43398/a. Tipologic, exemplarul aparține seriei evolutive stabilite de V. Grace⁹, fig. 44, Zeest, p. 74-78, pl. III, nr. 11 a-b¹⁰, Lazarov, tip V, varianta a doua¹¹.

- Picior de amforă de Chios, care aparține de asemenea variantei târzii a tipului timpuriu cu gâtul umflat, datat în secolul V a. Chr. (fig. 2/2; 15/1). Inv. 43395/a. Piciorul este rotunjit la bază și prezintă o concavitate în interior. Concavitatea este puțin adâncă și se lățește spre talpă, trăsătură ce caracterizează în general amforele cu gâtul umflat mai târzii, din al treilea sau din ultimul sfert al secolului V a. Chr.¹².

Cele două fragmente de amfore de tipul amintit au numeroase analogii la Histria, Tomis, Dionysopolis, Odessos, Apollonia¹³, în regiunile din nordul Mării Negre¹⁴ etc.

- Două picioare de amfore de Chios de tipul cu gâtul cilindric înalt, corp conic și piciorul în formă de manșon. Inv. 43395/b. (fig. 2/3; 15/3,4).

Aparțin tipului Zeest, pl. V/14 și Lazarov, tip D¹⁵. Descoperiri asemănătoare

⁹ V. Grace, *Amphoras and the ancient wine trade*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton – New Jersey, 1961.

¹⁰ I.B. Zeest, *Keramiceskaia tara Bospora*, MIA, 83 (1960).

¹¹ M. Lazarov, *Izvestiia*, Varna, 18 (33), 1982.

¹² I.B. Zeest, *op. cit.*, p. 74-75; I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V-III vv. do n. e.*, L., 1980, p. 16.

¹³ L. Buzoianu, *Pontica*, 24 (1991), p. 78, cu bibl.

¹⁴ I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 108-109, catalog nr. 10-12 (Elizavetovskoe); S.B. Ohotnikov, *Nijnee podnesrov'e v VI-V vv. do n. e.*, Kiev, 1990, *passim*; S. Ju. Monachov, in *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Colloque international organisé à Istanbul, 25-28 mai 1994 (Textes réunis par Yvon Garlan), Publications de l'Université de Provence, 1999, fig. 30/2-7; idem, *Greceskie amforâ v Pricernomor'e. Kompleksî keramiceskoi tarî VII-II vekov do n.e.*, Saratov, 1999, *passim*; S.Iu. Monahov, E.N. Abrosimov, *Navoe o starâh materialah iz hersonesskogo necropolia*, in *Anticinâi mir i arheologija*, Iz datel'stvo Saratovskogo Universiteta, 1993, p. 124-131, fig. 7-16 și 21-22.

¹⁵ M. Lazarov, *op. cit.*; idem, *Izvestiia*, Varna, 9 (24), 1973, p. 13-16, II, nr. 41-59.

s-au semnalat, printre altele, la Tomis¹⁶, Histria, Jurilovca¹⁷, Nicolae Bălcescu, Medgidia¹⁸, Topalu¹⁹, Ion Corvin²⁰, Sf. Gheorghe²¹, Grădiștea Dichiseni²² etc. Pe baza descoperirilor de la Elizavetovskaia ele se pot data în prima jumătate a secolului IV a. Chr.²³. Profil comparabil: Yves Grandjean, BCH, 116, 1992, p. 558, fig. 9, nr. 58-59, cu bibl., (sec. IV a. Chr.); S.Iu. Monahov, E.N. Abrosimov, în *Anticinâi mir i archeologiiia*, Izdatel'stvo Saratovskogo Universiteta, 1993, p. 124-126, pl. 3-5, nr. 7-16.

- Fragment de amforă de Thasos cu buză triunghiulară de tip „Pridik”. Este specific primelor trei sferturi ale secolului IV a. Chr. Inv. 43398/b. Fig. 2/10. Profil comparabil: Zeest, *op. cit.*, pag. 85-86, pl. IX, 20 z; Yves Grandjean, *op. cit.*, p. 557, fig. 7, nr. 47, 50, 51.

- Picior de amforă de Thasos care aparține tipului cu piciorul jos și ștrangulat spre bază. Inv. 43383/a. Fig. 2/6; 15/4. Partea inferioară a tălpii este ușor concavă. Profil comparabil: Yves Grandjean, *op. cit.*, p. 557, fig. 8, nr. 52 – exemplar datat după circa 340 a. Chr.

- Un picior de amforă de tipul pseudo-Thasos (?). Fig. 2/5; 15/7.

- Opt picioare de amfore de Thasos, care aparțin tipului biconic, cu picior cilindric înalt. Corespund tipului I Bon²⁴, respectiv 20 k și 20 Ț la Zeest²⁵. Reprezintă unul dintre cele mai răspândite tipuri. Profil comparabil: Yves Grandjean, *op. cit.*, p. 554-557, nr. 45, fig. 6/45; nr. 47, fig. 7/47; nr. 56 și fig. 8/56; exemplare date cel mai devreme după circa 340 a. Chr., dar mai ales din ultimul sfert al secolului IV a. Chr. Ele au circulat până spre mijlocul secolului III a. Chr., corespunzând, în mare, datărilor sugerate de cele mai multe ștampile. Inv. 43383/b-g. Fig. 2/11; 4/2; 7/4; 16/1-3.

- Două picioare de amfore de tipul Heraclea Pontică (?), cu nisip alburui în pastă. Inv. 43395/b-c. Un exemplar aparține unei amfore de mici dimensiuni. Dimensiunile reduse ale celor două piese nu permit încadrarea lor într-unul dintre tipurile stabilite de I. B. Brashinskii și a căror evoluție s-a desfășurat într-un interval cuprins între primul sfert al sec. al IV-lea – primul sfert al sec. al III-lea a. Chr.²⁶.

- Două picioare de amfore de tipul Mende. Inv. 43395/h. Fig. 2/4; 15/8-9. Corespunde tipului denumit inițial de I.B. Zeest „cu piciorul în formă de pahar”

¹⁶ L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 78-80.

¹⁷ V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 380-381 și fig. 70 – stânga (în continuare Canarache).

¹⁸ M. Irimia, Pontica, 6 (1973), p. 42 și pl. 20/3; 21/6.

¹⁹ M. Irimia, N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 15 (1982), p. 126-129 și nr. 1-3.

²⁰ M. Irimia, Pontica, 16 (1983), p. 114, nr. 1 și fig. 11/3.

²¹ V. Baumann, Peuce, 4 (1973-1975), p. 39-40 și pl. V/4.

²² Crișan Mușeteanu, N. Conovici, Apostol Atanasie, Dacia, NS, 22 (1978), p. 188 și fig. 5/11.

²³ I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 248-267.

²⁴ A.M. Bon et A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos*, 1957, p. 16-19 și fig. 3/2, 3 (în continuare Bon).

²⁵ I.B. Zeest, *op. cit.*, p. 83-85 și pl. IX.

²⁶ I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 22-25, pl. IV, nr. 58, 80, 99, 114; pl. V, nr. 118, 119, 123.

și datat în secolul IV – până la începutul secolului III a. Chr.²⁷. I.B. Brashinskii a localizat centrul de producție al acestui tip la Mende și a arătat că din punct de vedere cronologic subgrupele sesizate evoluează între cel de al treilea sfert al secolului al V-lea și sfârșitul primei jumătăți a secolului al IV-lea a. Chr. Exemplarele în discuție aparțin variantei târzii. Descoperiri asemănătoare s-au semnalat, între altele, la Agigea, Ion Corvin, Mihai Viteazu²⁸, Burgas (Sozopol)²⁹ etc.

- Picior de amforă de tip „pithoid” de Sinope cu pasta aspră și nisip – inclusiv alburii – în compoziție. Inv. 43395/j. Fig. 3/1; 15/10. I.B. Brashinskii a separat acest tip al amforelor de Sinope, care s-ar data nu mai târziu de prima jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.³⁰. El a pus apariția tipului în cauză pe seama influențelor tipului „pithoid” de amfore de Thasos, din a doua jumătate a secolului V a. Chr.³¹. Profil comparabil Yves Grandjean, *op. cit.*, p. 548-549, fig. 3, nr. 16-20, unde exemplarele prezentate (toate de Thasos) sunt datate post circa 420 a. Chr.

- Buză de amforă maronie roșcată de tipul Samos (?). Inv. 43398/c. Fig. 2/12. Profil asemănător la I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 15, pl. I/1, VII, nr. 1, unde se datează în al doilea sfert al secolului V a. Chr.

- Patru fragmente de torți și o buză de amforă de tipul pseudo-Cos, cu pastă alburie și nisip în compoziție. Inv. 43397/a. Fig. 2/9; 16/9.

- Două torți fragmentare de amforă de Rhodos, cu curbura lină și secțiunea aproape circulară; tip vechi, neșampilat, datat înainte de anul 240 a. Chr. Inv. 43397/b. Fig. 16/5, 6.

- Un picior de amforă de Rhodos, tipul vechi. Fig. 2/7; 15/5.

- Opt torți fragmentare neșampilate de amfore de Rhodos, dintre care șapte reprezintă partea lor superioară, cu curbura lină (corespunzătoare unui tip mai timpuriu) și doar una în unghi ascuțit (mai târzie).

Alte fragmente de amfore provin, de asemenea, de la exemplare de Chios, Thasos, Heracleea Pontică, Sinope, Rhodos, Pseudo-Cos etc., ori de la unele tipuri nedeterminate de amfore. Ele corespund, în general, aceluiași perioade ca și fragmentele individualizate amintite mai sus. Pe unele fragmente de gâturi sau torți thasiene, la îmbinarea dintre toartă și gât se observă urme de vopsea roșie.

²⁷ Idem, *Amfori Mendî*, in *Hudojestvennaia kultura i arheologiiia anticinogo mira*, Moskva, 1976, p. 67-74; idem, *Metodî issledovaniia anticinnoi trgovli*, Leningrad, 1984, pl. XIII-XIV; idem, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu...*, p. 20-21, pl. III, IV, IX, nr. 38, 39, 43, 46.

²⁸ M. Imiria, *Pontica*, 16 (1983), p. 92; 114-116; 128-129 și fig. 1/16; 9/5; 11/1, 4.

²⁹ M. Lazarov, *Izvestiia – Varna*, 9 (24), 1973, p. 30-31, nr. 156-158, pl. XV, XVI, unde sunt numite (după denumirea utilizată de I.B. Zeest, *op. cit.*, p. 88 și pl. X/23), „amfore cu piciorul în formă de pahar”.

³⁰ I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 25-26, pl. V, nr. 127, 130 (Sinope); p. 18-20, pl. III, nr. 31-32; VIII, nr. 31 (Thasos).

³¹ Ibidem.

Torți de amfore șampilate.

THASOS

Tipul vechi.

1. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (2,8 x 2 cm)³².

Inv. 39178. Fig. 11/1.

Θασί[·v] Β'α/τω/[v] Πυλά[δη(ς)] .

măciucă →

Bon, nr. 464. *Canarache*, nr. 146, cu lectura îmbunătățită de Avram³³, nr. 92.

Magistratul *Baton* face parte din grupa F, la *Garlan*, 1986³⁴, p. 233 (cu un alt producător). Datat la *Garlan*, 1986, p. 268, prin context, între 360-350 a. Chr., iar la *Avram*, tabel I, p. 52, tabel III, p. 58 și tabel VI, p. 64 și tabel X, p. 73, între 356-343 a. Chr.; după producătorul *Pylades* atelierul poate fi Molos³⁵. *Garlan*, 1999³⁶, grupa F₁, p. 209-212, nr. 570, întocmai (între anii 360-350 a. Chr.); *Lungu*, 1999³⁷, p. 73-75, și nr. 1, întocmai; *Lazarov*, 1999^{37 bis}, p. 197, cu alți producători.

2. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, fragmentară (2,2 x 2,3 cm). Inv. 39193. Fig. 11/2.

[...]ανε/ος .

pilos

[.]π[...]

Se poate presupune un eponim de tipul Ἀρίστοφάνης sau Τηλεφάνης, în genitiv. Pentru Ἀρίστοφάνης I, vezi *Garlan*, 1986, p. 244, grupa C; p. 259, nr. 1-3, cu alte simboluri; *Debidour*, 1986³⁸, p. 331, *Aristophanes I*, grupa a II-a (circa 335-325 a. Chr.). *Avram*, tabel I, p. 52, grupa G, între 342-328, nr. 127, cu alt simbol; *Garlan*, 1999, grupa G₂, p. 274-275, nr. 872-878, cu alte simboluri; eponim bine atestat la Thasos (între anul 347 – până în jurul anului 335 a.

³² În toate cazurile se vor da dimensiunile păstrate ale șampilei.

³³ *Avram* = Alexandru Avram, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, București – Paris, 1996.

³⁴ *Garlan*, 1986 = Yvon Garlan, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos, Recherches sur les amphores grecques*, Suppl. BCH 13 (1986), (éds. J.Y. Empereur, Y. Garlan), p. 201-276.

³⁵ Al. Avram, *op. cit.*, p. 28 și 95, nr. 92.

³⁶ *Garlan*, 1999 = Yvon Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos, I, Timbres protothasiens et thasiens anciens, Études Thasiennes*, XVIII, 1999.

³⁷ *Lungu*, 1999 = Vasilica Lungu, *Remarques sur la chronologie des timbres thasiens à propos d'une tombe du IV^e s.av.J.C.*, in *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Colloque international organisé à Istanbul, 25-28 mai 1994, textes réunis par Yvon Garlan, 1999, Publications de l'Université de Provence, p. 71-80.

^{37 bis} *Lazarov*, 1999 = Mihail Lazarov, *Les importations amphoriques thasiennes à Odessos*, in *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, p. 195-200.

³⁸ *Debidour*, 1986 = M. Debidour, *En classant les timbres thasiens*, *Recherches sur les amphores grecques*, Suppl. BCH 13 (1986) (éds. J.Y. Empereur, Y. Garlan), p. 311-334.

Chr.). Pentru Τηλεφάνης, vezi *Bon*, 1609-1614, cu alte simboluri; *Buzoianu*, 1982³⁹, p. 150, nr. 58-59, cu alte simboluri; *Garlan*, 1986, p. 244, grupa A; p. 249, fig. 35 m și n, p. 263-264, 268, cu alte simboluri; *Debidour*, 1986, p. 321, n. 79; p. 330, grupa I (circa 345-335 a. Chr.); *Avram*, tabel I, *Telephánes I*, grupa G (între circa 342-330 a. Chr.); *Telephánes II* (între circa 329-326 a. Chr.); nr. 191-196; 560-564, cu alte simboluri). În cazul de față, cu eponimul probabil la genitiv, ar putea fi *Telephánes II*. *Garlan*, 1999, grupa G₂, p. 283, nume curent la Thasos, care reappare ca eponim la începutul ștampilelor de tipul recent, sub forma ἐπὶ Τηλεφάνεος (*Telephánes II*); nr. 918-935, *Τηλεφάνης I*, cu alte simboluri (între circa 345-335 a. Chr.); *Lungu*, 1999, p. 75-76 și nr. 35, cu alt simbol (ἐπὶ Τηλεφάνεος), în afara cercului de pietre; eponim considerat printre primii care aparțin seriei recente de ștampile thasiene.

Tipul recent.

3. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, fragmentară (3 x 2 cm). Inv. 39552. Fig. 11/3.

Θασίων

vârf de lance (?)

[Δειν]ώπα[ς]?

Bon, nr. 560-589, cu diferite simboluri. *Garlan*, 1966⁴⁰, p. 625, 18, circa 325-310; *Garlan*, 1986, p. 244, grupa B; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.)⁴¹; *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Avram*, tabel I, p. 53-54; XI, nr. 331-334, cu diferite simboluri, între circa 310-295 a. Chr.; *Lazarov*, 1999, p. 199, cu alte simboluri.

4. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară (3,2 x 2,5 cm). Inv. 39180. Fig. 11/4. [Θασίων]

seceră

Ἰσόδικος

Bon, nr. 888; *Garlan*, 1986, p. 219, 245, grupa C; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Avram – Poenaru Bordea*⁴², 1988, nr. 9, cu alt simbol (circa 325-305 a. Chr.); *Getov*, 1995^{42 bis}, nr. 3 g-40 cu alte simboluri (325-310 a. Chr.); *Avram*, tabel I, p. 53; XI, nr. 300, cu același simbol, între circa 310-295 a. Chr.

³⁹ *Buzoianu*, 1982 = Livia Buzoianu, *Importul amforelor thasiene la Tomis în perioada elenistică*, Pontica, 15 (1982), p. 137-151.

⁴⁰ *Garlan*, 1966 = Y. Garlan, *Contribution à une étude stratigraphique de l'enceinte thasienne*, BCH, 90 (1966), p. 586-652.

⁴¹ *Poenaru Bordea*, 1986 = Gh. Poenaru Bordea, *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, Recherches sur les amphores grecques, Suppl. BCH 13 (1986) (éds. J.Y. Empereur, Y. Garlan), p. 335-331.

⁴² *Avram – Poenaru Bordea*, 1988 = Alexandru Avram și Gheorghe Poenaru Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia, NS, 32 (1988), p. 27-36.

^{42 bis} *Getov*, 1995 = Liudmil Getov, *Amfori i amforni peciati ot Kabile* (IV-II v. pr.n.e.), Sofia, 1995.

5. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (2,8 x 2 cm); legenda este dispusă pe laturile scurte ale șampilei. Inv. 39553. Fig. 7/5; 11/5.

[Θασίων]

aripă sau mână?

[K]λεοφῶ[v]



Bon, nr. 961-963, 982, cu alte simboluri, Kléophôn I; același simbol la *Bon*, 1154, cu numele Μενέδημος, unde însă simbolul este interpretat „coquillage (peigne)”; *Garlan*, 1986, p. 244, Κλεοφῶν I, grupa B; p. 245, Κλεοφῶν II, grupa C; p. 247, Κλεοφῶν III, grupa D.

În cazul de față este Kléophôn I. La *Debidour*, 1986, p. 331, Kléophôn I este atribuit grupei a II-a (circa 335-325 a. Chr.), în timp ce Kléophôn II aparține grupei a III-a (circa 325-310 a. Chr.), iar Kléophôn III primei jumătăți a secolului III a. Chr.; *Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, Kléophôn I, grupa a II-a (circa 335-325 a. Chr.) și Kléophôn II, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Getov*, 1995, nr. 49-61, Kléophôn I și II, cu diferite simboluri; *Avram*, tabel I, p. 53; gr. X (circa 316-311), Kléophôn I; grupa XI (circa 310-295), nr. 335-339; Kléophôn II; *Garlan*, 1999, tipul vechi, grupa E₁, p. 185-190, nr. 447-471, cu alte simboluri (între anii 365-360 a. Chr.) - Kléophôn I; *Lazarov*, 1999, Kléophôn I, p. 198, cu alte simboluri.

6. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (1,8 x 2,7 cm).

Inv. 39556. Fig. 4/9; 11/6.

Θα[σίων]

ciorchine →

Λεωμ[έδων]

Bon, nr. 1098, întocmai; *Gramatopol*, *Poenaru Bordea*⁴³, *Callatis*, nr. 121, cu același simbol; *Garlan*, 1986, p. 247, grupa D; *Debidour*, 1986, p. 333, prima jumătate a secolului III a. Chr.; *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 344, circa 270-260 a. Chr.; *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, nr. 54, întocmai (circa 270-260 a. Chr.); atelierul Molos; *Avram*, tabel I, p. 55; XVI, nr. 485, cu alt simbol, între circa 254-240 a. Chr.; tabel III, p. 60; tabel VIII, p. 71.

7. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (3,1 x 2,7 cm).

Inv. 39551. Fig. 11/7.

[Θασίων]

mână

←



Μενέδημο[ς]

Bon, nr. 1156, întocmai; *Garlan*, 1986, p. 245, grupa D; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Avram*, tabel I, p. 54; XII, nr. 347-353, cu alte simboluri, între circa 294-287 a. Chr.; tabel III, p. 59; tabel VI (Tomis), p. 66; tabel VII, p. 70 (Callatis); tabel X, p. 74; *Lazarov*, 1999, p. 200, cu alte

⁴³ *Gramatopol*, *Poenaru Bordea*, *Callatis* = Mihai Gramatopol, *Gh. Poenaru Bordea*, *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia, NS, 13 (1969), p. 127-282.

simboluri.

8. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (2,8 x 2,5 cm). Inv. 39555. Fig. 11/8.

Θασίω[v]

crater cu volute

Μενέδ[ημος]

Bon, nr. 1168; variantă de dispunere a simbolului; *Gramatopol*, *Poenaru*, *Callatis*, nr. 130, același simbol; *Garlan*, 1986, loc. cit.; *Debidour*, 1986, loc. cit.; *Gh. Poenaru Bordea*, loc. cit.; *Avram*, tabel I, p. 54; XII, nr. 352, același simbol, între circa 294-287 a. Chr.; *Lazarov*, 1999, p. 200, întocmai.

9. Toartă cu șampilă pătrată (2,2 x 2,2 cm).

Inv. 39179. Fig. 11/9.

[Θ]ασίωv

litera Δ

← —→
Πολυνείκης — ↑

Bon, nr. 1361, întocmai; *Gramatopol*, *Poenaru*, *Callatis*, nr. 137-138, cu alte litere ca simbol; *Garlan*, 1986, p. 245, grupa C; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 338-339, în ultima treime a secolului IV a. Chr.; împreună cu alți eponimi; p. 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, nr. 13 (circa 325-305 a. Chr.); *Getov*, 1995, nr. 70-76, cu alte litere ca simbol; *Avram*, 1996, tabel I, p. 54; XII, nr. 340-344, cu alte litere ca simbol, între circa 294-287 a. Chr.; *Lazarov*, 1999, p. 199, întocmai, dar și cu alte litere ca simbol.

10. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (2,8 x 1,8 cm).

Inv. 39192. Fig. 11/10.

[Θα]σίωv

scut cu umbo foarte proeminent. ↓

Πυθίωv

Sigma unghiular.

Bon, nr. 1447, apropiat ca simbol; *Gramatopol – Poenaru*, *Callatis*, nr. 148-178, cu alte simboluri; *Garlan*, 1986, p. 246, Πισίωv II, III, V, grupa C; Πιθίωv IV, grupa D.

În cazul de față eponimul este Πιθίωv IV. La *Debidour*, 1986, p. 332, *Pythiôn* IV este datat la începutul secolului al III-lea a. Chr.; *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 343-344, *Pythiôn* IV, ca și alți eponimi care apar pe șampilile cu sigma unghiular, între circa 300-270 a. Chr.; *Lungu*, 1994^{43 bis}, p. 143, nr. 17-21, cu alte simboluri; *Avram*, 1996, tabel I, p. 52, *Pythiôn* I, grupa G (VII, circa 343-330 a. Chr.), nr. 125-126; *Pythiôn* II (XII, circa 294-287 a. Chr.), nr. 345-346; *Pythiôn* III (XIII, circa 286-274 a. Chr.), nr. 416, simbol scut, văzut din față; nr. 414-415, 417-423, cu alte simboluri; *Pythiôn* IV (XIV, circa 273-267 a. Chr.), nr. 441,

^{43 bis} Lungu, 1994 = Vasilica Lungu, *Amfore șampilate din nordul Dobrogei, Pontica*, 27 (1994), p. 133-155.

asemănător, cu același simbol; nr. 442-446, cu alte simboluri; *Pythiôn V* (XIII, circa 286-274 a. Chr.), nr. 397-405, 591, cu alte simboluri; *Pythiôn VI* (XIV, circa 273-267), nr. 447, cu alt simbol.

11. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (3,8 x 3 cm), aproape complet ștearsă. Inv. 39194. Fig. 11/11.

[Πουλυάδης]

baghetă recurbată (?)

[Θασίων]

Bon, nr. 1392; *Garlan*, 1986, p. 247, grupa C; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, nr. 17, cu alt simbol (circa 305-290 a. Chr.); *Avram*, tabel I, p. 54; XIII, nr. 427, același simbol, între circa 286-274 a. Chr.

12. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, fragmentară (2 x 2,3 cm). Inv. 39558. S-a descoperit la circa 20-30 m sud-est de tumulul distrus, aflat în apropierea așezării⁴⁴; ar putea aparține fie așezării, fie tumulului. Fig. 11/12.

[Θασίων]

roată cu patru spițe

Θάσ[ων]

Bon, nr. 793, întocmai; *Garlan*, 1986, p. 244, grupa B; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Gh. Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, nr. 8, cu alt simbol (circa 325-305 a. Chr.); *Avram*, tabel I, p. 53; XI, nr. 315-317, cu alte simboluri (circa 310-295 a. Chr.); *Lazarov*, 1999, p. 198, *Thasôn I*, cu același simbol, dar și cu alte simboluri.

13. Toartă cu șampilă dreptunghiulară fragmentară (1,3 x 2,2 cm). Descoperită chiar în perimetrul fortificației. Inv. 39559. Fig. 12/13.

.....

[Θασί]ων



Etnicon, pe linia inferioară, scris retrograd. Pe latura scurtă se păstrează un üpsilon. Rest de simbol.

14. Toartă de amforă elenistică, dintr-un centru neidentificat, înrudit cu Thasos. Pastă cărămizie, cu mică în compoziție. La partea superioară prezintă un cerc incizat (cu diametrul de 1,4 cm). Inv. 39191. Fig. 12/14.

Cerc comparabil pe un exemplar de Thasos, la *Garlan*, 1985⁴⁵, p. 728 și fig 1/1; *Lungu*, 1992, p. 83, nr. 24^{45 bis}, șampilă anepigrafică

⁴⁴ Pentru tumul, vezi mai jos.

⁴⁵ *Garlan*, 1985 = Yvon Garlan, *Un remblai thasien du IV^e siècle avant notre ère*, BCH, 109 (1985), II, p. 727-747.

^{45 bis} *Lungu*, 1992 = Vasilica Lungu, *Circulația amforelor șampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica, 25 (1992), p. 69-97.

SINOPE

15. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, pe trei rânduri (5,3 x 2,3 cm). Inv. 39182. Fig. 12/15.

Βόρυς

ἄστ[υ]νόμου



cap cu barbă, la dreapta.

Ἀπολ[λωνίου]

Pridik, 1917⁴⁶, p. 87, nr. 513; *Popeea*⁴⁷, nr. 11, același producător; *Lazarov*, *Sinope*⁴⁸, p. 29, nr. 4; *Buzoianu*, *Cheluță Georgescu*⁴⁹, nr. 45 (lipsește astinomul, dar este sugerat ca fiind acesta de *Conovici*, *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1989⁵⁰, p. 111 și urm., nr. 7-8, cu alți producători; *Rădulescu*, *Bărbulescu*, *Buzoianu*, *Cheluță Georgescu*, 1988-1989⁵¹, nr. 169 (4), cu alt producător; *Avram*, *Conovici*, *Poenaru Bordea*⁵², 1990, p. 117, cu alți producători; *Conovici*, 1998⁵³, nr. 57-62, cu alți producători.

Producția amforelor în timpul lui *Borys I* (cărui îi aparține și exemplarul în discuție) este foarte abundentă, cu numeroase „dublări” de ștampile. Cu *Borys I* apare și producătorul Apollônios⁵⁴. Grupa a III-a (circa 310-285 a. Chr.)⁵⁵, subgrupa III d⁵⁶. În cadrul tipologiei propuse de *Garlan*, 2004, grupa a III-a după *Conovici*, 1998 a devenit grupa a IV-a⁵⁷; *Borys I* este atribuit, astfel, subgrupei IV C⁵⁸ (p. 82 și nr. 177-187, cu alți producători; simbolul realizat și poziționat diferit).

⁴⁶ *Pridik*, 1917 = E.M. Pridik, *Inventarnâi katalog kleim na amfornâh rucikah i gorlâškah i na cerepiťah Ermitajnogo sobraniia*, Petrograd, 1917.

⁴⁷ *Popeea* = Al. Popeea, *Câteva toarte de amfore ștampilate descoperite la Medgidia*, SCIV, 18 (1967), 4, p. 509-512.

⁴⁸ *Lazarov*, *Sinope* = M. Lazarov, *Sinope i zapodnopontiiskiat pazar*, *Izvestiia* – Varna, 14 (29) 1978, p. 11-66.

⁴⁹ *Buzoianu*, *Cheluță Georgescu* = Livia Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *Ștampile de amfore inedite de la Callatis*, Pontica, 16 (1983), p. 149-188.

⁵⁰ *Conovici*, *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1989 = Niculae Conovici, Alexandru Avram și Gh. Poenaru Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatia*, Dacia, NS, 33 (1989), p. 111-124.

⁵¹ *Rădulescu*, *Bărbulescu*, *Buzoianu*, *Cheluță Georgescu*, 1988-1989 = A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *Importuri amforice la Albești: Sinope*, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 23-90.

⁵² *Avram*, *Conovici*, *Poenaru Bordea*, 1990 = Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, *Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia, NS, 34 (1990), p. 111-128.

⁵³ *Conovici*, 1998 = Niculae Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, București – Paris, 1998.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 33-38.

⁵⁵ Referitor la cronologia amforelor ștampilate sinopeene, vezi *Conovici*, *Avram*; *Poenaru Bordea*, 1989, p. 11-117; N. Conovici, SCIVA, 40 (1989), 1, p. 29-44.

⁵⁶ *Conovici*, 1998, p. 35, 38.

⁵⁷ *Garlan*, 2004 = Yvon Garlan (avec la collaboration de Hikmet Kara), *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalog*, Corpus International des Timbres Amphoriques, 10, Institut Français d'Études Anatoliennes, Georges Dumezil, Paris, 2004.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 81-82 și n. 358.

Pentru producător, vezi *Garlan, 2004*, p. 54-55 (F15), *Apollônios I* care activează și în timpul astynomului *Borys I*; nr. 235, 252, 631 cu alți astynomi.

16. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, pe două rânduri (6,7 x 2 cm). Simbolul dispus în stânga legendei. Inv. 39181. Fig. 12/16.

torță ↑ Πασιχάρους ἀστν
νόμου Ἀττείου

Pridik, 1917, p. 80, nr. 369-372; p. 95, nr. 689-696, în diverse combinații; aceeași dispunere și simbol *torță*, cu alți producători. *Lazarov, Sinope*, p. 32, nr. 12, cu alt producător. *Gramatopol, Poenaru Bordea, 1969*, nr. 628 cu alt producător; *Conovici, Avram, Poenaru Bordea, 1989*, nr. 9, cu alt simbol și alt producător; *Avram, Conovici, Poenaru Bordea, 1989*, p. 117, grupa a III-a (două exemplare, cu alți producători); *Conovici, 1998*, p. 35, 38 și nr. 54, 55-56, cu același simbol, dispus în dreapta legendei și alți producători (*Pithès; Stéphanos*). În timpul lui *Pasicharès*, același simbol mai apare și cu alți producători, ca *Gérôn, Glaukias, Hékataios, Hèphaistios, Neumenios și Philokratès*⁵⁹. *Pasichares I*; grupa a III-a (circa 310-285 a. Chr.), subgrupa III C; astinomul este anterior lui *Boris I*, aparținând primului deceniu al secolului III a. Chr.⁶⁰ *Garlan, 2004*, grupa a IV-a, *Pasicharès I*, subgrupa IV B, p. 81-82; *Pasicharès I b* (cu torța), p. 87, 143-145 și nr. 161-164, cu alți producători. Pentru producător, *Garlan, 2004*, p. 54-55 (F15), *Attis II*, care activează și în timpul lui *Pasicharès I b*, precum și cu alți astynomi.

17. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, pe trei rânduri (5,8 x 2,1 cm). Inv. 39195. Fig. 12/17.

ἀστ[υνό]μου
Αἰσ[χίν]ου ↓ ciorchine
Ψάμμης

*Škorpil, 1904*⁶¹, p. 20, nr. 7, întocmai (la Pantikapaion); *Gramatopol, Poenaru, 1969*, nr. 342-347; 349-352; 354-358; 362-365; 367-369; 371-372, 660, cu producători diferiți și simbol asemănător ori diferit (grupa a IV-a; Αἰσχίνης IV); *Buzoianu, Cheluță Georgescu, nr. 46*, cu două simboluri – vas globular și ciorchine; nr. 48, cu același simbol și producător diferit; *Bounegru, Chiriace*⁶², nr. 5, cu același simbol și producător diferit; *Avram, 1988*⁶³, nr. 41-42, cu același simbol și producător diferit; *Conovici, 1989*, p. 40, Αἰσχίνης II (ὁ Ἰππος), cu „ciorchine”, situat pe locul 13 în lista cronologică a astynomilor din grupa a IV-a (circa 282-260 a. Chr.); *Conovici, Avram, Poenaru Bordea, 1989*,

⁵⁹ *Conovici, 1998*, p. 37.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 37-38.

⁶¹ *Škorpil, 1904* = V.V. Škorpil, *Keramičeskija nadpisi, pribor'jatennyja kerčeskim muzeem drevnostej v 1901 i 1902 godah*, *Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii (IAK)*, 11, 1904, p. 19-166.

⁶² *Bounegru, Chiriace* = O. Bounegru, C. Chiriace, *Câteva descoperiri izolate de la Callatis, Pontica*, 14 (1981), p. 249-254.

⁶³ *Avram, 1988* = Alexandru Avram, *Amfore și figle ștampilate din colecția „Dr. Horia Slobozianu”*, *SCIVA*, 39 (1988), 3, p. 287-313.

tabel I și nr. 46-55, cu același simbol și producători diferiți (aici *Aischinès Iphios* = *Aischines II*); grupa a IV-a (circa 284-262 a. Chr.); *Avram, Conovici, Poenaru Bordea*, 1990, p. 118 și tabel I, grupa a IV-a, asynomul nr. 94 - *Aischinès IV Iphios*; *Lungu*, 1994, p. 144-145, nr. 34-35, cu alți producători; *Conovici*, 1998, p. 38-39, grupa a IV-a (magistratul nr. 87, *Aischinès 4 Iphios*); nr. 190-208, cu același simbol și producători diferiți. *Garlan*, 2004, grupa a V-a, subgrupa V C, *Aischinès 5 (Iphios)*, cu simbol ciorchine, p. 82-83, 177-179 și nr. 299-305, cu alți producători. Pentru producător, *Garlan*, 2004, grupele V-VI, p. 173, nr. 281, cu alt astynom și simbol; *Psammis* și-a început activitatea pe la mijlocul grupei a V-a și a continuat-o la începutul grupei a VI-a.

18. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară pe trei rânduri, căreia îi lipsește partea dreaptă (2,5 x 2,8 cm). Legenda scrisă retrograd. Inv. 39557.

[Πύθης]?

[ἀστυνό]μου simbolul

[Αἰσχίνο]υ? rupt

Lectură nesigură. După scris, aparține cu certitudine grupei a IV-a (conform tipologiei lui N. Conovici). În cazul reconstituirii corecte a numelui astynomului, nu se poate stabili căruia dintre cei doi magistrați omonimi ai grupei a IV-a (Αἰσχίνης III sau IV) îi aparține ștampila⁶⁴. La *Garlan*, 2004, p. 112 și nr. 37-38, 77-78 și n. 345, ștampilele cu scriere retrogradă sunt atribuite astynomului *Aischinès 2*, încadrat grupei a II-a; din aceeași grupă face parte și *Aischinès 3*, p. 117, nr. 58-59. *Aischinès 4* la *Garlan*, 2004, p. 82-83, grupa V, subgrupa V a și p. 155-156, nr. 205-211; pentru *Aischinès 5*, mai sus, la nr. 17. *Pythès I* și II, în cazul reconstituirii corecte a numelui producătorului, la *Conovici*, 1999⁶⁵, p. 55-57; ei au activat în grupele III, IV și V, în timpul mai multor astynomi (inclusiv *Aischinos 3*). La *Garlan*, 2004, p. 73, F66, *Pythès I*, în grupele IV-V și *Pythès II*, în grupa a VI-a.

19. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, fragmentară, pe trei rânduri (4 x 2 cm). Inv. 39183. Fig. 12/19.

[Πρ]ῶτος

[ἀσ]τυνόμου ↑ kantharos.

Διονυσίου

Astynom reprezentat într-un număr relativ mare în spațiul vest-pontic, cu diferiți producători și același simbol. *Tafrali*, 1930⁶⁶, 5, întocmai; *Lazarov, Sinope*, p. 39, nr. 12; *Gramatopol, Poenaru Bordea*, 1969, nr. 448-450; 452-455; 458-462, cu același simbol și producători diferiți; *Conovici, Avram, Poenaru Bordea*, 1989, grupa a IV-a (circa 284-262 a. Chr.), nr. 29-33, Διονύσιος II (ó

⁶⁴ Tip de ștampilă necunoscut lui Nicolae Conovici, care a văzut piesa și a propus lectura de mai sus.

⁶⁵ *Conovici*, 1999 = N. Conovici, *Un astynome sinopéen mal connu: Dèmètrios I*, in *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Istanbul, 25-28 mai 1994, textes réunis par Yvon Garlan, 1999, Publications de l'Université de Provence, p. 49-70.

⁶⁶ *Tafrali*, 1930 = O. Tafrali, *AArh*, 2 (1930), 4, p. 29-32.

Ἀπολλοδώρου), cu același simbol și producători diferiți; *Conovici*, 1989, p. 40, simbolul „kantharos” apare la Διονύσιος II (ὁ Ἀπολλοδώρου) situat pe locul 10 în lista cronologică a astynomilor din grupa a IV-a; *Avram, Conovici, Poenaru Bordea*, 1990, p. 118 și tabel I, grupa a IV-a, astynomul nr. 90; *Conovici*, 1998, p. 38-39, grupa a IV-a, magistratul nr. 79, *Dionysios 3 (Apollodôrou)* cu acest simbol; nr. 113-121, cu același simbol și producători diferiți. La *Garlan*, 2004, *Dionysios 3 Apollodôrou*, grupa V, subgrupa V A, p. 82-83, 166-167, nr. 256 întocmai; nr. 252-255, 257, cu același simbol și alți producători; *Dionysios 4 Demetriou*, tot în grupa V, subgrupa A, p. 83-83, 167-168 și nr. 258-260, cu alt producător și alt simbol; producătorii *Prôtos I, II* (și *III?*), p. 73, F65, grupele IV-VI, nr. 256, întocmai; nr. 297, 355, 450, cu alți astynomi și alte simboluri.

20. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară pe patru rânduri (5 x 2 cm). Inv. 39184. Fig. 12/20.

ἄστυ[νόμου]

[Αἰσχρί]ωνος τοῦ ↓ măciucă.

[Ἀρτεμιδῶ]ρου

[Στέ]φαν[ος]

Astynom bine cunoscut în spațiul vest-pontic, cu diferiți producători și diferite simboluri.

Škorpil, 1904, p. 21, nr. 10, cu același producător; lipsește simbolul (la *Pantikapaion*); *Canarache*, nr. 247, fără simbol, cu alt producător; *Gramatopol, Poenaru Bordea*, 1969, nr. 1126, 1277, cu alte simboluri și alți producători; *Buzoianu*, 1981⁶⁷, nr. 53, cu alt simbol; producătorul lipsește; *Conovici, Avram, Poenaru Bordea*, grupele V-VI (circa 261-183 a. Chr.), nr. 184; simbol dispărut; alt producător; *Avram, Conovici, Poenaru Bordea*, 1990, p. 120, 124 și tabel I, grupa V b magistratul nr. 138 (*Aischriôn I Artemidôrou*), cu alt producător; *Conovici, Irimia*⁶⁸, 1991, nr. 210, cu alt simbol și alt producător; *Conovici*, 1998, p. 45, 49, la sfârșitul primului pachet al subgrupeii V d, magistratul nr. 136, cu mai multe simboluri, inclusiv „măciuca”; nr. 568-569, cu simbol neimprimat; nr. 570, cu alt simbol; alți producători. La *Garlan*, 2004, *Aischriôn Artemidorou* în grupa VI, subgrupa VI D, p. 83-85, tabel VI, p. 98, nr. 135-144, p. 233, nr. 541, cu același simbol, dar altfel poziționat și alt producător; nr. 542-548, cu alte simboluri și alți producători. *Stéphanos*, al cărui nume ca producător se menține o perioadă îndelungată, până la sfârșitul grupei a VI-a, desemnează cel puțin trei omonimi, imposibil de a fi diferențiați. Este atestat sub 54 de astynomi, între care și *Aischriôn Artemidôrou* (*Garlan*, 2004, F 38, p. 64-65).

21. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară fragmentară pe patru rânduri, căreia

⁶⁷ *Buzoianu*, 1981 = Livia Buzoianu, *Considerații asupra ștampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic, Pontica*, 14 (1981), p. 133-152.

⁶⁸ *Conovici, Irimia* = Niculae Conovici, Mihai Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (com. d'Oltina, dép. de Constantza), Dacia*, NS, 35 (1991), p. 139-175.

îi lipsesc ambele părți laterale (2,8 x 2,7 cm). Inv. 39199. Fig. 12/21.

[ἀστυν]όμου

[Ἰοβᾶκ]χου τοῦ simbol rupt

[Μολ]παγόρου (probabil proră)

[Ἡφαί]στιος

Astinomul este relativ puțin reprezentat în spațiul vest-pontic.

Canarache, nr. 417, incomplet; *Conovici, Avram, Poenaru Bordea*, 1989, p. 122, grupele V-VI (circa 261-183 a. Chr.), nr. 205, cu alt producător; *Avram, Conovici, Poenaru Bordea*, 1990, p. 120, și tabel I, grupa V a, magistrat nr. 115; *Conovici, Irimia*, 1991, nr. 113-115, cu alți producători; *Conovici*, 1998, p. 42, 48, grupa V, subgrupa V b; nr. 420, întocmai, cu producătorul necunoscut. *Garlan*, 2004, grupa a VI-a, subgrupa VI B, p. 84 și 197, nr. 382-384 (*Iobacchos Molpagorou*), cu alți producători și simbol proră. Pentru producător, *Garlan*, 2004, p. 50-51 (F 10-11), *Hèphaistios I (Theudôrou)* și *Hèphaistios II (Poseidônou)*, care activează în timpul mai multor astynomi din grupele II-VI, fără a se putea separa între ei. Pe ștampila în discuție producătorul *Hèphaistios* (fără a putea stabili care anume) este atestat pentru prima dată ca activând și în timpul astynomului *Iobacchos Molpagorou*.

22. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară fragmentară, pe patru rânduri (4,8 x 2,5 cm). Inv. 39185. Fig. 12/22.

[ἀ]στυνόμου

[Ζ]ήνιος τοῦ ↑ trofee

[Α]πολλόδωρου

[Α]τώτης

Astynom bogat reprezentat în spațiul vest-pontic, cu diferiți producători. *Canarache*, nr. 266-268, asemănător, cu producători diferiți; *Gramatopol, Poenaru Bordea*, 1969, nr. 582, 11, 31, asemănător, cu producători diferiți; *Lazarov*, 1978, p. 49-50, nr. 9; *Buzoianu*, 1981, p. 147, nr. 54-58, asemănător, cu alți producători; *Buzoianu, Cheluță Georgescu*, 1983, p. 179, nr. 74, asemănător, cu producător diferit; *Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță Georgescu*, 1988-1989, nr. 252 (87), 253 (88), 254 (89), asemănător cu alți producători; *Avram*, 1988, nr. 108, asemănător, cu alt producător; *Conovici, Avram, Poenaru*, 1989, p. 122, grupele V-VI (circa 261-183 a. Chr.), nr. 201, asemănător, cu alt producător; *Avram, Conovici, Poenaru Bordea*, 1990, p. 120 și tabel I, grupa V a, magistrat nr. 116 (*Zènis Apollôdorou*), cu alți producători; *Conovici, Irimia*, 1991, nr. 116-122, asemănător, cu alți producători; *Conovici*, 1998, p. 42, 48, subgrupa V b; magistratul nr. 106; nr. 421-430, cu același simbol și producători diferiți sau rupți; mulți dintre producători sunt atestați și cu unii astynomi din grupa a IV-a. *Conovici*, 1998, p. 43, 48, nr. 421-430, grupa V, subgrupa V b; nr. 421-430, cu alți producători. La *Garlan*, 2004, *Zènis Apollôdorou*, cu același simbol și producători diferiți, grupa a VI-a, subgrupa VI B, p. 84, 189-191, nr. 350-355. Pentru producător, *Garlan*, 2004, p. 61 (F 28), grupa a VI-a, *Atôtès Mètrodôrou*, atestat în timpul mai multor astynomi, inclusiv al lui *Zènis Apollôdorou*.

RHODOS

23. Fragment de gât de amforă, cu o toartă; șampilă dreptunghiulară dispusă pe trei rânduri, (4 x 2 cm). Inv. 39188. Fig. 13/23.

ἐπὶ Αἰνῆσι

δά[μ]ου

Ῥακινθίου

Ainesidamos II, grupa a III-a. Grace, 1952⁶⁹, p. 528 (*Ainesidamos* II); Canarache, nr. 538, fără lună; Lazarov, *Rhodos*⁷⁰, p. 23, *Ainesidamos* I (331-275 a. Chr.) și *Ainesidamos* II (220-180 a. Chr.); Grace, 1974⁷¹, *Ainesidamos* I, perioada I c (între 269-240 a. Chr.); *Ainesidamos* II, perioada III c (între 193-188); Šelov, *Tanaïs*⁷², p. 31, nr. 9, cu altă lună (unde datează primul eponim la sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr., iar pe al doilea, pe baza complexului de la Pergam, între 220-180 a. Chr.); Buzoianu, 1980⁷³, p. 130, nr. 4-9 (tipologii diverse); Buzoianu, *Cheluță Georgescu*, 1983, p. 164, nr. 18; Sztetyllo, 1976⁷⁴, grupa II (220-180 a. Chr.), nr. 27-31, cu alte luni; Buzoianu, 1992, p. 114, 116, 144, despre *Ainesidamos* I, perioada ștampilelor circulare cu buton, anterioare anului 240 a. Chr. și p. 147, nr. 291-296, *Ainesidamos* II, grupa a III-a; Lungu, 1990⁷⁵, p. 211, 216, *Ainesidamos* II în anul 192 a. Chr.; Getov, 1995, p. 47-48, nr. 96, *Ainesidamos* II (240-175 a. Chr.); Börker, Burow, 1998⁷⁶, p. 20, nr. 57, întocmai; nr. 42-56 (tipologii diverse); p. 80, nr. 30-33 (perioada a III-a, între 205-175 a. Chr.); Finkielsztejn, 2001⁷⁷, p. 188, tabel 17, *Ainesidamos* I, perioada I c (circa anul 245 a. Chr.); p. 121-122, *Ainesidamos* II, eponim asociat cu producătorii *Amintas* și *Bromios*; p. 192, tabel 19, perioada III c (circa 179-177 a. Chr.).

24. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, pe două rânduri (3,7 x 1,5 cm). Inv. 39187. Fig. 13/24.

Βαδρομί[ο](v) stea cu

Ἀριστείδ(α) opt raze.

⁶⁹ Grace, 1952 = V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Delos*, BCH, 76 (1952), p. 514-540.

⁷⁰ Lazarov, *Rhodos* = M. Lazarov, *Târgovskite vrăzki na Rodos sās zapodno-pontiiskite gradove prez elinisticites kata epoha*, Izvestiia – Varna, 13 (28), 1977, p. 1-48.

⁷¹ Grace, 1974 = V. Grace, *Revision in Early Hellenistic Chronology*, Ath.Mitteilungen, 89 (1974), p. 193-200 (n.v.).

⁷² Šelov, *Tanaïs* = D.B. Šelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-I vekov do n.e.*, Moskva, 1975.

⁷³ Buzoianu, 1980 = Livia Buzoianu, *Ștampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic, Pontica*, 13 (1980), p. 119-139.

⁷⁴ Sztetyllo, 1976 = Zofia Sztetyllo, *Les timbres céramiques (1965-1973)*, Nea Paphos I, Varsovie, 1976.

⁷⁵ Lungu, 1990 = Vasilica Lungu, *Nouvelles données concernant la chronologie des amphores rhodiennes de la fin du III^e siècle ou début du II^e siècle av.J.C.*, Dacia, NS, 34 (1990), p. 209-217.

⁷⁶ Börker, Burow, 1998 = Chr. Börker, J. Burow, *Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon*, Berlin – New York, 1998.

⁷⁷ Finkielsztejn, 2001 = G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av.J.-C. environ*, BAR 990, 2001.

Cu epsilon și sigma lunar; șampilă de producător. *Pridik*, 1917, p. 23, nr. 512-515, aceeași dispunere, cu alte luni; *Canarache*, nr. 547, fără simbol; dispunere diferită și altă lună; *Gramatopol*, *Poenaru Bordea*, 1969, nr. 708-709, aceeași dispunere, cu același simbol și alte luni; *Grace*, *Savvatianou*, 1970⁷⁸, p. 291; *Șelov*, *Tanais*, p. 37-39, nr. 40-44, cu dispunere diferită și discuție asupra eponimilor Aristeidas I și II; *Grace*, 1985⁷⁹, eponimul Aristeidas II datat între circa 182-176 a. Chr.; *Buzoianu*, 1980, astynom, p. 131, nr. 12, circulară, cu floare de rodie; *Lungu*, 1990, p. 213, 216, nr. 2 b, cu epsilon și sigma lunar, același simbol, aceeași dispunere și altă lună; prin asociere, s-ar data în anul 195 a. Chr.; *Buzoianu*, 1992, p. 147, nr. 300, Aristeidas II, producător, între 182-176 a. Chr.; *Börker*, *Burow*, 1998, eponim, p. 22, nr. 80-90 cu dispuneri diferite și alte luni; conform autorilor, acest *Aristeidas* trebuie diferențiat de un eponim omonim din perioada a III-a, putând fi datat în perioada a II-a; p. 83, nr. 81-83, producător, cu același simbol, aceeași dispunere și alte luni; se precizează că la scrierea numelor producătorului *Aristeidas*, dintre ultimele patru litere pot lipsi aleatoriu o literă sau chiar ultimele două împreună (la șampilă noastră lipsește litera α); perioada II-III; *Finkielsztejn*, 2001, eponimul *Aristeidas I*, p. 76, 99, 190, 191 – tabelul 18, perioada II, a, secolul III a. Chr.; eponimul *Aristeidas II*, p. 192; tabelul 19, perioada III, e (circa 168-166 a. Chr.); *Aristeidas III*, p. 195, tabelul 21 (circa 111 a. Chr.).

25. Fragment de gât de amforă, cu o toartă; șampilă dreptunghiulară, pe un rând (4,6 x 1,4 cm). Diametrul gurii la exterior: circa 10 cm. Inv. 39189. Fig. 4/1.

[Λίvou ? ciorchine.

Șampilă de producător.

Pridik, 1917, p. 29, nr. 709, întocmai; nr. 708, 710, cu alte simboluri; *Șelov*, 1975, nr. 392-397, întocmai; a activat cu eponimul *Nikasagoras I* la sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr.; *Grace*, 1985, p. 8-9 și 45:2a, *Nikasagoras I*, circa 185 a. Chr.; *Buzoianu*, 1992, p. 50, nr. 356; *Börker*, *Burow*, 1998, p. 94, nr. 256, întocmai; asocierea cu eponimul *Nikasagoras I* (în jur de 188 a. Chr.) face posibilă datarea sa în perioada a III-a târzie; în legătură cu *Nikasagoras I*, vezi p. 95-96, nr. 287-291; de asemenea, mai jos, nr. 26. *Finkielsztejn*, 2004 nu analizează producătorul, însă încadrează eponimul *Nikasagoras I*, cu care este asociat, în perioada III, d – circa 172-170 a. Chr. (tabelul 19).

26. Fragment de gât de amforă cu o toartă; șampilă dreptunghiulară, pe trei rânduri (4 x 2 cm). Diametrul gurii la exterior: circa 10 cm. Inv. 39186. Fig. 7/1; 13/26.

ἐπὶ Νικασα

<σα>γόρα

⁷⁸ *Grace*, *Savvatianou*, 1970 = V. Grace, M. Savvatianou Pétropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, Delos, 27, *L'Îlot de la Maison des Comédiens*, 1970, p. 227-382.

⁷⁹ *Grace*, 1985 = V. Grace, *The Middle Stoa dated by Amphora Stamps*, *Hesperia*, 54 (1985), 1, p. 1-54.

Δαλίου

Nikasagoras I.

Pridik, 1917, p. 13-14, nr. 263-269, cu dispuneri diferite și fără dublarea literelor σα pe rândul doi; *Șelov*, 1975, nr. 152-153, asemănător, cu altă lună pentru *Nikasagoras I* și nr. 154-156 pentru *Nikasagoras II*; *Sztetyllo*, 1975, nr. 90, circulară, cu floare de rodie; *Buzoianu*, 1980, p. 132, nr. 31, circulară, cu floare de rodie; p. 133, nr. 32, probabil *Nikasagoras II*, datat în a doua jumătate a secolului II a. Chr.; *Grace*, 1985, p. 8-9 și 45:2a, *Nikasagoras I*, (circa 185 a. Chr.); *Conovici, Irimia*, 1991 (la Satu Nou – „Vadu Vacilor”), p. 169, nr. 1, circulară, cu floare de rodie, *Nikasagoras I*, perioada a III-a, cu analogii; *Buzoianu*, 1992, p. 118 și 148, nr. 321, pl. VI, asemănătoare, cu altă lună; nr. 322-323, *Nikasagoras I* (circa 185 a. Chr.); *Börker, Burow*, 1998, p. 95-96, nr. 287-291, *Nikasagoras I*, perioada a III-a; pe baza asemănării cu exemplare din Complexul de la Pergam, nr. 287-291 pot fi atribuite lui *Nikasagoras I*, perioada a III-a; *Finkielsztejn*, 2001, p. 73, unde distinge trei eponimi cu același nume: *Nikasagoras I* „vechi”; *Nikasagoras I* și *Nikasagoras II*; p. 106, 181, *Nikasagoras I* „vechi”, greu de încadrat precis, în perioada a II-a; *Nikasagoras I*, p. 117, 122, 124 – tabel 6, 125 – perioada a III-a; p. 192 – tabel 19, perioada III d, (circa 172-170 a. Chr.); p. 132, 136, 138, 147, 171, *Nikasagoras II*, perioada a V-a, cu diferiți producători; p. 195, tabel 21, perioada V b (circa 131 a. Chr., iar pe baza izvoarelor literare înainte de anul 123 a. Chr.).

COS

27. Toartă bifidă, cu șampilă dreptunghiulară (4,1 x 1,2 cm). Inv. 39190. Fig. 13/27.

Διονυσιακός

Scriere retrogradă. C lunar.

Șampilarea amforelor de Cos a fost efectuată între sec. IV – sec. I a. Chr. Aplicate pe o toartă dublă, șampilele sunt rectangulare, cel mai adesea cu un singur nume, uneori prescurtat și însoțit de un simbol^{79 bis}. În literatura consultată nu am găsit o șampilă asemănătoare. Secolul III – începutul secolului II a. Chr. (?).

CENTRU NEIDENTIFICAT

28. Toartă cu șampilă dreptunghiulară (2 x 1,7 cm). Pastă cărămidie, cu ingrediente nisipoase și calcaroase; de asemenea, mică în compoziție. Inv. 39554. Fig. 7/2; 13/28.

ΦΙΛΟ...

kantharos ←

cu palete pe toartă; lângă baza lui, alte simboluri.

^{79 bis} Pétya Kiachkina, Thracia Pontica, V. *Les port dans la vie de la Thrace ancienne*, 7-12 octobrie 1991, Sozopol, Actes du Symposium International, Édité by Michail Lazarov et Cristina Angelova, Sozopol, p. 186-187.

Sciere retrogradă.

Numele, întâlnit în onomastica thasiană, ar putea fi: Φιλο[κράτης]?; Φιλω[νίδης]? etc.

După pastă, ștampila nu pare de Thasos; ar putea fi, eventual, dintr-un centru înrudit cu Thasos.

UNELTE

În perimetrul așezării Adâncata I au fost găsite întâmplător *trei unelte* de fier: un brăzdar, un topor plat cu aripioare și un cosor⁸⁰.

PODOABE

S-a recuperat o *fibulă* de bronz de schemă tracică, cu arcu îngroșat, fațetat și cu secțiunea pătrată. Piciorul este puțin îndoit (poate accidental), cu buton terminal. Dimensiuni: lungimea 3,8 cm; înălțimea 1,8 cm. Inv. 43004.

Apartine tipului I d, după clasificarea lui Vlad Vintilă Zirra⁸¹, sau tipului I/3, după cea a lui Dragoș Mândrescu⁸². Fig. 10/6.

ARME

- Două *vârfuri de săgeată* de bronz cu trei muchii, de tipul așa-numit „scitic”, reprezentând două variante diferite⁸³.

1. Vârf cu trei muchii și peduncul scurt, fără spin (lungimea 3,7 cm). Inv. 43501. Fig. 10/4.

2. Vârf cu trei muchii, fără peduncul, gol în interior, pentru a se introduce capătul tije de lemn (lungimea 2,6 cm). Inv. 43502. Fig. 10/5.

- Un *vârf de sulică* de fier cu corpul prelung și partea activă foliformă; nervură mediană rotunjită, bine reliefată; capătul ascuțit. Tubul pentru fixarea tije de lemn este aproape cilindric, sudat imperfect. Dimensiuni: lungimea 11,7 cm; diametrul tubului pentru tijă 1,1 cm; lățimea maximă 1,5 cm. Inv. 43411. Fig. 10/1; 16/4.

Piesa a fost lucrată prin forjare. Aceste arme sunt amintite relativ rar în literatura de specialitate referitoare la geto-daci⁸⁴.

ALTE MATERIALE ARHEOLOGICE

Vârfuri de săgeți premonetare.

Din perimetrul așezării getice în discuție au intrat în colecțiile muzeului din

⁸⁰ M. Irimia, in *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70 anniversaire*, edité par Alexandru Avram et Mircea Babeș, Bucarest, 2000, p. 102-112; idem, *Pontica*, 32 (1999), p. 73-82.

⁸¹ Vlad Vintilă Zirra, *Dacia*, NS, 40-42 (1996-1998), p. 38 și fig. 3/8 (Zimnicea); 3/10-11 (Poiana), datate în secolele IV-III a. Chr.

⁸² Dragoș Mândrescu, *SCIVA*, 51 (2000), 1-2, p. 79 și fig. 3.

⁸³ Clasificări mai vechi ale vârfurilor de săgeți scitice și de tip scitic la A.I. Meliukova, *Voorujenie skifov*, Arheologija SSSR, Moskva, 1964, p. 14-32; Valentin Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 74-75, tipurile A2c și A2d.

⁸⁴ Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 134-135 și fig. 69.

Constanța, în mai multe etape, începând din anul 1996, nu mai puțin de 59 de vârfuri de săgeți de bronz premonetare⁸⁵, care au fost deja publicate⁸⁶. Acestora li se adaugă alte două exemplare, recuperate ulterior, pe care le prezentăm mai jos.

1. AE; 3,76 gr.; 35 mm; tip α . Inv...Fig. 10/2.

2. AE; 2,63 gr.; 31 mm; tip γ ⁸⁷. Inv...Fig. 10/3.

Monede.

Tot ca provenite de aici au fost publicate, începând din anul 1994, mai multe monede grecești, între care: 2 drahme histriene; 3 subdiviziuni de drahmă histriană; 2 monede de bronz histriene de tip Apollon; 6 monede de bronz macedonene de tip Filip al II-lea și Alexandru al III-lea; 1 tetradrahmă și 1 drahmă Alexandru al III-lea⁸⁸. Alte circa 60 de monede de argint și de bronz histriene și macedonene, provenite din același perimetru⁸⁹, se află în studiu⁹⁰.

Clopoșel de bronz.

Clopoșel miniatural de bronz, tronconic, cu tortiță pentru atârnat (înălțimea 2,8 cm; diametrul la bază 1,8 cm). Fig. 10/7.

Dimensiunile reduse ar putea sugera purtarea lui ca piesă într-un eventual colier. Fără a fi prea numeroși, asemenea clopoșei se întâlnesc, totuși, în lumea getică⁹¹.

Chirpici de locuință.

În perimetrul așezării apar uneori bucăți de chirpici (lutuială a pereților), masive, cu urme de nuiel sau de bârne. Pe un asemenea fragment se păstrează atât urmele bârnei (cu latura lată, obținută prin despicarea unui trunchi de copac), cât și o parte din suprafața exterioară netezită; pare să provină din zona de colț a unei locuințe. Lut cărămiziu-roșcat, cu goluri datorate fibrelor vegetale introduse în amestec. Fig. 16/11. Pe un alt fragment se observă urmele nuielilor pe o parte și suprafața netezită pe cealaltă.

ADÂNCATA II

La circa 1,5 km, în linie dreaptă, spre SE de ruinele satului Adâncata și la circa 3-3,5 km spre N-NV de marginea nordică a localității Urluia (com. Ion

⁸⁵ Ele au fost preluate, ca donații și achiziții, tot de la Radu Diaconu și Romeo Frățilă.

⁸⁶ G. Talmațchi, Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 261-265; idem, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 357-394, nr. 48-106; (descoperirea este atribuită localității Floriile, deși este vorba de același sit arheologic); informații suplimentare oferite cu amabilitate de autor.

⁸⁷ Tipologia vârfurilor de săgeți premonetare după Gh. Poenaru-Bordea, Ernest Oberländer-Târnoveanu, Actes du II^e Congrès International de Tracologie, II, București (1980), p. 141-150 și Mihaela Mănușu-Adameșteanu, SCN, 8 (1984), p. 17-24.

⁸⁸ Aceeași bibliografie de la n. 86, la care se adaugă G. Talmațchi, Pontica, 27 (1994), p. 231-233; idem, Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, 4, 2001, p. 122, nr. 21-22; p. 125, nr. 40; p. 132, nr. 92-93; (descoperirea este atribuită tot localității Floriile).

⁸⁹ Preluate de la aceiași Radu Diaconu și Romeo Frățilă.

⁹⁰ La G. Talmațchi, căruia îi mulțumim pentru informațiile oferite.

⁹¹ De exemplu la Telița (G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, Tulcea, 2003, mormântul 6, p. 331 și fig. 5/19, 20); Albești (inf. Livia Buzoianu) etc.

Corvin) a fost identificată așezarea getică ADÂNCATA II⁹². Ea este situată pe un platou puțin în pantă, orientat NE-SV, aflat la circa 300-350 m NV de marginea văii Polucci și este oarecum delimitată în teren de doi tumuli de mari dimensiuni, aflați la circa 700-800 m unul de celălalt: un tumul spre SE (+ 4 m) și al doilea spre NE (+ 3 m). Ca un alt reper, menționăm că platoul cu așezarea antică se află la circa 250 m spre N de punctul de confluență al prelungirii dinspre SE a văii Talașman cu valea Polucci. Pe podișul Talașman, aflat la E de valea Polucci, căruia îi aparține și platoul cu așezarea getică Adâncata II, se află mai mulți tumuli, unii de dimensiuni mari, alții mai mici sau aproape aplatizați.

Așezarea pare să se întindă pe o suprafață cu lungimea de circa 400-500 m și lățimea de circa 200-250 m. Pe teren, din loc în loc, erau vizibile aglomerări de materiale arheologice (pietre, fragmente ceramice, uneori și oase de animale) aflate la circa 50-70 m unele de altele, ceea ce ar sugera posibilitatea ca așezarea să fi fost formată din locuințe izolate, dispuse pe platou ca niște *insulae*. Nu s-a observat în teren nici o formă de fortificare artificială, ceea ce sugerează existența aici a unei așezări deschise.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

CERAMICA

Din zona aglomerărilor de materiale arheologice (*insulae*) au fost strânse materiale ceramice fragmentare, care par să fie relativ unitare, din punct de vedere cronologic. Numărul redus al fragmentelor reprezentative și împrăștierea materialului arheologic, datorită lucrărilor agricole repetate, n-au permis recuperarea acestuia pe eventualele complexe observate.

Ceramica getică lucrată cu mâna.

- Fragment de vas-borcan, cu buza și o parte din perete; proeminență dispusă vertical pe corp, sub buză; marginea buzei este teșită spre interior. Categoria ceramicii lustruite. Pastă cenușie-maronie. Inv. 43408/a. Fig. 8/9; 17/9.
- Fragment de perete al unui vas-borcan cu brâu alveolat larg, oblic. Pastă maronie, cu cioburi pisate și nisip în compoziție. Inv. 43408/b. Fig. 8/1; 17/7.
- Fragment din partea inferioară a unui vas-borcan, din care se păstrează o parte a peretelui și a fundului recipientului. Pastă maronie, cu cioburi pisate și nisip în compoziție.
- Apucătoare de vas-sac; pastă arsă inegal, gălbuie la exterior și cenușie închisă în spărtură.

⁹² Cercetarea de suprafață a fost efectuată tot pe 30 aprilie 1997, împreună cu colegul Traian Cliante. De precizat că în imediata apropiere, pe marginea de vest a văii Polucci, pe un teren în pantă cu suprafața de circa 2-3 ha a fost identificată, cu același prilej, și o *așezare romană*; datorită terasării și a plantației arboricole, au fost dislocate multe pietre și olane fragmentare, care provin, probabil, de la locuințele antice. Au fost strânse materiale ceramice romane (sec. II-IV). Între așezarea romană și așezarea getică se află o zonă de circa 200-250 m fără urme de locuire vizibile la suprafața terenului. Zona pe care se află așezarea getică este teren arabil, astfel încât complexele arheologice sunt complet deranjate sau distruse până la adâncimea de circa 30-35 cm, datorită arăturilor repetate.

- Buză de vas de provizii (sau castron de mari dimensiuni). Pastă gălbuie-cărămizie, lustruită la exterior.

Ceramica lucrată la roată.

- Partea inferioară a unui castron, cu baza inelară. Fundul vasului se detașează la exterior de corp printr-o canelură. Pastă densă, uniformă, cenușie deschisă, lustruită; puțin mai închisă la exterior. Diametrul fundului: circa 11 cm. Inv. 43406/a. Fig. 9/7.
- Fund de castron sau strachină cu baza inelară. Pastă compactă, cenușie în spărtură. Angobă cenușie-închisă, lustruită, la exterior. Diametrul fundului: circa 16 cm. Inv. 43406/b. Fig. 9/3.
- Fund de strachină întinsă; baza inelară, cu marginile rotunjite. Pastă densă, gălbuie-cărămizie, cu suprafața bine netezită. Diametrul fundului 10,5 cm. Inv. 43406/c. Fig. 9/9.
- Fragment de vas (crater sau castron?) de mari dimensiuni, din care se păstrează o parte din fundul inelar și din perete. Pastă cenușie în spărtură, de bună calitate; angobă neagră-cenușie pe ambele suprafețe. Inv. 43406/d.
- Fund fragmentar de castron sau de oală, inelar, scund. Pastă cenușie în spărtură; angobă cenușie-închisă pe ambele fețe; (la exterior se observă urmele prelinse ale angobei); baza propriu-zisă a vasului nu are angobă. Inv. 43406/e.
- Buză de cană, lărgită spre exterior, cu marginea rotunjită și puțin lățită. Pastă cenușie închisă în spărtură; angobă cenușie-neagră, mai închisă la exterior. Diametrul gurii: circa 14 cm. Inv. 43407/a. Fig. 9/4; 17/5.
- Buză de strachină evazată, lată, cu marginea rotunjită. Pastă cenușie deschisă în spărtură; angobă cenușie la exterior (păstrată mai bine marginea buzei și pe umăr). Diametrul gurii: circa 30 cm. Inv. 43407/b. Fig. 9/2.
- Fragment de strachină cu buza lată, evazată, prevăzută la partea superioară cu două caneluri largi, circulare, concentrice; marginea exterioară a buzei este teșită. Umăr concav, carenat. Pastă densă, cenușie în spărtură; angobă cenușie închisă la exterior, pe ambele suprafețe. Diametrul gurii: circa 24 cm. Inv. 43407/c. Fig. 9/8.
- Buză de castron masiv, cu marginea trasă în interior, rotunjită. Pastă cenușie în spărtură; angobă maronie-cenușie la exterior și cenușie pe suprafața interioară. Diametrul: circa 34 cm. Inv. 43407/d. Fig. 9/1; 17/1.
- Fragment din partea superioară a unui castron, cu buza aproape verticală, teșită spre interior și umărul bine evidențiat. Pastă maronie în spărtură, densă; angobă cenușie pe ambele suprafețe (mai închisă la interior). Diametrul: circa 26 cm. Inv. 43407/e. Fig. 9/5.
- Fragment de cană (din care se păstrează doar o parte a gâtului și corpului). Corpul bombat; gâtul concav; peretele gros. Pe gât și deasupra umărului prezintă patru caneluri puțin adânci, orizontale. Pastă cenușie închisă, cu o nuanță și mai închisă la partea interioară.

- Înălțimea fragmentului: 10,5 cm. Inv. 43407/l. Fig. 8/4; 17/2.
- Fragment de castron cu buza trasă spre interior și marginea puțin rotunjită; umărul este relativ proeminent. Pastă cărămizie-cenușie, densă; miezul maroniu închis. Diametrul: circa 24 cm. Inv. 43407/g. Fig. 9/10.
 - Fragment de castron (?), din care se păstrează o parte din perete (fără buză și fund). Pastă cenușie-maronie, densă. Diametrul: circa 14 cm. Inv. 43407/h. Fig. 9/6; 17/6.
 - Fragment de *lékane*, reprezentând o parte din perete și din toarta orizontală. Pastă densă, fină, cenușie; angobă neagră-cenușie la exterior. Inv. 43407/i. Fig. 17/3.
 - Fragment de *lékane*, din care se păstrează un rest de perete și de toartă. Pastă cenușie, densă, fină; angobă neagră-cenușie la exterior. Fig. 17/4.
 - Toartă de cană. Pastă aspră, cenușie-gălbuie la exterior; angobă neagră la exterior.
 - Toartă de cană lucrată la roată. Pastă cenușie deschisă la exterior; miezul cenușiu deschis. Pe o margine a suprafeței exterioare prezintă un grup de incizii scurte, paralele, efectuate înainte de ardere. Fig. 17/13.
 - Alte fragmente de vase de aceleași tipuri, de mici dimensiuni.

CERAMICĂ GRECEASCĂ DE LUX

S-au descoperit câteva fragmente de vase cu firnis negru, aparținând unor tipuri nedeterminate (poate *kantharoi*, boluri etc.), specifice secolelor IV-III a. Chr. Fig. 17/12.

AMFORE GRECO-ELENISTICE

- Picior de amforă de Chios, care aparține variantei târzii a tipului timpuriu, cu gâtul umflat, datată în secolul V a. Chr. (fig. 8/2). Exemplarul este rotunjit la bază, cu o concavitate adâncă în interior. Concavitatea este aproape cilindrică (rotunjită la partea superioară), astfel încât pereții piciorului au aproape aceeași grosime spre interior cu grosimea de la talpă. Inv. 43404/a.

Brashinskii, 1980⁹³, p. 108-109, catalog nr. 6-12 (Elizavetovskoe); mai apropiat de nr. 11, pl. 1/11 și VII/11 (al treilea sfert al secolului V a. Chr.); *Buzoianu*, 1991⁹⁴, p. 78, cu bibliografia și pl. VII, nr. 14739-a, b; *Monachov*, 1999⁹⁵, p. 172-174 și fig. 30/4-5 etc.

⁹³ *Brashinskii*, 1980 = I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import la nijnem Donu v V-III vv. do n.e.*, L, 1980.

⁹⁴ *Buzoianu*, 1991 = Livia Buzoianu, *Tipuri de amfore din sec. VI-IV a. Chr. descoperite la Tomis, Pontica*, 24 (1991), p. 75-96.

⁹⁵ *Monachov*, 1999 = S.Iu. Monachov, *Quelques séries d'amphores grecques des VII^e-V^e s.av.n.è.*, in *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Colloque international organisé à Istanbul, 25-28 mai, 1994 (Textes réunis par Yvon Garlan), Publications de l'Université de Provence, 1999, p. 163-194.

- Picior de amforă de Thasos; aparține tipului biconic, cu picior cilindric înalt. Pastă fină, fără ingrediente, cărămizie-gălbuie. Același tip cu cele opt picioare de Thasos de la Adâncata I⁹⁶. Fig. 8/3.
- Picior de amforă de Thasos, care aparține aceluiași tip; talpa are marginea mai rotunjită. Pastă roșie-cărămizie, cu nisip fin în compoziție. Inv. 43404/b. Fig. 8/5; 17/10.
- Trei torți de amfore de Thasos, late, fără șampilă, care aparțin unuia dintre cele mai răspândite tipuri ce au circulat în a doua jumătate a secolului al IV-lea, până spre mijlocul secolului al III-lea a. Chr. Inv. 43505/a. Fig. 8/6; 18/1, 3.
- Fragment de gât de amforă de Thasos cu buză triunghiulară, de tip „Pridik”. La exterior este separată de gât printr-o incizie circulară orizontală. Se păstrează parțial rădăcina unei torți, la punctul superior de prindere. Diametrul gurii la exterior: circa 11 cm; grosimea peretelui: circa 0,7 cm. Inv. 43405/b. Fig. 17/11. Corespunde aceluiași tip ca și fragmentul de amforă de la Adâncata I⁹⁷.
- Fragment de buză de amforă de Thasos cu buza triunghiulară, de același tip „Pridik”. Buza este separată de gât la exterior tot printr-o incizie circulară, orizontală⁹⁸. Diametrul gurii la exterior: circa 10 cm; grosimea peretelui amforei sub buză: circa 0,4 cm. Inv. 43405/c. Fig. 7/7.
- Un fragment de gât și un fragment de buză de amforă de Thasos de tipul biconic.
- Un fragment din partea mediană a unei torți de amforă de Rhodos, cu secțiunea aproape circulară.
- Cinci torți neșampilate de tipul Sinope. Pastă aspră, cu mult nisip negru în compoziție. Pe trei exemplare, la locul de unire cu gâtul, apar urme de vopsea roșie.
- Toartă fragmentară de amforă de Rhodos, cu curbura lină și secțiunea aproape circulară; tip vechi, neșampilat, datat înainte de anul 240 a. Chr. Inv. 43405/d. Fig. 8/8; 18/2.
- Toartă fragmentară de amforă de tipul Heraclea Pontică; nisip alburiu în pastă.
- Fund de amforă de tipul Sinope, tronconic, cu baza adâncită.

TORȚI DE AMFORE ȘTAMPILATE THASOS

Tipul recent.

1. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, fragmentară, corodată (1,8 x 2,4 cm).
Inv. 39560.

Θα[σίων]

simbol neclar →

⁹⁶ Mai sus, cu bibliografia și discuția asupra acestui tip.

⁹⁷ Mai sus, cu bibliografia.

⁹⁸ *Ibidem*, în desen nu apare toarta, deoarece ea nu s-a mai păstrat.

A[ισχιών]?

În cazul în care eponimul este Αἰσχρίων, vezi *Bon*, nr. 11-136, cu diferite simboluri; *Gramatopol*, *Poenaru*, 1969, nr. 4; *Garlan*, 1986, p. 244, *Aischriôn* I, grupa C; p. 246, *Aischriôn* II, grupa D; *Debidour*, 1986, p. 326, 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); p. 332, *Aischriôn* **HB** în prima jumătate a secolului III a. Chr.); *Poenaru Bordea*, 1986, *Aischriôn* I, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Aischriôn* II (circa 300-250 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, tabel I, *Aischriôn* I (circa 305-290 sau 287 a. Chr.); *Aischriôn* II (circa 290 sau 287-273 a. Chr.); p. 29, nr. 14, *Aischriôn* I (circa 305-290 a. Chr.). *Avram*, tabel I, p. 54, XII (circa 294-287 a. Chr.), nr. 367-370, 580 (*Aischriôn* I); tabel I, p. 55, XV (circa 266-255 a. Chr.), nr. 481, *Aischriôn* II.

2. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, corodată (3,5 x 1,8 cm). Inv. 39198. Fig. 13/2.

Θασίων

trepied →

[K]ϱ[ατίνοϱ

Bon, nr. 1011, întocmai; nr. 1002-1010, 1012, cu alte simboluri; *Buzoianu*, 1982, p. 148, nr. 36, cu simbol neclar; *Garlan*, 1986, p. 245, grupa C; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a IV-a (circa 310-300 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, nr. 16, cu simbolul pithos, în atelierul lui Molos; tabel I, p. 33, circa 305-290 (287) a. Chr.; *Avram*, tabel I, p. 54, XII (circa 294-287 a. Chr.), nr. 358-366, cu alte simboluri; *Lazarov*, 1999, p. 200, întocmai.

3. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară, căreia îi lipsește partea stângă (2,7 x 2,1 cm). Inv. 39196. Fig. 13/3.

[Θ]ασίων

bucranie ←

[Kϱ]τίας

Bon, nr. 1058, întocmai; nr. 1057, 1059-1072, cu alte simboluri; *Gramatopol*, *Poenaru*, 1969, nr. 106-108, cu alte simboluri; *Garlan*, 1986, p. 245, grupa C; *Debidour*, 1986, p. 331, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Poenaru Bordea*, 1986, p. 342, grupa a III-a (circa 325-310 a. Chr.); *Avram*, *Poenaru Bordea*, 1988, tabel I, p. 33, *Kritias* (circa 325-305 a. Chr.), nr. 10, cu alt simbol; *Avram*, tabel I, p. 53, XI (circa 310-295 a. Chr.), nr. 324-327, 578, 587, cu alte simboluri; *Lazarov*, 1999, p. 199, cu alte simboluri.

4. Toartă cu ștampilă dreptunghiulară (2,5 x 2,4 cm). Inv. 39197. Fig. 7/6; 13/4.

Θασίων

↓ țap? (căprior? cerb?)

Φίλι(σ)[κοϱ]? Sau Φίλι(σ)[τίδηϱ]

După *iota* urmează hasta verticală a unei litere (eventual K sau T), ceea ce, în cazul unei întregiri corecte, ar însemna că *sigma* lunar ar fi fost omisă. Singurii eponimi thasieni care încep cu Φίλι... sunt *Philiskos* și *Philistides*, cu

sigma lunar. Ambii la *Garlan*, 1986, p. 247, grupa F; *Debidour*, 1986, p. 332, prima jumătate a secolului III a. Chr.; *Avram*, tabel I, p. 54, *Philiskos* (circa 274-267 a. Chr.); p. 56, *Philistides* (după 239 a. Chr.).

5. Toartă cu șampilă dreptunghiulară, deteriorată aproape complet (4 x 2,6 cm). Inv. 39561. Fig. 13/5.

Θασ[ίων]

șopârlă? →

.....

Sigma lunar.

ALTE MATERIALE ARHEOLOGICE

Fusaiole.

- Un exemplar bitronconic, cu cele două părți inegale. Pastă cărămizie-gălbui. Dimensiuni: înălțimea 1,7 cm; diametrul 2,8 cm. Fig. 10/8.

Chirpici de locuință.

- fragment de chirpic cu urme paralele de nuiel pe o parte. Suprafața netezită și puțin bombată. Lut cărămiziu, cu urme rămase de la fibrele vegetale introduse în amestec. Fig. 7/8; 17/14.

TUMULUL

La marginea de N a așezării Adâncata I se afla un tumul distrus în cea mai mare parte de lucrările de amenajare a drumului forestier. Se mai păstra partea centrală, cu diametrul de circa 4-5 m și înălțimea maximă de circa 1-1,20 m. Cea mai mare parte a tumulului fusese dislocată cu mijloace mecanice și împrăștiată în jur. Atât cât s-a putut observa, mantaua tumulului era formată din straturi succesive de pământ, în care se aflau pietre sfărâmate de mici dimensiuni, fragmente de vase sparte din vechime, cărbuni, cenușă etc. Din zona tumulului au fost recuperate mai multe materiale arheologice, mai ales fragmente de amfore, sparte din vechime. Nu avem certitudinea că toate provin din tumul; e posibil ca unele să fi aparținut așezării, fiind răscolite și împrăștiate cu ocazia lucrărilor de defrișare și a arăturilor adânci din zonă.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

Ceramica getică lucrată cu mâna.

- Perete fragmentar de vas de tip clopot, cu rădăcina apucătorii plate plasate pe corp. Pastă maronie-cenușie, cu miezul maroniu-negru. Fragmentul este negru la exterior, datorită arderii secundare; cioburi pisate și nisip în compoziție. Inv. 43409/a. Fig. 4/7; 18/4.
- Apucătoare de vas-sac, ornamentat cu un brâu alveolat. Pastă grosieră, cu nisip și cioburi pisate. Prezintă urme negre-cenușii, datorate arderii secundare. Inv. 43409/b. Fig. 4/6; 18/6.

- Buză de vas-sac, cu marginea rotunjită. Pastă maronie, cu nisip și cioburi pisate. Inv. 43409/c. Fig. 4/4.
- Fragment de toartă de cană, din zona ei mediană. Pastă maronie-cenușie, cu nisip și cioburi pisate. Inv. 43409/c.
- Alte circa 10-12 fragmente relativ mici de vase-borcan sau vase-sac. Pastă maronie-cenușie, cu nisip și cioburi pisate, care diferă de la un exemplar la altul. Urme datorate arderii secundare.

Ceramica lucrată la roată.

- Buză fragmentară de castron, cu marginea rotunjită și o incizie adâncă, circulară, la exterior. Pastă cenușie. Inv. 43409/d. Fig. 6/11.
- Buză de castron (două fragmente), cu marginea rotunjită, teșită spre interior. Pastă neagră-cenușie; urme de angobă neagră la exterior. Diametrul gurii: circa 20 cm. Inv. 43409/e. Fig. 6/10.
- Buză fragmentară de castron (crater?; *lékane*?). Pastă cenușie, bine arsă, fără angobă.
- Cinci fragmente de vase nedeterminate (străchini, boluri sau castroane) și un fragment de cană. Pastă cenușie, care diferă de la caz la caz; urme datorate arderii secundare.

Ceramică grecească de lux.

- Fragment de strachină (oală?) elenistică. Pastă maronie, densă; la exterior angobă neagră-cenușie.

Amfore greco-elenistice.

- Picior de amforă de Thasos; aparține tipului biconic, cu picior cilindric înalt. Pastă fină, cărămizie. Inv. 43410. Fig. 4/5; 18/7. Același tip cu cele opt picioare de Thasos de la Adâncata I și cu alte două de la Adâncata II⁹⁹.
- Picior de amforă de Thasos de același tip, rupt la ambele capete. Pastă fină, cu mică aurie.
- Picior de amforă de tipul Sinope, rupt la ambele capete. Pastă maronie-roșcată; pete cenușii închise, datorate arderii secundare. Fig. 18/8.
- Toartă fragmentară de amforă de Rhodos, cu curbura lină și secțiunea aproape circulară; tip vechi, neșampilat, datat înainte de anul 240 a. Chr. Inv. 43410. Fig. 4/8; 18/9.
- Alte fragmente de torți și din pereții unor amfore de tipurile Sinope, Thasos, Rhodos sau nedeterminate; pe cele mai multe dintre ele apar urmele arderii secundare.

*
* *

⁹⁹ Mai sus, cu bibliografia.

Prezentarea descoperirilor de mai sus permite câteva observații.

Constatăm, astfel, că așezările getice Adâncata I și II se află într-o zonă cu descoperiri de același tip importante, între care amintim: necropola de incinerare de la Adamclisi¹⁰⁰, situată la aproximativ 10 km în linie dreaptă spre SE; necropola (?) de la Ion Corvin¹⁰¹, la aproximativ 6 km spre SV; necropola de incinerare de la Viile¹⁰², aflată la aproximativ 8 km spre V-NV și necropola de la Rasova – „Coadă bălții”¹⁰³, la circa 7 km spre NE. Mormintele descoperite în necropolele amintite se datează într-o perioadă corespunzătoare mai ales secolelor V-III a. Chr., cu precizarea că unele vase de la Ion Corvin sunt și mai târzii.

Nu considerăm că vreuna dintre necropolele plane în cauză poate fi pusă în legătură directă cu cele două așezări de la Adâncata. Mai degrabă ne putem aștepta la apariția altor necropole plane în apropiere. De asemenea, unii dintre numeroșii tumuli aflați în imediata vecinătate a celor două așezări, pot să cuprindă morminte getice din aceeași perioadă. Un exemplu în acest sens poate fi chiar tumulul prezentat mai sus.

Reținem, de asemenea și distanța relativ mică față de Dunăre, de numai 9-10 km în linie dreaptă de la Adâncata I, precum și existența în apropiere, la numai 6-7 km distanță a lacurilor Vederoasa și Baciul, care și în prezent comunică cu fluviul prin Privalul Vederoasa. De altfel, zona parțial mlăștinoasă, astăzi, a Privalului Vederoasa, din partea de N a dealurilor Mărăcinului, Nucului și Stejarului, formează un intrând important către S pentru apele Dunării și putea reprezenta în antichitate un loc favorabil de acostare a navelor.

Apropierea relativă a fluviului și numeroasele drumuri de acces către el, în special pe valea Adâncata, care se prelungește nemijlocit prin iezerul și lacul Vederoasa până la Dunăre, explică în mare măsură abundența materialului greco-elenistic. Reținem, de asemenea, apariția timpurie a materialului amforic (încă din secolul V a. Chr.) a cărui prezență se corelează cu vârfurile de săgeți premonetare descoperite într-un număr neașteptat de mare la Adâncata I.

În ceea ce privește vârfurile de săgeți premonetare s-a remarcat de către specialiști în primul rând marele număr de asemenea piese descoperite în zona de influență a Histriei: Jurilovca (3 depozite)¹⁰⁴, Vișina¹⁰⁵, Ismail (sudul Basarabiei)¹⁰⁶, Enisala¹⁰⁷, Istria – punctul Bent¹⁰⁸, Sinoe – punctul Zmeica¹⁰⁹, Nuntași¹¹⁰,

¹⁰⁰ A. Aricescu, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie, 1964, I (1971), București, p. 224; M. Irimia, Pontica, 6 (1973), p. 27-29.

¹⁰¹ M. Irimia, Pontica, 16 (1983), p. 114-118; nu cunoaștem locul exact al descoperirii.

¹⁰² A. Aricescu, StCl., 3 (1961), p. 67-82; idem, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, p. 224; M. Irimia, Pontica, 24 (1991), p. 117-118.

¹⁰³ M. Irimia, Pontica, 6 (1973), p. 13; idem, Pontica, 24 (1991), p. 113-114.

¹⁰⁴ Fl. Preda, AUB, 9 (1961), 16, p. 16; Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 141-150; B. Mitrea, Thraco-Dacia, 5 (1984), p. 117; idem, Dacia, NS, 25 (1981), p. 383, nr. 24; E. Oberländer Târnoveanu, Pontica, 11 (1978), p. 73, nr. 1-2.

¹⁰⁵ M. Mănucu Adameșteanu, *loc. cit.*

¹⁰⁶ G. Severeanu, BSNR, 21 (1926), nr. 57-58, p. 3-6.

¹⁰⁷ A. Aricescu, SCN, 6 (1975), p. 17-24.

¹⁰⁸ G. Talmațchi, Istros, 11 (2004), p. 69-81.

¹⁰⁹ *Ibidem.*

¹¹⁰ B. Mitrea, Dacia, NS, 28 (1984), p. 186, nr. 21; C. Domăneanțu, Gh. Poenaru Bordea, Symposia Thracologica, 3, Constanța, 1985, p. 58.

Constanța¹¹¹, Dobrogea – loc de descoperire necunoscut¹¹². Descoperiri izolate s-au semnalat la Histria¹¹³, Tariverde¹¹⁴, Cogealac¹¹⁵, Războieni¹¹⁶, Orgame – Argamum (Capul Dolojman)¹¹⁷, Beidaud¹¹⁸, Celic Dere¹¹⁹, Sălcioara¹²⁰, Gura Dobrogei¹²¹, Vadu¹²², Constanța¹²³, pe malul lacului Golovița¹²⁴, General Scărișoreanu¹²⁵, Pădureni¹²⁶, Izvoarele¹²⁷, Adâncata¹²⁸, ca și în afara Dobrogei, în nordul Mării Negre, în special în zona Olbiei și pe țărmul bulgăresc al Mării Negre, în zona orașelor Odessos și Apollonia¹²⁹. Descoperirile izolate din Dobrogea se grupează, ca și depozitele, mai ales în zona de influență a Histriei, atât spre nord, cât și spre sud. Dar ele apar și în mai multe puncte de pe malul Dunării sau din apropierea fluviului (la Celic Dere, Adâncata, Izvoarele), ca și în interiorul regiunii (la Beidaud, Gura Dobrogei, General Scărișoreanu, Pădureni). Apariția vârfurilor de săgeți premonetare, înmulțite considerabil în ultimele decenii, a readus în discuție funcționalitatea, originea și cronologia lor. După unele opinii, ele ar fi fost utilizate ca mijloace de schimb în cadrul unor mecanisme economice incipiente, respectiv în cadrul comerțului practicat în interiorul cetăților grecești ori între acestea, și mai ales între coloniști și autohtoni¹³⁰ (acolo unde s-a și simțit nevoia

¹¹¹ Gh. Papuc, *Reports and Summaries*, in *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, The 7th International Congress Thracology, Constanța – Mangalia, 1996, p. 317; tezaurul se află în studiu la Gh. Papuc și G. Talmațchi.

¹¹² G. Talmațchi, *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie, 5, 2003, p. 32-40.

¹¹³ Gh. Poenaru-Bordea, în *Histria*, VI, București, 1982, p. 149-150; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 31; G. Talmațchi, *Pontica*, 35-36 (2002-2003), p. 371, nr. 128; adaptate din vârfuri de săgeți de luptă – nr. 129-130.

¹¹⁴ R. Vulpe, *SCIV*, 6 (1955), 3-4, p. 541; D. Berciu, *Materiale*, 5 (1959), p. 321; Fl. Preda, *op. cit.*, p. 7-16.

¹¹⁵ G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 359; 367, nr. 12-36 (17 vârfuri premonetare propriu-zise și 8 adaptate din vârfuri de săgeți de luptă).

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 359; 378, nr. 189-191.

¹¹⁷ M. Coja, *Peuce*, 2 (1971), p. 179-190; *eadem*, *BMI*, 41 (1972), p. 33-42; Mihaela Mănucu-Adameșteanu, *Orgame – Argamum*, Uniunea Europeană, Proiect MEF-102, ICEM – Tulcea, 2001, p. 26-28.

¹¹⁸ G. Simion, *El. Lăzuncă*, *Peuce*, 8 (1980), p. 37-54; M. Mănucu-Adameșteanu, *Pontica*, 25 (1992), p. 61, n. 28.

¹¹⁹ M. Mănucu-Adameșteanu, *loc. cit.*

¹²⁰ Gh. Mănucu-Adameșteanu, *BSNR*, 86-87 (1992-1993), p. 125.

¹²¹ G. Talmațchi, *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, p. 37, n. 36.

¹²² *Ibidem*, n. 37.

¹²³ C. Scorpan, *SCN*, 7 (1980), p. 25-34; A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica*, 8 (1975), p. 9-54; R. Ocheșeanu, *BSNR*, 75-76 (1981-1982), 1983, p. 447-450.

¹²⁴ G. Talmațchi, *Pontica*, 35-36 (2002-2003), p. 359; 370-371, nr. 107-127 (nr. 124-126 – adaptate din vârfuri de săgeți de luptă).

¹²⁵ G. Talmațchi, *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, p. 37.

¹²⁶ *Idem*, *op. cit.*, p. 40.

¹²⁷ *Ibidem*, nr. 38; *idem*, *Pontica*, 36-36 (2002-2003), p. 377-378, nr. 187-188; N. Conovici, *SCIVA*, 30 (1979), 1, p. 87-88 (3 exemplare).

¹²⁸ *Supra*, n. 86.

¹²⁹ Bibliografia pentru vârfurile de săgeți premonetare de pe litoralul nord-pontic și de pe cel bulgăresc la G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 35-37.

¹³⁰ C. Preda, *Histria*, III, București, 1973, p. 17-19; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 17-23; M. Mănucu-Adameșteanu, *SCN*, 8 (1984), p. 17-24; *eadem*, *Pontica*, 25 (1992), p. 61; Ligia Rusc, *Realitățile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002, p. 179.

apariției unui etalon auxiliar acceptat de toți pentru deținere și utilizare). S-a mai apreciat de asemenea, că aceste vârfuri de săgeată, apărute inițial în zona de NV a Mării Negre, ar reprezenta semne votive, aflate în legătură cu cultul lui Apollon Ietros¹³¹, care după apariția monedei propriu-zise în Asia Mică în a doua jumătate a secolului al VII-lea, s-au transformat în semne premonetare. Astfel, ele ar reprezenta, ca și „delfinii” olbieni emiși mai de timpuriu, „bani ai coloniștilor”, folosiți înaintea afirmării depline a coloniilor grecești, cu instituțiile lor de conducere specifice¹³². Dar această idee a fost pusă la îndoială, considerându-se că nu se poate preciza modul în care s-ar fi putut controla asemenea emisiuni¹³³.

Descoperirea celor mai numeroase piese de acest tip în depozite a dus și la interpretarea lor ca „daruri” cu valoare de *status symbols* (ca și vasele grecești de lux, armele de paradă, vasele de băut, cosmeticele etc.), la schimburile din cadrul comerțului de tip *prexis*¹³⁴. Totodată, această interpretare nu exclude funcționalitatea lor ca monede pentru schimburi comerciale, ci, dimpotrivă, creează premisele pentru trecerea de la schimbul de bunuri de prestigiu la schimbul de mărfuri, de la ideea de exprimare a rangului la ideea de echivalență, de la *prexis* la *emporion*, sau altfel spus, tranziția la monedă ca instrument pentru schimburi comerciale¹³⁵.

În ultimul timp se consideră de către tot mai mulți specialiști că producerea de vârfuri de săgeți premonetare de către grecii din unele colonii milesiene (între care și Histria) a fost necesară pentru dezvoltarea comerțului, în special cu populația autohtonă, simplificarea schimbului de produse și atragerea lor într-un proces economic care le va influența mai apoi evoluția economică și socială. Vârfurile de săgeți premonetare ar reprezenta și o etapă a tacticii pașnice de apropiere a coloniștilor și negustorilor greci (mai ales ionieni) de comunitățile locale pentru obținerea de beneficii economice și comerciale¹³⁶, oferind o modalitate suplimentară de stabilire a unei colaborări de lungă durată, benefică pentru ambele părți.

În legătură cu numărul relativ mare de vârfuri de săgeți premonetare considerate drept descoperiri izolate, apărute mai ales în ultimii ani, apare un semn de întrebare. Oare piesele de la Cogealac (25 de exemplare), de pe malul lacului Golovița (21 de exemplare, dintre care unul aparține coloniei Kerkinites) și de la Adâncata (59 de exemplare) pot fi considerate, într-adevăr, piese aflate în circulație curentă, răspândite în zona siturilor amintite, ori reprezintă tot depozite (parțiale)? Toate acestea au fost adunate de la suprafața terenului, folosindu-se detectoare de metal. Din păcate, descoperitorii lor nu precizează întotdeauna suprafața de pe care au fost strânse, iar informația potrivit căreia piesele de pe

¹³¹ V.A. Anohin, *Monety antičnykh gorodov Severo-zapadnogo Pricernomorja*, Kiev, 1989, p. 8-11; P. Alexandrescu, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990 (Xenia 25), p. 60.

¹³² V.A. Anohin, *loc. cit.*

¹³³ J.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997, p. 202-203. În același sens și Ligia Ruscu, *loc. cit.*

¹³⁴ Al. Avram, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 75.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 76.

¹³⁶ Ligia Ruscu, *op. cit.*, p. 180, cu exemple asemănătoare și pentru Occidentul grecesc (Sicilia, Magna Graecia, Hispania etc.).

malul lacului Golovița ar fi fost adunate dintr-o zonă foarte întinsă, aflată în apropierea cunoscutei așezări de la Sinoe – punctul Zmeica¹³⁷ nu clarifică lucrurile. De altfel, alte două loturi de vârfuri de săgeată descoperite recent la Istria – punctul Bent și Sinoe – punctul Zmeica, au fost considerate drept depozite posibile, împrăștiate datorită unor cauze obiective sau subiective¹³⁸. Lotul de la Istria, descoperit în zona de SE a localității, la punctul Bent, unde sunt complexe de locuire din secolele VI-II a. Chr., aflate în apropierea cunoscutei necropole plane de înhumatie¹³⁹, cuprinde 70 de piese, dintre care 13 sunt vârfuri de săgeți propriu-zise transformate în semne premonetare și 19 rebuturi (datorate unor probleme de turnare)¹⁴⁰. Lotul de la Sinoe-Zmeica este format din 79 de piese recuperate, dintre care 15 sunt vârfuri de săgeți propriu-zise, transformate în semne premonetare și 17 rebuturi¹⁴¹.

Analizându-se descoperirile cu adevărat izolate, constatăm că acestea au fost semnalate în puține așezări și într-un număr redus. Deși până în prezent au fost întreprinse săpături sistematice în mai multe situri din Dobrogea, care au și dovezi sigure de locuire din secolele VI-V a. Chr.¹⁴², nu s-au semnalat frecvent vârfuri de săgeți premonetare, alături de alte materiale. Din acest motiv considerăm că loturile de piese de la Cogea, de pe malul lacului Golovița și, bineînțeles, de la Adâncata, pot să aparțină unor depozite împrăștiate în zonă în condiții greu de stabilit astăzi, poate tot datorită unor intervenții umane (arături repetate, terasări, desfundări) sau cauze naturale (erodarea continuă a malurilor unor așezări). Probabilitatea apartenenței vârfurilor de săgeți premonetare de la Adâncata unui depozit este mai mare, deoarece de aici provin și circa 60 de monede de argint și de bronz histriene și macedonene, adunate în același mod¹⁴³; desigur, nu toate piesele provin dintr-un depozit/depozite, unele fiind cu siguranță piese aflate în circulație curentă. De aceea considerăm că rolul de „mijloc curent de schimb” al vârfurilor de săgeți premonetare nu trebuie exagerat. Această interpretare ar putea fi susținută și de apariția unui număr relativ mare de rebuturi, care nu puteau fi utilizate ca piese individuale de schimb curent, ci mai degrabă în cadrul unor tezaure (depozite), în care importantă era mai ales cantitatea, respectiv greutatea totală a pieselor și mai puțin semnificația lor ca etalon. În ceea ce privește gruparea vârfurilor de săgeți premonetare mai ales în depozite (care cuprind, uneori, și vârfuri de săgeți „mutilate”, umplute cu plumb, ca și rebuturi), considerăm că nu poate fi exclusă nici interpretarea lor ca

¹³⁷ Împreună cu opt „delfini”; cf. G. Talmațchi, *Analele Dobrogei*, 7 (2002), p. 20-25. Informații suplimentare din partea autorului, care ne-a comunicat că descoperitorii n-au oferit date mai exacte privind suprafețele de pe care au fost adunate piesele în cauză.

¹³⁸ G. Talmațchi, *Istros*, 9 (2004), p. 69-81. Din text nu reiese că lotul de piese de la Sinoe-Zmeica ar fi fost strâns dintr-o zonă apropiată de cea în care s-au descoperit anterior cele 21 de piese „de pe malul lacului Golovița”; probabil, sunt loturi diferite.

¹³⁹ Vl. Zirra, *Materiale*, 9 (1970), p. 213; A. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Pontica*, 18 (1985), p. 114.

¹⁴⁰ G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 70-72.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 72-75.

¹⁴² La Sarinasuf (cercetări P. Alexandrescu), Beidaud, Celic Dere (G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, p. 79-98; 217-236), Halmyris (Al. Suceveanu et alii, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 28-29) etc.

¹⁴³ Mai sus.

depuneri votive, practică cu o veche tradiție în spațiul carpato-dunăreano-pontic.

Emiterea vârfurilor de săgeți premonetare a fost atribuită de specialiști, uneori, triburilor care populau regiunile vest-pontice în perioada în care ele au circulat (sciți¹⁴⁴ sau traci¹⁴⁵). Ulterior s-a impus tot mai mult opinia emiterii lor în centrele milesiene aflate pe litoralul nord-vestic și vestic al Pontului Euxin, ca Olbia, Histria, Argamum și Apollonia, separat sau într-un efort comun¹⁴⁶. S-a afirmat, de asemenea, că Apollonia ar fi preluat metoda mai târziu, de la Histria¹⁴⁷. Este important că în pofida descoperirii unui tipar pentru producerea lor în mediul tracic, în peninsula Athija¹⁴⁸, cei mai mulți specialiști consideră că inițiativa turnării lor aparține coloniilor grecești, situație care are bune analogii și în unele colonii vest-mediteraneene¹⁴⁹.

Pentru regiunile noastre, majoritatea cercetătorilor atribuie Histriei producerea și punerea în circulație a acestor vârfuri de săgeți premonetare¹⁵⁰. Mihaela Mănușu Adameșteanu, pornind de la marea concentrare a depozitelor cunoscute până acum în jurul Orgamei (pe o rază de circa 10 km – Jurilovca, Vișina, Enisala) și de la relativa apropiere a zăcămintelor de cupru de la Altân Tepe (circa 30 km), consideră posibilă emiterea pieselor în cauză și de către cetatea Orgame-Argamum, de la Capul Dolojman¹⁵¹. Apariția în ultimul timp a unui număr tot mai mare de asemenea piese, concentrate îndeosebi în depozite, precum și a unor rebuturi, ar putea sugera chiar ideea diseminării relative a producției lor și la alte comunități, încă greu de stabilit astăzi, în lipsa unor cercetări sistematice de amploare. Între acestea ar putea intra unele așezări greco-indigene din teritoriul histrian¹⁵², poate și altele mai îndepărtate, getice, în care influența greacă este foarte timpurie și pregnantă. Chiar dacă până în prezent la Dunărea de Jos nu s-au descoperit tipare pentru producerea lor, turnarea unor asemenea piese era relativ simplă, la îndemâna unor meșteri artizani capabili să producă piese de bronz sau de cupru mult mai complexe, cu atât mai mult cu cât vârfurile de săgeți premonetare nu par să fi avut încă dimensiuni absolut standardizate¹⁵³. La fel de simplă era și transformarea în semne premonetare a

¹⁴⁴ G. Severeanu, *loc. cit.*

¹⁴⁵ T. Gherasimov, *Arheologija Sofia*, 1959, 1-2, p. 85-87 (tezaurul de la Athija).

¹⁴⁶ *Supra*, n. 104, 102, 110, 123 etc.

¹⁴⁷ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, p. 39.

¹⁴⁸ T. Gherasimov, *loc. cit.*

¹⁴⁹ Ligia Ruscu, *op. cit.*, p. 180-181.

¹⁵⁰ Printre alte argumente este amintită și existența unor exemplare care au imprimată roata cu patru spițe, simbol identificat și pe monedele emise de Histria (M. Mănușu-Adameșteanu, *Orgame-Argamum*, p. 27; G. Talmațchi, *Analele Universității Creștine „D. Cantemir”*, p. 36 și n. 13).

¹⁵¹ M. Mănușu-Adameșteanu, *SCN*, 8 (1984), p. 23-24.

¹⁵² Care au existat încă din secolele VI-V a. Chr.; cele din *chora* Tomisului și a Callatidei sunt mult mai târzii, oricum după încetarea utilizării acestor semne premonetare.

¹⁵³ Spre exemplu, în tezaurul de la Vișina, greutatea lor oscilează între 2,50-7,906 gr. (cf. M. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 22; de altfel, autoarea își exprimă rezerva în legătură cu ipoteza existenței în cadrul semnelor premonetare a unei greutăți etalon); la Sinoe-Zmeica vârfurile de săgeți turnate special ca semne premonetare au lungimea cuprinsă între 2,20-4,70 cm, iar greutatea între 3,02-6,26 gr.; rebuturile(?) au lungimea între 2,70-4,00 cm și greutatea între 2,60-6,03 gr. (cf. G. Talmațchi, *Istros*, 11 (2004), p. 73-75, tabelele II și III).

unor vârfuri de săgeți de „tip scitic”, întâlnite însă frecvent și la alte populații, inclusiv la geți, prin retezarea vârfurilor și, de la caz la caz, prin umplerea cu plumb a tuburilor. Problema esențială ce rămâne încă să fie elucidată este măsura în care comunitățile în cauză simțeau nevoia utilizării vârfurilor de săgeți cu valoare monetară și mai ales a semnificației pe care ele le-o atribuiau.

Vârfurile de săgeți premonetare au fost datate, în general, în a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. și primul sfert sau prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr.¹⁵⁴. Descoperirea la Histria, în sectorul templelor grecești, a unui depozit de 6 monede de bronz cu roata pe un nivel datat 500 – începutul secolului V a. Chr., a urcat datarea acestui tip monetar la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr.¹⁵⁵. În consecință, se consideră că vârfurile de săgeți premonetare s-ar putea data, probabil, începând cu prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr., sau, în mod izolat, chiar mai devreme, de la sfârșitul secolului al VII-lea a. Chr.¹⁵⁶. Un timp, cele două tipuri au circulat împreună, dar pe parcursul secolului al V-lea a. Chr. vârfurile de săgeți premonetare ar fi dispărut.

În ceea ce privește lotul de asemenea piese de la Adâncata, este posibil ca existența lui să se coreleze cu fazele cele mai timpurii ale așezării getice, care în absența cercetărilor sistematice, nu pot fi precizate. Oricum, vârfurile de săgeți premonetare și ceramica grecească timpurie (îndeosebi fragmentele de amfore de Chios, întâlnite atât la Adâncata I, cât și la Adâncata II), sugerează existența celor două așezări în secolul al V-lea a. Chr., sau poate chiar mai devreme.

Vârfurile de săgeți de luptă de bronz, cu trei aripioare, sunt prezente relativ obișnuite în așezările și mormintele getice din zona istro-pontică, încât nu reprezintă, după cum s-a arătat adesea, elemente de diferențiere etno-culturală a celor ce le-au folosit.

Ceramica descoperită până în prezent în ambele așezări getice de la Adâncata, ca și în tumul, nu este, cu excepția materialului amforic, suficient de reprezentativă, pentru a oferi posibilitatea unor analize mai ample.

Astfel, *ceramica lucrată cu mâna*, atât specia poroasă, cât și cea lustruită, mai rară, este reprezentată de fragmente ale unor tipuri de vase întâlnite frecvent în lumea getică, începând din secolele VI-V a. Chr., până spre sfârșitul erei vechi (vase în formă de clopot, vase de tip „sac”, vase de provizii, castroane, străchini, căni etc.). Forma unor anumite tipuri (ex. a vaselor – clopot sau de tip „sac”, cu pereții aproape verticali) ar putea sugera vechimea mai mare a unor exemplare. Ca elemente distinctive menționăm existența pe unele vase a apucătorilor plate și a proeminențelor plasate în cadrul brâurilor alveolate (orizontale sau „în ghirlandă”), a liniilor incizate și a motivului realizat cu „pieptenele” dispus în registru orizontal. Starea fragmentară a materialului de acest tip nu permite, din păcate, detalieri tipologice și cronologice stricte. Doar ceașca tronconică (fig. 3/4; 14/1) pare să aparțină unui tip mai târziu, răspândit mai ales începând din secolul al II-lea a. Chr., deși prototipuri ale acesteia se întâlnesc și în secolele

¹⁵⁴ V. Mihăilescu Bârliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n.*, Iași, 1990, p. 38; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, p. 37.

¹⁵⁵ N. Conovici, A. Avram, in *Actes du 6^e Symposium de Vani (Colchide)*, 22-29 septembre, 1990, (Paris, 1996), p. 241-251; 253-258.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

anterioare.

Ceramica cenușie lucrată la roată este atestată într-o proporție relativ ridicată în ambele așezări de la Adâncata, ca și în pământul rezultat din distrugerea parțială a tumulului. Din păcate și aceasta este extrem de fragmentată. Pe baza ei se poate însă aprecia că tipurile de vase sunt în cea mai mare parte bine cunoscute și răspândite în lumea getică de la Dunărea de Jos, ca și în cea tracică (cratere, *lékanai*, castroane, străchini, oale, căni, fructiere, *pithoi* etc.). Deși nu s-au putut reconstitui exemplare întregi, s-a stabilit, cu oarecare aproximație, existența unor castroane cu partea superioară aproape verticală, buza cu marginea rotunjită sau puțin îngroșată și umărul curbat lin, ca și a unor străchini cu buza evazată sau lățită orizontal spre exterior, a unor căni, fructiere, chiupuri, *lékanai* cu torți orizontale dispuse pe umăr, *lékanai* fără torți etc. Profilul părții superioare a vaselor, chiar în cazul aceluiași tip, diferă adesea de la un exemplar la altul. În general, ceramica de acest tip nu este ornamentată. Menționăm doar canelurile concentrice executate pe buza lată, orizontală a unei *lékane* (fig. 5/1) și, probabil, a unui crater (fig. 9/8), canelurile largi, orizontale, aplicate pe corpul unei căni (fig. 8/4; 17/2) sau inciziile orizontale care delimitează uneori, la exterior, buza de partea superioară a unor castroane. Cel mai adesea, vasele au baza inelară, profilată; foarte rar aceasta este aproape plată, puțin concavă (fig. 6/2).

Cu puține excepții, vasele cenușii lucrate la roată de la Adâncata au fost lucrate dintr-o pastă densă și bine arse. În spărtură ele au în general miezul cenușiu, cu nuanțe variabile, mai închise ori mai deschise; alteori miezul e cenușiu-gălbui. Până în prezent nu s-au descoperit fragmente de vase din categoria ceramicii cu pastă cenușie-alburie, caolinoasă, specifică perioadei târzii (sec. I a. Chr. – secolul I p. Chr.).

Ceramica în discuție se poate împărți, din punct de vedere al aspectului exterior, în două mari categorii. Cea dintâi cuprinde vasele cu suprafața fără angobă, uneori mată, alteori lustruită, a căror culoare este foarte apropiată de cea a miezului propriu-zis. A doua categorie, mai numeroasă, prezintă la exterior (pe una sau pe ambele suprafețe, în funcție de tipul vasului), o angobă sau un slip gros, a căror culoare oscilează între cenușiu închis și negru, clar diferită de culoarea propriu-zisă a pastei, așa cum aceasta pare în spărtură. Uneori, la exterior, se observă chiar urmele de scurgere a angobei (slipului). Ceramica cenușie lucrată la roată este uneori lustruită, fără a se urmări realizarea unui decor anumit prin această tehnică, la exterior sau la interior (în cazul unor vase cu gura largă).

Analizând această categorie lucrată la roată, descoperită în mediul getic și tracic, ce reproduce forme de vase grecești, Petre Alexandrescu a stabilit mai multe tipuri de vase¹⁵⁷, dintre care unele se găsesc și la Adâncata. Potrivit opiniei multor cercetători, unele dintre acestea au fost produse și de autohtoni – geți sau traci¹⁵⁸. Ceramică de acest tip se întâlnește în Dobrogea încă din secolele VI-V a.

¹⁵⁷ P. Alexandrescu, *Dacia*, NS, 21 (1977), p. 113-137; idem, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest-Paris, 1999, p. 138-173.

¹⁵⁸ Opiniile pro- și contra sunt prezentate succint la Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Muzeul Național de Istorie, București, 1983, p. 92-93, 209-215.

Chr. (la Sarinasuf¹⁵⁹, Bugeac¹⁶⁰, Satu Nou¹⁶¹, Adamclisi¹⁶² etc.) și în nord-vestul Bulgariei (în grupul Dobrina-Ravna¹⁶³). Pentru Muntenia se remarcă descoperirile de tip Alexandria, din secolul VI a. Chr.¹⁶⁴, iar pentru Moldova cele de la Curteni-Valea Merilor (al doilea sfert, eventual mijlocul secolului al VI-lea până în primul sfert al secolului al V-lea a. Chr.)¹⁶⁵ și Curteni-Dealul Viei și Dealul Pietrăriei (al doilea sfert sau mijlocul secolului al V-lea și secolul al IV-lea a. Chr.)¹⁶⁶. În secolele V-IV și începutul secolului al III-lea a. Chr. ceramica cenușie lucrată la roată este prezentă în aproape toate așezările și necropolele zonei extracarpătice; apar, totodată, noi tipuri de vase care se vor generaliza (ex. fructierele), în timp ce altele își încetează evoluția.

Pentru Adâncata se poate presupune o producție locală, îndeosebi a categoriei de vase cenușii fără angobă, cu suprafața mată, uneori mai aspră. Alte vase însă, mai ales cele cu angobă cenușie închisă sau neagră se apropie, ca aspect general, de ceramica cenușie lucrată la roată de la Histria¹⁶⁷. Modul de aplicare a angobei și culoarea ei ar putea sugera originea histriană a unor vase sau categorii ceramice. Dar, în lipsa analizelor asupra pastei, nu pot fi exprimate opinii sigure¹⁶⁸. Putem considera doar că unele categorii de vase cenușii de la Adâncata au fost produse, probabil, într-un centru grecesc, eventual colonial, deocamdată

¹⁵⁹ P. Alexandrescu, *loc. cit.*; idem, SCIVA, 25 (1974), 2, p. 214 (așezarea de la Sarinasuf este atribuită celei de a doua jumătăți a secolului al VI-lea până la începutul secolului următor).

¹⁶⁰ M. Irimia, Pontica, 1 (1968), p. 193-234; Pontica, 2 (1969), p. 23-42; Materiale, A XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 219-224; Thraco-Dacica, 2 (1981), p. 37-52; Materiale, A XVI-a Sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p. 73-88; Thraco-Dacica, 6 (1985), p. 75-85; *La nécropole gète de V^e-IV^e s. av. n. è de Bugeac*, Inventaria Archaeologica, 13, București, 1986.

¹⁶¹ B. Mitrea, în *Omagiu C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 409-413; B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu, Materiale, 7 (1961), p. 283-289; idem, Materiale, 8 (1962), p. 369-372; M. Irimia, Pontica, 16 (1983), p. 130-140.

¹⁶² A. Aricescu, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie, 1964, I (1971), București, p. 224; M. Irimia, Pontica, 6 (1973), p. 27-29.

¹⁶³ M. Mirčev, Izvestiia-Sofia, 25 (1962), 97 p; idem, Izvestiia-Varna, 1 (16), 1965, 33 p; pentru cronologia acestui grup cultural B. Hänsel, PZ, 49 (1974), 2, p. 193-217, potrivit căruia evoluția orizontului Dobrina-Ravna (zona I) a avut loc între sfârșitul secolului al VII-lea – mijlocul secolului al VI-lea a. Chr., iar a orizontului corespunzător zonei Ravna II până în jurul sau după 500 a. Chr.

¹⁶⁴ C. Preda, Dacia, NS, 3 (1959), p. 179-194; SCIV, 11 (1960), 1, p. 25-36; SCIV, 21 (1970), 4, p. 571-578. În legătură cu cronologia descoperirilor de la Alexandria-Pod și Alexandria-Vii, ca și a altor descoperiri în care apare ceramică timpurie lucrată la roată, vezi Em. Moscalu, *op.cit.*, p. 209-215.

¹⁶⁵ C. Iconomu, Dacia, NS, 23 (1979), p. 79-29; idem, Cercetări Istorice, 9-10 (1978-1979), p. 177-236.

¹⁶⁶ Idem, Cercetări Istorice, 12-13 (1981-1982), p. 127-152.

¹⁶⁷ Maria Coja, Dacia, 12 (1968), p. 305-329.

¹⁶⁸ Pierre Dupont, cel mai bun cunoscător al producției ceramice grecești de la Histria, care a avut bunăvoința să vadă în iunie 2004 ceramica cenușie de la Adâncata și-a exprimat opinia că aceasta nu este de producție histriană; ar putea aparține unui centru grecesc nedeterminat încă, iar câteva fragmente (fig. 9/1; 17/1.) ar putea fi, eventual tomitane; dar, și după opinia domniei sale, în absența analizelor de pastă, orice afirmații sunt riscante.

neprecizat.

Printre fragmentele ceramice de la Adâncata se află și unele exemplare (care provin de la castroane și străchini), cu pasta relativ fină, gălbuie-cărmizie sau roșie-cărmizie. Câteva vase ceramice lucrate la roată, cu pasta de acest tip, au mai apărut la Bugeac¹⁶⁹, probabil și în alte locuri. Nici originea acestei categorii nu este cunoscută; nu poate fi exclusă o eventuală producție locală, sau tot a unui centru grecesc. Un grup aparte îl reprezintă o buză și un fragment de perete ale unor *pithoi* de mari dimensiuni, cu pasta cărmizie și mult nisip în compoziție (fig. 3/10). Fragmente de acest tip – unele de mari dimensiuni, au apărut relativ frecvent în ambele așezări getice de la Satu Nou – „Valea lui Voicu” și „Vadu Vacilor”, ceea ce permite datarea lor în secolele III-II a. Chr., eventual și în secolul I a. Chr. Deși de dimensiuni apreciabile, asemenea recipiente pot fi produse locale.

Ștampilele de amfore descoperite sunt într-un număr prea mic, astfel încât nu pot fi utilizate, deocamdată, pentru analize statistice. Constatăm doar că dintre cele 14 ștampile thasiene de la Adâncata I, doar două sunt de tipul vechi; oricum, toate se eșalonează pe parcursul unui secol: Grupa F₁ – Garlan, 1999 (circa 360-350 a. Chr.) – grupa XIV – Avram (circa 273-267 a. Chr.); sunt prezente, de altfel, toate grupele de la X la XIV (după Avram). Ștampilele sinopeene sunt reprezentate de exemplare din grupele III-IV și V (Conovici), respectiv IV, V și VI (Garlan, 2004), iar toate cele patru ștampile rhodiene aparțin numai perioadei a III-a. Toate cele cinci torti ștampilate de la Adâncata II sunt thasiene recente. Dar aceste observații sunt absolut relative, putând fi modificate prin noi descoperiri.

Unelte agricole de fier descoperite în perimetrul așezării Adâncata I au fost prezentate cu alt prilej¹⁷⁰, astfel încât nu este necesar să revenim asupra lor. Precizăm doar că brăzdarul de fier, apărut într-o așezare în care materialul arheologic greco-elenistic este deosebit de bogat și variat, ar putea sugera preluarea de către geți (cel puțin de către cei din Dobrogea), a acestei importante unelte agricole direct din lumea greacă (eventual prin intermediul coloniilor pontice), fără intermediari (tracii sudici).

Este posibil ca tot sub influență greacă să se fi construit și zidul de apărare a sectorului fortificat al așezării (atât cât a putu fi observat pe teren, în absența oricărei săpături), cu două paramente paralele și emplecton. Într-o zonă apropiată, la Satu Nou „Valea lui Voicu”, platoul de nord al așezării a fost apărat printr-un zid cu grosimea de 2,00-2,20 m. El era realizat din două paramente de blocuri și lespezi mari de gresie, mai rar de calcar (ambele roci locale), așezate în așa fel încât să formeze fețe relativ regulate și uniforme ca înălțime. Diferențele de înălțime dintre pietre erau egalizate prin încastrarea unor lespezi mai subțiri; spațiile dintre ele erau lipite cu lut. Între paramente era *emplectonul* format din bolovani de piatră, de obicei mai mici, lipiți de asemenea cu lut. Din loc în loc, la

¹⁶⁹ Material inedit, aflat la muzeul din Constanța; străchini: inv. 22604 (M. 53); inv. 25092 (M. 79); castroane: inv. 25081 (M. 79); inv. 33069 (M. 107); *lékanai*: inv. 33057 (M. 105); inv. 33067 (M. 107).

¹⁷⁰ M. Irimia, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70^e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 102-112; idem, *Pontica*, 32 (1999), p. 73-82.

înălțimi diferite, emplectonul era consolidat suplimentar printr-o ardere puternică. Astfel, în umplutura zidului se întâlnesc straturi succesive, arse și nearse, ale emplectonului. Zidul amintit de la Satu Nou aparține primei faze a așezării fortificate (secolul III a. Chr.)¹⁷¹, iar la realizarea lui se poate presupune o influență elenistică.

După cum s-a constatat, prezența greco-elenistică la Adâncata este evidențiată de numeroase dovezi arheologice (ceramică, vârfuri de săgeți premonetare, monede de argint și de bronz, poate chiar unele influențe la realizarea fortificației). Mai pregnantă pare prezența histriană (ilustrată de vârfurile de săgeți premonetare și de monedele histriene, poate și de o anumită categorie ceramică, în măsura în care cercetările viitoare, inclusiv asupra pastei, vor dovedi acest lucru). În acest context putem considera că la Adâncata putea exista și un grup de populație greacă sau grecizată, rezidentă permanent, sau cel puțin periodic. Am avea astfel, aici, pe Dunăre, un *emporion* greco-elenistic important, eventual chiar histrian.

Situarea celor două așezări de la Adâncata (una fortificată, cealaltă deschisă) la o distanță de numai circa 2,00-2,5 km, în linie dreaptă una de alta, necesită de asemenea unele explicații. În măsura în care ele erau cel puțin parțial contemporane (așa cum ne sugerează materialul ceramic recuperat), este posibil ca așezarea deschisă să fi depins, într-o măsură mai mare sau mai mică, de cea fortificată. Ar putea fi, astfel, o situație similară cu a siturilor de tip hallstattian târziu din Moldova (secolele VI-III a. Chr.), unde așezările deschise se aflau adesea în preajma cetăților, îndeosebi a celor de mari dimensiuni, în care populația lor se și refugia la nevoie¹⁷². Așezarea Adâncata I putea reprezenta, astfel, un important centru rezidențial getic.

Dar în evoluția celor două așezări de la Adâncata pot exista și unele decalaje cronologice, imposibil de observat în absența cercetărilor sistematice, necesare pentru ambele obiective.

Referitor la tumulul distrus, situat la marginea de nord a așezării Adâncata I, nu se pot aduce precizări suplimentare. S-a constatat că majoritatea materialului ceramic a suferit o ardere secundară puternică, vizibilă îndeosebi pe fragmentele de amfore. Prezența în cantitate destul de mare a cenușei și cărbunilor în pământul răscolit din mantaua tumulului sugerează, de asemenea, utilizarea cremației ca element al ritualului funerar. Nu știm, însă, dacă această practică a avut în vedere eventual și defunctul/defuncții, deși acest lucru s-ar putea presupune. Din punct de vedere cronologic, pe baza materialului amforic, tumulului se datează larg la sfârșitul secolului al IV-lea – prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr.

În legătură cu sfârșitul așezărilor de la Adâncata, materialele descoperite nu oferă indicii sigure. Observăm că lipsește, deocamdată, ceramica autohtonă și elenistică specifică secolului I a. Chr. (vase de lux, ceramică getică lucrată la roată decorată cu linii lustruite și pasta cenușie etc. Am putea considera, deocamdată

¹⁷¹ N. Conovici, M. Irimia, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 1999, p. 196-211.

¹⁷² A.C. Florescu, *Cercetări Istorice*, 2 (1971), p. 103-118; Silvia Teodor, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î.d.Hr.*, Bibliotheca Thracologica, 27, București, 1999, p. 15-27.

provizoriu, până la efectuarea unor cercetări sistematice, că așezările și-au încheiat existența în secolul al II-lea a. Chr.

Datele prezentate constituie doar câteva dintre aspectele relevate de descoperirile de la Adâncata. Importanța lor pentru cunoașterea realităților complexe ale Dobrogei în cea de a doua jumătate a mileniului I a. Chr. impune, fără îndoială, efectuarea unor cercetări sistematice, în primul rând prin săpături arheologice.

ADÂNCATA I
TABEL I – THASOS

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă/Datare (după Garlan), 1999	Obs.

Tipul vechi

1	39178	Θασί[-v]Βά/τω/ [v]Πυλά[δη(ς)]	măciucă	F ₁ (circa 360-350)	-
2	39193	[...]ανε/ος [·] π [...]	pilos	G ₂ (circa 345-335)	<i>Aristophánes I</i> <i>sive</i> <i>Telephánes II</i>

Tipul recent

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă/Datare (după Avram), 1996	Obs.
3	39552	Θασίων [Δειν]ώπα[ς]?	vârf de lance	XI (circa 310-295)	-
4	39180	[Θασίων] Ισόδικος	seceră	XI (circa 310-295)	-
5	39553	[Θασίων] [K]λεοφώ[v]	aripă sau mână (?)	X (circa 316-311)	<i>Kléophon I</i>
6	39556	Θα[σίων] Λεωμ[έδων]	ciorchine	XI (circa 254-240)	-
7	39551	[Θασίων] Μενέδημο[ς]	mână	XII (circa 294-287)	-
8	3955	Θασίω[v] Μενέδημος]	crater cu volute	XII (circa 294-287)	-
9	39179	[Θ]ασίων Πολυνείκ/ης	litera Δ	XII (circa 294-287)	-
10	39192	[Θα]σίων Πυθίων	scut cu umbo	XIV (circa 273-267)	<i>Pythion IV</i>
11	39194	[Πουλυάδης] [Θασίων]	baghetă recurbată (?)	XIII (circa 286-274)	-
12	39558	[Θασίων]	roată cu	XI (circa 310-	-

		Θάσ[ων]	patru spițe	295)	
13	39559	 [Θασί]ων	rest de simbol	-	Etnicon pe linia inferioară
14	39191	Ștampilă anepigrafică	cerc incizat	-	Centru neidentific at, înrudit cu Thasos

TABEL II – SINOPE

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă cronologică		Obs.
				Conovici 1998	Garlan 2004	
15	39182	Βόρυος ἀστ[υ]νόμου Ἀπολ[λωνίου]	cap cu barbă, la dreapta	III, d (circa 310-285)	IV, C	Borys I Apollônios I
16	39181	Πασιχάρους ἀστ νόμου Ἀττειος	torță	III, c (circa 310-285)	IV, B	Pasicharès I b; Attis II (după Garlan, 2004)
17	39195	ἀστ[υνό]μου Αἰσ[χίν]ου Ψάμμης	ciorchi- ne	IV (circa 284-262)	V, C	Aischinès 4 (Iphios) (Conovici) Aischinès 5 (Iphios) (Garlan)
18	39557	[Πύθης]? [ἀστυνό]μου [Αἰσχίνο]υ?	simbol rupt	IV (circa 284-262)	V, A	scriere retrogradă Aischinès 3 (?) sau 4 (?) Pythès I sau II (Conovici)
19	39183	[Πρ]ῶτος [ἀσ]τυνόμου [Διον]υσίου	kantha- ros	IV (circa 284-262)	V, A	Protos I sau II (Garlan) Dionysios 3 Apollodô- rou
20	39184	ἀστυ[νόμου] [Αἰσχρί]ωνος τοῦ [Ἀρτεμιδώ]ρου [Στέ]φαν[ος]	Măciu- că	V, d (circa 261-183)	VI, D	-

21	39199	[ἄστυν]όμου [Ἰοβάκ]χου τοῦ [Μολ]παγόρου [Ἡφαί]στιος	simbol rupt (proba- bil proră)	V, b (circa 261-183)	VI, B	producător atestat prima dată ca acti- vând și în timpul acestui astynom
22	39185	[ἄ]στυνόμου [Ζ]ήνιος τοῦ [Ἀ]πολλοδώρου [Ἀ]τῶτης	trofee	V, b (circa 261-183)	VI, B	-

TABEL III – RHODOS

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Perioadă, date (după Finkielsztein, 2001)	Obs.
23	39188	ἐπὶ Αἴνησι δά[μ]ου Υακινθίου	-	III, C (circa 179- 177)	Ainesidamos II
24	39187	Βαδρομί[ο](υ) Ἀριστείδ(α)	stea cu opt raze	III, e (circa 168- 166)	cu <i>epsilon</i> și <i>sigma</i> lunar. Aristeidas II; la numele producătorul ui lipsă α
25	39189	Λίνου	ciorchine	III, d – prin asociere cu Nikasagoras I (circa 172-170)	-
26	39186	ἐπὶ Νικασα <σα>γόρα Δαλίου	-	III, d (circa 172- 170)	literele σα dublate. Nikasagoras I

TABEL IV – COS

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă Date	Obs.
27	39190	Διονυσιακός	-	Sec. III – începutul sec. II a. Chr. (?)	scriere retrogradă C lunar

TABEL V – CENTRU NEIDENTIFICAT

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă Datare	Obs.
28	39554	ΦΙΛΟ...	<i>kantharos</i> cu palette pe toartă		scriere retrogradă. Centru înrudit cu Thasos (?)

ADÂNCATA II
TABEL VI

Nr. crt.	Inv.	Legenda	Simbol	Grupă Datare (după Avram, 1996)	Obs.
<i>Tipul recent</i>					
1	39560	Θα[σίων] Α[ισχυρίων]?	neclar	XI (circa 294- 287) XV (circa 266- 255)	Aïschrion I Aïschrion II
2	39198	Θασίων [Κ]ρ[ατίν]ος	trepied	XII (circa 294- 287)	-
3	39196	[Θ]ασίων [Κρ]ιτίας	bucraniu	XI (circa 310- 295)	-
4	39197	Θασίων Φίλι(σ)[κος]2 <i>sive</i> Φιλι(σ)τίδης	țap (?) <i>sive</i> căprior (?) <i>sive</i> cerb (?)	(circa 274-267) <i>sive</i> (după 239)	<i>sigma</i> lunar a fost omis
5	39561	Θασ[ίων]	șopârlă		sigma lunar

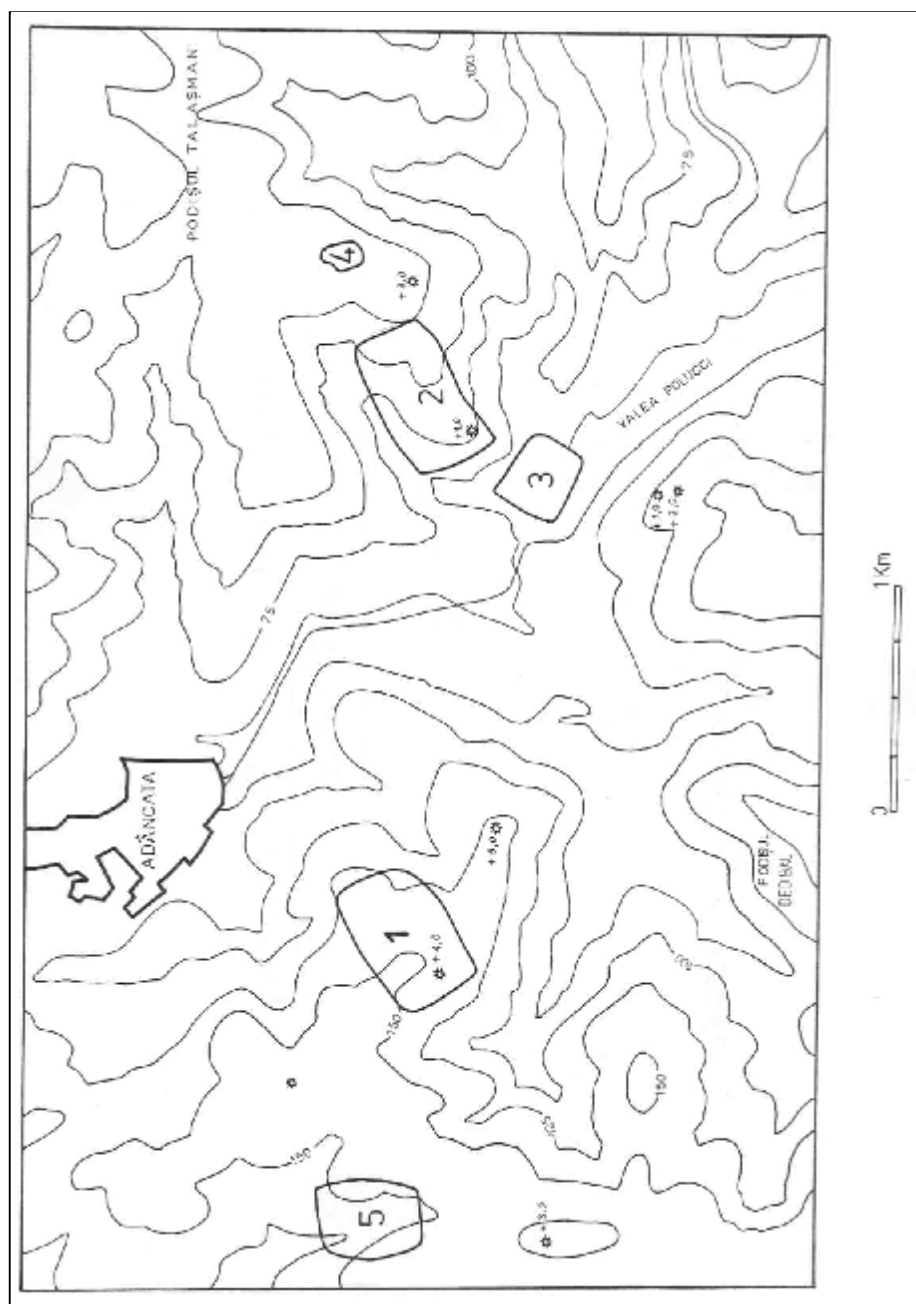


Fig. 1 - Harta siturilor arheologice din zona Adâncata, com. Aliman, jud. Constanța: 1 – așezarea getică Adâncata I; 2 – așezarea getică Adâncata II; 3 – așezare romană; 4 – așezare medievală; 5 – așezare romană (?)

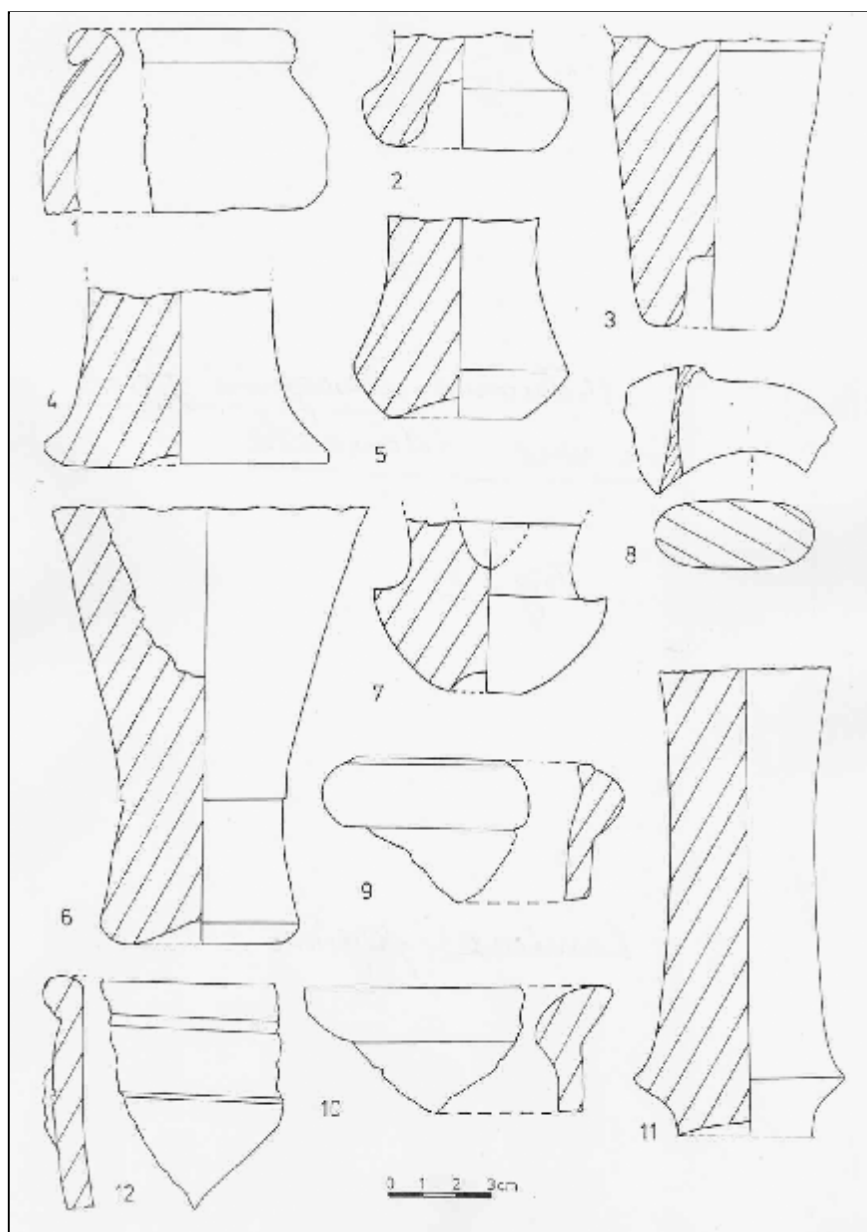


Fig. 2 - Fragmente de amfore din aşezarea Adâncata I:

1-2 Chios (sec. V a. Chr.); 3 - Chios (sec. IV a. Chr.);

4 - Mende (sfârşitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr.); 5 - pseudo-Thasos;

6 - Thasos (cu piciorul jos şi ştrangulat; după circa 340 a. Chr.);

7 - Rhodos (tip vechi); 8-9 - Thasos (tip vechi); 10 - Thasos (cu buză de tip

„Pridik”); 11 - Thasos (sfârşitul sec. IV - mijlocul sec. III a. Chr.); 12 - Samos (?)

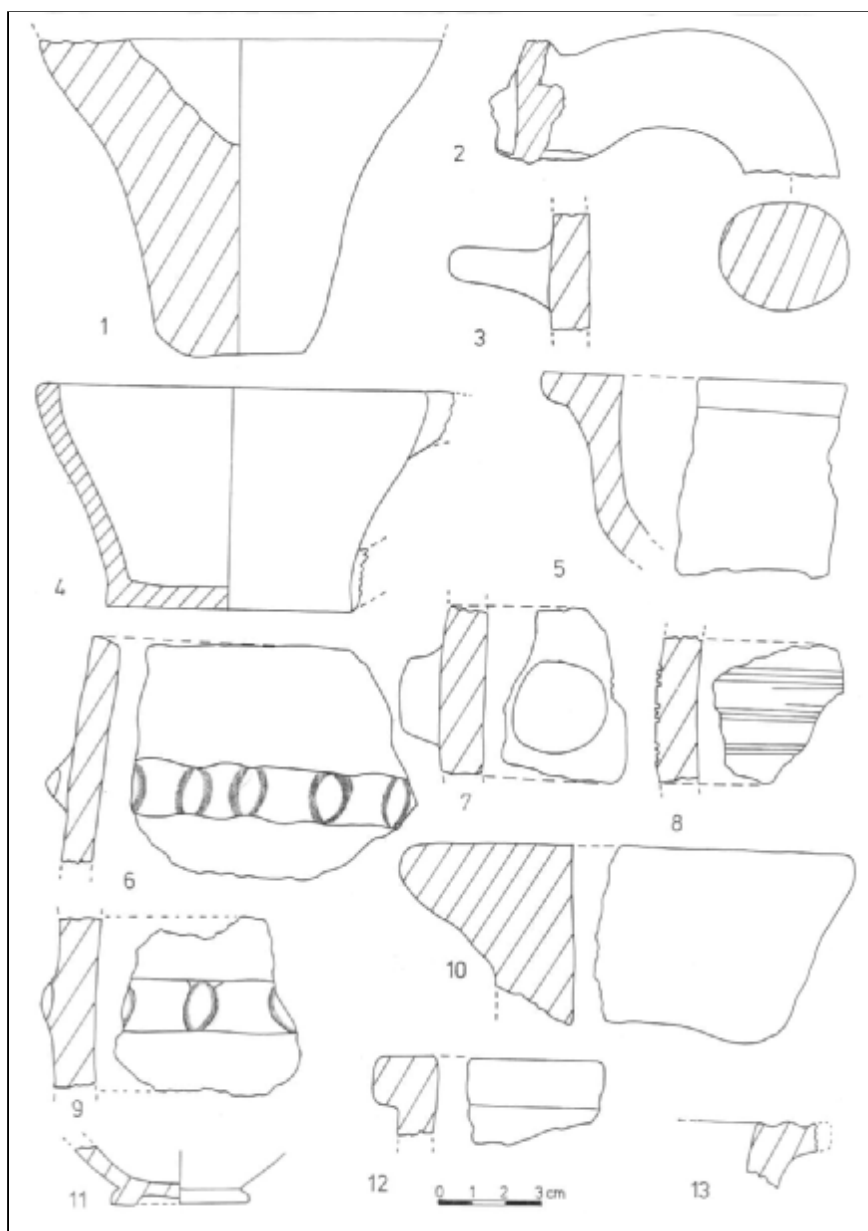


Fig. 3 - Ceramică din așezarea Adâncata I:

- 1- picior de amforă de Sinope de tip „pithoid” (prima jumătate a sec. IV a. Chr.);
 2 – toartă de amforă de Rhodos, tip vechi (înainte de 240 a. Chr.);
 3-9 – ceramică getică lucrată cu mâna; 10 – buză de *pythos* cu pastă cărămizie și nisip; 12-13 – cenușie, cu angobă neagră, probabil dintr-un centru grecesc neprecizat (12 – buză de crater sau chiup; 13 – buză de *lékane* sau crater)

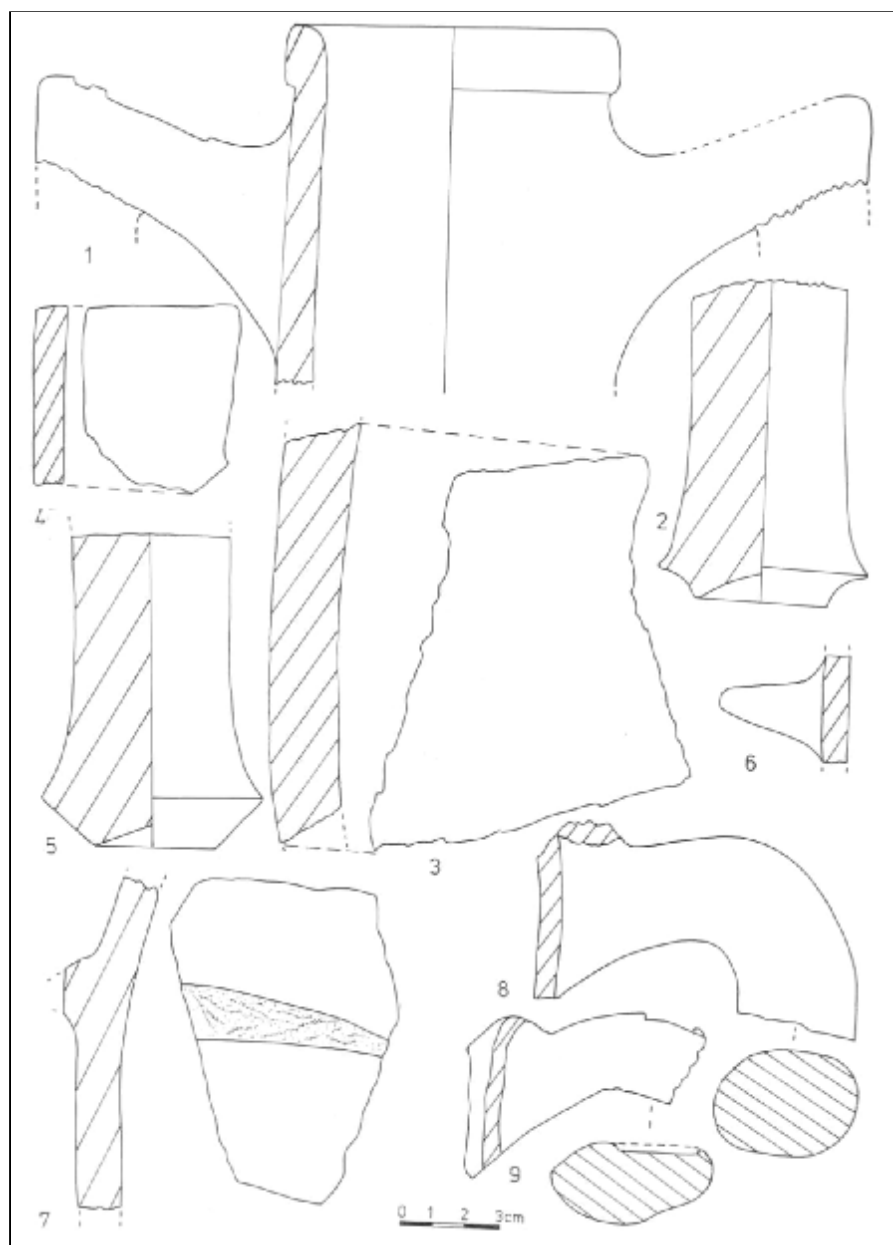


Fig. 4 - 1 - 3, 9 - ceramică din așezarea Adâncata I;
 2; 4-8 - ceramică din tumul; 1 - Rhodos; inv. 39189; 2 - Thasos;
 3 - fragment de *pithos* cu pasta cărămie-maronie și mult nisip;
 4, 6, 7 - ceramică getică lucrată cu mână;
 5 - Thasos, tipul biconic, cu picior cilindric înalt;
 8 - Rhodos (tip vechi; înainte de 240 a. Chr.); 9 - Thasos, inv. 39556

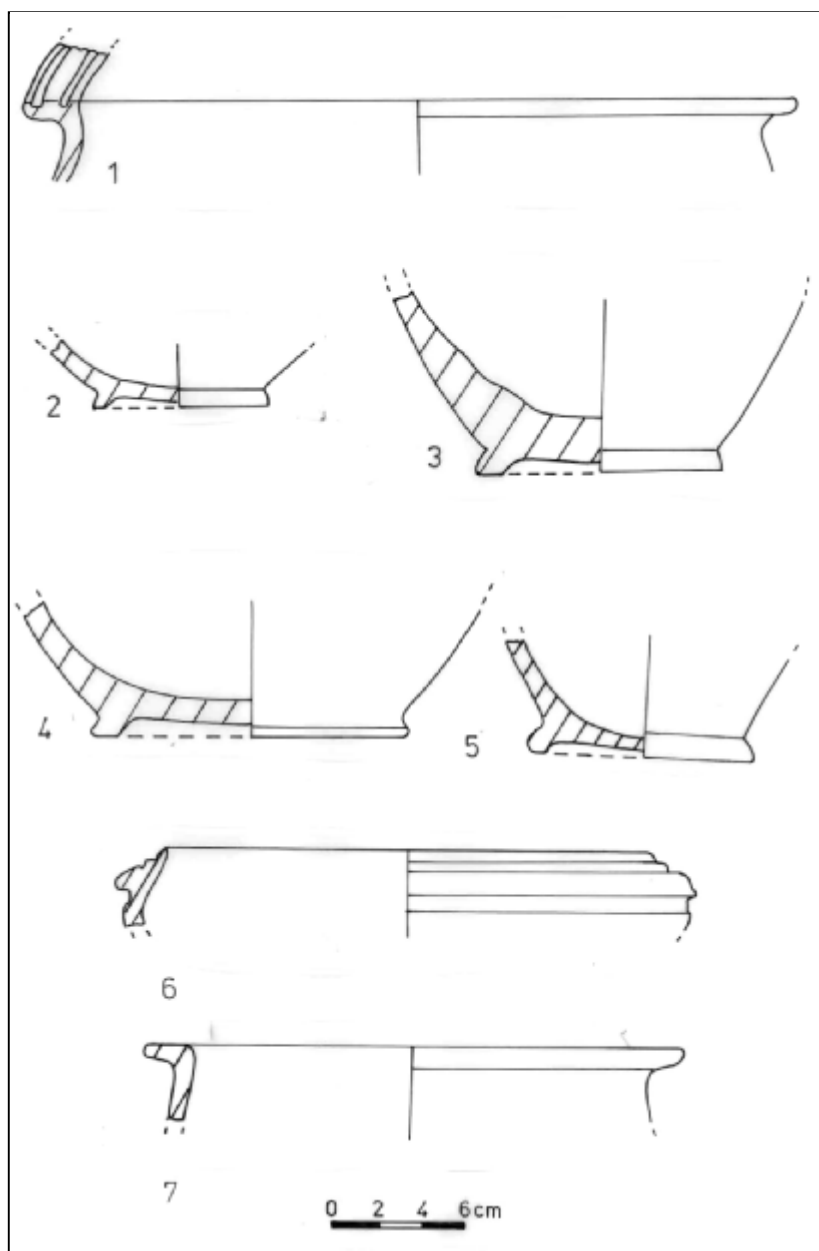


Fig. 5 - Ceramică din așezarea Adâncata I: 1-2 – cu pasta cenușie (*lékane* și *strachină*); 3 – cu pasta roșie-cărmizie (castron sau crater); 4-7 – cu pasta cenușie și angobă neagră, probabil dintr-un centru grecesc neprecizat (4 – castron sau crater; 5 – *strachină*; 6 – castron; 7 – crater)

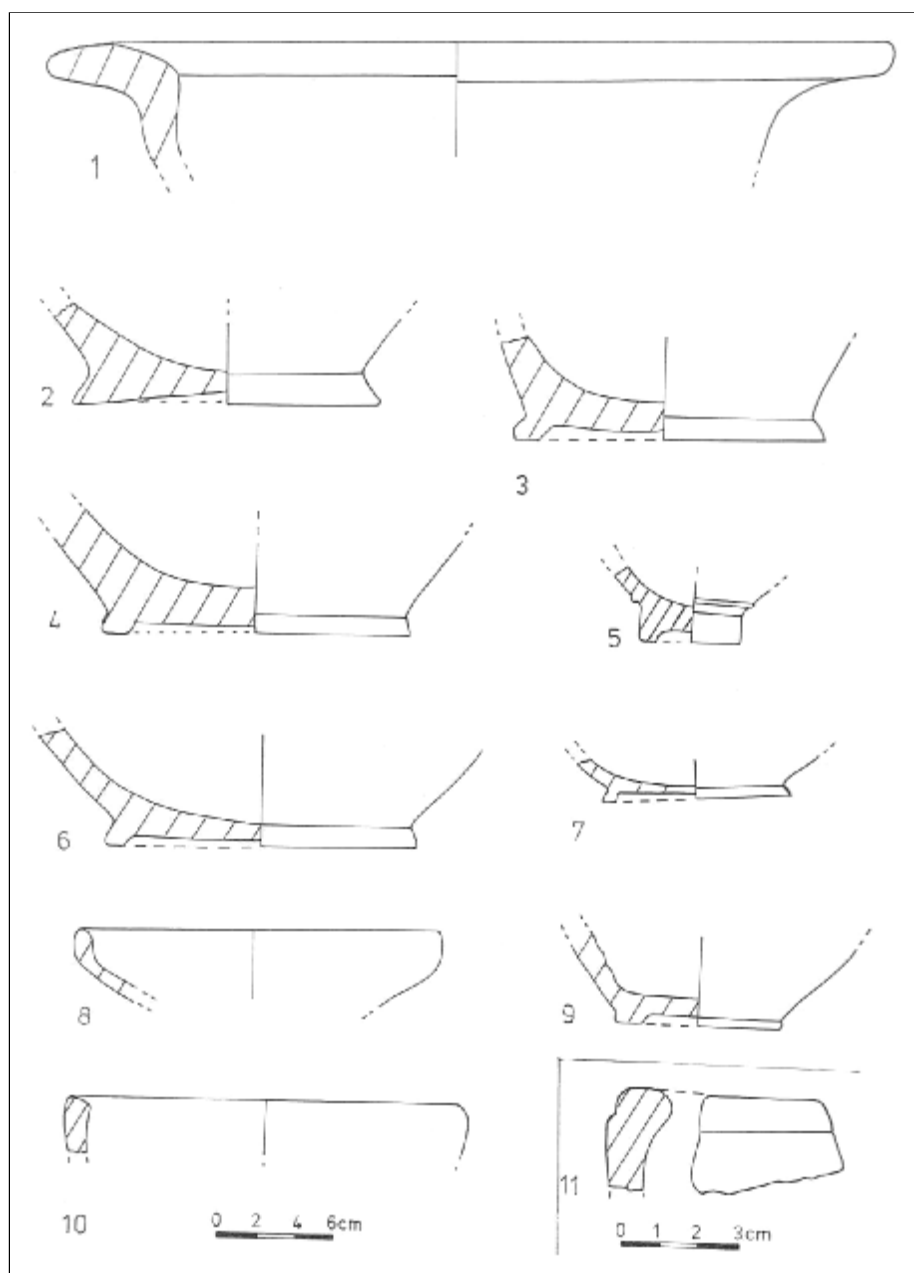


Fig. 6 - 1-9 – ceramică din așezarea Adâncata I; 10-11 – ceramică din tumul;
 1 – fructieră; 2-3 – castroane sau cratere; 4 – *pithos*; 5 – cană;
 6-11 – străchini sau castroane

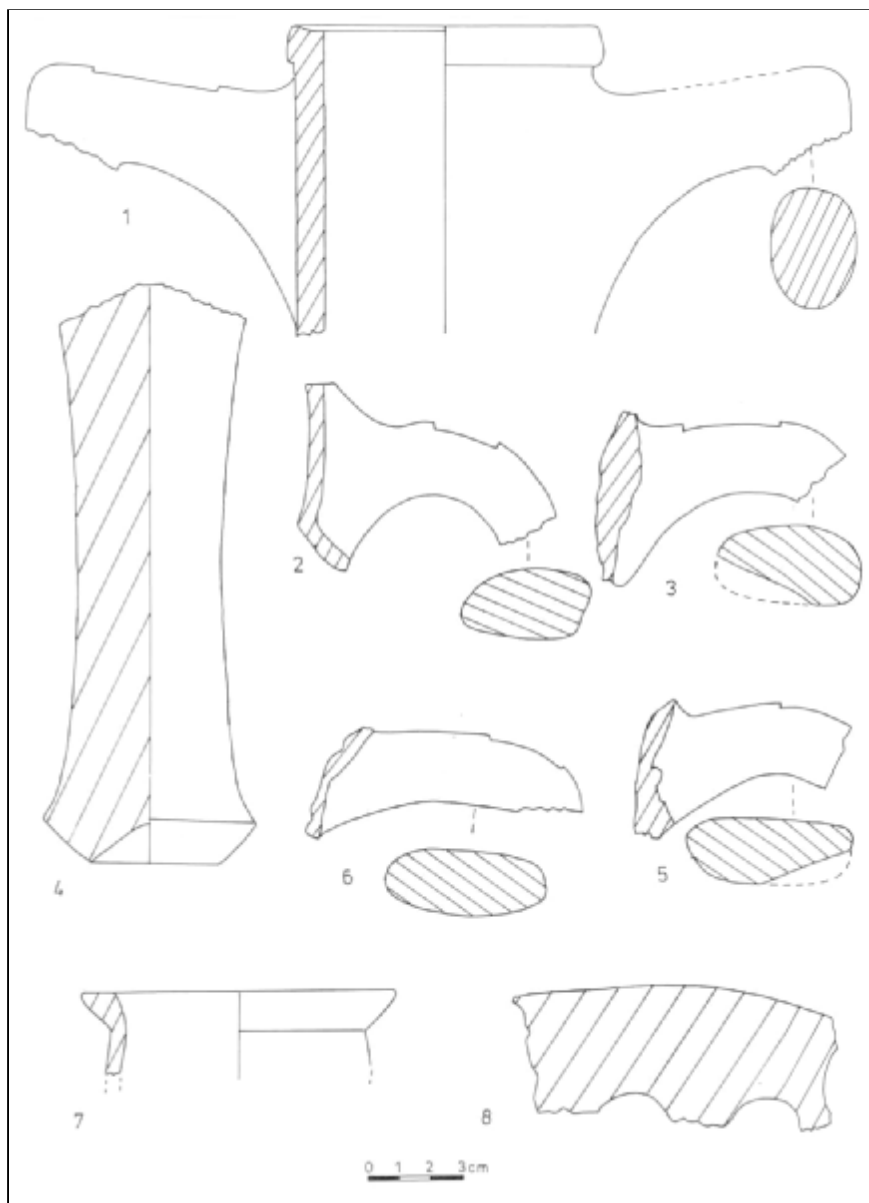


Fig. 7 - 1-5 –ceramică din aşezarea Adâncata I;
 6-8 – materiale din aşezarea Adâncata II; 1 – Rhodos, inv. 33186;
 2 – Thasos, inv. 39554; 3 – Thasos, inv. 39551; 4 – Thasos; 5 – Thasos, inv. 39553;
 6 – Thasos, inv. 39197; 7 – fragment de gât de amforă (reconstituit grafic)
 de Thasos cu buza de tip „Pridik”; 8 – chirpic cu urme de nuiele

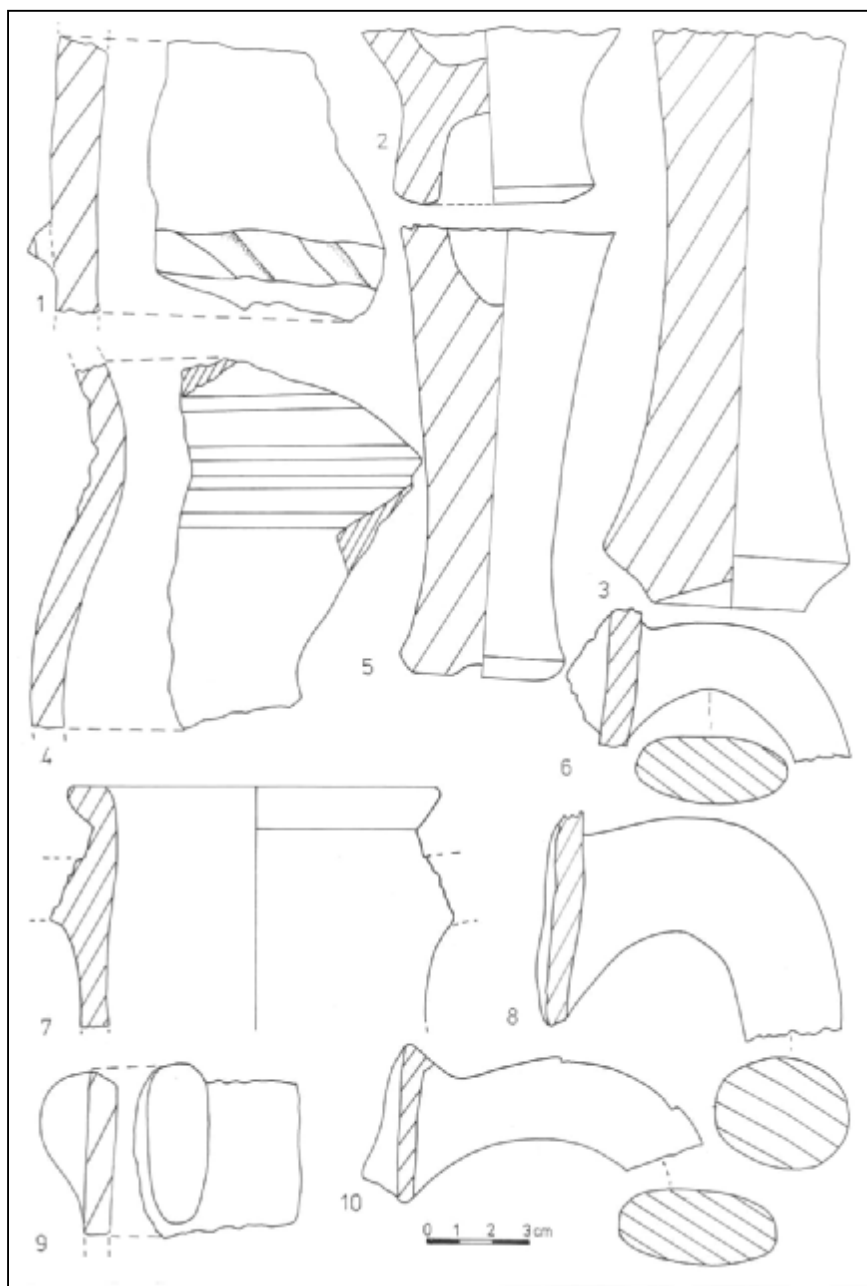


Fig. 8 - ceramică din așezarea Adâncata II: 1, 9 – ceramică getică lucrată cu mână; 2 – picior de amforă de Chios (sec. V a. Chr.); 3, 5 – picioare de amfore de Thasos (sfârșitul sec. IV – mijlocul sec. III a. Chr.); 4 – fragment de cană; 6 – Thasos, cu toarta lată; 7 – fragment de gât de amforă de Thasos (reconstituit grafic) cu buza de tip „Pridik”; 8 – Rhodos, tip vechi (înainte de 240 a. Chr.); 10 – Thasos, inv. 39198

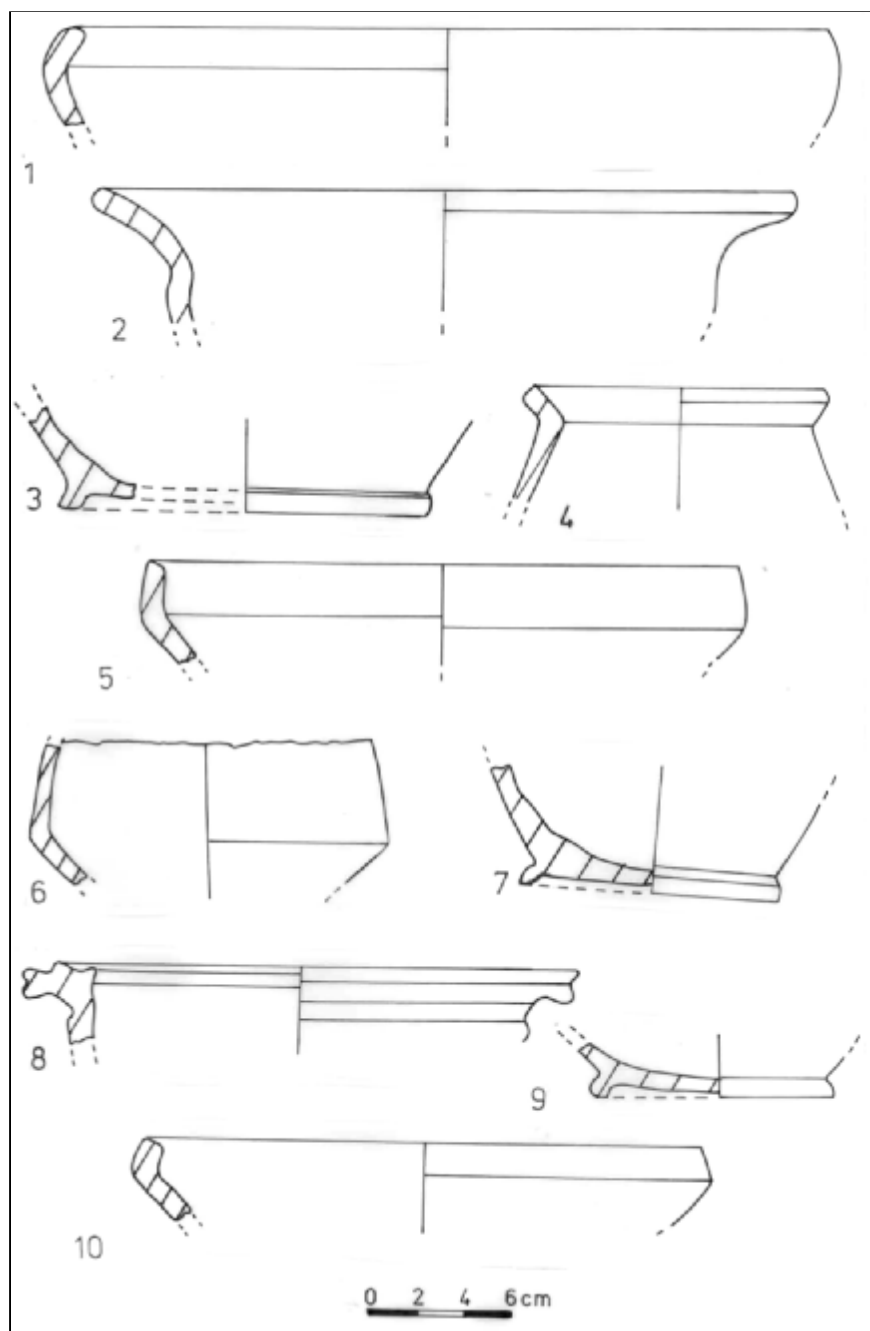


Fig. 9 - ceramică lucrată la roată din așezarea Adâncata II:
 1-3, 5-10 – fragmente de castroane și străchini; 4 – fragment de cană;
 nr. 1, 3-4, 8-10, cu pastă cenușie și angobă neagră ori maronie-cenușie
 (nr. 1), probabil dintr-un centru grecesc neprecizat

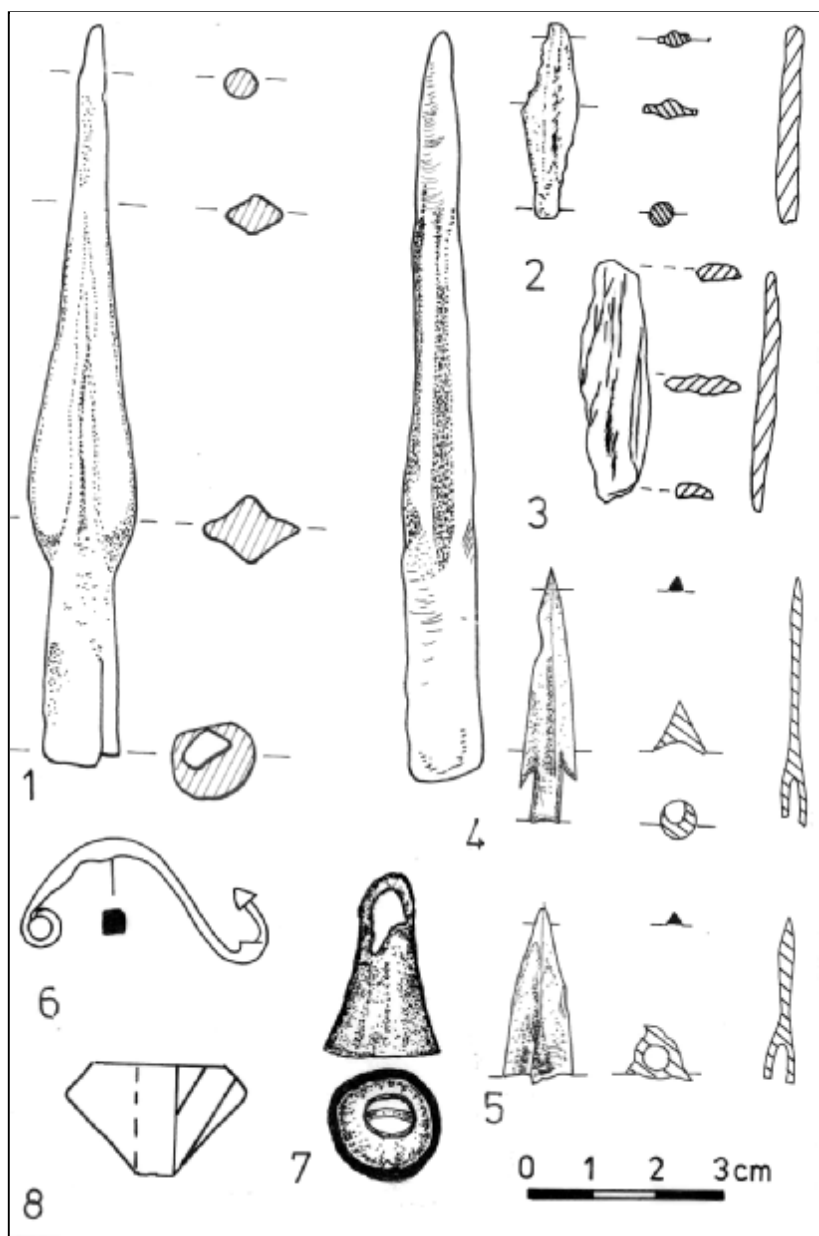


Fig. 10 - 1-7 – obiecte din așezarea Adâncata I: 1 – vârf de suliță de fier;
 2-3 – vârfuri de săgeți premonetare; 4-5 – vârfuri de săgeți de tip „scitic”;
 6 – fibulă de bronz de schemă tracică; 7 – clopoțel de bronz;
 8 – fusaiolă din așezarea Adâncata II

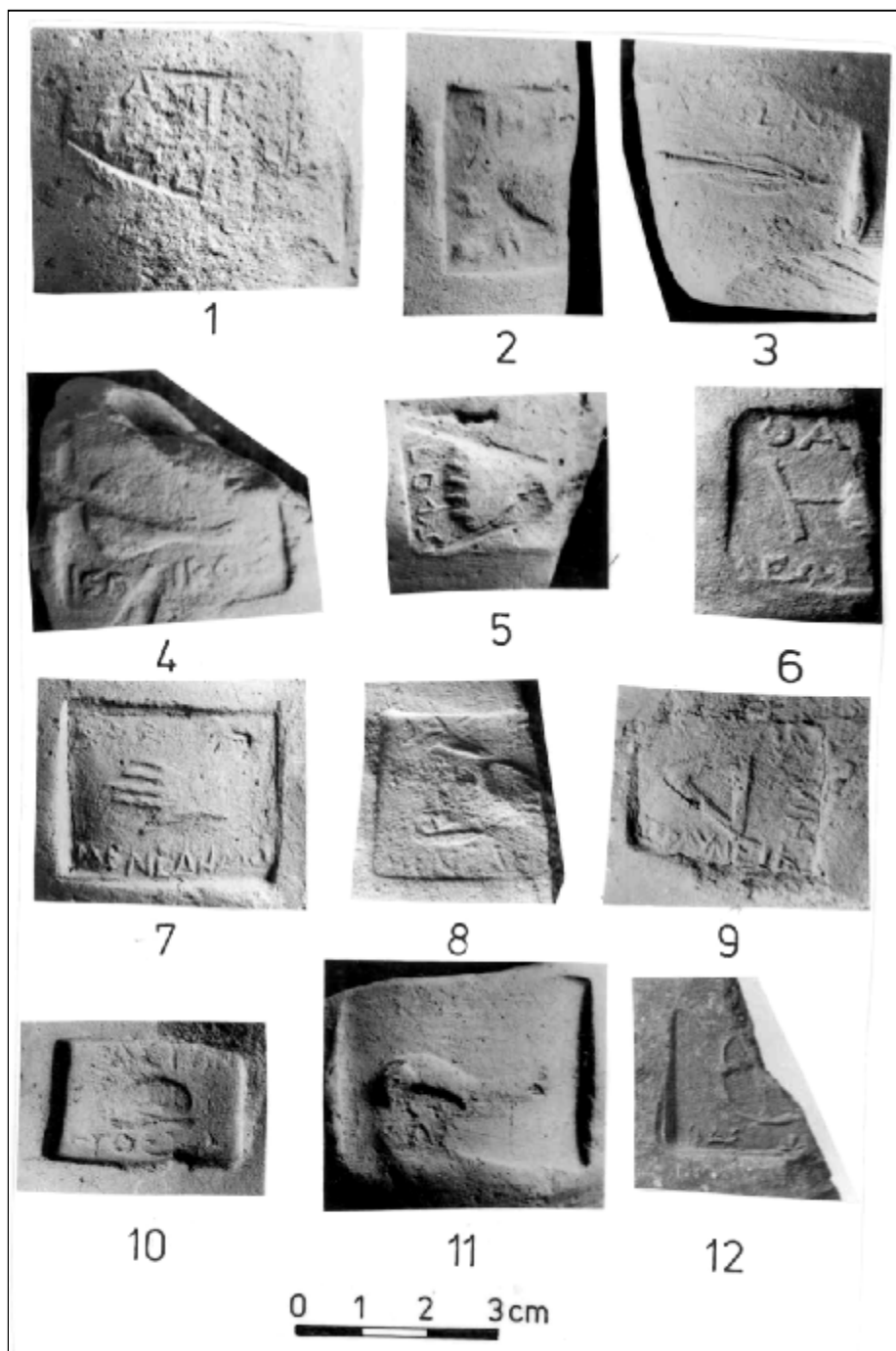


Fig. 11 - Ștampile de amfore din așezarea Adâncata I

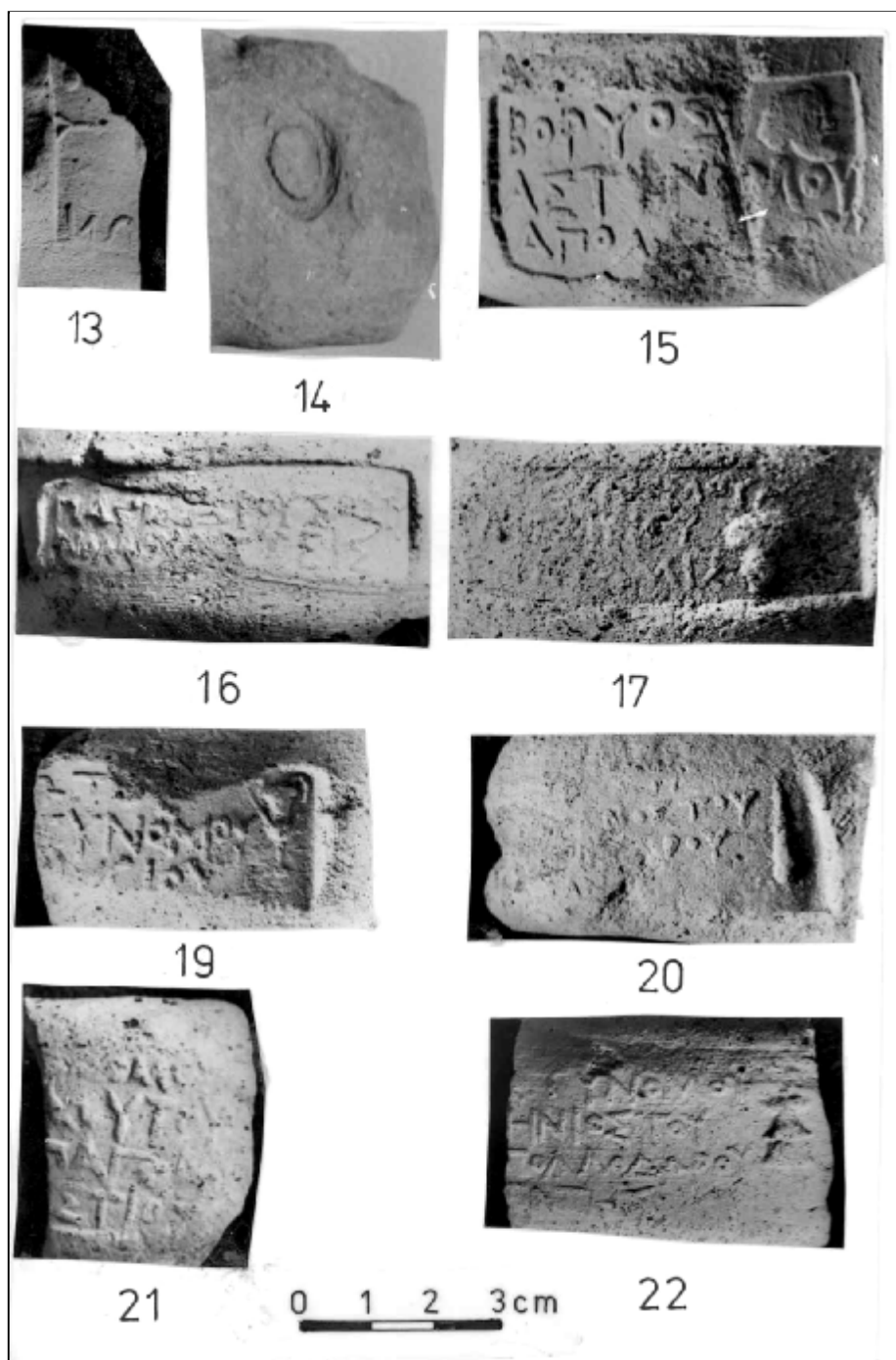


Fig. 12 - Ștampile de amfore din așezarea Adâncata I

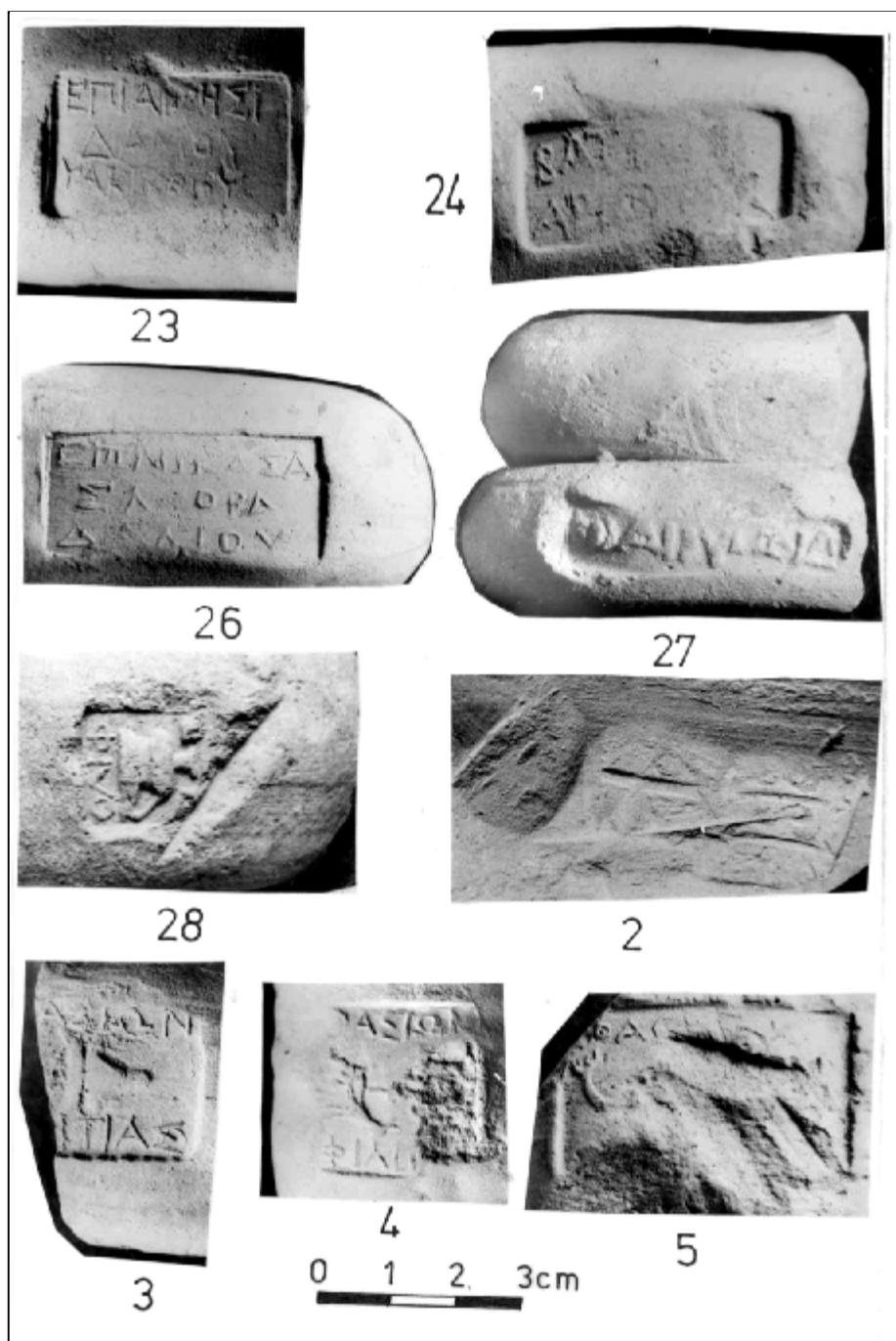


Fig. 13 - Ștampile de amfore din așezările
Adâncata I (nr. 23-28) și Adâncata II (nr. 2-5)

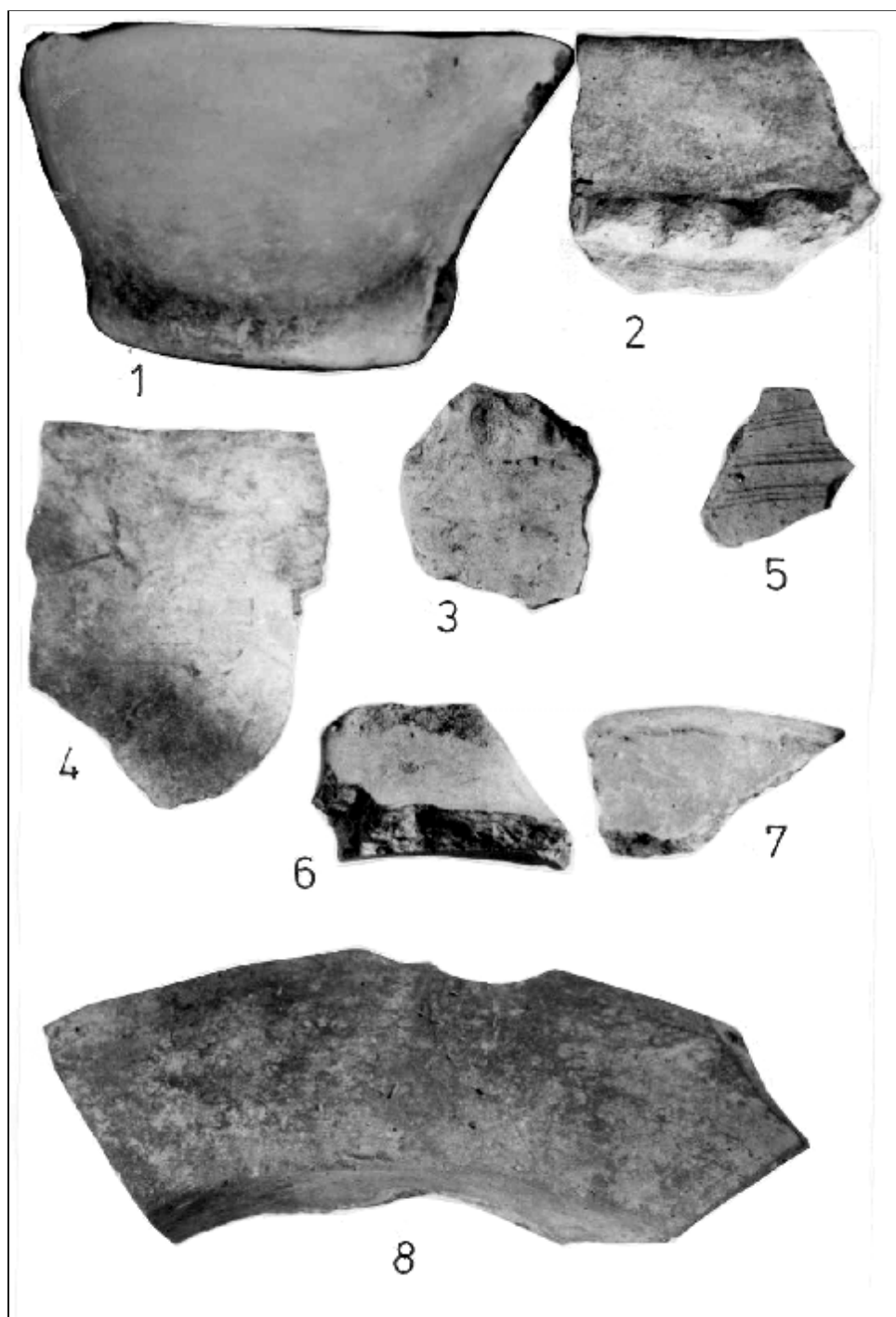


Fig. 14 - Ceramică getică din așezarea Adâncata I:
1-7 - lucrată cu mâna; 8 - lucrată la roată (buză de fructieră)

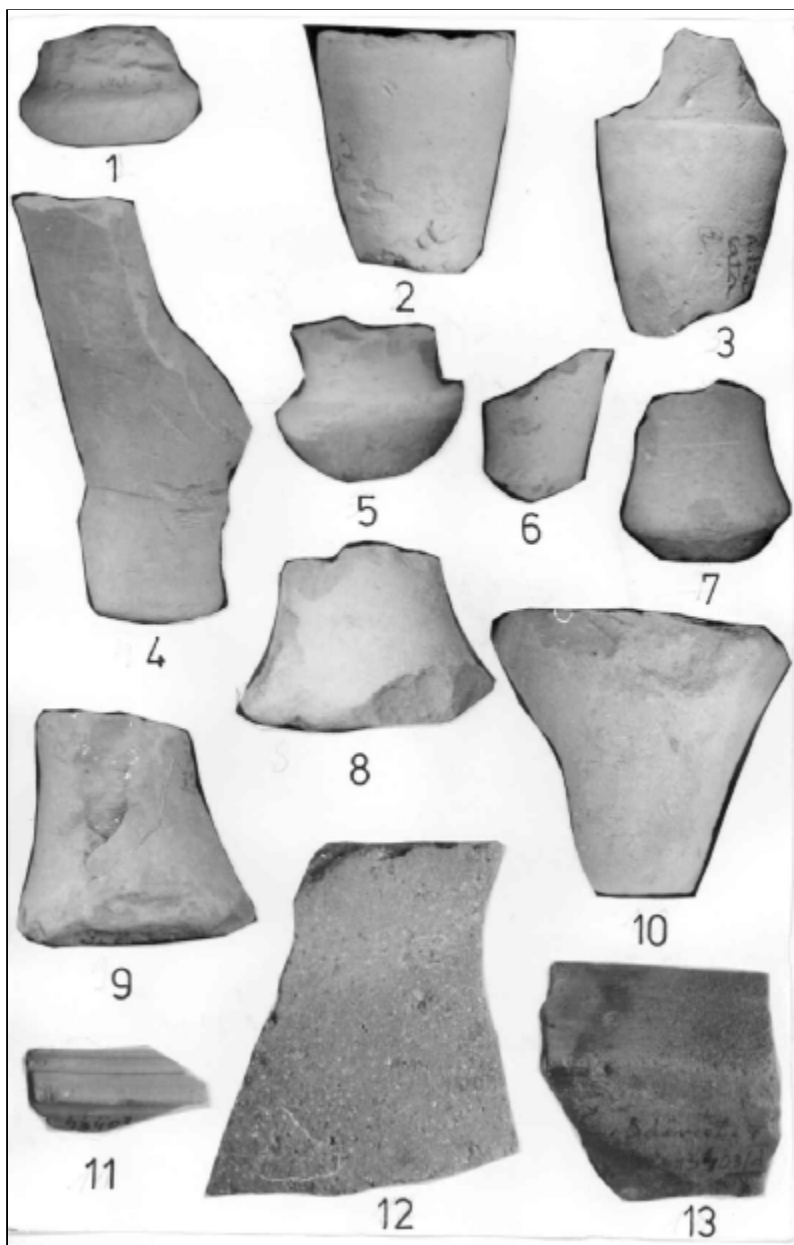


Fig. 15 - ceramică din aşezarea Adâncata I: 1 – Chios (sec. V a. Chr.);
 2-3 – Chios, de tipul „cu piciorul în formă de manşon” (sec. IV a. Chr.);
 4 – Thasos (cu piciorul jos şi ştarangulat); 5 – Rhodos (tip vechi);
 6 – Sinope; 7 – pseudo-Thasos (?); 8-9 – Mende; 10 – picior de amforă de Sinope de
 tip „pithoid”; 11- fragment de castron din pastă cărămizie; 12-13 – fragmente de
 perete şi de buză de *pithoi* de mari dimensiuni din pastă roşie-cărămizie.

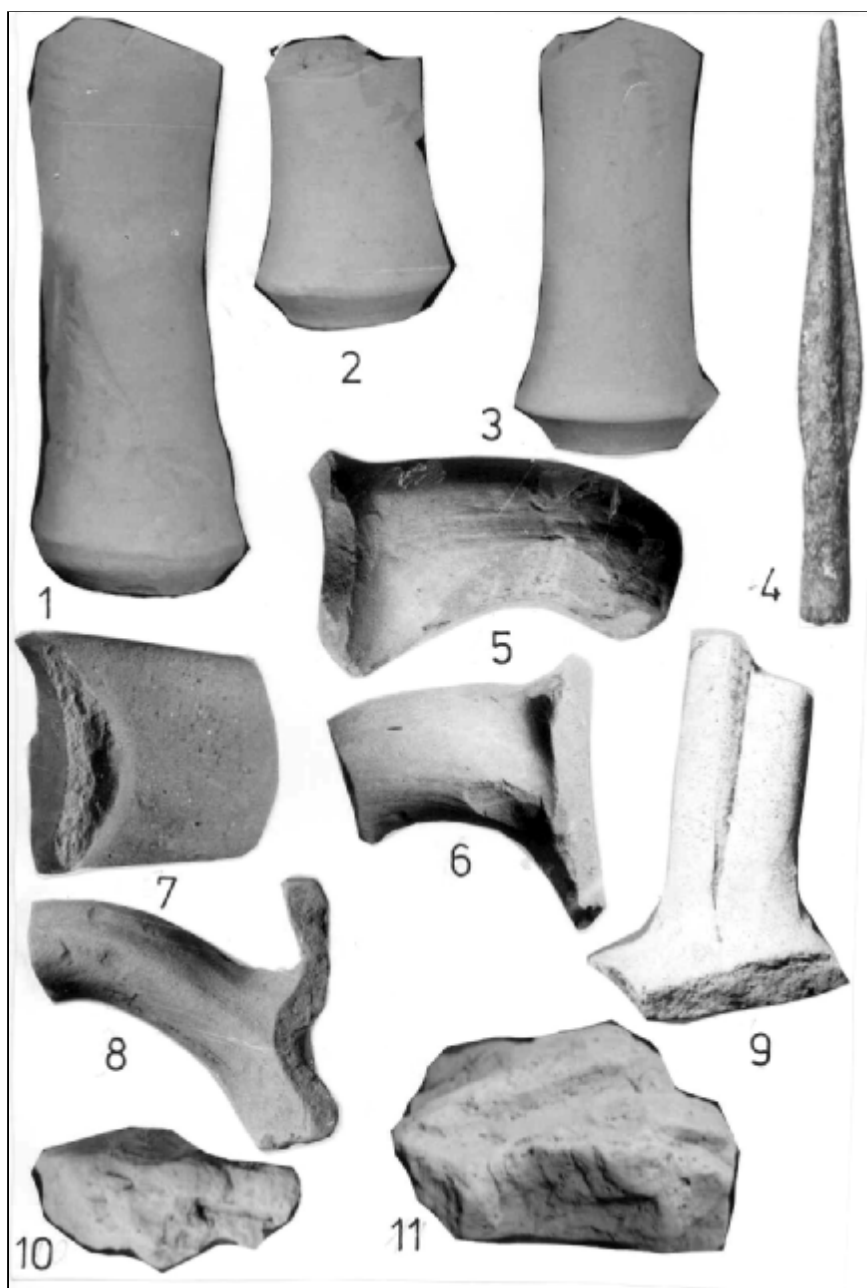


Fig. 16 - Materiale arheologice din aşezarea Adâncata I:
 1-3 – picioare de amfore de Thasos (sfârşitul sec. IV – mijlocul sec. III a. Chr.);
 4 – vârf de suliţă de fier; 5-6 – torţi de Rhodos de tip vechi, neşampilate;
 7-8 – torţi late de amfore de Thasos; 9 – toartă de amforă de tipul Pseudo-Cos;
 10 – chirpici de locuinţă (scări diferite)

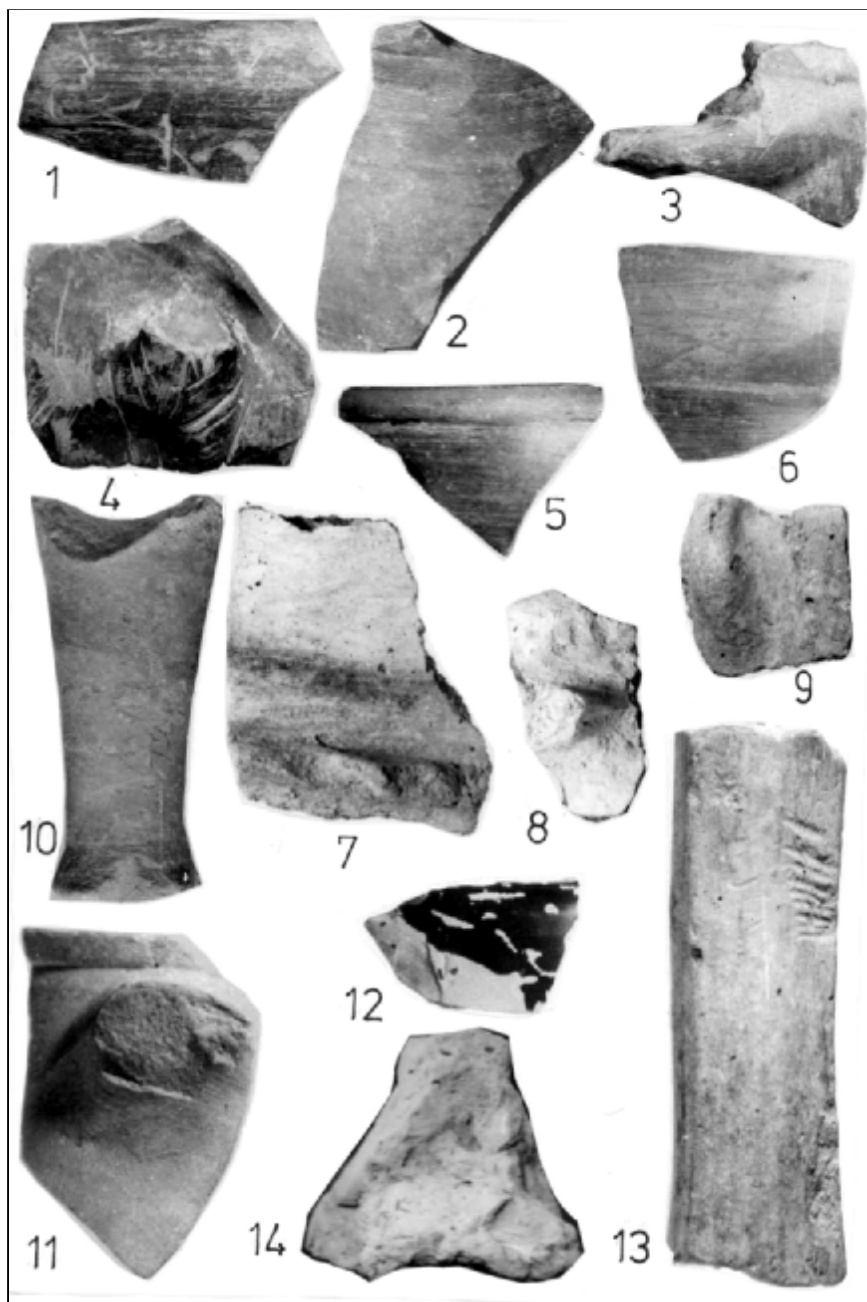


Fig. 17 - Ceramică din aşezarea Adâncata II:

- 1-6, cenuşie, lucrată la roată; 7-9 – getică, lucrată cu mâna;
 10 – picior de amforă de Thasos; 11 – buză de amforă de Thasos de tip „Pridik”;
 12 – fragment de vas de lux cu firnis negru;
 13 – toartă de cană cenuşie, lucrată la roată; 14 – chirpic de locuință.
 (scări diferite)

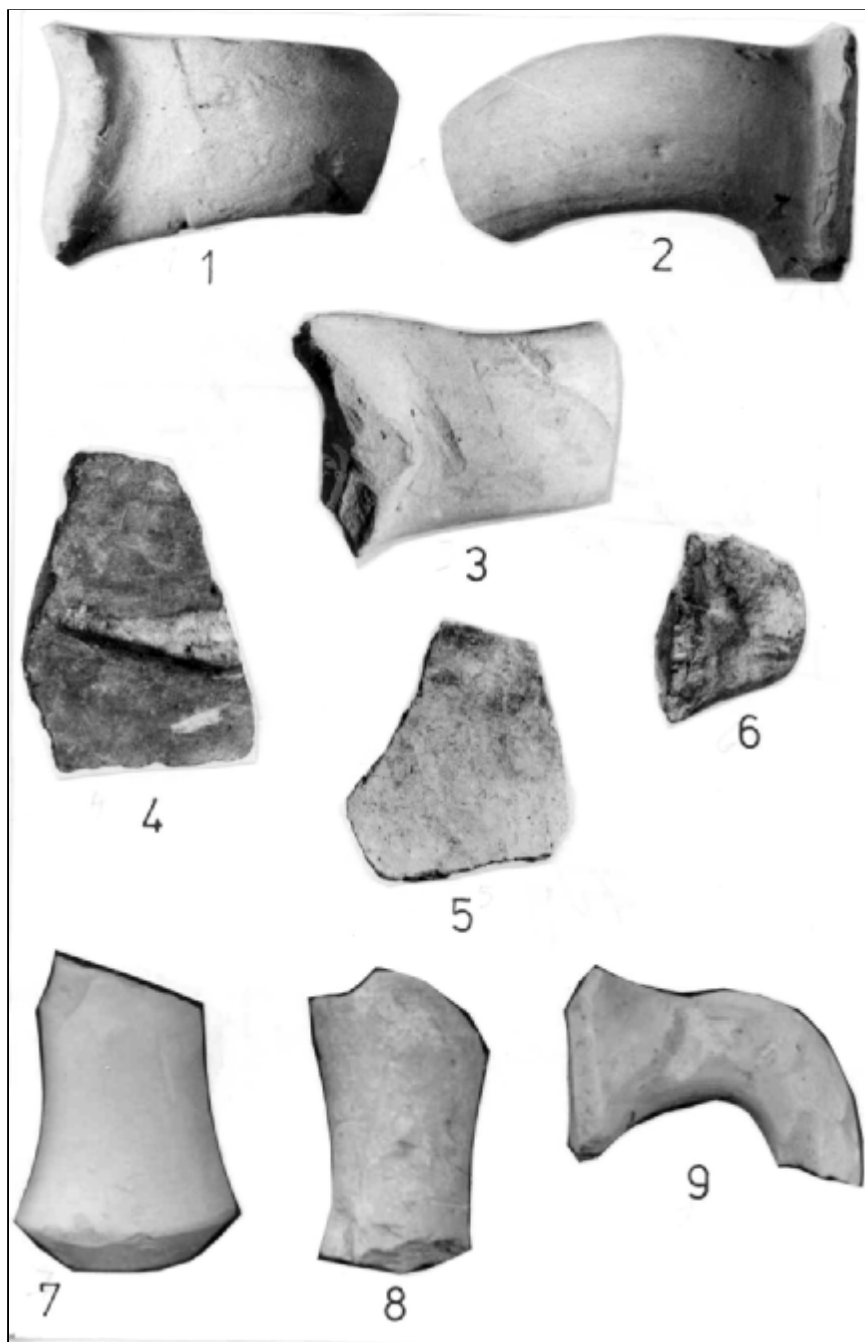


Fig. 18 - 1-3 – torți de amfore din așezarea Adâncata II
 (1, 3 – Thasos, torți late; 2 – Rhodos, tipul vechi, neștampilată);
 4-9 – ceramică din tumul: 4-6 – getică, lucrată cu mâna;
 7-9 – fragmente de amfore: 1 – Thasos; 8 – Sinope; 9 – Rhodos, tipul vechi.
 (scări diferite)

GETISCHE FUNDE IN DER UMGEBUNG VON ADÂNCATA (GEM. ALIMAN, KR. CONSTANȚA)

Zusammenfassung

Infolge zufälliger Funde, denen in den Jahren 1993 und 1997 Oberflächenforschungen folgten, wurden in der Umgebung des Dorfes Adâncata (heutzutage verlassen) mehrere archäologische Fundstätten erkannt, einschließlich zwei getische Siedlungen – ADÂNCATA I und ADÂNCATA II – wie auch ein beinahe vollständig zerstörter Tumulus.

ADÂNCATA I

Die großflächige Siedlung befindet sich ungefähr 1,250-1,5 km südwestlich von den Ruinen des ehemaligen Dorfes Adâncata und ungefähr 3-3,5 km östlich vom Dorf Floriile entfernt, auf dem nördlichen Plateau des Dedibal-Hügels, am Ort „Dealul Cișmelei“.

Die eigentliche Befestigung befindet sich im west-südwestlichen Bereich des Plateaus, auf dem die Siedlung angelegt ist. Diese war scheinbar nach allen Seiten von einer Steinmauer verteidigt, die aus zwei Reihen Paramentblöcken und Emplekton bestand. Im zugänglichen Bereich war die Befestigung von mindestens einem Erdwall (wahrscheinlicher zwei) verteidigt, die sich in einer geringen Höhe erhalten haben, mit anliegenden, nach Außen angeordneten Gräben. Da hier keine archäologischen Grabungen vorliegen, können die chronologischen Verhältnisse zwischen Wall/Wällen und dem von der Steinmauer umfaßten Innenraum nicht bestimmt werden. Am Rande der Siedlung befanden sich nach NW drei und nach SO andere zwei Hügelgräber.

DAS ARCHÄOLOGISCHE MATERIAL.

KERAMIK.

Sie wurde sowohl aus dem Bereich der Befestigung, wie auch außerhalb derselben, von einer verhältnismäßig weitreichenden Fläche gesammelt, was eine Ausdehnung der Siedlung viel außerhalb der Befestigung nahelegt.

Die handgefertigte getische Keramik.

Sie ist von Scherben verschiedener Gefäßtypen vertreten: glockenförmige Gefäße (mit platten, waagerechten Griffen), sackförmige Gefäße (mit Alveolengürtel und Griffen), Schüsseln, Näpfe, Kannen u.s.w. Es wurde ebenfalls eine kegelstumpfförmige Tasse aufgefunden (Abb. 3/4; 14/1).

Die auf dem Töpferrad gefertigte Keramik.

Sie ist von Scherben aus meistens grauer Paste vertreten, die von Obstschalen, Schüsseln, Näpfen, Krateren, *Lekanoi*, *Bolus*, *Pythoi* u.a. stammen. Die Paste und die äußere Ansicht betreffend, wird sie in zwei Kategorien eingeteilt. Die erste davon umfaßt die Gefäße mit Oberflächen ohne Schutzfarbe (Angoba), die manchmal matt, andersmal poliert, jedoch rauher sind und ein Lokalerzeugnis darstellen. Die zweite Kategorie weist nach Außen (auf einer oder beiden Flächen, je nach dem Gefäßtyp) eine verhältnismäßig dicke, dunkelgraue oder beinahe schwarze Angoba auf, die augenscheinlich von der Pastenfarbe

unterscheidbar ist, so wie diese in der Bruchstelle erscheint; es ist möglich, daß sie in einem griechischen, eventuell kolonialen, vorläufig nicht bestimmbar Zentrum erzeugt wurde. Es wurden ebenfalls auch einige Scherben von Näpfen, Bolus und Schüsseln aus ziegelfarbener, rötlich-ziegelfarbener oder gelblicher Paste aufgefunden. Es können auch einige Bruchstücke von *Pythoi* großer Ausmaßen (unter ihnen auch eine Lippe mit prismatischem Querschnitt) aus ziegelfarben-bräunlicher Paste mit viel Kalksteinsand erwähnt werden, die Lokalerzeugnisse darstellen.

Die griechische Luxuskeramik ist von wenigen, sehr kleinen Scherben vertreten, die von Kannen, Bolus, *Kantharoi*, Amphoretten u.a. stammen.

Die griechisch-hellenistischen Amphoren.

Sie vertreten die am öftesten erscheinende Kategorie. Sie ist besonders von Scherben der Amphoren von Kios, Thassos, Heraclea Pontica, Sinope, Rhodos, Samos, Kos, Pseudo-Kos oder unbestimmbaren Zentren veranschaulicht.

Die frühesten sind ein Halsbruchstück und ein Fuß von Kios-Amphoren, die zum Typ „mit gerundetem Hals“ gehören und aus dem 5. Jh. v.Chr. stammen. Der Verfasser erwähnt noch: 2 Kios-Amphorenfüße vom Typ mit zylindrischem, hohem Hals und muffenförmigem Fuß; 1 Thassos-Amphorenfragment mit im Querschnitt dreieckiger Lippe vom Typ „Pridik“, der für die ersten drei Viertel des 4. Jh. v.Chr. kennzeichnend ist; 1 Thassos-Amphorenbruchstück vom Typ mit niedrigem und an der Basis „zusammengedrücktem“ Fuß; 8 Thassos-Amphorenfüße vom Typ „Doppelkegel“, mit hohem, zylindrischem Fuß (Typ I Bon, oder 20 k und 20 t bei Zeest), der nach dem Jahr 340 v.Chr., aber besonders aus dem letzten Viertel des 4. Jh. bis Mitte des 3. Jh. v.Chr. zu datieren ist (den meisten, hier aufgefundenen Stempeln entsprechend); 2 Heraclea Pontica-Amphorenfüße; 2 Mende-Amphorenfüße; 1 Sinope-Amphorenfuß vom Typ „pythoid“; 1 Samos-Amphorenlippe; 8 ungestempelte Rhodos-Amphorenhenkel (von denen 7 mit leichter Rundung, einem früheren und 1 einem späteren Typ entsprechend, mit in spitzem Winkel verfertigtem Henkel); 4 Amphorenscherben vom Typ Pseudo-Kos. Auf einigen Thassos-Hals- oder Henkelscherben sind rote Farbspuren bemerkbar.

Es wurden ebenfalls 28 gestempelte Amphorenhenkel aufgefunden: 14 von Thassos (2 des alten Typs, 11 neueren Typs und 1 aus einem unbestimmten, mit Thassos verwandten Zentrum, der einen am Oberteil eingeritzten Kreis aufweist); 8 von Sinope; 4 von Rhodos; 1 von Kos; 1 aus einem unbestimmten Zentrum.

WERKZEUGE.

Zufällig wurden drei Eisenwerkzeuge aufgefunden: eine Pflugschar, ein plattes Beil mit Flügelchen, eine Hippe (Fußnote 80).

SCHMUCKSACHEN: 1 Bronzefibel thrakischen Schemas.

WAFFEN: 2 Bronzepfeilspitzen mit drei Kanten, vom sogenannten „skythischen“ Typ und eine Speerspitze.

ANDERE ARCHÄOLOGISCHE MATERIALIEN.

Zwei Vormünzzeichen-Pfeilspitzen, die zu anderen 59 vorher veröffentlichten Exemplaren hinzukommen (Fußnoten 85-86); griechische Münzen verschiedener Typen (Fußnoten 88-90); ein Bronzeglöckchen; Lehmziegel von Wohnungen.

ADÂNCATA II

Befindet sich ungefähr 1,5 km nach SO in gerader Linie von den Ruinen des ehemaligen Dorfes Adâncata entfernt, in etwa 3-3,5 km nach NNW von dem nördlichen Rand des Dorfes Urluia (Gem. Ion Corvin) und in etwa 2-2,5 km in gerader Linie nach SO von Adâncata I. Sie ist auf einem leicht abfallenden, NO-SW ausgerichteten Plateau gelegen; sie ist im Gelände einigermaßen von zwei Hügelgräbern begrenzt, die sich etwa 700-800 m voneinander entfernt befinden (der eine +4 m hoch nach SO, der andere +3 m hoch nach NO). Die Siedlung bestand scheinbar aus einzelnen Wohnungen, die in Inseln angeordnet waren. Im Gelände sind sie in Form von Anhäufungen archäologischen Materials sichtbar. Es wurde gar kein künstliches Befestigungselement beobachtet, was hier die Anwesenheit einer offenen Siedlung nahelegt.

DAS ARCHÄOLOGISCHE MATERIAL

Die handgearbeitete getische Keramik, die auf dem Töpferrad gefertigte Keramik (zum Großteil grau und weniger ziegelfarbig oder rötlich-ziegelfarbig), wie auch die griechische Luxuskeramik (sehr selten) sind von Gefäßscherben vertreten, die denselben Typen und Kategorien angehören, die in Adâncata I anzutreffen sind.

Die griechisch-hellenistischen Amphoren sind ebenfalls von mit denen in Adâncata I gleichartigen Scherben vertreten. Bemerkenswert ist ein Kios-Amphorenfuß vom Typ mit „gerundetem“ Hals und tiefer Aushöhlung an der Fußbasis; Thassos-Amphorenscherben vom Typ Doppelkegel, mit zylindrischem, hohem Fuß; Thassos-Amphorenlippen vom Typ „Pridik“; verschiedene Sinope-, Rhodos-, Heraclea Pontica-Amphorenscherben.

Es wurden 5 gestempelte Thassos-Amphorenhenkel (neueren Typs), 1 Spinnwirtel und Lemziegeln von Wohnungen aufgefunden.

DAS HÜGELGRAB

Am Nordrand der Siedlung Adâncata I befindet sich ein zum Großteil von den Bauarbeiten des Waldweges zerstörter Tumulus. Es wurde festgestellt, daß die Hülle des Hügelgrabes aus aufeinanderfolgenden Erdschichten bestand, in denen sich kleine Steine, Scherben von in der Antike zerbrochenen Gefäßen (viele davon mit Spuren eines Sekundärbrandes, der wahrscheinlich während der religiösen Zeremonien stattfand), Kohle, Asche u.a. befanden.

DAS ARCHÄOLOGISCHE MATERIAL

Aus dem Bereich des Hügelgrabes wurde handverfertigte getische Keramik, graue, auf dem Rad erzeugte Keramik und griechische Keramik, besonders Amphoren, allesamt in Form kleiner Scherben geborgen. Bemerkenswert sind einige Thassos- (vom Doppelkegel-Typ, mit zylindrischem, hohem Fuß), Sinope- und Rhodos-Amphorenscherben (unter ihnen ein Henkel mit leichter Rundung, vom alten Typ, ungestempelt, vor das Jahr 240 v.Chr. datiert).

* * *

Die angeführten Funde erlaubten dem Verfasser einige Bemerkungen.

Die Siedlungen Adâncata I und II befinden sich in einem Gebiet mit

verhältnismäßig zahlreichen getischen Funden, besonders Gräberfelder. Diese können jedoch nicht mit den beiden Siedlungen von Adâncata in direkte Verbindung gebracht werden. Es ist möglich, daß andere Gräberfelder in der Nähe erscheinen werden; ebenfalls könnten manche der zahlreichen, sich in der nächsten Umgebung befindlichen Tumuli getische Gräber aus derselben Periode enthalten. Die besprochenen Siedlungen befinden sich in verhältnismäßig geringer Entfernung, nur 9-10 km weit von der Donau, in der Nähe vorteilhafter Anlegestellen für Schiffe und der Zufahrtstraßen zum Fluß.

Es können ebenfalls die Funde früher archäologischer Materialien erwähnt werden; unter denen befinden sich Amphorenscherben aus dem 5. Jh. v.Chr. und eine große Anzahl von Vormünz-Pfeilspitzen. Der Verfasser erwähnt die bisher in der Dobrudscha bekannten Funde, sowohl die Horte, wie auch die einzelnen Vormünz-Pfeilspitzen, die sich besonders im Einflußgebiet von Histria (oder der Siedlung Orgame-Argamum) gruppieren, aber auch an entfernteren Orten, in der Nähe der Donau (in Celic Dere, Adâncata, Izvoarele), wie auch im Inneren des Gebiets (in Beidaud, Gura Dobrogei, General Scărișoreanu, Pădureni) aufgefunden wurden.

Der Verfasser bespricht ebenfalls einige Meinungen, die Zweckbestimmung, die Herkunft und die Chronologie der Vormünz-Pfeilspitzen betreffend. Deren Verwendung als Münzen für Handelsbeziehungen wird nicht ausgeschlossen, Tatsache die Voraussetzungen für den Übergang vom Prestige-Gütertausch zum Warenaustausch geschaffen hätte. Sie können aber auch als „Geschenke“ mit Wert eines *status symbols* im Rahmen der Handelsbeziehungen vom Typ *prexis* gedeutet werden; sie würden den Übergang von *prexis* zu *emporia* veranschaulichen, beziehungsweise den Übergang zur Münze als Hilfsmittel für Handelsbeziehungen.

Der Verfasser ist der Meinung, daß die großen Gruppen von Vormünz-Pfeilspitzen, die mit Hilfe der Metallsuchgeräte aus dem Bereich mancher Siedlungen (Cogealac – 25 Stücke, Ufer des Golovița-Sees – 21 Stücke und Adâncata – 58 Stücke) gesammelt wurden, ebenfalls Horte darstellen, die später, unter heutzutage schwer feststellbaren Umständen verstreut wurden und auf die menschlichen Eingriffe (wiederholtes Ackern, Terrassenanlagen, Geländesanierungen) oder auf die natürlichen Ursachen (ständiger Abbau der Hangpartien mancher Siedlungen) zurückzuführen sind. Das Erscheinen dieser Stücke, besonders als Horte und seltener als einzelne Funde, veranlaßte manche Forscher, diesen Vormünz-Pfeilspitzen die Rolle „üblicher Wechselmittel“ zuzuschreiben. Obwohl möglich, muß diese jedoch nicht übertrieben werden.

Ihre Erzeugung betreffend, sind die Meinungen mehrerer Forscher erwähnenswert, die diese Rolle Histria zuschreiben, wie auch diejenige von Mihaela Mănucu Adameșteanu, die ihre Prägung in der Festung Orgame-Argamum als möglich betrachtet (Fußnote 151). Das Erscheinen in letzter Zeit einer immer größeren Anzahl solcher Stücke, wie auch von Ausschüssen, könnte den Gedanken einer relativen Verbreitung der Produktion von Vormünz-Pfeilspitzen auch bei anderen Gemeinschaften nahelegen, die jedoch vorläufig schwer bestimmbar sind; unter ihnen könnten manche griechisch-einheimische Siedlungen im histrianischen Gebiet, vielleicht auch andere, entferntere, getische

betrachtet werden, in denen der griechische Einfluß sehr kräftig und inhaltsreich ist. Die Technologie betreffend, war deren Gießen für die Handwerker einfach, umso mehr als sie scheinbar keine Standardausmaße hatten.

Die Anwesenheit der zahlreichen Gruppen von Vormünz-Pfeilspitzen in Adâncata I, in Zusammenhang mit der frühgriechischen Keramik (besonders Scherben von Kios-Amphoren mit gerundetem Hals) legt das gleichzeitige Bestehen beider Siedlungen im 5. Jh. v.Chr., oder sogar früher, nahe. Die handgefertigte Keramik gehört zu Gefäßtypen, die vom 6.-5. Jh. v.Chr. bis zum Ende der Zeit v.Chr. oft in der getischen Umwelt anzutreffen sind. Ihr fragmentärer Zustand erlaubt keine genauere chronologische Bestimmungen.

Die in beiden Siedlungen, wie auch im Hügelgrab aufgefundenen, auf dem Töpferrad erzeugte Keramik umfaßt sowohl eine örtlich hergestellte, wie auch eine andere, mit dunkelgrauer oder beinahe schwarzer Schutzfarbe versehene Kategorie. Diese letztere scheint sich als Gesamtansicht der grauen Keramik von Histria zu nähern. In Abwesenheit der Paste-Analysen können aber keine genauen Meinungen ausgesprochen werden. Sie konnte in einem griechischen, eventuell kolonialen, vorläufig noch nicht bestimmten Zentrum erzeugt werden. Die Keramik mit verhältnismäßig feiner, gelblich-ziegelfarbener oder rötlich-ziegelfarbener Paste hat ebenfalls noch keine bekannte Herkunft.

Der Verfasser betrachtet es als möglich, daß ebenfalls unter griechisch-hellenistischem Einfluß auch die Verteidigungsmauer des befestigten Bereiches der Siedlung Adâncata I errichtet worden ist. Es kann also ein kräftiger griechisch-hellenistischer Einfluß in Adâncata festgestellt werden, dabei ist eventuell der histrianische Einfluß ausgeprägter. Unter diesen Bedingungen konnte in Adâncata auch eine griechische, oder unter griechischem Einfluß stehende Volksgruppe anwesend sein, die ständig oder wenigstens periodisch her wohnhaft war. Hier an der Donau hätte also ein hellenistisches *emporium* bestanden.

Zwischen den beiden Siedlungen von Adâncata kann kein Verhältnis festgelegt werden. In dem Maße, in dem sie wenigstens teilweise zeitgenössisch waren, so wie es das aufgefundenen keramische Material andeutet, ist es möglich, daß die offene Siedlung von Adâncata II in größerem oder kleinerem Maße von der befestigten Siedlung Adâncata I abhängig war. In ihrer Entwicklung konnten aber auch manche chronologische Unterschiede bestanden haben, die in Abwesenheit systematischer Forschungen nicht erkannt werden können. Das teilweise zerstörte Hügelgrab wird zeitlich ans Ende des 4. – erste Hälfte des 3. Jh. v.Chr. eingeordnet.

Es gibt zur Zeit noch keine sicheren archäologischen Materialien, um das Ende der Siedlung von Adâncata datieren zu können. Bis zur Durchführung notwendiger und rechtfertigter systematischer Forschungen äußert der Verfasser vorläufig provisorisch die Meinung, daß sie im 2. Jh. v. Chr. aufgehört haben, bewohnt zu werden.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN ÎMPREJURIMILE ORAȘULUI HÂRȘOVA, PUNCTUL „CELEA MICĂ”

Constantin NICOLAE,
Vlad NICOLAE

Din punct de vedere geomorfologic, teritoriul orașului Hârșova este așezat într-o zonă cu depozite sedimentare de vârstă jurasică, peste un fundament de șisturi verzi, fapt ce-i conferă un aspect colinar. De jur împrejur se află dealuri, chiar localitatea situându-se pe două astfel de forme de relief: „Dealul Cetății”, pe care se va dezvolta cetatea romană, romano-bizantină și medievală, unde în apropiere, cu multe milenii înainte, s-a încheiat deja așezarea neolitică de tip *tell*, și „Dealul Belciug”, denumit și cel de la Crucea Monument. În amonte, Hârșova este dominată de dealurile „Celea Mică” și „Celea Mare”, ultimul cu altitudinea de 88,50 m.

Caracteristica acestor forme de relief, mai abrupte spre Dunăre, pe direcția est, sud-est, sud și mai domoale spre nord și nord-vest, unite într-o subunitate morfostructurală caracteristică, unică în Dobrogea, cu o spectaculozitate aparte, o constituie faptul că au oferit condiții dintre cele mai variate și bogate de viață în toate epocile istorice, fiind intens locuite, cum relevă urmele arheologice.

Din nefericire, zona nu s-a bucurat de o atenție constantă din partea specialiștilor, în toată complexitatea ei istorică. Aceasta se poate pune și pe seama faptului că atenția arheologilor a fost atrasă în primul rând de cele două obiective mari, *tell*-ul și cetatea, fiind neglijate împrejurimile și cu deosebire terasele de pe malul Dunării, inclusiv zona de care ne vom ocupa în continuare.

Cele mai importante cercetări de teren, soldate și cu publicarea materialelor descoperite în apropierea dealului „Celea Mică”, în partea de SE a orașului, până acum, le datorăm lui Done Șerbănescu, din perioada anilor 1959-1963, când a funcționat ca profesor la liceul din localitate și lui Sebastian Morintz, mai târziu, în 1969¹.

Zona a intrat mai mult în atenția specialiștilor după declanșarea săpăturilor

¹ Rezultatele cercetărilor cu observațiile de rigoare se regăsesc în notele de la subsolul paginilor următoare sub semnătura celor doi.

sistematice la *tell*² și mai ales după săpăturile de salvare din anul 1987-1988 din necropolele plane, tumulare, precum și de pe fortificațiile cetății³. Așa se face că, treptat, a crescut mult interesul, pentru spațiul extraurban și mai ales, pentru dealul „Celea Mică” care se învecina atât cu necropola tumulară cât și cu așezarea daco-romană din punctul „La Moară”⁴, unde s-au făcut săpături de salvare. Mai mult, recuperarea unui fragment de *milliarium* chiar de pe „Celea Mică” în 1987⁵ ne-a impus reluarea cu ritmicitate a observațiilor și cercetărilor de teren aici. Este foarte adevărat că am urmărit cu deosebire materialele de epocă romană, care ne interesau cel mai mult, dar nu le-am putut neglija nici pe celelalte. Strânse de-a lungul ultimilor ani, însoțiți de specialiști ai Muzeului Național de Istorie a României și Institutului de Arheologie din București⁶ și cel mai recent, în cursul toamnei trecute împreună cu elevii clasei a XI-a C de la Liceul „I. Cotovu” din oraș, ne-am decis să le valorificăm. Un fapt ne-a determinat să trecem urgent la acest demers. Pe dealul „Celea Mică” există o carieră de piatră. Calcarele oxfordiene de aici, de calitate bună, au încurajat amplificarea exploatării. În ultima perioadă, au fost executate excavații și decopertări de amploare care s-au apropiat de obiectivele pe care le semnalăm. Astfel, dorim ca prin aceasta să tragem și un semnal de alarmă pentru necesitatea cercetării sistematice a zonei, extrem de bogată arheologic.

Prezentăm în paginile de mai jos cele mai semnificative descoperiri (Pl. I).

I. *Ceramica eneolitică.*

Din suprafața arabilă, de pe partea dreaptă a drumului de pământ care coboară, se recoltează la zi fragmente ceramice din mai multe epoci (foarte rare sunt cele din perioada romano-bizantină cu striuri, sau din evul mediu constând în resturi de vase cu smalt, nesemnificative pentru a le lua deocamdată în calcul).

Cele mai numeroase se încadrează la sfârșitul eneoliticului și corespund culturii *Cernavoda I*.

Pasta din care sunt confecționate vasele descoperite este în general grosieră, cu ceramică pisată în compoziție, arsă neuniform. Majoritatea materialelor au la

² Pentru campaniile de început, a se vedea, Dragomir Popovici, Puiu Hașotti, Doina Galbenu, Constantin Nicolae, CA (B), 9 (1992), p. 8-11; 126-131. Restul observațiilor pentru nivelul Cernavoda I, mai departe, în subsol.

³ Rezultatele parțiale au fost comunicate la Sesiunea a 23-a de rapoarte de la Sibiu, din 1989. Cu excepția unor descoperiri cu valoare deosebită publicate separat, în rest, au văzut lumina tiparului doar săpăturile de pe turnul de nord al fortificației (Gh.I. Cantacuzino, BCMI (1992), 3, p. 58-67) și cele din necropola tumulară (Constantin Buzdugan, Dragomir Popovici, Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Actuan Murat, CA (B), 11, p. 425-455).

⁴ Cercetarea obiectivului s-a făcut în acest timp. Vezi, Octavian Bounegru, Puiu Hașotti, Actuan Murat, SCIVA, 40 (1989), 3, p. 273-293.

⁵ Piesa a fost semnalată deja nu cu mult timp în urmă. Vezi, Constantin Nicolae, Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 143 și Pl. 5/1 A și B. Vom reveni asupra ei pentru a o reintroduce în contextul corespunzător epocii sale.

⁶ Ne-au fost aproape tot timpul, și se cuvine să le mulțumim și pe această cale, prietenii noștri Dragomir Popovici, Costache Buzdugan, Radian Andreescu, Oana Damian, Paul Damian, Lia și Adrian Bătrâna, Victorița Nicolae. Un gând pios pentru regretata Alexandra Bolomey, cea care ne însoțea, de fiecare dată, cu entuziasm, în deplasările din împrejurimile Hârșovei.

exterior culoarea castanie (bej-cărămizie) în diferite nuanțe. Spre interior sunt cu aspect închis, din cauza arderii neuniforme, după cum se poate constata în spărtură.

Formele sunt destul de greu de stabilit din cauza fragmentării excesive a descoperirilor. Fiind supuse în fiecare an lucrărilor agricole, acestea au fost sparte succesiv.

Din acest motiv nu luăm în discuția noastră decât fragmentele ceramice care se pot încadra într-o anumită tipologie:

1 - fragment ceramic care indică o parte din corpul unui vas, posibil de sub buză, așa cum pare să arate curba ușoară pe care o face. Pasta este grosieră; dimensiunile actuale între 4 și 9 mm. A fost puțin arsă la exterior, având culoarea închisă (Pl. II/1);

2 - fragment din buza unui vas. Pastă cu mult nisip, ardere neuniformă, grosime actuală de 6-7 mm. Diametrul posibil al vasului a fost de aprox. 6-7 cm (Pl. II/2);

3 - fragment din corpul unui vas. Pasta grosieră cu nisip și cioburi pisate, bine amestecate, arsă puternic la exterior, cu aspect bej-deschis și probabile urme de șlefuire. Grosimea aproximativ 9 mm. Este decorat la exterior cu un ornament alcătuit din impresiuni orizontale. Mărimea fragmentului nu ne permite să precizăm locul unde a fost executat acesta pe suprafața vasului (Pl. II/3);

4 - fragment din corpul unui vas, pastă nisipoasă de culoare bej-cărămiziu la exterior. Grosimea actuală este de 10 mm. Prezintă la exterior un luciu cu urme de șlefuire (Pl. II/4);

5 - fragment buză de vas, pastă nisipoasă, fină, de culoare închisă. Grosimea actuală de 7 mm. Din păcate mărimea fragmentului nu ne permite să estimăm decât ipotetic diametrul vasului (Pl. II/5);

6 - fragment din corpul unui vas, pastă grosieră, neagră la interior și bej-cărămiziu la exterior. Grosimea actuală de 4-5 mm. Prezintă pe suprafață, fără a se putea preciza în ce parte, urmele unui ornament liniar și posibil a unui șir de incizii (Pl. II/6).

Identificarea acestei locuiri de la sfârșitul eneoliticului de la Hârșova se adaugă celorlalte cunoscute de aici. Este vorba mai întâi de una, aflată foarte aproape de locul descris mai sus, „La Lac”, câteva sute de metri spre est⁷ și apoi descoperirile din *tell*.

Cele mai multe analogii la noile descoperiri sunt cele din *tell*-ul de la Hârșova din ceramica culturii *Cernavoda I a și b⁸*, cum au relevat descoperirile de până acum.

Prezența acestei comunități pe dealul „Celea Mică” și în apropierea Dunării confirmă una din caracteristicile de bază ale locuitorilor culturii *Cernavoda I*, evidențiată în cercetările din localitatea eponimă, anume aceea de a dezvolta pe panta unei înălțimi așezări stabile⁹. În cazul de față, materialele prezentate sunt o nouă dovadă indubitabilă a existenței purtătorilor culturii *Cernavoda I* în

⁷ Sebastian Morintz și Done Șerbănescu, SCIVA, 25 (1974), 1, p. 54.

⁸ Puiu Hașotti, Dragomir Popovici, Pontica, 25 (1992), pl. 14-18; Puiu Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997, p. 134.

⁹ Petre Roman, SCIVA, 32 (1981), 1, p. 27.

împrejurimile oraşului Hârşova, cercetările viitoare urmând să stabilească mai exact caracterul acestei locuiri şi raportul cu celelalte.

II. *Ceramica din epoca bronzului târziu.*

În dreptul ipoteticii locuiri cernavodene prezentate mai sus, de pe mijlocul drumului care coboară panta, dintr-un mic torent în curs de nivelare din cauza mijloacelor de transport, au fost recuperate, în urma unei periegeze efectuate acum aproape cincisprezece ani¹⁰, mai multe fragmente de vase tipice bronzului târziu, încadrate în cultura *Coslogeni*.

Cele mai multe fragmente se încadrează în tipologia ceramicii bronzului târziu: o primă categorie o constituie pasta grosieră, zgrumţuroasă, cu cioburi bine mărunţite în compoziţie, cu suprafaţa aspră şi culoarea cărămizie-cenuşie, castaniu deschis sau negru-cenuşiu; a doua categorie o reprezintă pasta fină, cu mult nisip, de culoare negru-cenuşiu;

Formele descoperite la Hârşova se încadrează, după toate probabilităţile, în tipul vasului borcan sau sac.

Numărul fragmentelor descoperite este mare şi nu este exclus să provină chiar de la mai multe vase decât cele pe care le vom prezenta aici. Pentru a nu crea însă anumite confuzii ne vom rezuma numai la următoarele:

1 – fragment buză de vas, rotunjită şi răsfrântă la exterior, pastă cărămizie, arsă neuniform, cu fragmente ceramice bine mărunţite în compoziţie, cu grosime de 9 mm. Prezintă atât la interior cât şi exterior culoarea albicioasă de la depunerile ulterioare. Diametrul probabil al vasului a fost de cca. 24-26 cm (Pl. III/1);

2 – fragment buză de vas, uşor subţiată în partea superioară şi evazată spre exterior, pasta cărămizie, arsă neuniform, de culoare neagră la exterior, cu fragmente ceramice bine mărunţite şi omogenizate în compoziţie, cu grosime de 7-8 mm. Diametrul estimativ al vasului a fost de 32-34 cm (Pl. III/2);

3 – fragment buză de vas, înaltă şi uşor adusă spre interior, pastă închisă la culoare cu corpuri tari în compoziţie, din care cauză are aspect zgrumţuros la exterior, grosimea actuală este de 6-8 mm. Pe partea superioară, la cca. 2 cm de marginea buzei, are un şnur în relief. Diametrul aproximativ la gură de 32-34 cm (Pl. III/3);

4 – fragment buză de vas, subţiată în partea superioară şi uşor adusă spre exterior, pastă de culoare închisă, de bună calitate, cu mult nisip, de culoare deschisă la exterior, grosime de 6-8 mm. Diametrul estimativ al vasului a fost de 30-32 cm (Pl. III/4);

5 – fragmente de vas-borcan de mari dimensiuni, pasta cărămizie-castanie, pe alocuri arsă insuficient, cu multe fragmente de ceramică, mărunţite, omogenizate insuficient, din care cauză este deosebit de sfărâmicioasă. La exterior s-a aplicat o pastă cu puţin nisip, crăpată pe alocuri. Unele fragmente au pe suprafaţa exterioară o patină de culoare deschisă, datorată depunerilor ulterioare. Pereţii au grosime care pe alocuri atinge acum 2 cm. Profilul celor mai relevante părţi, indică un corp aproape drept, cu buza îngroşată până la 2,5 cm spre exterior. La 6 cm sub buză prezintă un şnur, aplatizat, în relief. Nu foarte jos de acesta s-a prins o toartă mică, groasă de 3 cm şi înaltă de 8 cm, puţin mai ridicată

¹⁰ La cercetarea de teren de aici au mai participat regretata Alexandra Bolomey, Victoriţa Nicolae şi Dragomir Popovici.

de partea superioară. Diametrul estimativ al vasului a putut fi de 50-60 cm (Pl. IV/1).

Materialele descoperite se încadrează în cultura *Coslogeni*, prezentând analogii cu alte descoperiri similare din arealul dunărean.

Astfel, exemplarul nr. 5, cel mai important, prezintă caracteristici asemănătoare cu vase descoperite la *Coslogeni*. Buza îngroșată spre exterior formează un veritabil „tiv” întâlnit în ceramica de la Grădiștea *Coslogeni*¹¹. Toarta puțin ridicată în partea superioară, încadrată în categoria celor care se numesc cu profil unghiular, se găsește la un exemplar descoperit la Jegălia¹² (Pl. IV/2), diferit de tipul de la Rasa sau Crăsani (Pl. IV/3, 4).

Noile descoperiri din dealul „Celea Mică” se adaugă altora de pe raza localității Hârșova.

Pe „Dealul Belciug” au fost descoperite 5 vase din prima jumătate a epocii bronzului împreună cu oase umane calcinate, fapt ce a condus la concluzia existenței unei necropole aici¹³.

Fragmente de vase aparținând culturii *Coslogeni* s-au semnalat și „La Lac”, puțin mai la est de locul unde au fost recuperate materialele ceramice prezentate de noi mai sus¹⁴. Descoperirile din acest punct, efectuate în anii 1961 și 1969, sunt prezentate în 1970 ca fiind de referință în repertoriul așezărilor tip *Coslogeni* din sud-estul României¹⁵. Din cele două fragmente recoltate de aici, ne reține atenția o toartă cu „buton”¹⁶ (Pl. IV/5) identică cu exemplare descoperite la *Coslogeni*¹⁷ (Pl. IV/6, 7). Sebastian Morintz consideră că astfel de torți sunt destul de rare în așezările *Coslogeni* fiind tipice culturii *Noua*¹⁸. În aceste circumstanțe, se demonstrează clar că așezările de la Hârșova ocupă un loc destul de important în arealul culturilor de la sfârșitul epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean.

În ce privește descoperirea din dealul „Celea Mică”, aceasta sporește numărul așezărilor bronzului târziu, destul de puține în sud-estul României. Cantitatea apreciabilă de fragmente de vase recoltate ne îndreptățește să credem că suntem în fața unei comunități stabile, posibil una din cele mai reprezentative de pe acest segment dunărean. Identificarea de resturi de chirpic și urme de arsură, sugerează chiar activitatea unor cuptoare sau poate reprezenta platformele unor locuințe, așa cum au relevat descoperirile de la Grădiștea *Coslogeni* încă de la debutul cercetărilor¹⁹.

III. Descoperiri de epocă romană.

Acestea se plasează pe partea cea mai înaltă a dealului, spre oraș. Sunt de o mare diversitate, se recoltează direct de la suprafață, din iarbă, sunt acoperite de

¹¹ Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I*, 1978, p. 122-123, fig. 62/5.

¹² Sebastian Morintz, Niță Angelescu, SCIV, 21 (1970), 3, p. 394, fig. 25/1, 5; fig. 30/2.

¹³ Sebastian Morintz și Done Șerbănescu, *op.cit.*, p. 50-51.

¹⁴ *Iidem*, p. 54.

¹⁵ Sebastian Morintz, Niță Angelescu, *op.cit.*, p. 403.

¹⁶ *Iidem*, fig. 31/7 (la noi desen după fotografie).

¹⁷ *Ibidem*, fig. 32/3, 4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 406-407.

¹⁹ Marian Neagu, Dan Basarab Nanu, *Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea Coslogeni*, CCDJ, 2 (1986).

mușchi și licheni din cauza mediului umed în care au stat tot timpul. Se împart în mai multe categorii.

A. Fragmente de vase ceramice:

1 – fragment gât amforă, drept, cu buza rulată spre exterior, pastă cărămizie nisipoasă, cu urmele unei angobe cu lut fin pentru reducerea porozității, aplicată pe interior. Grosimea pereților de 12-14 mm. Diametrul la gură, aproximativ 12-14 cm. Toarta este desprinsă în apropierea atașului, este rotundă și groasă (Pl. V/I). Dimensiunile și forma estimativă sugerează un exemplar piriform, de mari dimensiuni, cu fundul ascuțit. Astfel de exemplare s-au descoperit în împrejurimile fortificației și în așezarea de „La Moară”²⁰. În Dobrogea romană este cel mai frecvent tip, cu circulație timpurie²¹ dar și mai târzie, până în secolul al VII-lea²². Exemplarul nostru se încadrează după formă și pastă mai repede în tipologia celor cunoscute în Oltenia, specifice secolelor II-III²³;

2 – fragment gură amforă, formă conică, îngroșată în partea superioară și cu o ușoară șanțuire spre exterior. Pasta este de culoare cărămizie, cu nisip fin și angobă bej la exterior (Pl. V/2). Forma gurei încadrează exemplarul în categoria amforelor cu corp piriform, terminat cu buton sau picior. La *Halmyris* este mai rar în secolele IV-VII p. Chr.²⁴. Este destul de frecvent în așezările romane și romano-bizantine din Dobrogea²⁵;

3 – fragment din corpul unei amfore, pastă de culoare bej-cărămizie, nisipoasă în compoziție (Pl. V/3). Forma sugerează proveniența de la un exemplar probabil bitronconic. Acest tip este răspândit în spațiul pontic și în regiunile nord-dunărene²⁶;

4 – fragment mănășă amforă, pastă cărămizie, fină cu nisip, formă ușor aplatizată, rotunjită pe ambele fețe, lățime 4 cm, înălțime 2,5 cm (Pl. V/4). Provine de la un exemplar de dimensiuni medii. Sec. II-III p. Chr.;

5 – fragment mănășă amforă, pastă cărămizie deschisă, cu diverse ingrediente în compoziție, formă plată, ușor concavă pe partea posterioară și cu trei valuri largi deasupra. Lățime 5,5 cm și înălțime 1,5 cm (Pl. V/5). Forma este caracteristică amforei de mărime medie, tronconică, cu gâtul înalt, toartă lată, prinsă sub buză și apoi cade perpendicular pe umerii vasului. Astfel de amfore s-au descoperit la *Noviodunum* și se datează în secolul al II-lea²⁷. Un exemplar asemănător s-a descoperit în ferma romană de la Horia (Tulcea) și se datează în

²⁰ Materiale inedite. În cea mai mare parte nu au fost descoperite în cercetări sistematice, așa că încercarea de încadrare cronologică pe criterii stratigrafice nu este posibilă. Rămâne varianta tipologică care nu este cea mai relevantă. Totuși înclinăm pentru o datare timpurie (sec. II – începutul sec. III p. Chr.) dacă ținem cont că materialele analoage din așezarea de „La Moară” urcă până la această limită.

²¹ Andrei Opaîț, SCIVA, 38 (1987), 3, p. 245-246, fig. 1 și 2.

²² Idem, Peuce, 10 (1991), I, p. 139; Idem, *Ceramica din așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, loc.cit., p. 212.

²³ Gheorghe Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, 1976, p. 45 și Pl. 16, 211.

²⁴ Andrei Opaîț, 1991, p. 136, 25; p. 170, 25; Florin Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Chr.)*, 2000, p. 131-132.

²⁵ Andrei Opaîț, Peuce, 8 (1980), tipul III B, p. 296 și p. 297, 4.

²⁶ C. Scorpan, Pontica, 9 (1976), p. 155-185.

²⁷ Gavrilă Simion, Peuce, 9 (1984), p. 496, Pl. 12, 6.

secolele II-III p. Chr.²⁸. La Hârșova s-au descoperit, întâmplător, cu mai mulți ani în urmă²⁹ amfore care se încadrează în această categorie. Forma este întâlnită în Dobrogea și la ulcioarele bitronconice cu gât mai înalt³⁰ datate în secolele II-III p. Chr.;

6 – mâner de urcior, cel mai probabil amforoidal, pastă cărămizie cu nisip fin, execuție neglijentă, profilat pe partea superioară. Lățime 2,7 cm, înălțime 1,8 cm. Sec. III-IV p. Chr. după execuție. Posibil produs local (Pl. V/6).

La acestea se adaugă alte câteva zeci de fragmente ceramice de la vase diferite: cănițe, castroane, amfore, ultima categorie cea mai numeroasă. Pasta este diversă, de calitate, subțire, cu angobă la exterior, tipică amforelor, de culori și nuanțe diferite de la cărămiziu deschis la castaniu închis. Nu reprezintă părți tipice ale vaselor, motiv pentru care nu le luăm în discuție.

B. *Fragmente de materiale de construcție.*

1 – Fragmente de olane (*imbrices*). Au fost recuperate 3 fragmente de olană. Pastă cărămizie, cu nuanță de bej în cazul unui exemplar, nisipoasă, cu calcar pisat în compoziție pentru a-i spori rezistența, arsă bine. Grosime în spărtură 12-14 mm. Nu se pot face estimări cu privire la dimensiunile inițiale. După cum se știe, aceste materiale de construcție nu au evoluat prea mult sub raport tipologic. Fragmente de olane s-au descoperit și în săpăturile arheologice efectuate în cetatea de la Hârșova în număr mare, în campania din anii 2001-2001, pe un zid, perpendicular pe ultima incintă, datat probabil din ultima perioadă de funcționare a cetății. Prezintă alte caracteristici ale pastei și manieră de execuție, diferită în raport cu cele prezentate. Acest fapt ne determină să le atribuim fragmentelor descrise mai sus origine antică.

2 – fragmente de țigle (*tegulae*). Au fost recuperate 5 fragmente de țigle, toate din pastă de culoare cărămizie deschisă, cu nisip puțin ca să le reducă greutatea. Grosimea este cuprinsă între 1,7 cm (actuală) și 2,3 cm. Un fragment prezintă urme de ardere secundară și chiar o ușoară deformare, datorată unui posibil incendiu. Ne reține atenția un fragment ce indică o *tegula* dreptunghiulară cu margine înaltă de 2 cm (Pl. VI/1).

3 – Fragmente de cărămizi (*lateres cocti*). Au fost recuperate de la suprafața solului nu mai puțin de 30 fragmente. Materialele prezintă urme de spărtură veche. Unele se păstrează pe suprafețe foarte mici și sunt irelevante, așa că nu le luăm în calcul. Ne vom referi la cele care prezintă anumite particularități:

3. 1 – fragment cărămidă, pastă bej-cărămizie, cu puțin nisip. Grosime de cca. 5 cm. Prezintă urme slabe de mortar cu cărămidă pisată;

3. 2 – fragment cărămidă, pastă cărămizie închisă cu puțin nisip. Grosime de cca. 4,5 cm. Prezintă urme de mortar pe partea posterioară spălat de ape. Pe suprafață, din colțul drept, de jos pornesc două cercuri concentrice (Pl. VI/2);

3. 3 – fragment cărămidă, pastă bej-cărămizie, cu foarte mult nisip pe partea posterioară. Grosime de 5,5 cm. Prezintă urme slabe de mortar;

²⁸ Victor Henrich Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, 1983, p. 268, 3, exemplar fără gât și numai cu atașul inferior al torșii.

²⁹ Exemplarele au fost recuperate de Victorița Nicolae în anul 1986 din excavațiile pe care urmau să se construiască blocurile de pe Str. Revoluției, pe dreapta, spre platforma industrială. Vezi, Constantin Nicolae, *op.cit.*, p. 145, Pl. 2.

³⁰ A. Rădulescu, *Pontica* 8 (1975), p. 346-347, Pl. 11, 2, 2 a).

3. 4 – fragment mic de cărămidă, pastă bej-cărămizie, nisipoasă, arsă inițial excesiv, cu suprafața bine întinsă și falț pe marginea pe care se păstrează. Grosime de 4,1 cm. Are o adâncitură cu contur rotund care provine cel mai sigur de la unul sau poate mai multe semicercuri care-i brăzda suprafața și care porneau, ca și în cazul de mai înainte, din partea de jos (Pl. VI/3);

3. 5 – fragment cărămidă, pastă de culoare închisă datorată unei arderi neuniforme pe suprafață, probabil dintr-un incendiu, cu mult nisip. Grosime de 4,7 cm. Are pe suprafață mortar cu cărămidă pisată. Prezintă conturul a două cercuri. Distanța de 12 cm de la margine la primul cerc, cât și diametrul acestora, ne indică plasarea lor în partea centrală a cărămizii, concentrice (Pl. VI/4);

3. 6 – fragment cărămidă, pastă culoare bej, cu nisip fin. Grosime de 4,5 cm. Prezintă caracteristicile unei arderi secundare intense. Pe suprafață se disting clar urmele unui mortar de culoare roză cu cărămidă pisată fin. Prezintă un falț lat de 10 mm și adânc de 3 mm pe marginea care se păstrează;

3. 7 – fragment cărămidă, pastă de culoare bej-deschis în spărtură, grosime max. de 6 cm. Suprafața este de culoare roz-albicios și prezintă urme de mortar cu cărămidă pisată. Grosimea mare poate indica o cărămidă de dimensiuni mai mici față de cele de mai sus;

3. 8 – fragment cărămidă, pastă diferită de cea de până acum; formă paralelipipedică, cu foarte puțin nisip, culoare aproape roșie în anumite părți. Se păstrează un capăt întreg, pe lățime de 10,5 cm și grosime de 5,2 cm, ceea ce reprezintă un exemplar aparte față de celelalte descrise până acum.

Prezența materialelor de construcție aici, pe această înălțime, nu are decât o singură explicație: ele au aparținut unei construcții. Se exclude varianta resturilor de la un posibil cuptor, deoarece nu sunt condiții pentru o astfel de instalație, stânca fiind pe alocuri la suprafață, iar poziția, de departe, nu este cea mai indicată. Dacă ne întrebăm de tipul construcției și rostul ei, cu siguranță că răspunsul este cât se poate de logic: ne aflăm în fața unui turn de apărare, cu ziduri din piatră cu asize din cărămidă, acoperit cu țigle. Suntem la distanța de cca. 1 km de fortificația de la *Carsium*, pe cea mai apropiată înălțime dinspre răsărit, de unde există o largă perspectivă pe o arie înconjurătoare mare. De aici se asigura paza, se puteau urmări toate evenimentele, se anunțau pericolele. Când s-a construit turnul, la ce dimensiuni, cât timp a funcționat, sunt întrebări la care numai o cercetare sistematică poate da răspuns.

După cum se știe, turnurile sunt componente ale *limes*-ului roman, cu misiunea de observație și semnalizare prin foc și fum³¹. Cele mai multe se găsesc pe segmentul superior al Dunării de Jos, în *Moesia Prima*, la Lepenski Vir (5,10 x 4,90 m)³², Gospodin Vir (post de observație, 10,90 x 9,95 m)³³, Pețka Bara (turn de pază lângă instalația portuară)³⁴, Malo Golubinje (8,33 x 8,53 m)³⁵, Porečka Reka (2 turnuri de 4,80 x 4,80)³⁶, Livadice-Turski Potok (post de observație de 15,5 x 15,5

³¹ EAVR, II, p. 313, „limes”.

³² Dragoslav Srejovici, *Starinar*, 33-34 (1982-1983), p. 147-148.

³³ Dușița Minici, *Starinar*, 33-34 (1982-1983), p. 147-148.

³⁴ Dușița Minici, Slavenka Ertegovici-Pavlovici, *Starinar*, 33-34 (1982-1983), p. 304.

³⁵ Ljubiša Popovici, *Starinar*, 33-34 (1982-1983), p. 299.

³⁶ Petăr Petrovici, *Starinar*, 33-34 (1982-1983), p. 291.

m)³⁷, Pesača³⁸. Pe segmentul mijlociu și inferior aproape că lipsesc. După știința noastră, în Dobrogea nu se cunosc. Nici unul din studiile care analizează această porțiune a *limes*-ului nu prezintă o astfel de fortificație³⁹. Confirmarea recentei descoperiri din dealul „Celea Mică” arată că fortificația de tip *turris* este prezentă și pe sectorul inferior al *limes*-ului dunărean, lipsa ei de până acum datorându-se numai unei deficiențe de cercetare.

Cărămizi și țigle similare cu cele prezentate mai sus au fost descoperite cu ocazia cercetărilor sistematice de la *Carsium*, ori întâmplător pe raza orașului⁴⁰. În cetate, în nivelele romane și romano-bizantine au fost scoase la lumină fragmente de materiale de construcție⁴¹. Cele mai importante descoperiri de acest tip sunt cele de la edificiul de pe str. Mircea cel Bătrân, spre panta de vest a cetății⁴², unde s-a cercetat o încăpere pavată cu cărămizi rectangulare de 30 x 30 x 4 cm. Unele exemplare au pe suprafața lor linii oblice drepte, în val, în forma literei X⁴³. Cantitatea mare de cărămizi și țigle descoperite aici, sugerează o activitate de producție substanțială și nu mai pune la îndoială eventualele rezerve legate de capacitatea de construcție dincolo de zidurile cetății, în teritoriul înconjurător, acolo unde se plasează turnul la care ne-am referit.

C. *Fragment de stâlp miliar*⁴⁴. În anul 1987, în timpul cercetărilor din necropola romano-bizantină de pe amplasamentul viitoarei platforme industriale a orașului, puternic marcați de spectaculozitatea descoperirilor, numeroși cetățeni ai orașului ofereau echipei de arheologi materiale mărunte descoperite accidental, monede, fragmente ceramice, diverse informații pe care le considerau importante. În această atmosferă, Tudor Crețu a indicat că undeva, pe „Celea Mică”, pe drumul care merge spre Ghindărești, se află o „piatră” mare cu litere pe ea. Așa a fost identificat fragmentul de miliar. Se păstrează pe înălțimea de 1,50 m, fiind rupt exact de sub ultimul rând al inscripției. Diametrul la mijloc este de peste 0,40 m (Pl. VII). A fost cioplit dintr-un calcar de bună calitate. Mai păstrează din inscripție PR(O) P(RAETORE) M(ILIA) P(ASSUUM). Din literele păstrate rezultă că stâlpul a fost pus în timpul unui funcționar de rang pretorian, legat imperial ori guvernator, al cărui nume, dacă a fost scris, a căzut în spărtură. Nu știm nici la câte mii de pași a fost fixată borna. Pe suprafața literelor se văd intervenții ulterioare, poate de la utilajele agricole ori chiar din timpul spargerii acestuia. Prezența lui în acel loc, chiar în dreptul turnului, puțin mai spre nord, pe ruta *Carsium-Capidava* identifică clar cele două elemente ale *limes*-ului, drumul pe care

³⁷ Vladimir Kondici, ACIFR, 9 (1974), p. 47.

³⁸ *Ibidem*, loc.cit.

³⁹ Cristian M. Vlădescu, SMMIM, 4-5 (1971-1972), p. 14-62; I. Barnea, Gh. Ștefan, ACIFR, 9 (1974), p. 15-25; Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, 1977, p. 191-193; Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia Minor și Notitia Dignitatum*, 1988, p. 144-145.

⁴⁰ Pentru descoperirile întâmplătoare, Constantin Nicolae, *op.cit.*, p. 144, Pl. 1.

⁴¹ Au fost publicate însă numai țiglele cu ștampilele unităților militare care au staționat la *Carsium*. Vezi, C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, *Pontica* 31 (1998), p. 139-162.

⁴² Oana Damian, Paul Damian, CA (B), 10 (1997), p. 231-238.

⁴³ Mulțumim și pe această cale autorilor săpăturii că ne-au permis să aruncăm o privire asupra materialelor de construcție descoperite aici.

⁴⁴ Este vorba de cel publicat deja de noi; vezi, mai sus, nota 5.

se asigurau legăturile militare, economice și fortificația care-i asigura securitatea.

D. *Amenajarea cu canale colectoare pe suprafața stâncii.*

Pe partea de sud-est a dealului, la cca. 15-20 m mai jos de locul unde au fost recoltate materialele prezentate, s-a identificat o amenajare în piatră cu o funcționalitate foarte precisă (Pl. VIII). Pentru realizarea acesteia s-a procedat astfel: s-a ales o suprafață stâncoasă, aproape plană, pentru orizontalizarea căreia s-a mai intervenit, eventual. Stânca a fost ajustată, cu o ușoară ridicătură și înclinare pe partea de NE și NV, pe direcția pe care se scurgea apa de ploaie de pe panta înclinată a dealului, pentru a împiedica șiroirile să pătrundă în interior. S-a obținut astfel o suprafață de peste 12 m², ușor înclinată spre E-SE. Pe aceasta au fost executate două șanțuri, relativ simetrice, care se unesc spre est într-unul ceva mai adânc, ce cade în exterior. După ce am degajat pământul din acesta, s-a putut observa fără greutate că a avut rolul uni canal colector, cu un guler orizontal la ieșirea din instalație, pe care se putea fixa un manșon ceramic sau poate chiar o olană pentru a facilita deversarea lichidului într-un recipient. Spre zona în care cele două șanțuri colectoare se unesc, se află o suprafață circulară cu diametrul de 35 cm și înălțimea de 2,5-3 cm. Pe suprafață prezintă și câteva eroziuni de formă relativ circulară.

Dat fiind stadiul cercetărilor, este destul de dificil să se stabilească cu precizie destinația inițială a instalației.

Cu titlu preliminar, vom lua totuși în discuție unele variante posibile.

Dacă nu ar fi fost înclinată și s-ar fi aflat în apropierea unei ape sărate putea să fie o excelentă instalație de desalinizare. Așa cum a fost concepută, după părerea noastră, corespundea funcționalității pentru două activități: ca parte a unei instalații de vinificație ori pentru captarea apei de ploaie. În situația în care s-ar fi utilizat pentru scurgerea mustului, trebuie să spunem că ar fi cu totul originală, pentru că cele descoperite până în prezent sunt realizate din materiale de construcție cu canale colectoare mult adâncite și cu bazine. Acestea sunt plasate, în cale mai mari zone viticole ale lumii extraprovinciale cunoscute, în împrejurimile orașelor din nordul Mării Negre, la Tyritake⁴⁵, Hermonassa⁴⁶, Nymphaion⁴⁷, Myrmekion⁴⁸, Panticapaeum, Phanagoria⁴⁹, Chersonesos⁵⁰, Olbia⁵¹,

⁴⁵ V.F. Gaidukevici, *Bosporskoe Tarstvo*, 1949, p. 358, fig. 60.

⁴⁶ A.K. Koronina, *KrSoob.*, 191 (1987), p. 62-65.

⁴⁷ *Anticinie Gosudarstva Severnogo Pricernomor'ja*, ed. G.A. Koșelenko; I.T. Kruglikova; V.S. Dolgorukov, 1984, p. 64.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁴⁹ Kazimir Mihailovski, *Mirmekii*, 1958, p. 134-145; V.D. Blavatski, *Anticinaja Arheologija Severnogo Pricernomor'ja*, 1961, p. 42; I.D. Marcenko, *Novaia vinodel'ja v Pantikapee*, *Arheologija i istorija Bospora*, *Sbornic Statei*, II, 1962, p. 316; I.T. Kruglikova, *Goroda Bospora v III v. n.e.*, 1963, p. 76; M.M. Kobîlina, *Fanagorija*, 1989, p. 89.

⁵⁰ V.D. Belov, *Hersoneskie vinodel'ni*, *VDI*, 29 (1953), p. 225-237; S.F. Strjelețkii, *Vinodelie v Hersonesa Tavriceskom anticinoi epohu*, *Soobșcenija Hersoneskogo Muzeja*, 5 (1959), p. 121-159; V.D. Belov, *Iz istorii ekonomiceskoi jizni Hersonesa vo II-IV vv n.e.*, *Antičinii Gorod*, 1963, p. 67-68; V.A. Anohin, *Hersones Tavriceskii-putevodidel po muzeju i raskopkam*, 1972, p. 77.

⁵¹ V.V. Krapivina, A.I. Kubrenko, *Vinodel'nje pervih vekov nașei erî v Ol'vii*, în *Anticinaja kul'tura Severnogo Pricernomor'ja v pervie veka nașei erî*, ed. V.A. Anohin, 1986, p. 54-59; V.V. Krapivina, *Ol'vija-material'naja kul'tura i – IV v. n.e.*, I, 1993, p. 59-64, fig. 25-26.

Tyras⁵². În spațiul cel mai apropiat de zona noastră sunt cunoscute instalațiile de la Tolbuhin, Varna și Brestnik⁵³, iar la nord de Dunăre cea de la Potaissa⁵⁴.

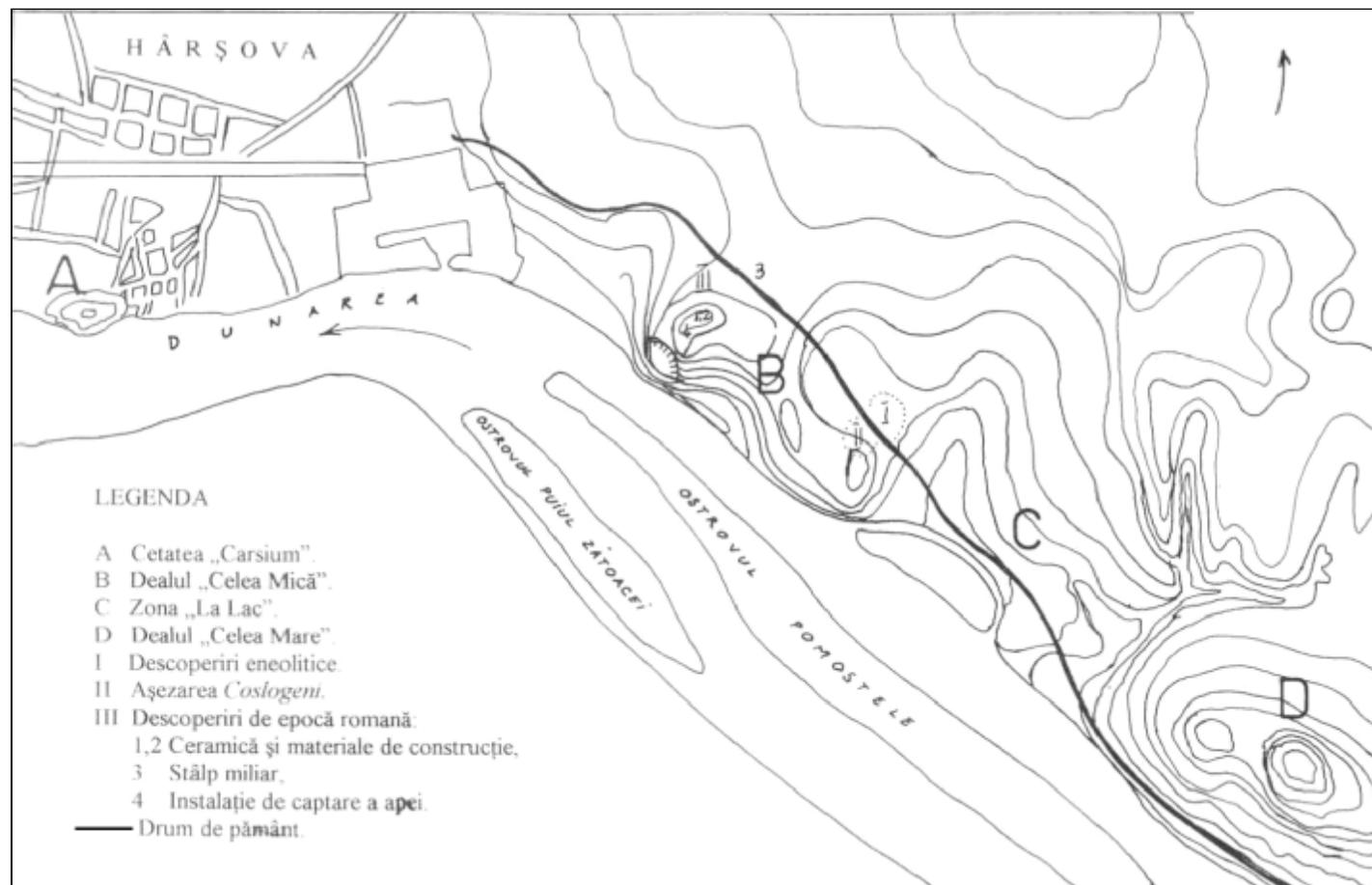
Înclinarea ușoară a instalației de la Hârșova cât și adâncimea redusă a canalelor, o fac, totuși, improprie pentru activitatea de vinificație. Prin urmare, opinăm că amenajarea putea fi utilizată, cel mai probabil, pentru captarea apei de ploaie sau a celei rezultate din topirea zăpezii. Prezența ei aici se justifică dacă ținem cont de faptul că panta spre Dunăre, de unde urma să se aducă apa necesară, a fost deosebit de înclinată, cum este și acum și probabil chiar inaccesibilă în lipsa unor amenajări. Beneficiarii instalației erau soldații care executau serviciul în fortificație și care aveau nevoie, firește, de apă menajeră. Acest fapt explică și fragmentele de amfore de dimensiuni apreciabile recuperate din împrejurimi descrise mai sus.

Descoperirile arheologice prezentate reclamă declanșarea unei activități sistematice de cercetare pe termen scurt, care să aducă noi elemente de cunoaștere a așezărilor *Cernavoda I* și *Coslogeni* cât și a sistemului de fortificații din teritoriul militar al anticului *Carsium*, aflate pe dealul „Celea Mică”. Demersul ar reprezenta un mare câștig pentru cunoașterea epocii bronzului și a antichității romane, în aspecte fundamentale ale dezvoltării civilizației.

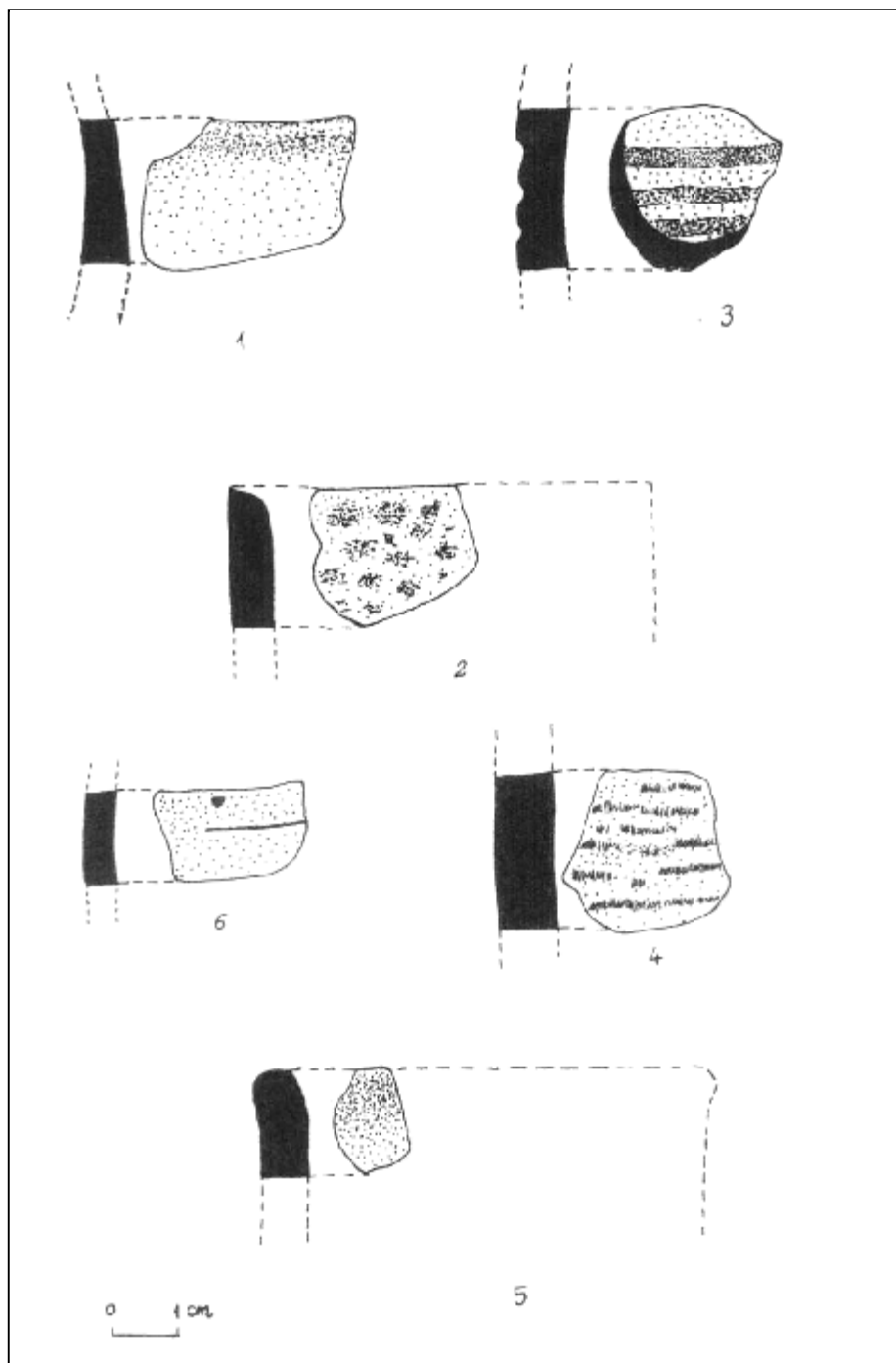
⁵² P.O. Karîșkovskii, I.B. Kleiman, *Drevnii gorod Tyra*, 1985, p. 107.

⁵³ Dimitre Concev, *Contribution à l'étude de la viticulture et de la vinification dans l'antiquité et au Moyen Âge en Bulgarie*, ActaAntPhilip., 1963, p. 125-131.

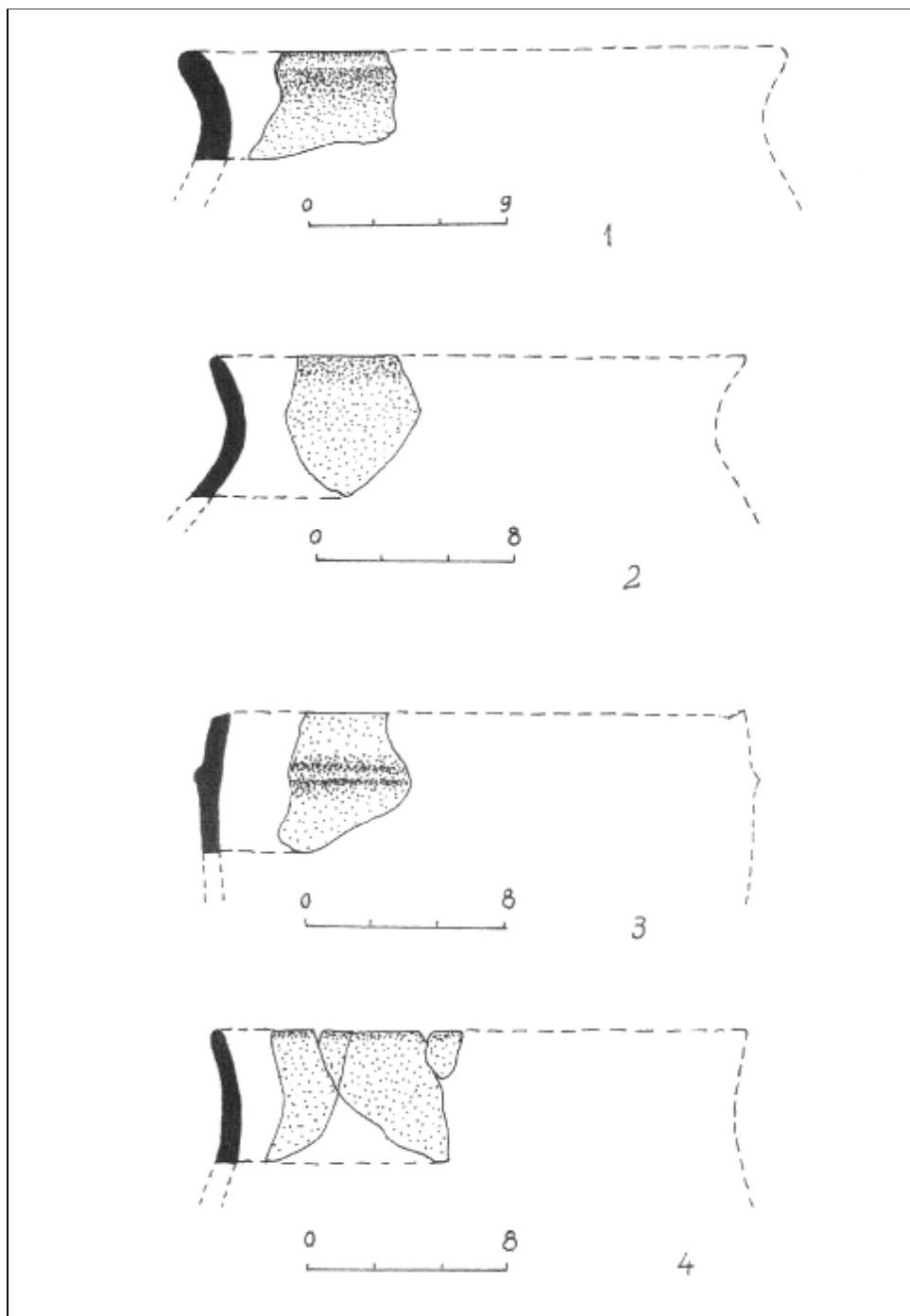
⁵⁴ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, 1994, p. 27.



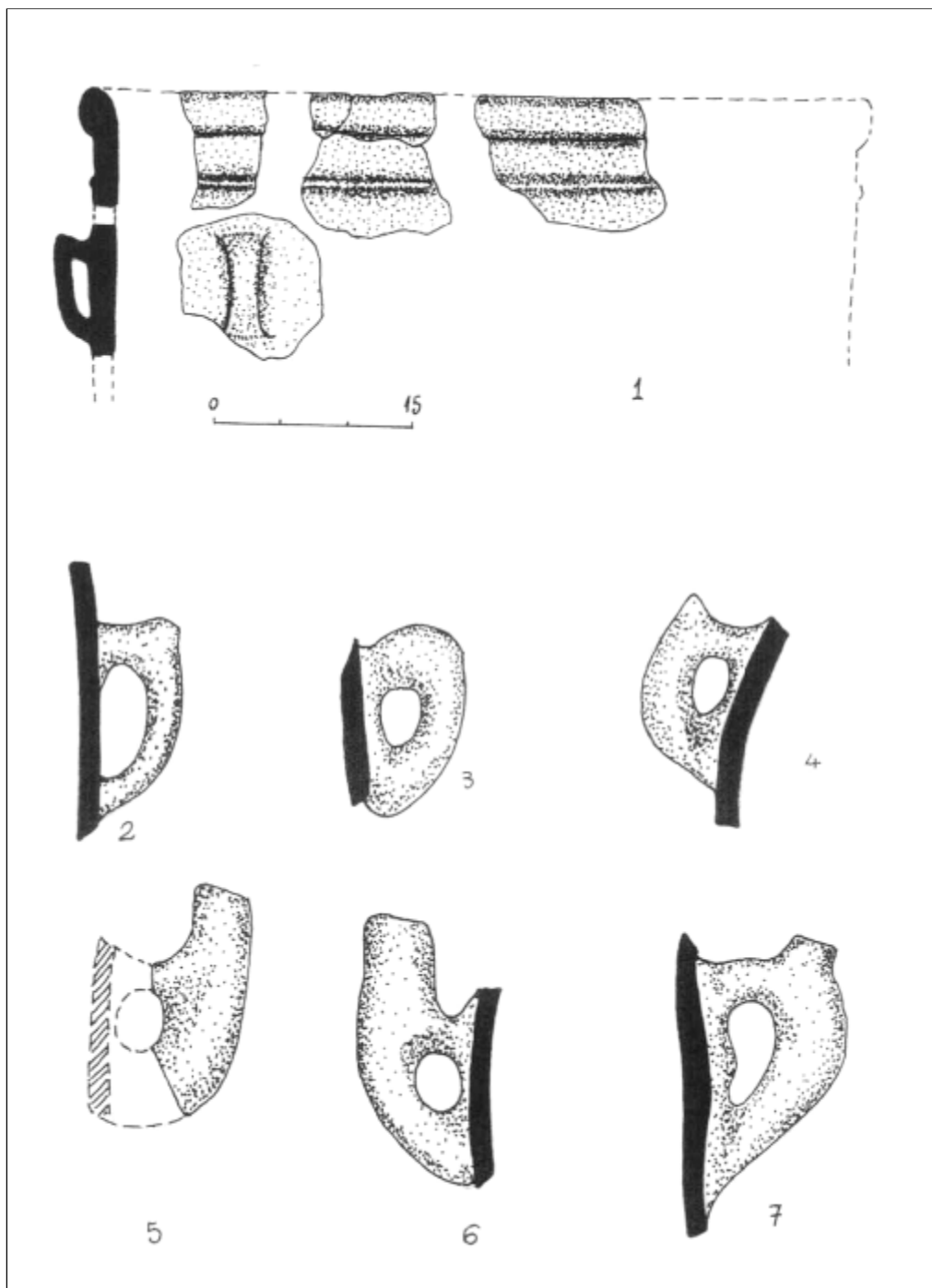
Pl. I – Harta zonei și a descoperirilor prezentate



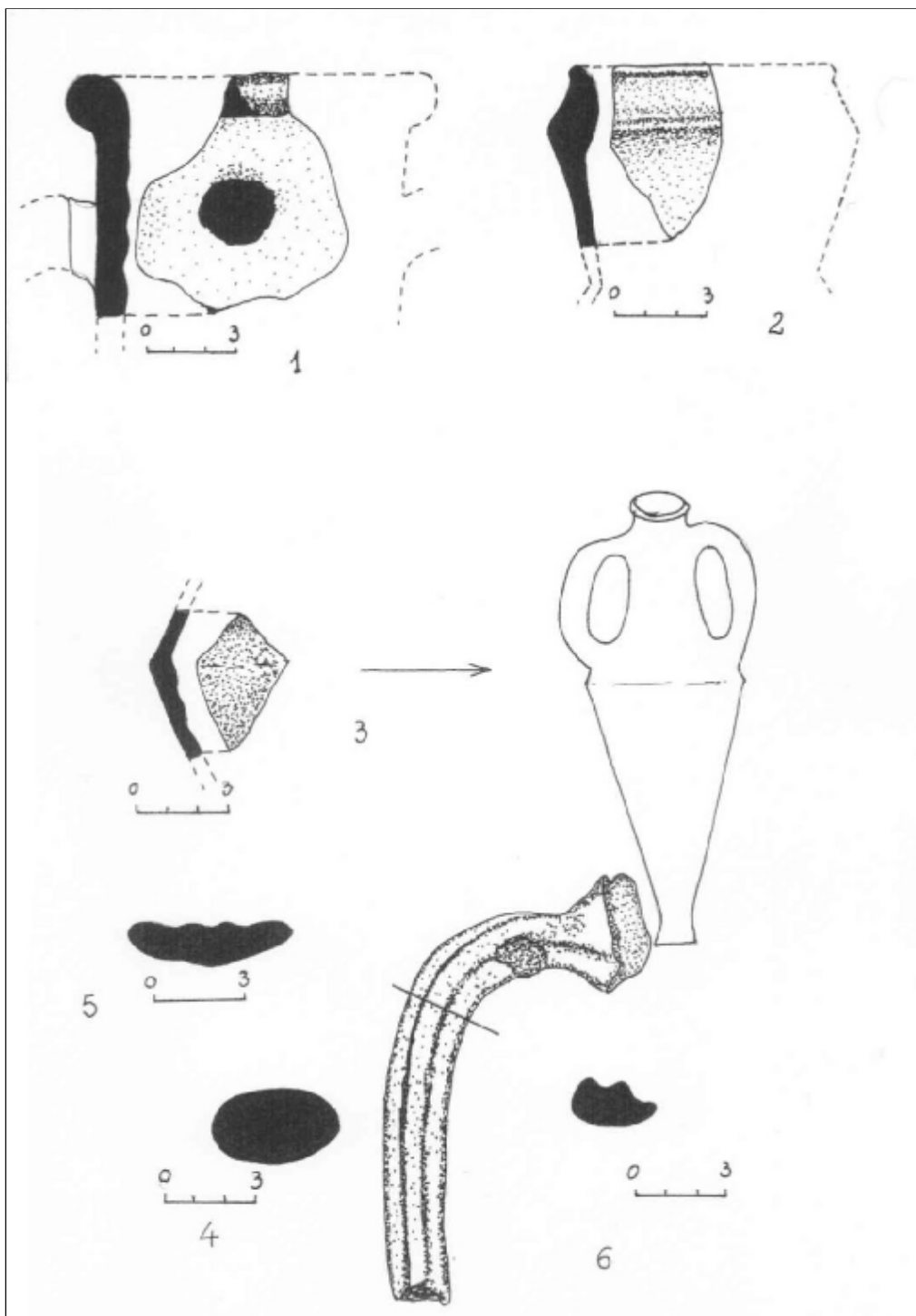
PL. II – Ceramică eneolitică



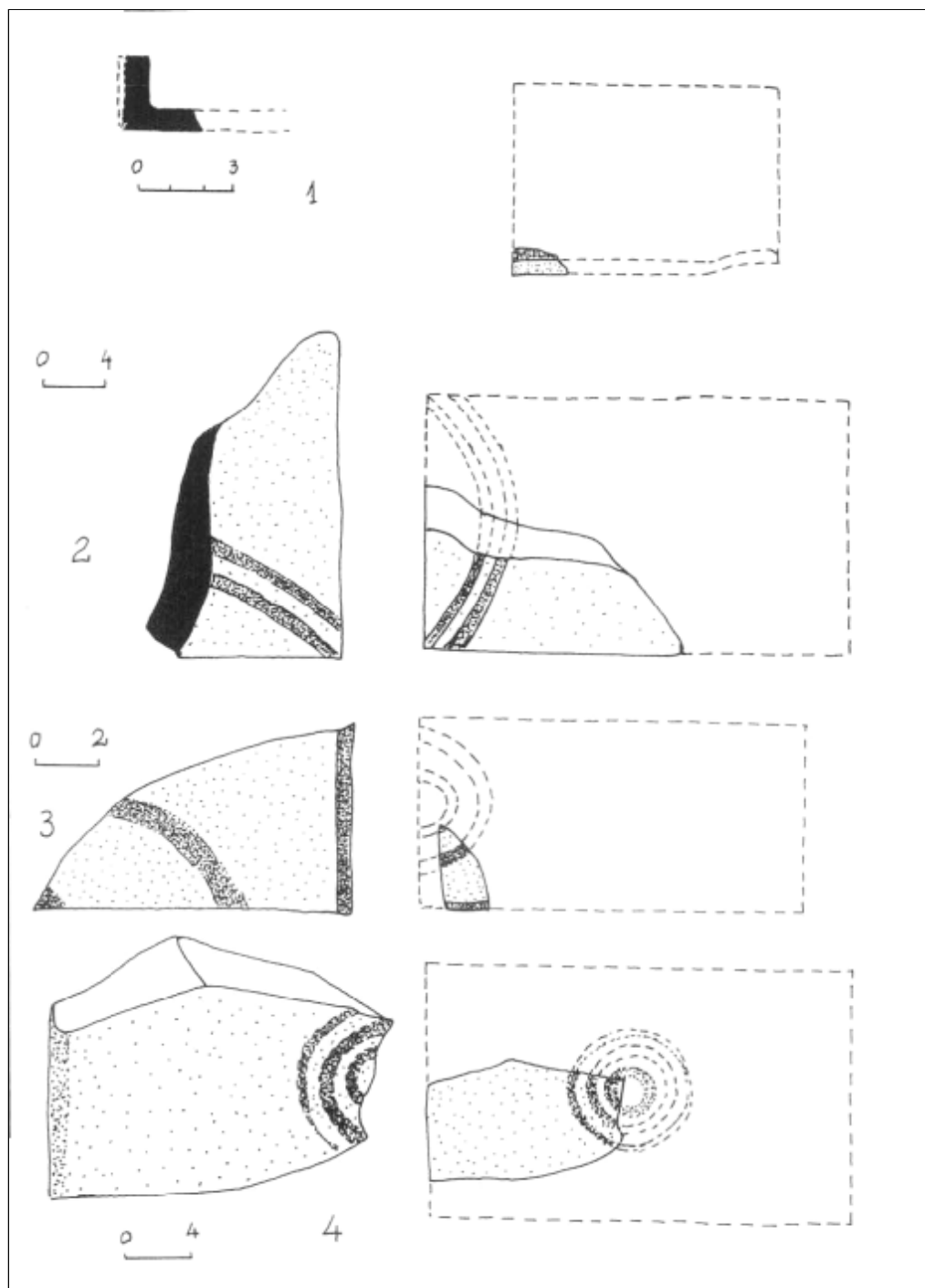
PL. III – Vase din epoca bronzului târziu



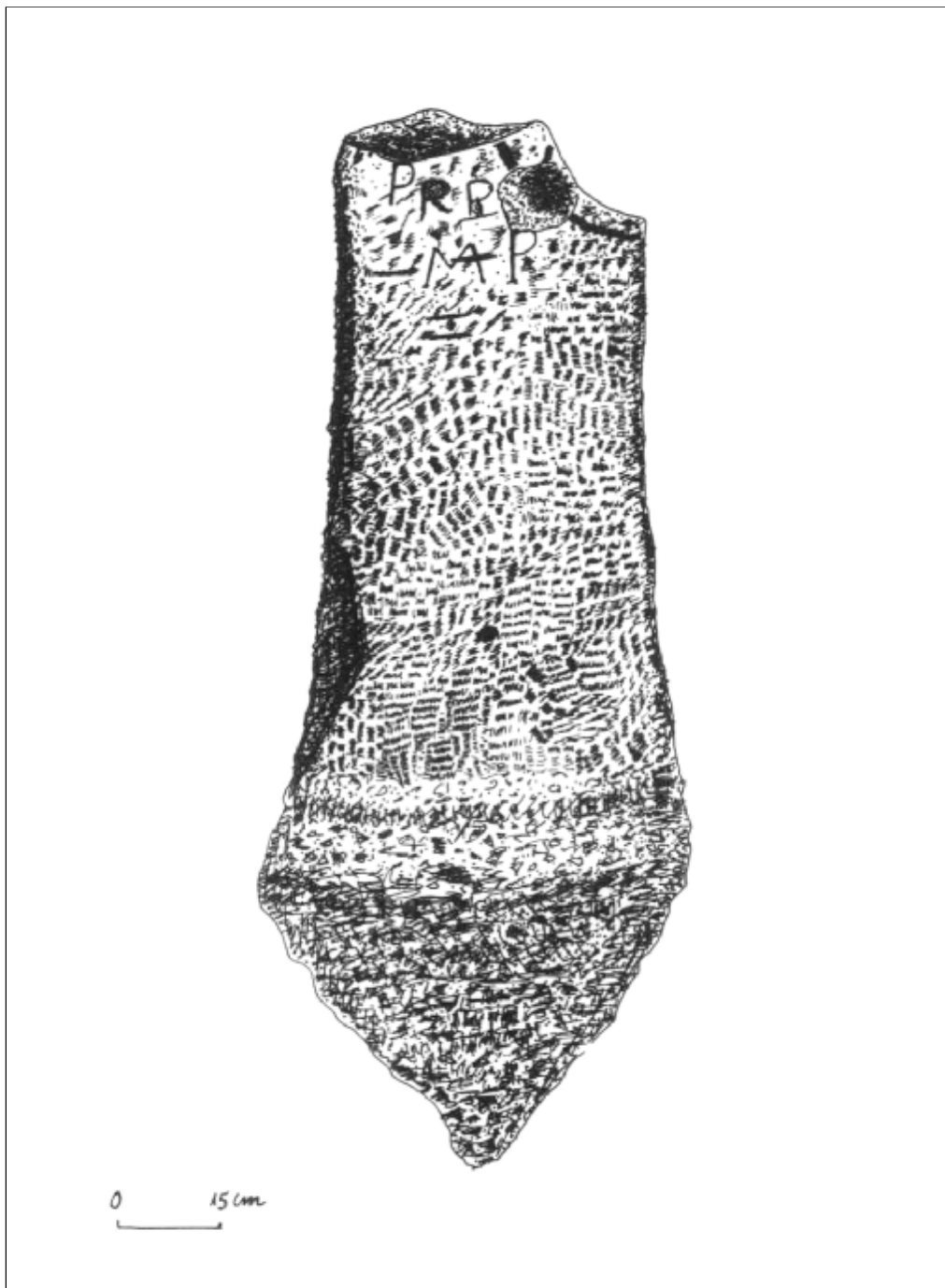
PL. IV – Vas și torți de vase din bronzul târziu



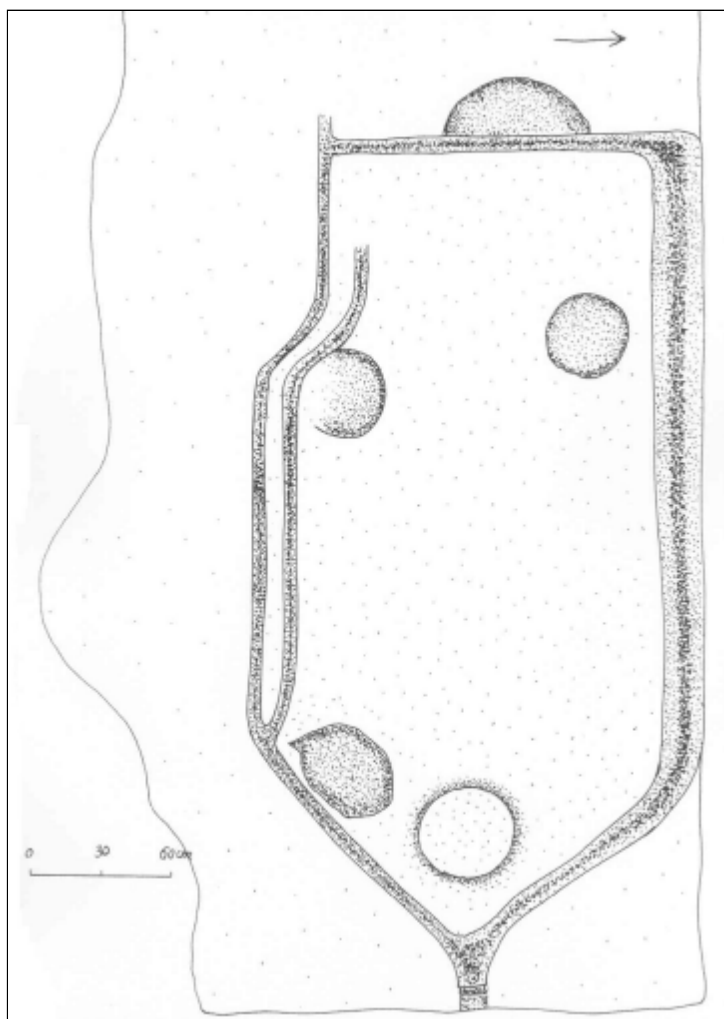
PL. V – Fragmente ceramice de epocă romană



PL. VI – Țigle și cărămizi romane



PL. VII – Fragment de stâlp miliar



PL. VIII – Amenajare pe suprafața stâncii

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES AUX ENVIRONS DE LA VILLE DE HÂRȘOVA, LE POINT „CELEA MICĂ”

Résumé

Les recherches de surface sur la rive du Danube, à environ 1 km Est de la ville, sur la Colline „Celea Mică” ont conduit à la découverte de matériels archéologiques qui indiquent l’existence de certains particulièrement importants (Pl. I).

I. La céramique énéolithique qui correspond à la culture Cernavodă I (Pl. II). Il y a des fragments de vases confectionnés en pâte grossière, couleur châtaigne à l’extérieur et plus foncée à l’intérieur, à cause de la cuisson non-uniforme. Cela indique la présence d’une communauté humaine, sur la rive du Danube, sur la haute terrasse du fleuve. Les matériels présentés se retrouvent des analogies dans les découvertes du *tell* de Hârșova.

II. La céramique du Bronze s’encadre dans la culture Coslogeni (Pl. II). Il y a plusieurs fragments de vases en pâte grossière, grumeleuse, avec des tessons broyés dans la composition, couleur foncée. Quelques exemplaires sont en pâte fine, sablonneuse. Ce qui est intéressant c’est l’exemplaire n° 5 (Pl. IV, 1) de grandes dimensions. L’anse, à profil angulaire, trouve son analogie à Jegălia.

III. Découvertes d’époque romaine. Leur lieu de provenance est la partie la plus haute de la colline.

A. Fragments de vases céramiques (Pl. V). On y a découvert plusieurs fragments d’amphores et des gants d’amphores. Ceux-ci appartiennent à la typologie spécifique pour les I^{er} – VII^e siècles.

B. Fragments de matériaux de construction (Pl. VI). On a découvert des fragments de tuiles rondes (*imbrices*), tuiles plates (*tegulae*) et briques cuites (*lateres cocti*). Celles-ci constituent la catégorie la plus nombreuse. La présence du mortier, avec de la brique broyée sur la surface de plusieurs fragments indique le fait que tout cela provient d’une construction. Comme ces matériaux n’avaient pas pu y être transportés, il en résulte qu’ils ont fait partie d’une construction d’époque romaine, le plus probable, d’une tour de veille, bâtie ici où la visibilité est bonne.

C. Fragment de milliaire (Pl. VII). On l’a découvert en 1987 à la proximité de la zone des découvertes mentionnées. Il conserve la fin de l’inscription d’où on peut encore lire PR(O) P(RAETORE) M(ILIA) P(ASSUUM).

D. Aménagement, avec réseau de canaux collecteurs sur le rocher, réalisé très près de la dite tour (Pl. VIII). C’est une installation exécutée, le plus probablement, pour capter l’eau de pluie sur une superficie de plus de 12 m², ce qui pouvait servir aux occupants de la construction de la zone.

Les découvertes présentées et leur importance imposent le commencement des recherches systématiques à court terme pour connaître la période de la fin du néolithique, l’époque du bronze, ainsi que le système de fortifications des environs de la cité romaine de Carsium.

LES ILLUSTRATIONS

- Pl. I – La carte de la zone et des découvertes.
- Pl. II – La céramique énéolithique.
- Pl. III- Vases du Bronze tardif.
- Pl. IV – Vases et anses de vases de l'époque du Bronze tardif.
- Pl. V – Céramique de l'époque romaine.
- Pl. VI – Tuiles et briques d'époque romaine.
- Pl. VII- Fragment de milliaire.
- Pl. VIII – L'aménagement sur la surface du rocher.

NOI MORMINTE ELENISTICE ȘI ROMANE CERCETATE LA MANGALIA

Ion PÂSLARU, Sorin COLESNIUC

În timpul săpăturilor de salvare desfășurate în anul 2004 au fost descoperite câteva morminte databile în epoca elenistică și romană. Acestea au apărut în partea de vest a Mangaliei.

Str. General Vârtejanu, nr. 4 (Fig. 1, 1).

Mormântul nr. 1:

Groapa mormântului, apărută pe profilul vestic al săpăturii, a fost observată de la adâncimea -0,4 m. La adâncimea de -2,0 m, în partea sudică a mormântului, a apărut un rând de piatră din calcar neprelucrat, alături de care se afla o țiglă. Sub țiglă, pe fundul gropii, la adâncimea -2,2 m, au apărut cărbuni, iar pe partea interioară a țiglei s-au observat urme de funingine. În imediata apropiere a țiglei au fost descoperite fragmentele unui vas de sticlă (Fig. 1, 4) și câteva cioburi ceramice: fragmentul unui gât de ulcior cu litere scrise cu vopsea de culoare brun-roșcată (Fig. 1, 3), un mâner de ulcior (Fig. 1, 5) și fragmente ale unui vas de sticlă (Fig. 1, 6), decorate cu linii concentrice. Recipientul a avut forma bombată, caracteristic pentru vasele din sec. III-IV p. Chr¹. Mormântul are orientarea NE – SV, este de incineratie și poate fi datat în secolul III-IV p. Chr.

Mormântul nr. 2.

Groapa mormântului a fost observată pe profilul sudic al săpăturii. La adâncimea de -0,6 m, într-un strat de culoare mai închisă, au fost găsite două fragmente ceramice din epoca romană (Fig. 1, 7). Aceste fragmente de tip *terra sigillata* aparțin, probabil, unui tip al vaselor de import descris de către Gh. Popilian ca „vase cu interiorul decorat cu figuri în relief”.²

Mormântul este orientat NE – SV și se află la adâncimea de -2,4 m, iar în partea de nord, fundul gropii este adâncit până la -2,7 m, unde au fost descoperite fragmente de cărbuni, coji de ouă, câteva cuie din fier (Fig. 1, 8), cioburi ceramice de mici dimensiuni și două opaițe. După tipologia lui C. Iconomu³ primul opaiț

¹ Mira Ružić, *Hronologija i poreklo rimskih staklenih posuda sa herdanskog limesa*, Arheologija Istočne Srbije, Beograd, 1997, p. 265-276.

² Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p.52.

³ C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.

aparține tipului XVIII, are corp rotund, discul concav, marginit de o bandă de incizii și caneluri concentrice. În centru se află o rozetă cu un mic orificiu în mijloc. Ciocul este cordiform, iar toarta inelară (Fig. 1, 9). Al doilea opaiț aparține tipului XX, care a fost foarte răspândit în Dobrogea. El are corpul rotund, discul concav, marginit de o bandă de incizii și caneluri concentrice, ciocul cordiform, toartă inelară (Fig. 1, 10).

După forma opaițelor, mormântul poate fi datat în secolele II-III p. Chr.

Mormântul nr. 3.

Groapa mormântului a fost observată în profilul estic. La adâncimea de 0,4 - 0,7 m, a apărut o groapă modernă. Mormântul era orientat N - S. La adâncimea de - 3,6 m au fost găsite câteva pietre mici, din calcar, iar pe fundul gropii, la adâncimea de - 3,9 m, în partea sudică, a apărut cenușă, fragmente de oase și cioburi ceramice de dimensiuni mici (fragmente de amfore și vase de lux). Un mâner de kantharos (Fig. 1,2) acoperit cu firnis negru cu luciu metalic poate data mormântul în epoca elenistică (secolele IV-III a. Chr.).

Str. Munteniei (cartierul "Coloniști")

În apropierea suprafeței cercetate de noi se află necropola tumulară. În profilul de vest al săpăturii au apărut urmele unui mormânt care, după părerea noastră, prezintă un interes deosebit (Fig. 2, 1). Groapa funerară avea formă dreptunghiulară și colțurile rotunjite. Adâncimea la care a fost descoperit este de - 3,3 m; prezintă o nișă pe latura mică din partea de SE și intrare acoperită cu pietre din calcar. Aceasta se prezintă ca o bucată de zid, construit fără mortar, cu înălțimea maximă de 0,8 m, lungimea de 1,3 m și lățimea 0,3 - 0,4 m. Podeaua a fost placată cu pietre plate, care acopereau o suprafață de 0,91 mp (1,3 m lungime și 0,7 m lățime). Sub aceste pietre s-au găsit cuie din fier, care marcau marginile unui sicriu, de la care au rămas inclusiv fragmente de lemn. În mijloc au fost descoperite resturi umane incinerate, printre care fragmente de craniu, dinți și două obiecte din aur - un cercl și un pandantiv. În partea de SV a nișei erau depuse trei vase de sticlă și două opaițe (Fig. 2). Starea de conservare a acestor obiecte era destul de precară.

Cerclul (Fig. 2, 2) lucrat dintr-o sârma rotundă în secțiune, are forma ovală. Unul din capete este prevăzut cu o buclă de închidere, iar celălalt cu un cârlig. Astfel de cercei sunt cunoscuți din mormintele sarmatice, pentru care există o bogată bibliografie⁴. Pe teritoriul României au fost descoperiți la Poienеști (mormintele nr. 97, 130, 332, 346)⁵, Târgșor (mormintele nr. 184, 198)⁶, Soporul de Câmpie (în 12 morminte)⁷. Un exemplar din bronz provine de la Slobozia⁸. Pe

⁴ C. Daicoviciu, *Apulum*, I (1942), p. 104, p. 265; Nița Angelescu, *Descoperiri sarmatice în sudul județului Ialomița*, în SCS a Muzeelor de istorie, v. II, dec. 1964, București, p. 21-25; Nicolae Chidioșan, *Contribuții la cunoașterea cimitirului sarmat de la Simand*, în SCS a Muzeelor de istorie, v. II, dec. 1964, București, p. 26-36; Sebastian Morintz, Barbu Ionescu, *Mormintele sarmatice din Sud-Estul județului Ilfov*, în SCS a Muzeelor de istorie, v. II, dec. 1964, București, p. 37-54.

⁵ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienеști din 1949*, Materiale Arheologice privind Istoria Veche a R.P.R., vol. I, p. 347, fig. 277, 4-5; fig. 169.

⁶ Gh. Diaconu, *Târgșor, Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965

⁷ D. Protase, *Dacia*, NS 13 (1969), p. 305, fig. 12, 2, 9; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 57, fig. 24, 10.

⁸ SCS a Muzeelor de istorie, v. II, dec. 1964, București, p. 5-19, f. 5, 3.

teritoriul Ungariei ele sunt cunoscute în bazinul râului Tisa, din morminte sarmatice ale secolelor II-III p. Chr. (cimitirul Városföldje, Jegyző-tag, m.7)⁹. Alți asemenea cercei provin din nordul Republicii Moldova (Kamenka, tumul nr. 6, mormânt nr.12)¹⁰ și din sudul Basarabiei (Cartal-Orlovka)¹¹. Cercei asemănători, din argint, sunt cunoscuți și în mormintele culturii Sântana Mureș-Cerneahov¹². Menționăm că toți sunt confecționați din bronz sau din argint de calitate inferioară. În schimb, cel descoperit de noi este realizat din aur. Un cercei asemănător, tot din aur, provine din Ucraina, regiunea Cherson (satul Nikolaevka, pe Nipru)¹³. Cerceii cu această formă au fost datați la sfârșitul secolului al II-lea – mijlocul secolului al III-lea p. Chr.

Pendantivul, de forma ovală, are dimensiunile de 1,6 cm x 1,8 cm (Fig. 2, 3). Înălțimea, cu tot cu agățătoare, este de 2,4 cm. Pendantivul prezintă 3 detalii: plăcuța cu imaginea unei figuri antropomorfe, cadrul perlat de pe marginea plăcuței și agățătoarea cu o coadă lungă aplicată pe spatele plăcuței. După tehnica efectuării, aparține epocii romane și are, din acest punct de vedere, analogii în Ungaria (morm. nr. 21 din necropola Lombard Varpalota)¹⁴. În ceea ce privește imaginea de pe pendantiv, atragem atenția că o asemenea figură este prezentată pe o monedă emisă de orașul Histria (cu numele lui Caracalla)¹⁵, datată în primul sfert al secolului al III –lea p. Chr. Este vorba despre zeița Fortuna, în picioare, întoarsă spre stânga, încoronată, cu cornul abundenței în mâna stângă și cârma în mâna dreaptă. Fortuna este adorată în lumea romană ca zeiță a destinului. Imaginea Fortunei este prezentă pe monedele romane din timpul lui Traian, Commodus, Caracalla.¹⁶ Atributele Fortunei, prezentate în imagine, o înfățișează ca o divinitate simbol a bogăției și a norocului.¹⁷ O imagine asemănătoare a fost descoperită și pe o monedă de la Tomis¹⁸. Este posibil ca pendantivul să fi fost realizat în atelierele orașelor antice de pe litoralul de vest al Pontului, în epoca romană, deoarece asemenea pandative sunt cunoscute în Nord-Estul Bulgariei¹⁹.

⁹ Istvanovits Eszter, A Felső-Tisa-vidék Legkorábbi szarmata leletei-2-3, századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region 2nd-3rd century burials in Tiszavasvári.) în A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve 27-29 (1984-1986) Nyíregyháza, 1990, p. 83-133.

¹⁰ N. V. Manzura, E. O. Kločko, E. N. Savva, *Kamenskie kurganî*, Chișinău, 1992. p. 52, fig. 23, 2, 3.

¹¹ Un cercei asemănător, dintr-un mormânt sarmatic, a fost descoperit în timpul cercetărilor expediției româno-ucrainene din anul 2001, unde din partea română au participat dr. Georgescu Valeriu, Bârcă Vitalie, dr. Pâslaru Ion, iar din partea ucraineană dr. Bruiako Igor și dr. Vanciugov Vladimir.

¹² Petre Aurelian, SCIV 15 (1964), 1, p. 59-80, fig. 3, 6; fig. 4, 5, 6.

¹³ M. Ebert, PZ, 5 (1913), p. 86, fig. 93 c; M. I. Viaz'mitina, V.A. Illinskaia, E.F. Pokrovskaia, G.I. Kovpanenko, A.I. Terenokhin, *Kurganî bilea s. Novo-Pilîpivka i radgospu „Akhermeni”*, Arheologičini Pam'iatki URSR, tom. VIII, Kiev, 1960.

¹⁴ Gyula László, *The Art of the Migration Period*, Budapesta, 1974, fig. 43.

¹⁵ Maria Chițescu, Victor Bobi, SCIV, 24 (1973), 1, p. 131-133, fig. 1.

¹⁶ M. Iu. Braicevschii, *Rîmsca moneta na teritorii Ucrainî*, Kiev, 1959, tabl. 2:11, tabl. 4: 9, 18, 24.

¹⁷ Erica Simon, *Die Goetter der Roemer*, München, 1990, p. 59; Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București, 2003, p. 369.

¹⁸ B. Pick, K. Regling, I, 2, p. 749, nr. 2897.

¹⁹ Informația d-lui Alexandr Mincev din Muzeul Varna, Bulgaria.

Alte materiale arheologice care pot data mormântul sunt *opaițele*. Unul dintre ele, aflat într-o stare mai bună, confecționat din lut cărămiziu, are corpul rotund, discul concav, ciocul cordiform și toarta lamelară, canelată, având pe bordură un ornament din frunze (Fig. 2, 4). Acest tip de opaițe este cunoscut din mormintele romane din Tomis și este datat în sec. II p. Chr.²⁰ Al doilea opaiț are corpul rotund, discul concav, mărginit de o bandă de incizii și caneluri concentrice, ciocul cordiform, toartă inelară (Fig. 2, 5). După tipologia lui C. Ionomu ele aparțin tipului XX²¹. Aceasta formă a fost foarte răspândită în Dobrogea. Un opaiț asemănător provine din Barboși și este datat în secolele II-III p. Chr.²².

Vasele din sticlă (Fig. 2, 6-8) pot fi date și ele în secolele II – III p. Chr.

Mormântul cercetat de noi poate fi comparat cu mormintele sarmatice de la Poienеști și Târgșor. Cele 20 de morminte sarmatice din Târgșor au gropile de formă rectangulară și colțurile rotunjite, iar un mormânt a fost placat cu pietre mari de calcar, obicei caracteristic sarmaților. După inventar, între care sunt și cerceii de forma descrisă mai sus, cercetătorii au datat aceste morminte sarmatice la mijlocul sec. al III –lea p. Chr.

Mormântul, fiind departe de necropola romană a orașului Callatis, conține, în general, un inventar roman (vase de sticlă, opaițe, fragmente de ulcioare în umplutura gropii și pandantivul din aur). Cu toate acestea, prezintă trăsături sarmatice, între care putem enumera: prezența nișei, placarea fundului gropii cu pietre de calcar, forma și tehnica realizării cercelului din aur și fragmentele ceramice lucrate de mână găsite în umplutura gropii. În acest caz putem vorbi despre un amestec romano-sarmatic.

Astfel, analiza inventarului permite datarea mormântului descoperit de noi la sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. – prima jumătate a secolului al III –lea p. Chr.

RECENTLY RESEARCHED HELLENISTIC AND ROMAN TOMBS FROM MANGALIA

Summary

While excavating in the territory of Mangalia we have discovered a Hellenistic tomb (4th – 3rd Cent. B.C.) and three other Roman tombs. The inventory of the Roman tombs – lamps, glass vessels, an ear ring and a gold pendant (with the representation of Goddess Fortune) can be dated in the 2nd – 3rd Cent. A.D.

²⁰ C. Ionomu, *op. cit.*

²¹ C. Ionomu, *op. cit.*

²² Silviu Sanie, *Civilizația romană la Est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei sec. II î.e.n. – IIIe.n.*, Iași, 1981, pl. 42, 3.

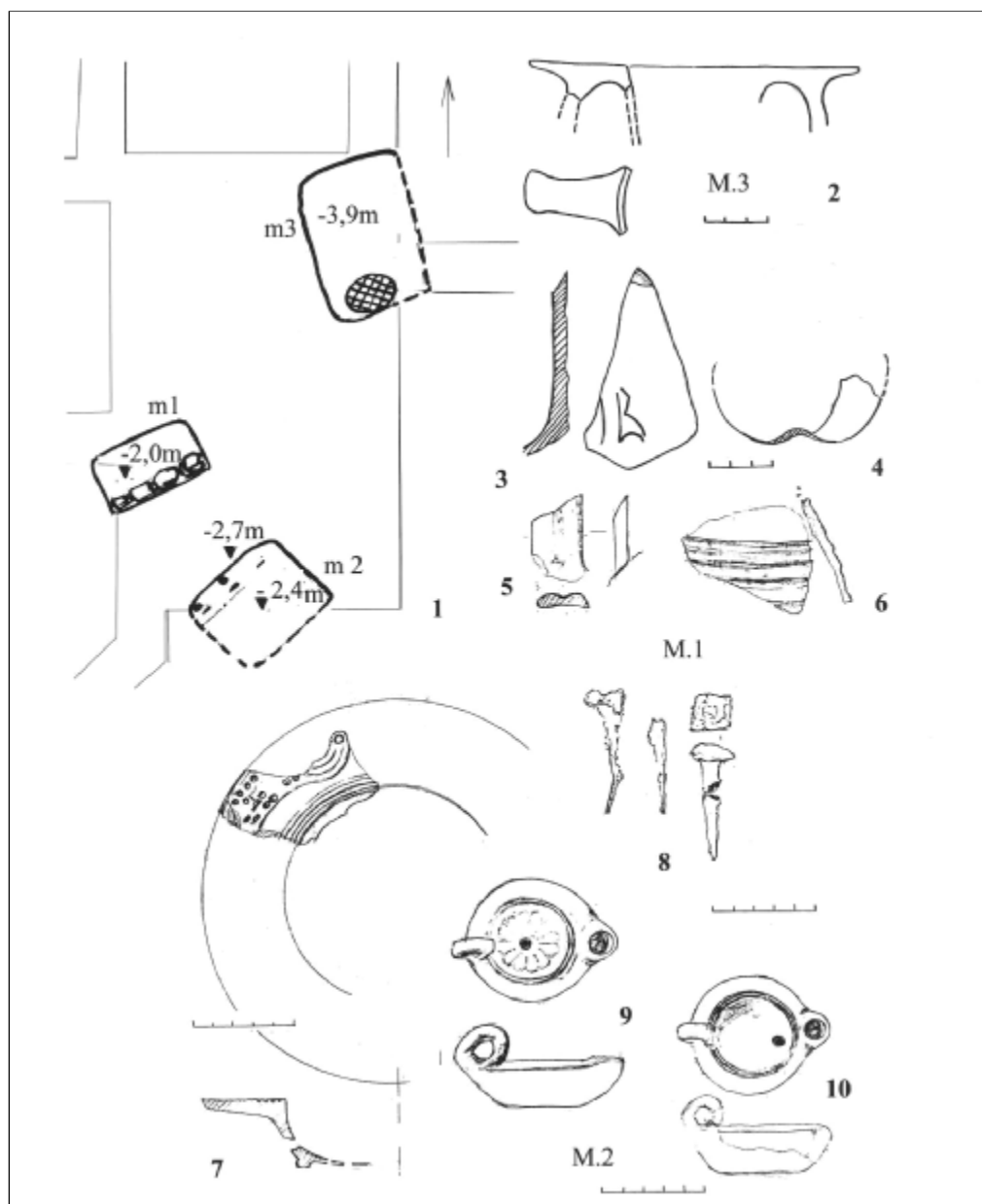


Fig. 1 – Mangalia, str. G-ral Vârtejanu.
Mormintele 1-3 și inventarele lor

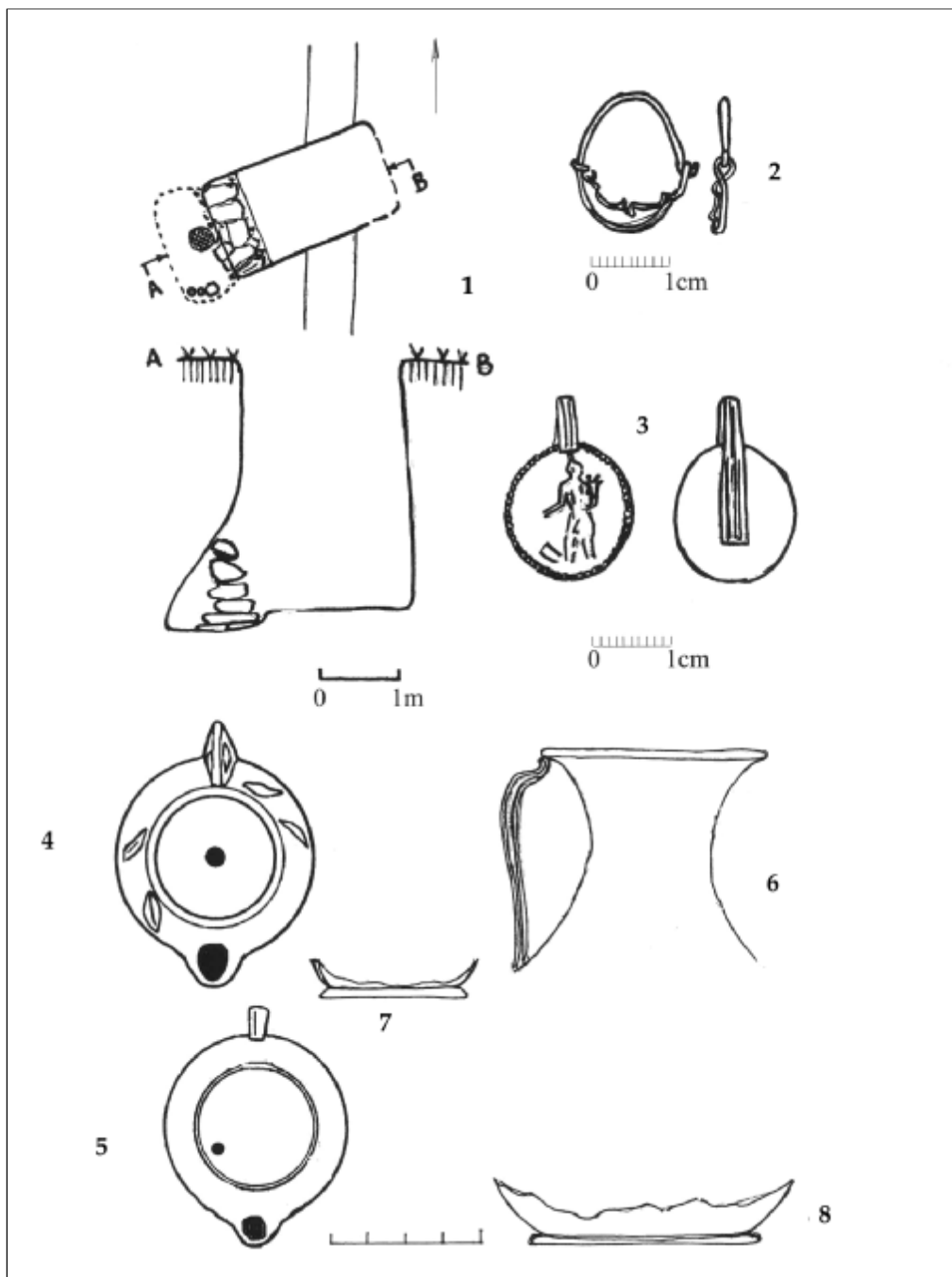


Fig. 2 – Mangalia, str. Munteniei (cartier "Coloniști")
Inventarul arheologic al mormântului

O FRIZĂ CU REPREZENTĂRI DE DIVINITĂȚI DESCOPERITĂ LA CALLATIS

Ion PÂSLARU, Sorin COLESNIUC

Cercetările arheologice de salvare efectuate de noi în Mangalia, pe strada Oituz, nr. 18¹, au dus la descoperirea unui fragment din marmură sculptat, aflat într-o groapă antică² împreună cu o bază de coloană și fragmente litice, dintre care unele prelucrate, precum și numeroase fragmente ceramice.

O parte a ceramicii aparține perioadei elenistice (fragmente amforice- Fig. 1, 13-16)³. După ștampila cu etniconul ΠΑΡΙΩΝ (Fig. 1, 13), între materialele amforice recunoaștem și un produs de Paros care poate fi datat în secolele III-II a. Chr.⁴. În ceea ce privește ceramica din perioada romană, putem observa că ea este reprezentată de vase de import și ceramică locală.

Dintre vasele de import, menționăm un fragment de bol (Fig. 1, 4) din pastă foarte fină, cu suprafața acoperită cu vopsea roșie, cu buza întoarsă în afară. Suprafața exterioară este decorată cu roțița. După opinia lui Gheorghe Popilian, aceste vase provin din centrele sud-dunărene și sunt frecvente pentru secolul al II-lea⁵. Un alt fragment îl reprezintă peretele unei amfore (Fig. 1, 8), aparținând unui tip răspândit în secolele I-IV p. Chr.

Ceramica locală este reprezentată de diferite categorii, dintre care castroane (Fig. 1, 1, 2), oale-borcane (Fig. 1, 5, 6, 12), străchini (Fig. 1, 3), platouri-tăvi (Fig. 1, 9), căni cu toartă (Fig. 1, 7), ulcioare (Fig. 1, 10) și o cupă (Fig. 1, 11). În general, tipurile din categoriile enumerate sunt datate în secolul al II-lea p. Chr.

Fragmentul de marmură sculptat reprezintă partea unei frize cu lungimea maxima 0,56 m, înălțimea 0,42 m și grosimea maximă 0,12 m. În partea superioară a frizei se află o cornișă care încheie placa reliefului. Ea are înălțimea 9,8 cm și iese în afară cu 3 cm. Grosimea plăcii pe care sunt reprezentate imaginile unor zeiță este de 9 cm. În partea de jos se află un pervaz, care servește ca bază pentru

¹ Această cercetare a fost comunicată la A XXXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice. Campania 2004. Mangalia-Jupiter, 25-28 mai 2005.

² Pe planul săpăturii această groapă este notată G9.

³ Groapa a tăiat locuința L7 din care provine ceramica.

⁴ V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 215-216; I.B. Zeest, MIA, 83 (1960), pl. XXV, 55.

⁵ Gheorghe Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

figurile sculptate. Cele două margini – inferioară și superioară – ale părții sculptate sunt ușor rotunjite și au lățimea de 3 cm. Pe suprafața plăcii sunt înfățișate patru figuri: trei în picioare și una așezată. Friza este foarte bine șlefuită, astfel că nu se văd urmele uneltelor cu care au fost sculptate imaginile.

Asemenea descoperiri sunt foarte rare. Un fragment de friză din Callatis, pe care au fost reprezentate două zeiță, a fost publicat în anul 1924⁶. Ele au fost identificate ca fiind imaginile lui Zeus și Athenei.

Frize cu imagini de divinități din epoca elenistică sunt cunoscute și la Histria,⁷ Tomis⁸ și Dionysopolis⁹.

Stilul de realizare al acestor frize este diferit însă de cel al piesei callatiene recent descoperite. Figurile zeilor sunt sculptate pe fondul frizei, la o oarecare distanță între ele și, în ansamblu, ele nu arată ca o compoziție unită.

Cercetătorul german Manfred Oppermann, analizând relieful cu imaginile muzelor din Histria, remarcă asemănarea redării în succesiune strânsă a muzelor de pe acest monument cu friza de pe Hekataion din Lagina. După opinia aceluiași cercetător, este evidentă o influență puternică din vestul Asiei Mici, în maniera de execuție adoptată de meșterii-sculptori din atelierele din vestul Pontului¹⁰.

În ceea ce privește compoziția frizei din Callatis, trebuie remarcat că ea pare destul de organică și integră. Cele două personaje din centru sunt așezate față în față și poartă un dialog, fapt întărit și de o strângere de mână reciprocă. În partea stângă și în partea dreaptă a personajelor aflate în centru, se află câte un alt personaj, stând în picioare, înfățișat frontal. Sculptorul, pentru a evita simetria, a amplasat în stânga un personaj feminin și în dreapta unul masculin. După cum sunt redată aceste personaje, ele participă, indirect, la scena descrisă.

Analizând figurile reprezentate pe relief, am putea recunoaște, de la stânga la dreapta, trei zeiță feminine și una masculină. Imaginea divinității din stânga, înfățișată frontal, aparține Athenei. Identificarea este sigură datorită atributelor de care este însoțită zeița: coiful, lancea și scutul. În dreapta ei se află două figuri feminine: una în picioare și alta șezând, care crează un nod semantic specific, deoarece sunt în procesul conversației. Cea în picioare este întoarsă la dreapta și, după toate probabilitățile, o reprezintă pe Afrodita – zeița iubirii și frumuseții, adorată deopotrivă de oameni și zei, cu excepția Athenei, Artemisei și Hestiei. Mâna stângă a Afroditei este îndoită, palma ridicată, iar capul este înclinat spre interlocutor. Afrodita strânge cu mâna dreaptă mâna zeiței așezate. Aceasta din urmă este Hera, sora și soția lui Zeus, zeița supremă a Olimpului, protectoarea

⁶ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, I (1924), p. 123.

⁷ Al. Suceveanu, M. Angelescu, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1994 de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București*, SCIVA, 46 (1995); 3-4, p. 284; M. Alexandrescu-Vianu, *Les statues et les reliefs en pierre: Histria*, IX, 101-108, Nr. 124, pl. 51-54.

⁸ Gr. Florescu, *Dacia*, 7-8 (1937-1940), p. 293-297, fig. 2; V. Canarache, *The Archaeological Museum of Constanța*, p. 69.

⁹ B.D. Filov, *L'Art antique en Bulgarie*, Sofia, 1925, p. 29, fig. 22; I. Vededikov, N. Todorov, *Thrakische Kunst*, Leipzig, 1976, p. 104, 357, nr. 330, fig. 330.

¹⁰ Manfred Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, Beier&Beran, Langenweissbach, 2004, p. 263, pl. 62, 3a.

tuturor eroilor și orașelor. Deși Athena și Hera au fost întotdeauna rivalele Afroditei, totuși, între zeițăți au existat și relații prietenoase. Hera și Athena au fost oaspeții nelipsiți în palatele luxoase ale Afroditei.

Herei, care a vrut să-i distragă atenția lui Zeus de la războiul troian, Afrodita i-a dăruit cingătoarea ei fermecată, cu ajutorul căreia Hera l-a sedus pe Zeus. Toate cele trei zeițăți au participat la dispută pentru a câștiga mărlul de aur. Hera este așezată pe o piatră de formă ovoidală. Această piatră reprezintă centrul Pământului sau *omphalos*-ul, a cărui sacralitate este strâns legată de ideea că el este o rădăcină a pântecului și un receptor de suflete și de viață. Întinzând mâna dreaptă Afroditei, Hera ține în mâna stângă o lance. Imaginile Herei cu lancea sunt destul de frecvente.

În spatele Herei, un zeu stă în picioare cu pieptul dezgolit. Partea stângă a figurii, din păcate, nu s-a păstrat, iar alte atribute, pentru a identifica zeul, nu avem. Este clar însă că el nu poate fi Zeus sau Hermes, nici Hephaistos sau Dionysos, nici Apollon. Am putea să presupunem că este Ares, deoarece este fiul Herei. Atributele lui sunt lancea, făclia, câinele și uliul. Însă, în figura de pe relief, care este plină de liniște și împăcare, este greu de identificat zeul războiului. Noi propunem o interpretare a acestui personaj ca fiind zeul Poseidon – stăpânul mării; fiind fratele lui Zeus și al Herei, era unul dintre cei mai importanți zei din Olimp. Imagina lui pe relief seamănă cu sculptura lui Poseidon din insula Melos, de la sfârșitul secolului al II-lea a. Chr.¹¹. Între Poseidon și zeițățile Hera, Afrodita și Athena sunt cunoscute oarecare relații. Astfel, împreună cu Hera, a participat la complotul împotriva lui Zeus. Cu Athena el a concurat pentru a stăpâni pământul Atticii. Pe Afrodita a încercat să o cucerească cu multă insistență. Așadar, o astfel de interpretare a scenei prezente pe fragmentul de friză poate fi acceptată.

Friza, care inițial a făcut parte dintr-o construcție de epoca elenistică, după tehnica de lucru poate fi datată în secolele III-II a. Chr. În secolul al II-lea p. Chr., aceasta construcție a fost demolată, friza a fost ruptă în bucăți, iar chipurile zeilor au fost distruse. Fragmentul frizei descoperit de noi era aruncat într-o groapă menajeră.

Menționăm că aceste descoperiri s-au făcut pe locul unde în anii 1989-1992 au fost efectuate cercetări arheologice de salvare în vederea construirii blocului OP2 și că din cauza vestigiilor arheologice aflate și la această dată, ridicarea blocului a fost sistată. Din păcate, vechea săpătură nu s-a realizat peste tot până la nivelul antic și de aceea multe obiecte, printre care și această friză, au scăpat atenției cercetătorilor¹².

¹¹ *Ancient Civilizations*, Moscova, 1989, p. 378, fig. 2.

¹² Raportul acestei cercetări, se află la Muzeul de Arheologie „Callatis” Mangalia. Materialul descoperit la acea dată nu a fost încă prelucrat și valorificat științific.

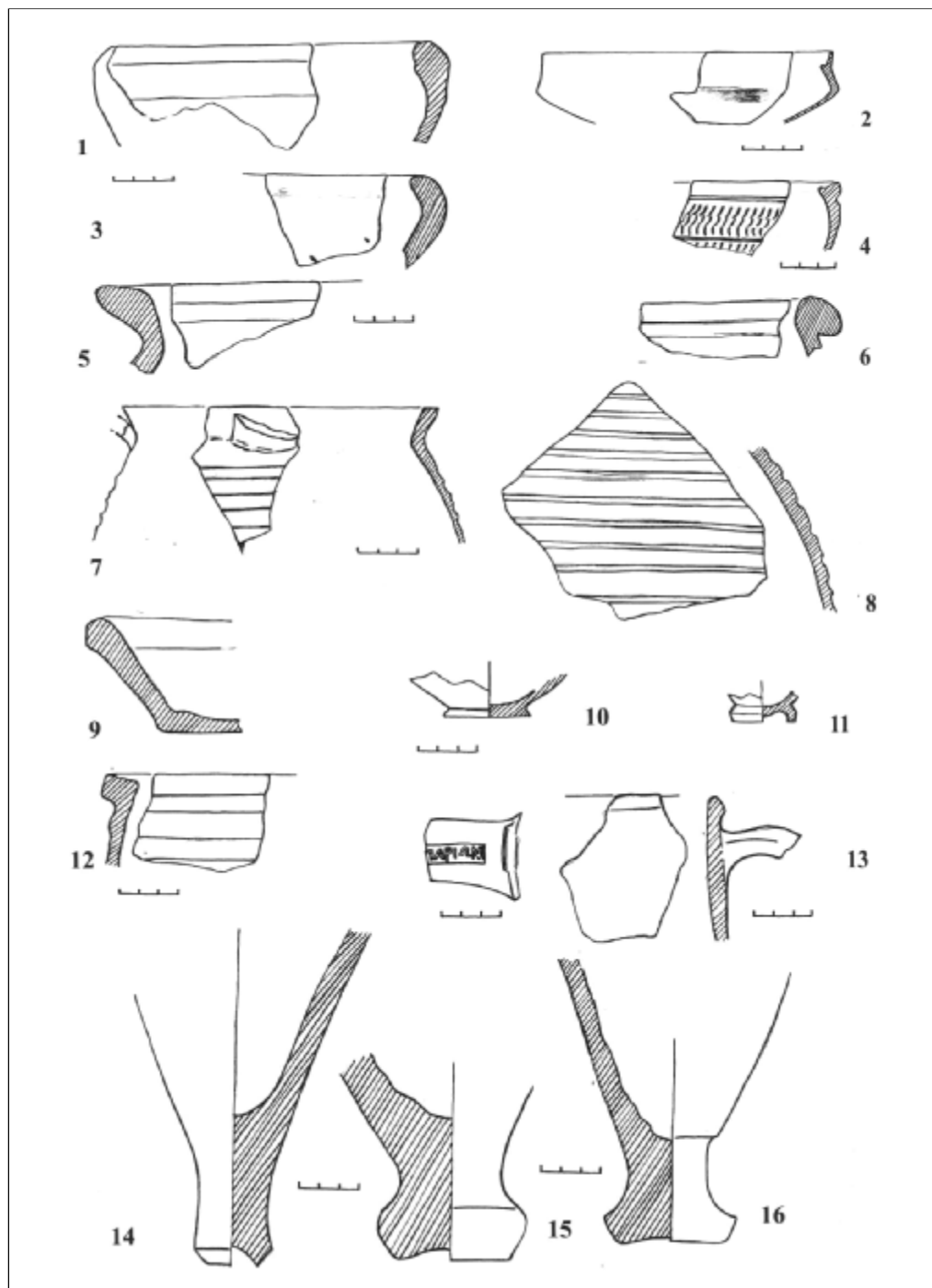


Fig. 1 – Mangalia, str. Oituz, OP2. Groapa 9:
materiale arheologice recuperate

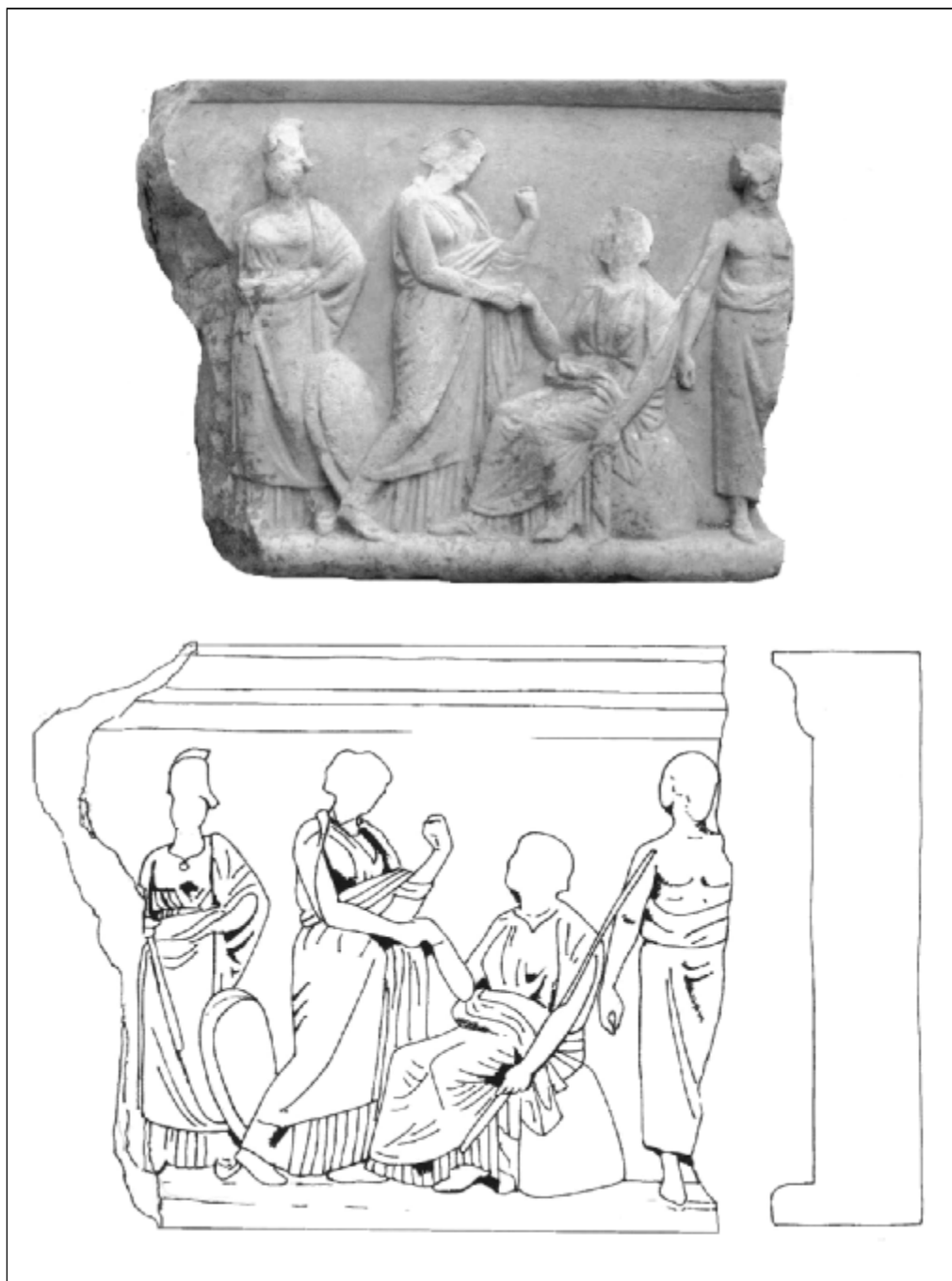


Fig. 2 – Mangalia, str. Oituz, OP2. Groapa 9. Relief din marmură

A FRIEZE WITH DEITIES REPRESENTATIONS DISCOVERED IN CALLATIS

Summary

When excavating on 18 Oituz street (the place where between 1989-1992 there has been excavated a Hellenistic district), in a Roman garbage pit of the 2nd. cent. A.D., we have found among stone and pottery fragments, a marble frieze with four deities on it. According to all probabilities, the scene on the relief represents the Gods Athena, Aphrodite, Hera and Poseidon. The frieze belongs to the Hellenistic epoch (3rd – 2nd. cent. B.C.) and it is made in a different style than the friezes discovered in the Greek Cities on the Western Shore of the Black Sea.

ASPECTE TOPOGRAFICE ALE CETĂȚII CALLATIS ÎN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ

Nicolae ALEXANDRU, Robert CONSTANTIN,
Mihai IONESCU

Din punct de vedere arheologic, informațiile noastre despre Callatis se reduc la câteva descoperiri sporadice, realizate în urma unor cercetări de teren¹, simple sondaje², sau frecvente intervenții de salvare³, practicate încă din perioada interbelică. Departe de a ne da o imagine clară și continuă a așezării, ele confirmă, sau completează prea puținele informații scrise, evoluția cât și soarta orașului antic fiind tributare în mare parte analogiilor. Săpăturile de salvare oferă în, general, multă supărare și puține certitudini, situație datorată condițiilor impuse, restricțiilor spațiale și, nu în ultimul, rând capacității de înțelegere a celor ce efectuează cercetarea.

Ultimul nivel romano-bizantin, surprins în mai toate săpăturile de salvare efectuate în interiorul cetății, este de obicei primul strat antic care se găsește la cca. – 1,50 m față de actualul nivel de călcare. Rectificările și corecțiile de pantă efectuate în perioadă modernă și mai ales contemporană pun în multe locuri sub semnul întrebării această convenție. Pe un plan de sistematizare întocmit, ridicat și parcelat de ing. hotarnic, maior Dimitrievici Ioan (aprobat de Consiliul Tehnic Superior, 139/12 mai 1925, sancționat prin înalt decret regal, nr. 2101 din 23 iunie 1925 și publicat în Monitorul Oficial în 3 noiembrie 1925), la scara 1 : 2500 (pl. I, fig. 2), se poate constata situația existentă la acea dată, dispunerea străzilor,

¹ În anul 1901, Pamfil Polonic a efectuat primele înregistrări, cf. C. Preda, *Callatis*, București 1963, p. 22.

² Primul sondaj datează, se pare, din 1883 și a fost efectuat de către D. C. Butculescu, cf. I. Barnea, *Materiale* 6 (1959), p. 905.

³ V. Pârvan, *AARMSI*, 39 (1920), p. 51-90; Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia* 1 (1924), p. 108-165; *Dacia* 2 (1925), p. 104-137; *Dacia* 3-4 (1927-1932), p. 411-482; *Dacia* 5-6 (1935-1936), p. 247-319; *Dacia* 7-8 (1937-1940), p. 283-281; *Dacia* 9-10 (1941-1944), p. 243-347; *Dacia* NS 2 (1958), p. 207-226; C. Ionomu, *Pontice* 1 (1968), p. 235-268; Th. Sauciuc-Săveanu, A. Rădulescu, *Pontice* 1 (1968), p. 307-318; E. Condurachi, *Pontica* 4 (1971), p. 173-190; V. Georgescu, S. Lasca, *Callatis. Micromonografie*, Mangalia, 1995, *passim*; V. Georgescu, M. Ionescu, *Pontica* 28-29 (1995-1996), p. 187-200; V. Georgescu, M. Ionescu, *Studia Danubiana*, București, 1998, p. 205-219.

a clădirilor, etc. ; suportul planimetric conține și traseul zidului de incintă de pe latura nordică și vestică (aflat sub nivelul mării, cartare reușită datorită unei puternice transgresiuni a Mării Negre în anul 1925).

Schițele și releveele executate de arh. Șt. Popovici, care a colaborat mult timp cu Th. Sauciuc-Săveanu⁴ în perioada interbelică, au cartat traseul valului de apărare a cetății și au stabilit limitele incintei fortificate (pl. I, fig. 1), cu unele detalii necunoscute până în prezent (pl. II). Astfel, pe latura de nord, autorul identifică șase turnuri, dintre care două sunt vizibile și astăzi (T2 și T3). Un turn rectangular, T1, astăzi în mare, T4 (descoperit în anii 1929-1930) se află la o distanță de 91,2 m V față de T2 și are dimensiunile de 8,10 m x 9,20 m, cu grosimea de 1,5 m. T5, situat la 84,2 m V de T4, are dimensiuni apropiate de cele ale lui T2 (7,80 x 6,15 m, grosimea 1,75 m). T6, amplasat în colțul de NV al cetății (112 m V față de T5), este de mari dimensiuni ; autorul nu oferă decât grosimea, 4,50 m. De aceleași dimensiuni este și un alt turn, situat pe latura de vest a incintei, la 52 m de colțul de NV, cu laturile de 15,50 x 19 m.

Un calcul făcut ar duce la următoarele rezultate :

- suprafața urbană pe uscat, S 1 = 123.685,324 mp, aprox. 12,4 ha.
- suprafața acoperită de mare, S 2 = 102.872, 569 mp, aprox. 10 ha.
- suprafața totală apărată de incintă, S = 226.563, 893 mp., aprox. 23 ha.

Cercetările subacvatice⁵ efectuate până în anii '70 (ulterior s-au efectuat lucrări de dragare necesare activității portuare care au distrus vestigiile submarine) au pus în evidență structuri de locuire care, din nefericire, au fost interpretate ca fiind instalații portuare ⁶.

La aceste date am raportat cercetările efectuate și înregistrate până în ziua de azi, după cum urmează :

1. Incinta de nord și edificiul basilical, suprafață cca. 925 mp⁷. Pentru studiul nostru am folosit nivelul de călcare din interiorul edificiului precum și pe cel al plintei zidului de incintă⁸.

2. Hotel President, cercetare efectuată între anii 1993-1995, suprafață cca. 1000mp, am folosit datele referitoare la nivelul de călcare⁹, precum și nivelul plintei turnului cercetat în acest punct¹⁰.

Principalul monument, care determină structurarea urbanistică a cartierului cercetat în acest punct, este o stradă lată de cca. 7 m, strada I, orientată E-V și străbătută longitudinal de unul din principalele canale ale cetății. Dalele masive

⁴ Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia 9-10 (1941-1944), p. 248.

⁵ C. Scarlat, AMN, 10 (1973), p. 529-540; V. Cosma, BMI, 43 (1973), 1, p. 31-38.

⁶ O. Bounegru, Pontica 19 (1986), p. 267-272.

⁷ Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1 (1924), p. 108-165; Dacia, 2 (1925), p. 104-137; O. Tafrali, AArch. I, fasc. I (1927), p. 47; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, Materiale, 8 (1962), p. 439-456; D. Theodorescu, Dacia NS 7 (1963), p. 257-300.

⁸ D. Theodorescu, *op.cit.*, p. 261, fig. 4.

⁹ V. Georgescu, *Callatis. Micromonografie*, p. 34; cercetare Al. Avram, M. Ionescu, E. Bărlădeanu.

¹⁰ V. Georgescu, M. Ionescu, *op.cit.*, p. 219; cel mai probabil în această zonă au fost efectuate cercetări în perioada interbelică, atunci fiind degajată o parte importantă din incinta de sud a orașului antic; în urma cercetărilor a rămas, din păcate, doar un releveu efectuat de același arh. Șt. Popovici, cf. Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 5-6 (1935-1936), pl. 6.

de calcar sunt așezate pe un strat de nivelare din pământ cenușiu amestecat cu pietriș, fragmente mici de *tegulae* și fragmente ceramice, gros de cca. 0,20 m. Dalele, cu câteva excepții, de forme neregulate, au dimensiuni de cca. 1,60 x 0,80, sau 1,40 x 0,60 m și o grosime de cca. 0,30 m. Formele quasirectangulare sunt preferate pentru acoperirea canalului. Acesta se compune, la rândul său, din pereți realizați din același tip de dale așezate pe cant. Fundul canalului, situat la adâncimea de -1,10 m față de nivelul străzii, este realizat tot din lespezi. Stratul de pământ anterior depunerii post antice ne-a oferit, între altele, o monedă de la Iustin II (572-573), în măsură să indice un vag *terminus post quem* pentru dezafectarea canalului. Cât privește momentul de construcție, acesta se plasează spre începutul sec. VI, probabil epoca Anastasius - Iustin I.

Strada I se intersectează chiar în centrul suprafeței excavate cu o altă arteră de aceeași lățime, 7 m, strada II, care se îndreaptă spre N și este străbătută de un canal de același tip. Aceasta mai prezintă, pe latura sa de V, un canal secundar, construit probabil ulterior, placat pe fund cu *tegulae*.

Strada II nu continuă însă după intersecția cu strada I direct spre S, ci face un mic unghi spre SV, pentru a se orienta apoi exact în direcția turnului de E al porții de S. Lățimea străzii se micșorează spre S la 3,50 m. Ca și în celelalte cazuri, strada este străbătută de un canal placat pe fund cu *tegulae*. Cât privește traseul străzii I, spre E aceasta se îndreaptă, după toate probabilitățile, spre o poartă a cetății situată spre mare, iar spre V urma, desigur, să se întâlnească cu principala arteră N-S ce ieșea pe poarta de S a cetății (pl. III, pct. 8).

3. Banca Agricolă, cercetare de salvare efectuată în anul 1993, suprafață 119 mp. Am folosit nivelul pavajului¹¹ (pl. III, pct. 2).

4. Colțul de NV, cercetare sistematică între anii 1991-1999, suprafață 240 mp. Am folosit cota plintei zidului de incintă¹² (pl. III, pct. 10).

5. Strada V. Pârvan, nr. 8, săpătură de salvare din anul 1995, suprafața de 60 mp¹³, am folosit nivelul de călcare corespunzător sec. VI p. Chr. (pl. III, pct. 12).

6. Str. V. Pârvan nr. 12, cercetare de salvare în anul 1996, suprafață 48 mp¹⁴, am folosit nivelul pavajului datat în sec. VI p. Chr. Pavajul din dale mari de calcar, prezintă o pantă descendentă spre nord (pl. III, pct. 5).

7. Piața Republicii, săpătură de salvare pentru construcția Monumentului Eroilor¹⁵ (pl. III, pct. 11).

8. Str. V. Pârvan nr 19, săpătură de salvare pe o suprafață de 12 mp, am folosit nivelul pavajului¹⁶ (pl. III, pct. 3).

9. Str. V. Pârvan nr. 16, cercetare de salvare pe o suprafață de 85 mp, am folosit cota pavajului¹⁷ (pl. III, pct. 4).

10. Str. Teilor nr. 6, săpătură de salvare pe o suprafață de 30 mp, unde, în profilul vestic, a fost surprins zidul de incintă târziu¹⁸ (pl. III, pct. 7).

¹¹ V. Georgescu, M. Ionescu, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 189, fig. 1.

¹² V. Georgescu, *op.cit.*, p. 33.

¹³ Cercetare V. Georgescu, M. Ionescu.

¹⁴ Cercetare V. Georgescu, S. Agulnikov, M. Ionescu, N. Alexandru.

¹⁵ Cercetare din anul 1998, V. Georgescu, S. Agulnikov, M. Ionescu, N. Alexandru.

¹⁶ Cercetare din 1999, colectiv N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu.

¹⁷ Cercetare din 2000, R. Constantin.

¹⁸ Cercetare din anul 2000, Gh. Papuc, N. Alexandru, R. Constantin.

11. Str. V. Pârvan nr. 10, săpătură de salvare pe o suprafață de 60 mp¹⁹, am folosit cota pavajului din S 2 (pl. III, pct.6).

12. Str. M. Eminescu și V. Alecsandri, săpătură de salvare pentru instalarea unei canalizări (pl. III, TA, TB, TC), suprafața totală afectată de proiect, 412,5 mp²⁰. S-au folosit următoarele date :

Str. M. Eminescu, Tronsonul A (T.A), lungime 74m, lățime cca. 1,20/1,40 m, orientat NS, cote absolute ale străzii: S +18,9 m și N +20,150 m, înregistrările s-au făcut în sistem metric față de capătul de sud.

T.A 10-15, pavaj din dale de calcar, susținut la sud de un zid cu lățimea de 0,65 m; pavajul are o pantă descendentă spre nord (pl. V).

T. A 29-36, pavaj din dale mari de calcar, cu dimensiunile între 0,50 x 0,70 m și 0,50 x 0,50 m ; între metrii 32-33 a fost surprinsă o amenajare rectangulară cu latura de cca. 1m, care era deservită de sistemul de canalizare de sub pavaj. Pavajul prezintă o pantă descendentă spre nord. La nord de pavaj a fost identificat, în profilul de est, un zid din blochete de calcar legate cu pământ, zid care se păstrează pe o lățime de 1,30 m și o lungime de 1,90 m. Între metrii 40-43, a fost cercetat un canal dalat cu cărămidă, probabil prins în substrucția pavajului descris anterior (pl. VIII).

T.A 65-68, pavaj constituit din dale mici de calcar (pl. VIII), cu pantă descendentă spre nord, care reprezintă a treia fază constructivă a unei căi de acces (faza I, cu puternice urme de arsură, poate fi datată în sec. II-III p. Chr., pl. X).

Tronson B (T.B), str. V. Alecsandri, lungime 87 m, lățime 1,50 m, orientare E-V, cotă vest +20,150 m și cotă est +20,125 m. Înregistrările s-au făcut în sistem metric față de capătul de vest.

T.B 7-9, a fost cercetat un deversor din blocuri de calcar cu dimensiuni de cca. 0,60 x 0,30 m, de formă pătrată, cu latura de 0,50 m (pl. VII). Acest deversor aparține canalului din substrucția pavajului, care a fost cercetat imediat la est. De pe blocul superior al deversorului a fost recuperată o monedă de bronz de la Iustin și Sofia, ceea ce indică faptul că sistemul de canalizare nu mai era funcțional în prima jumătate a sec. VI p. Chr.; după toate probabilitățile deversorul deservea o fază constructivă anterioară, sesizabilă după demontarea pavajului²¹.

T.B 31-38, nivelul unui pavaj stradal constituit din dale de calcar de mari dimensiuni, cca. 1 x 0,80 m. T.B 44-52, pavaj stradal din dale de calcar cu o ușoară pantă descendentă spre est (pl. VII), pe care a fost descoperită o amforetă databilă sec. V-VI p. Chr. La est pavajul este susținut de un zid cu lățimea de 0,65 m, din blochete de calcar legate cu pământ. T. B 65-66, 68-70 și 73-74 (pl. V), resturile unor pavaje stradale din dale mari de calcar, cca. 0,50 x 0,80 m.

Str. M. Eminescu, Tronson C (T.C) cu lungimea de 75 m și lățimea de 1,50 m, orientat N-S, la metrul 37 secțiunea își schimbă orientarea cu cca. 20°, înregistrările s-au făcut în sistem metric față de capătul de sud (intersecția str. V. Alecsandri cu str. M. Eminescu).

¹⁹ N. Alexandru, R. Constantin, S. Colesniuc, *Cronica*, 2003, p. 188.

²⁰ N. Alexandru, R. Constantin, S. Colesniuc, *Cronica*, 2003, p. 187.

²¹ Monumentele cercetate cu acest prilej au fost demontate ca urmare a avizului favorabil emis de Ministerului Culturii și Cultelor.

T.C 24-26 (pl. IX), un pavaj din dale mari de calcar delimitat la nord de un zid din blocuri de calcar legate cu pământ, orientat E-V. T.C 29-31, pavaj din dale mari de calcar, care a fost surprins pe o lungime de 2 m. La sud a fost cercetat un canal de scurgere orientat E-V, cu lățimea de 0,50 m, cu pereții constituiți din dale de calcar așezate vertical, cu înălțimea de 0,25 m. Pavajul este delimitat la nord de un zid din blochete de calcar legate cu pământ, orientate E-V, cu lățimea de 1m, zid care se păstrează pe patru asize, cu înălțimea de 1 m.

T.C 42-44, pavaj din dale de calcar. T.C 50-53, pavaj din dale mari de calcar cu dimensiuni de 0,50 x 0,70 m. Pavajul prezintă o treaptă de nivel spre nord de +0,35 m.

T.C 66-69, un pavaj din blochete de calcar, cu pantă ascendentă spre nord (pl. VI).

Ca urmare a unor ridicări topografice, în urma cărora au fost racordate punctele prezentate mai sus²², au rezultat două profile: E-V, distanță cumulată 354 m și N-S, distanță cumulată 482 m (pl. IV). Se poate observa faptul că nivelul de călcare al ultimului orizont antic de locuire coboară astfel: de la vest spre est, diferența de nivel fiind de 5,88 m; de la nord spre sud, diferența este de 6,98 m. Față de situația actuală (pl. III) se constată o cădere de nivel mai accentuată de la vest spre est în antichitate, în orașul medieval și modern existând tendința de orizontalizare accentuată (pl. V), aceeași tendință constructivă, pentru antichitate, a fost trasată ipotetic pe cele două profile, + tendință de nivelare pe orizontul superior, - tendință de nivelare pe orizontul inferior²³.

Studiul efectuat ne conduce la o primă concluzie, care ne indică soluția constructivă, aceea a amenajării unor terase, fapt dovedit de descoperirea unor construcții portante (ziduri de terasare) al căror rost nu poate fi decât acela de a rectifica – orizontaliza și consolida – o suprafață de teren în pantă, pregătind-o pentru diverse construcții (edificii, drumuri, etc.). Din această cauză sistemul de canalizare folosește, pentru ruperile de pantă, construcții auxiliare de tip deversor (str. M. Eminescu, TA 31-33, pl.; str. V. Alecsandri, TB 6-9, pl., str. Teilor nr. 6, pl. XI)²⁴.

Ultima terasă a orașului antic poate fi localizată undeva spre colțul de NV, astfel încât descoperirea unor altare de epocă elenistică, într-un spațiu limitrof, ne conduce la ipoteza că, pe această terasă, a fost amenajată o zonă sacră (acropola cetății?) în perioadă greacă.

Mai greu de precizat este întinderea suburbiilor *extra-muros*, ultimele cercetări au identificat structuri urbane de epocă romano-bizantină pe: str. Ștefan cel Mare nr. 7 și nr. 10, str. Țepeș Vodă, șos. Constanței, lângă colțul de NV. Până la descoperirea unor dovezi contrare, considerăm că valul de apărare cartat, în

²² A fost folosit un suport planimetric la scara de 1:500 întocmit de IPJ Constanța în anul 1977, șef colectiv topografi ing. Păun Ion.

²³ Marja de eroare depinde de densitatea punctelor folosite. Faptul că până în prezent a fost cercetată o suprafață de cca. 3000 mp, care reprezintă doar 2,4% din aria urbană a cetății, nu ne permite să tragem concluzii referitoare la planimetrie.

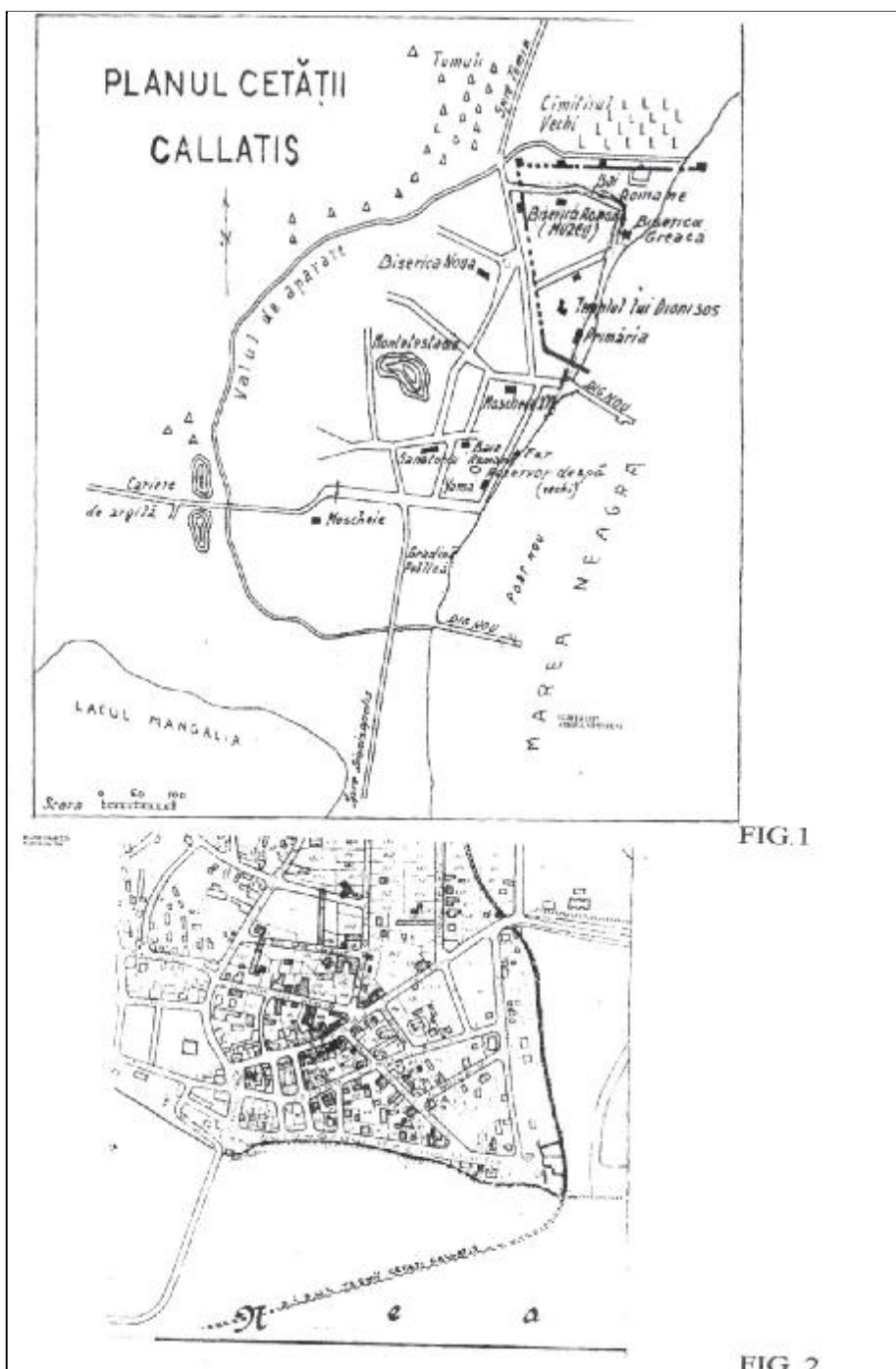
²⁴ O construcție asemănătoare a fost descoperită de C. Iconomu pe str. Ștefan cel Mare, Pontice, 1 (1968), p. 235-268.

perioada interbelică de Șt. Popovici, delimita și în perioadă târzie o arie urbană²⁵.

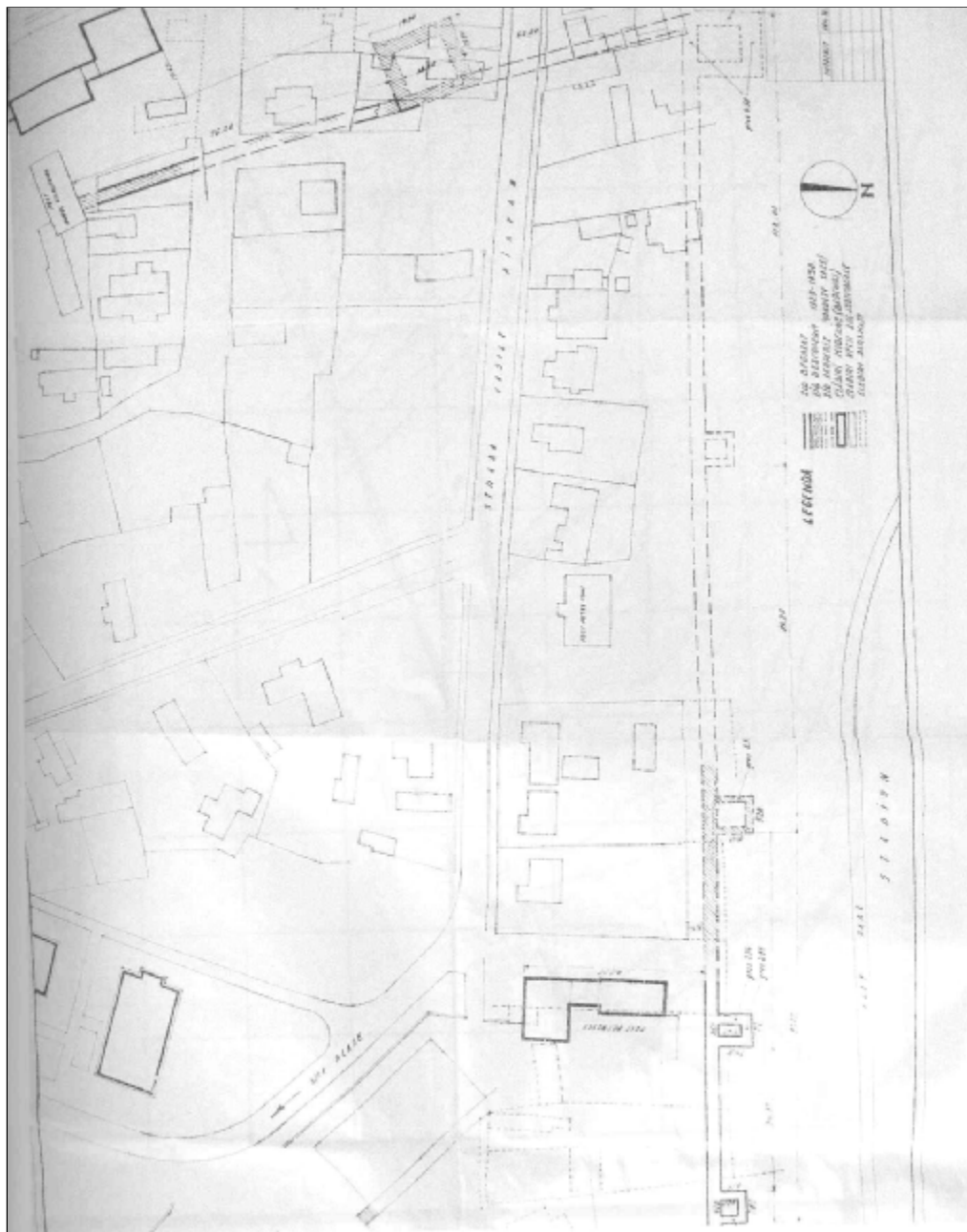
Două fenomene rezultă din această sumară trecere în revistă a unei lungi și anevoioase evoluții: o continuitate riguroasă și o adaptabilitate continuă la condițiile oferite de teren. Axe stradale, sisteme de canalizare ori de aducțiune, chiar dacă au fost elaborate în deplină independență, corespund prin rezolvarea propusă unei probleme universal valabile în toate timpurile²⁶.

²⁵ O nouă interpretare a stratigrafiei din anul 1993, cf. V. Georgescu, M. Ionescu, *Studia Danubiana*, 1998, p. 205-207, coroborată cu rezultatele ultimelor cercetări, arată că șanțul secundar împreună cu zidul de incintă au creat un sistem de apărare care a funcționat probabil până la asediul lui Lysimach. În momentul constituirii celui de-al doilea șanț de apărare (principal, după cum îl numeau autorii) zidul de incintă care aparține epocii grecești nu mai era funcțional. Pământul rezultat din excavarea șanțului de apărare a fost încorporat în structura valului care suprapune ultimul nivel de locuire elenistică.

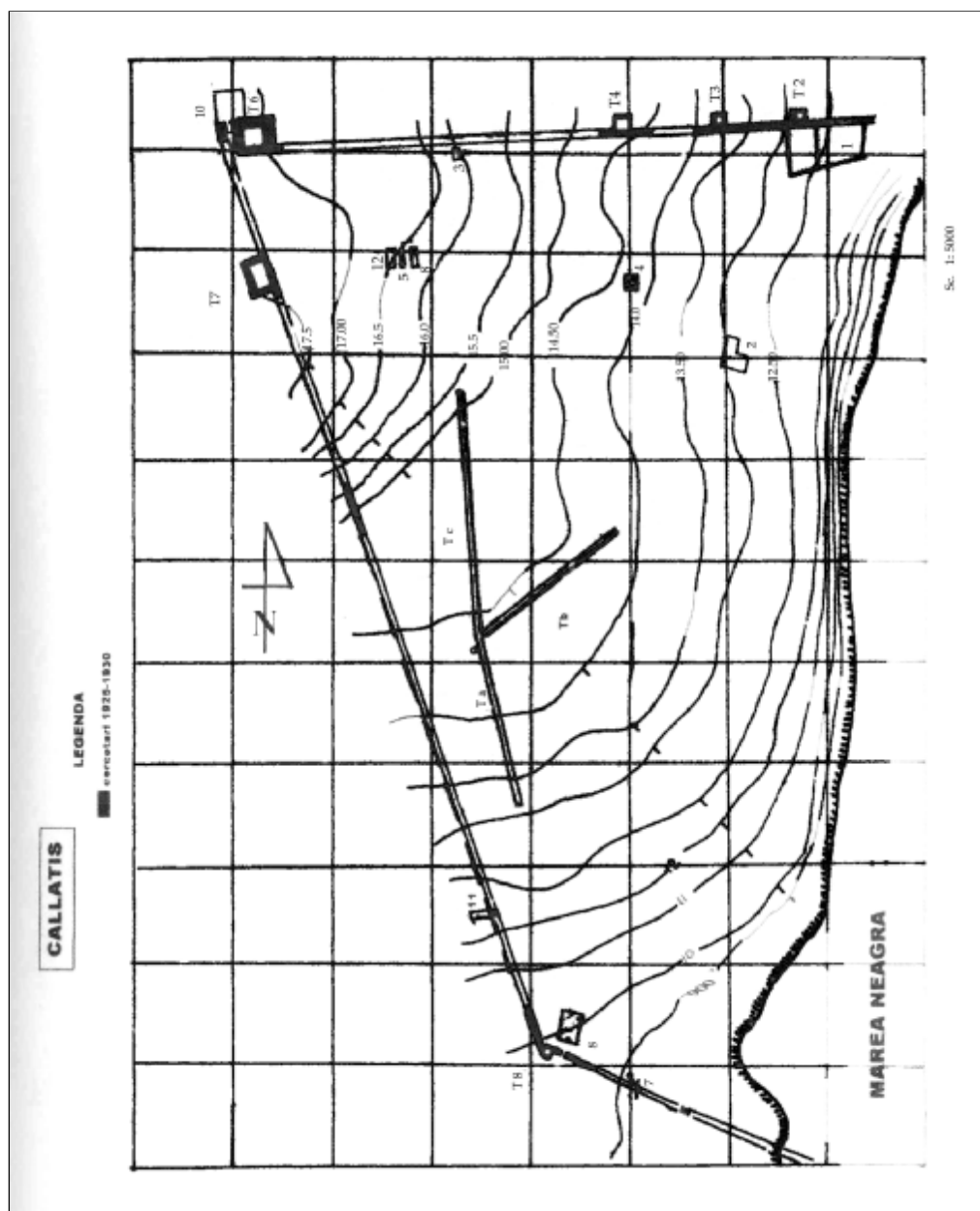
²⁶ Două străzi cu axialități probabil diferite, despărțite de 15 secole distanță și a căror interferență se realizează datorită hazardului într-un punct cu rupere de pantă, vor beneficia fiecare de un deversor (cea antică TA 31-33) sau de un cămin de vizitare (CV 8 str. modernă, cf. proiectului canalizării).



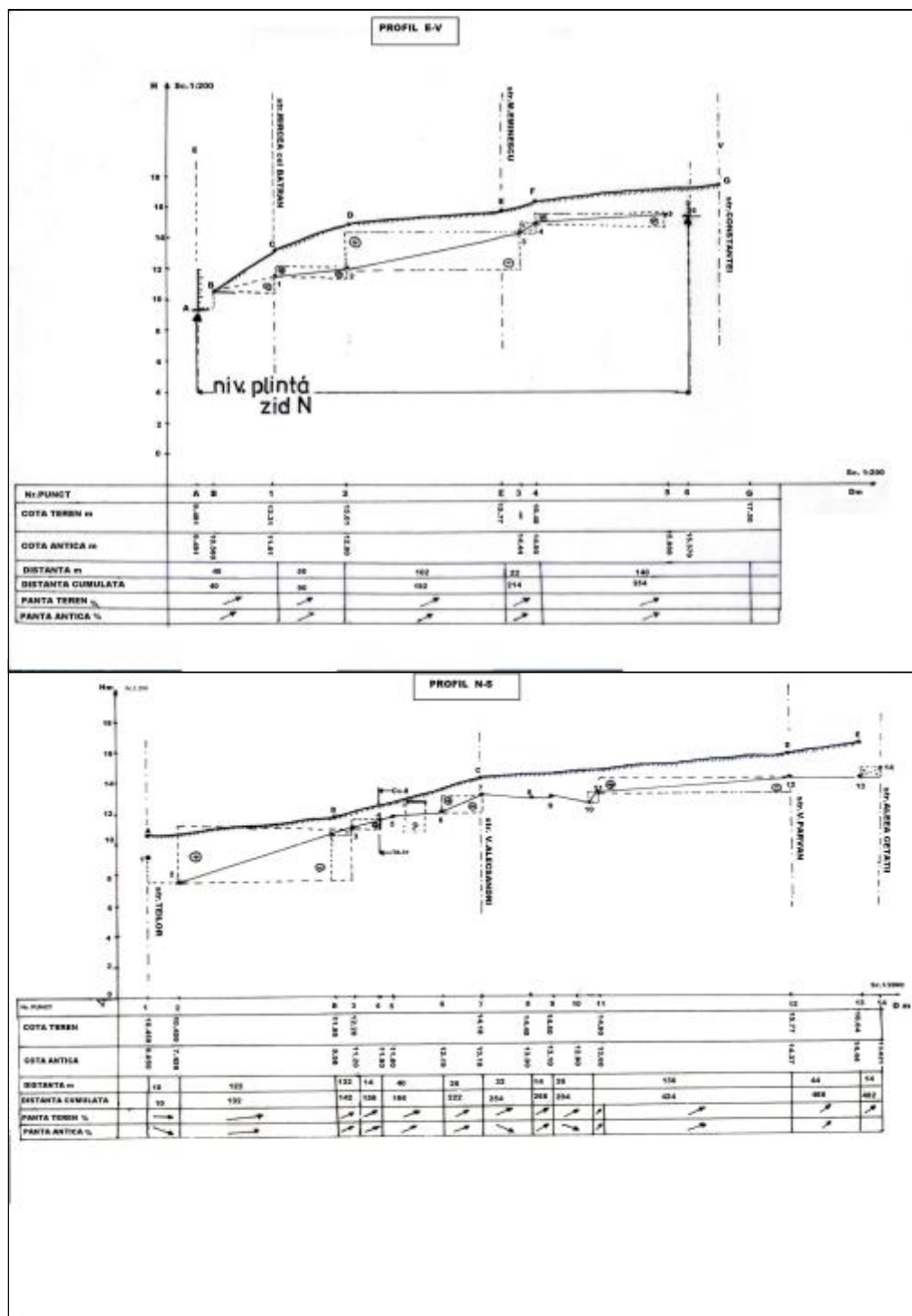
Pl. I - Fig. 1 - planul cetății Callatis, schiță arh. Șt. Popovici, din anul 1927
Fig. 2 - zidul vechii cetăți Callatis, planul orașului Mangalia, scara
1:2500, din anul 1925



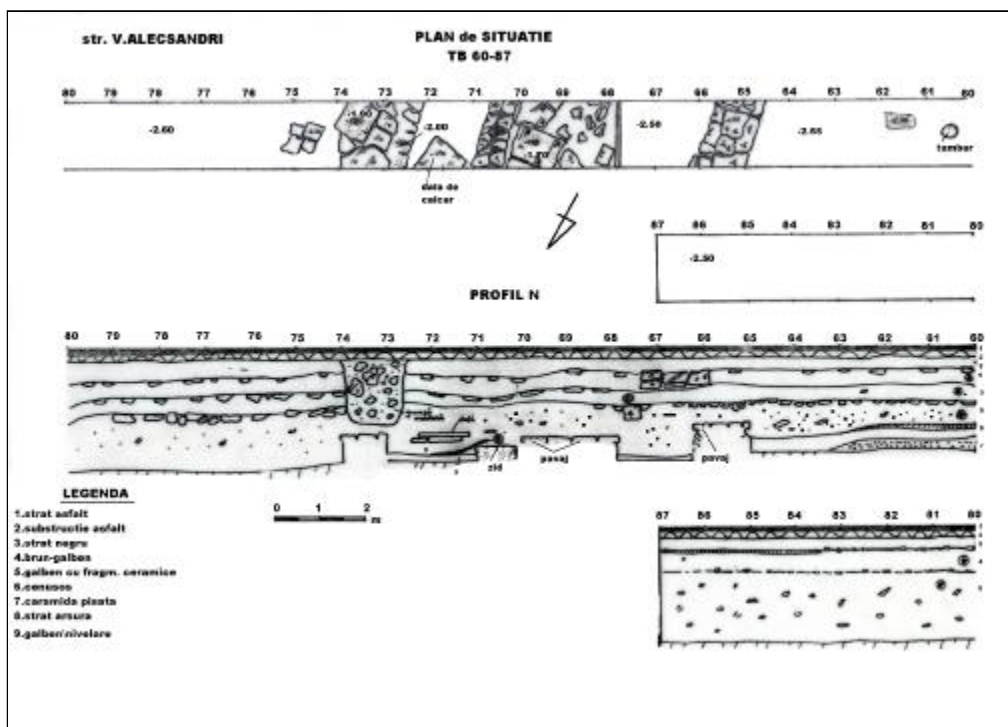
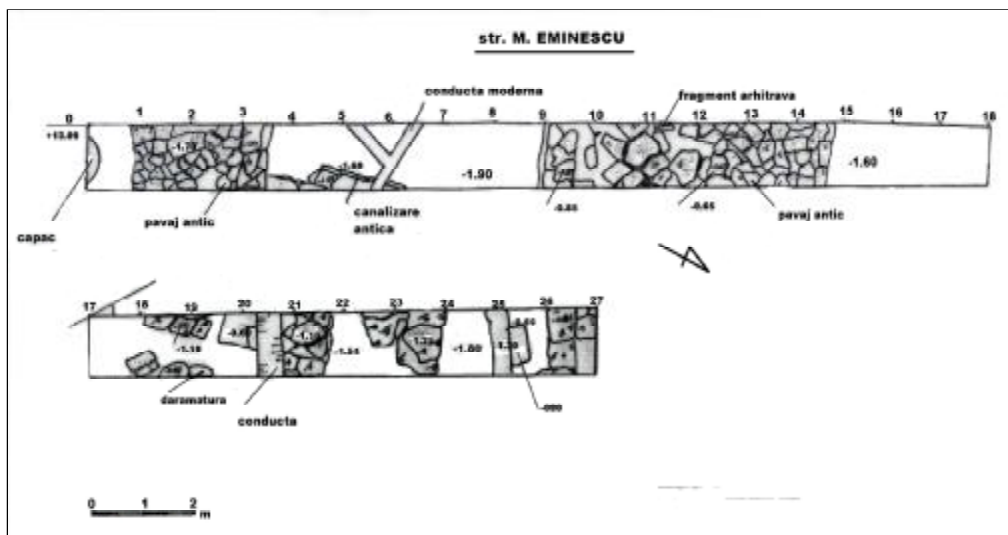
Pl. II - Mangalia, zidul cetății Callatis, scara 1:500, arh. Șt. Popovici, anul 1961



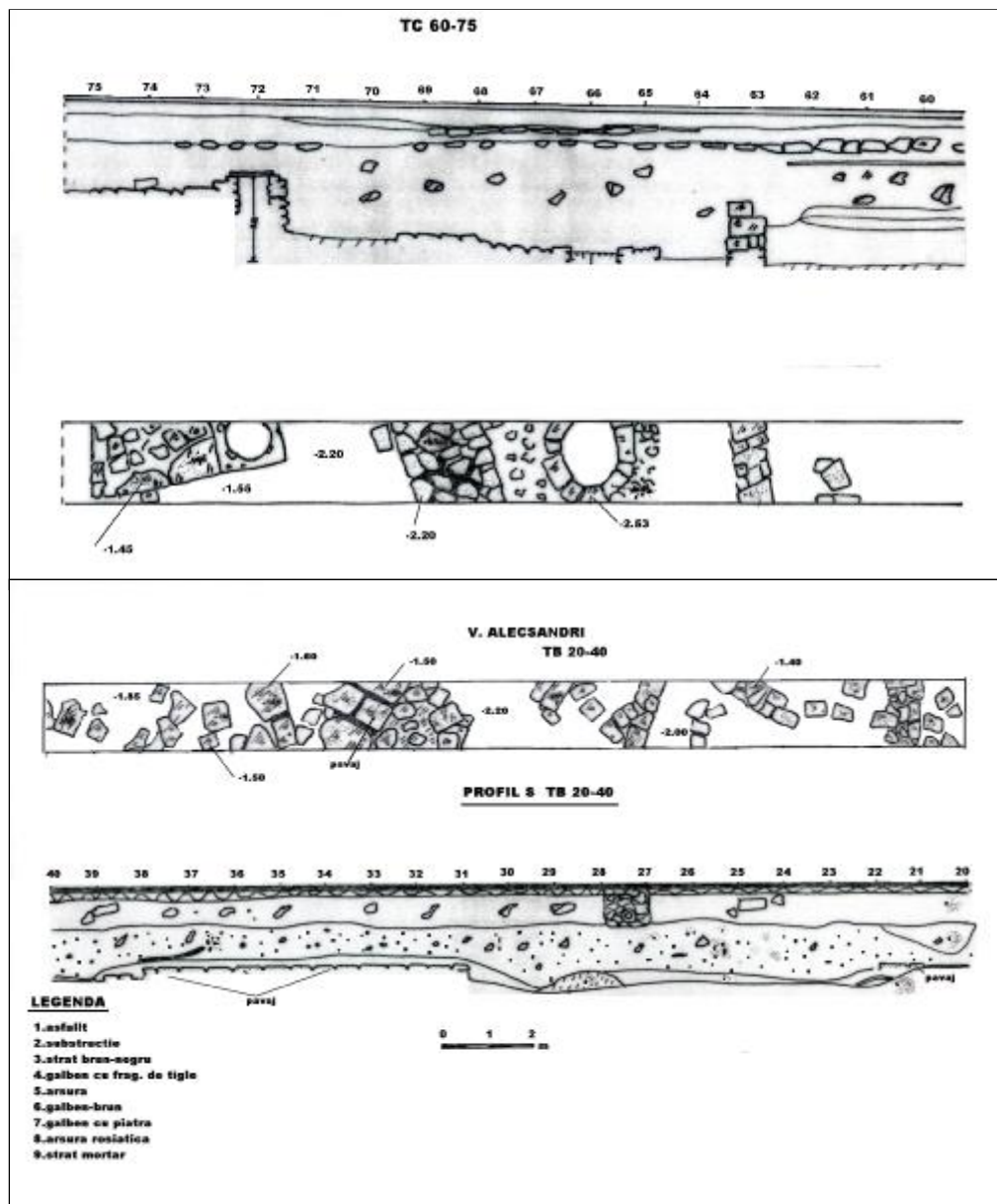
Pl. III - Planul orașului Callatis, cartarea tuturor descoperirilor,
sc. 1:5000 în format A 4



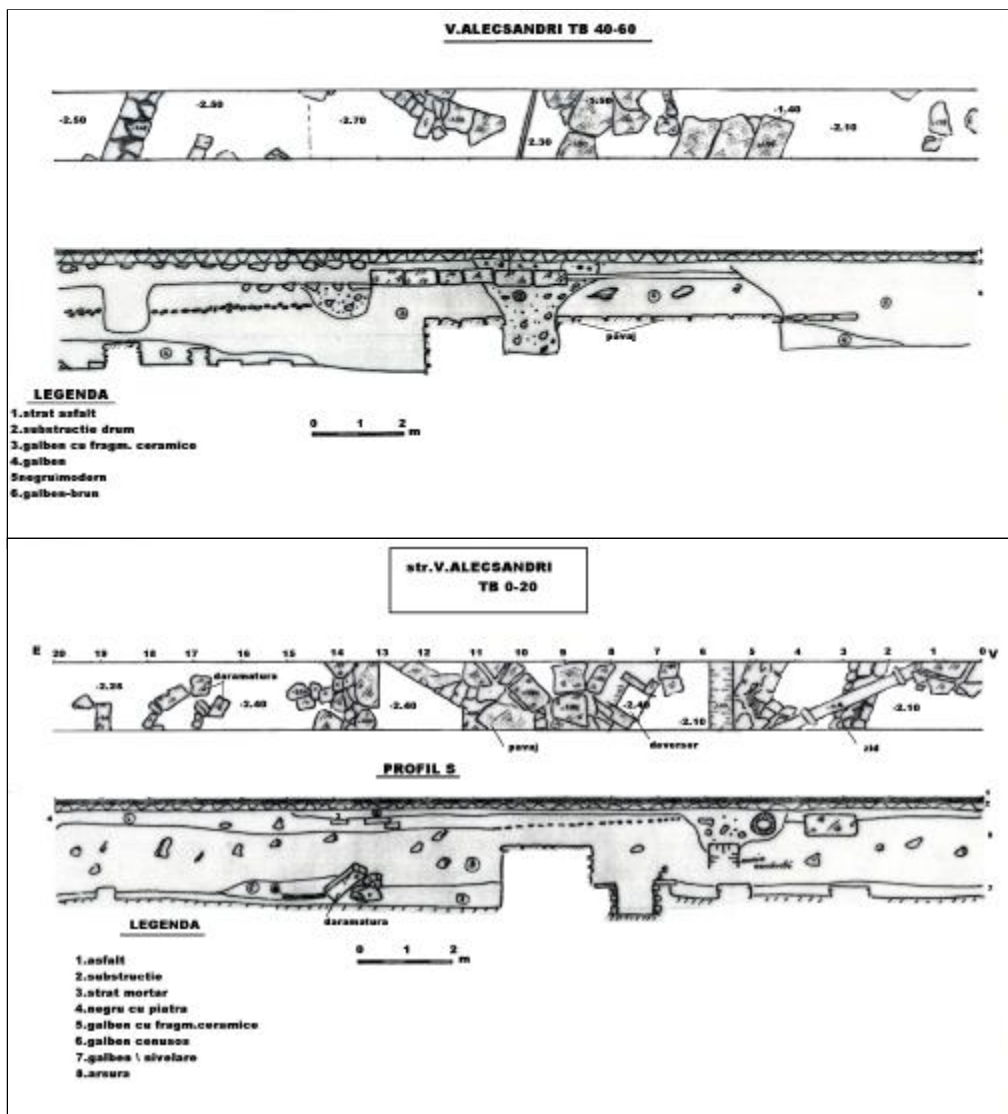
Pl. IV - Profile longitudinale E-V și N-S, pe ultimul nivel de locuire antică,
sc. D 1:2000, H 1:200



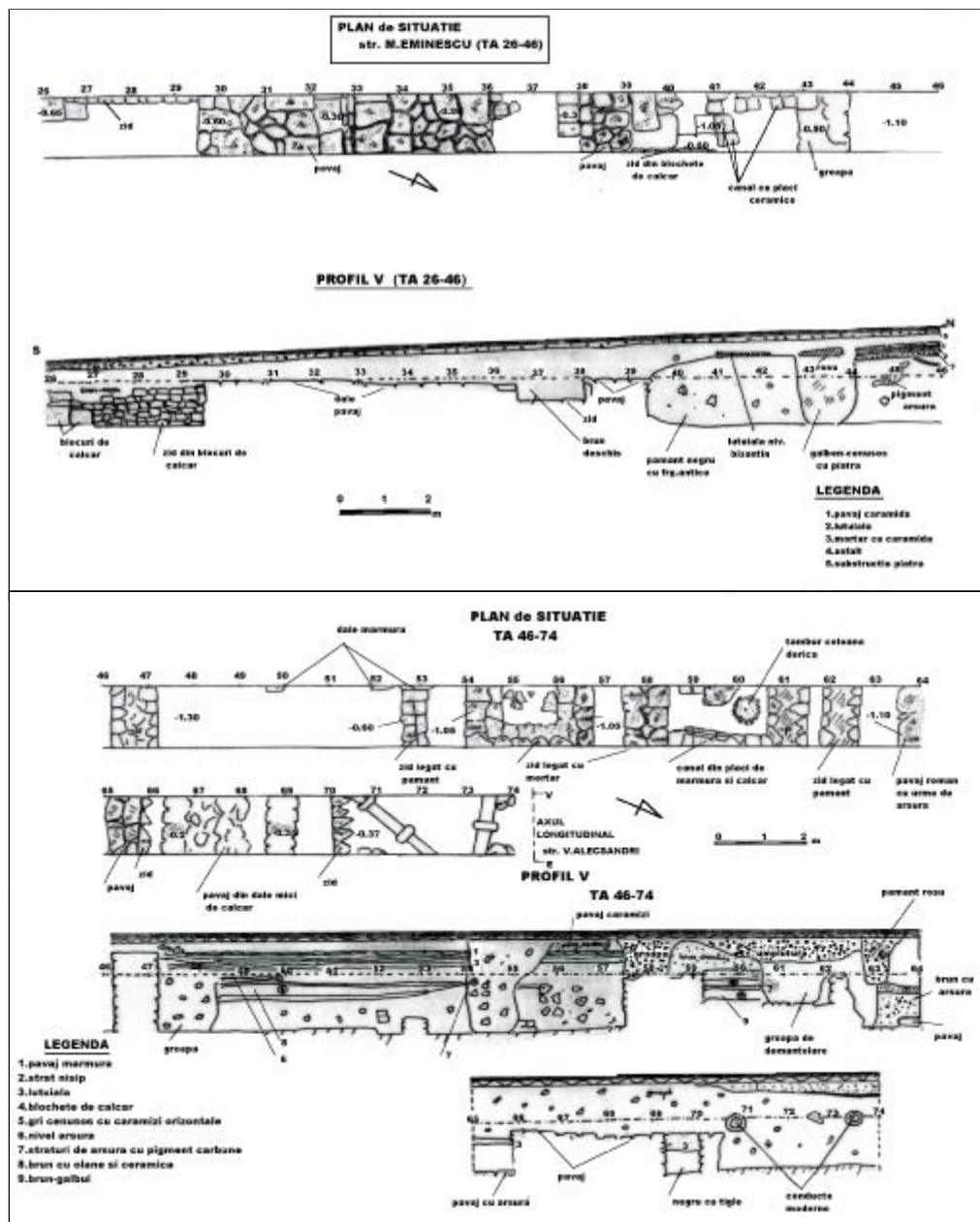
Pl. V - Mangalia: str. M. Eminescu, T.A 0 – 27;
str. V.Alecsandri, T.B 60 – 87



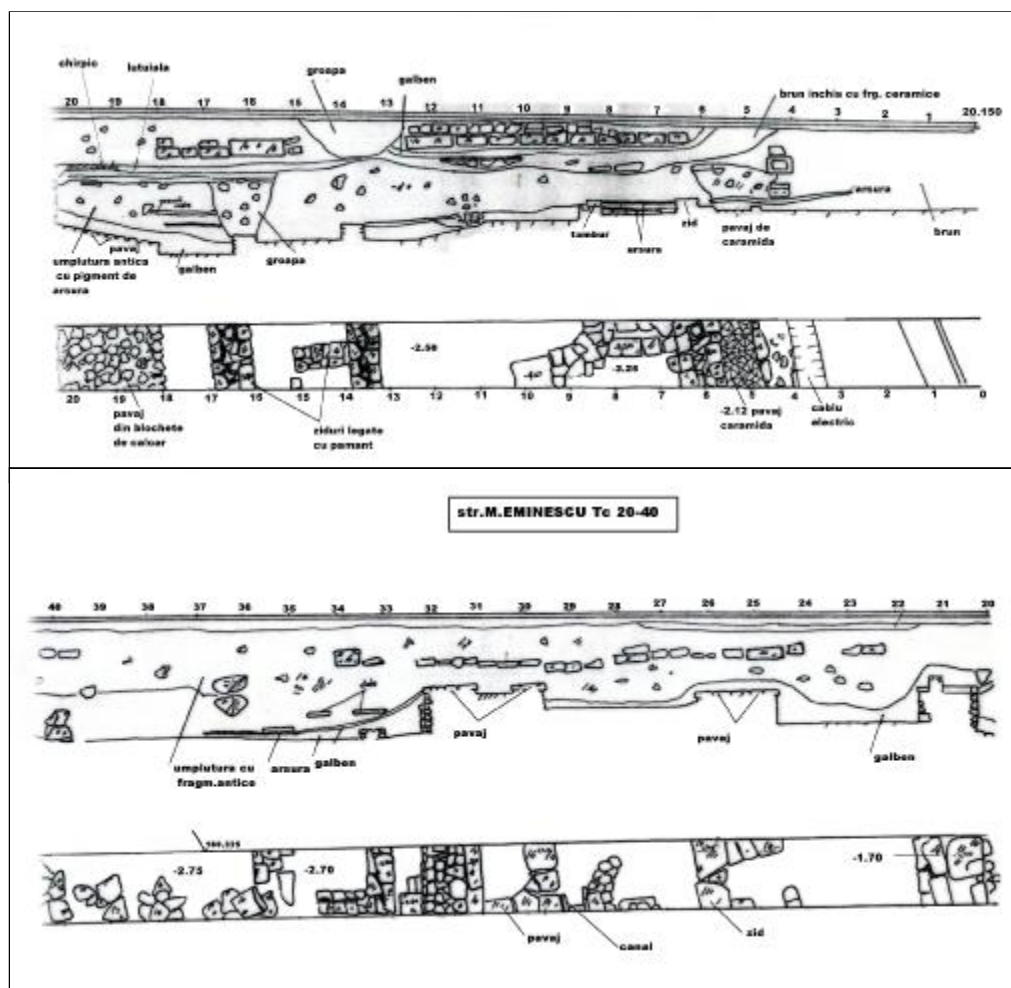
Pl. VI - Str. M. Eminescu, T.C 60 – 75; str. V.Alecsandri, T.B 20-40



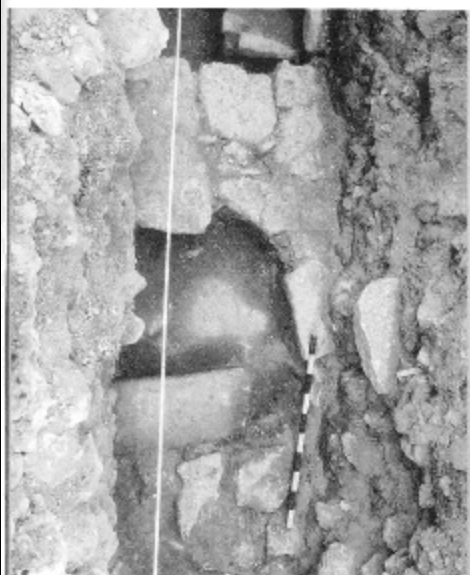
Pl. VII - Str. V. Alecsandri, T.B 0 – 20 și 40 – 60



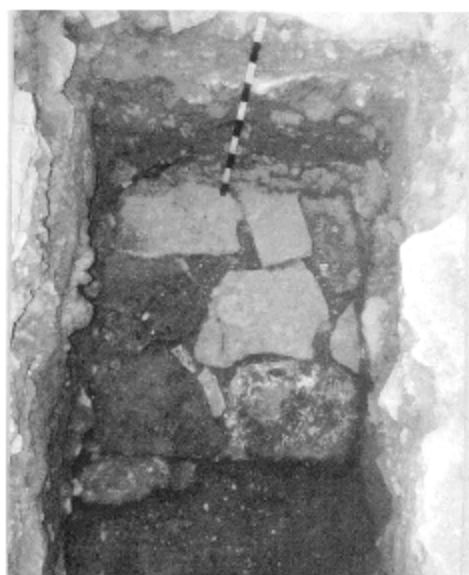
Pl. VIII - Str. M.Eminescu T.A 26 – 46 și 46 – 74



Pl. IX - Str. M. Eminescu, T. C 0 - 20 și 20 - 40



Str. M.Eminescu, TC 28-31.



Str. M.Eminescu, TA 65-66.



Str. M.Eminescu, TC 28-30.



Str. V.Alecsandri TB 7-9, deversor.



Deversor, str. Teilor nr. 6.



Str. M.Eminescu, TC 29-32.



Str. M.Eminescu, TC 16-21



Str. V.Parvan nr. 10.

Pl. XI – Fotografii din cercetările străzilor: M.Eminescu, Teilor nr. 6,
V. Pârvan nr. 10



Str. M.Eminescu TA 39-41.



Str. M.Eminescu TA 9-15.



Str. V.Alecsandri TB 50-54.



Hotel President.

Pl. XII – Fotografii din cercetări: str. M. Eminescu,
str.V. Alecsandri și Hotel Président

ASPECTS TOPOGRAPHIQUES DE LA CITÉ CALLATIS PENDANT L'ÉPOQUE ROMANO-BYZANTINE

Résumé

Les auteurs présentent les résultats des recherches archéologiques de Callatis du point de vue topographique et selon les informations concernant la surface habitée de la cité pendant l'époque romano - byzantine.

Pour les V^e et le VI^e siècles ap.J.-C., on peut avancer des dates estimatives sur les surfaces de la cité:

- la surface actuelle: S1= 123.685,324 mc, approximativement 12,4 hectares;
- la surface submergée: S2= 102.872,569 mc, approximativement 10 hectares;
- la surface totale de la cité antique: S= 226563,893 mc, approximativement 23 hectares.

On a utilisé les dates obtenues sur 12 endroits de recherches archéologiques (Pl. III) et deux profils magistraux N-S et E-O de 483 et 354 m (Pl. IV), qui prouvent l'existence de la solution technique des terrasses.

Les dernières recherches archéologiques ont identifié dans la zone *extra muros* aussi des structures urbaines datables pendant l'époque romano- byzantine. Nous considérons donc, que le *vallum* de défense enregistré jadis sur les plans de la ville (Pl. I, fig. I) a délimité, aussi, une habitation urbaine dans l'époque romaine tardive.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

- Pl. I Fig. 1, le plan de la cité Callatis (architecte Șt. Popovici, année 1927).
Fig. 2, le mur de la cité Callatis et le plan de la ville de Mangalia, échelle 1 : 2.500 (année 1925).
- Pl. II Mangalia, le mur de la cité Callatis, échelle 1 : 500 (architecte Șt. Popovici, année 1961).
- Pl. III Le plan de la cité Callatis, les découvertes archéologiques, échelle 1 : 5.000, format A 4.
- Pl. IV Profils longitudinaux E-O et N-S, le dernier niveau d'habitation antique, échelle D, 1 : 2.000, H 1 : 200.
- Pl. V Mangalia, rue M. Eminescu, T. A, 0-27 : rue V. Alecsandri, T.B 60-87.
- Pl. VI Rue M. Eminescu, T.C 60-75, rue V. Alecsandri, T.B 20-40.
- Pl. VII Rue V. Alecsandri, T. B 0-20 et 40-60.
- Pl. VIII Rue M. Eminescu, T. A 26-46 et 46-74.
- Pl. IX Rue M. Eminescu, T.C 0-20 et 20-40.

- Pl. X Photos des recherches, rues M. Eminescu et V. Alecsandri.
- Pl. XI Photos des recherches, rues : M. Eminescu, Teilor no. 6 et
V. Pârvan no. 10.
- PL. XII Photos des recherches rues M. Eminescu et V. Alecsandri;
Hôtel Président.

ULMETUM 2004 – DUPĂ 90 DE ANI^x

Zaharia COVACEF

Dacă pentru cetățile Histria și Capidava s-au putut aniversa 90 și, respectiv, 80 ani de cercetări arheologice neîntrerupte, pentru Ulmetum trebuie să evidențiem reluarea de către noi a săpăturilor după 90 de ani de la încheierea lor, subliniind în același timp alegerea de către Pârvan a acestui sit.

Vasile Pârvan a dorit să deschidă un șantier într-o cetate încă necercetată¹, care să servească și drept șantier-școală pentru tinerii arheologi. Pentru aceasta dorea un castru de graniță fie din Oltenia, fie din Dobrogea. În urma perieghazelor făcute două astfel de centre i se păreau potrivite scopului urmărit: castrul de la Celei – Romanați, situat pe malul Dunării și cel aflat în comuna Pantelimonul de Sus (astăzi com. Pantelimon), județul Constanța. Ambele situri ofereau condiții favorabile pentru a deveni șantier-școală, și – prin știrile antice asupra lor – ridicau probleme interesante cu privire la viața daco-romană. Cetatea de la Celei stătea în legătură cu organizarea rurală desemnată într-o inscripție *territorium Sucidavense*, iar cea de la Pantelimonul de Sus, cu o organizare analoagă, *territorium Capidavense*.

A fost preferată cetatea de la Pantelimonul de Sus deoarece toate instrumentele și materialul rulant necesare cercetării se aflau la Tropaeum Traiani, deci mai ușor (și mai ieftin) de adus aici. Astfel că, după ce în primăvara anului 1911 a ridicat planul de situație al cetății și a făcut intervențiile necesare la autoritățile competente pentru trecerea întregului teritoriu ocupat de ruine și a împrejurimilor lor imediate în proprietatea Muzeului Național de Antichități din București² (astăzi Institutul de Arheologie al Academiei), la sfârșitul lunii august a început săpăturile.

Ideea reluării cercetărilor la Ulmetum îi aparține regretatului director al muzeului constănțean, marele arheolog Adrian Rădulescu care, împreună cu Gheorghe Papuc, au făcut mai multe vizite la fața locului, au reperat - și acesta din urmă a adus la muzeu - mai multe inscripții căzute; au discutat cu autoritățile

^x Comunicare prezentată la Sesiunea „Pomtica” a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, ediția XXXVIII, octombrie 2004

¹ V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 497 - 498

² Idem, *Ulmetum*, I, p. 499

locale, dar n-au mai apucat să treacă la fapte.

În cadrul Programului Național de Cercetări Arheologice 3 – „Scythia Minor”, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța a propus pentru campania 2004 proiectul „Cercetări arheologice la Ulmetum”, estimat să se deruleze pe o perioadă de 10 ani cu un debut de trei luni. În acest sens Direcția Monumente Istorice și Muzeu din cadrul Ministerului Culturii și Cultelor a eliberat, în baza deciziei Comisiei Naționale de Arheologie, Autorizația nr. 64/2004, prin care Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța reprezentat de Papuc Gheorghe în calitate de responsabil științific este autorizat să întreprindă săpături arheologice sistematice în situl arheologic Ulmetum, în perioada 1 iunie – 31 august, cu un colectiv format din Băjenaru Constantin, Chera Constantin, Covacef Zaharia, Lungu Liviu, Opriș Ioan Carol și Talmațchi Gabriel. Datorită unor factori independenți de voința noastră (insuficiența fondurilor – minime din partea Ministerului Culturii și Cultelor, dar binevenite și deloc din partea ordonatorului local de fonduri) Zaharia Covacef și Gabriel Talmațchi au realizat o cercetare – mai bine zis un sondaj – pe o perioadă de patru săptămâni cu forță de muncă redusă și nereceptivă la necesitatea și importanța reluării și realizării săpăturilor arheologice aici.

Cetatea din marginea comunei Pantelimon a fost identificată ca fiind Ulmetum încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea grație unei inscripții (datată în anul 140 p.Ch.) descoperită de Gr. Tocilescu³ în ruinele acesteia și care păstrează numele așezării și al locuitorilor săi: *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*.

Cetatea Ulmetum este situată pe un bot de deal stâncos, înconjurat pe aproape trei părți de o vale cu râpe abrupte, astăzi aproape seacă. Această apărare naturală este caracteristică, în general, cetăților moeso-romane, cărora le influențează și forma⁴. Planul cetății are forma unui triunghi cu una dintre laturi arcuită, fiind apărată de 6 turnuri patrulatere, trei turnuri circulare, de colț, și patru turnuri semicirculare, de poartă, toate așezate în afara zidului. Dintre construcțiile dezvelite în interior se remarcă un edificiu absidal, pentru construcția căruia – ca și pentru zidurile incintei – s-au utilizat vechi monumente romane.

După 90 de ani de la încetarea săpăturilor la Ulmetum zidurile cetății se profilează încă destul de bine. Cetatea însă – așa cum recunoștea însuși descoperitorul ei, Vasile Pârvan – nu și-a dezvăluit încă întreaga istorie. Nici nu avea cum deoarece săpăturile dintre 1911 – 1914 au urmărit, în primul rând, dezvelirea zidurilor și recuperarea documentelor epigrafice sau sculpturale reutilizate ca materiale de construcție. După dezvelirea zidurilor⁵ și cercetarea turnurilor, au fost trasate o serie de secțiuni – de-a lungul și de-a latul cetății –

³ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 111 – 112; V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 585; Em. Doruțiu Boilă, *ISM*, V, nr. 62 (cu toată bibliografia anterioară)

⁴ Ion Miclea, Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, p. 176 - 177

⁵ În prima campanie, care a durat o lună, Vasile Pârvan, cu un efectiv de 36 muncitori și materialul rulant necesar îndepărtării pământului, alături de colectivul științific, a reușit să dezvelească în întregime – atât în interior cât și în exterior – laturile de NE, NV și SV.

urmărind, se pare, rețeaua stradală, secțiuni care porneau, în primul rând, de la porțile de SV și de NV, apoi de la porțile secundare (*poternae*) aflate între turnurile de pe incintele de nord-vest, sud și est – secțiuni care se văd și astăzi și în care au apărut fragmente de ziduri „barbare” (cum le-a numit descoperitorul lor) de la diverse construcții cărora nu li s-a putut preciza destinația.

Ulmelum are statut de *vicus* aflat în jurisdicția cetății Capidava. Zidurile pe care le mai vedem astăzi au fost ridicate în timpul lui Iustinian, după cum o afirma și Procopius din Caesarea: „17. Dincolo de ea se află din vechime o cetate numită Ulmetum. Din cauză că barbarii sclavini își făcuseră acolo un loc de pândă, unde stătuseră un timp foarte îndelungat, ea fusese lăsată cu totul în părăsire și nu mai rămăsese nimic din ea, decât numele. 18. Pe aceasta a rezidit-o din temelie și a scăpat astfel părțile acelea de năvălirile sclavinilor”⁶.

De ce un *vicus*, care nu se afla pe frontieră a fost fortificat, ne-a spus-o tot Procopius: „33. Vrând să facă din Istru cea mai puternică apărare a noastră și a întregii Europe, împăratul a acoperit țărmul fluviului cu întărituri dese, (...), și a așezat pretutindeni pe țărm străji de oșteni, pentru a opri strășnicia trecerii barbarilor din părțile acelea. 34. Cu toate aceste înfăptuiri, neavând încredere în amăgitoarea nădejde omenească și gândindu-se că, dacă dușmanii vor izbuti să treacă fluviul în vreun fel oarecare, vor cotropi ogoarele lipsite de apărare, vor lua ca sclavi pe toți oamenii de vârstă tânără și vor prăda toate avuțiile, împăratul nu se mulțumi să le dea o siguranță colectivă prin fortificațiile de pe malurile fluviului, ci le mai dădu și una deosebită. 35. El făcu atât de dese întărituri în sate, încât fiecare ogor își are fortificația sa, sau se află în vecinătatea unui loc întărit.”⁷.

Forma și așezarea turnurilor unei cetăți antice oferă – alături de forma și așezarea porților – cele mai sigure elemente pentru datarea întemeierii. În secolele V și VI acest gen de fortificație, cu ziduri groase și multe turnuri, se generalizează în tot imperiul de răsărit; nenumăratele cetăți ridicate de împăratul Iustinian, în special la Dunărea de Jos, au toate – după cum descrie Procopius în *De aedificiis* – o formă asemănătoare cu planul general al cetății Ulmetum. Acel turn mare, unic, sau cel mult însoțit de încă două-trei, numit de Procopius *φρούρια*⁸ al cărui rol de apărare corespundea elementului mai vechi de fortificație numit *castrum*, sau *castellum civitatis*, care este întâlnit – într-o formă redusă – la Troesmis (reclădit și el de Iustinian), îl găsim într-o formă și poziție identică celor de la Troesmis și la Ulmetum; este vorba despre marele turn patrulater de pe latura de nord-vest.

În proiectul nostru pentru prima campanie – 2004 – preconizam să înlăturăm, la exterior, toate dărâmăturile și depunerile acumulate pe parcursul celor 90 de ani, pentru a oferi imaginea impozantă a cetății. În același timp, după realizarea unui caroi (de 5 x 5 m) să începem cercetarea de la turnul din colțul de vest, pe prima curtină a laturii de sud-vest, poarta de SV cu cele două turnuri și – la interior – pe aceeași porțiune.

Situația de la fața locului ne-a impus altă strategie. Am început de la poarta

⁶ Procopius din Caesarea, *De aedificiis*, IV, 7, 17, 18, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, București, 1970, p. 471

⁷ *Idem*, IV, 1, 33 – 35, în *Fontes*, II, p. 461

⁸ *Idem*, II, 1 și urm., în *Fontes*, II.

de SV. În primul rând trebuia să curățăm intrarea și turnurile porții de dărâmături, depuneri și vegetația crescută din abundență. Să adăugăm că spațiul dintre cetate și sat s-a micșorat prin extinderea construcțiilor acestuia până foarte aproape; iar spațiul dintre acestea și cetate este ocupat de fiare vechi și diverse gunoaie. Promisiunile d-lui primar că-i va atenționa pe vecini să curețe zona au rămas... promisiuni.

Poarta de SV care, atât prin dimensiuni, cât și prin aspect, pare să fi fost *poarta principală a cetății*, cu o suprafață de circa 4,0 x 4,75 m, era blocată de pietre de talie și pietre mărunte căzute din ziduri (sau dărâmate intenționat, după cum aveam să aflăm de la localnici). Depunerile erau consistente pe înălțimi variind între 0,20 și 0,90 m. În turnuri, pe lângă dărâmături și depuneri, crescuseră oțetari cu rădăcini destul de viguroase; în turnul de sud al porții s-au tăiat doar oțetarii, nu am putut intra deoarece gospodarii din imediata vecinătate a cetății aruncaseră acolo gunoiul din Țărcurile de oi.

Sondajul pe care l-am făcut a însemnat realizarea unui carou (c.1) de 5,0 x 5,0 m în dreptul intrării – la interior – și a unei secțiuni (S.1 + S.1 vest) de-a lungul zidului spre colțul de vest, lată de 3 metri (pentru a cuprinde și șanțul Pârvan) pe o lungime de circa 9,0 metri.

Dărâmarea pietrelor din ziduri (naturală sau intenționată) a determinat și scurgerea emplectonului (pietre mărunte, cărămizi și mortar) care a umplut „șanțul Pârvan” și intrarea în turn; foarte mult din acesta s-a scurs spre poartă și în turnuri.

În c.1 ne-am adâncit circa 0,70 m. S-au surprins foarte bine straturile de depuneri și patul pavajului care se afla în fața – și în continuarea – pavajului de piatră de la intrare, păstrat încă pe jumătate, spre exterior. Ca material arheologic din c.1 s-au recuperat foarte multe fragmente ceramice romano-bizantine (gâturi, guri, toarte de amfore; o buză de castron vopsit, parte dintr-o cupă din pastă fină, un capac, o greutate nefinisată și o monedă – găsită la adâncimea de 0,47 m – de la Iustin II).

În S.1 – unde era foarte multă dărâmătură din zid și din emplecton -, printre pietre am găsit fragmente din statuia unui leu. Și aici s-au găsit numeroase fragmente ceramice romano-bizantine, mai multe capace, patru greutateți făcute din cărămizi, o lamă de cuțit din fier, un capac de broască de ușă din fier etc. Remarcăm, de asemenea, descoperirea a două monede: un *follis* de la Justin II (Antiohia, circa 570 p.Chr.) găsită la adâncimea de 0,60 m; cea de a doua de la Iustinian I (Constantinopol, 545 – 546), apărută la adâncimea de 0,70 m.

În S.1 ar fi trebuit ca după 2,70 m să fi întâlnit primul dintre zidurile descoperite de Pârvan, perpendiculare pe incintă; din cauza materialului folosit în construcție acesta nu s-a mai păstrat și s-a amestecat cu restul dărâmăturilor. Profilul de nord-est al secțiunii S.1 se prezintă astfel, de sus în jos: 10 cm – strat vegetal; 30 cm – strat de depunere; 12 cm – pământ bătătorit; 9 cm – un strat de incendiu; 30 cm – dărâmături.

La 7,20 m, S.1 se oprește în cel de-al doilea „zid Pârvan”. Acesta se află la adâncimea de 0,35 – 0,40 m – față de nivelul actual de călcare, este realizat din șist verde și se păstrează pe o înălțime de 0,80 m. Fără a-l dezveli am trecut dincolo de zid, după 0,70 m, în S.1 vest. Aici ne-am adâncit până la 0,60 m și ne-am oprit pe un puternic nivel de incendiu, de pe care am recuperat numeroase fragmente de

amfore „cu coaste” (una întregibilă), câteva „cu striuri”, fragmente de la un ulcioraş, fragmente de opaiţe (între care o toartă triunghiulară decorată cu motivul pomului), lame de cuţit din fier, trei piese din bronz şi fier, foarte multe fragmente de *umeralia*, precum şi cereale carbonizate. Tot pe acest nivel găsim un *follis* de la Justin II (Constantinopol, până în 575 p.Chr.).

Atât materialele arheologice – inclusiv descoperirile monetare -, cât şi izvoarele scrise (Procopius în primul rând) şi analogiile cu situaţia altor situri ne indică secolul VI ca moment al refacerii cetăţii. În ce fel se reflectă acest fapt în interiorul cetăţii doar cercetările viitoare vor putea aduce lămuriri.

Înainte de a încheia să menţionăm şi redescoperirea unor monumente. Astfel, lângă secţiunea S.1, în dreptul intrării în turnul de vest al porţii, se află o bază de coloană (?), fragmentară, transformată în coş de râşniţă, având în centru un orificiu pătrat cu latura de 10 cm, înconjurat de baza circulară a cărei rază este de 22 cm. Între dărâmăturile de la poarta de NV se află o inscripţie votivă fragmentară, datată în sec. II p. Chr., dedicată lui *IOM şi Iuno Regina*⁹; Emilia Doruţiu-Boilă a inclus inscripţia în volumul *ISM*, V, dar la coloaţie, a specificat „cetatea Histria”, inv. 42. O a doua inscripţie, funerară¹⁰, despre care Emilia Doruţiu-Boilă spune că nu a văzut-o în timpul periegezei din anul 1976, se află la poarta de SV, alunecată împreună cu emplectonul turnului, din placajul în care a găsit-o şi lăsat-o Pârvan¹¹.

Pe cuprinsul cetăţii, ca şi în dărâmăturile de la porţi şi din turnuri se află numeroase pietre care vor trebui verificate şi, împreună cu cele găsite deja, aduse şi înregistrate la Muzeu.

Sperăm ca în anii următori să putem pune în practică proiectul de cercetare al cetăţii şi să reuşim introducerea ei în circuitul turistic.

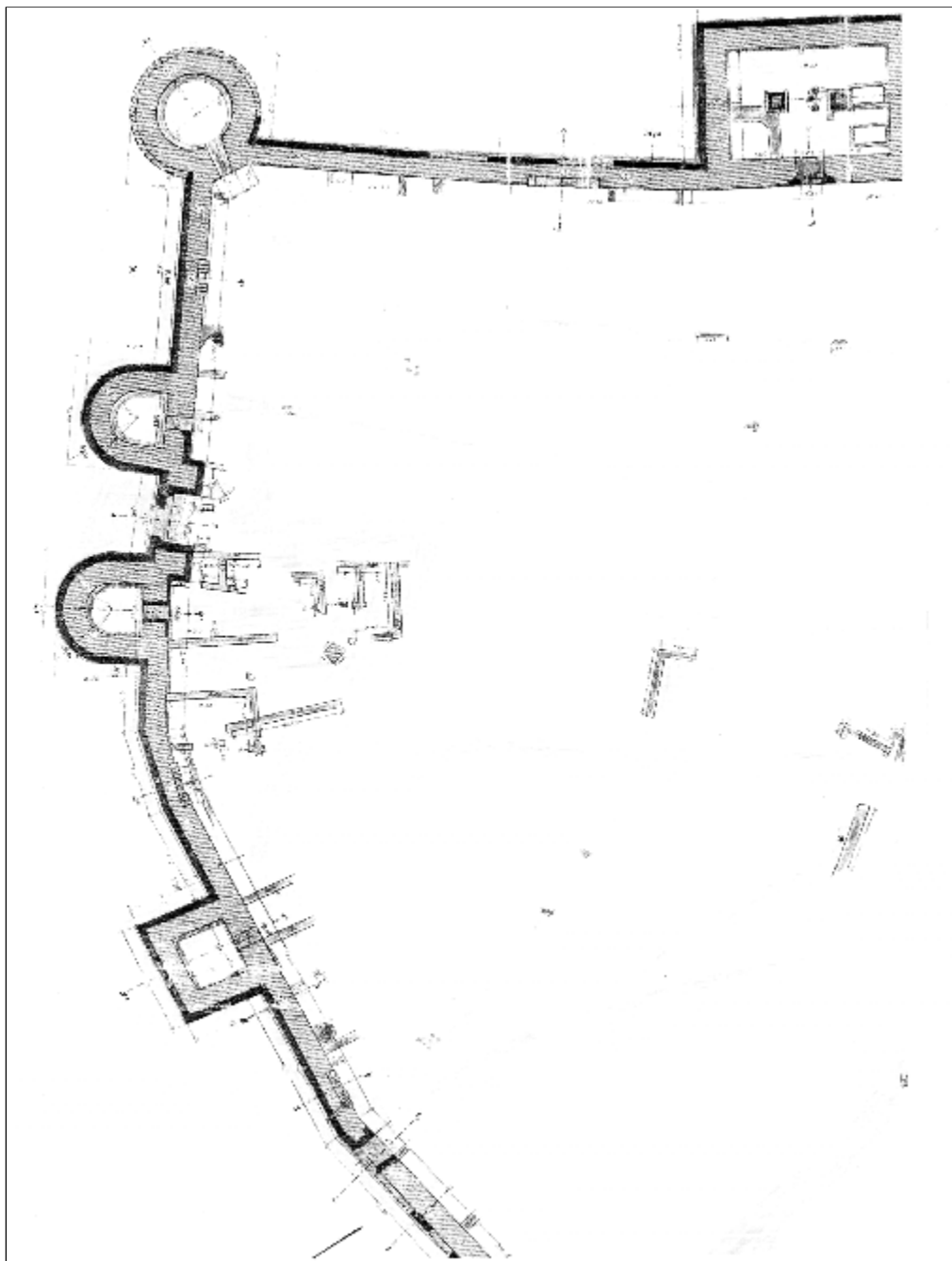
⁹ V. Pârvan, *Ulmelum* II/2, p. 340 – 342, nr. 6; Em. Doruţiu Boilă, *ISM*, V, p. 89, nr. 45 (cu bibliografia anterioară)

¹⁰ *ISM*, V, p. 97 – 98, nr. 72

¹¹ *Ulmelum*, I, p. 555 – 558, n



Pl. I - Vedere aeriană a ruinelor
(după I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii*, II, București, 1980)



Pl. II - Poarta de SV, turnul de colț de V și turnul mare de pe latura de SE
(după V.Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, III)



1



2



3

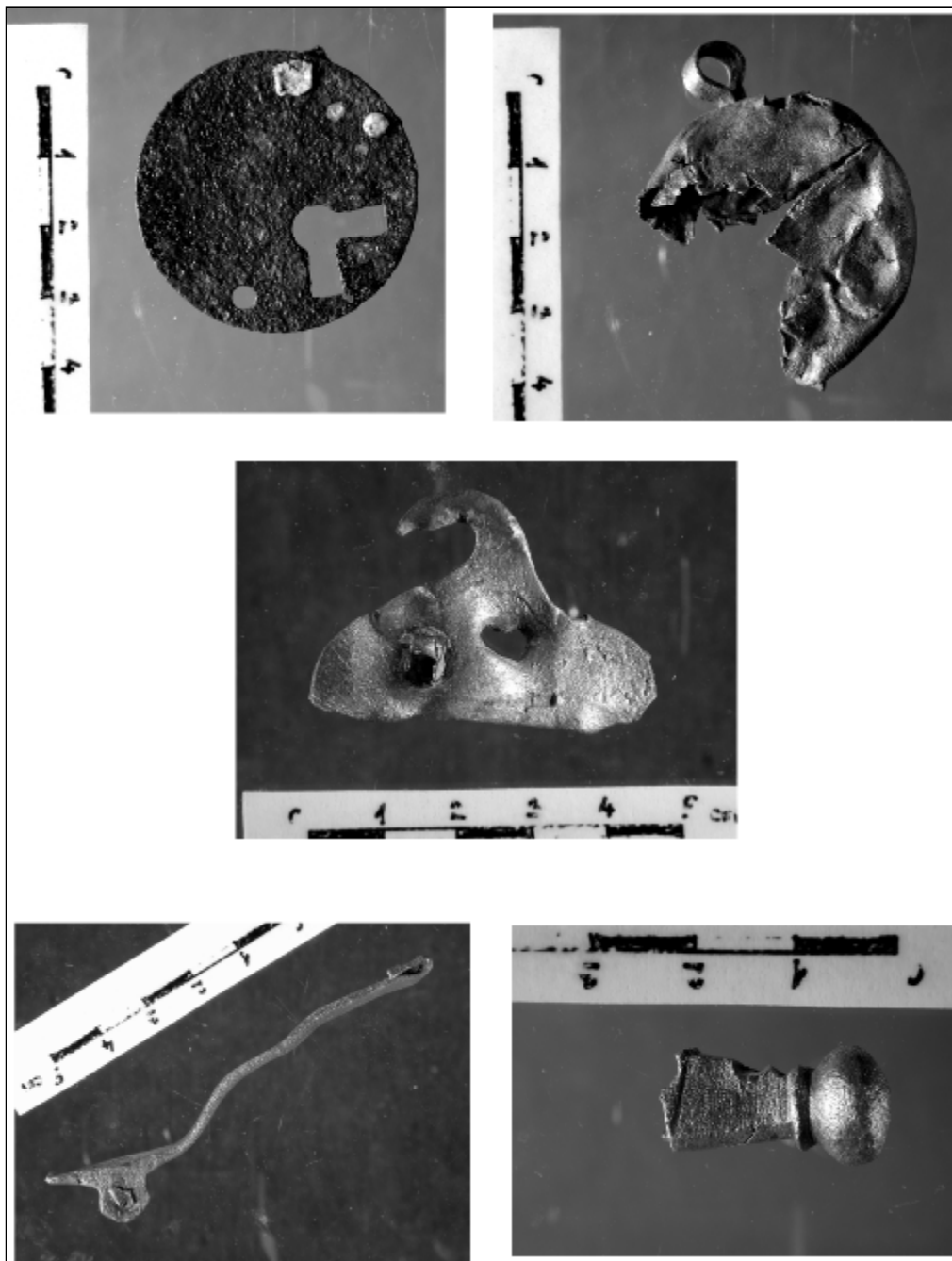
Pl. III - Ulmetum 2004:

1 – Poarta de SV, vedere dinspre exterior; 2 – Vedere dinspre interior;

**3 – Detalii ale c.1 săpat în fața porții
(în imaginile 1 și 2 se distinge urma depunerilor)**

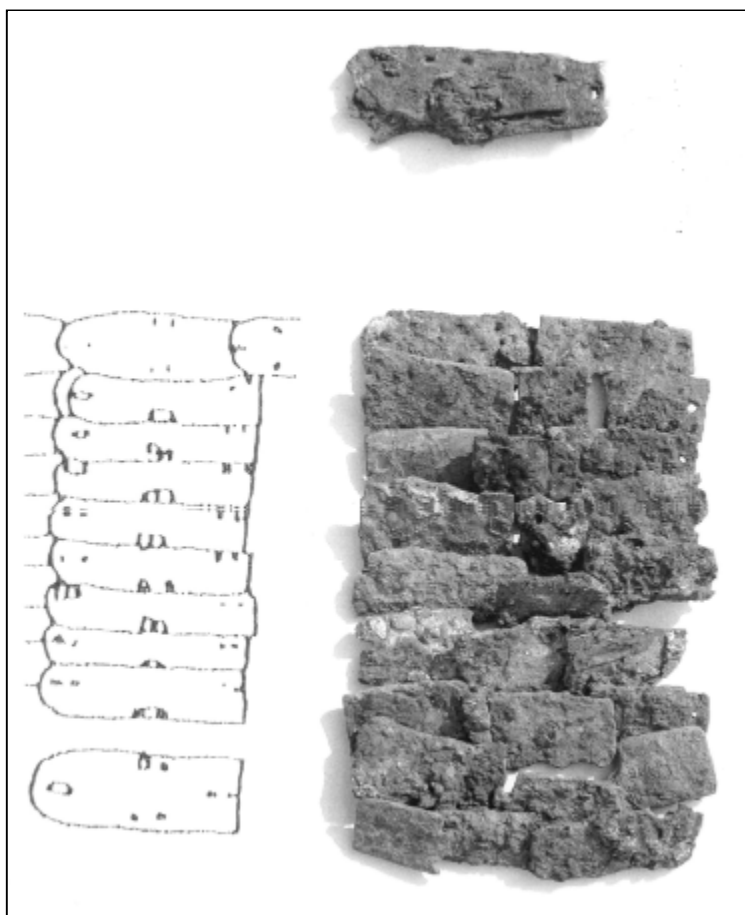


Pl. IV - 1 - Turnul de vest al porții de SV (după *Ulmelum* II/1, pl. XVI/1);
2 – Același turn în 2004



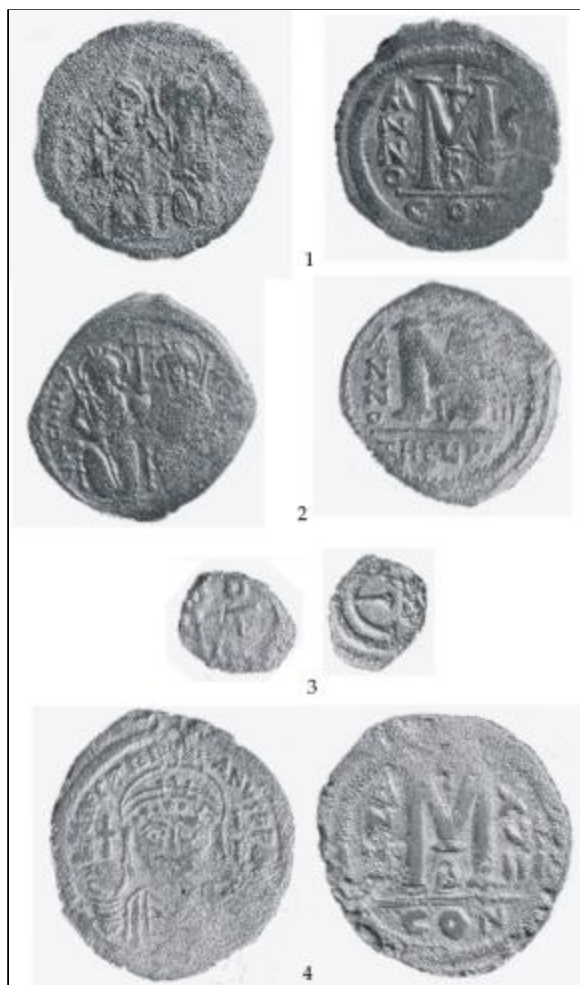
Pl. V - Ulmetum 2004:

- 1 – Capac de broască de uşă, fier; 2 – clopoţel, bronz;
3 – aplică, bronz; 4-5 – fragmente de fibule, bronz



Pl. VI - Ulmetum 2004:

1- fragment din statuia unui leu; 2 – fragmente de *umeralia*, fier, înainte de restaurare



Pl. VII - Ulmetum 2004 – monedele descoperite în c.1 și S.1, S.1 vest:
1 – Justin II (Constantinopol, până în 575); 2 – Justin II (Antiohia, cca. 570);
3 – Justin II; 4 – Justinian I (Constantinopol, 545-546)

ULMETUM 2004 – 90 YEARS LATER

Abstract

From 1911 to 1914, Vasile Pârvan performed archaeological excavations at Ulmetum. The walls and the towers of the fort were uncovered and dated to belong to the reconstruction period undergone during Emperor Justinian's reign. The research carried out by Vasile Pârvan brought to light a wealth of epigraphic material.

Following are the reasons for which Vasile Pârvasn chose to excavate on this site, the same reasons which determined a group of archaeologists from the National Museum for History and Archaeology to continue the reasearch from where it was left 90 years earlier: Ulmetum is an important, fortified *vicus*, situated within the boundaries controlled by Capidava, at crossroads of the routes linking the seaside cities, the Danube ones and those situated at the centre of the province.

REZULTATE ALE CERCETĂRII GEOFIZICE (2000-2003) ÎN CETATEA TROPÆUM TRAIANI

Florin SCURTU, Alexandru BARNEA

Primele cercetări geofizice în situl arheologic Adamclisi – Tropaeum Traiani au fost realizate, la inițiativa unuia din autorii prezentei lucrări (F.S.), în anul 2000. Obiectivele arheologice ale acestor cercetări au fost stabilite împreună cu responsabilul științific al sitului, prof. Alexandru Barnea. Finanțarea a fost asigurată printr-un grant de la Agenția Națională pentru Știință, Tehnologie și Inovare – ANȘTI.

Deși problemele arheologice la a căror rezolvare geofizica își putea aduce contribuția erau destul de numeroase (rețeaua urbană din circa 80 % din suprafața orașului antic și împrejurimile imediate, rețeaua de drumuri antice plecând de la cele patru porți ale orașului spre exterior, trasee încă neprecizate ale unor apeducte care alimentau orașul roman timpuriu și târziu, eventuale urme ale așezărilor preromane, o încercare de cartare a necropolelor databile între sec. I – VI p. Chr. etc.), fondurile financiare reduse ne-au obligat să ne limităm, în această primă etapă, la experimentarea metodelor geofizice (magnetometrie, electrometrie) doar pe o arie restrânsă, de circa 80 m x 60 m, în sectorul A al cetății, imediat la NE de bazilica „simplă”, într-o zonă în care nu există informații despre geometria și structura construcțiilor antice îngropate sub nivelul solului actual (Fig. 1).

Rezultatele obținute în această primă etapă fiind foarte promițătoare, cercetarea geofizică (magnetometrie) a continuat în anul 2001, cu fonduri de la Ministerul Culturii (prin Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române) într-o zonă adiacentă, cu dimensiunile de 160 m x 80 m, situată la VSV de zona cercetată în anul 2000.

În anul 2003 am realizat, cu fonduri asigurate de Ministerul Educației și Cercetării în cadrul Programului CERES din Planul Național de Cercetare – Dezvoltare, o detaliere foarte amănunțită a unei arii restrânse (30 m x 20 m) din zona cercetată în anul 2000.

Având în vedere faptul că, după cum reiese din săpăturile arheologice efectuate până în prezent, orientarea quasigenerală a străzilor și construcțiilor antice dezvelite în interiorul cetății este Vest – Est sau Sud – Nord, toate măsurătorile noastre au fost efectuate de-a lungul unor profile orientate

SSE – NNV (orientare magnetică 337°30'), pentru a asigura traversarea cu cel puțin un profil a tuturor elementelor liniare reprezentate de resturile zidurilor antice îngropate.

Profilele măsurate au fost numerotate de la VSV spre ENE între $X = -160$ m și $X = 81$ m, iar pe direcția SSE-NNV punctele de măsură au coordonatele locale cuprinse între $Y = -10$ m și $Y = 80$ m.

În cuprinsul prezentei lucrări poziția punctelor pe hartă va fi prezentată sub forma A/B, unde A și B sunt coordonatele locale X și Y ale punctului respectiv, rezultate din marcajele de pe laturile hărților respective.

Localizarea în teren a diferitelor puncte din hărțile geofizice se poate face cu ajutorul bornelor topografice îngropate în sol în punctele care apar în figura 6 sub forma unor mici cerceulețe. Bornele existente în anul 2001 erau localizate astfel: borna 21 în punctul -44/71, borna 22 în punctul 4/55, borna 23 în punctul 52/40, iar borna 29 în punctul -106/39.

CADRUL ARHEOLOGIC ȘI ISTORIC

Ruinele orașului roman *Tropaeum Traiani* se găsesc la cca. 1 km Nord-Vest de centrul comunei Adamclisi, jud. Constanța, pe un platou situat imediat la Nord și Nord-Est de valea pârâului Urluia. Orașul fortificat roman cu suprafața de cca. 10 ha a suprapus locuiri preistorice succesive, el însuși fiind constituit dintr-o succesiune de structuri urbane deosebite. Așezarea din epoca romană a fost în preistorie nucleul central al unei așezări a geților dobrogeni al cărei nume autohton rămâne încă necunoscut. Acolo a fost refăcut orașul roman cu numele monumentului triumfal *Tropaeum Traiani*, monument inaugurat în anul 109. Probabil că și orașul cu nume nou va fi fost considerat de romani ca începându-și viața din același an, chiar dacă el se refăcea din așezarea geto-romană constituită începând cel mai târziu din ultimul sfert al veacului întâi pe locul celei getice abia amintite. Cert este că începând de la Traian municipiul *Tropaeum Traiani* a fost un organism viu până pe la sfârșitul secolului al VI-lea.

În epoca modernă și contemporană, călători, exploratori și arheologi englezi, germani, francezi și români, au observat și semnalat ruinele încă monumentale de la Adamclisi. Printre ei se numără ofițerul prusac Karl von Vincke Olbendorf (1837), inginerul francez Jules Michel (1855), geologul și geograful austriac Karl Peters (1867). Integrarea după 1877 a Dobrogei la România a favorizat începutul unor cercetări arheologice sistematice la Adamclisi, primele din țară de acest fel la vremea respectivă. Marele arheolog și epigrafist român Grigore Tocilescu, bine cunoscut pe atunci în Europa, a început în 1882 cercetările la monumentul triumfal al lui Traian. Rezultatele remarcabile ale acestor cercetări au fost publicate într-un foarte reușit și important volum, apărut în 1895 la București și Viena, sub semnătura lui Grigore Tocilescu, în colaborare cu Otto Benndorf și George Niemann (cei doi arheologi de la Viena erau pe atunci primii cercetători profesioniști ai orașului Efes).

Din 1891, același Grigore Tocilescu a început săpăturile arheologice la orașul roman, pe care le-a continuat cu sârg până la moartea sa prematură din 1909. După aceea, anul 1911 a fost, pentru multă vreme, prin George Murnu, mai târziu traducătorul ilustru al poemelor homerice, ultimul al unor cercetări sistematice. Au mai urmat câteva intervenții scurte: Paul Nicorescu de la Universitatea din

Iași în anii 1935 și 1937-1940 și Gheorghe Ștefan împreună cu Ion Barnea de la Muzeul Național de Antichități în 1947. Din 1968, un grup de cercetare condus de profesorul Ion Barnea de la aceeași instituție, devenită între timp Institutul de Arheologie al Academiei Române, a început investigarea sistematică a orașului antic. Aceasta a continuat de atunci fără întrerupere, cel puțin până la data redactării acestui studiu (2004), programul fiind de suită anuală a cercetărilor.

Primele rezultate mai importante ale acestor cercetări au fost publicate într-un volum monografic apărut în 1979, primul din seria *Tropaeum Traiani*, totodată primul de clasă europeană pentru un sit roman din România. În prima parte a volumului, coordonatorul monografiei și seriei, profesorul Ion Barnea (1913-2004) a rezumat rezultatele tuturor campaniilor de cercetare a orașului roman, de la Grigore Tocilescu până la data redactării volumului (1976). De notat că o sinteză remarcabilă a cercetărilor dintre anii 1891 și 1909 fusese publicată în 1911 de Vasile Pârvan în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, împlinind măcar în parte ceea ce, în urma decesului prematur, Grigore Tocilescu nu mai reușise. Așadar, pe scurt, concluziile tuturor acestor cercetări, în bună măsură confirmate și oricum completate copios de campaniile neîntrerupte din 1968 până în 2003 inclusiv (ele continuă) se pot rezuma în câteva repere esențiale pe care le notăm aici, pe scurt.

Viața omenească pe platoul cetății este documentată arheologic ca începând din epoca neolitică și continuând, cu o serie de schimbări, întreruperi prin translări și/sau distrugerii, până pe la începutul secolului al VII-lea p. Chr. De atunci, pe acest amplasament nu au mai existat locuiri, ci doar intervenții ale celor așezați în preajmă. Prima dată a înregistrării acestui din urmă fenomen se petrecea la nivelul cronologic al evului mediu, în secolele X-XI. S-a constatat că atunci s-a extras masiv piatră de talie din ruinele orașului abandonat cu trei secole mai înainte.

Revenind la succesiunea cronologică schițată mai sus, după neolitic, epoca bronzului apare și ea reprezentată în urma sondajelor de pe platoul cetății și în imediata apropiere și, la fel, prima epocă a fierului. Următorul nivel de locuire mai intensă arată existența pe același loc și în împrejurimi (inclusiv pe platoul mai înalt de la Est de orașul roman), a unei așezări getice importante. Aceasta, în secolele III-II a. Chr., avea legături cu lumea elenistică prin orașele de la Marea Neagră, iar în secolele I a. Chr.-I p. Chr., se afla în continuă expansiune. Pe la sfârșitul sec. I și, desigur, la începutul secolului al II-lea p. Chr., așezarea a suferit distrugerii majore, ultima cu prilejul finalului din iarna anului 102 al primului război dacic al lui Traian. De atunci, așezarea a fost inclusă în sistemul din spatele imediat al *limes*-ului reorganizat sub Traian în urma victoriilor greu obținute în Moesia.

În cursul secolului al II-lea p. Chr. așezarea, având avantajul situării la o răscruce de drumuri terestre militare și comerciale, a depășit rapid faza ca și rurală, meritându-și statutul de *municipium*. Acesta din urmă, atestat epigrafic explicit doar din anul 170, pare să fi fost acordat în realitate încă de la reînțemeierea orașului datorată împăratului Traian.

Un incendiu violent a distrus orașul deja înfloritor, în urma invaziei costobocilor din anul 170. Municipiul *Tropaeum Traiani* era atunci, așa cum s-a observat și pe cale arheologică prin înregistrarea în extremitatea lui de răsărit a

stratului de incendiu, un oraș „geto-roman” în care, după cum arată și inscripțiile epocii, autohtonii rămași erau deja în cea mai mare parte romanizați.

Orașul a cunoscut o altă perioadă favorabilă în timpul dinastiei Severilor, fiind ulterior afectat grav, ca și întreaga regiune, de atacurile carpo-gotice și de slăbirea apărării *limes*-ului din regiune.

Reorganizarea administrativă și militară a Imperiului Roman, divizat dar încă nu separat între Apus și Răsărit prin sistemul tetrarhiei instaurat de Diocletian în anul 284, a avut efecte evidente arheologic și asupra orașului nostru. Refacerea fortificării și cea edilitară au durat mai mulți ani și apar ca încheiate în anul 316, de când datează inscripția de la poarta de Est a orașului tropeenilor. Coregenți erau atunci împărații Constantin și Licinius.

Pe structura urbană reorganizată în acel răstimp, orașul a evoluat de la unul încă păgân în secolele III-IV, la cel creștin din secolele V-VI, ruinele ultimului fiind, firesc, cele mai evidente. Pe atunci, orașul devenise sediu episcopal. În această succesiune, ultima etapă se leagă în special de numele împăraților Anastasius și Iustinian. Tot atunci se observă o creștere demografică remarcabilă și o relansare economică deosebită. Aglomerarea de construcții care începea să se producă de pe la finele secolului al IV-lea, amplificată major în această perioadă, este, ca fenomen, o imagine rezultată în urma cercetărilor arheologice dintre anii 1968-1990 și confirmată de cercetările care au urmat.

Orașul a suferit mai multe șocuri, unele probabil naturale (cutremure), dar cele mai importante datorate unor invazii succesive ale populațiilor barbare dinspre Nord-Est. Se confirmă, ceva mai recent, șocul (fie și parțial în cazul nostru) invaziei din anul 559 a kutrigurilor și apoi, între altele, distrugerile din anul 586 datorate avarilor. De aici înainte, orașul a fost treptat abandonat, finalul acestei etape situându-se pe la începutul secolului al VII-lea, când încetase a mai fi locuit.

În prezent, imaginea ruinelor orașului dezvelit de arheologi în proporție de cca. 25%, arată structura urbană romană târzie, cu zidul de incintă cu 22 de turnuri și patru porți, cu străzile principale perpendiculare între ele și împărțind orașul în patru părți, notate convențional de la A la D. În fiecare dintre acestea s-a construit (sau reconstruit), în secolele V-VI, câte o biserică paleocreștină, toate identificate și atent studiate. Alte două au fost reperate în exteriorul orașului, una pentru necropola dezvoltată în jurul ei, cealaltă legată de un cartier extraurban.

Sub forma unei premise vizând cercetarea geofizică din studiul de față, se poate lesne constata cât de dificilă și problematică este investigarea sitului pe această cale. Straturile de locuire succesive din secolele I-VI (șase principale notate în monografia din 1979 și neconfirmate ulterior) reprezintă o dificultate în plus pentru investigarea propusă.

Cum se va putea observa ceva mai jos, rezultatele mai sigure ale acestei cercetări interdisciplinare dau șansa unei cartări a structurii urbane din ultimele etape de viață a orașului antic. Cele anterioare, prin însăși definirea metodei, au șanse mai mari de reușită abia după dezvelirea nivelurilor mai recente de locuire. Oricum, cartarea geofizică începută la orașul roman de la Adamclisi merită pe deplin să fie continuată. Aceasta cu atât mai mult cu cât verificarea parțială pe cale arheologică a unor situații evidențiate pe cale geofizică (a se vedea rapoartele anuale din *Cronică* pentru anii 2002, 2003 și 2004) au confirmat și, firește,

completat observațiile cercetărilor geofizice.

PREMIZE GEOFIZICE

Din cercetările arheologice efectuate până în prezent în cetatea Tropaeum Traiani a reieșit și faptul că marea majoritate a construcțiilor din interiorul cetății a fost realizată din blocuri de calcar (urmele unor probabile cariere de calcar se află imediat la Nord de amplasamentul cetății), rareori din cărămidă, dar ele au fost acoperite în general cu țiglă și olane. Din acest motiv, metodele geofizice cele mai adecvate pentru localizarea și detalierea formei acestor construcții îngropate sunt *magnetometria* și *electrometria*.

Magnetometria utilizează proprietatea unor materiale (în primul rând cele care conțin fier sau oxizi de fier – magnetit, hematit, limonit) de a se magnetiza în câmpul magnetic al Pământului. Cantitativ, această proprietate se exprimă prin *susceptibilitatea magnetică* (χ) a materialului respectiv. În arheologie, magnetometria este utilizată mai ales pentru evidențierea vetrelor, cuptoarelor și a zonelor în care au avut loc incendii, a construcțiilor și obiectelor din argilă arsă, a zidurilor construite din roci active magnetic (andezite, bazalte și altele), precum și în alte situații în care se poate exploata un contrast de susceptibilitate magnetică între ținta arheologică și mediul care o cuprinde. Măsurătorile sunt efectuate în teren cu un *magnetometru*, cu care se baleiază suprafața considerată interesantă din punct de vedere arheologic, cartându-se astfel anomalii ale câmpului geomagnetic.

Metodele electrometrice au în comun faptul că ele exploatează diferențele de *rezistivitate electrică* (ρ) și/sau de *constantă dielectrică* (ϵ) ale materialelor. *Electrometria în curent continuu* cuprinde în primul rând *metoda rezistivităților*, având ca principale variante *sondajul electric vertical* și *profilarea electrică*. Primul permite evidențierea variației rezistivității electrice a subsolului cu adâncimea, pe verticala punctului de măsură, a doua se utilizează pentru studierea variației rezistivității electrice pe orizontală, pentru diferite adâncimi de investigație. Ambele permit, în situații favorabile, evidențierea prezenței unor ziduri îngropate, aglomerări de moloz rezultat din dărâmături, goluri subterane etc.

Interpretarea rezultatelor măsurărilor geofizice este o știință, dar și o artă, un bun interpretator trebuind să remarce în imaginea geofizică orice urmă, oricât de slabă sau distorsionată ar fi ea, care îi poate oferi informații asupra structurii subsolului zonei. Nu există rețete general aplicabile pentru tratarea geofizică a problemelor arheologice, fiecare sit constituind un caz aparte, care trebuie cercetat din aproape în aproape pentru a evidenția diferitele lui aspecte arheologice.

În cazul concret al cetății Tropaeum Traiani, există un contrast negativ de susceptibilitate magnetică între blocurile de calcar și solul în care acestea sunt îngropate, dar și un contrast pozitiv, între construcțiile din cărămidă, aglomerările de ceramică (inclusiv material tegular) pe de o parte și solul înconjurător pe de altă parte. Există, de asemenea, un contrast pozitiv de rezistivitate electrică între materialele de construcție masive și solul mai mult sau mai puțin umed.

REZULTATE GEOFIZICE ȘI INTERPRETAREA LOR FIZICĂ ȘI ARHEOLOGICĂ

Cercetarea rezistivimetrică a fost efectuată numai în cadrul cercetărilor din anul 2000 și a început prin realizarea câtorva sonde electrice verticale care să ne permită să ne facem o imagine asupra valorilor rezistivității “normale” a formațiunilor geologice din partea superioară a subsolului și asupra influenței probabile a neomogenităților reprezentate de fundațiile zidurilor îngropate. A rezultat (Fig. 2) că la partea superioară solul are o rezistivitate reală relativ mare, de ordinul a 500 Ωm (influențată atât de uscăciunea solului după o perioadă de secetă, cât și de prezența a numeroase fragmente de calcar împrăștiate în sol ca urmare a dărâmării fostelor construcții din piatră), care crește la peste 1000 Ωm în zonele în care există resturi de ziduri situate la mică adâncime sub nivelul solului. Substratul geologic are rezistivități de ordinul a 50 – 80 Ωm , corespunzând probabil stratului de loess umed, situat la adâncimea de 4 – 5 metri, pe care a fost construit orașul antic.

Urmare a acestor informații a fost realizată o profilare rezistivimetrică pe o suprafață de 70 m x 50 m, care a pus în evidență prezența unor zone cu rezistivitate electrică aparentă cu mult mai mare decât valorile medii din perimetrul cercetat (Fig. 3). Astfel de zone largi cu rezistivitate aparentă crescută sunt vizibile în partea centrală și estică a hărții (mai ales carourile J3, K4, L3), având drept cauză probabilă cantitatea mare de blocuri de calcar și fragmente de cărămizi rezultate din dărâmarea vechilor construcții, dar și, probabil, prezența unui corp compact, extins pe cel puțin 15 m x 10 m (în partea de Nord – Vest a zonei, caroul I2, unde rezistivitatea aparentă depășește 1500 Ωm). Zone cu mai puține resturi de construcții se află mai ales în partea de Sud – Vest a hărții, precum și în cea nordică (rezistivități aparente mai mici de 300 Ωm). Această zonare se observă mai bine pe harta filtrată (Fig. 4).

Cercetarea magnetometrică s-a realizat pe o zonă mai largă decât cea rezistivimetrică (vezi Fig. 1).

Harta câmpului geomagnetic măsurat în interiorul suprafeței cercetate în anii 2000-2001 este prezentată în figura 5. Pe această hartă se poate observa structura foarte complexă a câmpului geomagnetic ca urmare a constituției foarte neomogene a solului, generată de distribuția vestigiilor antice îngropate (ziduri, aglomerări de material rezultat din distrugerea vechilor construcții etc). Se remarcă totuși câteva anomalii de formă foarte alungită, orientate mai ales Est – Vest, de exemplu în carourile K4 – J3 – I3 – G2 – F2 – E2 – D1 – C1, G3 – F3 – F2 și altele cu extindere mai mică. Zona anomală orientată NV – SE din caroul H2 este generată de o movilă de mari dimensiuni constituită din pământul scos din săpăturile mai vechi, iar cele din carourile I2 și L3 vor fi comentate mai târziu.

Pentru ușurarea interpretării hărții magnetometrice din figura 5, aceasta a fost filtrată matematic, utilizând atât un filtru „trece-sus” (care favorizează caracteristicile de formă alungită pe o anumită direcție, gen ziduri), cât și un filtru „trece-jos” (care favorizează vizualizarea zonelor anormale mai largi, corespunzând unor caracteristici mai plate, gen pardoseli).

Rezultatele utilizării filtrului „trece-sus” sunt prezentate în figura 6, care,

după cum am arătat mai sus, scoate în evidență în primul rând traseele zidurilor antice îngropate.

Pe harta magnetometrică astfel filtrată se observă cu deosebită claritate o *tramă stradală* orientată Vest – Est și Nord – Sud (orientări cunoscute și din săpăturile arheologice efectuate până în prezent, care au evidențiat aceste două direcții principale: Vest – Est, paralel cu *via principalis* a orașului și Nord – Sud, paralel cu *cardo maximus*). Pe această hartă amplasamentele fundațiilor fostelor clădiri sunt colorate în nuanțe de gri.

În partea de Est se constată imediat prezența a două străzi orientate aproximativ Vest – Est (în zona nordică în carourile J1 – L2, în cea sudică pe direcția I3 – K4, având o distanță de circa 35 m între ele), iar o altă stradă, orientată aproximativ Nord – Sud, este evidentă în carourile J1 – I3. O stradă orientată Nord – Sud este prezentă în carourile L2 – K3; ea nu este perfect paralelă cu cea din carourile J1 – I3, dar este latura care închide, împreună cu celelalte 3 străzi menționate, un cvartal de clădiri de aproximativ 35 m x 35 m.

Strada Est – Vest sudică se continuă foarte mult spre Vest, pe sub movila de pământ din săpătură menționată mai sus, prin carourile H3 – G2 – F2 – E2 – D2 – D1, după care își schimbă puțin direcția, spre VSV, și continuă pe încă 60 m, prin carourile C3 – B3 – A3, până la marginea hărții noastre, coborând probabil până spre poarta de Vest a cetății. O vom numi în continuare în textul nostru *strada principală*, care, desigur, nu este tot una cu *via principalis*.

Asupra acestei construcții putem face câteva observații preliminare, urmând ca cercetarea arheologică să furnizeze ulterior detalii directe obținute din săpătură:

- limita sudică a străzii pare să fie practic continuă în partea sa centrală (ea este și parțial urmărită longitudinal de o săpătură veche, în zona caroului D2), în timp ce partea de vest a străzii și limita nordică a părții centrale sunt întrerupte de posibile stradele sau chiar de străzi mari;

- există, în partea central – vestică a *străzii principale*, mai multe alinamente paralele, orientate Nord – Sud (din carourile D1 – E1 până în carourile C3 – D3), la distanța de 5 – 10 m unul față de altul, care reprezintă vechi ziduri, delimitând probabil o clădire cu lățimea de circa 10 m (carourile E1 – D3) flancată de două străzi cu lățimea de câțiva metri; atât clădirea, cât și străzile care o flanchează, trebuie să fie mai vechi decât *strada principală*, care le secționează;

- alte străzi orientate Nord – Sud, la Nord de *strada principală*, mai sunt vizibile și în carourile F1 – E2, F1 – F2, G1 – G2;

- în carourile H1 – H3 se află probabil continuarea spre Nord, pe sub movila de pământ menționată mai sus, a unei alte străzi cu lățimea de câțiva metri, care se pare că traversează *strada principală*;

- în partea de Est a *străzii principale*, în carourile J3 – J4, se remarcă prezența unei alte străzi orientate Nord – Sud, care, fiind perpendiculară pe fațada bazilicii „simple”, trebuie să se fi bucurat de o atenție deosebită din partea edililor orașului.

O stradă cu lățimea de circa 2,5 m, orientată Vest – Est, la circa 25 m Nord de *strada principală*, apare în carourile I2 – H2 – H1 – G1, părând să se continue și spre Est.

Orientarea structurilor de detaliu (fundațiile vechilor clădiri) este în general

Nord – Sud și Vest – Est în tot perimetrul, cu unele excepții în zona de Vest ($X < -120$ m), unde apar și unele structuri cu orientare perpendiculară sau paralelă cu partea vestică a *străzii principale*.

În ceea ce privește *clădirile*, foarte bine evidențiate în aceste imagini, ele au în general dimensiuni relativ mari, de ordinul a cel puțin 10 m x 10 m, unele dintre ele compartimentate.

Dintre numeroasele clădiri ce se individualizează în această hartă o menționăm pe cea din carourile F2 – G2 – G3 – F3, o construcție de dimensiuni mari (circa 30 m pe direcția Vest – Est și circa 10 m pe direcția Nord – Sud, cu un zid despărțitor longitudinal), care pare să se continue spre Sud. O altă clădire de dimensiuni mari (circa 20 m x 15 m), împărțită în trei încăperi cu ajutorul unor ziduri interioare, este prezentă în caroul I2.

Mai semnalăm prezența unor clădiri în formă de L (carourile B2 – C2 – C3 – B3, F1 – F2 – G2, K2 – K3), dar și a altora care includ o construcție centrală, interioară (de exemplu în carourile G1, I2 și J3 – J4, ultima posibil înconjurată de un pavaj din cărămidă).

În partea de Est a hărții se remarcă o anomalie aproximativ circulară, în caroul L3, care a fost detaliată în anul 2003 și va fi comentată mai târziu. O anomalie similară mai apare și în caroul E1.

Ca o constatare generală privind imaginea construcțiilor îngropate relevate în harta magnetometrică filtrată cu filtrul „trece-sus”, se poate remarca faptul că această imagine este foarte precisă, putându-se localiza chiar și intrările în clădiri și în camere.

Imaginea din figura 7 reprezintă rezultatul utilizării filtrului „trece-jos” și arată distribuția principalelor materiale de construcție (calcar – generând zone anormale negative și material tegular – generând zone anormale pozitive) majoritare în diferite zone. Din această imagine rezultă că în partea de Vest a zonei cercetate ($x \leq -100$ m) a existat probabil un cartier cu construcții din calcar foarte dense, în timp ce zona centrală și cea estică par să fie mai „aerisite”, probabil cu clădiri mai mari și deci cu ziduri mai puține.

Anomalia pozitivă care se suprapune traseului *străzii principale* nu reprezintă efectul unui pavaj din cărămidă, ci este efectul negativ al zidului de calcar ce constituie limita sudică a acestui drum. Un astfel de pavaj este prezent, foarte probabil, în interiorul construcției menționate mai înainte în carourile E1 – D3, ca și în interiorul clădirii cu stâlp central din caroul J4, în zona construcției de formă circulară din caroul L3, în interiorul clădirilor de mari dimensiuni din carourile I2 și F2- G2, precum și în alte zone în care apar anomalii pozitive de extindere mai mare (este posibil de asemenea ca aceste zone să fie mai bogate în material tegular rezultat din prăbușirea unor acoperișuri).

După cum am arătat mai sus, o atenție deosebită am acordat anomaliei de formă circulară prezentă în caroul L3, a cărei formă este neobișnuită pentru tipicul construcțiilor din cetatea Tropaeum (amplasarea exactă a acestei zone în cadrul hărților generale se poate face ținând seama de coordonatele locale înscrise pe laturile hărților).

Harta magnetometrică de mare detaliu realizată în această zonă a fost filtrată matematic, utilizând cele două tipuri de filtre menționate mai înainte. Cele două hărți astfel obținute sunt prezentate în figurile 8 și 9.

Harta anomaliilor rezultate în urma aplicării filtrului „trece-sus” pune în evidență foarte clar prezența unei forme circulare, cu diametrul de circa 8-10 m, în centrul hărții (marcată printr-un cerc), precum și existența, în centrul acestei construcții, a trei blocuri de calcar cu dimensiunea medie de circa un metru, foarte clar separate între ele, deci apărând în acest loc nu ca rezultat al dărâmării unei construcții, ci urmare a amplasării lor intenționate în această poziție. Se observă pe această imagine și faptul că partea de Nord a construcției se termină printr-o formă semicirculară cu diametrul de 3 m, cu concavitatea înspre interior, iar în partea de Nord-Vest are adosată o construcție dreptunghiulară mică, cu dimensiunile de circa 3 m x 2 m. Este posibil ca o construcție circulară similară să existe și la câțiva metri mai spre nord, în caroul L2.

Harta obținută prin filtrarea „trece-jos” ne indică faptul că această construcție pare să aibă un paviment din cărămidă, sau să fie acoperită cu material tegular provenit din dărâmarea acoperișului construcției inițiale, sau să constituie un depozit de material ceramic. Asupra destinației acestei clădiri și a prezenței celor trei blocuri de calcar din interiorul ei nu ne putem, desigur, pronunța, această sarcină revenind viitoarelor săpături arheologice efective.

*

Cercetarea realizată de noi la Adamclisi – Tropaeum Traiani dovedește, o dată în plus, utilitatea și necesitatea unei cercetări geofizice, foarte bine proiectate și realizate, în sprijinul cercetării arheologice, atât în zone adiacente celor în curs de săpare cât și, mai ales, în extinderea acestora la mai mare distanță sau în zone deloc cercetate arheologic.

Rezultatele obținute la Adamclisi – Tropaeum Traiani ni se par spectaculoase, apropiate de cele obținute cu câțiva ani în urmă la Porolissum (Scurtu, 1997, 2002): imaginile geofizice rezultate din prelucrarea matematică a datelor de teren sunt comparabile cu o fotografie destul de clară a fundațiilor astăzi în întregime acoperite de sol, unele detalii ce reies din interpretarea complexă a datelor geofizice aducând și informații suplimentare asupra vechilor construcții.

Urmarea logică a acestor rezultate trebuie să fie realizarea unor sondaje arheologice pe zonele - cheie, care să ofere o bază suplimentară pentru interpretarea rezultatelor geofizice viitoare, acestea din urmă apărând și ele ca o necesitate logică în sprijinul creșterii eficienței științifice a săpăturilor arheologice din acest sit și nu numai.

În încheiere, adresăm mulțumirile noastre colegului Ing. Emil Rusu, care a realizat o mare parte a măsurătorilor de teren.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Alexandru Barnea, 1994 - *Adamclisi*, în *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei vechi a României*, București, p.24-29, unde și bibliografia esențială.
 Ion Barnea și colab., 1979 - *Tropeum Traiani*. I. *Cetatea*, București.
 Vasile Pârvan, 1911 - *Cetatea Tropaeum*. *Considerații istorice*, BCMI, IV, p. 1-12 și 163-191.

Mihai Sâmpetru, 1994 - *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București.

Florin Scurtu, 1997 – „Radiografia” geofizică a unei părți a orașului roman *Porolissum*, SCIVA, 48, 4, pp. 361-372.

Florin Scurtu, 2002 – *The geophysical image of a part of the ancient Roman town Porolissum in Dacia*. În BAR International Series 1043 (I), pp.165-169.

Grigore Tocilescu, Otto Benndorf, George Niemann, 1895 - *Monumentul de la Adamclissi* , București-Viena.

Cronicile anuale ale cercetărilor arheologice din SCIVA (din 1989 până la zi) și cele naționale editate de Comisia Națională de Arheologie după 1989, prin organismele Ministerului Culturii (CIMEC).

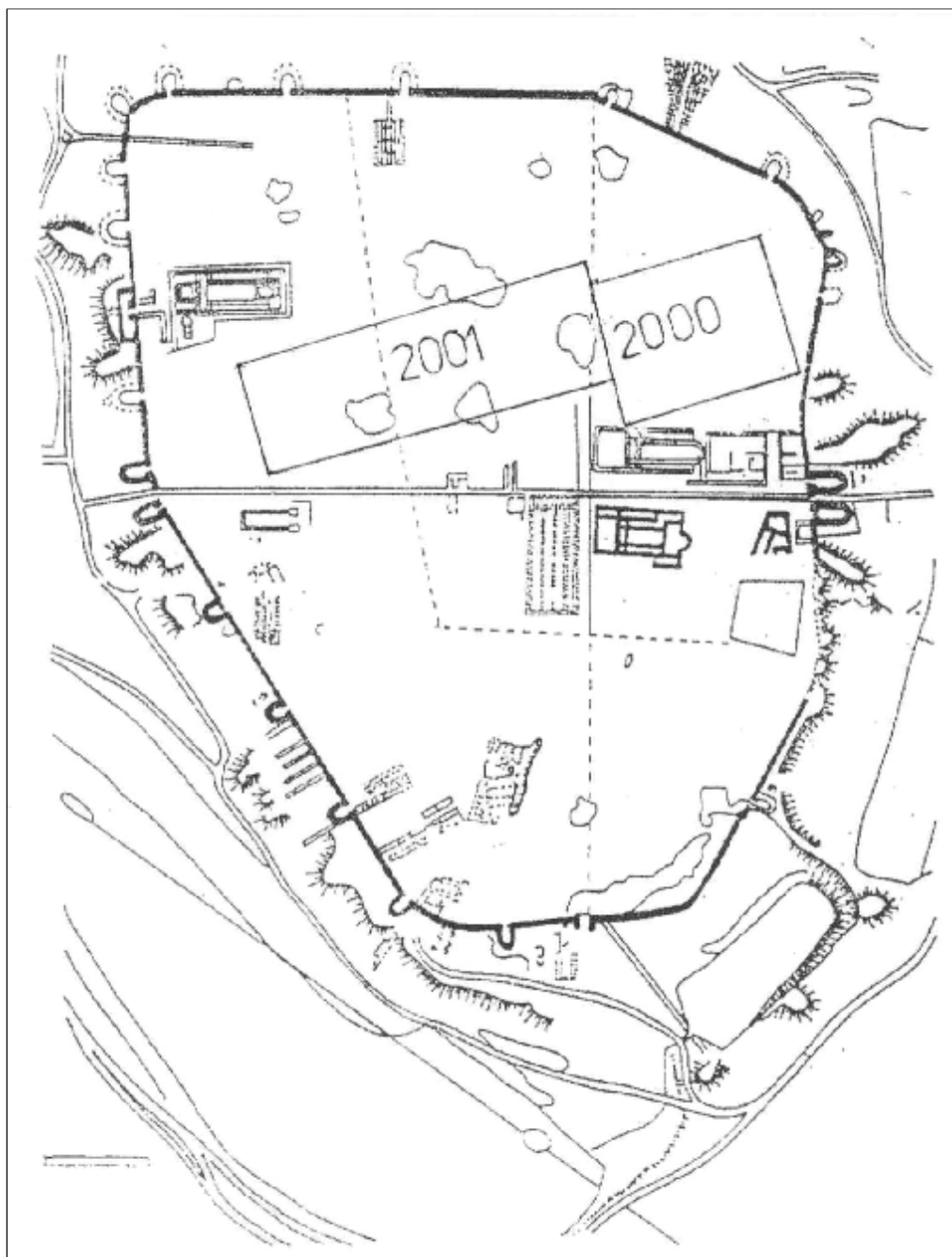


Fig. 1 - Incinta cetății Tropaeum Traiani și amplasarea zonelor cercetate geofizic

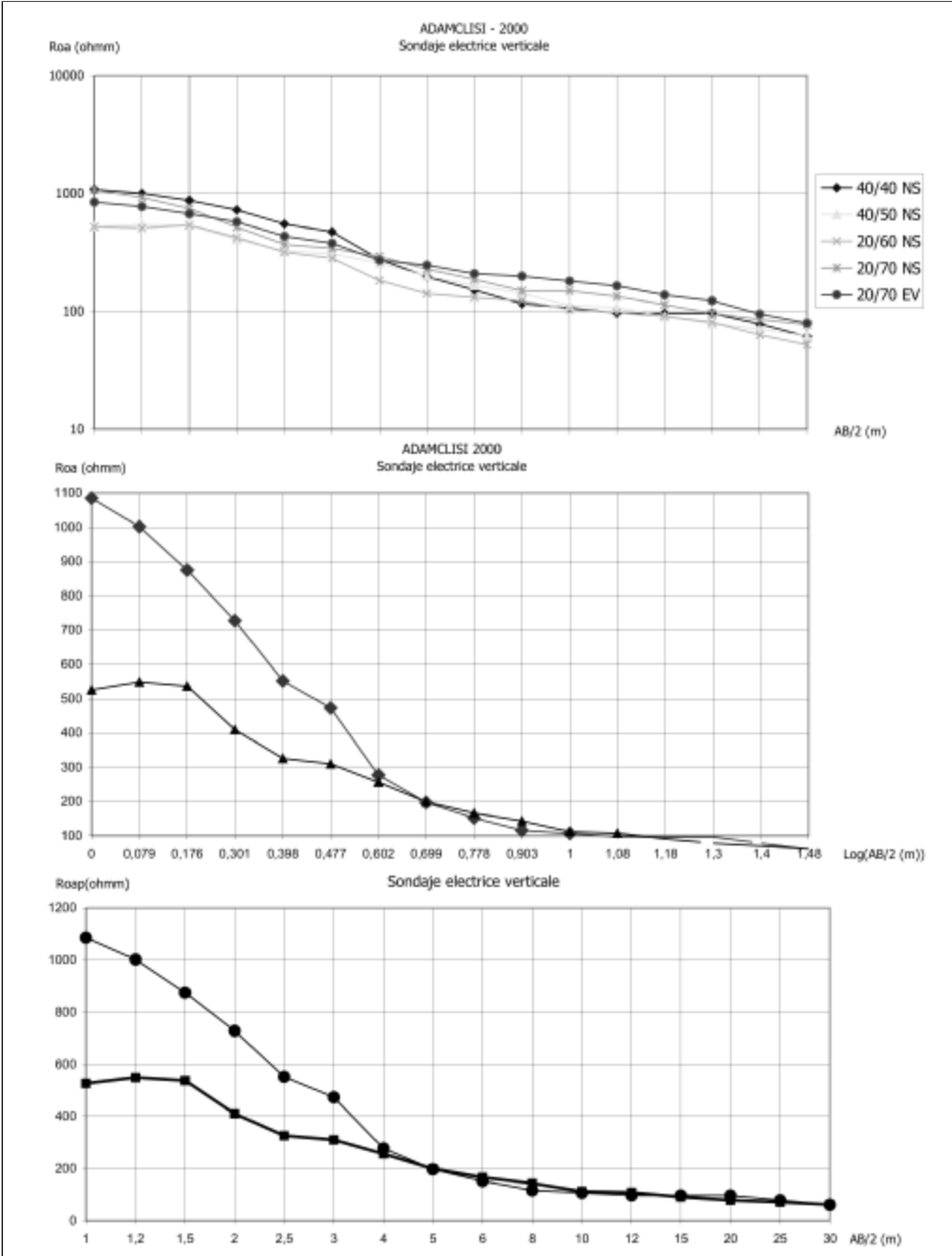


Fig. 2 - Sondaje electrice verticale

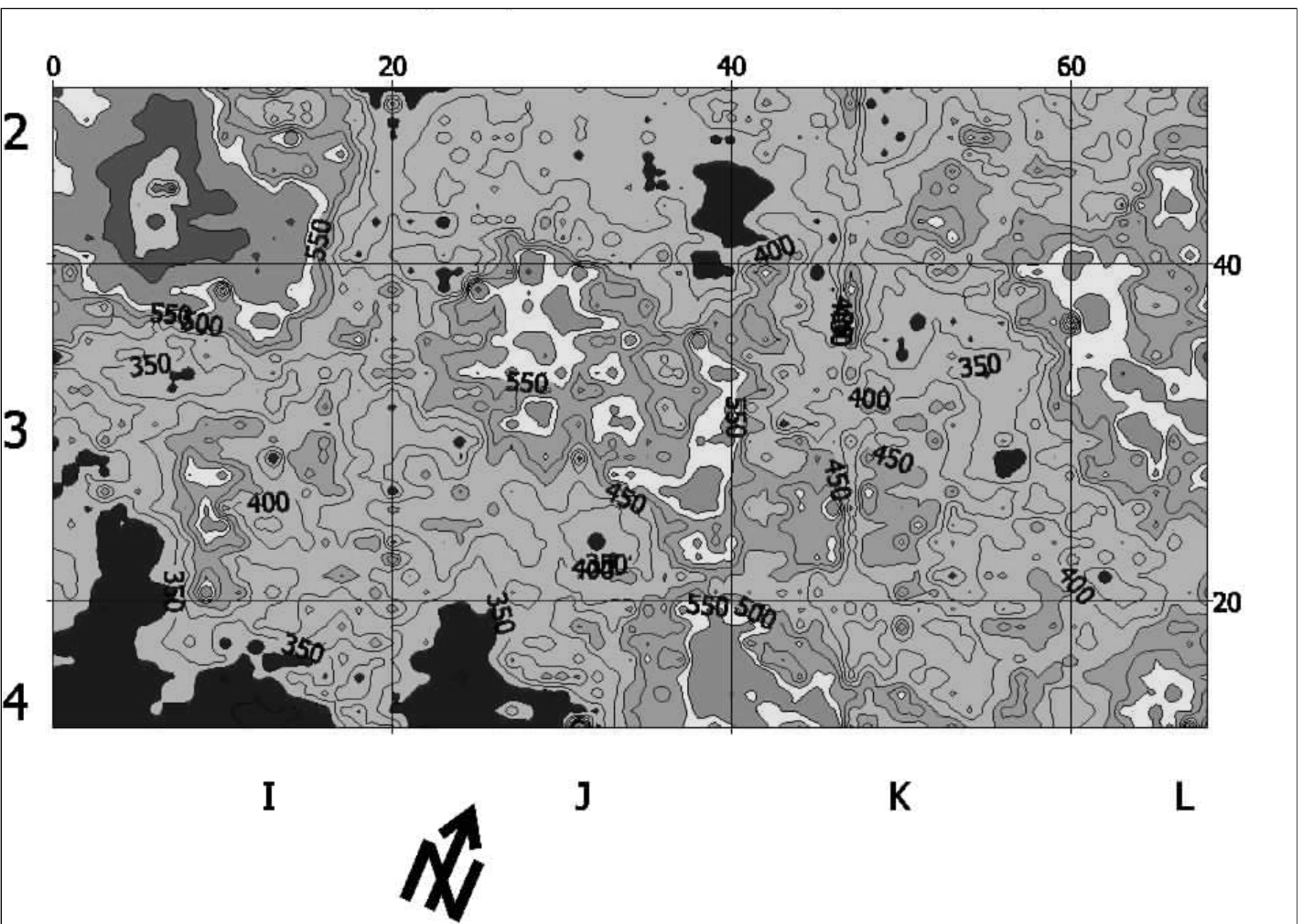


Fig. 3 - Harta rezistivimetrică a zonei sud-estice
(Dispozitiv AB=5 m, MN=1 m)

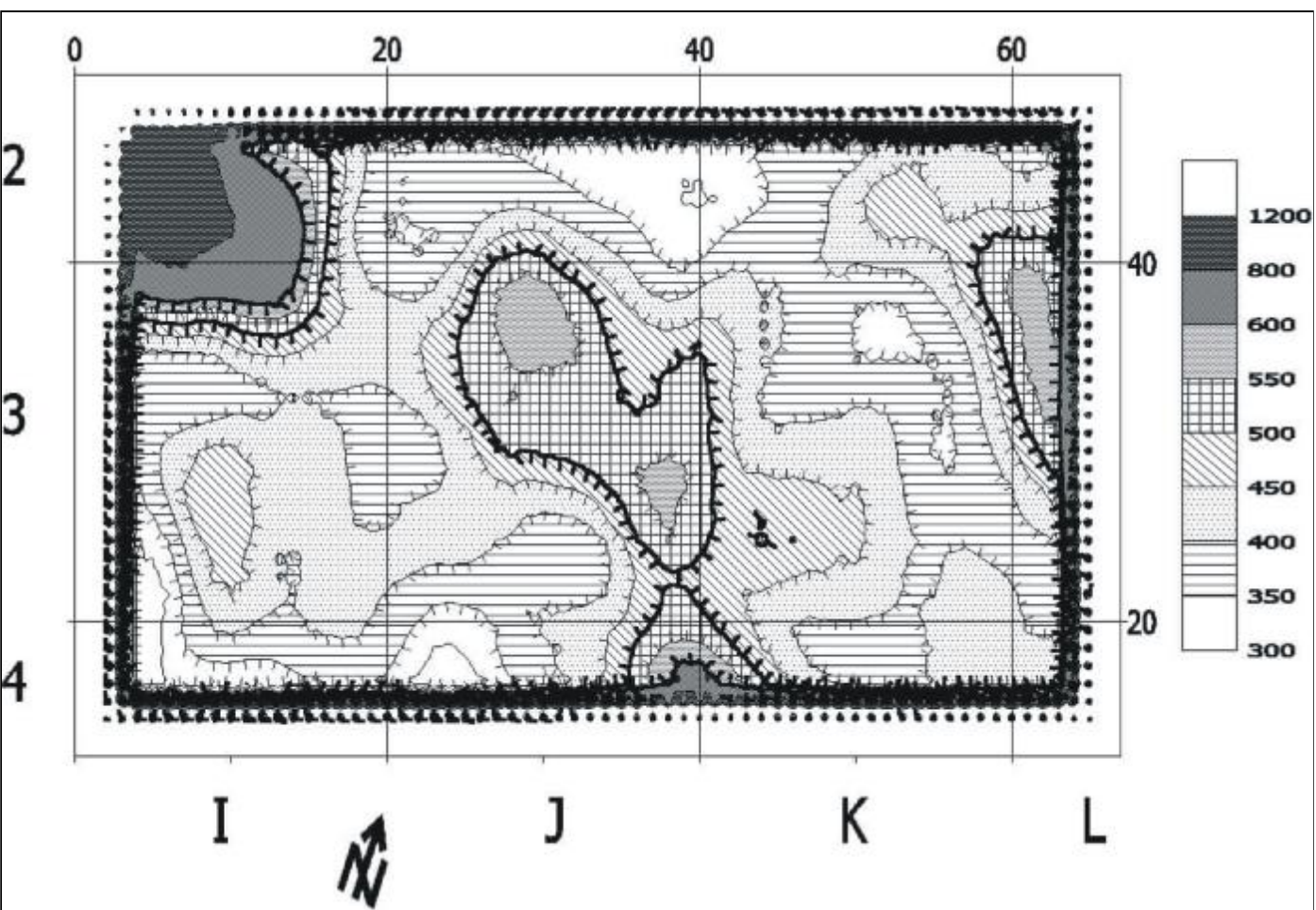


Fig. 4 - Harta rezistivimetrică filtrată

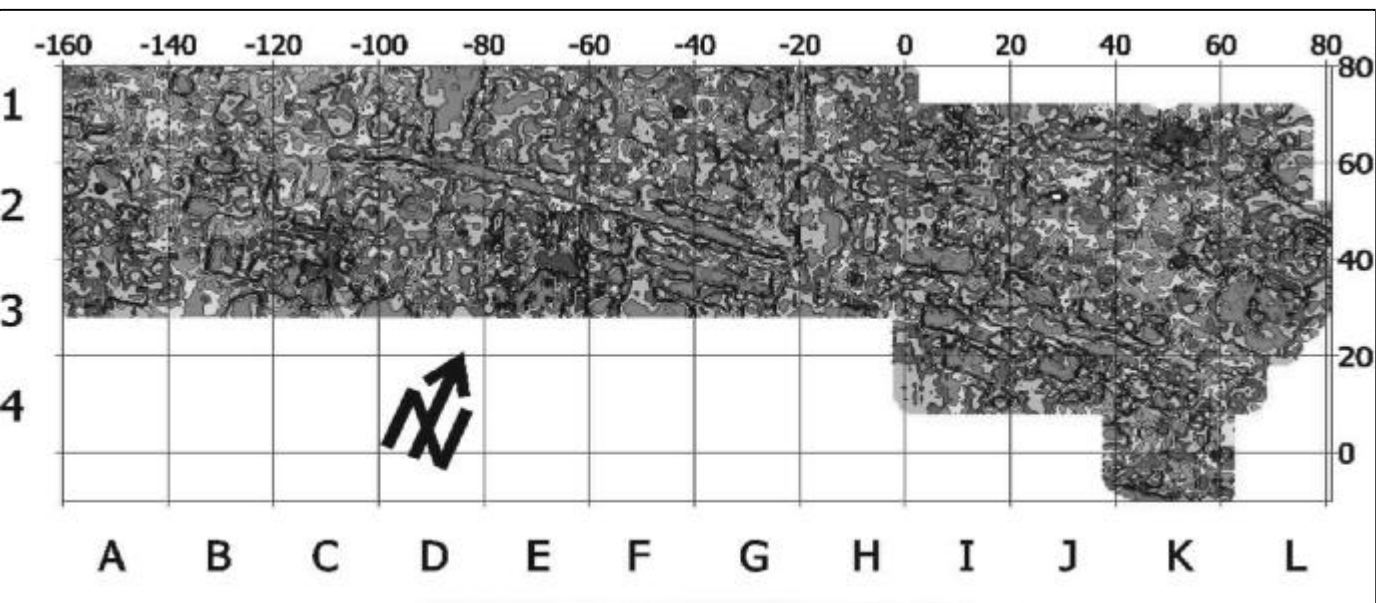


Fig. 5 - Harta magnetometrică generală

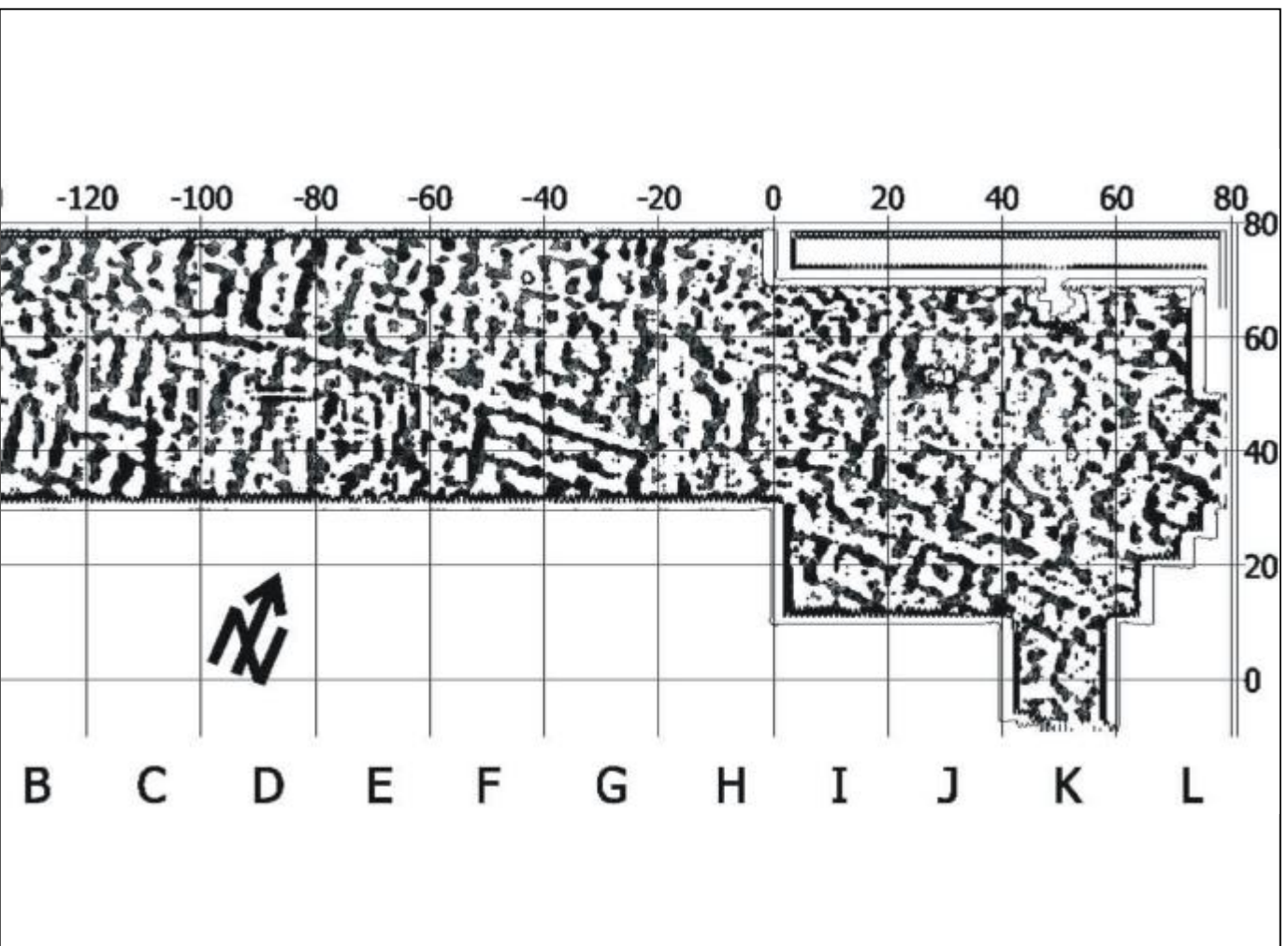
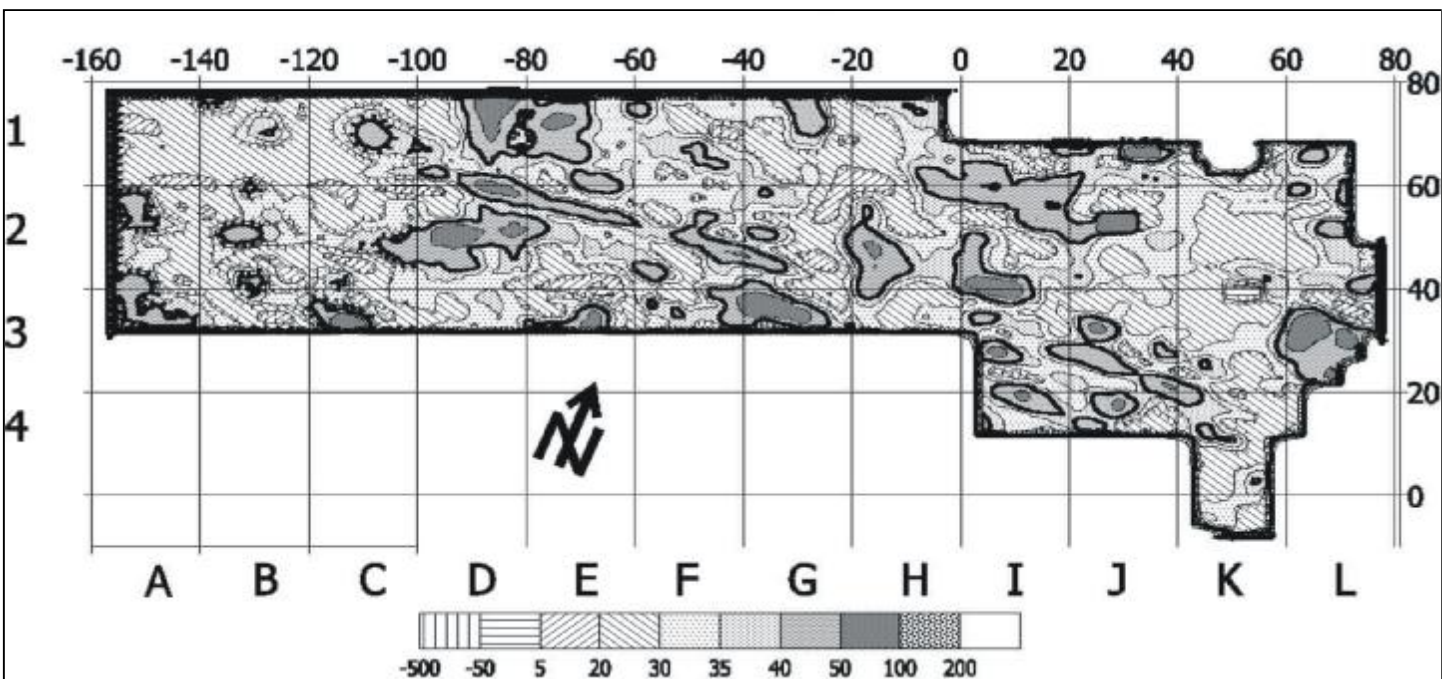


Fig. 6 - Harta construcțiilor antice îngropate

Fig 7 - Harta magnetometrică filtrată cu filtrul "trece-jos"



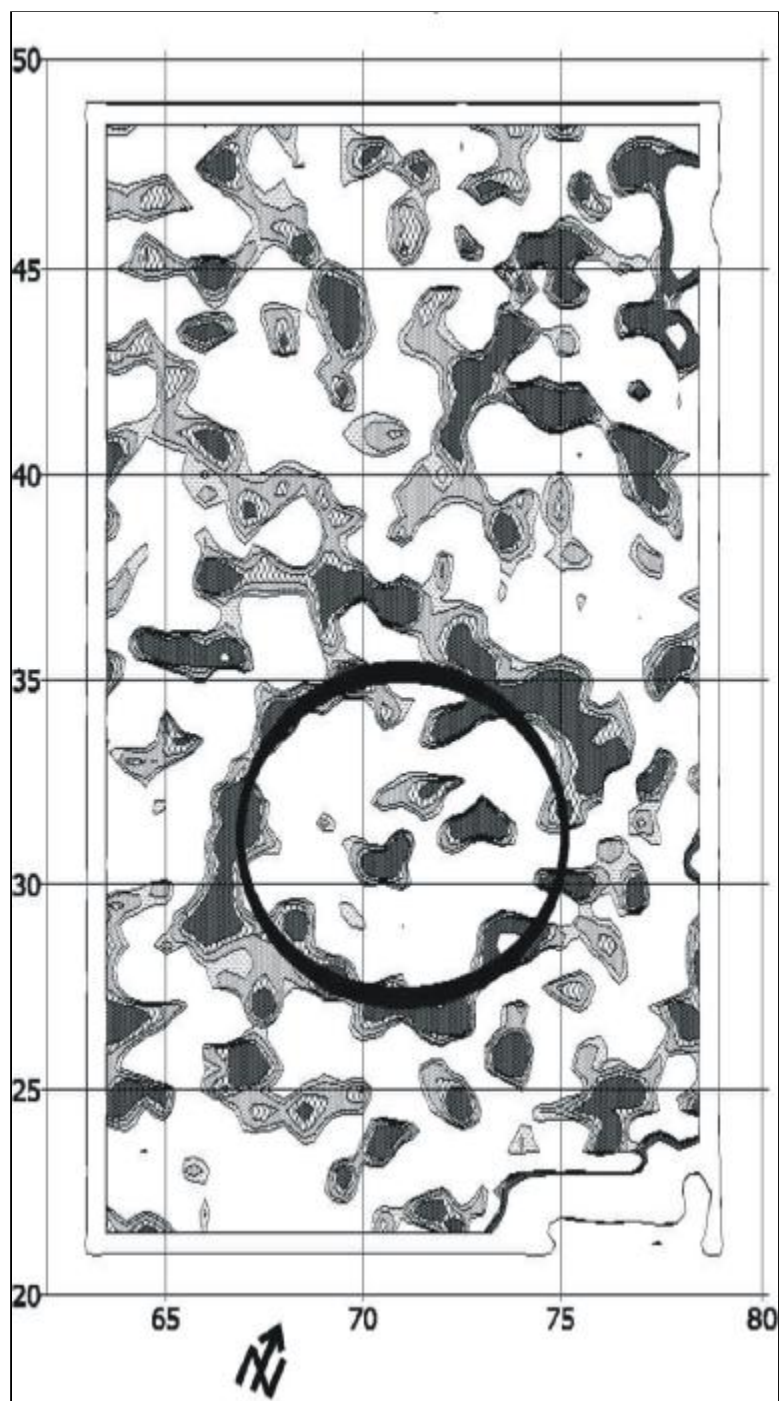


Fig. 8 - Detaliu al structurilor îngropate din zona estică

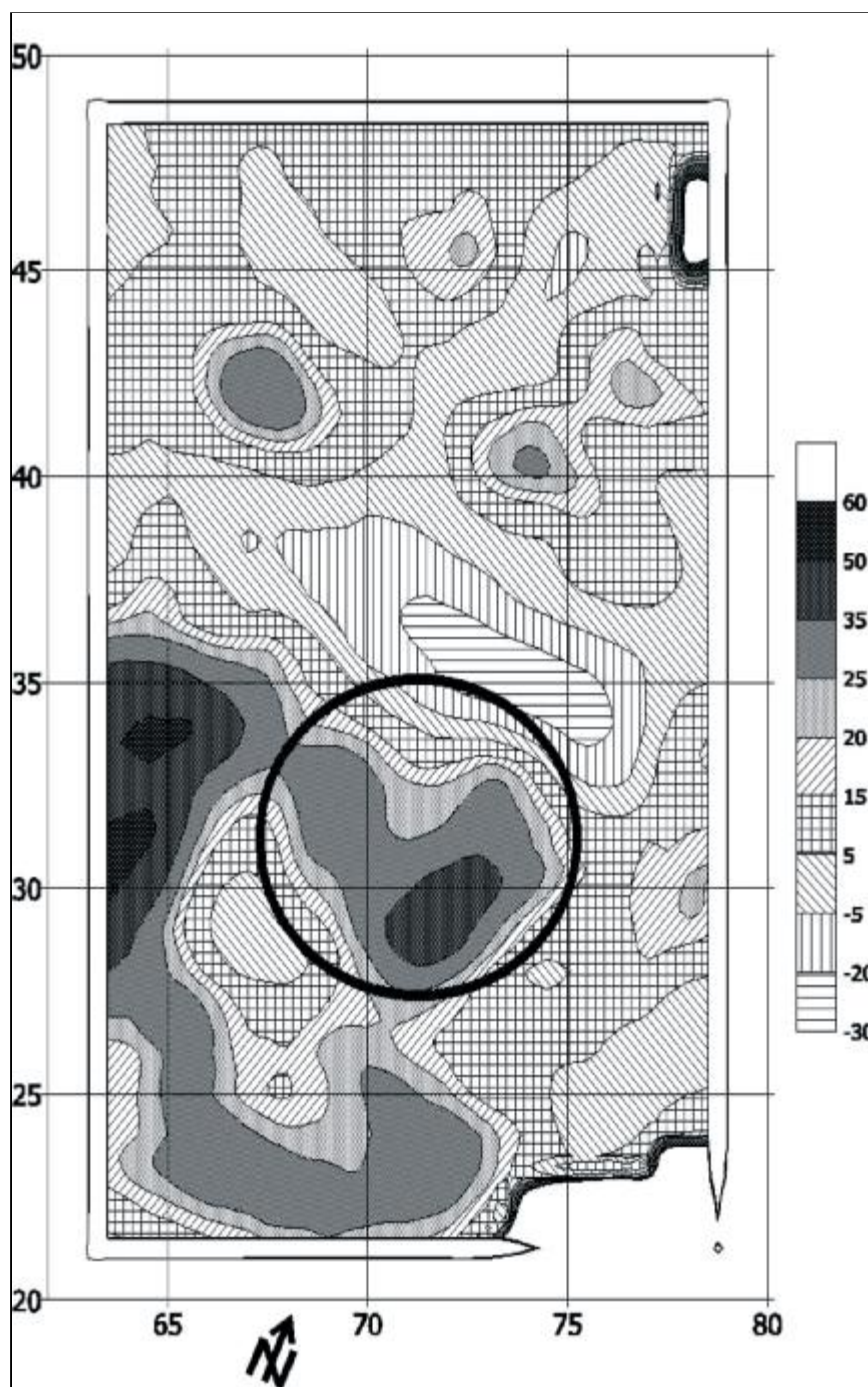


Fig. 9 - Harta magnetometrică de detaliu filtrată cu filtrul "trece-jos"

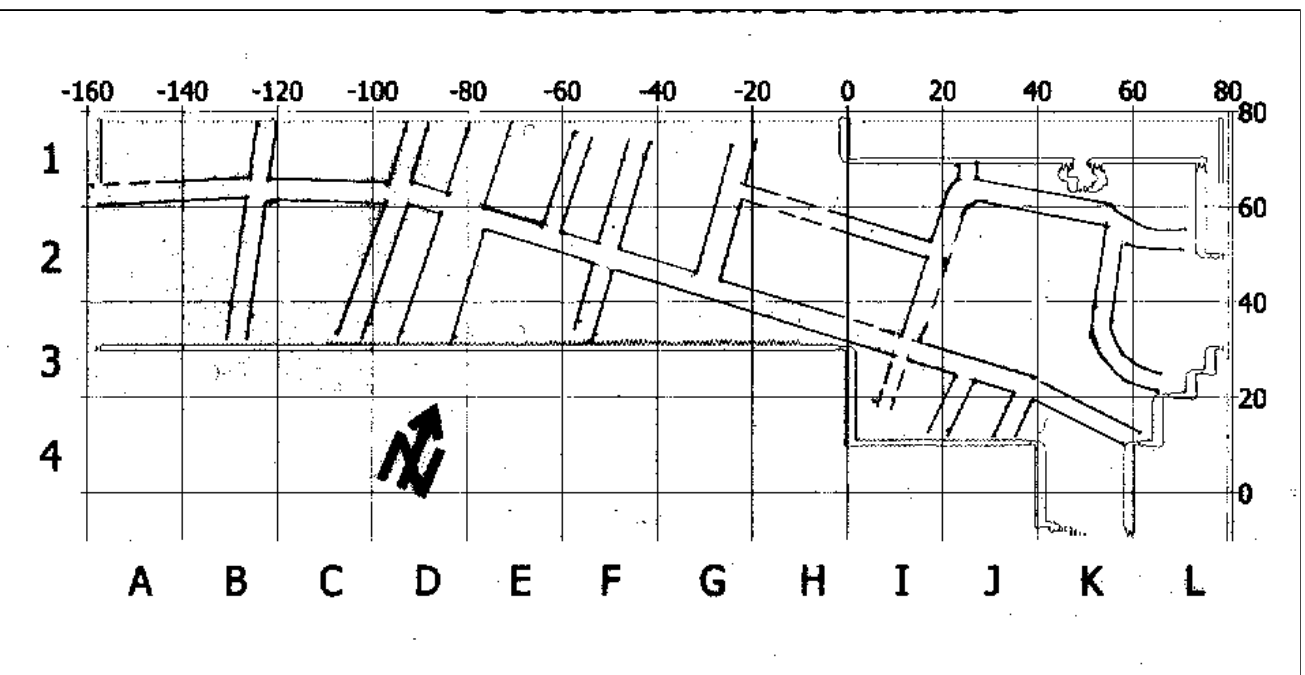


Fig. 10 - Schița tramei stradale din zona cercetată geofizic

LES RÉSULTATS DE LA RECHERCHE GÉOPHYSIQUE (2000-2003) DANS LA CITÉ TROPAEUM TRAIANI

Résumé

Les ruines de la ville romaine de Tropaeum Traiani, qui se trouvent sur un plateau à environ 1 km nord-ouest de la comm. d'Adamclisi, départ. de Constantza, ont été observées et signalées dès la première moitié du XIX^e s. par des voyageurs, des explorateurs et des archéologues étrangers et roumains. Mais les recherches archéologiques n'ont démarré qu'après la guerre d'indépendance de 1877, quand la Dobroudja a été intégrée à l'Etat roumain. C'est ainsi qu'en 1882 Grigore Tocilescu commence les recherches liées au monument triomphal de Trajan, dont les résultats sont publiés en 1895, à Bucarest et Vienne, avec Otto Benndorf et Georg Niemann. C'est en 1891 que l'on commence les fouilles archéologiques dans la ville romaine. Depuis plus d'un siècle, plusieurs collectifs se sont succédés dans la recherche du site, sous l'égide du Musée National d'Antiquités (devenu l'Institut d'Archéologie de l'Académie). Les premiers résultats importants ont été publiés dans un volume monographique, paru en 1979, le premier de la série Tropaeum Traiani.

Jusqu'à présent les recherches mettent en évidence le fait que la ville romaine fortifiée, ayant une superficie d'approximativement 10 ha, a superposé des habitats préhistoriques successifs, elle-même étant constituée d'une succession de structures urbaines qui durent jusque vers le début du VII^e s.ap.J.-C.

A présent, l'image des ruines de la ville, découverte par les archéologues en proportion de 25 %, montre la structure urbaine romaine tardive, ayant un mur d'enceinte avec 22 tours et quatre portes, des rues principales perpendiculaires entre elles et une série de constructions dominées par les basiliques paléochrétiennes.

La recherche géophysique constate la difficulté de l'investigation du site par cette technique étant donné la succession des couches archéologiques des I^{er} – VI^e siècles. Les résultats plus significatifs de cette recherche interdisciplinaire offrent la chance d'une identification de la structure urbaine des dernières étapes de vie de la ville antique.

La recherche géophysique - par les méthodes électrique (sondages électriques verticaux, profiles de résistivités apparentes) et magnétique - à Adamclisi-Tropaeum Traiani a été entamée en 2000. Les très bons résultats nous ont encouragé à continuer, en 2001 et 2003, la recherches dans la zone (voir Fig. 1).

La recherche géoélectrique a commencé par quelques sondages électriques verticaux, qui nous ont montré que la résistivité électrique du sol est de 500 Ω m environ et que la résistivité électrique du loess humide (situé à une profondeur de 4-5 m) sur lequel ont été fondées les constructions antiques est de 50 – 80 Ω m. Des profiles de résistivité apparente ont localisé des zones où la résistivité électriques du sol est beaucoup plus grande (plus de 1000 Ω m), fait que nous avons interprété comme effet d'agglomérations de décombres ou même des trous souterrains.

La recherche magnétique nous a permis de rédiger des cartes géomagnétiques de la zone étudiée, qui montrent (surtout les cartes filtrées en haute fréquence) avec beaucoup de clarté la géométrie des constructions antiques (Fig. 6 et Fig. 8).

Compte tenant des tracés des anciennes constructions, la mise en évidence de la trame des rues et ruelles de la cité antique a été relativement facile (Fig. 10).

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. L'enceinte de la cité Tropaeum Traiani et l'emplacement des zones étudiées par géophysique.
- Fig. 2. Sondages électriques verticaux.
- Fig. 3. La carte des résistivités électriques de la zone sud-est.
- Fig. 4. La carte des résistivités filtrée.
- Fig. 5. La carte magnétique générale.
- Fig. 6. La carte des constructions antiques ensevelies.
- Fig. 7. La carte magnétique filtrée par un filtre „basse fréquence”.
- Fig. 8. Détail des structures de la zone est.
- Fig. 9. La carte magnétique de détail filtrée par un filtre „haute fréquence”.
- Fig. 10. La trame des rues de la zone étudiée par géophysique.

NUMISMATICA

NUMISMATIQUE

RARITĂȚI NUMISMATICE HISTRIENE

**Gabriel TALMAȚCHI,
Istvan SANDOR**

În bogata colecție particulară deținută de Istvan Sandor și alcătuită cu precădere din monede emise de atelierul din Histria în perioadele autonomă și colonială sunt numeroase piese de un real interes pentru cercetarea diferitelor aspecte privind variatele tipuri lansate de cetatea milesiană, variante mai deosebite de la seriile clasice sau chiar rarități tratate până nu de mult ca adevărate curiozități. În această ordine de idei prezentăm un număr de patru piese monetare histriene după cum urmează : un semn monetar ce are pe una din fețe imprimat modelul roții, apoi trei monede cu roata, obținute, nu prin procedeul clasic al turnării, ci prin cel al baterii.

*

CATALOG

Vârf de săgeată cu valoare monetară (semn monetar), în formă de frunză de laur:
1. AE ; 3,51g ; 37, 8mm;

Monede din tipul cu roata obținute prin batere:

2. AE; 1,75 g; 9,8 x 10,9 mm;
3. AE; 1,16 g; 8,8 x 10, 4 mm;
4. AE; 0,48 g; 9,3 x 9,8 mm;

*

Semnul monetar prezent în catalog se înscrie între raritățile monetare ce au fost publicate până în prezent. Sunt cunoscute în total un număr de șase astfel de semne, toate descoperite în Dobrogea, unul în zona platoului de la Histria (com. Istria, jud. Constanța), zona X¹ și a doua în săpătură arheologică la basilica mare², iar celelalte găsite în zona « Movilelor Dese », din apropiere de Sinoie (com.

¹ G. Talmațchi, AUDC, 4 (2001), p. 121, nr. 10, pl. I, nr.10.

² Inedită.

Mihai Viteazu, jud. Constanța)³. Exemplarul nostru provine din Dobrogea, dar fără să cunoaștem exact locația aflării sale. Credem, cu deplin temei, că și acesta ar putea proveni din împrejurimile Histriei. El pare a fi unul dintre cele mai bine păstrate piese de acest tip, uzura fiind minimă. Pe una din fețele sale apare modelul roții cu patru spițe și circumferința reliefată față de restul câmpului. Totuși, trebuie subliniat că linia mediană a vârfului, și ea bine reliefată, este realizată prin tipar deasupra roții, ea întrerupând de o parte și de alta a sa conturul semnului solar. Pe revers, în același loc unde pe avers apare modelul roții, sunt trei striții paralele, dispuse tot sub pronunțata linie de mijloc a vârfului. Din punct de vedere simbolic, roata a fost privită ca o materializare plastică a simbolului solar, foarte bine cunoscut de către populația autohtonă⁴. În acest sens, crearea unui vârful de săgeată cu respectivul simbol poate fi înțeles ca un mijloc de comunicație mai personalizat în procesul de schimb pe plan local; astfel de piese erau instrumente de schimb ce par să nu fi avut o valoare clar determinată, dar care posedau valori economice și nu în ultimul rând socio-politico-religioase.⁵ Faptic, vârful de săgeată la care ne referim trebuie probabil integrat datorită detaliilor caracteristice, ca o emisiune a Histriei până la proba contrarie, ca secvență cronologică, între vârfulurile de săgeți fără simbol⁶ și monedele histriene cu roata turnate emise de aceeași cetate⁷.

Cele trei monede cu roata bătute din catalog aproape că dublează, din punct de vedere a ceea ce există după cunoștințele noastre în bibliografia de specialitate, numărul unor astfel de exemplare. Ele au fost datate pe la mijlocul secolului IV a.Chr.⁸, la sfârșitul etapei de emisie a monedelor cu roata⁹, și au mai fost descoperite în Insula Leuke (Ukraina)¹⁰, la Histria¹¹, Istria (com. Istria, jud. Constanța)¹² și Sinoie¹³. Monedele din catalogul nostru nu au un loc de descoperire, dar sunt extrem de importante pentru conturarea acestui mic capitol din marele proces al studiului monedelor autonome emise de Histria și pentru stabilirea, pe cât posibil a unor coordonate a acestor variante de la tipul cunoscut, destul de rare ca identificări, intrând în categoria micilor diviziuni susceptibile de a fi utilizate în mod cotidian¹⁴. Emisiunile au pastile de mici dimensiuni, ce ajung

³ C. Preda, BSNR, 92-97 (1998-2003), 146-151, 2003, p. 20-21; G. Talmațchi, I. Matei, *Some pre-account issues discovered in Dobrogea*, în Strabon, II (2004), 2 (sub tipar).

⁴ B. Mitrea, Pontica, 15 (1982), p. 92.

⁵ R. Sedillot, *Histoire morale et immorale de la monnaie*, Paris, 1989, p. 30; C. Grandjean, RN, 157 (2001), p. 10.

⁶ C. Preda, *loc. cit.*, p. 19, unde autorul consideră că „inițiatorul și principalul autor-emitent al vârfulurilor de săgeți-monedă nu putea, la această dată, să fie alt oraș decât Histria.”, părere cu care suntem de acord.

⁷ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 134; C. Preda, *loc. cit.*, p. 21.

⁸ C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1971, p. 37; C. Preda, *loc. cit.*, p. 23.

⁹ Gh. Poenaru-Bordea, în Simpozion de Numismatică. Comunicări. Studii și note, București, 2001, p.15; idem, în *Istoria românilor, I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 561, G. Talmațchi, CN, 8 (2002), p. 25.

¹⁰ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 37.

¹¹ Ibidem, p. 103, nr. 231.

¹² I. Donoiu, SCN, 7 (1980), p. 133-134.

¹³ C. Preda, *loc. cit.*, p. 23.

¹⁴ H.N. Pierre, *Numismatique grecque*, p. 255.

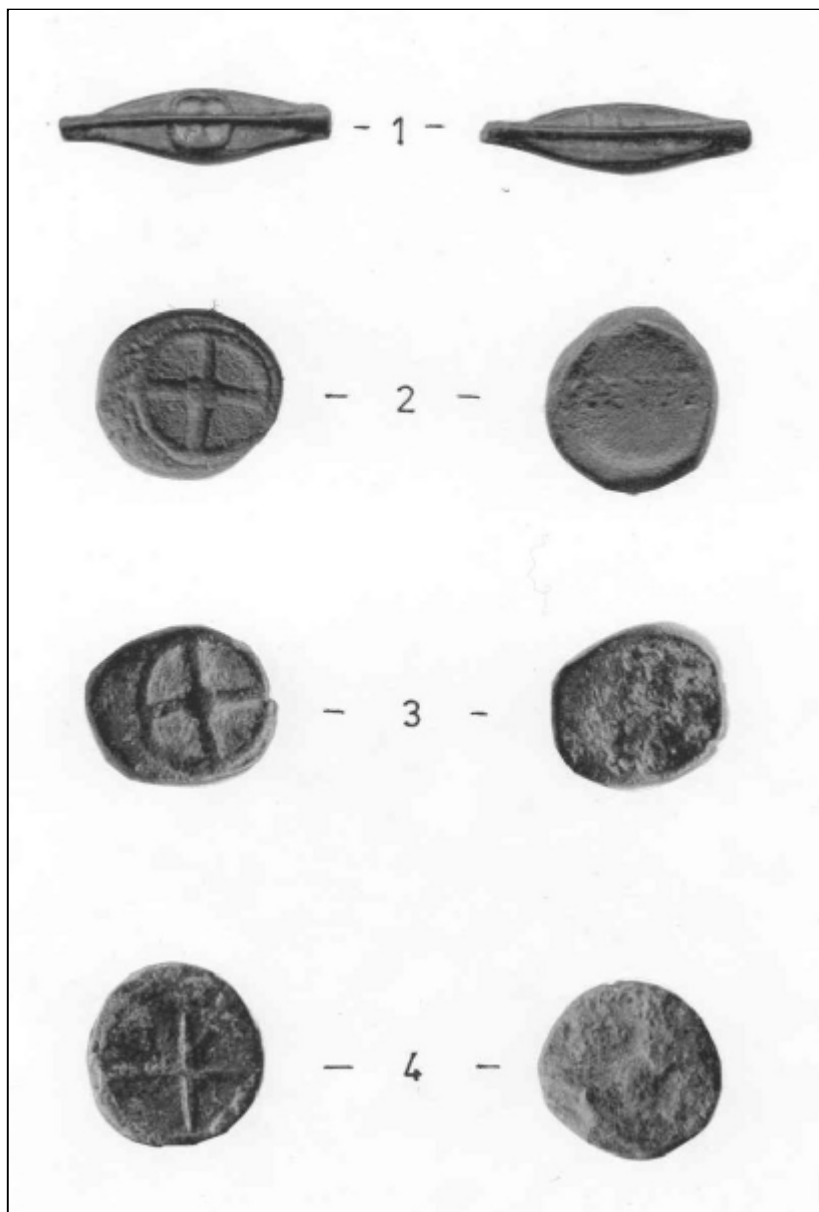
la maxim 10, 9 mm, fiind de cele mai multe ori ovale. Pe avers roata este reprezentată sub forma unei cruci înscrise într-un cerc, imaginea sa fiind mereu dispusă mai mult sau mai puțin lateral în câmpul monedei. Remarcăm la exemplarul cu nr.4 din catalogul nostru lipsa butonului de legătură dintre cele două axe, dispunerea inegală a acestora din urmă și chiar posibila existență a unei a treia linii, mai mică și care cade în unghi pe unul din brațe. În general, pe revers, apare legenda ΙΣΤΡ (ca și în cazul monedei cu nr. 2 din catalogul nostru) alături sau nu de câteva litere, care, din păcate, pe piesele monetare publicate până în prezent, datorită stării precare de păstrare, nu au putut fi deslușite, sau s-a preferat din motive obiective până la limpezirea situației să nu fie oferite date mai mult sau mai puțin eronate.

În concluzie, publicarea celor patru emisiuni oferă date și indicii de interes pentru cercetarea unor probleme privind activitatea atelierului monetar histrian din punct de vedere tipologic, înscriindu-se în seria a tot mai numeroaselor articole ce își propun între altele valorificarea monedelor de interes deosebit aflate în colecții particulare.

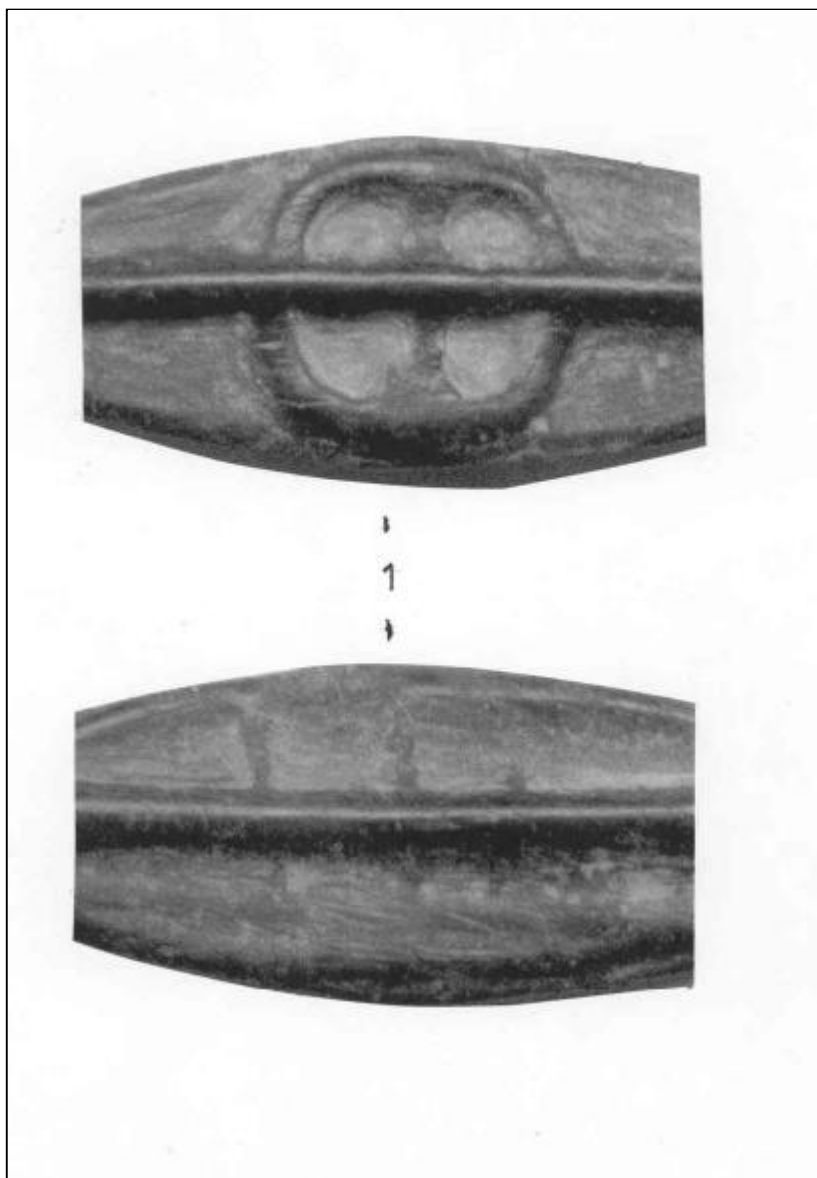
HISTRIAN NUMISMATIC RARITIES

Abstract

The authors present one arrow-head with a moulded simbol and three coins with wheels, issued by Histria, stamped and not moulded, all part of Istvan Sandor's private collection. The authors make a few observations concerning the obverse and the reverse of the stamped wheel-coins. The publishing of the four issuings offers data and clues that are interesting for the research of some problems concerning the activity of the Histrian monetary workshop, from a typological point of view, being included in the series of increasingly numerous articles that have as purpose, among other things, the fruitful utilization of the particularly important coins from private collections.



Pl. I



Pl. II

MONEDE RARE ÎN DESCOPERIRI AFLATE ÎN COLECȚIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE DIN CONSTANȚA

Gabriel TALMAȚCHI

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța păstrează în colecția numismatică numeroase monede de un real interes, printre care se înscriu și cele ce fac subiectul intervenției noastre, monede emise în Abydos, Argos, Bithynia, Byzantion, Chersonesul Tracic, Dionysopolis, Egiptul elenistic, Persia, Regatul Seleucid, Teba. Majoritatea sunt rarități între descoperirile din teritoriul dintre Dunăre și Mare. Publicarea lor o considerăm necesară pentru semnalarea și intrarea în circuitul de specialitate.

În total avem în catalog un număr de 10 piese monetare, dintre care șase din argint și patru din bronz, apărute în urma unor săpături arheologice sau strânse de colecționari. Colecția C. Băcăoanu cuprinde piese monetare ce au fost găsite în Constanța, în special în zona portului turistic Tomis¹, (deși au fost păreri că ele ar proveni mai degrabă din împrejurimi decât din localitatea menționată²). Colecția Anton a fost creată din monede găsite în orașul Constanța și din împrejurimi³. Colecția Ana Crăciun a fost realizată cu monede adunate la Hârșova și împrejurimi⁴.

*

CATALOG

1. CHERSONESUL TRACIC – *Miltiade al II-lea*

AR; ?; 2,40 g; 11 mm;

Av: Bust leu, cu capul întors spre stânga;

RV; Suprafață incusă, împărțită prin linii în patru părți; în două dintre ele, pe

¹ R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4 (1971), p. 77, nota 8.

² Idem, *Pontica*, 5 (1972), p. 497, notele 4-5.

³ Idem, *Pontica*, 4 (1971), p. 77.

⁴ A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 16 (1983), p. 313.

diagonală apar o pilulă și o ghirlandă (cunună);

SNG, V, *Ashmolean Museum, Oxford, part. IV, Paenonia-Thessaly*, London, 1981, pl. LXXIV, nr. 3597, a. 515 – 493;

- găsită în Constanța pe „Plaja Modern”, în anul 1969.

Inv. MINAC 876.

2. PERSIA – În timpul lui Xerxes și până la Artaxerxes I.

AR; ?; 5,39 g; 13,5 x 12,2 mm;

Av; Regele persan cu arc și tolbă, îngenunchiat spre dreapta;

Rv: În câmp, incusum neregulat;

Münzen und Medaillen Antiken, Auktion 175, 23-26 september 1992, München, nr. 543, a. 486-450, Lydia, Sardeis;

Constanța și împrejurimi;

Col. C. Băcăoanu; Inv. MINAC 893.

3. Argolida – Argos

AR; ⬅; 2,70 g; 12,5 mm;

Av: Protomă de lup spre stânga

Rv: Pătrat incus; în interior sigl  A ; de o parte și de alta literele A și P; Auktionshaus H. D. Rauch, 56. Münzen-Auktion, 5 februar 1996, Antike Katalog I, nr. 127, a. 343;

Dobrogea-passim;

Col. Inv. MINAC 887.

4. Teba - monedă federală

AR; ⬆; 2,52 g; 12,5 mm;

Av: Scut beoțian;

Rv: Kantharos; deasupra măciucă; de o parte și de alta BOIL;

SNG, VI, *The Lewis Collection in corpus Christi College Cambridge, part I. The Greek and Hellenistic Coin (with Britain and Parthia)*, London, 1972, pl. XIV, nr. 649, hemidrahmă, sfârșitul secolului IV – începutul secolului III; SNG, Sweden II, *The Collection of the Royal Coin Cabinet National Museum of Monetary History, Stockholm, part. 2, Stockholm, 1980, p. 44, nr. 1412; monetărie federală, a. 387-374, perioada a VIII-a, hemidrahmă; P. Robert Franke, I. Paar, Die Antiken Münzen der Sammlung Heynen. Katalog mit historischen arlauerungen, Köln, p. 18, nr. 64, a. 338-315;*

Dobrogea – passim;

Inv. MINAC 859.

5. BYZANTION

AR; ?; 2,41 g; 14,5 mm;

Av: Taur pe delfin spre stânga; sus  ;

Rv: Pânză de corabie incusă, împărțită în patru registre;

SNG, *The British Museum, part. 1: The Black Sea*, vol. IX, London, 1993, pl. II, nr. 37; a. 340-320; SNG, V, *Ashmolean Museum Oxford, part. IV, Paenonia-Thessaly*, London, 1981, pl. LXXIII, nr. 3572, a. 411-387/6 sau 340;

hemidrahmă; SNG, *The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum*, Trace, New Jersey, 1982, pl. 9, nr. 478-479, a. 416-357;
Dobrogea-passim;
Inv. MINAC 886.

6. TROAS - ABYDOS

AE; ⬇; 6 g; 19 mm;
Av: Capul lui Apollo spre stânga;
Rv: Vultur staționând, orientat spre dreapta; în dreapta, un personaj masculin cu lance?; în stânga vertical *ABY*;
B. Head, *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics*, London, 1963, p. 538-539, a. cca. 320-200.
Constanța și împrejurimi;
Col. Anton; Inv. MINAC 716.

7. DIONYSOPOLIS

AE; ⬇; 3,42 g; 13,5 mm;
Av: Capul lui Dionysos cu panglică spre dreapta;
RV: Ciorchine de strugure cu codiță, spre stânga; spre dreapta vertical *ΔΙΟΝΥΣ*;
V. Canarache, SCN, 1 (1950), p. 68-69, nr. 3-10, grupa I, 300 a. Chr.;
SNG, XI, *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, p. IVI, nr. 107-108, sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr.;
- găsită în anul 1972 cu prilejul săpăturilor arheologice executate la Parcul catedralei din Constanța, SIII, casetă C, □ 15, la – 0,16 în vertical;
Inv. MINAC 9784.

8. EGIPTUL ELENISTIC – Dinastia Lagizilor, Ptolemeu al II-lea?

AE; ⬆; 13 g; 26 mm; foarte tocită;
Av: Capul lui Zeus bărbos spre dreapta;
Rv: Vultur cu aripile deschise spre stânga; *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* / ?
Auktionshaus H. P. Rauch. 42. Münz – Auktion, Wien, 16 – 18 Janner 1989, nr. 3112, a. 285-246; *Auktion 54. Münzen der Antike*, 12 november 1990, *Numismatik Lanz München*, p. 32, nr. 353, a. 285-246;
Hârșova și împrejurimi;
Col. A. Crăciun; Inv. MINAC 14846.

9. REGATUL BITHYNIEI – Prusias al II-lea

AE; ⬆; 6,06 g; 21,5 mm;
Av: Capul lui Dionysos cu cunună de iederă spre dreapta;
Rv: Centaur spre dreapta, cu liră; legenda *ΒΑΣΙΛΕΙΩΣ / ΠΡΟΥΣΙΩ*;
Münzen und Medaillen, Auktion 175, 23-26 september 1992, München, nr. 303; SNG, *Danemark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*, Copenhagen, 1945, 641, a. 185-149;
- descoperire fortuită la Limanu;
Inv. MINAC 68556.

10. REGATUL SELEUCID – Cleopatra Thea și Antiohos VIII

AR; ⬆; 13,02 g; 29 mm; tetradrahmă;

Av: Busturile Cleopatrei și a lui Antiohos VIII apropiate, privind spre dreapta;

Rv: Zeus stând pe tron; legenda Βασιλίσσης Κλεοπάτρας Θεᾶς / Καὶ Βασιλέως Αντιόχου; sigle nedistincte în stânga și sub troi  ;SNG, *The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Cyprus-Cappadocia, Uncertain Coins, Imperial Cistophori*, New Jersey, 1982, pl. II, nr. 375-379, dar la noi sub tron Γ ?; a. 121-125;

- descoperită în anul 1969 în Constanța;

Col. C. Băcăoanu; Inv. MINAC 892.

*

Descoperirile de față din teritoriul istro-pontic reflectă participarea activă a Dobrogei la schimburile de bunuri materiale ce s-au desfășurat în bazinul Mării Negre, oferind, cu prudența de rigoare, sugestii privind teritoriile spre care se îndreptau preferințele comerciale sau cele politico-economice, dar și direcții geografice. În general, ele pot fi puse pe seama unor pătrunderi directe sau mijlocite, fie prin deplasarea oamenilor – factorul uman –, fie prin raporturi economice și politice⁵. Emisiunile de bronz prezente în catalog reflectă, la o privire generală, poate doar circulația oamenilor⁶.

Prezența monedelor din catalog poate fi în unele dintre cazuri, dificil de explicat și datorită depărtării semnificative de locul de emitere, sau mai ușor acceptat (Dionysopolis). Așa cum se poate constata, cea mai mare parte a lor sunt descoperite în Constanța sau în împrejurimile orașului. Tomisul a cunoscut, odată cu al doilea sfert al secolului IV a. Chr. o activitate economică și comercială importantă⁷, până în secolul II a. Chr. și chiar cu o prelungire în debutul secolului I a. Chr. Perioada semnalată a cunoscut variații din punct de vedere economic, influențate de aspecte politice și militare. Abia de pe la mijlocul secolului III, din perspectiva comerțului cu diferite categorii amforice, cunoaștem la Tomis elementele unui oraș grecesc, a unei piețe libere susținută de un comerț liberalizat⁸.

Cu excepția câtorva descoperiri de pe linia Dunării, monedele din Dionysopolis au fost găsite pe litoral sau în imediata apropiere⁹, cu deosebire în sud sau în imediata apropiere, bronzuri datate în secolele IV-I a. Chr. Acestea sunt cunoscute printre cele mai frecvente emisiuni monetare descoperite în Dobrogea¹⁰. Atelierul monetar este cunoscut ca un emitent abundent și variat de monedă în epocă autonomă¹¹.

O categorie monetară puțin semnificativă din punct de vedere al prezenței în

⁵ Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 21 (1970), 1, p. 133.

⁶ L. Robert, *Hautes Études Numismatiques*, I, Paris (1966), p. 113-114.

⁷ L. Buzoianu, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 413; eadem, Pontica, 24 (1981), p. 92.

⁸ Eadem, Pontica, 25 (1992), p. 125.

⁹ G. Talmațchi, CCDJ, 18 (2001), p. 45; idem, Istros, 9 (2000), p. 193.

¹⁰ Idem, *Monedele orașelor vest-pontice dobrogene în mediul autohton dintre Carpați și Balcani (secolele VI-I a. Chr.)*, rezumatul tezei de doctorat, Iași, 2005, p. 22.

¹¹ V. Canarache, SCN, 1 (1957), p. 62.

Geția Pontică o constituie emisiunile regilor elenistici din Siria și Egipt. Apariția lor este întâmplătoare, monedele fiind antrenate în flux monetar de alte emisiuni, în special macedonene, asocierea lor fiind frecventă în tezaure. Pentru cele egiptene, cu două excepții ca locații dunărene, restul de descoperiri sunt concentrate în Tomis, ele fiind bronzuri cu putere de penetrație scăzută, reflectând probabil doar circulația oamenilor¹². Dacă însă facem abstracție de alte puncte de descoperiri din Dobrogea și ne rezumăm la Tomis, Histria și Callatis, vedem că aceste monede prin numărul lor sunt o prezență privilegiată în interiorul acestor centre grecești, urmate la distanță de Mesambria și Olbia.

Emisiunile de Byzantion mai sunt cunoscute în descoperiri pe teritoriile aflate în sudul și nordul Dunării¹³, și legate de unele relații economice, politice și culturale manifestate de această cetate cu cele pontice din epoca autonomă¹⁴. Abydos, colonie a Miletului în Hellespont, a cunoscut debutul activității monetare de timpuriu, odată cu sfârșitul secolului VI a. Chr.¹⁵; pe teritoriul românesc mai avem o singură descoperire la Râureni (jud. Vâlcea)¹⁶, probabil o piesă identică cu cea din catalogul nostru.

Emisiuni ca cele din Argos, Persia, Teba, Chersonesul Tracic, își găsesc un loc important în peisajul monetar dobrogean specific secolelor VI-IV a. Chr., dar, mai ales primele trei centre, sunt încă curiozități din punct de vedere monetar, demonstrându-se încă o dată că circulația monedei în Dobrogea are particularitățile sale.

O categorie monetară puțin semnificativă din punct de vedere al prezenței în Geția Pontică o constituie emisiunile regilor elenistici, în cazul nostru cele din Regatul Seleucid, Egipt și Bithynia. Apariția lor (și a celor din catalog cu regii Antiochos VIII Philometor Gryphos/Kleopatra Thea, Ptolemaios II Philadelphos, Prusias) în general pentru Dobrogea¹⁷ și restul teritoriului românesc¹⁸, este întâmplătoare, monedele fiind antrenate în flux monetar de alte emisiuni¹⁹, în special macedonene, asocierea lor fiind frecventă în tezaure. Pentru cele egiptene, cu două excepții ca locații dunărene, restul de descoperiri sunt concentrate în Tomis, ele fiind bronzuri cu putere de penetrație scăzută, reflectând probabil doar circulația oamenilor²⁰. Dacă facem abstracție de alte puncte de descoperiri din Dobrogea și ne rezumăm doar la Tomis, Histria și Callatis, constatăm că aceste monede prin numărul lor sunt o prezență privilegiată în interiorul acestor centre grecești.

¹² R. Ocheșeanu, *Pontica*, 7 (1974), p. 202.

¹³ B. Mitrea, *Dacia*, N.S., 5 (1961), p. 584-585, nr. 2; idem, *Dacia*, N.S., 21 (1977), p. 376, nr. 2; O. Mărculescu, *BSNR*, 70-74 (1976-1980), nr. 124-128, 1981, p. 75-79; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 91.

¹⁴ O. Mărculescu, *loc. cit.*, p. 77.

¹⁵ B. V. Head, *Historia Nummorum. A manual of Greek numismatics, New and enlarged edition*, London, 1963, p. 538; F. Chamoux, *Civilizația greacă în epocile arhaică și clasică*, București, 1985, p. 63.

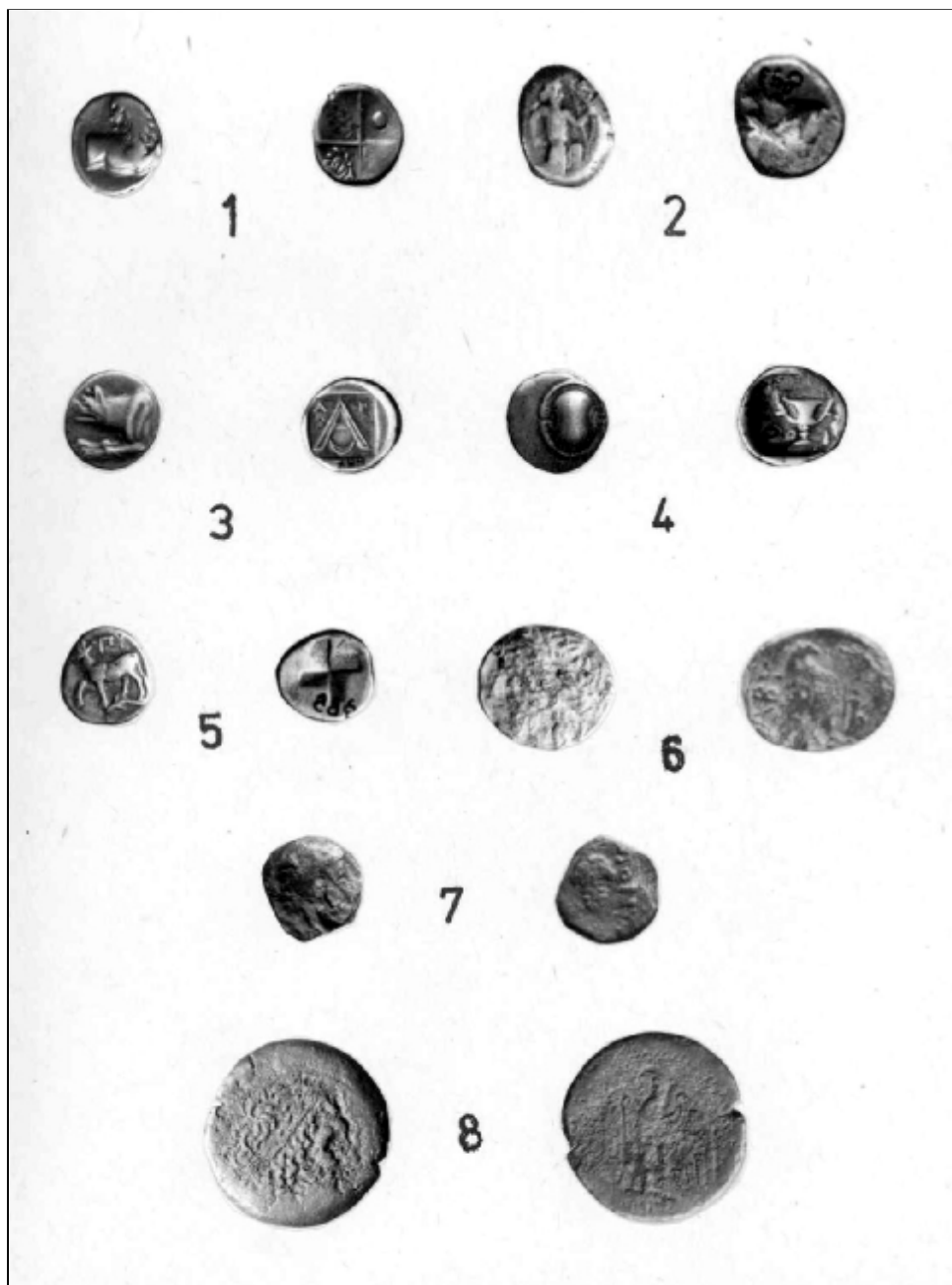
¹⁶ O. Iliescu, *SCN*, 2 (1958), p. 448, nr. 2; C. Preda, *op. cit.*, p. 91.

¹⁷ R. Ocheșeanu, *Pontica*, 7 (1974), p. 199-200, nr. 1-3; E. Oberländer-Târnoveanu, *Peuce*, 8 (1980), p. 251; G. Talmațchi, *Analele Universității Dimitrie Cantemir*, 4 (2000), p. 131-132, nr. 89-90.

¹⁸ B. Mitrea, *SCIV*, 18 (19679, 1, p. 193, nr. 14; idem, *Dacia*, N.S., 11 (1967), p. 381, nr. 14; C. Preda, *op. cit.*, p. 118.

¹⁹ G. Talmațchi, *CCDJ*, 18 (2001), p. 46.

²⁰ R. Ocheșeanu, *loc. cit.*, p. 202.



PL. I - Monede emise de Chersonesul Tracic, Argos, Teba, Byzantion, Abydos, Dionysopolis și Egiptul elenistic descoperite în Dobrogea



PL. II - Monede emise de Regatul Bithyniei și cel Seleucid

RARE COINS DISCOVERIES IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE MUSEUM FOR NATIONAL HISTORY AND ARCHAEOLOGY CONSTANTA

Abstract

The authors describe ten coins, six of them are made of silver and four are made of bronze, originating from archaeological sites or private collections (C. Băcăoanu, A. Crăciun, etc.). The great majority consists of rare pieces found among the archaeological discoveries in the territory situated between the Danube and the Black Sea. Their publication has a scientific support, being also a means of pointing them out, of bringing them to the specialists' attention.

The discoveries at issue, originating from Dobrudja, are a proof for the active part that this region played in the trade that took place within the Black Sea basin, also offering suggestions (with all the necessary precautions) concerning the areas towards which the commercial or political preferences of the locals went.

ILLUSTRATIONS

Plate 1. Coins minted by Thracian Chersones, Thebes, Argos, Byzantion, Dionysopolis and Hellenistic Egipt found in Dobrudja.

Plate 2. Coins minted in the kingdom of Bithynia and the Seleucid Kingdom.

DATE NOI PRIVIND CIRCULAȚIA MONEDEI BIZANTINE ÎN DOBROGEA (SEC. V-VII)

Gabriel CUSTUREA

În urma unor achiziții mai substanțiale din ultimii ani, în colecția MINAC au intrat un număr semnificativ de monede bizantine pe care ne propunem să le publicăm în această contribuție. Acestora li se adaugă câteva piese prezentate spre identificare de către diferite persoane.

Circulația monedei bizantine pe teritoriul provinciei danubiano-pontice este bine documentată datorită efortului specialiștilor români, de-a lungul mai multor decenii, de publicare a descoperirilor fie din săpăturile arheologice, fie din colecțiile particulare alcătuite cu piese de pe raza unor localități. Aceste eforturi s-au concretizat în serii de cronici numismatice¹ sau contribuții asemănătoare², dar și în monografii ale unor așezări³. Trebuie, de asemenea, menționate lucrările de sinteză, cu mai mică sau mai mare întindere, ale unor perioade ale circulației

¹ R.Ocheșeanu, Gh.Papuc, Pontica, 5(1972), p. 467-483; 6, 1973, p. 351-381; 7(1974), p. 395-415; 8 (1975), p. 429-446; 9 (1976), p. 215-235; A.Vertan, G.Custurea, Pontica, 12, 1979, p. 229-246; 13 (1980), p. 347-366; 14 (1981), p. 331-356, 15 (1982), p. 275-292; 16 (1983), p. 301-323; 17 (1984), p. 245-256; 19 (1986), p. 297-308; 21-22 (1988-1989), p. 369-391, 25 (1992), p. 381-398; 28-29, (1995-1996), p. 309-321; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 30 (1997), p. 371-387; 31 (1998), p. 309-328; 32 (1999), p. 347-365; E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8 (1980), p. 499-513; E.Oberländer-Târnoveanu, Cr. Opaț, Peuce, 9 (1984), p. 267-278.

² Gh.Poenaru-Bordea, SCN, 4 (1968), p. 405-408; Gh. Poenaru-Bordea, Al. Popea, SCIVA 27 (1976), 2, p. 215-219; Gh.Poenaru-Bordea, A.Smaranda, BSNR, 70-74 (1976-1980), p. 645-650; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, A. Popescu, SCN 12 (1997), p. 83-107; Gh.Poenaru-Bordea, V.H.Baumann, Peuce, 4 (1975), p. 153-157; Al.Popea, Peuce 4 (1975), p. 175-179; V.Mihăilescu Bîrliaba, C.Chiriac, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 441-453; R.Ocheșeanu, Pontica, 14 (1981), p. 309-314; E.Oberländer-Târnoveanu, SCN 7 (1980), p. 163-166; G.Custurea, Pontica 19 (1986), p. 273-277; 31(1998), p. 291-294

³ C.Preda, H.Nubar, *Histria III. Descoperiri numismatice 1914-1970*, București, 1973; Gh.Poenaru-Bordea, în Al.Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, București, 1982, p. 149-166; B.Mitrea, Pontica 7 (1974), p. 49-74; *idem* în P.Diaconu, D.Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare I. Cetatea bizantină*, București, 1972, p. 181-212; M.Iacob, Gh.Poenaru-Bordea, XII. *Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten-Proceedings-Actes, II*, Berlin 2000, p. 780-792; Gh.Poenaru-Bordea, E.Nicolae, A.Popescu, SCN 11 (1997), p. 135-161; Al.Suceveanu, M.Zahariade, Fl.Topoleanu; Gh.Poenaru-Bordea, *Halmyris. I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, p. 127-189; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, E.Nicolae, SCN 9 (1989), p. 53-73;

monedei bizantine în spațiul danubiano-pontic⁴.

Nu putem însă să nu deplângem lipsa unor studii privind loturi importante cum sunt colecția P.Papahagi⁵ (din care au fost publicate sintetic numai emisiunile de la Anastasius I), descoperirile de la Izvoarele - Pârjoaia, aflate în colecțiile muzeului de arheologie din Călărași, cele de la Adamclisi din colecțiile Institutului de Arheologie din București sau loturile de la ICEM Tulcea, încă inedite. Pentru o sinteză mai cuprinzătoare a problematicei monedelor bizantine lipsesc încă descoperirile izolate din Bulgaria, efortul meritoriu făcut de cercetătorul V.Parușev, fiind oarecum singular⁶. La aceste lacune în documentare putem adăuga „discreția” sau chiar dezinteresul pentru informația privind locul descoperirii și contextul ei, manifestat de colecționarii noștri. Din aceste motive cu atât mai meritorii sunt contribuțiile unora cu adevărat interesați de a obține maximum de informații științifice⁷.

Din fericire, vechea colecție de monede bizantine, din muzeul constănțean, atât de citată în lucrările de specialitate, a fost editată recent aducând o importantă cantitate de informații inedite până în prezent⁸.

Cu aceste aprecieri privind stadiul cercetării, mai ales în țara noastră, ne permitem să trecem la analiza propriu zisă a descoperirilor monetare din sec. VI-VII. Dată fiind vastitatea problematicei ne vom limita să subliniem numai câteva aspecte, o analiză mai cuprinzătoare urmând să-și găsească locul într-o lucrare extinsă.

Din capul locului trebuie să subliniem relativa raritate a descoperirilor monetare din secolele VI-VII. Este vorba de circa 3000 de piese izolate și 20 tezaure monetare, într-o epocă în care viața social-economică de tip romano-bizantin cu o economie deschisă, cu schimburi la mare distanță și existența unor centre urbane importante era încă înfloritoare comparativ cu perioada secolelor X-XI când avem de-a face cu mai mult de 10.000 piese provenind din descoperiri izolate și cu circa 50 tezaure monetare, toate găsite într-un număr comparabil de puncte⁹. În lucrare nu vom analiza circulația monetară generală, pe etape/reformă, întrucât ar fi necesar un spațiu tipografic mult mai extins pentru analiza internă a fiecărui lot monetar semnificativ (de ex, Constanța, Histria, Isaccea, etc.) și apoi sinteza pe provincie, pentru a obține un model socio-economic. Considerăm

⁴ Al.Magearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997 ; Gh.Poenaru-Bordea, BMI 40 (1971), 3, p. 51-60 ; Idem, în *Actes du XIV^e Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre, 1971, III. București, 1976, p. 203-213 ; Gh. Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, SCIVA 31 (1980), 3, p. 377-396 ; E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1(14), 2003, p. 341-412, Fl.Curta, *Annali*, 43 (1996), p. 65-224 (Istituto Italiano di Numismatica).

⁵ M.Dobre, Dobrudja, 12 (1995), p. 122-132 ; E.Oberländer-Târnoveanu, CN, 7 (1996), p. 97-127.

⁶ V.Parușev, *Izvestija-Varna* 27(42), 1991, p. 20-31 ; *idem*, Dobrudja 10 (1993), p.145-167 ; vezi și M.Dimitrov, *Numizmatika* 16 (1982), 1, p. 33-41 ; Dobrudja 12 (1995), p. 145-166.

⁷ I.Dimian, SCN 1 (1957), p. 189-216 ; Gh.Poenaru-Bordea, I.Donoiu, BSNR 75-76 (1981-1982), p. 237-251 ; Gh.Poenaru-Bordea, P.I.Dicu, *Istro-Pontica*, Tulcea, 2000, p. 421-440.

⁸ Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, Al.Popeea, *Monnaies Byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren, 2004.

⁹ I.Barnea, St.Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 325-333 ; G.Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța, 2000, p. 85-168.

necesar ca pentru această analiză să dispunem și de informațiile privind loturile de monede de la Silistra (colecția P.Papahagi) de la MNIR, Adamclisi (de la IABucurești), Isaccea, etc. După ce unii autori au studiat evoluția circulației monetare pe teritoriul Dobrogei¹⁰, ne propunem să analizăm răspândirea acestei monede pe teritoriul provinciei transdunărene având în vedere departajarea pe mediul de descoperire: urban, garnizoane militare și rural. Motivele nu sunt greu de ghicit – în mediul urban circulația monetară este legată de activități economice, administrație (impozite, taxe) și chiar de cheltuieli militare (garnizoana orașului). De aceea viteza de circulație a monedei este mai rapidă, volumul circulației este mai mare, penetrația emisiunilor noi este, de asemenea, mai rapidă. În mediul militar penetrația monedei noi este mai rapidă, activitățile economice și administrative, de obicei sunt mai reduse. Cel mai conservator mediul este cel rural, în care lipsesc aproape cu desăvârșire activitățile de schimb bani-marfă, nu există penetrație monetară prin solde sau salarii, etc. și există o foarte slabă circulație monetară datorită impozitelor și taxelor. Un exemplu edificator al unei circulații monetare slabe îl avem în chiar repertoriul de față, unde din totalul de 67 locații cu descoperiri izolate, considerate așezări deschise, 38 au o singură piesă (57%), 19 între 2 și 5 monede (28%) și numai 10 au peste 5 monede (15%) pentru un interval de timp de peste un secol. Datorită celor enumerate mai sus, vom încerca să analizăm circulația monedei bizantine pe trei paliere, în funcție de domniile imperiale. Se observă că în prima parte a domniei lui Anastasius I există descoperiri monetare în nouă așezări urbane (90%), în trei fortificații (16%) și numai în patru așezări rurale (6%). În partea a doua a domniei (512-518), circulația monetară se generalizează în mediul urban, există descoperiri monetare în opt fortificații (42%) și în 10 așezări rurale (15). Pentru o mai bună vizualizare a situației statistice dăm mai jos următorul tabel:

Emitent	Orașe	%	Fortificații	%	Așezări rurale	%
Anastasius						
a.498-512	9	90	3	16	4	6
b. 512-518	10	100	8	42	10	15
Justinus I	10	100	12	63	19	28
Justinianus I	10	100	15	79	34	51
Justinus II	10	100	16	84	24	36
Tiberiu II Constantin	10	100	6	32	1	15
Mauriciu Tiberiu	10	100	11	58	13	19
Focas	8	80	5	26	9	13
Heraclius a.(610-616)	7	70	8	42	2	3

Se observă că între anii 512-518 până la anul 602, în mediul urban (10 locații), circulația monetară este prezentă cu fluctuațiile remarcate de cercetători¹¹. În

¹⁰ Vezi nota 4.

¹¹ Halmyris, Histria, Isaccea, Constanța.

mediul garnizoanelor militare, începând cu anii 491-512 până la Justinus II, există o extindere continuă a penetrației și circulației monedei bizantine (de la 16% la 84%). În schimb, în mediul rural, dacă în vremea lui Anastasius se ajungea la o acoperire de 15%, în vremea lui Justinus I se ajunge la 28%, pentru ca în timpul îndelungatei domnii a lui Justinianus I să se ajungă la un maximum de 51%. În mediul rural, scăderea penetrației monetare începe de la Justinus II, în ciuda politicii sale inflaționiste – deci volum mare de emisiuni – dar atinge cote semnificând dezastrul la Tiberius al II-lea Constantin (o singură așezare) și în prima parte a domniei lui Heraclius (2 așezări). Să nu uităm că după anul 570 începe o epocă de invazii devenite endemice, ceea ce explică în mare parte cifrele de mai sus. Revenind la situația generală a provinciei vom constata că dacă în vremea lui Mauriciu rezistă încă 11 puncte fortificate (58%) și toate orașele (10), în timpul lui Focas, în două orașe locuirea încetează (Troesmis și Sucidava), iar punctele fortificate în stare de funcționare se reduc la cinci (26%). Prima parte a domniei lui Heraclius consemnează încă existența a șapte orașe și a opt fortificații, pentru ca după atacurile avaro-slave dintre 614-619 pe teritoriul Dobrogei să nu mai fie semnalate descoperiri monetare decât în trei așezări urbane în timpul lui Constans II și Constantin IV.

Încă din timpul lui Justinian I se poate observa că economia monetară a provinciei capătă un caracter insular, reducându-se până la anul 600 la mediul urban și fortificații, drept centre de difuziune a monedelor bizantine, pentru ca în timpul lui Focas și a primei părți din domnia lui Heraclius, numărul centrelor să se reducă. În timpul lui Constans II și Constantin IV putem vorbi doar de supraviețuirea simbolică a circulației monetare pe teritoriul Dobrogei, în doar trei centre urbane: Silistra, Constanța, Mangalia.

Din repartitia teritoriala a descoperirilor se constată că există unele zone cu o densitate semnificativă – litoralul Mării Negre și linia Dunării -, și zone cu o densitate mai slabă cum este regiunea din centrul provinciei¹². Chiar și în acest caz se pot evidenția zone cu mai multe locații cum este cazul colțului de sud-vest și nord-vest al provinciei, respectiv între Silistra și Hârșova și între Iglița și Gurile Dunării, iar pe litoral zona orașelor Histria, Tomis, Callatis.

¹² Nu este exclus ca această rarefiere a descoperirilor să se datoreze în bună parte și lipsei de informații și cercetărilor din zona respectivă.

CATALOG

ADAMCLISI

1999 c S₁, -0,90 m

Iustinianus I

1. AE ↓ 3,33 g., 23,5 mm

MIB I p. 121, nr. 123 a, I,

Cyzicus ? a: XX/? = 556/57-565

T. Inv. 76492

AGIGEA

Punctul „La Izvoare”

Justinus I

2. AE ↑ 14,22 g. 31 mm,

MIB I, p. 103, nr. 11, M,

Constantinopol, A, a: 518-522

T. Col. Particulară

Justinianus I

3. AE ↘ 6,90 g., 24x 22,5 mm,

MIB I, p. 112, nr. 90, K,

Constantinopol, Γ, a: 527-537

T, tăiată, Col. particulară

Justinus II

4. AE ↓ 5,99 g. 22 mm,

MIB II, p. 98, nr. 47a, K,

Nicomedia, a:  = 570/71

PT. Col. Particulară

Mauriciu Tiberiu

5. AE ↓ 12,89 g., 31,5 mm

MIB II, p. 115, nr. 68Dc, M,

Constantinopol, E, a: X/X = 602

PT. Col. Particulară

CAPIDAVA

Justinus I

6. AE ↓ 7,87 g, 24 mm

MIB I, p. 104, nr. 19, K

Constantinopol, Γ, a: 522-527

T. Inv. 69095

7. AE ↑ 11,01 g. 26 x 24,5 mm

MIB I, p. 112, nr. 90, K

Constantinopol, ?, a: 527-532

FT, tăiată pentagonal Inv. 54800

Justinianus I

8. AE ↓ 14,51 g, 29 mm

MIB I, p. 112, nr. 95 a, M,

Constantinopol., E a: XIII 538/39

T. Inv. 69089

Justinus I sau Justinianus I

9. AE ↑ 8,78g. 33 mm

MIB I tip general, M,

Constantinopol, a= 518-522 sau 527- 532

FT. ruptă, Inv. 56732

Mauriciu Tiberiu

10. AE ↓ 7,07 g, 23,5 mm

MIB II, p. 115, nr. 70 D, K

Constantinopol., A a:  = 586/87

PT. Inv. 69090

COLECȚIA GH.ANDREESCU

Justinianus I

11. AE ↘ 18,89 g, 36 mm

MIB I, p. 113, nr. 95 a. M.

Constantinopol, a: X/X/I= 547/48

PT

12. AE ↙ 15,59 g, 34 mm

MIB I, p. 122, nr. 145 a, M.

Antiochia, A a: X/X/II= 548/49

T

CONSTANȚA

Bd.Brătianu

Anastasius I

13. AE ↓ 16,40 g., 30,5 mm

MIB I, p.100, nr. 27, M,

Constantinopol, B, a: 512-517

PT. Inv. 69972

Passim

Justinus II

14. AE ↓ 11,71 g, 29 mm

MIB II, p. 99, nr. 50b, M.

Cyzicus, A, a: X/II = 576/77

PT. Inv. 65556

2004, Piața Ovidiu

Heraclius

15. AE ↙ 11,52 g., 32 mm.

MIB III, p. 223, nr. 160b, M,

Constantinopol, Γ a: II/II = 613/14

T Inv. 76493

DUNĂRENI

(*SACIDAVA*)

Anastasius I

16. AE ↘ 15,97 g, 32 mm

MIB I, p. 100, nr. 27, M,

Constantinopol, Γ, anii 512-517

T. Inv. 68494

Justinus I

17. AE ↑ 15,27 g., 36 x 33 mm

MIB I, p. 103, nr. 11, M,

Constantinopol, Γ, a: 518-522

T. Inv. 69367

Justinianus I

18. AE ↘ 6,19 g, 22 mm

MIB I, p. 117, nr. 109, K,

Nicomedia, A,a: 527-537

T Inv. 68500

19. AE ↘ 10,98 g., 22 mm

MIB I, p. 115, nr. 96, K,

Constantinopol, Ε, a: XV/III = 544/45

T. Inv. 68502

20. AE ↘ 17,74 g, 32 mm

MIB I, p. 114, nr. 95 a, M,

Constantinopol, Δ, a: X/X/X/I = 557/58

PT Inv. 68497

21. AE ↘ 5,36 g., 25 x 20 mm

MIB I, p. 125, nr. 180, K,

Thessalonica, a: XXX/VIII = 564/65

FT. Inv. 68503

22. AE ↘ 5,68 g, 23 mm

MIB I, p. 126, nr. 180, K,

Thessalonica, a: XXX/VIII = 565

T inv. 68508

Justinus II

23. AE ↘ 4,57 g., 21,5 mm

MIB II, p. 102, nr. 68 b, K,

Thessalonica, a: II = 566/67

T. Inv. 68509

24. AE ↘ 7,09 g., 21 mm

MIB II, p. 102, nr. 68 b, K,

Thessalonica, a: III = 567/68

T. inv. 68506

25. AE ↘ 6,32 g, 22 mm

MIB III, p. 102, nr. 68b, K,

Thessalonica, a: III = 567/68

PT Inv. 68504

26. AE ↘ 6,36 g, 22 x 20 mm

MIB II, p. 102, nr. 68b, K,

Thessalonica, a: III = 568/69

T. Inv. 68501

27. AE ↘ 7,00g, 19 mm

MIB II, p. 102, nr. 70c, K,

Thessalonica, a: X = 574/75

PT. Inv. 68505

28. AE ↑ 12,19 g, 28,5 mm

MIB II, p. 94, nr. 43a, M,

Constantinopol. B, a: X/I = 575/76

T. Inv. 68498

Mauriciu Tiberiu

29. AE ↘ 12,37 g, 27 mm

MIB II, p. 112, nr. 65C, M,

Constantinopol, Ε, a: II = 583/84

PT. Inv. 68496

30. AE ↘ 9,96 g, 28 mm

MIB II, p. 112, nr. 65C, M,

Constantinopol, Δ, a: II = 583/84

PT. Inv. 68495

31. AE ↘ 3,75 g, 16 mm

MIB II, p. 124, nr. 115D, I,

Thessalonica, a: XII = 593/94

PT. Inv. 68507

Heraclius

32. AE  11,68 g, 30 mm
MIB III, p. 223-224, nr. 159-160, tip
general, M,
Constantinopol, Γ, a: 613-616
T. Inv. 68499

GRĂDINA

Justinus II
33. AE  4,00 g, 20,5 mm
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: Δ = 568/69
FT. Inv. 69987

HÂRȘOVA

Justin II
34. AE  1,32 g., 14 mm
MIB II, p. 99, nr. 49, E,
Nicomedia, a = 565-578
PT. ruptă, Inv. 15047

HISTRIA

2002-2003

Sector Basilică C
Anastasius I
35. AE  15,40 g, 34 mm
MIB I, p. 100, nr. 27 M,
Constantinopol ?, a: 512-517
T, perforată în centru. Inv. 67844

Justinus I

36. AE  14,85 g, 31 mm
MIB I, p. 103, nr. 11 M,
Constantinopol, E, a : 518-522
T. Inv. 67846

Justinianus I

37. AE  14,52 g, 30 mm
MIB I, p. 117, nr. 105 M,
Nicomedia B, a: 527-538
PT. Inv. 67843

38. AE  14,52 g, 31 mm
MIB I, p. 111, nr. 83, M,
Constantinopol, Γ, a : 527-532
FT. Inv. 67845

39. AE  17,54 g, 34 mm
MIB I, p. 113, nr. 95a M,
Constantinopol, E, a : X/VI/III = 545/46
T. Inv. 67847

Justin II

40. AE  6,31 g, 24 mm
MIB II, p. 96-97, nr. 44a, K,
Constantinopol, ? a: 565-576/77
T. Inv. 69892

41. AE  4,83 g, 22 x 19 mm
MIB II, p. 101-102, nr. 68
tip general, K,
Thessalonica, a: II? = 566/67?
T. Inv. 69890

42. AE  4,54 g, 19 mm
MIB II, p. 102, nr. 70a
tip general, K,
Thessalonica, a: 568/69-575/76
T. Inv. 69891

43. AE  4,23 g, 19 mm
tip general, K,
Thessalonica, a: 565-578
FT. Inv. 69893

Mauriciu-Tiberiu

44. AE  8,72 g, 29,5 mm
MIB II, p. 113, nr. 67^h M,
Constantinopol, ?, a:  (I) = 588/89
sau 589/90
FT. Inv. 67842

45. AE  5,56 g, 24 mm
MIB II, p. 115, nr. 70 Γ κ
Constantinopol. A, a:  = 588/89
T. Inv. 69889

ISACCEA

Justinus I sau Justinianus I
46. AE  11,34 g., 28 mm
MIB I, p. 103, nr. 11 (p. 111 nr. 183), M,
Constantinopol, ?, a: 518-522 (527-532)
FT. inv. 46377

Tiberius II Constantin

47. AE↓ 9,84 g., 27,5 mm
MIB II, p. 105, nr. 23b, M,
Constantinopol, A. a: II/II = 578
T. Inv. 68546

Mauriciu Tiberiu

48. AE ↓ 4,99 g., 22,5 x 17 mm
MIB II, p. 124, nr. 112D, K,
Thessalonica, a: Ψ = 586/87

T, tăiată, Inv. 46427

Focas

49. AE ? 4,12 g., 25 x 19,5 mm
MIB II, p. 131, nr. 65 a, XX,
Constantinopol, Γ, a: 603/04-609/10
FT, tăiată. Inv. 46438

IZVOARELE (Pârjoaia)

Anastasius I

50. AE ↑ 7,81 g., 25 mm
MIB I, p. 101, nr. 32, K
Constantinopol, Δ, a: 507-512
PT. Inv. 67093

MANGALIA

Justinian I

51. AE ↓
MIB I, p. 117, nr. 113a, M,
Nicomedia, A, a: X/ Ψ
/II= 543/44
PT. Col particulară

NUFĂRU

Colecția Voitinovici

Justinus I

52. AE ↓ 16,43 g., 29 mm
MIB I, p. 103, nr. 11, M,
Constantinopol, Ε, a: 518-522
T.

53. AE↓ 14,06 g., 30mm
MIB I, p. 103, nr. 11, M,
Constantinopol, Γ, a: 518-522
T.

54. AE↖ 13,92 g., 30 mm
MIB I, p. 103, nr. 11, M,
Constantinopol, Δ, a: 518-522
T

Justinianus I

55. AE↓ 17,27 g., 32,5 mm
MIB I, p. 112, nr. 88 M,
Constantinopol, Ε, a: 532-537
T

56. AE↑ 15,67 g., 30 mm
MIB I, p. 111, nr. 84, M,
Constantinopol, Γ, a= 532-537
T.

57. AE↓ 20,59 g., 32 mm
MIB I, p. 118, nr. 113b, M,
Nicomedia, A?, a:X/ Ψ /II/I= 544/45
PT

58. AE↓ 17,40 g., 32 mm
MIB I, p. 112, nr. 95a, M,
Constantinopol, B, a: X/X/ Ψ
/III= 555/56
PT.

59. AE ↓ 15,49 g., 33 mm
MIB I, p. 114, nr. 95a, M.
Constantinopol, Δ, a : X/X/X/III = 559/60
PT

Justinus II

60. AE↓ 13,20 g., 29 x 29 mm
MIB II, p. 94, nr. 43 a, M,
Constantinopol, Ε, a: Ψ
? = 570/71(572/743)
T.

61. AE↓ 4,90 g., 20,5 mm
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: Δ = 568/69
PT

62. AE↓ 1,00 g., 12,5 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, Ε,
Constantinopol, B, a: 565-578
PT

OSMANCEA

Focas

63. AE ➡ 5,00 g., 27,5 x 24,5 mm

MIB II, p. 131, nr. 65 a, XX,

Constantinopol, ?, a: 603/04-609/10

T. Col. particular

OSTROV (CT)

Justinus I

64. AE ➡ 6,16 g., 21 mm

MIB I, p. 104, nr. 19, K,

Constantinopol, a: 522-527

T Inv. 21794

Justinianus I

65. AE ➡ 15,38 g., 28,5 mm

MIB I, p. 113, nr. 95a, M,

Constantinopol, Γ, a: X/X/? = 546/47-556/57

FT, perforată, inv. 69375

POARTA ALBĂ

Justinianus I

66. AE

MIB I, p. 112, nr. 95a, M,

Constantinopol, Γ, a: X/II = 538/39

PT. Col. particulară

RASOVA

Justinus II

67. AE ➡ 6,25 g., 20 mm

MIB II, p. 102, nr. 70c, K,

Thessalonica, a: XI = 575/76

NT. Inv. 69565

RĂZOARELE

Justinus I sau Justinianus I

68. AE ? 4,93 g., 23 mm

MIB I, p. 104, nr. 19 sau p. 112, nr. 90, K,

Constantinopol, ?, anii 522-537

FT. Inv. 64422

SEIMENI

Tiberius II Constantin

69. AE ➡

MIB II, p. 106, nr. 35, M,

Nicomedia, B, a: 580/581

T. Col. particulară

SLAVA RUSĂ

Anastasius I

70. AE ➡ 8,88 g., 28 mm

MIB I, p. 101, nr. 33, K,

Constantinopol, Ε, a: 512-518

PT. Col. particulară

Justinus I

71. AE ➡ 13,35 g., 30,5 mm,

MIB I, p. 103, nr. 12, M,

Constantinopol, Γ, a: 522-527

T. Inv. 68576

72. AE ➡ 16,16 g., 27,8 mm

MIB I, p. 104, nr. 16, M,

Constantinopol, Δ, a: 522-527

T. Inv. 68573

73. AE ➡ 14,42 g., 28 mm

MIB I, p. 103, nr. 12, M,

Constantinopol, ?, a: 522-527

T. Inv. 68575

74. AE ➡ 6,10 g., 21,5 mm

MIB I, p. 104, nr. 19, K,

Constantinopol, Ε, a: 522-527

FT. Inv. 68578

75. AE ➡ 7,84 g., 22 mm

MIB I, p. 104, nr. 19, K,

Constantinopol, Γ, a: 522-527

T. Inv. 69341

Anastasius I sau Justinus I

76. AE ➡ 6,40 g., 25 mm

MIB I, tip general, K,

Constantinopol, Γ, a: 512-522

FT. Inv. 68580

Justinianus I

77. AE ↓ 12,00 g, 27,5 mm
MIB I, p. 111-112, nr. 83(84), M,
Constantinopol, ?, a: 527-537
T. Inv. 68577

78. AE ↑ 8,14 g, 25,5 x 21,5 mm
MIB I, p. 122, nr. 134, K,
Antiochia, Δ, a: 528/29-532
PT, ruptă. Inv. 68572

79. AE ↓ 15,04 g, 29 mm
MIB I, p. 112, nr. 84, M,
Constantinopol, Δ, a: 532-537
T. Inv. 68568

80. AE ♁ 12,5 g, 29 mm
MIB I, p. 111, nr. 84, M,
Constantinopol, Γ, a: 532-537
T. ruptă. Inv. 68567

81. AE ↓ 23,47 g., 39 mm,
MIB I, p. 122, nr. 143, M,
Antiochia, Γ, a: XIII= 539/40.
NT. Inv. 76501

82. AE ↓ 11,91 g, 30 mm
MIB I, p. 126, nr. 196, K,
Carthago, SO, a: XIII = 539/40
PT. Inv. 68571

83. AE ↓ 7,09 g, 30 mm
MIB I, p. 115, nr. 96, K,
Constantinopol, ?, a: X?/II = 539/40?
FT. Inv. 68581

84. AE ↓ 19,33 g, 36 mm
MIB I, p. 113, nr. 95 a, M,
Constantinopol, a: X/  = 542/43
PT. Inv. 68570

85. AE ↓ 3,61 g., 17 mm,
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/VI/II = 544/45
FT. Inv. 69885

86. AE ↓ 2,57 g, 17 x 15 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol., a: X/X = 546/47
FT. Inv. 68622

87. AE ↑ 8,90 g, 27 mm
MIB I, p. 115, nr. 96, K,
Constantinopol, Γ, a: XXI = 548/49
PT. Inv. 68569

88. AE ♁ 1,96 g, 14 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/XX/II = 558/59
FT. Inv. 68621

89. AE ↓ 4,08 g, 12,5 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, tip general, I,
Constantinopol, a: 538/39-565
FT. Inv. 68623

90. AE ↓ 2,10 g, 16 x 13,5 mm
MIB I, p. 121, nr. 123 a,b, tip general, I,
Cyzicus, a: 556/57 – 565
FT. Inv. 69888

Justinus I sau Justinianus I

91. AE ↓ 5,30 g, 20 mm
MIB I, tip general, I,
Constantinopol, a: 522-538
T. Inv. 68582

Justinus II

92. AE ↑ 1,61 g, 14 mm
MIB II, p. 99, nr. 49, €,
Nicomedia, a: 565-578
PT. Inv. 68583

93. AE ← 1,39 g, 12,5 mm
MIB II, p. 101, nr. 65 a, €,
Antiochia, a: 565-578
T. Inv. 68618

94. AE ↓ 1,44 g, 13 mm
MIB II, p. 101, nr. 65 a, €,
Antiochia, a: 565-578
T. Inv. 69887

95. AE ↓ 2,03 g, 14,5 x 11,5 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, €,
Constantinopol, A, a: 565-578
T. Inv. 68619

96. AE ↓ 1,71 g, 15 x 13 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, €,
Constantinopol, Γ, a: 565-578
PT. Inv. 68625

97. AE ↱ 0,61 g, 12,5 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, €,
Constantinopol, Γ, a: 565-578
PT. Inv. 68624

98. AE ↑ 1,59 g, 19 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, €,
Constantinopol, ? a: 565-578
T. Inv. 69886

99. AE ↑ 1,67 g, 14 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, €,
Constantinopol, a: 565-578
PT. Inv. 68620

100. AE ↓ 1,40 g, 13,5 mm
MIB II, p. 97, nr. 45 €,
Constantinopol B a: 565-578
T. Inv. 69361

Tiberius II Constantin
101. AE ↘ 7,36 g, 20 mm
MIB II, p. 106, nr. 30, XX,
Constantinopol, Γ, a: 578/79 - 581/82
PT. Inv. 69579

Heraclius
102. AE ↓ 9,32 g, 30,5 mm
MIB III, p. 228, nr. 174, M,
Nicomedia, A, a: II = 611/12
T. Inv. 68574

TÂRGUȘOR

NE Ester

Justinianus I
103. AE ↓ 2,81 g, 14 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol a: X/XX,  = 564/65

T. Inv. 76490

Justinus II
104. AE ↓
MIB II, p. 98, nr. 47 a, K,
Nicomedia a:  = 572/73
PT. Col. Particulară

TOPALU

Anastasius I
105. AE ↓ 15,80 g, 30,5 mm
MIB I, p. 100, nr. 27 M,
Constantinopol, €, a: 512-517
PT. Inv. 69368

106. AE ↓ 15,47 g, 32 mm
MIB I, p. 100, nr. 27 M,
Constantinopol, €, a: 512-517
PT. Inv. 69369

Justinianus I
107. AE ↓ 6,95 g, 19 x 20 mm,
MIB I, p. 125, nr. 169 d, 16 num.,
Thessalonica, a: 542-547.
PT. Inv. 76495

108. AE ↓ 3,00 g, 17 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X/X/II/II = 550/51
PT. Inv. 69884

Justinus II
109. AE ↓ 6,04 g, 21 x 18 mm
MIB II, p. 102, nr. 70 a, K,
Thessalonica, a: Δ = 568/69
PT. Inv. 69374

110. AE ↙ 5,19 g, 23 x 19 mm
MIB II, p. 102, nr. 70 c, K,
Thessalonica, a: X = 574/75
PT. Inv. 69373

Mauriciu Tiberiu

111. AE ↓ 5,42 g, 18,5 x 22 mm
MIB II, p. 124, nr. 113 D, K,
Thessalonica, a: V/II = 588/89
T. Inv. 76496

TUFANI

Justinianus I

112. AE ↑ 3,31 g., 16 mm

MIB I, p. 119, nr. 118a, I,

Nicomedia a: X/X/X/ = 556/57

PT. Inv. 68912

Iustinus II

113. AE ↓ 6,00 g, 19 mm

MIB II, p. 102, nr. 70 c, K,

Thessalonica, a: S= 570/71

PT. Inv. 69382

Mauriciu Tiberiu

114. AE ↘ 5,28 g, 24,5 x 22 mm

MIB II, p. 116, nr. 69 D, K,

Constantinopol, Δ, a: XI/II = 594/95

PT, tăiată hexagonal Inv. 69383

DOBROGEA-PASSIM

Justinianus I

115. AE ↑ 19,83 g, 38 mm

MIB I, p. 112, nr. 95 a, M,

Constantinopol, a: X/HI / = 542/43

NT. Inv. 68548

116. AE ➡ 1,87 g, 14 mm

MIB I, p. 116, nr. 99, I,

Constantinopol, a: X/XX/? = 556/57-565

PT. Inv. 76491

117. AE ? 4,75 g., 15 mm

MIB I, p. 117, nr. 101, I,

Constantinopol, a: X/X/X = 556/57

FT. Inv. 76497

Justinus sau Justinianus I

118. AE ↓ 10,09 g, 29 mm

MIB I, tip general, M,

Constantinopol, a: 518-522 sau 527-532

FT. Inv. 21684

Justinus II

119. AE ↓ 11,35 g, 29 mm

MIB II, p. 94, nr. 43 a, M,

Constantinopol, Δ, a: CI/II = 573/74

T. Inv. 54618

120. AE ↑ 0,83 g, 12 mm

MIB II, p. 97, nr. 45, E,

Constantinopol, Γ, a: 565/578

T. Inv. 69883

Mauriciu Tiberiu

121. AE ↑ 12,42 g, 30 mm

MIB II, p. 112, nr. 65 C, M,

Constantinopol, Δ, a: II = 583/84

NT. Inv. 68549

122. AE ↑ 12,05 g, 30 x 28,5 mm

MIB II, p. 112, nr. 65 tip general, M,

Constantinopol, E, a: II = 583/84

T. Inv. 54619

COLECTIA GH.ANDREESCU

Justinus II

123. AE ↘ 12,67 g, 29,5 mm

MIB II, p. 95, nr. 43 d, M,

Constantinopol, B, a: = 570/71

T.

COLECȚIA I.CIOROBEA

Justinianus I

124. AE ↑ 6,45 g, 27 mm

MIB I, p. 112, nr. 90, K,

Constantinopol. ?, a: 527-532

FT. Inv. 47324

125. AE ↓ 0,75 g, 12 mm

MIB I, p. 117, nr. 103 b, E,

Constantinopol, A, a: 541/42-551/52

PT. Inv. 48079

126. AE ↓ 2,20 g, 16 x 13 mm

MIB I, p. 116, nr. 99, I,

Constantinopol, ?, a: X/X/X/II = 558/59

FT. Inv. 48078

127. AE ⚡ 1,22 g, 13 mm
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a: X//XX/? = 556/57-
565
FT. Inv. 48080

Justinus II
128. AE ⚡ 0,90, 14 mm
MIB I, p. 97, nr. 45, E,
Constantinopol, B, a: 565-578
T. Inv. 48082

129. AE ⚡ 1,17 g, 12 mm
MIB II, p. 97, nr. 45, E,
Constantinopol, Δ, a: 565-578
FT. Inv. 48081

COLECTIA V. PANTU

Justinianus I
130. AE ⚡ 9,03 g, 27,5 x 24,5 mm
MIB I, p. 124, nr. 155, K,
Antiochia, a: XXXII = 558/59
T. Inv. 46153

131. AE ⚡ 5,45 g, 20 mm
MIB I, p. 126, nr. 180, K,
Thessalonica, a: XXX/VIII = 564/65
T. Inv. 46150

Justinus II
132. AE ⚡ 5,65 g, 22 mm
MIB II, p. 102, nr. 70 c, K,
Thessalonica, a, S= 570/71
T. Inv. 46152

133. AE ⚡ 11,23 g, 30 mm
MIB II, p. 94, nr. 43 a, M,
Constantinopol, E, a: X= 574/75
T. Inv. 46149

Mauriciu Tiberiu
134. AE ⚡ 4,42 g, 21 mm
MIB II, p. 118, nr. 79 D, K,
Nicomedia, A, a: 4 = 587/88
PT. Inv. 46151

Donație R. Frățilă
Justinus I sau Justinianus I
135. AE ⚡ 14,62 g, 31 mm
MIB I, p. 103(111-112), nr. 12(84), M,
Constantinopol, A?, a: 522-532
T. Inv. 57508.

136. AE ⚡ 5,95 g, 22 mm
MIB I, p. 104(112) nr. 19(90), M,
Constantinopol, ?, a: 518-537
T., Inv. 57512



Pl. I



Pl. II

I. **REPERTORIUL MONEDELOR BIZANTINE, SEC. VI-VII**1. **ADAMCLISI:**

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	2	1	-	-	-
	512-518	2	4	-	-	-
Justinus I	518-527	10	7	1	1	-
Justinianus I	527-538	6	9	4	5	-
	538-542	8	4	1	-	-
	542-550	5	2	3	5	16 num. 1 ex.
	550-565	7	2	19	-	-
Justinus II	565-570	14	3	-	-	1 AV(sol), 1 AV(sol. 22 sil.) 1 AV (trem.)
	570-578	25	12	-	-	
Tiberius II Constantin	578-580	1	-	-	-	1 AV(sol), 1 AV (trem.)
	580-582	1	-	-	-	
Mauriciu Tiberiu	582-602	2	3	-	-	-
Focas	602-610	-	1	-	-	-

TOTAL : 171 AE

Bibliografie : Gh.Poenaru Bordea, R.Ocheșeanu, Al.Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren, 2004, *passim.*; în continuare citat MINAC 1977; B.Mitrea, Dacia, NS 2 (1958), p. 498, nr. 28, un lot de 53 de monede din bronz din sec. VI (inv. 1316) a fost achiziționat la CNBAR (inedite); A.Vertan, G.Custurea, Pontica 13 (1980), p. 355, nr. 178-183; 14 (1981), p.341, nr. 325; 15 (1982), p.281, nr. 513; 19 (1986), p. 300, nr. 1080; 25 (1992), p. 383, nr. 1383-1394; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 30 (1997), p. 376, nr. 1675; 31 (1998), p. 316, nr. 1828-1830. Un lot important din colecțiile CNIAB se află în studiu la cercetătorul A.Popescu.

1b. **AGIGEA** : Justinus I: M, Con, 518-522
 Justinianus I: K, Con, 527-537
 Justinus II: K, Nik., 570/71
 Mauriciu Tiberiu: M, Con., 602
 Bibliografie: vezi catalogul nr. 2-5

2. **AGIGHIOL**: Constantin IV: AR Hexagramă, Con. 668-669
 Bibliografie: G.Custurea, Pontica 31 (1998), p. 291, nr. 1.

3. **ARSA**: Justinianus I: K, Ant. 548/49
 Bibliografie: A.Popescu, M.Ionescu, BSNR, 76-77 (1992-1993), p. 323, nr. 1.

4. *BABADAG*: Justinianus I (1 ex.) și Justinus II (2 ex.) inedite.

Bibliografie: E.Oberländer –Târnoveanu, *Peuce* 1(14), 2003, p. 375, n.86.

5. *BĂNEASA*: Justinus I: M. Con., 518-527.

Bibliografie: Gh.Poenaru Bordea, *SCN* 4 (1962), p. 399, nr. 9.

6. *BĂRĂGANU*: Justinus I: M, Con., 518-522;

Justinianus I: M, Con., 532-537.

Bibliografie: G.Custurea, A.Vertan. G.Talmațchi, *Pontica* 31 (1998), p. 316, nr. 1831-1832.

7. *CANLIA*: Justinus I: I, Con., 522-527;

Justinianus I: M, Con., 527-537, 2 ex.;

M, Con., 555/56;

K, Con., 527-537;

I, Nik., 558/59

K, Thes., 563/64

AE, ?;

Justinus II: M, Con., 566/67;

K, Cyz., 572/73;

K, Thes., 570/71;

Mauriciu-Tiberiu: K, Thes., 582/83; 583/84;

Bibliografie: MINAC 1977, *passim*.; C.Preda, *BSNR* 90-91 (1996-1997), p. 112.

8. *CAPIDAVA*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	1	-	-	-	-
	512-518	1	4	-	-	-
Justinus I	518-527	13	4	-	-	-
Justinianus I	527-538	5	3	1	-	1 AV (sol.fals)
	538-542	4	1	-	-	
	542-550	3	4	-	-	
	550-565	2	1	3	-	
Justinus II	565-570	6	9	-	-	-
	570-578	17	8	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-580	-	1	-	-	30 num. 1 ex.
	580-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	7	4	1	-	-
Focas	602-610	1	1	-	-	30 num.1 ex.

TOTAL

107 AE

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica 13 (1980), p. 355, nr. 184, 185; 15 (1982), p.282, nr. 515-519; 21-22 (1988-1989), p. 378-380, nr. 1274-1306; 25 (1992), p. 386, nr. 1407-1409; 28-29 (1995-1996), p. 315, nr. 1565; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 30 (1997), p. 377, nr. 1708-1723; 31 (1998), p. 316-317, nr. 1842-1844; 32 (1999), p. 351, nr. 2004-2013; G.Custurea, Pontica 19 (1986), p. 277, nr. 1, MINAC, 1977, *passim*; vezi catalog nr. 6-12.

9. CERNA: Justinianus I: M.Con., 537/38.

Bibliografie: E. Oberländer – Târnoveanu, C.Opaiț, Peuce 9 (1984), p. 274, nr. 116.

10. CERNAVODĂ:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-518	-	-	-	-	1 AV (trem.)
Justinus I	518-527	1	-	-	1	-
Justinianus I	527-538	1	-	-	-	-
	538-542	2	3	-	1	-
	542-550	-	-	-	-	-
	550-565	1	-	4	-	-
Justinus II	565-570	1	-	-	-	-
	570-578	4	1	-	1	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	1	1	-	-	-
Focas	602-610	-	1	-	-	-
Heraclius	610-641	2	-	-	-	1 AV (trem.)

TOTAL : 26 AE

*Bibliografie :*I.Dimian, SCN 1 (1957), p. 195 ; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, E.Nicolae, SCN 9 (1989), p. 71-72, nr. 186-209 ; Gh.Poenaru-Bordea, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 191, nr. 1-6 ; B.Mitrea, Dacia NS 7 (1963), p. 598, nr. 54.

11. CETATEA: Justinianus I: K, Thes. 562/63.

Bibliografie: Em. Petac, M.Ionescu, Simpozionul de numismatică, Chișinău 2001, București, 2002, p. 110, nr. 18.

12. CIOBANU : Justin I : AE neprecizat.

Bibliografie: E.Comșa, MCA 5 (1959), p. 766.

13. CIUCUROVA : Justinus I : K., Con., 518-527.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, SCN 4 (1962), p. 400, nr. 10.

14. CLOȘCA (TL) : Justinianus I: I, Con., 564/65.

Bibliografie: M.Iacob, BSNR 90-91 (1996-1997), p. 268, nr. 23.

15. CONSTANȚA :

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	3	4	1	-	-
	512-518	9	8	-	1	-
Justinus I	518-527	22	21	-	2	-
Justinianus I	527-538	15	13	5	1	-
	538-542	11	3	2	-	-
	542-550	11	4	4	6	-
	550-565	6	9	51	2	33 num. 1 ex.
Justinus II	565-570	10	17	1	-	1 AV(sol.)
	570-578	25	37	-	44	
Tiberius II Constantin	578-580	2	4	-	-	-
	580-582	4	4	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	24	52	12	4	1 AV (sol.)
Focas	602-610	18	22	4	2	-
Hercalius	610-641	13	3	-	-	
Constans II	641-668	4	-	-	-	1 AV (sol.)
Constantin IV	668-685	-	1	-	-	-

TOTAL: 522 AE

Bibliografie: MINAC 1977, *passim*; Th.Izvoranu, Gh.Poenaru Bordea, *Simpozion de numismatică. Comunicări și note, Chișinău, 2002, București, 2003*, p. 137-161, cu întreaga bibliografie; E.Oberländer-Târnoveanu, CN 7 (1996), p. 102, n. 23.5, vezi și catalog nr. 13-15.

16. CORBU DE SUS: Focas: M, Nik., 606/07.

Bibliografie: R.Ocheșeanu, Gh.Papuc, Pontica 8 (1975), p. 443, nr. 505.

17. COSTINEȘTI: Anastasius I: M, Con., 498-518, 2 ex.

Justinianus I: M, Nik., 527-537; 538-39.

IB, Alex., ?.

Justinus II: M., Cyz., 574/75

Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 192.

18. CRUCEA: Anastasius I: M.Con., 498-518.

Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 190.

19. CUZA VODĂ: Anastasius I: M.Con., 507-512.

Bibliografie: T.Papasima, Pontica 24 (1991), p. 395, nr. 1.

20. DERVENT: Justinus II: M., Con., 570/71,

M., Ant., 573/74.

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica 14 (1981), p. 341, nr. 327; MINAC, 1977, nr. 668.

21. DINOGETIA:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	-	4	-	-	-
	512-518	2	2	-	-	-
Justinus I	518-527	3	4	-	-	-
Justinianus I	527-538	4	-	-	-	-
	538-542	3	2	-	-	-
	542-550	1	2	-	-	16 num. 1 ex.
	550-565	2	1	1	-	-
Justinus II	565-570	3	7	-	-	-
	570-578	7	6	-	-	-
Tiberius II	578-580	1	1	-	-	-
Constantin	580-582	-	1	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	3	8	-	-	-

TOTAL : 68 AE

Bibliografie: B.Mitrea, Pontica 7 (1974), p. 63-70; E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 8 (1980), p. 507, nr. 102.

22. DOBROMIR VALE: Justinus I: M, Con., 518-527.

Bibliografie: R.Ocheșeanu, Gh.Papuc, Pontica 6 (1973), p. 376, nr. 243.

23. DUNĂRENI (*Sacidava*):

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	512-518	1	1	-	-	-
Justinus I	518-527	4	-	-	-	-
Justinianus I	527-538	2	2	1	-	-
	538-542	-	1	-	-	-

	542-550	-	1	1	-	-
	550-565	1	1	2	-	-
Justinus II	565-570	-	1	5	-	-
	570-578	-	3	1	-	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	3	5	2	-	-
Focas	602-610	-	-	-	-	-
Hercalius	610-641	2	-	-	-	-

TOTAL: 40 AE

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica, 14 (1981), p. 343, nr. 331; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 32 (1999), p. 352-355, nr. 2023-2030, 2073, 2076; MINAC, 1977, nr. 84, 216, 267, 534, 609, 790, 876, 893, 898, 967; vezi catalog nr. 16-32.

24. *EFORIE*?: Focas: 1 AE, inedit, CNMNIR, E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1 (14), 2003, p. 375, n. 92.

25. *ENISALA*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Justinus I	518-527	2	4	-	1	-
Justinianus I	527-538	1	1	-	-	-
	538-542	-	1	-	-	-
	542-550	-	-	-	-	-
	550-565	1	1	-	-	-
Justinus II	565-570	2	1	-	-	-
	570-578	2	2	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-582	1	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	1	3	-	-	-
Focas	602-610	2	-	-	-	-
Hercalius	610-641	1	-	-	-	-

TOTAL: 27 AE

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, Gh.Mănucu-Adameşteanu, CN 4 (1982), p. 116-117, nr. 7-22; Gh.Mănucu-Adameşteanu, E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 9 (1984), p. 351-352, nr. 7-22; A.Vertan, G.Custurea, Pontica, 19 (1986), p. 300, nr. 1082-1084; E.Oberländer-Târnoveanu, CN 7 (1996), p. 102, n. 23.10; M.Petrescu-Dâmbovița, *Inventarul materialului arheologic de la Rezidența Regală din Galați*, București, 1940, p. 11, 12, nr. 1-3.

26. FÂNTÂNELE: Mauriciu Tiberiu: K, ? , 586/87.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, în Al.Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 192, nr. 2.

27. FÂNTÂNA MARE: Justinus I și Justinianus I, 3 AE.

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 1(14), 2003, p. 375, n.93.

28. GRĂDINA: Justinus I: M.Con., 518-522

Justinus II: K, Thes. 568/69.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, Al.Popeea, SCIV 27 (1976), 2, p. 220, nr.7; vezi catalog, nr. 33.

29. GRECI: Justinus II: M, Nik. 573/74.

Bibliografie: B.Mitrea, Dacia NS 15 (1971), p. 412, nr. 105.

30. HÂRȘOVA:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	512-518	3	-	-	-	-
Justinus I	518-527	1	2	1	-	-
Justinianus I	527-538	2	-	-	-	-
	538-542	-	-	-	-	-
	542-550	-	-	-	-	-
	550-565	1	-	-	-	-
Justinus II	565-570	-	3	-	1	-
	570-578	-	5	-	1	-
Tiberius II Constantin	578-580	1	-	-	-	-
	580-582	-	-	1	-	-

Mauriciu Tiberiu	582-602	2	2	-	-	-
Focas	602-610	-	3	-	-	-
Hercalius	610-641	-	1	-	-	-
TOTAL		30 AE				

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 133, 635, 776, 929; A.Vertan, G.Custurea, Pontica 14 (1981), p. 341, nr. 328, 329; 19 (1986), p. 300-301, nr. 1085-1100; G.Custurea, Pontica 19 (1986), p. 277, nr. 2, 4, 6; G. Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi; Pontica 30 (1997), p. 379, nr. 1710; 32 (1999), p. 352-353, nr. 2035-2037; vezi catalog nr. 34.

31. HISTRIA:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	1	-	-	-	-
	512-518	11	9	-	-	-
Justinus I	518-527	12	7	1	-	-
Justinianus I	527-538	21	6	1	-	-
	538-542	5	4	2	-	-
	542-550	17	3	2	-	-
	550-565	5	4	6	1	-
Justinus II	565-570	17	8	-	6	-
	570-578	24	18	-	7	-
Tiberius II Constantin	578-580	4	-	-	-	1 AV (trem.)
	580-582	6	3	-	-	
Mauriciu Tiberiu	582-602	22	23	-	1	-
Focas	602-610	8	8	-	-	1 AV(sol. 22 sil)
Hercalius	610-641	2	-	-	-	-
TOTAL :		275 AE				

Bibliografie: C.Preda, H.Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 198-227; Gh.Poenaru-Bordea, în Al.Suceveanu, *Histria VI, Les thermes romains*, București, 1982, p. 154-155, 165; B.Mitrea, *Dacia NS*, 13 (1969), p. 552, nr. 68; M.Ionescu, *BSNR* 67-69 (1973-1975), p. 331, nr. 14; A.Vertan, G.Custurea, *Pontica* 16 (1983), p. 311, nr. 748; vezi catalog nr. 35-45.

32. HISTRIA –SAT: Justinus II: M.Con., 567/68

Constantin IV: AV. Sol., Con., 674-681

Bibliografie: E.Nicolae, *BSNR* 88-89 (1994-1995), p. 271, nr. 8; H.Nubar,

SCIV 17 (1966), 3, p. 605-607.

33. *HORIA (TL)*: Justinus II: AE inedit

Bibliografie: E.Oberlander-Târnoveanu, *Peuce* 1(14), 2003, p. 375, n.98.

34. *IGLIȚA*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Justinus I	518-527	-	-	-	1	-
Justinianus I	527-538	3	-	-	-	-
	538-542	1	-	-	-	-
	542-550	1	-	2	-	16 num. 1 ex.
	550-565	3	1	3	-	-
Justinus II	565-570	3	-	-	1	-
	570-578	3	4	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	1	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	-	2	-	-	-

TOTAL 29 AE

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, *Peuce* 8 (1980), p. 264, nr. 28-29; p. 267, nr. 72-76, p. 274, nr. 176, 177, p. 277, nr. 234-236; p. 278, nr. 306-307; A. Popescu, M.Iacob, I.Georgescu, *CN* 7 (1996), p. 94, nr. 78-79; A.Vertan, G.Custurea, *Pontica* 25 (1992), p. 394, nr. 1539-1545; 31 (1998), p.319, nr. 1889; C.Chiriac, O.Bounegru, *Peuce* 4 (1975), p. 101-102, nr. 5-7; *MINAC*, 1977, nr. 485, 756.

35. *ISACCEA*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	-	1	-	-	-
	512-518	2	5	-	-	-
Justinus I	518-527	7	7	-	-	-
Justinianus I	527-538	14	5	2	-	1 AV(sol.)
	538-542	3	-	-	-	-
	542-550	10	2	5	1	16 num. 2 ex.
	550-565	4	5	11	1	-
Justinus II	565-570	6	14	-	-	-
	570-578	19	11	-	2	-
Tiberius II	578-580	2	-	1	-	-

Constantin	580-582	2	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	6	18	-	-	1 AV (sol.)
Focas	602-610	6	7	-	-	-
Heraclius	610-641	2	-	-	-	-
Constans II	641-668	1	-	-	-	1 AV(sol.)

TOTAL : 184 AE

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, E.Nicolae, A.Popescu, SCN 11 (1997), p. 136-138, 161; Gh.Poenaru-Bordea, V.H.Baumann, Peuce 4 (1975), p. 153-157, nr. 1-41 ; Al.Popeea, Peuce 4 (1975), p. 176-179, nr. 1-30; E.Oberländer-Târnoaveanu, Peuce 8 (1980), p. 507-508, nr. 104-128; CN, 7 (1996), p. 102, n. 23. 15 și p. 104 n. 34.2; A.Vertan, G.Custurea, Pontica, 15 (1982), p. 282, nr. 526-529 și p. 284, nr. 530-531; 16 (1983), p. 312, nr. 772; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 30 (1997), p. 379, nr. 1750; Gh.Poenaru-Bordea, B.Mitrea, Dacia NS 34 (1991), p. 222, nr. 49; A.Popescu, M.Iacob, I.Georgescu, *op.cit.*, p. 94, nr. 76, 77; O.Iliescu, CC 6 (1962), p. 310-311, nr. 1043-1045; B.Mitrea, Dacia NS 7 (1963), p. 599, nr. 60 menționat eronat ca descoperire de la Tulcea. În totalul monedelor bizantine timpurii este inclus și lotul H.Săpușnic; vezi catalog nr. 46-49.

36. IULIA: Focas, M.Ant., 602-610.

Bibliografie: R.Ocheșeanu, Pontica, 14, 1981, p. 311, nr. 1.

37. IZVOARELE (Pârjoaia):

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	1	-	-	-	-
	512-518	-	1	-	-	-
Justinus I	518-527	-	2	-	-	-
Justinianus I	527-538	-	1	2	-	-
	538-542	1	-	-	-	-
	542-550	-	-	2	-	-
	550-565	1	-	2	-	-
Justinus II	565-570	1	3	-	-	-
	570-578	1	4	-	-	-

TOTAL 22 AE

Un lot de circa 100 de piese a intrat în colecțiile Muzeului de Arheologie Călărași în anii 60, cf. B.Mitrea, Dacia, NS, 10, 1966, p. 413-414: Anastasius I: 2 K, 4 €; Justinus I: 4 M, 6 K, 3 I, 40 ? ; Justinianus I: 3 M, 4 K, 2 x 16 num., 12 I, 8 €; Justinus II: 3 M, 12 K, 5 I; Tiberius II Constantin: 2 I; Mauriciu Tiberiu: 1 K (ultima monedă din anul 584/85).

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 317-318, nr. 1597-1606; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 30 (1997), p. 381, nr. 1780-1786; 31 (1999), p. 321, nr. 1930; T.Papasima, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 280,

nr. 2, 3, 6; vezi catalog nr. 50.

38. *JURILOVCA*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-518	2	1	-	-	-
Justinus I	518-527	3	6	-	-	-
Justinianus I	527-565	15	10	22	1	-
Justinus II	565-578	23	9	-	3	-
Tiberius II Constantin	578-582	1	1	-	2	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	11	9	-	2	-
Focas	602-610	2	4	-	-	-
Hercalius	610-641	3	1	-	-	-

TOTAL 131 AE

Bibliografie: M.Iacob, Gh.Poenaru-Bordea, în XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997. Akten-Proceedings-Actes, II, Berlin, 2000, p. 791; A.Vertan, G.Custurea, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 315, nr. 1566-1567.

39. *LAZU*: Focas: AE, 2 ex.

Bibliografie: Em.Popescu, StCl., 7 (1965), p. 253.

40. *LIMANU*: Justinus I: I, Con., 518-527.

Justinianus I: M, Con., 527-538.

Justinus II: K, Thes., 567/68.

Bibliografie: B.Mitrea, Dacia, NS 13 (1969), p. 541, nr. 8; Em.Petac, BSNR 86-87 (1992-1993), p. 320, nr. 11; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 31 (1998), p. 321, nr. 1931.

41. *LUNCA*: Constantin IV: AV, sol. Con., 674-681.

Bibliografie: M.Iacob, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 485.

42. *LUNCAVIȚA*: Justinianus I: M.Con., 544/45, 2 ex.

K, Ant., 551/52.

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 8 (1980), p. 509, nr. 130; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, BSNR 86-87 (1992-1993), p. 85, nr. 16, 17.

42 b. *MAHMUDIA*: Justinus II: M, Con., 570/71.

Bibliografie: I.Oberländer-Târnoveanu, E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 8 (1980), p. 70, nr. 22.

43. MANGALIA:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	2	-	-	-	-
	512-518	1	-	-	-	-
Justinus I	518-527	8	1	-	-	-
Justinianus I	527-538	5	2	-	-	
	538-542	4	2	-	-	2 AV(sol.)
	542-550	5	1	-	-	
	550-565	2	-	4	-	
Justinus II	565-570	-	3	-	-	-
	570-578	3	3	-	1	-
Tiberius II Constantin	578-580	1	-	-	-	-
	580-582	-	1	-	1	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	4	2	-	-	-
Focas	602-610	2	1	-	-	-
Heraclius	610-641	3	-	-	-	12 num.1 ex.
Constans II	641-668	-	-	-	-	-
Constantin IV	668-685	2	-	-	-	-

TOTAL: 65 AE

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, CN 7 (1996), p. 101, n. 22.3.; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, A.Popescu, SCN 12 (1998), p. 83-117, cu bibliografia la zi, vezi catalog nr. 51.

44. MĂCIN: Justinus II: M.Nik., 575/76

Mauriciu Tiberiu: K, Con., 583/84.

Bibliografie: J.Winkler și colab., AMN 9 (1972), p. 383; MINAC, 1977, nr. 796.

45. MĂNĂSTIREA COCOȘ: Justinianus I: €, Con., 542-552

I, Roma, 547-550

Justinus II: K, Nik., 568/69

Mauriciu Tiberiu: 3 AE, inedite.

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, C.Opaiț, *op.cit.*, p. 276, nr. 152-154; E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 1(14), 2003, p. 375, n. 105.

46. MEDGIDIA: Justinianus I: M, Con., 532-537; 541/42

Bibliografie: T.Papasima, Pontica 24 (1992), p. 397, nr. 2; MINAC, 1977, nr. 217.

47. M. KOGĂLNICEANU (CT): Justinianus I: M, Cyz., 557/58.

Justinus II: M, Con., 575/76.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, C.Popa, BSNR 70-74 (1976-1980), p. 637, nr. 14, 16.

48. M. KOGĂLNICEANU (TL): Justinus I: K, Con., 522-527

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, C.Opaiț, *op.cit.*, p. 275, nr. 141.

49. M. VITEAZU: Anastasius I: AV. Sol., Con., 507-518.

Bibliografie: G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 32 (1999), p. 354, nr. 2057.

50. MURIGHIOL:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	-	1	-	-	-
	512-518	3	3	-	-	-
Justinus I	518-527	7	7	-	-	-
Justinianus I	527-538	7	3	-	-	-
	538-542	7	2	-	-	-
	542-550	5	1	-	-	-
	550-565	3	1	6	-	-
Justinus II	565-570	3	11	-	-	-
	570-578	16	6	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-580	2	-	-	-	-

	580-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	3	6	-	-	1 AV (trem.)
Focas	602-610	1	1	-	-	-
Heraclius	610-641	2	-	-	-	-

TOTAL: 107 AE

Bibliografie: Al.Suceveanu, M.Zahariade, Fl.Topoleanu, Gh.Poenaru-Bordea, *Halmyris I, Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, p. 142-156.

51. *MURIGHIOL* (așezarea civilă): Anastasius I: M, Con., 512-518
Justinianus I: M, ?, 527-538, 2 ex.
K, Ant., 528/29-532
I, Con., 554/55
I, ?, 556/557 sau 555/556
Justinus II: K, ?, 570/71
K, ?, 572/73

Bibliografie: A.Popescu, BSNR 88-89 (1994-1995), p. 286, nr. 12, 14, 16; M.Iacob, în Al XVIII-lea Simpozion național de numismatică – Constanța 2001, Rezumat, p. 10.

52. *NALBANT*: Justinianus I: AE, CNIAB
Bibliografie: C.Preda, BSNR 90-91 (1996-1997), p. 120.

53. *NĂVODARI*: Justinianus I: K, Con., 538/39.
Bibliografie: C.Matei, BSNR 76-79 (1983-1985), p. 429, nr. 1.

54. *NEGRU VODĂ*: Anastasius I: M, Con., 512-517.
Bibliografie: *MINAC*, 1977, nr. 13.

55. *NICULIȚEL*: Justinus I sau Justinianus I: AE inedit.
Justinianus I: M, Con., 541/42 (2 ex.); 558/59
I, Con., 551/52.
Mauriciu Tiberiu: K, Thes., 586/87.
M, Con., 594/95.
Constantin IV: AR, hexagramă, Con., 668-685.
Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, P.I.Dicu, BSNR 88-89 (1994-1995), p. 35, nr. 38-40; E.Oberländer-Târnoveanu, *Peuce* 8 (1980), p. 509, nr. 135, 136; *Peuce* 1(14), 2003, p. 375, n. 107; idem, E.M.Constantinescu, *Musaios* 4 (1994), 1, p. 332, nr. 33.

56. *NISIPARI*: Justinianus I: M, Con., 543/44.
Bibliografie: G.Custurea, A.Vertan. G.Talmațchi, *Pontica* 30 (1997), p. 381, nr. 1790.

57. *NUFĂRU*: Justinus I: M, Con., 518-522, 3 ex.

Justinianus I: M, Con., 532-537, 2 ex; 555/56; 559/60
M, Nik., 544/45.

Justinus II: M, Con., 573/74.

K, Thes., 568/69.

€ , Con., 565-578.

Heraclius: K, Con., 610/11.

Bibliografie: B.Mitrea, Dacia NS (10) (1966), p. 412, nr. 56; vezi catalog nr. 52-62.

58. *OLTINA* (Capu Dealului):

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	512-518	3	1	-	-	-
Justinus I	518-527	4	3	-	-	-
Justinianus I	527-538	2	1	-	-	1 AV(sol.)
	538-542	1	-	-	-	
	542-550	-	1	-	-	
	550-565	1	-	-	-	
Justinus II	565-570	1	1	-	-	-
	570-578	2	1	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	-	1	-	-	-

TOTAL: 23 AE

Bibliografie: O.Iliescu, CC 4 (1962), p. 357-358, nr. 487; A.Vertan, G.Custurea, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 318, nr. 1609; G.Custurea, Pontica 33-34 (2001-2002), p. 591, nr. 1-13; idem, *Noi descoperiri monetare bizantine din aşezarea de la Capu Dealului-Oltina*, nr. 1-5, sub tipar; G. Custurea, A.Vertan, G.Talmaţchi, Pontica 32 (1999), p. 355, nr. 2078-2081.

58 b. *OSMANCEA*: Focas: XX, Con., 603/04-609/10

Bibliografie: vezi catalog nr. 63.

59. *OSTROV* (CT): Justinus I: M, Con., 518-527, 2 ex.

K, Con., 522-527; 546/47-556/57

Justinianus I: M, Con., 547/48.
K, Nik., 550/51.
C, Con., 527-537; 542/43-551/52

Justinus II: M, Con., 567/68; 573/74
K, Nik., 572/73.
K, Thes., 575/76.

Tiberius II Constantin: M, Con., 580/81
AE inedit

Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 194; MINAC 1977, nr. 97, 227, 331, 343, 369, 507, 637; T.Papasima, *op.cit.*, p. 282, nr. 9; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 31 (1998), p. 322, nr. 1941; R.Frățilă, Foaie numismatică 2 (1990), p. 12; E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1(14), 2003, p. 376, n.109; vezi catalog nr. 64, 65.

60. *OSTROV* (TL): Justinianus I: AE., 527-538: 2 ex.; post 538 : 6 ex.

Justinus II: AE., 565-575/76: 4 ex.

Bibliografie: D.Vâlceanu, Al.Barnea, SCIVA, 26 (1975), 2, p. 215

61. *OVIDIU*: Justinus I: K,Con., 512-527.

Justinianus I: K, Con., 538/39.

M, Con., 546/47 – 556/57.

Justinus II: E, Con., 565-578.

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica, 14 (1981), p. 342, nr. 330; *ibidem*, 16, 1983, p. 312, nr. 774.

62. *PALAZU MARE*: Justinianus I:K, Con., 527-537.

Justinus II: K, Con., 570/71;

K, Thes., 569/70;

Focas: XX, Con, 603/04-610;

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, Al.Popeea, SCIV 27 (1976), 2, p. 220, nr. 5; MINAC 1977, nr. 540, 688, 925.

63. *PANTELIMONU DE SUS*: Justinus I: M, Nik., 518-527

Justinianus I: ?, Con., 545/46, ?;

M, Ant., 527-538;

K, Ant., 527-538;

K, Nik., 549/50

Justinus II: M, Con., 569/70;

?, AE, Con., 569/70

M, Nik., 569/70

Tiberius II Constantin: AV, trem., Con., 578-582;

Mauriciu Tiberiu: AV, sol., (22 silq.), Con.,
583/84- 602.

AV, sol., (23 silq.), Con.,

583/84-602, 2 ex.
?, AE, Con., 583/84.

Heraclius: M, Con., 614/15.

Bibliografie: V.Pârvan, AARMSI, 1913, p. 303-304, nr. 34-46; B.Mitrea, Dacia, NS, 10 (1966), p. 413, nr. 60; A.Vertan, G.Custurea, Pontica 15 (1982), p. 284, nr. 532.

64. *PĂCUIUL LUI SOARE:*

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	1	-	-	-	-
	512-518	-	1	-	-	-
Justinus I	518-527	2	1	-	-	-
Justinianus I	527-538	2	-	-	-	
	538-542	-	1	1	-	
	542-550	1	-	-	-	
	550-565	-	-	-	-	
Justinus II	565-570	3	3	-	-	-
	570-578	2	4	-	-	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	1	-	1	-	-

TOTAL: 24 AE

Bibliografie: B.Mitrea, în P.Diaconu, D.Vâlceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*. I, București, 1972, p. 189, nr. 45-54; G.Custurea, T.Papasima, Pontica, 25 (1992), p. 364-365, nr. 1-13; MINAC, 1977, nr. 259.

65. *PECINEAGA:*

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori
Anastasius I	498-512	-	1	-	-	-
	512-518	2	1	-	-	-
Justinus I	518-527	3	2	1	-	-

Justinianus I	527-538	3	-	-	-	
	538-542	2	-	-	-	
	542-550	1	-	1	-	
	550-565	1	-	1	-	
Justinus II	565-570	2	1	-	-	-
	570-578	2	1	-	1	-
Tiberius II Constantin	578-582	-	-	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	4	2	-	-	-
Focas	602-610	1	-	-	-	-

TOTAL 33 AE

Bibliografie: MINAC, 1977, passim.

66. PIETRENI: Justinianus I: M, Con., 532-537.

Bibliografie: R.Ocheșeanu, Gh.Papuc, Pontica 8 (1975), p. 443, nr. 506.

67. POARTA ALBĂ: Justinianus I: M, Con., 538/39

Bibliografie: vezi catalog nr. 66.

68. POPINA: Justinus II: AE, inedit CNMNIR.

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1(14), p. 376, n. 112.

69. RASOVA: Justinus II: M, Con., 571/72;

M, Cyz, 574/75;

K, Thes., 575/76; 577/78;

Mauriciu Tiberiu: K, Thes., 592/93

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 502, 647, 731, 890; vezi catalog nr. 67.

70. RĂZOARELE: Justinus I sau Justinianus I: K, Con., 522-537.

Bibliografie: vezi catalog nr. 68.

71. SARAIU: Anastasius I: K, Con., 512-518.

Justinianus I: I. Con., 564/65

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 47, 322.

72. SĂLCIOARA: Justinianus I: K, ?, 527-538.

Mauriciu Tiberiu: K, Con., 593/94

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, P.I.Dicu, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 427,

nr. 15; M.Mănuclu Adameșteanu, Gh.Poenaru-Bordea, BSNR 86-87 (1992-1993), p. 125, nr. 11.

73. *SCHITU*: Anastasius I: 2 AE
Justinianus I: 3 AE
Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 192.

74. *SEIMENI*: Justinianus I: M, Nik., 538-539.
Tiberiu II Constantin: M, Nik., 580/81,
Bibliografie: T.Papasima, A.Vertan, *op.cit.*, p. 276, nr. 16; vezi catalog nr. 69.

75. *SF.GHEORGHE*: Justinus II: € , Con., 565-578.
Bibliografie: B.Mitrea, Dacia, NS 19 (1975), p. 317, nr. 102.

76. *SILISTRA*: Anastasius I: 1 AV; 82 AE
Justinus I: 14 AE
Justinianus I: 1 AV; 20 AE
Justinus II: 2 AV; 11 AE
Tiberius II Constantin : 4 AE
Mauriciu Tiberiu: 2 AV
Focas: 38 AE
Heraclius: 1 AV; 2 AR; 25 AE
Heraclonas: 1 AE
Constans II: 1 AR; 6 AE
Constantin IV: 2 AR; 2 AE

Bibliografie: M.Dobre, CN 7 (1996), p. 86-87; E.Oberländer-Târnoveanu, CN 7 (1996), p. 97-127; Iv.Iordanov, în *Dobrudza. Études ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 186, tab. I; St. Angelova, Vl. Pencev, *Arheologhija*, 31 (1989), 2, p. 38-43. Un lot important aparținând colecției Papahagi eşalonat între Justinus I – Mauriciu Tiberiu, aflat în colecțiile CNMNIR este încă inedit și din acest motiv aceste domnii nu sunt sugestive în privința descoperirilor monetare.

77. *SINOE*: Anastasius I: M, Con., 507-518.
Justinus I: M, Cyz., 518-527
Justinian I: M, Nik., ?
Hercalius: K, Thess., 613/14.
Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 200

78. *SLAVA CERCHEZĂ*: Justinianus I: M, Con., 544/45
Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, SCN 4 (1962), p. 401, n. 14.1.

79. *SLAVA RUSĂ*:

Emitent	Etapă	M	K	I	€	Alte valori

Anastasius I	498-512	-	1	-	-	-
	512-518	-	1	-	-	-
Justinus I	518-527	4	3	-	-	-
Justinianus I	527-538	3	1	1	-	
	538-542	1	2	-	-	
	542-550	1	1	2	-	
	550-565	-	-	3	-	
Justinus II	565-570	1	-	-	-	-
	570-578	1	-	-	9	-
Tiberius II Constantin	578-580	-	-	-	-	-
	580-582	-	1	-	-	-
Mauriciu Tiberiu	582-602	1	-	-	-	-
Focas	602-610	-	-	-	1	-
Heraclius	610-941	3	-	-	-	-

TOTAL: 41 AE

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica 28-29 (1994-1995), p. 318, nr. 1614, 1615, E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 8 (1980), p. 509, nr. 138-141; CN 7 (1996), p. 101, n. 22.9; p. 102, n. 23.11; vezi catalog nr. 70-102.

80. ȘIPOSE: Justinus I: M, Con., 518-522
Justinus II: K, Thess., 568/69 2 ex.
K, Thess., 569/70

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 81; G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica 31 (1998), p. 323, nr. 1956-1958.

81. TÂRGUȘOR (NE ESTER): Justinus I: I.Ant., 518-527.
Justinianus I: AV. Trem, Con., 527-565
M, Con., 550/51; 557/58
I, Con., 556/57; 564/65
M, Nik., 543/44.
I, Nik., 552/53-565; 561/62
Justinus II: M, Nik., 570/71.
K, Nik., 572/73
K, Thess., 567/68; 571/72
K, Cyz., 565-578.
Mauriciu Tiberiu: K, Nik., 587/88.
Focas: M, Con., 603/04.

Bibliografie: A.Vertan, G.Custurea, Pontica 17 (1984), nr. 995-1000; 21-22, (1988-1989), p. 382, nr. 1315; G.Custurea, A.Vertan, G. Talmațchi, Pontica 31 (1998), p. 323, nr. 1963-1965; 32 (1999), p. 355, nr. 2088-2090; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 192, nr. 7; vezi catalog nr. 103, 104.

82. TOPALU: Anastasius I: M, Con., 512-517, 2 ex.
Justinus I: M, Cyz, 518-522.

Justinianus I: 16 Num., Thes., 542-547.

I, Con., 550/551.

Justinus II: K, Thes., 568/69; 574/75.

Mauriciu Tiberiu: K, Thes., 588/89

Justinianus II: M, Con., 686/87.

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 161; Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, BSNR 75-76 (1981-1982), p. 238, nr. 6; vezi catalog nr. 105-111.

83. *TOPOLOG*: Heraclius: AE inedit, CNMNIR

Bibliografie: E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1(14), 2003, p. 376, n. 119.

84. *TOPRAISAR*: Mauriciu Tiberiu: K, Ant., 593/94.

Bibliografie: Gh. Poenaru-Bordea, în Al. Suceveanu, (cu colaborarea lui Gh. Poenaru-Bordea și M. V. Angelescu), *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 214, nr. 125.

85. *TUFANI*: Justinianus I: K, Con., 538-551/52.

K, Thes., 563/64.

I, Nik., 556/57.

Justinus II: K, Thes., 567/68; 570/71

Mauriciu Tiberiu: K, Con., 594/95

Focas: I, Con., 602-610.

Bibliografie: G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, Pontica 32 (1999), p. 357, nr. 2169-2171 și catalog nr. 112-114.

86. *TULCEA*: Anastasius I: M, ??

Justinianus I: M, Con., 556/57

Tiberius II Constantin: M, Nik;

Heraclius: AV, Trem., inedit, CNICEM

M, Cyz., 613/14

Bibliografie: I. Dimian, *op.cit.*, p. 200, nr. 4; E. Oberländer-Târnoveanu, SCN 7 (1980), p. 163, nr. 1; Peuce 1(14), 2003, p. 376, n. 122.

87. *TUZLA*: Justinus II: AE, inedit, CNMNIR

Bibliografie: *ibidem*, p. 376, n. 123.

88. *VADU*: Anastasius I: M, Con., 507-512.

Bibliografie: MINAC, 1977, nr. 4.

89. *VALEA TEILOR*: Justinus II: AE, inedit, CNMNIR

Bibliografie: E. Oberländer-Târnoveanu, *op.cit.*, p. 376, n. 125.

90. *VALUL LUI TRAIAN*: Justinus I: M, Nik., 522-527.

Bibliografie: G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, Pontica 32 (1999), p. 361, nr. 2250.

91. VĂCĂRENI: Justinianus I: 2 AE, inedite, CNICEM

Mauriciu Tiberiu: K, Thes., 586/87.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, BSNR 86-87 (1992-1993), p. 88, nr. 5.

92. VETERANU: Justinus II: K, Thes., 566/67

Bibliografie: G.Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, *op.cit.*, p. 361, nr. 2251.

93. VIILE: Anastasius I: M, Con., 512-517.

K, Con., 512-518.

Justinianus I: M, Nik., 554/55.

Justinus II: M, Con., 568/69.

Bibliografie: R.Ocheșeanu, Gh.Papuc, Pontica 6 (1973), p. 376, nr. 241; T. Papasima, *op.cit.*, p. 280, 282, nr. 1, 5, 8.

94. DOBROGEA: Anastasius I: 20 AE

Justinus I: 37 AE

Justinianus I: 1 AV; 2 AR; 85 AE.

Justinus II: 3 AV; 101 AE.

Tiberius II Constantin: 8 AE

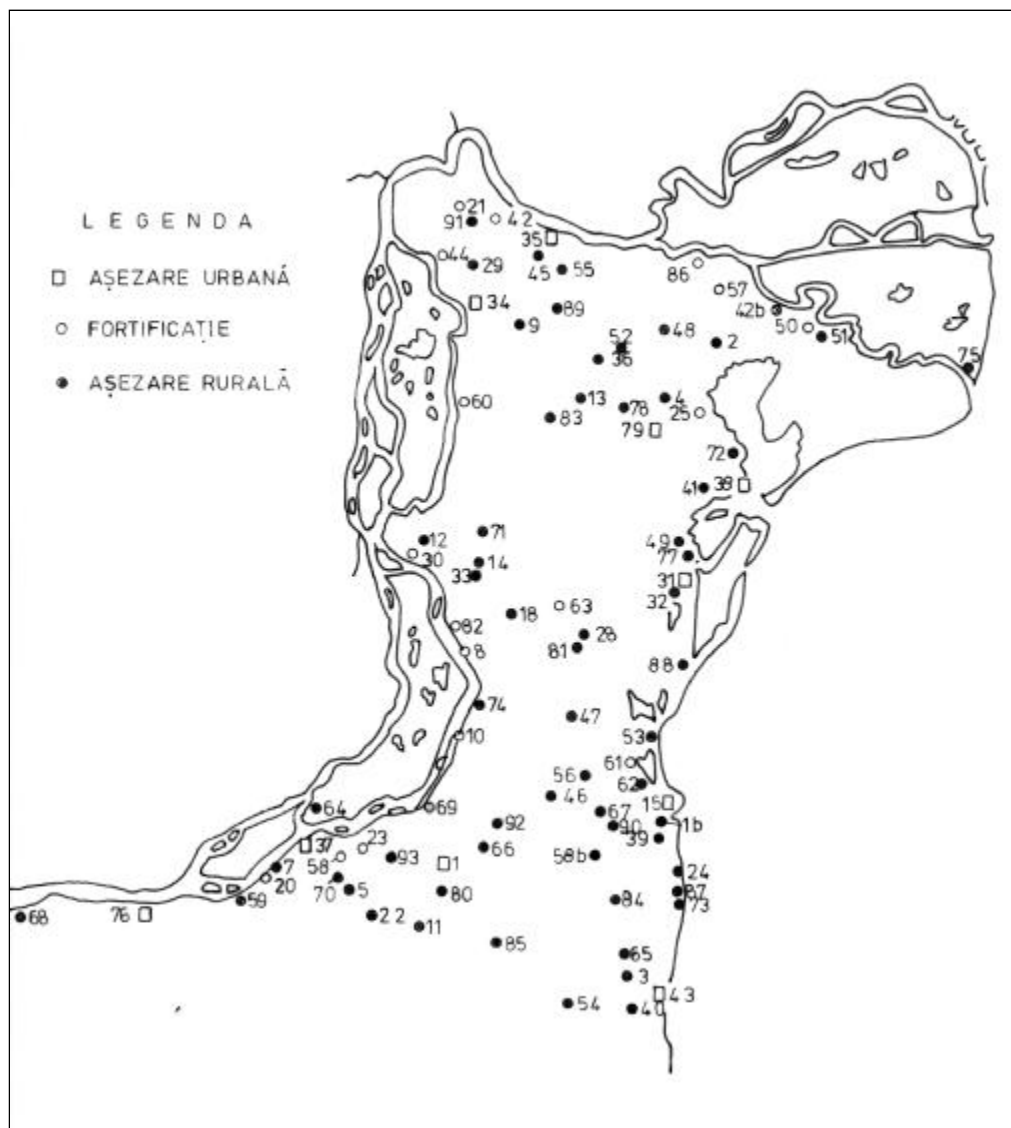
Mauriciu Tiberiu: 1 AV; 36 AE

Focas: 15 AE

Hercalius: 10 AE

Constans II: 1 AV; 2 AE

Bibliografie: MINAC 1977, *passim*; A.Vertan, G.Custurea, Pontica 16 (1983), p. 312-313, nr. 776-787; 17 (1984), p. 253, nr. 1001; 19 (1986), p. 301-302, nr. 1106-1119, 1128, 1129, 1131-1133; 28-29 (1995-1996), p. 319-320, nr. 1634-1638; E.Oberländer-Târnoveanu, C.Opaiț, *op.cit.*, p. 277, nr. 180; V.M.Bârliba, C.Chiriac, *op.cit.*, p. 451, nr. 86-90; T.Papasima, *op.cit.*, p. 397, nr. 2; T. Papasima, A.Vertan, *op.cit.*, p. 276, nr. 15; B.Mitrea, Dacia NS 7 (1963), p. 597, nr. 51; Dacia NS 10 (1966), p. 412, nr. 53; Gh.Poenaru-Bordea, C.Popa, *op.cit.*, p. 637, nr. 15; Gh.Poenaru-Bordea, R.Ocheșeanu, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 193; G.Custurea, Pontica 19 (1986), p. 277, nr. 3, 5, 7; G. Custurea, A.Vertan, G.Talmațchi, Pontica, 31 (1998), p. 324, nr. 1993, vezi catalog nr. 115-136.



Harta I - Repertoriul monedelor bizantine, sec. VI-VII

II. REPERTORIUL TEZAURELOR MONETARE SEC. VI-VII

1. ADAMCLISI:

I. 1908; 25 AV, 77 AE, inel aur.

Identificate 49 AE

Justinianus I: M, Con., 539/40; 542/43; 544/45; 555/56; 557/58;

K, Con., 538/39; 541/42, 2 ex.;

M, Nik., 555/56;

M, Cyz., 543/44; 545/46; 550/51; 555/56;

M, Ant., 550/51; 551/52; 554/55; 555/56

Justinus II: M, Con., 568/69; 569/70, 2 ex.; 570/71, 2 ex.; 571/72, 2 ex.; 573/74, 2 ex.;

K, Thes., 568/69; 573/74; 574/75;

M, Nik., 569/70; 3 ex., 570/71, 5 ex.; 572/73; 573/74, 2 ex.; 574/75, 3 ex.;

Mauriciu Tiberiu: M, Con., 583/84, 2 ex.; 584/85.

M, Cyz., 583/84

Bibliografie: Radu Ocheșeanu, SCN 11 (1997), p. 163-182.

II. 1993; 13 AE;

Justinus II: M, Nik., 570/71;

M, Ant. 571/72; 572/73, 2 ex.; 577/78, 2 ex.;

M, Con., 573/74; 575/76

Tiberius II Constantin: K., Thes., 581/82

Mauriciu Tiberiu: K, Con., 585/586;

M, Con., 589/90

M, Cyz 589/90

M, Nik., 590/91

Bibliografie: I.Bogdan-Cătănciu, Gh. Poenaru-Bordea, BSNR 90-91 (1996-1997), p. 85-95.

2. BĂLGAREVO (Dobrici)

1959, X AE, recuperate 9 AE

Justinianus I: AE, 2 ex.;

Justinus II: AE, 3 ex.;

Tiberiu II Constantin: AE, 2 ex.;

Mauriciu Tiberiu: AE, 2 ex.;

Bibliografie: T.Gerasimov, IAI 25 (1962), p. 229.

3. CAVARNA (Dobrici)

1994, X AE , recuperate 8 AE

Justinus I și Justinianus I: M, Con., 527 2 ex.;

Justinianus I: M, Con., 538/39 2 ex.;

K, Con., 540/41; 543/44 3 ex.;

Bibliografie: V.Ivanov, Dobrudja 12 (1995), p. 311, nr. 6.

4. CÂȘLA (Oltina)

? 8 AE

Anastasius I: AE

Justinianus I: AE

Justinus II: AE, 4 ex.;

Mauriciu Tiberiu: AE, 2 ex.;

Ultima monedă datată 591/92

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, Peuce 1(14), 2003, p. 377, n. 138.

5. CERNAVODĂ

1899, 6 AV.

Justinianus I: Trem, Con., 527-565;

Justinus II: Trem, Con., 565-568

Tiberius II Constantin: Sem., Con., 578-582

Trem, Con., 578/582

Bibliografie: Gh.Poenaru- Bordea, R.Ocheșeanu, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 177-197.

6. CONSTANȚA

I. 1929, Anadolchioi, 383 AE

Maximinus: AE 2 ex.;

Constantius II: AE 18 ex.;

Valentinian I: AE;

Valens: AE 10 ex.;

Valentinian II: AE 2 ex.;

Arcadius: AE;

Honorius: AE, 9 ex.;

Theodosius II: AE, 5 ex.;

Valentinian III ? : AE, 3 ex.;

Marcian: AE, 5 ex.;

Leon I: AE, 24 ex.;

Zenon: AE, 10 ex.;

Anastasius I: AE, 46 ex.; 491-518;

M, Con., 507-512, 3 ex.;

M, Con., 512-518, 7 ex.;

K, Con., 512-518, 2 ex.;

Justinus I: AE, 7 ex.; 518-522;

M, Con., 518-522, 17 ex.;

M, Con., 522-527, 22 ex.;

K, Con., 518-522, 3 ex.;

K, Con., 522-527, 6 ex.;

Є, Con., 522-527;

2 num., Thes., 518-527

M, Nik., 518-522, 3 ex.;

M, Nik., 522-527, 4 ex.;

K., Nik., 518-527,

K, Cyz., 518-527, 2 ex.;

Є, Con. 518-527.

Anastasius I- Justinus I: AE, 7 ex.;

Justinianus I: AE, Carth, 537/38, 3 ex.;
 AE, Carth, 542/43-546/47;
 M, Con., 532-537, 29 ex.;
 K, Con., 527-538, 4 ex.;
 M, Con., 539/40; 541/42, 2 ex.; 542/43; 543/44; 544/45.
 K, Con., 539/40 2 ex.; 541/42, 2 ex.; 542/43; 545/46, 2 ex.
 I, Con., 543/44
 € , Con., 2 ex.;
 M, Nik., 527-538, 5 ex
 M, Nik., 544/45;
 K, Nik., 543/44
 M, Cyz, 527-538;
 M, Ant., 527-538;

Protovandale ?: AE 2 ex.;

Ostrogote ?: AE, 2 ex.;

Neprecizate: AE 70 ex.;

Foi tablă: 2 ex.;

Piese plumb: 22 ex.;

Bibliografie: B.Mitrea, Pontica 16 (1983), p. 239-262; Gh. Poenaru-Bordea, E.Nicolae, BSNR 80-85 (1986-1991), p. 101-115;

II. 1938, 5 AE.

Heraclius și Heraclius Constantin: AE 2 ex.;

Heraclius: AE

Constans II-Constantin IV: AE

Constantin IV: AE

Bibliografie: I.Dimian, SCN 1 (1957), p. 197, nr. 1-5.

7. HISTRIA

I. 1950, Terme, în canal, 22 AE

Justinian: K, Con., 527-537;

K, Nik., 527-537

I, Con., 546/47

K, Con., 551/52

I, Con., 558/59;

€ , Con., 542-551/52

Justin II: M, Con., 566/67;

K, Thes., 568/69; 574/75;

K., Nik., 574/75;

€ , Kyz., 565-578, 2 ex.

Mauriciu: K, Nik., 588/89;

K.Con., 591/92; 592/93 2 ex.;

K, Thes., 591/92

M, Con., 593/94

Mauriciu ???: M.,

K.,

Sec. VI K.

Fragm.

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, în Al.Suceveanu, Histria, VI, *Les thermes romains*, Bucarest – Paris, 1979, p. 157-158, nr. 158-179.

II. 1950, Templu, 27 AE

Justinian I: M, Con., 527-538.

Justin II: K., Thes., 568/69, 2 ex.;
M, Nik., 571/72; 572/73 2 ex.; 575/76;
M, Con., 571/72; 573/74; 574/75; 575/76.

Tiberius II Constantin: M, Con., 581/82

M, Nik., 581/82

Mauriciu: M, Con., 585/86; 587/88 2 ex.; 589/90; 594/95

M, Nik., 590/91; 594/95;

K, Ant., 591/92

Bibliografie: C.Preda, H.Nubar, *Histria III*, București, 1973, p. 229-231.

III. 1954 sector economic, 12 AE

Justin II: K, Con., 567/68; 570/71;

M, Ant., 569/70;

M, Nik., 571/72, 2 ex.;

M, Con., 574/75;

K, Thes., 574/75.

Tiberiu II – Constantin: M, Con., 580/81

Mauriciu: K, Con., 587/88; 589/90

M, Cyz., 588/89;

M, Con., 597/98;

Bibliografie: C.Preda, H.Nubar, *op.cit.*, p. 228-229.

8. MURIGHIOL

I. 1982 9 AE

Justinus I: K, Con., 522-527

Justinian I: M, Nik., 556/57

M, Cyz., 557/58

Justin II: M, Con., 570/71; 573/74;

M, Nik., 571/72; 572/73

M, Cyz., 574/75

K. Ant., 572/73

Bibliografie: Al.Suceveanu, M.Zahariade, Fl.Topoleanu, Gh.Poenaru-Bordea, *Halmyris I, Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, nr. 1-9 p. 163-165

II. 1985-1987, 38 AE

Antoninus: M, Con., 512-517 – 5 ex.;

Justin I: M, Con., 522-527

K, Con., 522-527

Justin I sau Justinian I: M, Con., 522-527 sau 527-537

Justinian I: M, Con., 527-537, 3 ex.;

K, Thas., 562/63 , 2 ex.;

M, Nik., 543/44

K, Nik., 539/40

M, Cyz., 539/40

M, Vyz., 542/43

K, Ant., 552/53

Justinian I sau Justin II: I ?

Justin II: M, Con., 569/70; 570/71 2 ex.; 571/72 – 2 ex.; 572/73; 573/74; 575/76; 576/77; ?

K, Con., 568/69

K, Thes., 566/67; 569/70;

M, Nik., 568/69 , 2 ex.; 569/70;

K, Nik., 570/71; 571/72

I, Ant., 572/73- 573/74

Bibliografie: ibidem; p. 165-170.

9. OSTROV ?

anii 60, 4 AV

Justinianus I: Sol., Con., 527-565, 4 ex.;

Bibliografie: Inedit, CN MINAC, inv. 6133-6136.

10. SATU NOU (Oltina)

1912, „La Cetate” 25 AE

Justinianus I: AE 25 ex.;

Bibliografie: Gh.Poenaru-Bordea, B.Mitrea, Dacia NS, 35 (1991), p. 218, nr. 9, plasat în mod eronat de C.Moisil în jud.Tulcea.

11. SILISTRA

1986, 3 AR, bijuterii

Justinus II: Sil., Con.,

Constantin IV: ½ Sil., 2 ex.;

Bibliografie: St. Angelova, Vl.Pencev, Archeologija 31 (1989), 2, p. 38-43.

12. SLAVA RUSĂ

I. 1988, 8 AV

Justinus II: Sol., Con., 565-578;

Mauriciu Tiberiu: Sol., Con., 583-601;

Sol., (23 sil.) Con., 583-601; 6 ex.;

Bibliografie: M.Iacob, Le tresor de solidi romans-byzantins découvert à Ibida (Scythia Minor), sub tipar.

II. anii 90, 12 AE

Monede bizantine, sec. VI

Bibliografie: inedit, informație M.Iacob. căruia îi mulțumim și pe această cale.

III. anii 90, 13 AE

Monede bizantine sec. VI

Bibliografie: inedit, informație M.Iacob.

13. TOPALU

? 55 AE

Justinianus I și Justinus II: 55 AE

Bibliografie: I.Dimian, *op.cit.*, p. 191-192; Gh.Poenaru-Bordea, *Actes du XIV-e Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 sept. 1971*, București 1976, p. 207.

14. VALEA TEILOR

? X AR, recuperate 2 AR

Constans II: AR., Con., 641-646

Constantin IV: AR., Hex., Con., 668-673

Bibliografie: E.Oberländer-Târnoveanu, SCN 7 (1980), p. 163, nr. 2, 3.

15. ZALDAPA

1995 13 AV, 3 ponduri

Justinian I : Trem., Con., 527-565

Justin II: Sol., Con., 565-567 – 2 ex.;

Sol., Con., 567-578

Trem., 565-578

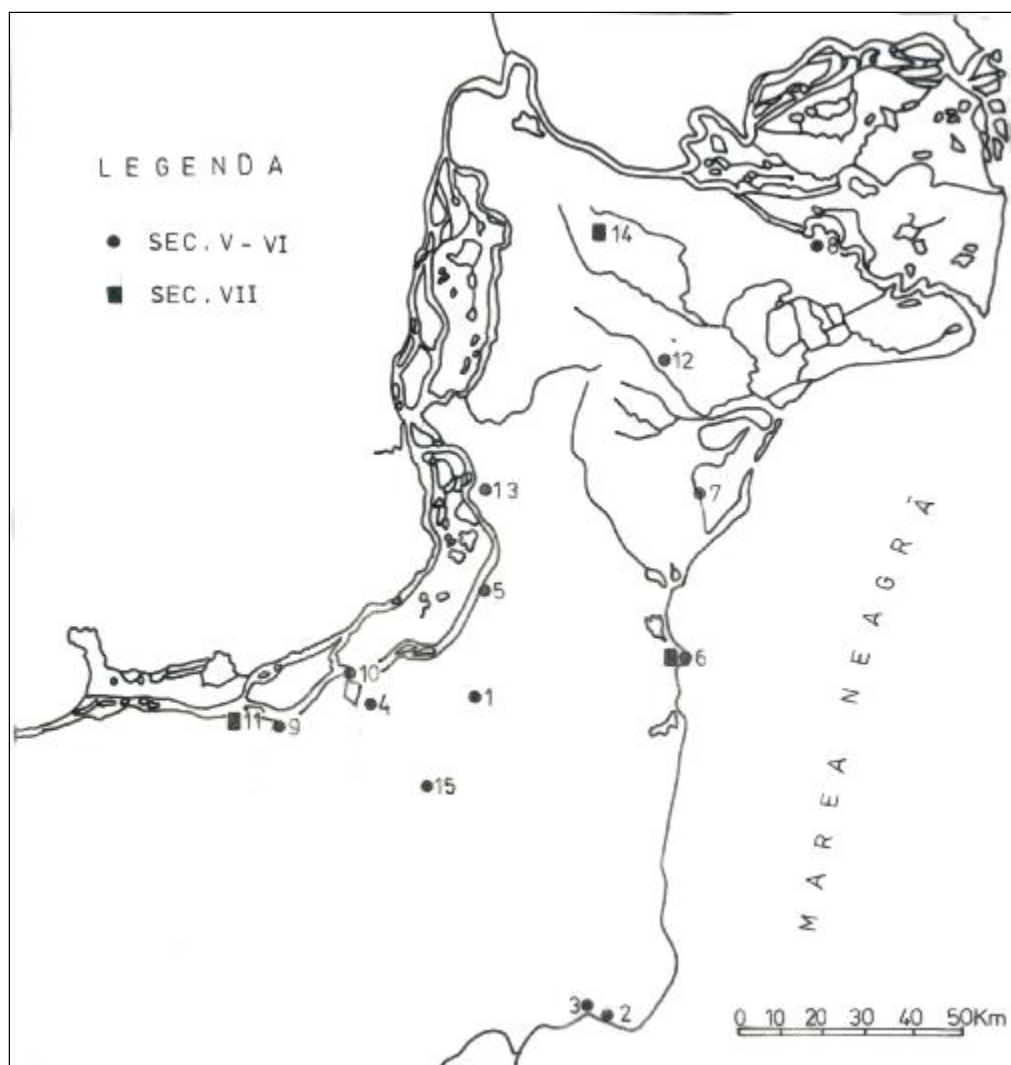
Tiberiu II Constantin: Sol., Con., 579 – 2 ex.;

Trem., Con., 579 – 4 ex.;

Mauriciu: Sol., Con., 583/84

Trem., Con., 583/84

Bibliografie: S.Torbatov, Num.i.Sfrag., 5 (1998), 1, p. 64-69.



Harta I - Repertoriul tezaurelor monetare sec. VI-VII

NEUE ANGABEN, DEN UMLAUF DER BYZANTINISCHEN MÜNZE IN DER DOBRUDSCHA BETREFFEND

Zusammenfassung

Der Verfasser veröffentlicht 136 byzantinische Münzen, die in den letzten Jahren in die Sammlungen des Museums für Nationalgeschichte und Archäologie Constanța aufgenommen wurden. Mit dieser Gelegenheit erwähnt er die Bibliographie für die betreffende Zeitspanne. Weiterhin rezensiert er 96 Fundstellen, die er dem Siedlungstyp nach klassifiziert: Städte (10), Festungen (19) und Dorfsiedlungen (67). Diesem Standpunkt gemäss, wird festgestellt, dass mit der zweiten Hälfte der Herrschaftszeit von Anastasius beginnend und bis zu derjenigen von Phokas ein 100%-Eindringen der Münze ins städtische Milieu stattfand. Im Milieu der militärischen Garnisonen wird mit den Jahren 491-512 beginnend bis Justinus II eine ständige Erweiterung des Eindringens und des Umlaufs der byzantinischen Münze festgestellt. Im ländlichen Milieu steigert sich diese von 15% zur Zeit des Anastasius I bis zu einem Höhepunkt von 51% in der Regierungszeit von Justinianus I. Das Abnehmen des Eindringens beginnt von Justinus II, erreicht aber katastrophale Quoten während Tiberius II Konstantin (eine Siedlung) und in der ersten Hälfte der Herrschaftszeit von Heraklius (zwei Siedlungen). Die allgemeine Lage in der Provinz betreffend, kann festgestellt werden, dass zur Zeit von Mauricius Tiberius 11 befestigte Siedlungen und alle Städte (10) noch widerstehen. Zur Zeit von Phokas endet in zwei Städten – Troesmis und Sucidava – die Siedlung, während die noch bestehenden Befestigungen auf eine Anzahl von fünf sinken. Im ersten Teil der Herrschaft von Heraklius wird noch die Anwesenheit von sieben Städten und acht Festungen vermerkt, während nach den Angriffen der Avaro-Slawen in der Zeitspanne 614-619 keine anderen Münzenfunde bis 680 erscheinen, als diejenigen in 3 städtischen Siedlungen (Constanța, Silistra und Mangalia). Schon aus der Zeit von Justinian I kann beobachtet werden, dass die Münzwirtschaft der Provinz einen Inselcharakter aufweist. Bis zum Jahr 600 schrumpft sie auf den Bereich der Städte und der Festungen als Diffusionszentren der byzantinischen Münze. Zur Zeit von Phokas und im ersten Teil der Herrschaft von Heraklius schrumpft auch die Anzahl dieser Zentren, während zur Zeit von Konstans und von Konstantin IV nur von einem symbolischen Überleben des Münzenumlaufs im Gebiet der Dobrudscha gesprochen werden kann. Aus der gebietlichen Anordnung der Funde sind die südwestliche und nordwestliche Ecke der Provinz erwähnenswert, zwischen Silistra und Hârșova, beziehungsweise zwischen Iglița und den Donaumündungen und an der Küste das Gebiet der Städte Histria, Tomis und Kallatis.

MONEDE DE PLUMB DIN EPOCA BIZANTINĂ AFLATE ÎN COLECȚIILE DIN ROMÂNIA (SECOLELE V-VI ȘI XI-XII).

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEȘTEANU,
Ingrid POLL

În anul 1952 apărea volumul lui Vitalien Laurent despre sigiliile din colecția C. Orghidan, păstrate în colecția Cabinetului Numismatic de la Academia Română: la finalul lucrării, pe baza unor criterii iconografice, autorul prezenta trei grupuri de „jetoane” - opt (catalog 685), trei (catalog 686) și 13 exemplare (catalog 687) - pe care le atribuia împăratului Alexios I Comnenul (1081-1118)¹.

Identificarea unei monede de plumb de la împăratul Alexios I Comnenul², singurul exemplar de acest fel descoperit la noi în țară (în Dobrogea), ne-a determinat să verificăm și piesele din colecția Orghidan care, spre surprinderea noastră, se încadrează, toate, în aceeași categorie a monedelor de plumb³.

Constantin Orghidan, membru al Societății Numismatice Române în perioada 1924-1944, a alcătuit o colecție impresionantă de 10167 de piese, care cuprindea 8025 de monede grecești, romane, bizantine, medievale și moderne. Restul, reprezintă colecția de sigilii, medalii și obiecte arheologice⁴. Lotul de 691 de sigilii, care include și cele 24 de monede din plumb, a fost cumpărat în anul 1938 de la Istanbul, prin intermediul americancei Gertrude Carp. Aceasta l-a ajutat și pe un alt mare colecționar, Hochland Shaw, a cărui donație a stat la baza impresionantei colecții de sigilii de la Dumbarton Oaks⁵. Din aceste considerente, nu putem preciza dacă monedele de plumb reprezintă descoperiri izolate sau, după cum ne sugerează starea de conservare asemănătoare și numărul mare de

¹ Vitalien Laurent, *La collection C. Orghidan*, Paris, 1952, p. 305-306.

² Gh. Mănuclu-Adameșteanu, I. Donoiu, S. Apostolescu, T. Apostolescu, I. Poll, BSNR, 76-77 (1992-1993), p. 135-138.

³ Pentru o perioadă de timp, piesele au fost transferate la Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a României, unde le-am putut studia prin amabilitatea doamnei Constanța Știrbu, șefa Cabinetului Numismatic, căreia îi mulțumim și cu această ocazie.

⁴ Ana Maria Velter, *Catalogul monedelor Principatului Transilvaniei. Colecția ing. C. Orghidan*, București, 1994, p. 7.

⁵ Vitalien Laurent, *op. cit.*, p. 3-5.

piese, provin dintr-un tezaur. Trebuie să menționăm că din grupul descris de V. Laurent, nu am putut cerceta trei piese (inv. 685/7, 8 și inv. 686/3).

În continuare vom prezenta cele 24 de monede din colecția C. Orghidan:

Tip I. Constantinopol? (Thessalonica?) - personajele sunt redată în întregime: trei ex. (inv. 687/1, 4, 5: 5.62-3.29 gr., 16-18 mm.). Pe ambele fețe apar câte două personaje încadrate într-un cerc perlat.

Avers : în dreapta este Ioan Comnenul, fără barbă, în costum de ceremonie cu *stemma*, *divitision* și *loros* simplu, iar în stânga, sf. Dimitrie, cu barbă, îmbrăcat cu o tunică militară scurtă și cu o sabie în mâna dreaptă, ținând între ei un *labarum* cu mâner lung. Inscripția-Ιω(άννης) ó δεσπότης.

Revers : Alexios I și Irina, în costum de ceremonie cu *stemma*, *divitision* și *loros* simplu, ținând între ei o cruce latină, cu brațele scurte și cu mâner lung. Pe circumferință se poate citi, în dreapta-Αλεξίω și în stânga-Ειρήνη.

Tip II. Constantinopol - personajele sunt redată pe jumătate: 10 ex. (inv. 687/2,3,6-13: 4.84-2.60 gr., 20 x 19 mm la 15 x 17 mm). Pe ambele fețe apar câte două personaje încadrate într-un cerc perlat.

Avers : în dreapta apare Ioan Comnenul, fără barbă, în costum de ceremonie cu *stemma*, *divitision* și *loros* simplu; în stânga este Hristos, cu nimb și barbă, având între ei un *labarum* cu mâner lung.

Revers : Alexios I și Irina, în costum de ceremonie cu *stemma*, *divitision* și *loros* simplu ținând între ei o cruce latină, cu brațele largi și cu mâner lung. Pe circumferință se poate citi, în dreapta-Αλεξίω și în stânga-Ειρήνη.

Tip III. Constantinopol? (Atelier necunoscut?): opt ex. (inv. 685/1-8: 4.77-2.73 gr., 17 x 19 la 14 x 15 mm). Pe ambele fețe apare bustul unui personaj.

Avers : Hristos cu câte un punct în fiecare latură a nimbului; are barbă, părul lung și este îmbrăcat cu *stola* și *colobium*. În câmp, la stânga și la dreapta capului, apare inscripția IC XC. Totul este înscris într-un cerc perlat.

Revers : împăratul Alexios I, cu barbă scurtă, cu *stema* pe cap, îmbrăcat cu *stemma*, *divitision* și *loros*. În mâna dreaptă ține o cruce cu mâner lung și în mâna stângă un glob cruciger. Pe unul dintre cele două exemplare care ne-au fost inaccesibile, V. Laurent a putut citi, pe circumferință, Αλεξίω δεσπότη.

Tip IV. Constantinopol? (Atelier necunoscut?) Tip nou: trei ex. (inv. 686/1 - 3: 3.31-2.13 gr., 15 x 13 mm). Pe ambele fețe apar busturile unor personaje.

Avers : o singură persoană, fără nimb, văzută din față, cu trăsăturile neclare, ce ar putea fi identificată cu Ioan Comnenul, fiul cel mare al cuplului imperial. Ioan ține *labarumul* cu mâner lung? sau o cruce?, cu mâna stângă; fără inscripție vizibilă. Totul este înscris într-un cerc perlat.

Revers : în dreapta împăratul Alexios I, iar în stânga soția sa Irina, din față, în costum de ceremonie cu *stemma*, *divitision* și *loros* simplu, ținând între ei o cruce cu mâner lung, cu brațele largi. Pe al treilea exemplar, pe care nu l-am putut studia, V. Laurent, pe circumferință, a putut citi Αλεξίω, Ειρήνη.

Plumbul, metal neobișnuit folosit pentru obținerea acestor monede, a făcut ca într-o primă etapă, să fie considerate tessere sau jetoane. Primele exemplare sunt publicate în anul 1873: tipul III este cel mai frecvent, „căci nu există descoperire care să nu conțină cel puțin 20 de piese”; de asemenea sunt descrise tipul I și II (personaje din față, dar în loc de sf. Dimitrie s-a presupus că este reprezentat sf. Gheorghe) și o variantă cu bustul lui Hristos și al lui Ioan II pe

avers și două personaje, redată tot bust, împăratul Alexios I și soția sa Irina, pe revers (tipul V)⁶. M. A. Sorlin-Dorigny a văzut la Constantinopol peste 30 de piese numai cu numele împăratului Alexios I, dintre care descrie un exemplar din tipul III⁷ și unul din tipul II (pe avers, în loc de sf. Dimitrie s-a presupus că este reprezentat sf. Gheorghe)⁸. G. Schlumberger, în anul 1880, indică existența unei cantități notabile de „tessere” pe piața din Istanbul, cele mai răspândite fiind cele din tipul III⁹; într-o altă lucrare, pe lângă desenele tipurilor II și III, pe care le preia de la Al. Sorlin-Dorigny, ilustrează și tipul I¹⁰.

O altă „tesseră” din tipul III, despre care se presupune că a fost descoperită pe teritoriul Greciei, a fost achiziționată de Muzeul Numismatic din Athena în anul 1952¹¹. George E. Bates publică în anul 1981 trei piese dintr-o colecție particulară: două exemplare din tipul II (cat. 3274 B-C) și unul din tipul III (cat. 3274 D) și este primul care consideră că sunt monede (*tetartera*) bătute la Constantinopol¹².

Ph. Grierson, în anul 1982, analizând unele piese păstrate în colecția de la Dumbarton Oaks de la Washington și la Biblioteca Națională din Paris, demonstrează că acestea sunt monede ($\frac{1}{2}$ *tetartera*) și presupune că au fost bătute în două ateliere:

Constantinopol - monedele din tipul II (cat. 1033) și cele din tipul III (cat. 1046); ambele categorii au flanurile neregulate, tăiate oblic sau ascuțit.

Thessalonica - o piesă din tipul I, cu flanurile rotunde (cat. 1035)¹³.

M. Hendy, în anul 1985, consideră că emisiunile de plumb sunt *tetartera* și ilustrează o monedă din tipul II, pe care o atribuie atelierului de la Constantinopol¹⁴.

Cécile Morrisson dedică o serie de articole folosirii plumbului pentru obținerea de monede în perioada bizantină (secolele VI-VII) și în timpul lui Alexios I¹⁵, presupunând, ca și Ph. Grierson, că piesele de la Alexios I reprezintă, mai degrabă, jumătăți de *tetartera*¹⁶.

Bazându-se pe numărul mare de piese aflat în colecția de la Dumbarton Oaks (24 monede selecționate, se pare, dintr-un tezaur mai mare), care inițial fuseseră considerate sigilii, M. Hendy reia acest subiect în anul 1999 și propune următoarea clasificare.

Piesele din emisiunea „încoronării” se împart în două variante: pe una, figurile lui Ioan și Hristos, respectiv Alexios I și Irina, sunt redată pe jumătate

⁶ A. Mordtmann Jr, *Sur les sceaux et plombs byzantins*, Conférence tenue dans la Société Littéraire Grecque, Constantinople, 1873, p. 12-15, nr. 9-10.

⁷ Al. Sorlin-Dorigny, *RevArch*, 33 (1877), 1, p. 90, pl. IV/7.

⁸ *Ibidem*, p. 90-91, cat II, pl. IV/6.

⁹ G. Schlumberger, *Monuments numismatique et sphragistiques du Moyen-Âge byzantin*, Extrait de la *Rev. Arch.*, 36 (1880), p. 287-289.

¹⁰ *Idem*, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884, p. 79.

¹¹ *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques de Grèce*, BCH, 77 (1953), I, p. 194.

¹² George E. Bates, *A byzantine coin collection*, Boston, Mass. 1981, p. 140, cat. 3274 B-C-D.

¹³ Philip Grierson, *Byzantine Coins*, London, 1982, p. 219, 225-227.

¹⁴ Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 1985, p. 515, pl. 30/12.

¹⁵ Cécile Morrisson, *RIN*, (Rivista italiana di numismatica e scienze affini), 83 (1981), p. 119-131.

¹⁶ *Eadem*, *RIN*, 95 (1993), p. 83, 92, 100, fig. 6-7.

(cat. 32. 1-6)¹⁷ în timp ce pe cealaltă, figurile lui Ioan și sf. Dimitrie, respectiv Alexios I și Irina, sunt prezentate în întregime (cat. 37. 1-6)¹⁸. În ultimul caz, aversul reprezintă un împrumut ușor modificat al emisiunii tranziționale de *trachea* devalorizată, bătută la Thessalonica în 1081/1082¹⁹ (pe avers este bustul lui Hristos, iar pe revers apare figura împăratului și sf. Dimitrie, cu un *labarum* între ei) și poate fi atribuită aceluiași atelier, rămânând ca prima variantă să fie atribuită Constantinopolului. Unui atelier pe care nu-l poate localiza, diferit de primele două, îi atribuie grupul cel mai numeros, care are pe avers bustul lui Hristos, iar pe revers bustul împăratului Alexios I (cat. 42. 1-12).

Ele au fost considerate *tetartera* (deoarece existau jumătăți de *tetartera* cu „încoronarea”, acest eveniment trebuia să apară și pe *tetartera*), deși greutatea lor înregistrează diferențe destul de mari: la Constantinopol între 4.22 și 4.74 g, la Thessalonica, între 3.33 și 6.16 g, iar la atelierul necunoscut între 2.30 și 7.07 g.

Încă de atunci M. Hendy avea unele probleme în ceea ce privește repartitia pe ateliere: astfel deși singura piesă găsită în timpul cercetărilor arheologice, provenea din Istanbul, de la Saraçhane²⁰, el o atribuia atelierului de la Thessalonica.

O trecere în revistă a descoperirilor publicate în acest moment, completată cu importantul lot de piese aflat în colecțiile din România (25 ex.), care beneficiază și de investigații metalografice (21 ex.), ne permite formularea câtorva ipoteze de lucru.

Aria geografică.

Toate exemplarele publicate până în prezent, cu trei excepții, au fost achiziționate de pe piața din Istanbul: o piesă a fost descoperită în cursul cercetărilor arheologice, la Saraçhane, în Istanbul; alta, achiziționată de muzeul din Atena, pare să aparțină teritoriului grecesc. Ultima a fost găsită în România, în Dobrogea : aceasta este deosebit de importantă deoarece a fost descoperită împreună cu alte materiale arheologice (fragmente ceramice) și ne demonstrează că emisiunile din plumb au circulat și în afara capitalei, spre regiunile periferice ale Imperiului Bizantin (provincia Paradunavon).

Metalul.

Folosirea plumbului de către atelierele monetare bizantine constituie o excepție. Pentru secolele V-VI, menționăm o serie de monede de tip „Părjoaia” (localitate din Dobrogea), descoperiri izolate - Izvoarele – Părjoaia (28 de piese și peste 500 de discuri neștanțate)²¹, Adamclisi – Tropaeum Traiani (10 piese)²²,

¹⁷ *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, volume IV, part 1, Michael F. Hendy, *Alexius I to Michael VIII 1081-1261*, Washington, 1999, p. 231.

¹⁸ *Ibidem*, p. 234-235.

¹⁹ *Ibidem*, p. 204-205, cat. 4.1-4.2.

²⁰ Piesa a fost publicată ca sigiliu M. V. Gill, *The Small Finds*, în R. M. Harrison (ed), *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. I, Princeton Washington, 1986, p. 276-277, cat. 741 și atribuită emisiunilor monetare ale lui Alexios I, de către Cécile Morrisson, *Numismatique et Sigillographie: parentés et méthode*, în *Studies in Byzantine sigillography*, ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks, 1987, 1, p. 1, nota 3.

²¹ De pe malul Dunării au fost recuperate peste 500 de discuri de plumb, neștanțate și 22 de monede din plumb cf. V. Culică, *Pontica*, 5 (1972), p. 277-281, 289-298; pentru alte șase monede din plumb, cf. *idem*, BSNR, 70-74, (1976-1980), București, 1981, p. 253-261.

²² Radu Viorel Ocheșanu, *Circulația monetară între anii 270-498 e. n. la Dunărea de Jos, cu specială privire asupra Scythiei Minor. Teză de doctorat*, București, 1995, p. 35-imitații monetiforme de plumb, piese ce se află la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța: catalog 597 - 606, inv. 10081, 10028, 9190, 9102, 10027, 10026, 9210, 10025, 21479, 21480

Isaccea - Noviodunum (21 de piese)²³, Mahmudia - Salsovia (o piesă)²⁴, Iglița - Troesmis (două piese)²⁵ și tezaure (Constanța – cartierul Anadalkhioi, un număr de 22 de piese de plumb, dintr-un total de 383 de exemplare²⁶), toate provenind din provincia dintre Dunăre și Marea Neagră. Excepție face o piesă descoperită la Sucidava – Celeiu, tezaurul I, din anul 1968, o rondelă de plumb dintr-un total de 394 de monede²⁷. Acestea reprezintă imitații locale (greutatea medie 1.50 g, 11-15 mm), fiind decupate din foaie de plumb sau pastile presate. Cele mai timpurii imitații în plumb ar deriva din emisiuni de la începutul secolului al V-lea, iar cele mai târzii ar putea fi plasate în timpul domniei împăratului Iustinian I (518-527)²⁸

Cécile Morrisson prezintă un grup de 27 de monede, de la Iustin II, Tiberiu și Mauriciu, ce aparțin unei „emisiuni speciale” pusă în circulație în Siria și Cilicia, în momentul înaintării perșilor și a tulburărilor de la sfârșitul domniei lui Phocas (greutatea 2.00-3.00 g, 11-16 mm)²⁹.

Redeschiderea atelierului de la Cherson, în prima jumătate a secolului al IX-lea, duce la baterea unor monede cu un conținut ridicat de plumb³⁰, care poate ajunge până la 60%, la monedele împăratului Leon al VI –lea³¹. În toate aceste cazuri este vorba, însă, de „imitații locale” ale monedei oficiale.

Monedele de plumb puse în circulație de împăratul Alexios I Comnenul, după reforma monetară din anul 1092, reprezintă primele emisiuni oficiale bătute de un atelier bizantin.

Emisiuni.

La cele trei emisiuni cunoscute, adăugăm una inedită, (tipul IV), reprezentată prin cele trei piese aflate în colecția Orghidan. Pe avers apare bustul unui singur personaj, fără nimb, care nu-și găsește analogii printre celelalte tipuri, dar care, prin comparație cu acestea, ar putea fi identificat cu Ioan Comnenul, fiul lui Alexios I. Reversul, pe care apar Alexios I și soția sa Irina, *este comun cu celelelalte tipuri prin iconografie* dar diferă prin redarea acestora ca bust. O variantă apropiată, cu personajele redată tot bust, Hristos și Ioan II pe avers, împăratul Alexios I și soția sa Irina, pe revers (tipul V), este menționată numai de A. Mordtmann³².

²³ Adrian Popescu, *Circulația monetară din Dobrogea romană și bizantină timpurie în lumina descoperirilor de la Noviodunum. Teză de doctorat*, București, 2004 – cat. 2188, o monedă datată 476-491, aflată la Institutul de Cercetări Eco – Muzeale din Tulcea (ICEM), inv. 49352 și cat. 2314 – 2333, pastile monetiforme din secolele V-VI, păstrate la ICEM, inv. 17960, 17973, 40314/1,2, 40448, 41781, 50605, 51924 și la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (IAB), inv. 1266/71, 91, 97.

²⁴ E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8 (1980), p. 255 și nota 38 – o piesă inedită aflată în colecția Dan Georgescu din orașul Tulcea.

²⁵ *Ibidem*, p. 249 – imitații de plumb din secolul al V-lea, două ex; o piesă s-a descoperit la Cetatea de Est, p. 277, cat. 233 și una la Cetatea de Vest, p. 277, cat. 232.

²⁶ Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, BSNR, 80-85 (1986-1991), p. 106, cat. 231-252, p. 110-111.

²⁷ Gh. Poenaru Bordea, V. Barbu, Dacia N.S., 14 (1970), p. 263, cat. 395, dar corect este cat. 394.

²⁸ Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *loc. cit.*, p. 111.

²⁹ C. Morrisson, RIN, 83 (1981), p. 119-131.

³⁰ N. N. Grandmazon, N. Chr., XVII (1977), 137, p. 155-161.

³¹ *Ibidem*, p. 159, tabelul 2.

³² A. Mordtmann Jr, *Sur les sceaux et plombs byzantins*, Conférence tenue dans la Société Littéraire Grecque, Constantinople, 1873, p. 12-15, nr. 9-10.

Ateliere.

În perioada de început, monedele de plumb reprezintă emisiuni speciale ce-au început să fie puse în circulație după reforma monetară din anul 1092, cu ocazia asocierii la tron a lui Ioan, fiul cel mare al lui Alexios I Comnenul și al Irinei³³. Pe baza iconografiei și a formei flanurilor (tăiate sau rotunde), s-a presupus că au fost bătute în trei ateliere care funcționau în imperiu, dintre care Constantinopolul și Thessalonica au fost primele propuse.

Ph. Grierson atribuie atelierului din capitală grupul cu figurile rediate pe jumătate și cu flanurile tăiate (tip II), ipoteză ce nu a fost contestată ulterior. Aceluiași atelier îi atribuie și grupul cu busturi (tip III), pe care doar M. Hendy îl consideră aportul unui atelier provincial necunoscut. Un alt grup, cu figurile rediate în întregime (tip I), este atribuit de către M. Hendy oficinei de la Thessalonica. Un al patrulea grup, format doar din cele trei piese din colecția Orghidan, prezintă un avers inedit. Redarea figurilor ca bust oferă analogii cu tipul III, cea ce ar pleda tot pentru Constantinopol.

Publicarea unui număr mai mare de piese ne permite să facem unele precizări sau propuneri în ceea ce privește atelierele în care au fost bătute monedele de plumb.

Constantinopol.

Emisiunea cu figurile rediate pe jumătate (tip II) însumează 24 piese (aici includem și pe cele din col. Orghidan): există monede rotunde, ovale dar și cu flanurile tăiate, ceea ce ne sugerează un interval de timp relativ mare în care au fost bătute. Condițiile de descoperire nu sunt cunoscute, dar dacă avem în vedere locul achiziției pentru piesele publicate de Al. Sorlin Dorigny, G. Schlumberger, cele de la Dumbarton Oaks și din muzeul Bottacin din Padova³⁴, se poate spune că au fost bătute la Constantinopol, singura atribuire care nu este contestată.

Emisiunea cu figurile rediate bust (tip III), prezintă prin 23 de piese cu flanurile rotunde și tăiate, este atribuită, cu excepția lui Hendy (atelier necunoscut), tot oficinei din capitală: o singură monedă, achiziționată de muzeul din Atena, ar putea să aparțină teritoriului grecesc, dar aceasta nu poate influența localizarea la Constantinopol, acolo de unde au fost cumpărate toate celelalte piese publicate.

Constantinopol? (Thessalonica?).

Ph. Grierson atribuie atelierului de la Thessalonica grupul cu personajele rediate în întregime (tip I) și cu flanurile rotunde, atribuire preluată și de M. Hendy. Publicarea ulterioară a unor piese din acest grup mai puțin numeros, doar 16 ex., confirmă o uniformitate a formei (toate au flanurile rotunde). Un impediment major în plasarea atelierului la Thessalonica, îl ridică moneda descoperită la Istanbul, la Saraçhane și faptul că toate celelalte au fost achiziționate de la Istanbul. Tot din acest grup face parte și moneda descoperită în Dobrogea.

³³ Cécile Morrisson, *Monnaies et finances dans l'Empire byzantin, X^e – XIV^e siècles*. în *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. Tome II. VIII^e– XIV^e siècles*. Edité par V. Kravari, J. Lefort et C. Morrisson, Paris, 1991, p. 301.

³⁴ Bruno Callegger, *Catalogo delle monete bizantine, vandale, ostrogote e longobarde del Museo Bottacin, Comune di Padova*, 2000, p. 28, nota 39-în anul 1994, Guido Zattera, donează muzeului trei monede din plumb, de la Alexios I, ce par să fi aparținut unui tezaur (cat. 484, 485, 486), cumpărate de la Istanbul.

Cronologia.

Pe baza iconografiei s-a putut stabili că primele două tipuri reprezintă emisiuni comemorative care au fost puse în circulație cu ocazia asocierii la tron, în septembrie 1092, a lui Ioan, fiul împăratului Alexios I Comnenul. Existența altor trei tipuri ne dovedește că folosirea plumbului nu a reprezentat o inițiativă de moment, monedele din acest metal fiind bătute și la începutul secolului al XII-lea. Pentru o acțiune sistematică pledează și numărul destul de mare de exemplare cunoscute (67 ex. dintre care 25 ex. sunt în colecții din România): Tip I-16 ex, Constantinopol? (Thessalonica?), anii 1092/1093; Tip II-24 ex, Constantinopol, anii 1092/1093; Tip III-23 ex, Constantinopol? (Atelier neprecizat?), anii 1093-1118 (?); Tip IV-trei ex., Constantinopol? (Atelier necunoscut?), anii 1093-1118 (?); Tip V-un ex., Atelier necunoscut?, anii 1093-1118 (?).

Nominalul.

G. Bates, M. Hendy, B. Callagher, cred că acestea sunt *tetartera*, în timp ce Ph. Grierson și Cécile Morrisson apreciază că ne aflăm în fața unor jumătăți de *tetartera*. Valoarea scăzută a metalului constituie un obstacol major în stabilirea nominalului, dar nu este lipsit de interes faptul că în timpul lui Alexios I se cunosc numai două emisiuni de $\frac{1}{2}$ *tetartera*, ambele atribuite Greciei³⁵. Pe de altă parte frapază greutatea destul de mare a majorității exemplarelor, care ajung până la 6.00-7.00 g și foarte rar coboară sub 3.00 g, dar folosirea plumbului se pare că nu a impus niște limite prea stricte; greutatea medie înregistrează următoarele valori: tip I-4.93 g, tip II-3.96 g, tip III-4.43 g, tip IV – 2.72 g. Interesant este faptul că acestea au fost teaurizate după cum ne sugerează loturile din colecția Orghidan (1938), Shaw (1947) și Zattera (1994)³⁶.

Compoziția metalică.

Au fost analizate 21 de piese prin fluorescența de raze X, pentru a le determina compoziția metalică. Plumbul este prezent în proporție de 98 – 99 % cu excepția grupului de piese din tipul I, unde două din cele trei piese analizate au o concentrație în plumb de numai 94 – 95 % și un conținut ridicat de fier de 3,8 – 5 %, față de o medie de 0,5 % la alte exemplare. Cele două elemente – plumbul și fierul - fac posibilă o primă delimitare a pieselor atribuite Constantinopolului, fapt confirmat de analizele lui Cécile Morrisson pe sigilii imperiale care au un conținut de 99 % plumb³⁷. O altă deosebire se observă la două piese din tipul IV provenind, probabil, tot de la un atelier imperial, care prezintă o concentrație crescută în staniu – 0,16 % și 0,45 % - în comparație cu o medie de 0,06 %. Zincul este un alt element distinctiv, cu 0,10 % respectiv 0,35 %, la două din cele șase piese din tipul III, atribuite Constantinopolului? (atelier necunoscut?).

Plecând de la compoziția în elemente majoritare – plumb, staniu, fier, zinc - dar și în elemente urmă – nichel și indium - putem concluziona că este vorba de câteva grupe cu compoziții diferite ceea ce confirmă baterea pieselor în mai multe ateliere.

³⁵ Hendy 1999, p. 240-243.

³⁶ Cu ocazia prezentării acestei comunicări, în cadrul lucrărilor Congresului de Numismatică de la Madrid, în luna septembrie 2004, dl. Simon Bendall, a menționat existența altor zeci de piese, dintr-un tezaur mai nou, cumpărat de la Istanbul.

³⁷ Cécile Morrisson, Maria F. Guerra și Jean – Noel Barrandon, *Studies in Byzantine Sigillography*, 3 (1993), p. 14-15.

CATALOGUL MONEDELOR DIN COLECȚIA ORGHIDAN

Tip I. Constantinopol? (Thessalonica?). Inv. 687/1, 4, 5.

1. 5.62 g, 18 mm. Av-...ΔЄΠΙΟΤ. Rv- ΑΛЄ .. și EIPH.. . Flanurile ușor ovale. Inv-687/5.
2. 4.98 g, 18 mm. Flanurile rotunde. Inv-687/4.
3. 3.29 g, 17 x 16 mm. Rv - + ΑΛЄ..Flanurile rotunde. Inv-687/1.

Tip II. Constantinopol. Inv. 687/2-3, 6-13.

1. 4.84 g, 18 x 19 mm. Av-Ioan are deasupra stemei trei puncte și *pendilia* cu două puncte. Rv-Alexios și Irina au *pendilia* cu două puncte și, respectiv trei puncte. Flanurile tăiate neregulat. Inv-687/10.
2. 4.17 g, 17 x 18 mm. Flanurile rotunde. Inv- 687/11.
3. 4.16 g, 17 x 16 mm. Flanurile tăiate neregulat. Inv-687/6.
4. 4.07 g, 17 x 15 mm. Flanurile tăiate neregulat. Inv-687/12.
5. 4.06 g, 20 x 19 mm. Flanurile rotunde. Rv.-Alexios are deasupra stemei trei puncte. Inscripție circulară-ΑΛЄ ΞΙ și EIPH NH. Inv- 687/3.
6. 3.79 g, 18 x 17 mm. Flanurile rotunde. Inv-687/2.
7. 3.62 g, 17 x 18 mm. Rv-inscripție circulară : ΑΛ...Flanurile rotunde. Inv-687/9.
8. 3.51 g, 17 x 18 mm. Flanurile rotunde-ruptă pe o margine. Inv-687/8.
9. 3.16 g, 18 mm. Rv- capetele brațelor crucii sunt marcate cu câte un punct. Flanurile rotunde. Inv-687/7.
10. 2.60 g, 17 mm. Flanurile rotunde-ruptă pe o margine. Inv-687/13.

Tip III. Constantinopol? (Atelier necunoscut?). Inv. 685/1-8

1. 4.77 g, 16 x 20 mm. Flanurile tăiate neregulat. Inv-685/3.
2. 4.56 g, 17 x 19 mm. Flanurile rotunde. Inv-685/2.
3. 4.28 g, 14 x 15 mm. Flanurile rotunde. Rv- -inscripție circulară + ΑΛЄΞ.. Inv-685/1.
4. 3.85 g, 16 x 14 mm. Flanurile rotunde. Inv-685/5.
5. 3.34 g, 18 x 17 mm, Flanurile rotunde. Inv-685/4.
6. 2.73 g, 16 x 18 mm. Rv-se distinge foarte bine costumul de ceremonie al împăratului. Flanurile rotunde, cu neregularități. Inv-685/6.

Tip IV. Constantinopol? (Atelier necunoscut?). Tip inedit. Inv. 686/1-3.

1. 3.31 g, 15 x 13 mm. Av.-Ioan ține *labarum*-ul sau o cruce (?), cu mâna stângă. Rv.-capetele brațelor crucii sunt marcate cu câte un punct. Flanurile rotunde. Inv-686/1.
2. 2.13 g, 13 x 15 mm. Piesa este ovală și perforată pentru revers. Flanurile rotunde. Inv-686/2.

CATALOG GENERAL

Tip I. Constantinopol? (Thessalonica?). 1092/1093.

1. 6.70 g, ? mm. Flanurile rotunde. Munz Zentrum Auktion, 71, Juni 1991, p. 169, cat. 1643.
2. 6.31 g, ? mm. Flanurile rotunde. Munz Zentrum Auktion, 71, Juni 1991, p. 169, cat. 1642.
3. 6.16 g, 17 mm. Flanurile rotunde. Hendy 1999, p. 235, cat. 37.6.
4. 5.67 g, 20 mm. Descoperită în Dobrogea. Flanurile rotunde, Gh. Mănucu-Adameșteanu, Ingrid Poll, BSNR, LXXXVI-LXXXVII, 1996, p. 135-138.
5. 5.65 g, 19 mm. Hendy 1999, p. 235, cat. 37.4
6. 5.02 g, ? mm. Flanurile rotunde. Col. B.N. Grierson 1982, cat. 1035.
7. 5.02 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 235, cat. 37.3.
8. 4.20 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 235, cat. 37.5.
9. 3.66 g 18 mm. Flanurile rotunde. Callegher 2000, p.182, cat. 486.
10. 3.53 g, 17 mm. Flanurile rotunde. Hendy 1999, p. 234, cat. 37.1.
11. 3.33 g, 19 mm. Flanurile rotunde. Hendy 1999, p. 234, cat. 37.2.
12. ? g, ? mm. Flanurile rotunde. Schlumberger, Sigillographie 1874, p. 79.
13. ? g, ? mm. Descoperită la Saraçhane, la Istanbul. M.V. Gill 1986, p. 276-277, cat. 741, cf. C. Morrisson, 1987, p. 1, nota 3.

Tip II. Constantinopol. 1092/1093.

1. 4.74 g, 20 mm. Hendy 1999, p. 231, cat. 32.6.
2. 4.59 g, ? mm. Flanurile tăiate. Grierson 1982, cat. 1033; Hendy 1999, p. 231, cat. 32.3.
3. 4.59 g, 20 mm. Hendy 1999, p. 231, cat. 32.4
4. 4.45 g, 27 mm. Formă ovală. N. Gromotka, Num. Zeitung, XIV, Marz, 1984, p. 1, fig. 1.
5. 4.40 g, 17 mm. Flanurile ovale. Hendy 1999, p. 231, cat. 32.1
6. 4.36 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 231, cat. 32.5
7. 4.22 g, 18 mm. Flanurile tăiate. Hendy 1999, p. 231, cat. 32.2
8. 3.90 g 15x27 mm. Flanurile tăiate. Gromotka 1984, p. 1, fig. 2.
9. 3.32 g, 18 mm. Flanurile tăiate. Callegher 2000, p.182, cat. 484.
10. 2.83 g, 18 mm. Flanurile tăiate. Callegher 2000, p.182, cat. 485.
11. ? g, ? mm. Flanurile rotunde. Al. Sorlin-Dorigny, 1877, p. 90-91, pl IV/6.
12. ? g, ? mm. Flanurile rotunde. Schlumberger, Sigillographie, 1884, p. 79-foto.
13. ? g, 17 mm. 3274 B. Flanurile tăiate. Bates 1981, p. 140-foto.
14. ? g, 15 mm. 3274 C. Bates 1981, p. 140.

Tip III. Constantinopol? (Atelier neprecizat ?) 1093 (?) – 1118 (?).

1. 7.07 g, 21 mm. Flanurile tăiate. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.1.
2. 7.06 g, ? mm. Ovală, tăiată la capete. Col. B.N. Grierson 1982, cat. 1046.
3. 7.00 g, 20 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.10.

4. 5.49 g, 16 x 22 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.11.
5. 5.35 g, 14 x 17 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.7.
6. 4.27 g, 14 x 17 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.6.
7. 4.05 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.4.
8. 3.84 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.9.
9. 3.83 g, 17 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.8.
10. 3.67 g, 11 x 20 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.12.
11. 3.61 g, 16 mm. Flanurile tăiate. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.2.
12. 3.17 g, 16 mm. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.5.
13. 2.30 g, 16 mm. Flanurile tăiate. Hendy 1999, p. 239, cat. 42.3.
14. ? g, ? mm. Flanurile rotunde. Al. Sorlin-Dorigny, 1877, p. 90, pl IV/7.
15. ? g, ? mm. Flanurile rotunde. Schlumberger, Sigillographie, 1884, p. 79-foto.
16. ? g, ? mm. Muzeul Numismatic Athena. Grecia. BCH, 1953, I, p. 194.
17. ? g, 18 mm. 3274 D. Flanurile tăiate. Bates 1981, p. 140-foto.

Nr. probe	Pb	Fe	Cu	Sn	Sb	Ag	Zn	Ni	In
Tip II nr. 1	99 %	0,45 %	400 ppm	900 ppm	400 ppm	150 ppm	-	-	-
nr. 2	99 %	0,30 %	300 ppm	700 ppm	0,15 %	150 ppm	-	-	-
nr. 3	99 %	0,27 %	500 ppm	0,12 %	500 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 4	99 %	0,16 %	0,45 %	400 ppm	100 ppm	250 ppm	-	-	-
nr. 5	99 %	0,34 %	500 ppm	500 ppm	50 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 6	99 %	0,48 %	0,15 %	600 ppm	50 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 7	99 %	-	0,55 %	100 ppm	50 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 8	99 %	0,60 %	-	650 ppm	100 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 9	99 %	0,46 %	0,10 %	500 ppm	100 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 10	99 %	0,20 %	-	400 ppm	100 ppm	50 ppm	-	-	-
Tip I nr. 1	99 %	0,24 %	0,15 %	500 ppm	100 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 2	94 %	5 %	-	0,10 %	800 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 3	95 %	3,80 %	500 ppm	400 ppm	600 ppm	270 ppm	-	-	-
Tip III nr. 1	98 %	1,10 %	-	500 ppm	200 ppm	50 ppm	-	-	-
nr. 2	99 %	0,50 %	500 ppm	800 ppm	200 ppm	240 ppm	-	-	-
nr. 3	99 %	0,40 %	-	500 ppm	300 ppm	250 ppm	-	-	-
nr. 4	98 %	0,60 %	0,55 %	500 ppm	50 ppm	300 ppm	0,35 %	-	-
nr. 5	99 %	0,55 %	0,15 %	600 ppm	400 ppm	50 ppm	0,10 %	-	-
nr. 6	98 %	0,80 %	400 ppm	400 ppm	800 ppm	100 ppm	-	-	-
Tip IV nr. 1	98 %	0,45 %	0,27 %	0,16 %	400 ppm	50 ppm	0,10 %	50 ppm	50 ppm
nr. 2	98 %	0,55 %	0,16 %	0,45 %	200 ppm	150 ppm	300 ppm	50 ppm	100 ppm

Colecția Constantin Orghidan
Compoziția monedelor de plumb de la Alexios I Comnenul (1092-1118)

Tip I Constantinopol ? (Thessalonica?)



Tip II Constantinopol



Tip III Constantinopol ? (Atelier necunoscut?)



Tip IV Constantinopol ? (Atelier necunoscut?)



MONNAIES BYZANTINES EN PLOMB DANS LES COLLECTIONS DE ROUMANIE (V^e–VI^e, XI^e–XII^e SIÈCLES)

Résumé

L'année 1952 marque la parution du livre de Vitalien Laurent sur les sceaux de la collection Orghidan, conservés dans le Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine: à la fin du volume, à partir des critères iconographiques, l'auteur faisait une courte présentation de trois groupes de „jéttons” – de huit (catalogue 685), trois (catalogue 686) et 13 exemplaires (catalogue 687) – attribués à l'empereur Aléxis I^{er} Comnène (1081 – 1118).¹

L'identification d'une monnaie en plomb de l'empereur Aléxis I^{er} Comnène², le premier exemplaire de ce type découvert dans notre pays (en Dobroudja), nous a déterminé à vérifier aussi les pièces de la collection Orghidan qui, d'une manière inattendue, s'encadrent, toutes, dans la même catégorie des monnaies en plomb.³

Par la suite, nous présentons les principaux types:

Type I. Constantinople? (Thessalonique?) - les personnages sont représentés entièrement – trois exemplaires (inv. 687/ 1, 4, 5: 5,62 – 3,29 g, 16 – 18 mm). Sur les deux faces il y a deux personnages encadrés dans un cercle perlé.

Avers: à droite Jean Comnène, sans barbe, en habits de cérémonie avec *stemma*, *divitision* et un simple *loros*; à gauche, Saint Démétrius barbu, ayant entre eux un *labarum* à longue manche. Saint Démétrius est habillé avec une tunique militaire courte, avec une épée à la main droite. L'inscription – Ἰω(άννης) ὁ δεσπότης.

Revers: Alexis I^{er} et Irène, par devant, en habits de cérémonie avec *stemma*, *divitision* et un simple *loros*, tenant entre eux une croix latine, aux bras courts et longue manche. Sur la circonférence on peut lire, à droite - Ἀλεξίω et à gauche – Εἰρήνῃ.

Type II. Constantinople - les personnages sont représentés à moitié – 10 exemplaires (inv. 687/ 2, 3, 6 – 13: 4,84 – 2,60 g, 20 x 19 mm à 15 x 17 mm). Sur les deux faces il y a deux personnages encadrés dans un cercle perlé.

Avers: à droite il y a Jean Comnène, sans barbe, en habits de cérémonie avec *stemma*, *divitision* et un simple *loros*; à gauche, Christ, nimbé et barbu, ayant entre eux, au centre, un *labarum* à longue manche.

Revers: Alexis I^{er} et Irène, par devant, en habits de cérémonie avec *stemma*, *divitision* et un simple *loros*, tenant entre eux une croix latine, aux longues bras et longue manche. Sur la circonférence on peut lire, à droite - Ἀλεξίω et à gauche – Εἰρήνῃ.

Type III. Constantinople ? (Atelier inconnu ?) – huit exemplaires (inv. 685/ 1 – 8: 4,77 – 2,73 g, 17 x 19 à 14 x 15 mm).

Avers: le buste de Christ, nimbé, par un point de chaque côté du nimbe; Il est barbu, à longue cheveux et habillé avec *stola* et *colobium*. Dans le champ, de chaque côté de la tête, il y a l'inscription IC XC. Tout est inscrit dans un cercle perlé.

Revers: le buste de l'empereur Aléxis I^{er}, à courte barbe, en habits de

cérémonie avec *stemma*, *divitision* et *loros*, tenant à la main droite une croix à longue manche et à la main gauche un globe crucigère. Sur un des deux exemplaires, inaccessibles pour nous, Laurent a pu lire, en exergue, entièrement Αλεξίω δεσπότη.

Type IV. Constantinople? (Atelier inconnu?) – nouvel type – trois exemplaires (inv. 686/ 1- 3: 3,31 – 2,13 g, 15 x 13 mm).

Avers: le buste d'un seul personnage, sans nimbe, par devant. La figure et les traits confuses; sans inscription visible. Le personnage pourrait être identifié avec Jean Comnène, le fils aîné du couple impérial, tenant à la main gauche le *labarum* à longue manche (?) ou une croix (?). Tout est inscrit dans un cercle perlé.

Revers: deux personnages représentés buste – à droite l'empereur Alexis I^{er} et à gauche sa femme Irène, par devant, en habits de cérémonie avec *stemma*, *divitision* et *loros* simple, tenant entre eux, au centre, une croix à longue manche et large bras. Sur le troisième exemplaire, qui n'a pas été examiné, Laurent a pu lire sur la circonférence Αλεξίω, Ειρήνη.

La présentation des découvertes connues, complétée avec l'important lot de pièces des collections de Roumanie (25 ex.), qui bénéficie d'analyses chimiques (21 ex.), nous permet de formuler quelques hypothèses de travail.

L'aire géographique.

Tous les exemplaires connus jusqu'au présent, avec trois exceptions, proviennent de la marché d'Istanbul: une pièce a été découverte pendant les excavations archéologiques de Saraçhane, à Istanbul. Une monnaie appartenant au territoire grecque, selon toutes les possibilités, a été acquise en 1952 par le musée d'Athènes. Une autre pièce a été découverte en Roumanie, sur le territoire de Dobroudja: celle-ci est très importante puisqu'elle a été découverte ensemble avec autres matériaux archéologiques (fragments céramiques) et nous démontre que les émissions en plomb ont circulé aussi au dehors de la capitale, vers les régions périphériques de l'Empire Byzantin (la province Paradounavon).

Le métal.

L'utilisation du plomb dans les ateliers monétaires byzantins représente une exception. Pour les V^e – VI^e siècles nous pouvons mentionner une série de monnaies du type „Părjoaia” (localité en Dobrudja), découvertes isolées et trésors, toutes dans la province située entre la Danube et la Mer Noire (Izvoarele-Părjoaia, Adamclisi – Tropaeum Traiani, Constanța – Tomis, Iglîța – Troesmis, Isaccea - Noviodunum, Mahmudia - Salsovia) mais ce sont des imitations locales (poids moyen 1,50 g, diamètre 11 – 15 mm) ²⁰. Cécile Morrisson présente un groupe de 27 monnaies, de Justin II, Tibère et Maurice qui appartiennent à une “émission spéciale” mise en circulation en Syrie et Cilicie au moment de l'avance des perses et des troubles de la fin du règne de Phocas (poids 2,00 – 3,00 g, diamètre 11 – 16 mm).²¹

La redécouverte de l'atelier de Cherson, pendant la première moitié du IX^e siècle, conduit au frappe de monnaies riches en plomb ²², jusqu'au 60% pour les monnaies de l'empereur Leon VI ²³ . Mais, dans tous ces cas il s'agit des „imitations locales” de la monnaie officielle.

Les monnaies en plomb mises en circulation par l'empereur Alexis I^{er} Comnène, après la réforme monétaire de 1092, représentent les premières

émissions officielles frappées par un atelier byzantin.

Emissions.

Au trois types connus, on ajoute un type inédit, représenté par trois pièces de la collection Orghidan. Sur avers est le buste d'un seul personnage, sans nimbe, qui n'a pas des analogies parmi les autres types, mais, en comparaison, il pourrait être identifié avec Jean Comnène, le fils d'Alexis I^{er}. Le revers où apparaissaient Alexis I^{er} et sa femme Irène, *est commun avec les autres types par l'iconographie* mais différent par leur représentation comme buste. Une variante semblable, aux personnages rendus buste, Christ et Jean sur avers, l'empereur Alexis I^{er} et sa femme Irène sur revers (type V), est mentionnée seulement par A. Mordtmann ²⁴.

Ateliers.

Les plombs, dans la plupart des cas, représentent des émissions spéciales de „couronnement” qui ont été mises en circulation après la réforme monétaire de 1092, à l'occasion de l'association au trône de Jean, le fils aîné de Alexis I^{er} Comnène et Irène ²⁵. A partir de l'iconographie et de la forme des flans (taillés ou ronds), elles ont été attribués aux trois ateliers qui fonctionnaient dans l'Empire, dont Constantinople et Thessalonique ont été les premières proposées.

Ph. Grierson attribue à l'atelier de la capitale le groupe aux figures à moitié et les flans taillés (type II), hypothèse qui n'a pas été contestée ultérieurement. Au même atelier il attribue aussi le groupe de bustes (type III), que seulement M.Hendy le considère le produit d'un atelier provincial inconnu. Un autre groupe, aux figures rendues entièrement (type I), est attribué par M.Hendy à l'officine de Thessalonique. Le quatrième groupe, constitué seulement par les trois pièces de la collection Orghidan, présente un avers inédit. La représentation des figures comme buste offre des analogies avec le type III, ce qui plaide toujours pour Constantinople.

Constantinople.

L'émission au figures rendues à moitié (type II) est connue par 24 pièces (avec les pièces de la collection Orghidan, aussi). On peut observer qu'il s'agit de pièces rondes, ovales mais aussi aux flans taillés ce qui nous suggère un intervalle de temps plus large de frappe. On ne connaît pas le lieu de découverte que seulement pour les pièces publiés par Al. Sorlin –Dorigny, G. Schlumberger, celles de Dumbarton Oaks et du musée Bottacin de Padoue²⁶, mais on peut supposer qu'elles proviennent de Constantinople, la seule attribution qui n'a pas été contestée.

L'émission au figures rendues buste (type III) connue par 23 pièces aux flans ronds et taillés est attribuée toujours à l'atelier constantinopolitain, exception Hendy (atelier inconnu).

Constantinople? (Thessalonique?).

Ph. Grierson attribue à cet atelier le groupe aux personnages rendus entièrement (type I) et aux flans ronds, attribution assimilée aussi par M. Hendy. La publication de 16 pièces de ce groupe, confirme une unité (uniformité) de la forme (toutes ont les flans ronds). Mais la monnaie découverte à Saraçhane (Istanbul) et le fait que toutes les autres monnaies ont été acquises à Istanbul pose un signe d'interrogation sur leur localisation à Thessalonique. Au même groupe

appartient aussi la monnaie découverte en Dobroudja.

La chronologie.

A partir de l'iconographie on a pu établir que les premières deux types représentent des émissions commémoratives mises en circulation à l'occasion de association au trône de Jean, en septembre 1092. L'existence de trois autres types démontre que l'utilisation du plomb n'a pas été une initiative de moment mais a continué son utilisation au début du XII^e siècle. Pour une action systématique de frappe plaide aussi le nombre assez grand d'exemplaires connus (67 ex.): type I – 16 ex., Constantinople? (Thessalonique?), les années 1092/1093; type II – 24 ex., Constantinople, les années 1092/1093; type III – 23 ex., Constantinople? (atelier inconnu?), les années 1093 – 1118 ?; type IV – trois ex., Constantinople? (atelier inconnu?), les années 1093 – 1118 ?; type V – un ex., atelier inconnu?, les années 1093 – 1118 ?.

Le nominal.

G. Bates, M. Hendy et B. Callagher considèrent qu'elles sont des *tetartera*, pendant que Ph. Grierson et Cécile Morrisson considèrent qu'il s'agit de moitiés de *tetartera*. La valeur baissée du métal est un obstacle majeur pour établir le nominal, mais il est important la fait que pendant le règne d'Alexios I^{er} on connaît seulement deux émissions de $\frac{1}{2}$ *tetartera*, toutes les deux attribuées à Grèce²⁷. Il faut toujours tenir compte du poids assez grand de la plupart des exemplaires, entre 3,00 et 7,00 g, mais l'utilisation du plomb n'a pas imposé des limites trop restrictives. Le poids moyen a les valeurs: type I – 4,93 g; type II – 3,96 g; type III – 4,43 g. Il est significatif à signaler le fait qu'elles ont été thésaurisées selon les lots de la collection Orghidan (1938), Shaw (1947) et Zattera (1994)²⁸.

La composition métallique.

Nous avons analysé 21 pièces par fluorescence de rayons X, pour établir leur composition métallique. Le plomb est en proportion de 98 – 99 %, en exceptant le groupe de pièces de type I, de Constantinople, où deux des trois pièces analysées présentent un pourcentage en plomb de 94 – 95 % et un pourcentage levé en fer de 3,8 – 5 % en comparaison d'une moyenne de 0,5 % aux autres exemplaires. Les deux éléments – plomb et fer permettent une première distinction des pièces attribuées à Constantinople, fait confirmé par les analyses de Cécile Morrisson sur les sceaux imperiales, qui ont un contenu de 99 % en plomb. Une autre distinction on constate à deux pièces de type IV, provenant de Constantinople (un atelier inconnu?), appartenant à un type inédit qui présente un contenu levé en étain – 0,16 % et 0,45 % en comparaison d'une moyenne de 0,06 %. Le zinc est un autre élément distinctif, avec 0,10 %, respectif 0,35 % aux deux de six pièces de type III, attribuées à Constantinople ou à un atelier incertain.

A partir de la composition en éléments majoritaires – plomb, étain, fer, zinc – mais aussi des éléments-trace – nickel et indium, on conclure qu'il s'agit de quelques groupes de différentes compositions qui confirment l'attribution des pièces à différents ateliers (Constantinople et un atelier incertain).

IN HONOREM

PETRE DIACONU LA 80 DE ANI



Cine dorește să definească personalitatea științifică a dr. PETRE DIACONU este uimit chiar de la început de diversitatea temelor abordate de acest excepțional cercetător: în primul rând teme de arheologie și istorie medievală (cu preocupări privindu-i pe români la începutul istoriei lor, apoi pe bizantini, slavi, proto-bulgari, pecenegi, uzi, cumani, varegi, maghiari etc.); de asemenea, preocupări de arheologie romană, sigilografie, numismatică, toponimie, etnografie, preistorie, geografie istorică, istorie politică, militară, economică, demografie, de punere în valoare a unor personalități ale culturii interbelice din Dobrogea și din zona învecinată, pe nedrept uitate, și multe altele.

Petre Diaconu s-a născut la 6 octombrie 1924 într-o localitate de lângă Silistra, într-o familie mixtă: tatăl român, mama, de naționalitate bulgară. Tocmai datorită acestei origini a învățat perfect ambele limbi, ajungând un cercetător la fel de avizat al istoriei celor două popoare, dar care n-a uitat niciodată că s-a născut și este, de fapt, român.

A urmat gimnaziul în orașul Silistra și studiile secundare la Liceul „Știrbei Vodă” din Călărași. După ce în ultima perioadă a războiului și după terminarea lui și-a îndeplinit obligațiile militare în cadrul unei unități de aviație, a urmat cursurile Facultății de istorie a Universității București, pe care le-a finalizat în 1953. Dar încă din 1951, de pe când era student, a fost încadrat la Institutul de Arheologie al Academiei. Aici a lucrat fără întrerupere timp de patru decenii, până la pensionare, în anul 1991.

Petre Diaconu și-a dedicat cea mai mare parte a activității de cercetător studiului realităților istorico-arheologice ale ținutului său natal, respectiv Dobrogei și regiunii învecinate din Muntenia și din nord-estul Bulgariei. Dar s-a ocupat cu același interes și neastâmpăr de istoria unor regiuni mult mai îndepărtate – de la Urali și din stepele nord-pontice până spre nordul, centrul și sud-estul Europei, de impactul pe care populațiile ori influențele culturale ale acestora le-au avut asupra spațiului dunăreano-pontic. Cunoașterea limbii bulgare, incisivitatea și acribia specifice, i-au oferit posibilitatea de a fi recunoscut ca unul dintre cei mai buni cunoscători ai arheologiei și istoriei medievale a țării

vecine, chiar dacă, de multe ori, opiniile domniei sale n-au fost împărtășite în totalitate de colegii bulgari (și viceversa!).

Și-a început cariera arheologică pe șantiere diverse, inclusiv de preistorie (la Cernavodă, în cultura Hamangia, reprezentativă pentru neoliticul Dobrogei); de altfel, preistoria l-a interesat întotdeauna, așa cum a mărturisit-o de multe ori; a urmărit atent toate descoperirile epocilor străvechi, iar când a avut prilejul n-a pregetat să-și prezinte punctul de vedere (ca în cazul unor descoperiri din Bronzul târziu de la Grădiștea Coslogeni).

Însă prof. Ioan Nestor i-a orientat pașii spre o altă arie de activitate – spre arheologia medievală – și nu a greșit! Acest domeniu, care în anii '50-'60, ca și după aceea, era în pericol de a fi minat de interese și orientări politice adesea aberante, avea nevoie de cercetători adevărați, îndrăzneți și onești, care să spună lucrurilor pe nume, cu argumente științifice autentice, departe de orice idei ale materialismului istoric cu tentă pro-sovietică sau, mai apoi, naționalist-comunistă. Iar Petre Diaconu a fost și a rămas unul dintre acei cercetători de valoare în legătură cu care Ioan Nestor nu s-a înșelat. Spirit avid de cunoaștere, chiar speculativ în sens pozitiv, cu un temperament pasional, dublat de cultura sa enciclopedică, de o memorie formidabilă și de o mare capacitate analitică, Petre Diaconu s-a integrat perfect problemelor cercetării spre care a fost îndrumat. A participat la săpăturile arheologice de la Suceava (sub conducerea prof. I. Nestor), Mânăstirea Neamț, Ploiești, București, Lișcoteanca, Porțile de Fier și Coslogeni. Dar cele mai fructuoase cercetări arheologice le-a efectuat în cadrul unor colective complexe din Dobrogea: la Garvăn-Dinogetia (sub conducerea științifică a prof. Gh. Ștefan și I. Barnea), la Capidava (sub cea a prof. Grigore Florescu), la Mangalia, Basarabi, Balta Albă, Cochirleni, Nalbant, Niculițel, pe traseul valurilor de apărare transdobrogene, la Adamclisi. Însă cea mai mare parte a activității de teren și-a dedicat-o șantierului arheologic de la Păcuiul lui Soare, pe care l-a organizat și condus din anul 1956, cu rezultate remarcabile. Deoarece preferă întotdeauna activitatea în cadrul unor colective mari de cercetători, Păcuiul lui Soare s-a impus de la început prin concentrarea aici a unor arheologi prestigioși și prin vocația de șantier – școală. Au lucrat în colectivul condus de domnia sa Radu Popa, Dumitru Vâlceanu, Silvia Baraschi, Radu Harhoiu, Nicolae Conovici, Tudor Papasima și mulți alții. A lăsat, la momentul potrivit, conducerea șantierului unei foste eleve a domniei sale, astăzi o remarcabilă cercetătoare – Oana Damian. Păcuiul lui Soare a rămas un șantier școală nu numai pentru arheologia medievală, ci și pentru cercetarea arheologică în general, aici formându-se numeroși cercetători ai Institutului de Arheologie al Academiei, ai muzeelor din București, Călărași, Constanța, Brăila și din alte centre. Grație colectivelor de aici s-au identificat și cercetat numeroase obiective din toate epocile istorice în sectorul de sud-vest al Dobrogei – la Ostrov, Bugeac, Gârlița, Galița, pe dealul Dervent, la Canlia, Gura Canliei, Izvoarele-Pârjoaia, Băneasa, Satu Nou ș.a.

De la începutul activității, Păcuiul lui Soare a devenit pentru Petre Diaconu și pentru soția sa – distinsa doamnă Aurelia Diaconu – o a doua casă (sau mai bine zis prima!). În scurt timp, acest loc mirific, cu o natură generoasă și fascinantă prin sălbăciea și unicitatea ei, a dezvoltat un spirit anume, spiritul Păcuiului, caracterizat prin nonconformism, repudierea oricăror constrângeri ori

servituți ideologice, deschidere la tot ceea ce este nou (chiar față de unele „erezii” științifice), adversitate față de rutina de orice fel, toate cu o condiție majoră: orice opinie trebuie argumentată științific. Paradoxal poate, dar tocmai libertățile amintite sporeau dorința de investigare profundă și responsabilitatea arheologilor. Iar când Petre Diaconu le atrăgea atenția tinerilor cercetători că săpătura arheologică este o carte care nu se lasă decât o singură dată citită și, care, pe măsură ce lectura înaintază, ea dispare, rămânând doar mărturia arheologului, ce trebuie să fie cinstită, curată și pe cât posibil exactă, pentru a fi reconstituită prin opera științifică întocmită, nu putea să nu aibă acceptul tuturor.

Spiritul Păcuilui n-a trecut neobservat multor oameni de cultură ai țării, îndeosebi înainte de 1989, dar și după! Activitatea febrilă a șantierului, desfășurată în unii ani pe parcursul a patru sau cinci luni, forța intelectuală și valoarea științifică a colectivelor ce lucrau aici, au făcut ca unii scriitori, actori, pictori, sculptori, ziariști, profesori și cercetători din cele mai diferite domenii să-și petreacă vacanțele ori momentele libere din viață aici. Pe malul Dunării sau la „bucătărie”, la lumina lămpii de gaz, aveau loc cele mai deschise și furtunoase discuții pe teme științifice, cu abordări largi în domeniile arheologiei, istoriei, culturii, muzicii, literaturii, picturii și chiar fotbalului (Petre Diaconu fiind un foarte bun cunoscător al acestui domeniu și un susținător ardent al echipei „Farul” din Constanța). Păcuilui lui Soare și Petre Diaconu însuși se regăsesc în câteva romane și lucrări memorialistice ale unor iluștri scriitori. Toate acestea se datorează personalității inconfundabile a celui sărbătorit astăzi.

Petre Diaconu a parcurs obsedantele decenii ale socialismului din România fără nici un compromis, înregimentare politică sau ideologică. Când era consultat de autoritățile vremii (nici nu se putea altfel, datorită valorii sale științifice incontestabile), avea întotdeauna ca repere adevărul științific, demnitatea și profesionalismul cercetătorului autentic.

Opera științifică a domnului Petre Diaconu, este de-a dreptul impresionantă prin varietate, număr, calitate, incisivitate, spirit analitic, erudiție, ascuțimea observației și acribie. Petre Diaconu este un exemplu de exigență pentru el însuși și pentru opera sa, dar de o modestie dezarmantă. Când este însă vorba de dispute științifice domnia sa devine incendiar. Comunicările prezentate – fie că este vorba de București, de Constanța, Tulcea, Călărași, Slobozia, la diverse manifestări din străinătate produc întotdeauna discuții aprinse; ele ies din tiparele obișnuite, provocând „scânteii”, cărora autorul le ține piept cu înflăcărare și inteligență, ambele date de cunoaștere, de cultura istorico-arheologică, de adversitatea față de rutină. Când greșește, recunoștea acest lucru cu bărbăție, chiar amuzându-se puțin, fiind, totodată, primul care încearcă să-și repare greșeala.

În anii studenției, colegii din Iași, așteptam cu nerăbdare opiniile sale vizavi de cele ale profesorului nostru, marele medievist Constantin Cihodaru, în polemica privind dotarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor menționate în Nota toporului bizantin, deoarece incisivitatea celor doi protagoniști, stilul extrem de tăios, dar în același timp parcă prietenesc, bogăția și noutatea informațiilor care creșteau de la un articol la altul și tăria

argumentelor ne captau cu totul.

A publicat, printre altele, primele două volume ale monografiei arheologice *Păcuiul lui Soare, I-Cetatea bizantină*, București, 1972, pentru care a primit premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române și volumul II – *Așezare medievală*, București, 1977, în care contribuția domniei sale este substanțială; dar a lăsat, în același timp, colaboratorilor săi la ambele volume deplina libertate de a-și exprima punctele de vedere, chiar dacă ele veneau mai mult sau mai puțin în contradicție cu ale sale. Cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare este prezentă, sub o formă sau alta, prin descoperirile valorificate științific, în mai multe zeci de studii ale domniei sale, cu interpretări istorice, politice, de viață economică și de geografie istorică.

Mai amintim colaborarea domniei sale la monografia *Capidava I*, București, 1958, la unele sinteze și enciclopedii, precum și cele două cărți: *Les Petcénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970 și *Les Coumans au Bas-Danube aux XI^e et XII^e siècles*, Bucarest, 1978, foarte apreciate în lumea științifică românească și din străinătate. În afara valorificării propriilor descoperiri de la Păcuiul lui Soare și din împrejurimi, Petre Diaconu abordează numeroase probleme de un larg interes istoric, cum ar fi interpretarea și datarea celor trei valuri dintre Cernavodă și Constanța, complexul rupestru de la Basarabi, valul și biserița medievală de la Niculițel, problemele de numismatică, sigilografie, de toponimie și topografie (*Onglos-ul*, *Preslavul Mic*, *Theodoropolis*, *Chilia*, *Licostomo*, *Daphne*, *Vicina* etc.), critica și chiar emendarea izvoarelor scrise. S-a ocupat de studiul carierelor de piatră din epoca romană și bizantină din Dobrogea, de originea ceramicii locale din Evul mediu, de mărcile de olar medievale timpurii, de mai multe culturi sau aspecte culturale pe care le-a și definit și individualizat, de antichitățile creștine, de unelte, podoabe, ustensile și alte produse romane sau romano-bizantine cărora le-a deslușit importanța și semnificația.

De-a dreptul spectaculoasă a fost identificarea de către domnia sa, pe baze arheologice și numismatice, a unui stat medieval necunoscut până la el, în „țara Dristrei” (cf. *O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea, necunoscută până în prezent*, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185-201).

La cele circa 10 monografii, sinteze, enciclopedii la care este autor sau coautor și la cele circa 180 de studii, discuții și note, trebuie să adăugăm alte circa 150 de recenzii, note bibliografice, articole omagiale și comemorative. Recenziile, discuțiile și notele de lectură sunt adeseori de o incisivitate deosebită, astfel încât utilizarea lucrărilor în cauză nu poate fi făcută decât ținându-se seama și de opiniile lui Petre Diaconu. Trebuie să adăugăm acestora prezența îndelungată a d-lui Petre Diaconu în paginile revistei *Tomis* cu studii și puncte de vedere elaborate în stilu-i inconfundabil.

Domnul Petre Diaconu este de o generozitate exemplară, dăruit cu harul omeniei și al prieteniei, trăsături specifice spiritelor cu adevărat mari. Tinerii, mai ales, beneficiază întotdeauna de informațiile bibliografice, de ideile sale și de materialele arheologice pe care le-a descoperit și pe care le oferă cu detașare spre studiu. Domnia sa este membru al mai multor instituții științifice internaționale, între care Comitetul internațional de geografie istorică, Asociația internațională de istorie a sticlei, Societatea de studii clasice din România. După 1989 domnul Petre Diaconu a intrat cu aceeași energie și în viața publică, fără o altă

determinare decât una idealistă, dorința de a înlătura răul care mai persistă încă în societatea românească, însă fără a renunța nici o clipă la munca sa științifică.

O calitate deosebită a lui Petre Diaconu este sinceritatea. Nu numai vechilor cunoștințe, ci și celor pe care îi întâlnește pentru prima dată li se adresează cu o franchețe totală și nedisimulată, ceea ce îi obligă pe interlocutori la un comportament similar, în care formalismul nu-și găsește locul. Noblețea sufletească a lui Petre Diaconu este ilustrată și de căldura cu care se apropie nu numai de oameni, ci și de animale (păsări sălbatice, pisici și câini). La Păcui au crescut ori s-au „pripășit” numeroși câini, care primeau nume dintre cele mai ciudate: Dac (beneficiarul unui monument funerar chiar în incinta bazei arheologice), Necaz (care nu-și dezmințea numele), Dervent (mai multe exemplare cu același nume, primit succesiv), Guna etc. Iar când se întâmpla ca un proaspăt locatar al bazei de aici să fie „crestat” de un câine (niciodată grav), era liniștit de Petre Diaconu cu un răspuns șugubăț: „nu-i nimic, ești al 14-lea” (sau al 17-lea, deși nu erau atât de mulți), lăsând să se înțeleagă de fapt că nu e nimic grav și că asemenea „incidente” fac parte din atmosfera specifică Păcuiului.

La acest moment aniversar trebuie să precizăm că vechea urbe tomitană îi datorează multe domnului Petre Diaconu. A fost și a rămas un prieten constant al Muzeului de istorie națională și arheologie și al oamenilor lui.

Onorează toate reuniunile noastre științifice, sesiunile „Pontica”, alte manifestări din domeniul studiilor clasice, al tracologiei, numismaticii etc. Este un colaborator constant al revistei noastre științifice „Pontica”. Ca un gest de respect și dragoste pentru Constanța și-a donat biblioteca muzeului constănțean. Este de prisos să vorbim despre valoarea inestimabilă a acesteia, care cuprinde publicații științifice deosebite, chiar unicate la noi. Timp de trei ani a fost profesor asociat al Facultății de Istorie din Universitatea „OVIDIUS”, îndrăgit de studenți și respectat de corpul profesoral tocmai datorită calităților sale științifice și umane.

Petre Diaconu a sprijinit întotdeauna cu materialele științifice descoperite la Păcuiul lui Soare și în împrejurimi expozițiile unor muzee, cum sunt cele din Slobozia, Călărași și Constanța, iar recent, și muzeul mănăstirii Dervent, deschis la 5 octombrie acest an. Ca adevărat și pios creștin cunoaște de mult pilda semănătorului și a semințelor aruncate de el. Privind astăzi cele aproape șase decenii de activitate ale lui Petre Diaconu pe ogorul istoriografiei și al arheologiei românești, se poate spune că sămânța aruncată de profesorii săi de la Silistra, Călărași și București a căzut în pământ bun și a rodit; tot așa, sămânța aruncată de domnia sa rodește și va rodi însutit, spre progresul științei românești.

La acest ceas aniversar îi urăm domnului Petre Diaconu multă sănătate și aceeași vigoare în activitatea sa. La mulți ani!

Constanța,
2 noiembrie 2004

Mihai Irimia

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE*

I. Monografii, sinteze

Capidava. I, București, 1958 (în colaborare cu Gr. Florescu, R. Florescu).

Les Petchénègues au Bas Danube, Bucarest, 1970.

Păcuiul lui Soare. I. Cetatea bizantină, București, 1972 (în colaborare cu D. Vîlceanu).

The Petchenegs on the Lower Danube, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 235-240.

Păcuiul lui Soare. II. Așezarea medievală, București, 1977 (în colaborare cu Silvia Baraschi).

Românii și populațiile în migrație, în volumul *Independența României*, București, 1977, p. 39-44.

Les Coumans au Bas Danube aux XI^e et XII^e siècles, Bucarest, 1978.

II. Studii, comunicări, note:

Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (secolele X-XIII), SCIV, 7 (1956), 3-4, p. 421-439.

Un pandantiv globular descoperit la Bisericuța-Garvăn, SCIV, 9 (1958), 2, p. 445-449.

Observații asupra ceramicii din secolele XII-XIII de pe teritoriul orașului București, SCIV, 9 (1958), 2, p. 451-459.

Un nou tip ceramic din epoca romano-bizantină, SCIV, 10 (1959), 2, p. 487-490.

În legătură cu datarea semnelor în relief descoperite în așezările feudale timpurii din Dobrogea, SCIV, 10 (1959), 2, p. 491-497.

Cu privire la patinele de os din epoca feudală timpurie, SCIV, 11 (1960), 1, p. 177-178.

Un pond din epoca romano-bizantină descoperit la Păcuiul lui Soare, SCIV, 12 (1961), 2, p. 403-405.

Krepost 10-15 vv. Păcuiul lui Soare v sveti arheologiceskih issledovania, Dacia, N.S., 5 (1961), p. 485-501.

Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din Nota toparhului grec, Studii, 15 (1962), 5, p. 1215-1235.

Fibulă digitată descoperită la Dervent (reg. Dobrogea), SCIV, 13 (1962), 2, p. 447-449.

Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudscha und die Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse, Dacia, N.S., 6 (1962), p. 317-335.

Un mormânt de călăreț din secolul VII descoperit la Tîrgșor, SCIV, 13 (1962), 1, p. 165-171 (în colaborare cu Gh. Diaconu).

Un mormânt din secolul XI descoperit la Dervent, SCIV, 14 (1963), 1, p. 213-216.

Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei, BOR, 81 (1963), 5-6, p. 546-557.

* Bibliografia a fost întocmită cu ajutorul doamnei dr. Oana Damian.

- Edna neizvestna moneta na G. Terter*, *Arheologjia Sofia*, 5 (1963), 1, p. 41-42.
- Bolgarskie monetî iz Păcuiul lui Soare (Rumînia)*, *IAI*, 26 (1963), p. 249-256.
- Monede rare și inedite din epoca feudală de început descoperite la Păcuiul lui Soare și împrejurimi (Dobrogea)*, *SCIV*, 15 (1964), 1, p. 143-147.
- Un cimitir creștin din sec. IV, descoperit la Mangalia*, *Glasul Bisericii*, 7-8 (1964), p. 712-723.
- K voprossu o glineanîh kotlah na territorii RNR*, *Dacia, N.S.*, 8 (1964), p. 249-264.
- Cetatea bizantină de pe insula Păcuiul lui Soare*, *RevMuz*, 2 (1965), 1, p. 12-16.
- Despre pecenegi la Dunărea de Jos în secolul al X-lea*, *Studii*, 18 (1965), 5, p. 1117-1129.
- Din nou despre valul de piatră din Dobrogea și Nota toparhului grec (Partea I)*, *SCIV*, 16 (1965), 1, p. 189-199.
- Din nou despre datarea valului de piatră din Dobrogea și Nota toparhului grec (Partea a II-a)*, *SCIV*, 16 (1965), 2, p. 383-394.
- Parures du XI^e siècle découvertes à Păcuiul lui Soare*, *Dacia, N.S.*, 9 (1965), p. 307-323.
- Autour de la localisation de la Petite Preslav*, *RÉSEE*, 3 (1965), 1-2, p. 37-56.
- Réalités archéologiques et considérations historiques*, *RRH*, 5 (1966), 3, p. 485-493.
- Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, *Dacia, N.S.*, 10 (1966), p. 365-371.
- Nouvelles recherches sur le „limes” byzantin du Bas Danube aux X^e-XI^e siècles*, în *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers*, VI, Oxford, 1966, p. 1-15 (în colaborare cu Em. Condurachi și I. Barnea).
- Un mormânt de călăreț nomad din secolele XI-XII descoperit la Movilița (r. Urziceni, reg. București)*, *SCIV*, 18 (1967), 1, p. 135-140 (în colaborare cu Gh. Diaconu).
- Despre pecenegi la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XI-lea*, *SCIV*, 18 (1967), 3, p. 463-476.
- Câteva urme de viață în secolul al VII-lea în insula Banului*, *Comunicări, Seria arheologică*, II, Craiova, 1967, p. 11.
- Les Petchénègues au Bas Danube*, *Dacia, N.S.*, 11 (1967), p. 259-270.
- Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin*, *SCIV*, 19 (1968), 2, p. 357-369.
- Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, *RevMuz*, 5 (1968), p. 348-351 (în colaborare cu N. Anghelescu).
- Un sigiliu de plumb al lui Alexie I Comnenul descoperit la Păcuiul lui Soare*, *SCN*, 4 (1968), p. 249-251.
- O „gemă” descoperită la Romula*, *SCN*, 4 (1968), p. 277-278.
- Despre carierele de piatră de lângă Păcuiul lui Soare*, *SCIV*, 19 (1968), 3, p. 451-468 (în colaborare cu Emanoil Zah).
- Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfârșitul secolului X*, *Pontice*, 2 (1969), p. 395-400.
- Vasile Apokapes și Nikiphor Botaneiates - katepani la Dunărea de Jos*, *SCIV*, 20 (1969), 3, p. 437-451.
- Doă pandantive circulare de plumb de la Păcuiul lui Soare*, *SCIV*, 20 (1969), 4, p. 623-624 (în colaborare cu A. Atanasiu).

- Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi), Dacia, N.S., 13 (1969), p. 443-456 (în colaborare cu P.Șt. Năsturel).*
- Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Păcuiul lui Soare, Dacia, N.S., 13 (1969), p. 501-506.*
- Păcuiul lui Soare, în *Enzyklopedisches Handbuch zur Urund Frühgeschichte Europas 2 (1-2)*, Praga, 1969 (sub voce).
- Une information de Skylitzes-Cedrenos à la lumière de l'archéologie, RÉSEE, 7 (1969), 1, p. 43-49.*
- Le commerce fluvial et maritime dans la région comprise entre le Danube et la mer Noire aux IV^e-XII^e siècles, Etudes d'histoire maritime, Moscou, 16-23 août 1970, p. 281-293.*
- Où localiser Ozolime?, Studia Balcanica, 1, Sofia, 1970, p. 87-94.*
- Le problème de la localisation de l'Onglos, Dacia, N.S., 14 (1970), p. 325-334.*
- Despre localizarea Vicinei, Pontica, 3 (1970), p. 275-295.*
- Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare, BMI, 1 (1971), p. 3-20.*
- Despre localizarea Onglos-ului, Peuce, 2 (1971), p. 191-203.*
- În căutarea Dafnei, Pontica, 4 (1971), p. 311-318.*
- Câteva considerații pe marginea unui sigiliu descoperit la Preslav (R.P.Bulgaria), SCN, 5 (1971), p. 207-210.*
- Aspects de l'idée impériale dans le folklore roumain, Byzantina, 3 (1971), p. 195-199.*
- Les carrières de pierre de Păcuiul lui Soare, Dacia, N.S., 15 (1971), p. 289-306.*
- Despre datarea „circumvalației” și „bisericii treflate” de la Niculițel, SCIV, 23 (1972), 2, p. 307-319.*
- Câteva cuvinte despre un „candelabru” roman de lut, SCIV, 23 (1972), 3, p. 459-462.*
- Câteva considerații în legătură cu valurile din Dobrogea, Pontica, 5 (1972), p. 373-378.*
- Quelques considérations sur les briquets de Păcuiul lui Soare, Dacia, N.S., 16 (1972), p. 317-323.*
- Quelques problèmes du Moyen Âge roumain illustrés par les découvertes archéologiques mises au jour après 1945, Anuario des estudios medievales, Barcelona, 8 (1972-1973), p. 567-575.*
- Despre data pămîirii lui Zoticos, Attalos, Kamasios și Philippos, SCIVA, 24 (1973), 4, p. 633-642.*
- Câteva considerații în legătură cu un zid medieval de la Păcuiul lui Soare, BMI, 42 (1973), 2, p. 33-36.*
- Quelques considérations sur la céramique peinte de Bas Danube, în volumul Les Slaves et le monde méditerranéen aux VI^e-XI^e siècles, Sofia, 1973, p. 209-213.*
- Objects of bone and antler from Păcuiul lui Soare, Dacia, N.S., 17 (1973), p. 351-359 (în colaborare cu Silvia Baraschi).*
- Obiecte romane târzii de la Pârjoia, SCIVA, 25 (1974), 2, p. 289-294.*
- Tipuri de opaițe de la Păcuiul lui Soare, Pontica, 7 (1974), p. 387-393 (în colaborare cu Silvia Baraschi).*
- Un amnar din secolul al VI-lea descoperit la Dervent, Muzeul Național, 1 (1974), p. 207-208.*

- Boucle d'oreille en croissant découverte à Păcuiul lui Soare, RÉSEE, 12 (1974), 3, p. 395-396.*
- Quelques problèmes de la période comprise entre le VII^e siècle et le commencement du X^e (Dobroudja), Dacia, N.S., 18 (1974), p. 289-293.*
- Date noi privind „Valul mare de pământ” din Dobrogea, Peuce, 4 (1973-1975), p. 199-209.*
- Cântare pentru verificat greutatea perperilor de Vicina, SCN, 6 (1975), p. 243-245.*
- Din nou despre moneda de argint a lui Gh. Terter I, SCN, 6 (1975), p. 247.*
- Din nou despre încadrarea cronologică a valului și mănăstirii de la Niculițel, SCIVA, 26 (1975), 1, p. 101-106.*
- Despre datarea nivelului „locuințelor incendiate” de la Dinogetia-Garvăn (jud. Tulcea), SCIVA, 26 (1975), 3, p. 387-394.*
- Représentations de la jambe humaine sur certains monuments archéologiques des X-XI siècles, Dacia, N.S., 19 (1975), p. 267-268.*
- Sur l'emplacement de l'ancienne Daphne, Studia Balcanica, 10 (1975), p. 87-93.*
- Despre situația politică la Dunărea de Jos în secolul al XII-lea, SCIVA, 27 (1976), 3, p. 293-307.*
- Păcuiul lui Soare - Vicina, Byzantina, 8 (1976), p. 409-447.*
- Un tezaur de monede bizantine din secolul al XI-lea descoperit la Păcuiul lui Soare, Muzeul Național, 3 (1976), p. 235-239.*
- Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente (I), Revista de istorie, 29 (1976), 6, p. 935-941; (II), Revista de istorie, 30 (1977), 10, p. 1893-1900; (III), Revista de istorie, 33 (1980), 2, p. 353-361; (IV), Revista de istorie, 33 (1980), 4, p. 767-771; (V), Revista de istorie, 34 (1981), 9, p. 1747-1753; (VI), Revista de istorie, 36 (1983), 7, p. 723-728.*
- Les rives du Danube à la lumière de quelques passages de la chronique de Skylitzès, RÉSEE, 14 (1976), 2, p. 311-322.*
- La géographie historique du territoire roumain dans la région du Bas Danube aux VIII^e-X^e siècles telle quelle se dégage des sources byzantines, Bulletin d'information et de coordination, 8 (1975/1976), p. 100-103.*
- Plăsele de pumnale de la Păcuiul lui Soare, Ialomița. Studii și comunicări de muzeologie, arheologie-istorie și etnografie, 1977, p. 80-82.*
- Câteva considerații pe marginea unor toponimice din dreapta Dunării de Jos (zona Ostrov-Cochirleni), Pontica, 10 (1977), p. 59-63.*
- O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea, necunoscută până în prezent, SCIVA, 29 (1978), 2, p. 185-201.*
- Autour de la pénétration des Slaves au sud de Danube, Rapports du III^e Congrès international d'archéologie slave, Bratislava, 1979, p. 165-169.*
- À propos de l'invasion coumane de 1148, Études byzantines et postbyzantines, 1 (1979), p. 19-27.*
- Despre Sacidava și „stratigrafia” ei, SCIVA, 31 (1980), 1, p. 123-130.*
- Cariera de piatră din secolul al X-lea de la Cernavoda, Pontica, 13 (1980), p. 185-195.*
- Contribuție la cunoașterea monedelor lui Ioan Terter, despotul Țării Dristrei, Cercetări numismatice, 3 (1980), p. 73-76.*

- À propos de la culture matérielle byzantine du Bas Danube aux X^e-XII^e siècles, în Actes du XV^e Congrès international d'études byzantines, Athènes, 1980, p. 97-102.
- S-au emis monede în Dobrogea bizantină (secolele X-XII)?, SCIVA, 32 (1981), 3, p. 407-412.
- Un dénéral monétiforme trouvé à Păcuiul lui Soare, RÉSEE, 19 (1981), 3, p. 485-488.
- Realități politice la Dunărea de Jos: români, bizantini, bulgari, pecenegi, Revista de istorie, 34 (1981), 6, p. 1111-1133.
- Iarăși despre localizarea Vicinei, Revista de istorie, 34 (1981), 12, p. 2311-2316.
- La Dobroudja et Byzance à l'époque de la genèse du peuple roumain (VII^e-X^e siècles), Pontica, 14 (1981), p. 217-220.
- Tipare de la Păcuiul lui Soare pentru obținerea de podoabe în tehnica presării, Pontica, 15 (1982), p. 263-267 (în colaborare cu A. Panaitescu).
- Despre momentul îngropării tezaurului de la Suluc, jud. Tulcea, Cercetări numismatice, 5 (1983), p. 33-38.
- „Marcă de olar” avînd ca reprezentare un cal, SCIVA, 34 (1983), 3, p. 290-293.
- Kili et l'expédition d'Umur beg, RÉSEE, 21 (1983), 1, p. 23-29.
- Pătrunderea pecenegilor în Câmpia Română și argumentul numismatic, SCIVA, 35 (1984), 1, p. 68-73.
- Începuturile arheologiei românești. Istoricul Muzeului național de antichități, SCIVA, 35 (1984), 1, p. 3-44 (în colaborare cu Alexandru Păunescu, Irina Casan-Franga).
- Documente vechi creștine în Dobrogea, Pontica, 17 (1984), p. 157-167.
- Kili și expediția lui Umur-beg, Peuce 9 (1984), p. 389-394.
- Monede rare descoperite la Păcuiul lui Soare, jud. Constanța, BSNR, 77-79 (1983-1985), nr. 131-133, p. 433-436.
- Extension du premier état bulgare au nord du Danube (VIII^e-X^e siècles). La culture matérielle, Études Balkaniques, 21 (1985), 1, p. 107-113.
- Câteva fibule din epoca romană târzie de la Păcuiul lui Soare și Derovent (jud. Constanța), CCDJ, 1 (1985), p. 87-92.
- Puncte de vedere privind cetatea de la Păcuiul lui Soare, CCDJ, 1 (1985), p. 107-111.
- „Satul Carpilor” sau un „sat al carpilor” ?, CCDJ, 2 (1986), p. 205-207.
- Considerații generale asupra așezărilor cu caracter urban de la Dunărea de Jos (secolele X-XI), CCDJ, 2 (1986), p. 223-226.
- Organizarea administrativ-militară a regiunii Dunării de Jos în vremea lui Ioan Tzimiskes, SCIVA, 37 (1986), 3, p. 168-178.
- Societatea „Românismul”, Istros, 4 (1986), p. 223-228.
- Kilia et Likostomo ou Kilia = Licostomo?, RRH, 25 (1986), 4, p. 301-317.
- Două pandantive foliforme de bronz de la Păcuiul lui Soare, CCDJ, 3-4 (1987), p. 113-114.
- Despre unele meșteșuguri de la Păcuiul lui Soare (secolele X-XI), CCDJ, 3-4 (1987), p. 115-121.
- Notes sur la culture matérielle de Dobroudja (VII^e-X^e siècles), Istros, 5 (1987), p. 213-215.

- Câmpia Română și Bizanțul în sec. X (Note preliminare)*, Istros, 5 (1987), p. 217-220.
- Câteva probleme privitoare la monedele de aramă din sudul Dobrogei în ultima treime a secolului XIV*, SCIVA, 38 (1987), 2, p. 142-158.
- Unde se afla orașul Theodoropol?*, AIIA, 24/1 (1987), p. 479-484.
- De nouveau à propos de Presthlavitza*, Südost Forschungen, 46 (1987), p. 279-293.
- Sur l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge (Dobrudza. Études ethno-culturelles, Sofia, 1987, 238 p.)*, Dacia, N.S., 32 (1988), 1-2, p. 175-193.
- Sur les problèmes archéologiques de la cité d'Iatrus*, Dacia, N.S., 32 (1988), 1-2, 195-204.
- De nouveau au sujet du monument rupestre de Murfatlar*, RRH, 27 (1988), 1-2, p. 123-126.
- Date noi despre un turn al cetății Vicina*, CCDJ, 5-7 (1988-1989), p. 153-156 (în colaborare cu Dan Căpățînă).
- Un alt sigiliu al lui Constantin VII și Zoe*, CCDJ, 5-7 (1988-1989), p. 175-177.
- Tradiții daco-romane în monumentul rupestru de la Basarabi (jud. Constanța)*, Symposia Thracologica, 7 (1989), p. 430-431.
- Vers quelle date Leon Melissenos pouvait-il être domestikos des scholes occidentales?*, RÉSEE, 27 (1989), 1-2, p. 11-14.
- O carte despre arta rupestră cu multe probleme*, SCIVA, 41 (1990), 1, p. 55-66.
- Despre organizarea ecleziastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X - secolul XII)*, Studii Teologice, 1 (1990), p. 103-120.
- Un tip necunoscut de piesă din sec. VI - începutul sec. VII*, SCIVA, 42 (1991), 1-2, p. 81-84.
- Sur l'organisation ecclésiastique dans la région du Bas-Danube (derniers tiers du Xe siècle - XIIe siècle)*, Études byzantines et postbyzantines, 2 (1991), p. 73-89.
- Din nou despre originea mărcilor de olar*, Pontica, 25 (1992), p. 355-358.
- Un alt sigiliu al lui Constantin Theodorokanos*, Pontica, 25 (1992), p. 359-361.
- Un brăzdar din epoca romană descoperit la Dervent*, Istros, 6 (1992), p. 271-272.
- Note de lector (I)*, Istros, 6 (1992), p. 323-327.
- Contribution à la connaissance de l'histoire de la Dobroudja en base de quelques sceaux*, Dacia, N.S., 36 (1992), p. 179-185.
- Originea numelui Dobrogea*, Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești, 17 (21), Freiburg, 1992/3, p. 233-240.
- Câteva caracteristici ale orașelor dobrogene din secolele X-XI*, Analele Brăilei, 1 (1993), 1, p. 433-435.
- Sur les nécropoles danubiennes (VIe-Xe siècles)*, Dacia, NS, 37 (1993), p. 291-300.
- Carbona, Caverna, la Contrée de Carvouna*, Dacia, NS, 37 (1993), p. 301-305.
- Sapă de fier din epoca romană*, Istros, 7 (1994), p. 349-351.
- Note de lector (II)*, Istros, 7 (1994), p. 353-354.
- Câteva considerații privind sigiliile strategului Ioan Malesis*, Istros, 7 (1994), p. 355-356.
- Numele Dobrogei într-o nouă sursă literară*, Istros, 7 (1994), p. 357-358.
- Unde trebuie căutat Onglos?*, Istros, 7 (1994), p. 359-361.
- Recenzii și discuții arheologice, I*, CCDJ, 12 (1994).

- Cumanii și originea familiei lui Dobrotiță*, Revista istorică, 5 (1994), p. 283-288.
- Sur la présence des byzantins au Bas-Danube (IX^e-XIV^e siècles)*, RÉSEE, 32 (1994), 3-4, p. 367-373.
- Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X^e-XI^e siècles)*, Dacia, NS, 38-39 (1994-1995), p. 449-452.
- Despre căderea Vecinei sub tătari*, în *Pe drumul credinței*, Rives Eaton Road USA, 1995, p. 67-76.
- Apa preotului Enciu*, CCDJ, 13-14 (1995), p. 319-323.
- Caii Sfântului Theodor*, CCDJ, 13-14 (1995), p. 324-326.
- Un faux problème de géographie historique - Kilia et Likostomo*, Il Mar Nero, 2 (1995-1996), p. 235-266.
- Despre unele antroponime de origine cumană*, Analele Brăilei, 2 (1996), p. 569-571.
- Cui aparține cultura Ciurel?*, Istros, 10 (2000), p. 491-493.
- Tempus, templum, tâmplă*, CCDJ, 18 (2001), p. 38-40.
- Nouvelles données sur les régions sud-danubiennes dans deux inscriptions grecques*, *Studia antiqua et archaeologica*, 9 (2003), p. 269-272.
- Din nou despre slavi la Dunărea de Jos*, Istros, 11 (2004), p. 353-355.

III. Rapoarte de săpături arheologice:

- Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV, 5 (1954), 1-2, p. 161-197 (în colaborare).
- Șantierul arheologic Cernavoda*, SCIV, 6 (1955), 1-2, p. 151-163 (în colaborare cu S. Morintz și D. Berciu).
- Săpăturile arheologice de la Mărculești-Viișoara (r. Slobozia, reg. București)*, *Materiale*, 5 (1959), p. 543-545.
- Săpăturile de la Capidava*, *Materiale*, 5 (1959), p. 562 (în colaborare cu Gr. Florescu și R. Florescu).
- Săpăturile arheologice de la Păcuiul lui Soare*, *Materiale*, 5 (1959), p. 587-592 (în colaborare cu I. Nestor); 6 (1960), p. 653-666 ; 7 (1961), p. 599-608 ; 8 (1962), p. 713-722; *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 493-495 (în colaborare cu T. Papasima, G. Custurea și P. Vlădilă); *Materiale*, Brașov, 1981, p. 435-436 (în colaborare cu T. Papasima, P. Vlădilă, G. Custurea, V. Sîrbu); *Materiale*, Vaslui, 1982, p. 208-209 (în colaborare cu T. Papasima, A. Panaitescu); *Materiale*, București, 1983, p. 435-436 (în colaborare cu T. Papasima, P. Vlădilă, G. Custurea, V. Sîrbu).
- Săpăturile de la Mănăstirea Neamțu*, *Materiale*, 6 (1960), p. 699-702.
- Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, *Materiale*, 8 (1962), p. 439-455 (în colaborare cu C. Preda, Em. Popescu).
- Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare „Porțile de Fier”*, SCIV, 16 (1965), 2, p. 395-406 (în colaborare cu D. Tudor, E. Comșa, S. Morintz, Exp. Bujor, N. Constantinescu).
- Rezultatele cercetărilor arheologice din zona Porților de Fier*, în *Comunicări Academia R.S.R., Grupul de cercetări complexe „Porțile de Fier”, Seria IV*, Craiova, 1968, p. 43-47.

IV. Recenzii:

- M. Mircev, *Necropola tumulară tracă de lângă satul Dolina*, în RRH, 7 (1955), p. 633-638.
- Zivka Văzarova, *Slavjano-bălgarskoto selište kraj selo Popina Silistrensko*, Sofia, 1956, în SCIV, 8 (1957), 1-4, p. 401-403.
- Izvestija. Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, 20 (1955), în SCIV, 9 (1958), 1, p. 242-247.
- Iordanka Čangova, *Tărgovski pomestenija kraj juznata krepotna stena v Preslav*, Izvestija Institut, 21 (1955), în SCIV, 10 (1959), 2, p. 528-529.
- Nouvelles Etudes d'Histoire Roumaine, II, Studii, 14 (1961), 3, p. 770-771.
- Stancio Stancev - Stefan Ivanov, *Necropolât do Novi Pazar*, Sofia, 1958, în SCIV, 12 (1961), 2, p. 414-417.
- D. Dimitrov, *Rannosrednovekoven nekropol pri gara Razdelna*, Arheologija Sofia, 3-4 (1959), în SCIV, 13 (1962), 1, p. 235-237.
- Sonia Georgieva, *Srednovjekovnata selište nad razvalinite na anticnija grad Abritus*, Izvestija Institut, 24 (1961), p. 4-35, în SCIV, 13 (1962), 2, p. 471-475.
- Stamen Mihailov, *Otnosno proizhoda na rannosrednovjekovnata cernolăskava keramika v Bălgaria*, Arheologija Sofia, 3 (1961), p. 5-11, în Dacia, N.S., 6 (1962), p. 555-557.
- C. Cihodaru, *Observații critice asupra însemnărilor „toparhului bizantin”*, SCC, Seria Istorie, 12, fasc. 2, Iași (1961), p. 259-271, în Studii, 16 (1963), 2, p. 501-502.
- Sonija Gheorghieva, *K voprosu o materialism kulture slavean i prabălgar na nijnem Dukala*, în RĖSEE, 1 (1963), 1-2, p. 207-209.
- I.I. Liapouchkine, *K voprosu o kulturnem ednistre slavean*, IA-SSSR, Sbornik M. Artamonov, Leningrad, 1961, p. 203-209, în RĖSEE, 1 (1963), 3, p. 644-645.
- Vera Antonova și Dremsizova Tvetana, *L'agoul d'Omurtag de la lisière du village Tzar Krum*, reg. Colarovgrad (fouilles de 1958), Arheologija, II, Sofia, 2 (1960), p. 28-29, în RĖSEE, 1 (1964), 1-2, p. 329.
- At. Milcev, *Rannosrednovjekovni bălgarski nakiti i krăstove enkolpioni ot severozapeidna Bălgaria*, Arheologija Sofia, 5 (1963), p. 22-37, în RRR (ist.etn.), 3 (1964), p. 127-130.
- St. Mihailov, *Razkopki v Pliska prez 1959-1961 g.*, Izvestija, 26 (1963), p. 5-46, în RRH (seria ist.etn.), 3 (1964), p. 130-133.
- Vera Antonova, *Aulât na Omurtag pri s. Tzar krum*, Arheologija Sofia, 5 (1963), 2, p. 49-50, în RRR (ist.etn.), 3 (1964), p. 133-135.
- Ecaterina Manova, *Razkopki na srednovjekovna tzărkva v. Kîrjali*, Arheologija Sofia, 5 (1963), 3, p. 75-83, în RRR (ist.etn.), 3 (1964), p. 136-137.
- Sonja Georgieva, *K voprosu et.n. „Prabălgarskam hudojestvenoi promîšlesnoski”*, Slavia Antiqua, 10 (1963), p. 331-365, în RRR (ist.etn.), 6 (1964), p. 341-344.
- Atanas Milcev, *Po voprosa za kulturata na slavianite i prabălgarite v našite zemia prez rannota Crodnovjekovie*, Arheologija, 2 (1964), p. 1-12, în RRH (ist.etn.), 3 (1965), p. 154-159.
- Zivka Vzarova, *Slavianite na iug et Dunav (po arheologiceskuh dani)*, Arheologija, 6 (1964), 2, p. 23-33, în RRR (seria ist.etn.), vol. 2, partea 3 (1965), p. 189-194.

- St. Mihailov, *Stroitelnite periodi v Pliska i proizhodăt na staro-bălgarskata monumentalna arhitectura*, *Arheologija*, 6 (1964), 2, p. 13-23, în *RRH (ist.etn.)*, 4 (1965), p. 260-263.
- D. Krândjalov, *Cum se poate distinge în materialele arheologice ale așezărilor balcanice populația locală romanizată de cea slavă și de alte elemente etnice*, în *RRR (ist.etn.)*, 7 (1965), p. 468-472.
- E. Manova, *Cercetări arheologice în raionul Zlatovgrad*, în *RRR (ist.etn.)*, 7 (1965), p. 473-475.
- I. Iurukova, *Descoperirile mai importante și dezvoltarea numismatică în Bulgaria în ultimii 20 de ani*, în *RRR (ist.etn.)*, 8 (1965), p. 514-516.
- Bohuslav Chropowski, *Nitra la începutul evului mediu*, în *RRR (ist.etn.)*, 8 (1965), p. 561.
- R. Hachulska-Ledonos, *Scări de șa din epoca feudală timpurie de la Nowa Hute*, în *RRR (ist.etn.)*, 8 (1965), p. 638-639.
- S. Bobcev, *Săpăturile arheologice din centrul Sofiei*, în *RRH (ist.etn.)*, 10 (1965), p. 695-697.
- T. Ivanov, S. Bobcev, *Săpăturile din piața hotelului Balkan din centrul Sofiei*, în *RRR*, 10 (1965), p. 697-699.
- S.A. Pletneva, *Srednovekovaja keramika Tamanskogo gorodisca*, Moscova, 1963, în *SCIV*, 16 (1965), 4, p. 834-835.
- Serdica*, în *Mitropolia Olteniei*, 18 (1966), 1-2, p. 167-172.
- I. Iurukova, *Contribuții la studiul circulației monedelor romane de bronz*, în *RRR (ist.etn.)*, 3 (1966), 5, p. 378-379.
- I. Popov, *Despre apariția omului în ținuturile noastre (citește Bulgaria n.n.)*, în *RRR (ist.etn.)*, 3 (1966), p. 426-430.
- Iordanka Atanasova, Petăr Kiciaški, *Descoperiri funerare în satul Gradeț*, *RRR (ist.etn.)*, 3 (1966), 5, p. 431-433.
- Ivanka Nicolaevici, *Les baptisteres paléochrétiens en Iougoslavie*, *ZRVI*, 9 (1966), p. 223-234, în *RRR (ist.etn.)*, 4 (1967), 5, p. 372-373.
- I. Ferluga, *Les soulèvements des comitopoules*, *ZRVI*, 2 (1966), p. 75-84, în *RRR (ist.etn.)*, 4 (1967), 5, p. 373-376.
- Mihail Mihalcu, *Coroziunea*, București, 1966, 226 p., în *SCIV*, 19 (1968), 3, p. 546-547.
- V. Besevliev, *Iransky elementi i prabălgarskite*, în *RÉSEE*, 7 (1969), 2, p. 433.
- V. Besevliev, *Ein verkannter thrakischer Ortsname*, *Izvestija*, 16, p. 75-77, în *RÉSEE*, 7 (1969), 2, p. 433.
- A. Rădulescu și N. Harțușche, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967, 127 p., 31 pl., în *RÉSEE*, 7 (1969), 2, p. 436-437.
- T. Totev, *Neizvesten strateg na Ioanopol i Dorostol*, *Arheologija Sofia*, 1968, în *RÉSEE*, 7 (1969), 3, p. 579.
- Vera Antonova, *Dve rannochristianski tzărkova văv vânărita ukreplenje na aul na kan Omurtag pri gara Tzar Krum (Sumensko)*, *Arheologija Sofia*, (1968), 4, p. 52-67, în *RÉSEE*, 7 (1969), 4, p. 740.
- Vasil Mikov, *Lokalizirăne na neakoi iz ceznati anticni i srednovekovi selišcea i kreposti v Bălgaria*, *Arheologija Sofia*, (1968), 4, în *RÉSEE*, 7 (1969), 4, p. 740.

- E. Lozovan, *Doina et saga. Parallèles épiques roumano-scandinaves*, Revue romaine, (1967), 1, p. 207-214, în RÉSEE, 7 (1969), 4, p. 740-741.
- Le développement de l'historiographie roumaine au cours du dernier quart de siècle*, RRH, 8 (1969), 4, p. 767-792 (în colaborare cu Tr. Lungu, St. Olteanu).
- S.A. Pletneva, *Ot kočevii v gorodam*, Moskva, 1967, în RÉSEE, 8 (1970), 1, p. 164.
- Les revues roumaines d'archéologie et d'histoire ancienne (1966-1970)*, Dacia, N.S., 15 (1971), p. 415-435 (în colaborare cu Al. Rădulescu).
- Phillippe Joseph, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie (V^e-XVI^e siècle)*, Bologna, 1970, în SCIV, 23 (1972), 2, p. 335.
- Izvorî na bălgarskata istorija (Fontes Historiae Bulgaricae)*, XV, Sofia, 1972, sub red. Mihail Voinov, 321 p., în SCIV, 23 (1972), 4, p. 683-684.
- V. Besevliev, *Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique*, Byzantino-Slavica, 32, Praga, 1971, fasc. 1, p. 35-51, în SCIV, 23 (1972), 4, p. 684-685.
- Michel Molaise, *Antichități egiptene și obiecte de sticlă din Orientul apropiat*, în RRRS, 9 (1972), 4, p. 603-607.
- T. Totev, *Necropola de la Preslav*, RRRS, 4 (1972), 6, p. 905-908.
- Profesorul N. Bănescu (necrolog), în Pontica, 5 (1972), p. 585-587.
- Les revues roumaines d'archéologie et d'histoire ancienne (1966-1971)*, Dacia, N.S., 16 (1972), p. 375-405 (în colaborare cu Al. Rădulescu).
- T. Totev, *Novootkriti vizantijski olovni pečati ot Preslav*, Izvestija Varna, 8 (23), 1972, în SCIVA, 24 (1973), 3, p. 553.
- I.G. Hîncu, *Căprăria - Pamjatnik kultury X-XII vv.*, Chișinău, 1973, în SCIVA, 24 (1973), 3, p. 553-554.
- D. Anghelov, *Obrazovane na bălgarskata narodnost*, Sofia, 1971, în SCIVA, 24 (1973), 3, p. 554.
- Bibliotheca Historica Romaniae, 10 ani de activitate rodnică*, în SCIVA, 24 (1973), 4, p. 689-690.
- Les revues roumaines d'archéologie et d'histoire ancienne (1966-1972)*, Dacia, N.S., 17 (1973), p. 417-440 (în colaborare cu Al. Rădulescu).
- D. Ovcearov, *Valul de frontieră Erkesia*, în CID SP, 10 (1973), 2, p. 270-272.
- L. Donceva-Petkova, *Srednovekovni glinini sādove s vătŕeĭni uĭi*, Arheologija Sofia, 4 (1971), p. 32-38, în RRR, 10 (1973), 3, p. 458-460.
- Al. Graur, *Nume de locuri*, București, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 1, p. 154-158.
- G.B. Fedorov, L.L. Polevoj, *Arheologija Rumynii*, Moscova, 1973, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 325.
- I.P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-IX vv. meĭdu Dneprom i zapodnym Bugom*, Moscova, 1973, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 328.
- Problemy arheologii i drevnei istorii Ugrov*, Moscova, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 328.
- Jugovostocnaja Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 328.
- Părvi kongres na bălgarskoto istoricesco druzestvo*, Sofia, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 329.

- Iordanka Čangova, *Srednovekovnoto selište nad trakiiskija grad Sevtopoles XI-XIV vek*, Sofia, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 2, p. 329.
- Cumania, 1, Kecskemet, 1972, în SCIVA, 25 (1974), 3, p. 489-490.
- Giuseppe Bovini, *Note sull'area cimiteriale paleo-cristiana di S.Eustorgio a Milano*, *Revista di Studi Liguri*, 37, Bordighera, 1973, în SCIVA, 25 (1974), 3, p. 490.
- E. Lozovan, *Varegues, Romeens et le lion du Pirée*, *Revue romane*, 8, 1973, 1, în SCIVA, 25 (1974), 3, p. 490.
- Arheologiceskie issledovanija v Moldavii* (1972), Chişinău, 1974, în SCIVA, 25 (1974), 3, p. 490.
- Carevgrad Tărnov. Dvorecăt na bălgarskite care prez vtorata bălgarska dărzava*, I, Sofia, 1973, în SCIVA, 26 (1975), 2, p. 308.
- Izvestija na okrajnia istoriceski muzei i bălgarskoto diujestvo*, Tolbuhin, 1973, în SCIVA, 26 (1975), 2, p. 308-309.
- Al. Zub, *Vasile Pârvan*, Iaşi, 1974, în SCIV, 26 (1975), 3, p. 433.
- Balcanoslavica*, 1, Prilep, 1972; 2, 1973, în SCIVA, 26 (1975), 3, p. 433.
- Muzeul Naţional*, 1, Bucureşti, 1974, în SCIVA, 26 (1975), 3, p. 434.
- Sonja Georgieva, Velizar Velkov, *Bibliografija na bălgarskata arheologija*, Sofia, 1974, 478 p., în SCIVA, 26 (1975), 4, p. 581.
- Ioannis Skylitzes *Synopsis historiarum*, Berlin, 1973, în SCIVA, 26 (1975), 4, p. 581-582.
- Fontes Historiae Dacoromaniae*, III, Bucureşti, 1975, în *Magazin istoric*, 20, nr. 976, p. 2.
- Byzantina*, I-III, Thessalonique, în *Peuce*, 4, (1973-1975), p. 321-324.
- Al XV-lea colocviu al Societăţii „Mihai Eminescu” din Freiburg i.Br. cu tema „Românii şi marea”*, în SCIVA, 27 (1976), 1, p. 119-120.
- Evangelos K. Chrysos, *To Bizantion kai oi Gotdoi*, SCIVA, 27 (1976), 1, p. 129-130.
- Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974, 379 p., 52 fig., în SCIVA, 27 (1976), 2, p. 281-282.
- Al XV-lea Congres internaţional de studii bizantine*, în SCIVA, 27 (1976), 2, p. 271.
- Cigaar N. Crinje, *L'imigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte sur les Varangues à Constantinople*, *REB*, 32 (1974), p. 301-342, în *RÉSEE*, 14 (1976), 2, p. 354.
- Giuseppe Bovini, *Les „sinopie” récemment découvertes sous les mosaïques de l'abside de Saint-Appolinaire in Closse à Ravenne*, *Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des seances* 1974, Paris, 1974, p. 97-110, în *RÉSEE*, 14 (1976), 2, p. 354.
- Babic Boskov, *Srednovekovno kulturno bogatsvo na S.R. Makedonja*, Prilep, 1974, 66 p., 187 fig., în *RÉSEE*, 14 (1976), 2, p. 354-355.
- Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, în *AIIA A.D. Xenopol Iaşi*, 13 (1976), p. 431-433.

- Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIII^e-XIV^e siècles. Étude de géographie historique*, 1976 (Colecția Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher, vol. 49), în SCIVA, 28 (1977), 2, p. 292-296.
- Octavian Toropu, *Romanitatea țirzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, în SCIVA, 28 (1977), 4, p. 611-612.
- Ana Comnena, *Alexiada*, București, 1977 (trad. Marina Marinescu), în SCIVA, 28 (1977), 4, p. 617.
- Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, 182 p., în SCIVA, 30 (1979), 3, p. 469-475.
- Lexikon des Mittelalters*, München-Zürich, 1978, recenzie în Pontica, 12 (1979), p. 378-379.
- De la Dunăre la Mare*, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos, Galați, 1979, 244 p., recenzie în Pontica, 12 (1979), p. 379-382.
- Alexandru Barnea, Ion Barnea, Ioana Bogdan Cătănicu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gheorghe Papuc, *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, București, 1979, 258 p., recenzie în Dacia, N.S., 24 (1980), p. 386-391.
- Profesorul Gheorghe Ștefan (necrolog)*, în SCIVA, 31 (1980), 3, p. 479-481.
- Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII-XIV siècles)*, Sofia, 1979, dare de seamă în RÉSEE, 18 (1980), 4, p. 784-785.
- Jonathan Shepard, *Tzetzes letters to Leo at Dristra*, Byzantinische Forschungen, 6, Amsterdam, 1979, p. 191-230, în RÉSEE, 18 (1980), 4, p. 785-786.
- Pliska-Preslav, I*, 1979, 212 p., în RÉSEE, 18 (1980), 4, p. 798.
- Constantin Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, recenzie în SCIVA, 32 (1981), 2, p. 309-312.
- A XV-a sesiune de rapoarte privind cercetările arheologice în România (în colaborare)*, Revista de istorie, 34 (1981), p. 1565-1566.
- Stylios Pelekanides, *Studien zur frühchristlichen und byzantinischen Archäologie*, în RÉSEE, 19 (1981), 1, p. 179-181.
- I. Barnea, *Arta creștină în România, vol. I (secolele III-VI)*, București, 1979, 280 p., 118 pl., și *vol. II (secolele VII-XIII)*, București, 1981, 238 p., 102 pl., în Pontica, 14 (1981), p. 371-378.
- Vasile Culică (necrolog), în Pontica, 14 (1981), p. 379-381.
- Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, în SCIVA, 33 (1982), 2, p. 257-259.
- M. Balard, *Gênes et l'Outre Mer, II, Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzo*, în SCIVA, 33 (1982), 4, p. 442.
- Stancio Vaklinov și Stanislav Stanilov, *Kladenci. Rannosrednovekovnoto bălgarsko selište*, Varna, 1981, în SCIVA, 34 (1983), 2, p.p. 180-181.
- Mircea D. Matei, Emil E. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI-XVII*, București, 1982, în SCIVA, 34 (1983), 3, p. 298-299.
- Helena Zoll Adamikova, *Wezesnosredniowieczne cmentarzyska cialopalne słowian na terenie Polski*, vol. II, Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1979, 316 p., în Pontica, 16 (1983), p. 360.

- Liudmila Donceva-Petkova, *Signes sur les monuments archéologiques de Bulgarie médiévale*, Sofia, 1980, 188 p., 19 fig., 42 pl., în Pontica, 16 (1983), p. 360-362.
- Stojan Avdev, *Les monnaies en argent du tsar Michail Assene, 1337-1355*, Numizmatika, 3 (1980), p. 13-22, în Pontica, 16 (1983), p. 362-363.
- Totiu Totev, *Monasterăt v „Tuzlalaka” centăr na rezervanata keramika o Preslav prez IX-X v.*, Sofia, 1982, 80 p., 69 fig., în SCIVA, 36 (1985), 3, p. 274.
- John V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor (The University of Michigan), 1983, 335 p., în Pontica, 19 (1986), p. 313-314.
- C. Asdracha, G. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIII^e-XV^e siècles)*. Edition et commentaire historique, Arhailogikon Deltion, 35 (1980), Athena, 1986, p. 241-282, pl. 58-78, în Istros, 5 (1987), p. 438-439.
- Stamen Mihailov, Gheorgghi Džingov, Vălo Vălov, Violeta Dimova, *Rannosrednovekovnoto selište pri selo Stărmen*, Sofia, 1982, 144 p., în Istros, 5 (1987), p. 440.
- Kulturata na srednovekovnia Tărnov*, Sofia, 1985, 214 p., sub redacția lui Atanas Popov și Velizar Velkov, în Istros, 5 (1987), p. 441-442.
- Profesorul Ion Barnea la 75 de ani*, în SCIVA, 39 (1988), 4, p. 391-397.
- Silvia Baraschi (necrolog)*, în SCIVA, 42 (1991), 3-4, p. 109-112.
- Urszula Maj Stradow, Stanowiske 1, Czesc I, *Ceramika wczesnesredniewieczna*, Cracovie, 1990, 138 p., 78 fig., în Dacia, N.S., 36 (1992), p. 221.
- Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, 350 p., în Istros, 6 (1992), p. 317-322.

IN MEMORIAM

NICOLAE HARTUCHE
(1928 – 2003)

La 6 octombrie 2003 soarta a vrut să mai secere un fir din ogorul arheologiei românești: Nicolae Harțuche, deschizător de drumuri în cercetarea arheologică din nord-estul Munteniei, identificat, de aproape cinci decenii, cu Muzeul Brăilei, spirit dinamic și fertil, cu contribuții majore în domeniul arheologiei preistorice, unul din ultimii reprezentanți ai primei generații formate la școala lui Ion Nestor. A părăsit această lume discret. Modestia și simțul măsurii i-au orânduit viața personală, dar și activitatea științifică, lucru pentru care a fost apreciat de cei mai mulți colegi.

L-am cunoscut bine pe Nicolae Harțuche de acum, deja, 30 de ani. Mi-a condus pașii spre arheologie încă din vremea când visurile mele erau prea puțin conturate. M-a ajutat să-mi conturez aceste visuri. Ceea ce m-a impresionat la el a fost adevărata împătımire în ale arheologiei, dublată de o extraordinară capacitate de a explica, de a îndruma, din care rezultă o bună parte din fecunditatea sa. Vremurile, dar – trebuie să o spunem deschis – și regimul în care a trăit, nu i-au permis să-și dovedească și să-și folosească calitățile de mai sus în mediul universitar, acolo unde, cu siguranță, îi era locul.

De aceste calități am profitat și îi sunt recunoscător pentru aceasta. Știindu-l aproape, mai mult sufletește în ultima vreme, am pierdut din vedere că îmbătrânise, că era bolnav. Știam doar că pregătea o ultimă lucrare monografică pe care nu a mai reușit să o termine. Nu-mi închipuiam, așadar, că o să ajung, prea devreme, să scriu câteva rânduri comemorative despre *nenea Nicu*, cel care „mi-a pus șpaclul în mână”.

S-a născut la 1 ianuarie 1928 la Țifești, în apropiere de Focșani, un spațiu cu vinuri fine și oameni hotărâți. După studiile liceale de la Focșani, s-a înscris în 1948 – anul de tristă memorie, în care a fost demontat edificiul universitar și academic din România – la Universitatea din București, unde a urmat cursurile facultății de istorie. Greutățile traversării studiului universitar în condițiile cunoscute de la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 au fost suplinite de calitatea excepțională a pregătirii sale în domeniul istoriei antice și al arheologiei, grație cursurilor susținute de personalități remarcabile precum: Emil Condurachi, Dionisie Pippidi, Dumitru Berciu, Ion Nestor, Andrei Oțetea, Alexandru Elian, Mihail Berza. Tânărul Nicolae Harțuche a profitat din plin de știința de carte

transmisă de acești mari savanți și profesori. A profitat și de alte împrejurări, puține din păcate, favorabile. Astfel, pentru mai multă vreme a fost găzduit, în perioada studenției, în casa familiei Radu Vulpe, pe care nu l-a putut audia la Universitate, pentru că acesta fusese eliminat brutal din sistemul universitar. S-a bucurat aici, un timp, de o atmosferă savantă nesperată care-i oferea și accesul nestingherit la biblioteca savantului. Grija arătată de Radu și Ecaterina Vulpe în acea perioadă, l-a marcat profund. Îmi mărturisea, nu de puține ori, cu ochii scânteind de mândrie, dar și de nostalgie, cât de mult au însemnat pentru el, ca tânăr cercetător în formare în domeniul arheologiei, studiul sistematic în biblioteca lui Radu Vulpe, dar și sfaturile și îndrumările acestuia.

S-a apropiat, apoi, pentru totdeauna, de Ion Nestor, pe care îl socotea mentorul său științific. Participarea cu regularitate, atât în perioada studiilor universitare, cât și după aceea, la șantierele arheologice conduse de Ion Nestor, mai ales la Monteoru, la care se adaugă cursurile și îndrumările teoretice pe care le primea de la acesta, i-au permis acumularea unei pregătiri multifacetate a formației sale de istoric și arheolog. A fost privat, însă, ca toți cei din generația sa, și nu numai, de posibilitatea aprofundării studiilor în centre universitare de tradiție din Occident, care i-ar fi permis lărgirea orizonturilor științifice. Din acest punct de vedere, aripile sale, puternice și sănătoase, cu care s-ar fi putut avânta mult mai sus, i-au fost sever scurtate.

Nici cariera de cercetător-muzeograf nu a fost, pentru Nicolae Harțuche, prea lină. După terminarea studiilor universitare, în 1952, este nevoit să suporte rigorile regimului privind „încadrarea în învățământ” cu de-a sila, deși înclinațiile sale, probate, erau către alte domenii. Abia în 1954 ajunge, cu ajutorul aceluiași Ion Nestor, la Brăila, unde exista un așa-zis muzeu, de fapt o „casă memorială” Hristo Botev. Aici, împreună cu colegul și amicul său, Florian Anastasiu, a început prima etapă a unor cercetări de suprafață în zona Brăilei, regiune care era „cunoscută” din punct de vedere arheologic doar prin cazanul scitic descoperit întâmplător la Scorțaru!

Această activitate este întreruptă pentru câțiva ani de transferarea sa la Muzeul din Constanța, aflat încă în plină organizare. Nicolae Harțuche a dirijat procesul de reorganizare a acestui muzeu o bună parte din perioada anilor 1957-1958. Treptat, însă, această activitate a fost preluată de Vasile Canarache, bun organizator și spirit dinamic, care nu suporta concurența, mai ales cea tânără. Spre sfârșitul anului 1958 nemulțumit de „tutela” lui Vasile Canarache, Nicolae Harțuche se mută, tot pentru scurt timp, la București, fiind angajat al Sectorul de paleolitic al Institutului de Arheologie, condus de C. S. Nicolaescu-Plopșor. Calitățile de organizator sunt recunoscute prin numirea sa la conducerea unui mic muzeu, dar cu perspective reale, cel din Mangalia, unde rămâne până la sfârșitul anului 1960.

Episodul dobrogean al carierei sale, deși prea scurt pentru a lăsa urme în planul organizării instituțiilor pe care le-a condus, a fost benefic din punct de vedere arheologic. A efectuat cercetări sistematice într-o importantă așezare Gumelnița de la Medgidia, a făcut parte din mai multe colective de cercetători care lucrau la Castelu (epoca prefeudală), la Cheia și Gura Dobrogei (epipaleolitic și neolitic) și la Cernavodă (neropola Hamangia), a dirijat diverse săpături de

salvare în zona Mangalia.

Reîntoarcerea la Brăila, în 1960, a însemnat pentru Nicolae Harțuche revenirea la preocupări științifice și organizatorice de durată. Era vremea în care „totul era de făcut”. Cu tact și răbdare, a lansat un amplu program muzeistic și științific ambițios, urmărit pas cu pas: continuarea cercetărilor periegetice și identificarea punctelor arheologice de interes, cercetarea acestora, organizarea Muzeului, lărgirea colectivului de muzeografi, stabilirea unui program editorial propriu, coerent și de durată. Se poate aprecia astăzi, din perspectiva trecutului, că parcurgerea pas cu pas a acestui demers, timp de aproape trei decenii, se datorează într-o bună măsură lui Nicolae Harțuche. Nu a lucrat singur – de la începutul anilor '70 au fost angajați câțiva tineri promițători – dar a fost, cu siguranță, creierul și sufletul punerii în practică a acestor idei. De la organizarea, în 1968, a expoziției de bază a Muzeului, îmbunătățită permanent, la cercetările de amploare din câteva stațiuni preistorice din zona Brăilei, de la cercetările de teren, la apariția „Catalogului selectiv al colecțiilor Muzeului Brăilei” – lucrare remarcabilă și singulară în domeniu – și la lansarea revistei acestui muzeu, „Istros” – devenită periodic arheologic și istoric de referință – totul poartă amprenta spiritului lui Nicolae Harțuche.

„Dragostea” sa arheologică de tinerețe a fost stațiunea de la Brăilița, iar cea de maturitate a fost complexul de așezări preistorice de la Lișcoteanca. Lor le-a închinat întreaga activitate pe tărâmul arheologiei. Așezarea de la Brăilița, subiect dezvoltat în lucrarea de doctorat începută sub îndrumarea lui Ion Nestor și susținută sub coordonarea lui Dumitru Berciu, i-a prilejuit o nuanțare necesară a tuturor problemelor legate de interpretarea datelor arheologice privind fenomene specifice tranziției spre epoca bronzului. A avut bucuria să vadă tipărită, abia cu un an înainte de dispariția sa, lucrarea dedicată acestei stațiuni arheologice de care era, pe bună dreptate, foarte mândru. O afecțiune a ochilor din ultima parte a vieții l-a împiedicat, însă, să aibă parte de aceeași bucurie și în cazul monografiei așezărilor preistorice de la Lișcoteanca. Cu câteva luni înainte de moarte, mi-a arătat manuscrisul redactat în proporție de peste 50%, la care se adăuga ilustrația integrală, al cărții pe care o plănuia pentru valorificarea cercetărilor sale de două decenii din așezările culturii Boian și Gumelnița și a altor complexe arheologice descoperite pe cele trei *tell*-uri de la Lișcoteanca. Bucuria de a-mi împărtăși efortul pe care îl făcea pentru a redacta acest manuscris, dar și satisfacția efortului aproape împlinit, erau umbrite doar de presentimentul că nu va vedea și această lucrare publicată.

Nicolae Harțuche nu a fost un arheolog „mediatizat”. A fost, însă, cunoscut pentru acribia metodei de cercetare și pentru sagacitatea și prudența interpretărilor istorice propuse. El nu a scris mult, a scris doar când a avut ceva de spus, fie că era vorba de o nouă informație, fie că dorea să formuleze o nouă interpretare, atitudine din ce în ce mai rară, dacă de gândim la subproducțiile cu pretenții științifice care inundă spațiul publicațiilor arheologice. Pe de altă parte, deși era conștient de valoarea sa în planul cercetării științifice, de importanța interpretărilor istorice pe care le propunea, nu l-au atras măririle, nici cele administrative, nici cele academice.

A fost un spirit fecund, cercetător profund și un excelent organizator în egală

măsură, care și-a cunoscut totdeauna măsura. Modestia desăvârșită l-a împiedicat să fie mai atent chiar cu propria carieră, cu propria poziție, uneori chiar cu propria sa existență. Nicolae Harțuche rămâne, așadar, ca un exemplu, tot mai rar din păcate, de arheolog care a știut să parcurgă temeinic, fără grabă și fără infatuare, treptele devenirii adevăratei cercetări arheologice. El este unul din puținii cercetători care au înțeles că, în știință, acumulările sunt, de cele mai multe ori, insesizabile, că progresul cercetării nu poate fi forțat, ci pregătit cu atenție și responsabilitate. Prin activitatea sa, el este unul dintre cei care au dovedit că stabilitatea și soliditatea edificiiului cercetării științifice depinde de pregătirea minuțioasă a fiecărei cărămizi. Nicolae Harțuche a așezat, după puterile sale, câteva cărămizi la edificiul arheologiei preistorice.

Fie-i țărîna ușoară și amintirea cît mai îndelungată.

Octavian Bounegru

MONOGRAFII, STUDII, ARTICOLE

Săpăturile arheologice de la Brăilița 1955, MCA, 3 (1957), 129-147 (în colaborare).
Săpăturile arheologice de la Brăilița 1956, MCA, 5 (1959), 221-230 (în colaborare).

Săpăturile de la Țifești, raionul Panciu (regiunea Galați), MCA, 8 (1962), 520-526 (în colaborare).

Un mormânt aparținând culturii Tei, descoperit la pepiniera Baldovinești, raionul Brăila, RM, II.4. (1965), 367-369.

Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu, Constanța 1967, 127 p. (coautor).
Cercetări și descoperiri arheologice în raionul Brăila, Danubius, 1, 1967, 19-39 (în colaborare).

Un car de luptă roman descoperit în regiunea Dobrogea, *Apulum*, 6 (1967), 231-257.

Brăilița. Așezări și cimitire omenești datând din epoca neolitică și până în pragul orânduiri feudale, Brăila 1968, 166 p. (coautor).

Cercetări arheologice la Brad (jud. Hunedoara), AMN, 6 (1969), 439-449.

Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei, Pontica, 4 (1971), 247-261.

Un nou aspect cultural de la sfârșitul epocii bronzului de la Dunărea de Jos, Pontica, 5 (1972), 59-75.

Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în județul Brăila, SCIV, 24 (1973), 1, 15-25.

Unele probleme ale postpaleoliticului în lumina săpăturilor din peșterile Dobrogei, Pontica, 9 (1976), 13-21.

Vasul biberon neolitic de la Râmnicelu, jud. Brăila, MemAntiq., 4-5 (1972-1973), 265-269.

Catalogul selectiv al Colecției de arheologie a Muzeului Brăilei, Galați 1976, 472 p. (coautor).

Probleme privind bronzul timpuriu și mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei și Dobrogea, Danubius, 8-9 (1979), 67-92.

- Importations et influences égéo-mycéniennes dans les cultures de la période de transition et l'âge du bronze aux pays du Bas-Danube, Thracia Pontica*, 1 (1979), 156-175.
- Complexul cultural Cernavoda I de la Râmnicelu, jud. Brăila, Istros*, 1 (1980), 33-91.
- Un nou sceptru de piatră zoomorf descoperit în România, Istros*, 1 (1980), 111-126.
- Asupra importurilor Tei în mediul culturii de stepă istro-pontice, Istros*, 1 (1980), 127-135.
- Descoperiri sarmatice din zona Brăilei, Istros*, 1 (1980), 191-251.
- Morminte de călăreți nomazi descoperite în județul Brăila, Istros*, 1 (1980), 263-280.
- Preliminarii la Repertoriul arheologic al județului Brăila, Istros*, 1 (1980), 281-354.
- Cronica descoperirilor arheologice din jud. Brăila în perioada 1968-1978, Istros*, 1 (1980), 355-368.
- Opaițe grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăilei, Pontica*, 15 (1982), 221-234 (în colaborare).
- La tombe princière thraco-gète de Găvani, Thracia Pontica*, 2 (1982), 120-134.
- Locuința bordei din așezarea Boian de la Lișcoteanca "Moș Filon", Istros*, 2-3 (1983), 7-27.
- Date privind evoluția culturii Gumelnița în nord-estul Munteniei și nordul Dobrogei, Istros*, 2-3 (1983), 29-34.
- Raport preliminar asupra săpăturilor de la Siliștea-Nazâru, jud. Brăila, Istros*, 2-3 (1983), 67-79.
- Importuri grecești în mormintele geto-dace din județul Brăila, Istros*, 2-3 (1983), 145-159.
- Sticlăria romană de la Șendreni, Istros*, 2-3 (1983), 196-218 (în colaborare).
- Les influences de la navigation commerciale sur les échanges greco-indigènes au Bas-Danube, Thracia Pontica*, 3 (1985), 277-294 (în colaborare).
- Mormîntul princiar traco-getic de la Găvani, jud. Brăila, Istros*, 4 (1985), 25-70.
- Cercetările arheologice de la Lișcoteanca. Așezarea "Movila Olarului" 1970-1976, Istros*, 5 (1987), 7-90.
- Considerații asupra cercetărilor din așezarea Babadağ de la Siliștea-Nazâru, jud. Brăila, Istros*, 6 (1992), 17-24 (în colaborare).
- Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanta, Pontica*, 30 (1997), 17-103 (în colaborare).
- L'établissement de Râmnicelu dans la problématique de la fin de l'énéolithique et du début de la transition au Bas-Danube*, în: Cernavodă III – Boleraz (Studia Danubiana II), București 2001, 262-276.
- Complexul arheologic Brăilița (Bibliotheca Thracologica, XXXV), București 2002*, 318 p.

RADU FLORESCU

(13 noiembrie 1931 - 7 septembrie 2003)



În amurgul fierbinte al primei duminici din septembrie 2003, la doar câteva săptămâni de la încheierea unei noi campanii de săpături arheologice la Capidava, a plecat fulgerător dintre noi Radu Florescu. Vestea năucitoare, neverosimilă a dispariției sale s-a răspândit cu repeziciune, umplându-ne de consternare pe colaboratori și admiratori, cunoscuți, foști studenți, pe toți cei apropiați profesorului.

Personaj vital, tonic și cordial, cu o minte iscoditoare și ocolită de prejudecăți, dăruit cu o uimitoare forță analitică, discurs seducător și har profesoral, împărtășind cu nobilă generozitate erudita-i cunoaștere, profesorul a reprezentat vreme de multe decenii una dintre cele mai pertinente, ascultate și urmate voci ale cetății. Răpit dintre numeroasele sale proiecte intelectuale în plină forță creatoare, el lasă posterității împlinirile unui destin cultural de excepție.

Radu Florescu s-a născut la 13 noiembrie 1931 într-o familie cu vechi tradiții intelectuale și ale cărei rădăcini cunoscute se regăsesc prin boiernași, învățători și preoți de obște în Oltenia de munte încă în primele decenii ale veacului al XIX-lea.

Tatăl său, Grigore Florescu – unul dintre cei mai străluciți discipoli ai marelui magistru Vasile Pârvan și respectat în rândurile generației sale deopotrivă pentru știința de carte și statura morală ce l-au însoțit până la sfârșit – i-a vegheat și inspirat educația, reprezentând cu siguranță cel mai important model intelectual al tânărului licean de la Sf. Sava. Deschiderea sa spirituală a avut sensibil de câștigat și în urma participării la dezbaterile ce reuneau, în atmosfera plină de emulație a casei părintești, cele mai prestigioase personalități ale arheologiei românești din epocă - Constantin Daicoviciu, Vladimir Dumitrescu, Radu Vulpe, Ion Andrieșescu, Dumitru Tudor, Dorin Popescu, Horia Teodoru ș.a. - , cu toții uniți în „aristocraticul club” al foștilor bursieri la *Școala Română de la Roma*.

Însoțindu-și cu interes și apoi entuziasm părintele în campaniile-i arheologice de la Capidava încă de la cea mai fragedă vârstă, Radu Florescu va urma o solidă formație intelectuală în acest spirit, care cuprindea vaste cunoștințe

de istorie, de istoria artei și arhitecturii antice. pe lângă subînțelesele limbi clasice și moderne.

Congener cu nume ce se vor dovedi marcante în domeniile arheologiei și muzeografiei românești din cea de-a doua jumătate a secolului trecut (Iulian Antonescu sau Alexandru Vulpe), Radu Florescu urmează studii universitare la Universitatea din București, absolvind cursurile Facultății de Istorie în 1954, cu o excelentă lucrare de licență - *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpânirii romane* - , reținută și publicată la scurtă vreme în paginile prestigioasei reviste Studii și cercetări de istorie veche (SCIV, VII, 1956, 3-4, p. 367-392; II, SCIV, VIII, 1957, 1-4, p. 149-167).

Se va dedica fără întârziere unei cariere de cercetare, ce debutează în cadrul Institutului de Istoria Artei, pentru a continua între anii 1956-1960 la Institutul de Arheologie din București. În anul 1960 Radu Florescu va trece în cadrul Direcției Monumentelor Istorice, unde începe să-și dedice eforturile în slujba monumentelor și ocrotirii acestora. Activitatea în cadrul D.M.I. tocmai în anii maturizării științifice îi va oferi nu numai șansa lărgirii orizontului profesional, prin contactul direct cu monumentele și cu arhitecți de excepție, dar mai ales acel mediu favorizant de expresie pentru gândirea sa profund analitică și formația sa intelectuală polivalentă. De această perioadă se leagă teme generoase de cercetare cu aplicare istorică și arheologică, de topografie și arhitectură antică, ce-l poartă asupra ansamblului monumental de la Adamclisi sau a scenelor Columnei lui Traian de la Roma (subiecte de studiu ce-i vor rămâne aproape până la sfârșit), în campanii de săpături arheologice la Drobeta sau la Capidava, singur sau alături de marcanți colegi de generație, ori spre analiza comparată a monumentelor antichității greco-romane. Este perioada unor mari acumulări intelectuale, fructificate mai apoi în paginile nenumăratelor volume științifice și de popularizare, prin albume și cataloage de expoziție, ori cursuri universitare ale profesorului. Experiențele sale profesionale din această perioadă îl marchează, în egală măsură, în sensul cristalizării unei concepții sistemice critice asupra evidenței, conservării, restaurării și punerii în valoare a siturilor, monumentelor, cât și al inventarului mobil al acestora.

În anul 1964 Radu Florescu trece la Direcția Muzee din cadrul Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă (instituție înființată cu numai doi ani mai devreme, la 9 iunie 1962, prin separarea de fostul Minister al Învățământului și Culturii, și care reprezenta în epocă echivalentul actualului Minister al Culturii și Cultelor). În cadrul instituției pe care o va conduce, ulterior, vreme de mai mulți ani, va conlucra cu mari personalități ca Vasile Drăguț, Vasile Florea, Dan Grigorescu, Lucian Roșu, Georgeta Stoica etc. De această etapă a carierei sale se leagă articularea și consolidarea întregului domeniu, prin coordonarea unor cercetări sistematice muzeale și introducerea conceptelor moderne de evidență și conservare muzeală, deopotrivă cu valorificarea specifică. Tot în această perioadă, Radu Florescu devine principalul organizator al unor importante expoziții de istorie și arheologie, pe care le va itineră în întreaga Europă: *Tezaurul istoric al României* (în Suedia, Anglia, Franța, 1968), *Romanii în România* (Germania, 1969). Va începe, totodată, să predea istoria artei vechi și arheologie la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” din București, contribuind la pregătirea viitorilor muzeologi, sub îndrumarea prof. Corina Nicolescu.

În anul 1974 devine director adjunct al Direcției Monumentelor Istorice, iar

din 1975 se implică în formarea și perfecționarea profesională a muzeografilor din muzeele de istorie, în cadrul Centrului de Perfecționare al C.C.E.S, unde îndeplinește funcția de șef al sectorului muzeu. Radu Florescu este unul dintre artizanii textului care va sta la baza Legii ocrotirii patrimoniului cultural național al RSR nr. 63/1974, care reprezenta la acea vreme – în ciuda unor imixtiuni care au generat deturnări abuzive – unul dintre cele mai moderne acte legislative europene. În condițiile intensificării măsurilor restrictive și a modificărilor cadrului legislativ impuse de către regimul dictatorial, Radu Florescu va trece în 1979 la catedra de Muzeologie din cadrul Institutului de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu”, unde se va consacra formării a unora dintre cei mai buni istorici de artă, muzeografi și restauratori, conservatori și creatori de artă de mai târziu și – prin practica arheologică de pe șantierul-școală de la Capidava – cultivării respectului și sensibilității pentru monumente în rândul tinerilor săi studenți, prin relația nemijlocită cu acestea.

La 8 martie 1980 obține și binemeritul titlul de doctor în specialitatea „Istorie universală antică și arheologie” la Facultatea de Istorie-Filozofie a Universității din București, cu o teză asupra căreia lucrase în mod sistematic, *„Arhitectura militară romană în Dacia și Scythia Minor*, coordonată științific de către acad. Emil Condurachi.

Anul 1990 îl află în plină maturitate creatoare și marchează revenirea profesorului în agora. Se va dăruia încă din primele zile ale lui ianuarie 1990 în slujba patrimoniului cultural, luptând pentru rearticularea unui nou cadru legislativ și remodelarea instituțiilor. Lider incontestabil al domeniului, devine la 6 februarie al aceluiași an președinte al noii Comisii a Muzeelor și Colecțiilor, între 1992-1996 prim președinte al Comitetului Național Român ICOM, iar între 1993 și 1997 director general al Muzeului Național de Istorie a României din București. În această ultimă calitate, va declanșa începuturile și va contura direcțiile procesului de reșezare a celei mai mari instituții muzeografice din România, pentru un nou secol și un nou mileniu.

În tot acest timp, va continua să servească domeniul, cu multă energie și pricepere, de la catedră. Cursurilor de la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” li se adaugă acum prelegerile ținute la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir” și Universitatea „Spiru C. Haret” din București, Universitatea „Valahia” din Târgoviște și eforturile de a iniția sau sprijini apariția unor departamente moderne de studii muzeologice, de conservare și restaurare, de istorie antică și arheologie, etnologie și antropologie în multe dintre aceste instituții de învățământ superior, conducerea de lucrări de diplomă și de doctorat, publicarea de cursuri universitare etc. Superba sa bibliotecă de specialitate – adunată cu grijă vreme de două generații de cărturari – a fost atâția ani și cu atâta generozitate deschisă pentru generații de studenți și doctoranzi, tineri și mai bătrâni colaboratori. Un personaj cu o gândire sistematică și acționând cu metodă, spirit tolerant și cu mare iubire creștină de semeni – uneori chiar deasupra limitelor multora – a fost mereu un mare pedagog și îndrăgit model pentru cei tineri. Alături de regatata sa soție, Gloria Ceacalopol, Radu Florescu a fost un adevărat „boier”, cu casa mereu deschisă, fiind de notorietate bucuria cu care își primeau prietenii și savantele, pantagruelicele ospețe pe care le ofereau celor dragi.

Tatăl său, Grigore Florescu, fusese un specialist *par excellence*. Un mare învățat care a cultivat sobrietatea educației romane și a înlăturat, voit și sistematic, ispita de a se dispersa în domenii prea variate, preferând a se concentra în specializarea sa la civilizația romană, și din aceasta, numai la domeniul arheologic și la cel epigrafic. Moștenind educația riguroasă a ilustrului său părinte, dar risipit cu mare generozitate - cum numai adevărații umaniști știu să o facă - între istorie și epigrafie, artă și arhitectură antică, istoria artelor, antropologie, etnologie sau muzeologie, Radu Florescu impresionează prin orizontul său intelectual. Un personaj extrovertit și ludic, curios, sensibil prin formația sa enciclopedică și colaborării cu fizicieni, chimiști, biologi sau matematicieni, un entuziast al noutății tehnologice care a adoptat la senectute computerul ca unealtă indispensabilă de lucru cu o ușurință de invidiat pentru alții cu mult mai tineri. Creația sa literară - după cum lesne va observa cititorul, parcurgând paginile de mai jos - se constituie într-un impresionant număr de volume, studii și articole, recenzii, de studii introductive, prefețe, ediții îngrijite și traduceri, lucrări de știință popularizată, cataloage de expoziție, lucrări de cartografie, ori cursuri universitare și postuniversitare. Lucrările sale, pe lângă sisteme și concepte moderne de abordare, introduc un mesaj cultural divers și necesar, de la monografia strictă, specializată, și până la albumul elevat destinat unui mai numeros public, sensibil și eterogen din punct de vedere al educației.

Destinul lui Radu Florescu s-a îngemănat cu cel al șantierului arheologic de la Capidava, pe care l-a coordonat mai bine de patru decenii. Predestinat Capidavei prin întreaga legație științifică părintească, dar și printr-o mistuitoare pasiune personală, profesorul Radu Florescu a servit acest excepțional sit al patrimoniului arheologic românesc cu mare pricepere. Mărturie a râvnei sale stau nenumăratele albume și cărți, studii, materiale de popularizare, zeci de serii de studenți care și-au lăsat parte din suflet la Capidava, fermecați de frumusețea locului, de șarmul și de învățătura excepțională a profesorului. Visele împlinite din ultimii ani sau rămase *in nuce* privitoare la modernizarea bazei arheologice, la reorganizarea și sistematizarea depozitelor, informatizarea inventarului, proiectarea unui nou spațiu de expunere muzeală pentru întregul sit și artefactele descoperite, campania susținută de conservare și restaurare a fortificației înseamnă tot atâtea proiecte în care profesorul a pus moderna-i concepție și vizionară stăruință. Radu Florescu nu înceta să ne uimească! Pentru mulți dintre noi, colaboratori științifici apropiați, a fost de-a lungul anilor un adevărat magistru, înțelept sfătuitor, purtătorul de confort sufletesc în clipe grele - un mare și generos prieten.

Depănând amintiri, Radu Florescu povestea, într-un moment de tandră sinceritate, că el și Capidava aveau împreună o „istorie” de 68 ani, care începea atunci când fusese adus pe șantier pentru întâia dată de către ilustrul său părinte, la vârsta de trei ani și jumătate. „Capo” - așa cum îl chemau cei apropiați - nu a mai părăsit de atunci vreodată Capidava. Până pe 7 septembrie 2003. Erudit și vizionar, cu un *cursus honorum* strălucit și o creație științifică și culturală pe măsură, Radu Florescu lasă moștenire idei, fapte și atitudini care și-au depășit în bună măsură veacul.

Sit tibi terra levis, magistre!

LISTĂ DE LUCRĂRI

Teza de doctorat

Arhitectura militară romană în Dacia și Scythia Minor, în specialitatea „Istorie universală antică și arheologie” (conducător științific acad. Emil Condurachi), susținută la Universitatea București, Facultatea de Istorie-Filozofie, la 8 martie 1980.

Volume

Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică, I*, București, 1958.

Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, București, 1958 (colaborare R. Florescu).

R. Florescu, *Cucerirea romană în provinciile sud-dunărene* (lucrare documentară), Comisia pentru studierea formării limbii și poporului român, 1960, 450 p.

Radu Florescu, *Arta pe teritoriul României din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al VI-lea, în Istoria Artelor Plastice în România*, București, 1968, vol. I, p. 49-89.

Radu Florescu, Răzvan Theodorescu, *Arta pe teritoriul României de la mijlocul sec. al VI-lea până în primele decenii ale secolului al XIV-lea, în Istoria Artelor Plastice în România*, București, 1968, vol. I, p. 91-113.

Radu Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968, 92 p. = *L'art des Daces*, Bucarest, 1968, 58 p. avec illustr. + 55 illustr.

Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roșu, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 1980, 368 p. cu ilustr. și h. + 8 pl. ilustr. color.

Radu Florescu, *L'art de l'antiquité daco-roumaine*, Bucarest, 1986, 171 p.

Radu Florescu, *Bazele muzeologiei*, București, 1994.

Radu Florescu, *Istoria civilizației creștine*, București, 2000, 278 p.

Studii și articole

R. Florescu, *Un tip ceramic necunoscut din veacul al VI-lea*, SCIA, 2 (1955), 3-4, p. 338-342.

R. Florescu, *Note despre olărie smălțuită din sec. X-XI*, SCIA, 3 (1956), 1, p. 290-292.

R. Florescu, *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpînirii romane*, I, SCIV, 7 (1956), 3-4, p. 367-392; II, SCIV, 8 (1957), 1-4, p. 149-167.

R. Florescu, *Unele observații cu privire la ceramica decorată cu culoare roșie din așezarea târzie de la Capidava*, SCIV, 9 (1958), 1, p. 131-140.

Gr. Florescu, R. Florescu (Fl. Anastasiu, D. Vâlceanu, T. Mateescu, D. Teodorescu, P. Munteanu), *Săpăturile arheologice de la Capidava* (1957), MCA (6), 1959, p. 617-627.

Radu Florescu, *Problema originii ceramicii românești și unele descoperiri recente de la Capidava, în Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 ani*,

- București, 1961, p. 199-210 (cu ilustr.).
- R. Florescu, *Noi puncte de vedere și noi propuneri cu privire la reconstituirea Monumentului triumfal de la Adamclisi*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 1961, p. 159-186.
- Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava* (1958), MCA, 7 (1961), p. 571-579.
- Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava* (1959), MCA, 8 (1962), p. 693-704.
- R. Florescu, *Sur le type architectonique du Palais des Augustales de Sarmizegetusa*, Acta Antiqua Philippopolitana, Sofia, 1964, p. 95-104.
- R. Florescu, *Lucrul lemnului în așezarea feudală timpurie de la Capidava*, Revista de etnografie și folclor, tom 10 (1965), 5, p. 529-536.
- R. Florescu, *Problema originii bazilicii creștine și principia fazei târzii a castrului Drobeta*, Apulum, 5 (1965), p. 572-590.
- R. Florescu, M. Davidescu, *Importanța cercetărilor și studiilor de topografie istorică pentru organizarea activității muzeelor*, RevMuz 2 (1965), 27, p. 113-119.
- R. Florescu, *Descoperiri noi la Drobeta și reformele militare din a doua jumătate a sec. III e.n.*, RevMuz 2 (1965), p. 435-436.
- R. Florescu, *Cronica săpăturilor arheologice ale muzeelor în 1964. III*, Rev Muz, III/2, 1966, 185-188.
- R. Florescu, Mișu Davidescu, *Nouvelles découvertes du Haut Moyen-Âge à Drobeta*, în Actes du VIII^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, 1966, p. 212-213.
- R. Florescu, M. Davidescu, *Noi documente epigrafice descoperite la Drobeta*, Rev Muz 3 (1966), 3, p. 205-209.
- R. Florescu, *Date noi de la Capidava. În legătură cu cultura materială a zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimiskes*, Apulum, 6 (1967), p. 266-267.
- R. Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin)*, în Vorträge des 6. internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln-Graz, 1967, p. 144-151.
- R. Florescu, *Descoperiri noi la Drobeta și reforme militare din a doua jumătate a sec. III e.n.*, Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de istorie, 1 (sept. 1964), București, 1970, p. 433-439.
- R. Florescu, Ioan Opriș, *Perfecționarea muzeografilor arheologi. Realizări și viziuni*, RevMuz 9 (1972), 6, p. 564-566.
- R. Florescu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX-XI*, Pontica, 5 (1972), p. 381-400.
- R. Florescu, *Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului Roman*, BMI, 41 (1972), 3, p. 23-26.
- R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în secolele IX-XI*, Pontica, 5 (1972), p. 381-400.
- R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava 1968-1974*, Pontica, 7 (1974), p. 417-435.
- R. Florescu, *Drobeta pe Columna lui Traian*, Drobeta, I, (1974), p. 315-321.

- R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava*, Pontica, 8 (1975), p. 77-85.
- R. Florescu, *Date noi cu privire la cronologia Capidavei romane târzii*, Pontica, 8 (1975), p. 361-372.
- R. Florescu, *Considerații asupra Monumentului Triumfal de la Adamclisi*, RMM-MIA, 45 (1976), 2, p. 3-10.
- R. Florescu, *Burii de la Adamclisi?*, Pontica, 9 (1976), p. 65-78.
- R. Florescu, *Câteva observații cu privire la limesul transalutan*, Drobeta, 3 (1978), p. 55-61.
- R. Florescu, *Importanța izvoarelor arheologice pentru cercetarea istoriei tehnicii populare*, Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România, I, Sibiu, 1981, p. 29-32.
- R. Florescu, *Note de geografie antică*, Ziridava, 13(1981), p. 29-48.
- R. Florescu, *Țara lui Dromihaites*, Pontica, 14(1981), p. 153-170.
- R. Florescu, *Imago hominis*, Arta, 29 (1981), 1-2, p. 65-66.
- R. Florescu, *Cronica de lut a omenirii*, Arta, 28 (1981), 9-10, p. 14-15.
- R. Florescu, *Vasile Pârvan*, Arta, 29 (1982), 9, p. 21-23.
- R. Florescu, *Conservarea – restaurarea ca etapă a cercetării bunurilor culturale. Cercetări de conservare și restaurare*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2 (1982), p. 23-32.
- R. Florescu, *Limbajul artistic al Columnei lui Traian. Noi cercetări în domeniul istoriei artei românești*, București, ASSP, 1983, p. 6-14.
- R. Florescu, *Vitruviu, un precursor al etnologiei. Informații pentru o istorie a arhitecturii românești*, Ialomița. Materiale de istorie agrară a României, Slobozia, 1983, p. 330-336.
- R. Florescu, *Cercetarea științifică în muzeu*, AMN, 20 (1983), p. 743-750.
- R. Florescu, *Drumurile lui Traian la sud de Carpați în războaiele dacice. O nouă interpretare a imaginilor Columnei lui Traian*, Drobeta, 1984, p. 51-58.
- R. Florescu, *Monumente tomitane de școală constantinopolitană*, Pontica, 18 (1984), p. 193-202.
- R. Florescu, *Urbanizarea Daciei*, Sargetia, 18-19 (1984-1985), p. 149-167 = *L'urbanisation de la Dacie*, RRH, 24/1-2 (1985), p. 7-27.
- R. Florescu, *Granițele Daciei la Ptolemeu*, CCDJ, 1 (1985), p. 53-59.
- R. Florescu, *Calendarul dacic*, Symposia Thracologica, 3 (1985), p. 121-123.
- R. Florescu, *Casa – o dovadă de continuitate*, Muzeul Satului și de Artă Populară, 5-6 (1985), p. 131-132.
- R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană și macedoneană*, Pontica, 19 (1986), p. 171-177.
- R. Florescu, *Observații cu privire la statul dac*, Symposia Thracologica, 5 (1987), p. 65-67.
- R. Florescu, *Contribuții la cunoașterea metrologiei dacilor în vremea domniei lui Decebal*, Tibiscum, 7 (1988), p. 153-164.
- R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii și feudale timpurii*, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 197-247.
- R. Florescu, *Cetățile dacice de pe Columna lui Traian*, Symposia Thracologica, 7 (1989), p. 324-330.

- R. Florescu, *Urbanizarea Dobrogei romane*, Pontica, 23 (1990), p. 99-127.
- R. Florescu, Cr. Matei, *State protoelenistice din nordul și vestul Pontului Euxin*, CCDJ, 13-14 (1995), p. 173-181.
- R. Florescu, *Cele două Tibiscum și granița de vest a Daciei romane*, Cercetări arheologice, 10 (1997), p. 365-370.
- R. Florescu, *Quelques observations sur le tracé et la partition de la bande à reliefs historiés de la Colonne Trajane*, Cercetări arheologice, 11, 2 (1998-2000), București, 2000, p. 457-496.
- R. Florescu, *Les routes de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101-102*, în *Istro-Pontica*, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000. *Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate (1955-2000)*, Tulcea, 2000, p. 175-200 + pl. I-V.
- R. Florescu, *Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'Antiquité tardive*, Pontica, 33-34 (2000-2001), p. 451-457.
- R. Florescu, *L'épisode moesique de la première guerre dacique: une parallèle entre les reliefs de la collone Trajane et ceux du Monument triomphal de Adamclisies tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'Antiquité tardive*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 133-159.

Recenzii

- Gorana Tontchéva, *Starogr'ckata keramika v Muzeji na g. Stalin*, Izvestija Varna, 9 (1953), p. 29-41, în *Dacia*, N.S., 2 (1958), p. 515 – 516.
- Vojtech Ondrouch, *Reiche römerzeitliche Gräber in der Slowakei*, Bratislava, 1957, 271 p., 38 fig. în text, 6 pl. culori, 55 pl. + 1 hartă, în *SCIV*, 9 (1958), 1, p. 232-233.
- Welizar Welkov, *Nouvelles inscriptions latines de Montana*, Arheologija, 7 (1955), 2, 1, p. 91-101, în *SCIV*, 9 (1958), 2, p. 519 -520.

Studii introductive, prefețe, ediții îngrijite și traduceri

- Istoria artelor plastice în România*, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad.prof. George Oprescu (red. Radu Florescu ș.a.), București, 1968.
- Ion Miclea, *Romania antiqua*, cu un *Cuvînt înainte* de acad. Constantin Daicoviciu; studiu istoric explicativ de Hadrian Daicoviciu, București, 1969, VIII p. + XI p. + 141 ilustr. + 15 p. (consultanți științifici Hadrian Daicoviciu și Radu Florescu).
- Enciclopedia civilizației grecești*, București, 1970, *Prefață* și control științific de Radu Florescu, p. 5-14.
- Ion Miclea, *Columna*, Cluj, 1971, cu *Studiu și comentariu arheologic* de Radu Florescu.
- E. Drioton, P. du Bourguet, *Arta faraonilor*, București, 1972, *Prefață* de Radu Florescu, p. 5-18.
- Ion Burian, Bohumila Mouchova, *Misterioșii etrusci*, București, 1973, *Prefață* de Radu Florescu, p. 5-18.
- Jean-Claude Fredouille, *Enciclopedia civilizației și artei romane*, București, 1974, 295 p. cu ilustr., *Prefață* și control științific de Radu Florescu, p. 5-13.

- Georges Posener (în colaborare cu Serge Sauneron și Jean Yoyotte), *Enciclopedia civilizației și artei egiptene*, București, 1974, 308 p. cu ilustr. și h., trad. de Radu Florescu și Gloria Ceacalopol, *Introducere* de Radu Florescu.
- Guy Rachet, *Universul arheologiei. Tehnică – istorie – bilanț*, vol. I-II, București, 1977, Colecția Biblioteca de artă. Arte și civilizații (vol. I – 455 p. cu h. și ilustr. + 18 f. pl. cu ilustr.; vol. II – 447 p. cu fig. și tab. + 30 f. pl. cu ilustr.), trad. de Radu Florescu și Gloria Ceacalopol, *Prefață*, vol. I, p. 5-31 și *Note*, vol. I, p. 419-450; vol. II, p. 383-391, de Radu Florescu.
- Guido A. Mansuelli, *Civilizațiile Europei vechi*, trad. de Alexandra Slavu, București, 1978, vol. I-II (vol. I - 371 p. cu fig. + 47 f. ilustr.; vol. II - 384 p. cu fig. + 12 f. ilustr.), *Prefață* și control științific de Radu Florescu.
- H. Schliemann, *Pe urmele lui Homer*, vol. I-II, București, 1979, *Introducere* (vol. I, p. 5-26) și *Comentarii* de R. Florescu.
- Ion Miclea, *Adamclisi*, București, 1980, 23 p. cu fig. + 12 p. cu ilustr., *Cuvânt înainte* de Radu Florescu.
- Philipp Vandenberg, *Nefertiti*, București, 1980, 432 p. cu fig., h. + 18 f. ilustr., *Postfață* și *Note* de Radu Florescu.
- Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1982, 608 p. cu fig., h. și tab. + 22 f. ilustr., ediție îngrijită, *Note* (p. 505-585), *Comentarii și postfață* (p. 588-604) de Radu Florescu.
- Fustel De Coulanges, *Cetatea antică*, București, 1984, 2 vol., *Prefață* de Radu Florescu.
- J. Winckelmann, *Istoria artei antice*, București, 1985, 2 vol., *Postfață* și *Note* de Radu Florescu.
- Franz Sales Meyer, *Ornamentica*, București, 1988, traducere și *Cuvânt înainte* de Radu Florescu.
- André Miquel, *Islamul și civilizația sa: sec. VII-XX*, București, 1994, vol. 1 (468 p.); vol. 2 (320 p.), trad. Gloria Dorothea Ceacalopol și Radu Florescu, *Cuvânt înainte* de Radu Florescu.
- Sabin Adrian Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României - cultura Bodrogkeresztúr*, Bibliotheca Musei Apulensis 11, Alba Iulia (1999), 72 p., rez. în limba germană (13 p.), 5 hărți, 4 planuri, 1 tab., 35 fig., *Prefață* (p. 6) de R. Florescu.
- Traian Valentin Poncea, *Geneza orașului medieval românesc extra-carpatic (secolul X-XIV)*, București, 1999, 290 p., *Prefață* de Radu Florescu.
- David I. Kertzer, *Ritual, politică și putere*, trad. de Sultana Avram și Teodor Fleșeru, București, 2002, 247 p., *Cuvânt înainte* de Radu Florescu.

Lucrări de știință popularizată

- Radu Florescu, *Capidava*, București, 1965, 72 p. cu pl. și h.
- Radu Florescu, *Mănăstirea Govora. Mic îndreptar*, București, 1965, 60 p. + ilustr., facs. și plan.
- Radu Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, București, 1968, 208 p., ilustr. și plan + 1 f. pl.
- Ion Miclea, *Elada*, București, 1968 (legende albumului de Radu Florescu).

- Ion Miclea, *Persepolis*, București, 1971, *Studiu arheologic* (p. 7-24), legende, bibliografie sumară de Radu Florescu.
- Radu Florescu, *Adamclisi*, București, 1973, 43 p.
- Ion Miclea, *Egiptul faraonilor*, București, 1974, 64 p. cu ilustr. + 78 f. pl. cu ilustr. în parte color, *Prefață și Comentarii* de Radu Florescu.
- R. Florescu, I. Miclea, *Dragomirna*, București, 1976.
- Ion Miclea, Radu Florescu, *Prezențe musulmane în România*, cu o prefață de Iacub Mehmet (ilustr. și prez. grafică Ion Miclea), București, 1976, 24 p. + 40 f. ilustr.
- Ion Miclea, *Castelele Rinului*, București, 1976, *Studiu și comentarii*, p. 9-27 de Radu Florescu.
- A. Rădulescu, C. Scorpan, R. Florescu, *Itinerare arheologice dobrogene*, București, 1976.
- Ion Miclea, Radu Florescu, *Dragomirna*, București, 1976, 44 p. cu fig. + 44 f. pl. cu reprod.
- Ion Miclea, Radu Florescu, *Proboța*, București, 1978, 43 p. + 43 f. ilustr.
- Ion Miclea, *Dulce Bucovină*, București, 1978, *Studiu și comentarii* de Radu Florescu.
- Ion Miclea, *Dobrogea*, București, 1978, coordonator și autor text Radu Florescu.
- Radu Florescu, Ion Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, 104 p. cu fig. + 68 f. ilustr. în parte color.
- Ion Miclea, Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă*, vol. I-IV, București, 1980:
- I – *Preistoria Daciei*, 132 p. cu fig. și h. + 152 f. cu ilustr. în parte color
- II – *Geto-dacii*, 79 p. cu fig. + 163 f. cu ilustr. în parte color.
- III – *Decebal și Traian*, 96 p. cu fig. și h. + 142 f. cu ilustr. în parte color.
- IV – *Daco-romanii*, 1-2: 1. 124 p. cu fig. și h. + 134 f. cu ilustr. în parte color.; 2. p. 125-215 cu fig. + 129 f. cu ilustr. în parte color.
- Ion Miclea, *Adamclisi*, București, 1980, text Radu Florescu.
- Ion Miclea, *România - pământuri eterne. Valea Jiului – Țara Hațegului – Orăștia – Țara Zarandului – Hunedoara – Valea Mureșului - Deva, Sibiu, „Transilvania”*, 1980, 296 f. cu fig. și ilustr. în parte color, album cu fotografii de Ion Miclea și text de Radu Florescu.
- R. Florescu, *Die Kunst der Dako-Römischen*, București, 1986, 165 p.
- Radu Florescu, Ion Miclea, *Hurezi*, București, 1989, 44 p.
- Radu Florescu, Ion Miclea, *Histria* (= *The city of Histria*), București, 1989, ediție bilingvă, 100 p., 92 f. + 136 il.

Cataloage de expoziții

- R. Florescu, *Das Wirtschaftsleben*, în *Römer in Rumänien*, Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj, Kunsthalle Köln, 12. Februar bis 18. Mai 1969, Köln, 1969, p. 55-57.
- Radu Florescu, L. David-Țeposu, *Kunst und Kunstgewerbe im römischen Dakien*, în *Römer in Rumänien*, p. 66-70.

- R. Florescu, *Observations sur l'histoire de l'ornementation dans l'antiquité sur le territoire de la Roumanie*, în *Trésors de l'art ancien en Roumanie*, Petit Palais, Paris, 1970.
- Guldet från Karpaterna, Historiska Museet i Stockholm, Stockholm, 1970 (în colaborare).
- R. Florescu, *La vita economica*, în *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1971, p. 65-67.
- R. Florescu, L. Țeposu-David, *Arte e mestieri artistici nella Dacia romana*, în *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1971, p. 83-89.
- Treasures from Romania*, British Museum, Londra, 1971, (în colaborare).
- R. Florescu, *Introducere*, în *Tezaurul din El Dorado*, București, aprilie-mai 1972.
- R. Florescu, *Introduction*, în *Exposition d'art ancien. Quinzaine roumaine à Bruxelles*, 1973.
- Radu Florescu, *Epoca romană*, în *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier*, București, mai-iunie 1978, p. 143-147.
- Radu Florescu, *Das dakische Kunsthandwerk*, în *Die Daker. Archäologie in Rumänien*, Römisch-Germanisches Museum, Ausstellung vom 8. Juli bis 15. September 1980, Historisches Museum Köln, 1980, p. 35-44.
- H. Daicoviciu, R. Florescu, *Die dako-römischen Kriege vom Ende des 1. und Beginn des 2. Jh.*, în *Die Daker. Archäologie in Rumänien*, p. 86-106 = *Die Dako-Römischen Kriege vom Ende des 1. und Beginn des 2. Jahrhunderts*, în *Die Daker. Archäologische Funde aus Rumänien*, Ausstellungskatalog, Neue Hoffburg, Burggartensäle (11. Juni bis 4. Oktober 1981), Wien, Philipp von Zabern, Mainz, 1981, p. 86-106.
- R. Florescu, *Zur Geographie Rumäniens*, în *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Sonderausstellung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Schirn Kunsthalle, Frankfurt, Frankfurt a.M. (29. Januar bis 17. April 1994), 1994, p. 15-18.
- R. Florescu, *Die römische Kunst in der Dobrudscha*, în *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, p. 95-97.
- R. Florescu, Grigore Popescu Arbore, *Lo stato e la civiltà dei Daci*, în *I Daci*, Firenze, Palazzo Strozzi, 26 marzo-29 giugno 1997, Electa, Milano, 1997, p. 11-19.
- R. Florescu, *La Dacia, il paese e la sua posizione geografica*, în *I Daci*, 1997, p. 20-21.
- R. Florescu, *L'arte dei daci*, în *I Daci*, 1997, p. 79-89.

Cartografie

- Harta Imperiului Roman*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1955.
- Harta Patriei noastre din cele mai vechi timpuri până la sfârșitul stăpînirii romane în Dacia* (în colaborare), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1956 (ed. a II-a 1958).

Harta Patriei noastre din epoca migrațiunilor până la formarea statelor feudale românești (în colaborare), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1956 (ed. a II-a 1958).

Atlas istoric (în colaborare), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1971.

Cursuri universitare și postuniversitare

Curs de arheologia României, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu" (Academia de Arte Plastice), București, 1965-1970; 1980-1991; Universitatea Athenaeum, București, 1990-1991.

Curs de istoria artei antice universale, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu", București, 1970-1980.

Curs de muzeologie, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu" (Academia de Arte Plastice), București, 1980-1991; Universitatea Athenaeum, București, 1990-1991.

Curs de istoria artei antice în România, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu", București, 1970-1980; Universitatea Athenaeum, București, 1990-1991.

Curs de conservarea bunurilor culturale, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu", București, 1980-1990.

Curs de conservarea monumentelor, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu", București, 1985-1990.

Curs de antropologie culturală, Institutul de Arte Plastice "N. Grigorescu", București, 1980-1990.

Curs de arheologie universală, Universitatea Athenaeum, București, 1990-1991.

Muzeotehnică și istorie modernă și contemporană, curs postuniversitar, București, 1981-1982, programa analitică și programa calendaristică CSPC.

Muzeotehnică și istoria artelor, curs postuniversitar, București, 1981-1982, programa analitică și programa calendaristică CSPC.

Expertiză și muzeotehnică – pictură, tempera pe lemn, curs postuniversitar, București, 1983-1984, programa analitică și programa calendaristică CSPC.

Expertiză și muzeotehnică – arte decorative, curs postuniversitar, București, 1983-1984, programa analitică, program calendaristic, CSPC.

Restaurare pictură tempera pe lemn, curs postuniversitar, București, 1984, programa analitică, program calendaristic CSPC.

Ornamentică și arte decorative, curs postuniversitar, programă analitică, program calendaristic.

Istoria porțelanului și sticlei, curs postuniversitar, programă analitică, program calendaristic.

ION BARNEA

(13 august 1913 – 31 ianuarie 2004)

EVOCARÉ

Recunoașterea oficială târzie în țară a meritelor științifice ale lui Ion Barnea ca eminent specialist de talie internațională în istorie și arheologie paleocreștină și în sigilografie romană târzie și bizantină și alte domenii a fost cu mult devansată de cea internațională.

Numele lui I. B. se află astăzi în catalogul membrilor Academiei Române (1866-2003, ultima ediție), publicat de această primă instituție savantă a țării prin grija d-nei dr. Dorina Rusu. Evenimentul s-a petrecut în urma numirii lui I. B. ca membru de onoare al Academiei Române la 29 ianuarie 1999, la câțiva ani de la ocuparea unei poziții similare de către bunul lui prieten și fost coleg, inclusiv la Roma, Dinu Adameșteanu. Cei doi erau ultimii supraviețuitori dintre membrii „Școlii Române din Roma” de până la închiderea ei de regimul comunist în 1947. Născuți în același an 1913, plecau spre cele veșnice la puține zile unul după altul, în ianuarie 2004. Au fost comemorați în aprilie același an la Academia di Romania, iar volumul nr. XII din seria *Ephemeris Daco-Romana* a difuzat aceste documente recente în deschiderea actelor colocviului din același an.

Textul care ilustrează, în ultima ediție a Catalogului sus-amintit al membrilor Academiei Române, activitatea și meritele științifice ale lui I. B., este extrem de restrâns și modest. I se datorează, prin propria sa voință, în cea mai mare măsură. La apariția volumului, Alexandru, fiul, i l-a citit de lângă patul din urmă, iar I. B. s-a bucurat atunci, perfect lucid fiind, de apariție și mai ales de noutatea completărilor biografice pe care până atunci și le autocenzurase. Aceasta din grija pentru familie și pentru urmași față de teroarea comunistă care îi putea oricând lovi, așa cum de altfel s-a și petrecut cu mai mulți membri ai familiei în anii '50 - '60 din secolul 20.

Iată, așadar, în rezumat, câteva repere bio-bibliografice reținute în evocarea comemorativă propusă de ARA la inițiativa d-nei arh. Monica Mărgineanu-Cîrstoiu.

Ion Barnea s-a născut la 13 august 1913 în comuna Lungești din județul Vâlcea. La îndemnul părinților lui, gospodari de vază ai comunei care îl doreau preot pe cel mai mare fiu al lor, a urmat între 1925 și 1933 cursurile Seminarului

Teologic „Sf. Nicolae” din Rm. Vâlcea. A fost apoi student al Universității din București (teologie, litere și filozofie, 1933-1937), după licență continuându-și specializarea la Atena cu doctorandul în arheologia creștină și bizantinologie (1940) sub îndrumarea unuia dintre cei mai eminente specialiști europeni în domeniu ai vremii, Gheorghios Sotiriou. Pentru publicarea tezei și propria pregătire s-a bucurat de sprijinul material și moral al acestuia, spre a finaliza doctoratul în timp util. Se întorcea în țară cu ultimul vapor de la piure după momentul începerii celui de al doilea război mondial.

Abia în 1967 îi era recunoscut în țară titlul de doctor dobândit atunci.

Cu această specializare, I. B. se înscria într-un mai mare proiect de viitor al arheologiei clasice românești, gândit pe termen lung și pus în practică într-o viziune modernă de ilustrul urmaș al lui Vasile Pârvan, savantul Scarlat Lambrino. Ca director al Școlii Române din Roma – Academia di Romania – și al cercetărilor de la Histria, îl încuraja atunci spiritual și material pe tinerii în care vedea că se poate investi, către specializări și metodologii de cel mai înalt nivel. Dintre acestea, Lambrino vedea arheologia creștină drept o necesitate stringentă și tot mai greu de acoperit (însăși Histria îi oferea tot mai mult acest exemplu) fără un specialist cu pregătire de clasă. De aceea, când l-a văzut în 1940 pe recentul doctor în arheologia creștină I. B., bibliotecar la Academie spre a-și asigura existența, i s-a adresat direct: „Dumneata aici?!”. L-a invitat acasă și i-a scris recomandarea pentru Roma. Astfel, I. B. a fost membru al Școlii Române din Roma între 1941 și 1942. Și-a continuat apoi specializarea la Berlin în anii 1943-1944, când a fost și diacon al capelei ortodoxe române de acolo. A revenit în țară, împreună cu soția și cu fiul aproape să se nască, ieșind cu șansă de sub bombardamentele teribile ale aliaților asupra capitalei Reich-ului, după ce, într-o noapte, nu și-a mai găsit locuința de acolo. Aceasta se întâmpla în ianuarie 1944. În februarie i se naștea la București Alexandru. „Neeliberat”, cum încă de mult celui din urmă îi plăcea să spună.

Îi apăreau deja, în acea perioadă, lui I. B., primele lucrări importante, după teza de doctorat scrisă în limba greacă (*Tò palaiochristianikòn thysiastérion*): *Contribuții la studiul creștinismului în Dacia* (1942), *Un manuscris grecesc cu miniaturi din Biblioteca Academiei* (1943), *Chapiteaux à protomes de bœliers de la Scythie Mineure* (1944), *Discul episcopului Paternus* (1944).

Între 1944 și 1946 a fost cercetător la Comisia Monumentelor Istorice, iar din 1946 la Muzeul Național de Antichități, devenit din 1956 Institutul de Arheologie al Academiei Române, unde a urcat în ierarhie cu piedici și de unde a fost pensionat înainte de vârsta legală la 15 mai 1975, când era doar c.p.III. Între 1949 și 1951 a fost și conferențiar la Catedra de Istorie Veche a României din Facultatea de Istorie a Universității din București, de unde a fost îndepărtat pe considerente politico-ideologice. Institutul teologic Ortodox din București l-a solicitat pe postul de conferențiar pentru istoria artei creștine (1956-1959), poziție la care a renunțat pentru dosarul școlar al fiului său.

Toate studiile lui I. B. apărute între 1945, sfârșitul anilor '50 și mai apoi, s-au legat tot mai mult de activitatea de teren, ca arheolog, obiectivele mai importante fiind *Dinogetia* (1946-1975) și *Tropaeum Traiani* (1947 și 1968-1975). Dincolo de acestea, ansamblul tematic a fost cu mult mai vast, el cuprinzând, metodologic, de

atunci și până la începutul mileniului al treilea, examinarea variată de surse, coroborarea lor și sintetizarea în lucrări de referință, până la nivelul Real-Encyclopădie inclusiv, unde i-a apărut una dintre ultimele sinteze.

Așadar, din perioada mai sus notată, trebuie să atragem atenția asupra situației arheologiei creștine din România dintre anii 1936-1948 publicate în limba franceză în 1951 și, mai ales, asupra primului corpus real de inscripții paleocreștine urmând încercărilor lui R. Netzhammer și V. Pârvan. Acesta a apărut în 1954 în două numere succesive din revista „Studii teologice” sub titlul *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*. A constituit baza documentară pentru catalogul publicat în 1976 de Emilian Popescu (IGLR) și, firește, pentru partea corespunzătoare din volumul lui I. B., *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, apărut la Vatican în 1977. Era, acest volum, o încununare a activității în domeniu a lui I. B., solicitat de savanți ca Pasquale Testini. Cel din urmă, împreună cu colaboratorii săi, i-au propus alcătuirea volumului citat mai ales în urma comunicărilor, cursurilor și conferințelor pe care autorul le susținuse mai întâi la Ravenna (*Corsi Ravennati*, 1971), apoi la Roma, Lecce ș.a. în anii următori, la invitația specialiștilor italieni.

Se adăugaseră între timp cercetările arheologice de la *Noviodunum* (1953-1974), Niculuțel (1953-1954), Giurgiu (1955), Murfatlar, cu descoperiri senzaționale (1957-1962), Enisala (1963-1964) ș.a., adăugându-se numeroase cercetări de teren și investigații arheologice, inclusiv în chiar satul natal.

Lista de publicații științifice datorate lui I. B. ilustrează copios rezultatele acestor cercetări. Mai selectăm, în cele ce urmează, doar câteva dintre cele care vor rămâne pentru multă vreme lucrări de referință ale unui savant greu de egalat în istoriografia românească, prin probitate, metodă și eficiență.

Coautor foarte consistent la volumele II și III din seria *Din istoria Dobrogei* publicate în 1968 (partea a doua; volum premiat de Academie) și 1971 (prima parte), o parte din scrierile lui a fost reluată în volumul al treilea din *Tratatul de istorie a României* apărut în 2001. A fost unul dintre cei mai importanți autori (și, practic, coordonator) al primului volum din seria monografică *Dinogetia* (1967) și coautor important la *Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1976). I se datorează primele două volume din seria *Arta creștină în România* editată de Patriarhia Ortodoxă Română (1979 și 1981) și a fost coordonator și coautor la primul volum din seria *Tropaeum Traiani* (1979, premiul Academiei Române). A colaborat masiv la *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, din care au apărut trei volume (1994, 1996, 2000), precum și la *Dictionnaire encyclopedique du christianisme ancien*, Le Cerf, 1990. Rămân de referință, între altele, și textele participărilor sale (directe sau indirecte) la câteva congrese de *limes*, bizantinologie sau arheologie creștină, între care, pentru cele din urmă, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum Oriental* (1980) și *Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens* (1991) nu pot lipsi din bibliografia de specialitate.

O altă recunoaștere a lui I. B. ca savant în domeniu s-a arătat prin invitarea sa la Sorbona pentru un semestru de prelegeri în 1981 de către rectorul de atunci al Universității din Paris, marele bizantinolog Hélène Ahrweiler. De acolo, într-un moment de răgaz, i-a fost mai lesne să participe la Colocviul de specialitate de la Birmingham, unde repetate invitații anterioare nu putuseră fi onorate.

Domeniul sigilografiei, documentat prin zeci de studii ale profesorului I. B. publicate în țară și în străinătate, s-a concretizat într-un *corpus* monumental depus la departamentul specializat al Academiei din Viena, unde urmează să apară cu sprijinul și colaborarea profesorului Werner Seibt. Într-o intervenție publică la un colocviu de specialitate care a avut loc la Academia din Berlin în toamna anului 2003, acesta din urmă a evocat contribuția remarcabilă a lui I. B. la dezvoltarea acestei discipline.

S-ar mai putea adăuga încă multe pentru exemplul pe care îl reprezintă moștenirea pe care ne-o lasă I. B. Obișnuia să spună, pentru sine și pentru cei din jur: *nulla dies sine linea*. Și, precum se vede, așa a făcut.

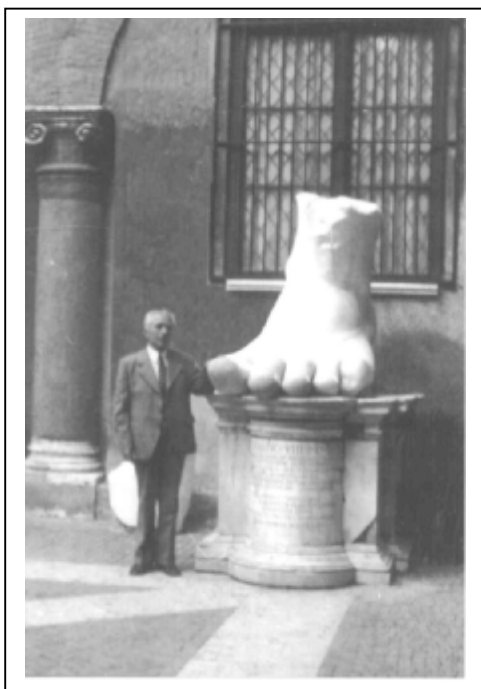
Iar într-una dintre ultimele sale zile pe acest pământ, pe care știa că le va continua în altă parte, spunea: „Și totuși, viața asta a fost frumoasă”.

București, 4 aprilie 2005

Alexandru Barnea



Roma, 1942; I. Barnea , membru al "Școlii române din Roma"



I.Barnea în octombrie , 1977, la Palazzo dei Conservatori, Roma



I. Barnea la masa de lucru; primăvara 2003

ION BARNEA
(1913-2004)



La 31 ianuarie 2004, la respectabila vârstă de aproape 91 de ani, ne-a părăsit, trecând în eternitate, profesorul ION BARNEA.

A scrie câteva rânduri despre profesorul, omul de cultură, istoricul și arheologul Ion Barnea, cel a cărui activitate științifică a fost închinată mai ales ținutului dintre Dunăre și Mare este, dincolo de respectul cuvenit unei autentice personalități științifice, o îndatorire morală.

S-a născut la 13 august 1913 în satul Stănești-Lunca din comuna Lungești (jud. Vâlcea). Părinții, Matei și Aristița Barnea (tatăl - creator și culegător de folclor local), au insuflat celor patru copii, (dintre care Ion era cel mai mare), dragostea pentru valorile creștine, respectul față de cultura și pământul românesc, modestia și corectitudinea care-l vor călăuzi pe Profesor întreaga viață.

După ce, între anii 1920-1925, a parcurs cursurile Școlii primare din comuna Lungești, în perioada 1925-1933 a urmat Seminarul Teologic din Râmnicu Vâlcea, pe care l-a absolvit ca premiant. Între anii 1933-1937 a urmat cursurile Facultății de Teologie a Universității București, unde a obținut la examenul de licență distincția magna cum laude.

În perioada 1937-1940 a efectuat studii de specializare în Grecia, la Universitatea din Atena, unde sub conducerea eruditului profesor și arheolog Ghiorghe A. Sotiriu și-a pregătit teza de doctorat Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον (Altarul paleocreștin), care a rămas până astăzi la fel de utilă ca și în anul publicării (1940), obținând titlul de doctor în arheologie paleocreștină și bizantină. Pregătirea în acest domeniu, de o deosebită importanță pentru cunoașterea istoriei noastre din secolele III-XIV, și-a desăvârșit-o în anii 1941-1942 ca bursier la Școala română de la Roma și în anii 1943-1944 la Universitatea din Berlin.

Începând cu anul 1941 Ion Barnea a fost mai întâi bibliotecar la Biblioteca Academiei Române, cercetător la Comisia Monumentelor Istorice, asistent, șef de lucrări și apoi șef de sector la Muzeul Național de Antichități – transformat în 1956 în Institutul de Arheologie al Academiei. De asemenea, a fost conferențiar la

Facultatea de Istorie (1949-1951) și la Facultatea de Teologie (1956-1959), având, astfel, posibilitatea de a-și demonstra și calitățile pedagogice, puse în slujba pregătirii științifice a studenților săi. Parcurgând pas cu pas, toate etapele de formare și desăvârșire științifică, profesorul Ion Barnea a putut aborda în cercetările întreprinse aspecte variate ale istoriei, îndeosebi ale mileniului I p. Chr. și ale începutului mileniului următor, care până la el erau prea puțin cunoscute. În anul 1967 a devenit doctor în științe istorice.

Începând din 1946 a participat la cercetările arheologice de la Dinogetia (Garvăn, jud. Tulcea), unde a întreprins săpături neîntrerupte până la retragerea sa de aici, în 1975. Acestea au reprezentat o completare substanțială a activității sale științifice, căreia i-a rămas fidel tot restul vieții. Tot în anul 1946 a participat la săpăturile de la Sucidava (Celei, jud. Olt) și în 1947 la cele de la Tropaeum Traiani (Adamclisi, jud. Constanța), pentru a reveni aici peste ani, în 1968 – până în anul 1976. A desfășurat de-a lungul timpului o activitate de teren la fel de fructuoasă la Zimnicea (jud. Teleorman) în 1949, Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea) între 1953-1975, Niculițel (jud. Tulcea) în 1953-1954, Cotmeana (jud. Argeș) în 1956, Lungești (comuna sa natală – județul Vâlcea) în 1956, Basarabi (jud. Constanța) între 1957-1962, Câmpulung (jud. Argeș) în 1958, Stănești (jud. Vâlcea) în 1960, Enisala (jud. Tulcea) în 1963-1964. În toate obiectivele a cercetat cu pasiune aspecte inedite ale istoriei noastre, cel mai adesea în cadrul unor colective mai largi, ceea ce crea posibilitatea unui util schimb de opinii asupra situațiilor complexe constatate în timpul săpăturilor.

Merită menționat și faptul că după retragerea din activitatea directă de șantier, la două dintre obiectivele cele mai apropiate inimii sale – Adamclisi și Dinogetia – i-a cedat întreaga responsabilitate, de o imensă importanță, fiului său, prof. univ. dr. Alexandru Barnea, care duce mai departe, cu destoinicie, pasiune și profesionalism, ștafeta părintelui și profesorului său.

Aria preocupărilor științifice ale lui Ion Barnea a fost foarte largă. Cu acribie și competență s-a aplecat, atunci când a fost cazul, asupra unor descoperiri preromane (făcute, de exemplu, cu ocazia cercetărilor de teren întreprinse pe brațul Borcea al Dunării), sau a celor romane timpurii. Dar cea mai constată preocupare a sa a reprezentat-o studiul monumentelor paleocreștine, a căror cercetare a întreprins-o cu un profesionalism desăvârșit. Fără îndoială, Ion Barnea s-a dovedit a fi unul dintre cei mai mari specialiști care au evidențiat rolul creștinismului timpuriu în evoluția noastră, inclusiv în procesul romanizării autohtonilor, al continuității daco-romane și românești.

Partea cea mai bogată a activității sale științifice a fost consacrată istoriei politice, social-economice, culturale, militare și religioase a regiunii Dunării de Jos, în mod direct a Dobrogei. Este dincolo de orice îndoială că atât specialiștii de mare acuratețe și rafinement, cât și simplii iubitori ai istoriei, care vor dori să afle mai multe lucruri despre perioada secolelor IV-XII, despre istoria romano-bizantină și medievală timpurie a Dobrogei, nu o vor putea face fără a utiliza opera cărturarului și istoricului Ion Barnea. Procesul consolidării romanității dunărene, al pătrunderii și înfloririi creștinismului timpuriu, al continuității populației romanizate între Dunăre și Marea Neagră au fost temele constante în lucrările lui Ion Barnea, fie că e vorba de monografii, studii, note sau rapoarte

asupra săpăturilor arheologice.

Recunoașterea sa internațională, anterioară cu mult onorurilor interne care i s-ar fi cuvenit de multă vreme, s-a concretizat în numeroasele cursuri sau conferințe ținute în străinătate, printre care pot fi amintite cele de la Ravenna (1971), Roma și Lecce (1973), Atena și Thessalonice (1974), Macerata și Roma – Institutul de Arheologie Creștină și Academia dei Lincei (1980), pentru a culmina cu cursurile ținute între februarie-mai 1981 la Sorbona și cu conferințele de la Viena din 1984.

Studiul paleocreștinismului, axat pe realitățile de la Dunărea de Jos, dar extins la aria întregii Români, a rămas preocuparea sa de bază. Stau mărturie teza sa de doctorat, apoi, *Cultura bizantină din România*, București, 1971 (în colaborare), *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977, *Artă creștină în România*, vol. I (secolele III-VI), București, 1979, vol. II (secolele VII-XIII), București, 1981 (și în versiune engleză), monografia Constantin cel Mare, București, 1982 (în colaborare cu Octavian Iliescu), precum și zecile de studii consacrate acestei teme. Stăpânind cu autoritate toate sursele de documentare specifice domeniului (arheologia, epigrafia, izvoarele literare – îndeosebi cele hagiografice, sigilografia, arhitectura și arta paleocreștină etc.), Ion Barnea s-a impus ca unul dintre cei mai mari specialiști din lume ai perioadei căreia i s-a consacrat.

În mod firesc, amplele cercetări întreprinse în Dobrogea au făcut ca acestei regiuni să-i consacre cele mai importante lucrări științifice. *Dinogetia* a beneficiat mai întâi de o succintă, dar exactă prezentare unitară a evoluției sale istorice (1961), apoi de o amplă monografie, *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța – Garvăn*, București, 1967 (în colaborare). Pentru cetatea de la Adamclisi a fost realizată, de asemenea, o monografie arheologică importantă – *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979 (în colaborare), încununată cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române, în care s-au evidențiat și calitățile de coordonator ale lui Ion Barnea. Totodată, a încurajat eforturile mai tânărului său coleg, Mihai Sâmpetru, plecat prea devreme dintre noi, care a publicat volumul *Tropaeum Traiani II. Monumentele romane*, București, 1984, ca și ale altor colaboratori, formați sub directa sa îndrumare și care-i continuă cu rezultate nu mai puțin remarcabile, opera (inclusiv la cetatea *Tropaeum Traiani*).

În numeroase contribuții științifice a analizat relațiile dintre autohtoni și populațiile alogene, realitățile complexe din Scythia Minor, care va deveni în perioada medievală timpurie provincia Paradunavon, influența civilizației bizantine asupra celei medievale românești, cronologia unor atacuri barbare în această regiune și consecințele lor. Ion Barnea a acordat o mare atenție monumentelor rupestre de la Basarabi (la a căror cercetare a participat direct), *martyrion*-ului de la Niculițel, ca și altor monumente (îndeosebi medievale) descoperite tot aici, edificiului roman cu mozaic de la Tomis, unor inscripții, manuscrise și elemente de artă bizantină, relațiilor dintre Dobrogea și Chersones, Kiev, Constantinopol, ca și cu regiunile orientale ale Imperiului.

Pentru arheologi, obișnuiți mai ales cu contribuțiile de excepție ale lui Ion Barnea pentru perioada romano-bizantină și medievală timpurie, reprezintă, poate, aspecte mai neobișnuite ale activității științifice, contribuțiile sale la cercetarea unor documente, manuscrise, cărți cu miniaturi, lăcașuri mănăstirești,

opere de artă și lucrări istoriografice de până în secolul al XVIII-lea, caracterizate prin aceeași acribie și acuratețe. Totodată, s-a ocupat și de problema continuității daco-romane în Dacia postaureliană, îndeosebi pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania și Moldova.

Măsura profunde cunoașteri a istoriei ținutului dintre Dunăre și Mare ne-a oferit-o în lucrările de sinteză apărute sub egida Academiei Române – Din istoria Dobrogei, vol II, București, 1968 (în colaborare cu Radu Vulpe, un alt mare istoric și arheolog), pentru care autorii au fost onorați cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române și Din istoria Dobrogei, vol. III, București, 1971 (în colaborare cu Ștefan Ștefănescu). Prezentând succesiv în cele două volume epoca cuprinsă între anii 284-1186, Ion Barnea a realizat o sinteză extrem de valoroasă, actuală și astăzi, în care a îmbinat armonios, atât din punct de vedere metodologic, cât și al informației științifice, izvoarele literare cu cele arheologice.

Variatele preocupări l-au impus și ca un excepțional colaborator al unor mari sinteze, cum sunt Istoria României, I, București, 1960, Istoria militară a poporului român, III, București, 1984, Istoria Românilor, III, București, 2001, sau al unor importante enciclopedii și dicționare: Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale, I, Roma, 1963; Dicționar de istorie veche a României, București, 1976; The Princeton Encyclopedia of Classical sites, Princeton New Jersey, 1976, Enciclopedia civilizației romane, București, 1982, Enzyklopedie zur Frühgeschichte der europäischen Völker, Stuttgart, 1980, Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, vol. I (A – C), București, 1994; vol. II (D – L), București, 1996; vol III (M – Q), București, 2000 etc.

Atent la evoluția cercetării românești și străine în domeniile în care l-au preocupat, Ion Barnea a realizat aproape 50 de recenzii, note bibliografice și cronici ale unor studii, volume și lucrări de referință, însoțite întotdeauna de observații și completări pertinente.

Trebuie amintită, de asemenea, activitatea îndelungată și fructuoasă desfășurată în colegiul de redacție al revistei SCIVA, al cărei redactor responsabil adjunct a fost între 1972-1981.

În toată această prodigioasă muncă i-a stat alături cu devotament, discreție și modestie familia, în primul rând soția – doamna Adela Barnea – căreia i se cuvin cu îndreptățire toate omagiile noastre.

Calitățile științifice excepționale ale profesorului s-au îmbinat în mod fericit cu cele umane. Cei care l-au cunoscut au remarcat firea sa blajină, chiar emotivă uneori, cuvintele bine alese, atenția cu care-și asculta interlocutorul, răbdarea, blândețea și optimismul. Cum aproape întotdeauna discuția se îndrepta în mod firesc spre arheologie și istorie, Ion Barnea devenea fără nici o ostentație Profesorul, oferind confrăților, mai ales celor tineri, sfaturi, idei, informații bibliografice competente.

Vitregia vremurilor în care a creat cea mai mare parte a excepționalei sale opere științifice, dar și verticalitatea sa exemplară ca om (calitate considerată drept un defect în perioada comunistă), nu i-au îngăduit să primească măcar o parte din onorurile oficiale cuvenite. În schimb, în anul 1988, la aniversarea a 85 de ani, consătenii săi i-au adus un bine cuvenit omagiu, publicând sub egida Școlii generale din Stănești – Lunca și a Bibliotecii comunale Lungești o succintă biografie (completată cu o bibliografie selectivă), celui care, ridicat din mijlocul

lor, nu și-a uitat niciodată rădăcinile.

Foarte târziu, abia în anul 1999 a devenit Membru de onoare al Academiei Române, iar în anul 2002 a fost decorat de Președintele României cu Ordinul Național „Serviciu devotat” în grad de cavaler.

Ion Barnea a avut numeroși discipoli și admiratori în țară și în străinătate. După știința noastră, nu avea dușmani și nu putea să aibă. Fără îndoială, după marea despărțire, golul imens lăsat de plecarea dintre noi a Profesorului, mai ales pentru domeniul căruia i s-a consacrat, va fi resimțit multă vreme.

Închinându-ne pioși în fața amintirii sale și a moștenirii științifice lăsate, să-i fim recunoscători atât pentru operă, cât și pentru pilda sa demnă de urmat.

Odihnească-se în pace.

Mihai Irimia

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE *

- I. Monografii-Sinteze
1. *Tò παλαιохριστιανικὸν θυσιαστήριον*, Athena, 1940, 228 p.
 2. *Garvăn-Dinogetia*, București, 1961, 86 p.; ediția a II-a 1969.
 3. *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967, 409 p. (în colaborare).
 4. *Din Istoria Dobrogei, II (partea a doua: Perioada Dominatului) sec. IV-VII*, București, 1968, p. 369-570.
 5. *Din istoria Dobrogei, III, (Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos)*, București, 1971, 439 p. (în colaborare).
 6. *Cultura bizantină în România*, București, 1971, 263 p. și 108 pl. (în colaborare).
 7. *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, 276 p.
 8. *Tropaeum Traiani, I: Cetatea*, București, 1979, 258 p. (în colaborare).
 9. *Arta creștină în România, 1 (sec. III-VI)*, București, 1979, 38 p. și 118 pl. (cu o versiune în engleză).
 10. *Arta creștină în România, 2 (sec. VII-XIII)*, București, 1981, 28 p. și 102 pl. (cu o versiune în engleză).

11. *Constantin cel Mare*, București, 1982, 212 p. (în colaborare).

II. Studii-Note

12. *Contribuții la studiul creștinismului în Dacia*, RIR, 13 (1942-1943), 3, p. 31-42.
13. *Legenda pelicanului și jertfa Mântuitorului Hristos (studiu iconografic)*, BOR, 61 (1943), p. 225-229.
14. *Un manuscris grecesc cu miniaturi din Biblioteca Academiei Române*, BCMI, 36 (1943), p. 102-108.
15. *Tetraevangelul de la Căldărușani*, *ibid.*, 37, 1944, p. 58-68.
16. *Opaițe creștine din Scythia Minor (colecția Dr. Horia Slobozianu)*, RIR, 14 (1944), 2, p. 166-179.
17. *O nouă legătură de Evanghelie de la Brâncoveanu*, *ibid.*, 14, 1944, 3, p. 407-410.
18. *Chapiteaux à protomes de bœliers de la Scythie Mineure*, Balcania 7 (1944), 2, p. 408-416.
19. *Discul episcopului Paternus*, *Analecta*, 2, București, 1944, p. 185-197.
20. *O temă de iconografie „occidentală” în pictura bisericilor moldovenești*, BOR, 63 (1945), 4-5, p. 106-125.

* Bibliografia a fost preluată după M. Sâmpetru, *Dacia*, NS, 32 (1988), p.210-214, respectându-i rubricile și completată după Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 2004, în manuscris.

21. *Sfântul Kiril, patriarhul Alexandriei* (studiu iconografic), în *Prinos* Î.P.S. Nicodim, Patriarhul României, București, 1946, p. 74-84.
22. *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja, Dacia*, 11-12 (1945-1947), p. 221-241.
23. *Un miniaturist român din sec. XVIII: popa Flor*, BOR, 66 (1948), 11-12, p. 584-607.
24. *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1 (1950), 2, p. 175-184.
25. *Douze ans d'archéologie chrétienne en Roumanie* (1936-1948), în *Actes du VI^e Congrès international d'études byzantines*, II, Paris, 1951, p. 25-34.
26. *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța-Garvăn și Bizanț în secolele X-XII*, SCIV, 4 (1953), 3-4, p. 641-671.
27. *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*, Studii Teologice, 6 (1954), 1-2, p. 65-112.
28. *O inscripție creștină de la Axiopolis*, în *Studii Teologice*, 6 (1954), 3-4, p. 219-228.
29. *Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (sec. X-XII) de la Dinogetia*, în *Studii și referate privind Istoria României*, I, București, (1954), p. 195-227.
30. *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV, 5 (1954), 3-4, p. 513-530.
31. *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn (sec. X-XII)*, *ibid.*, 6 (1955), 1-2, p. 99-121.
32. *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du X^e au XII^e siècle*, NÉH, I (1955), p. 169-180.
33. *Sigiliul unui ierarh al Rosiei în așezarea de la Garvăn*, SCIV, 7 (1956), 1-2, p. 189-197.
34. *Un vicar de Odessos la Tomis*, *ibid.*, 8 (1957), 1-4, p. 347-352.
35. *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Dacia*, N.S., 1 (1957), p. 265-288.
36. *Romano-byzantine basilicae discovered in Dobrogea between 1948-1958*, *ibid.*, 2 (1958), p. 331-349.
37. *À propos de la découverte de deux sceaoux byzantins de Dinogetia*, *ibid.*, 2 (1958), p. 473-478.
38. *Vasile Pârvoan și problema creștinismului în Dacia Traiană*, Studii Teologice, 10 (1958), 1-2, p. 93-105.
39. *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.P.R.*, *ibid.*, 10 (1958), 5-6, p. 287-310.
40. *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, *Materiale*, 6 (1959), p. 903-911.
41. *Artele în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei în epoca feudală*, BOR, 77 (1959), 7-9, p. 856-888.
42. *Date noi despre Axiopolis*, SCIV, 11 (1960), 1, p. 69-80.
43. *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.P. Române*, II, Studii Teologice, 12 (1960), 3-4, p. 201-231.
44. *Contributions to Dobroudja history under Anastasius I, Dacia*, N.S., 4 (1960), p. 363-374.
45. *Alt tezaur de monede bizantine de la Dinogetia*, SCN, 3, (1960), p. 245-254.
46. *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea*, *ibid.*, 3 (1960), p. 323-332.
47. *Un cronograf român ilustrat din secolul al XVIII^{lea}*, SCIA, (1960), 2, p. 184-195.
48. *Noi contribuții la cunoașterea Țesutului în așezarea de la Garvăn (sec. X-XII)*, SCIV, 12 (1961), 2, p. 307-314.
49. *Idol feminin sau „kamennaia baba”?*, *ibid.*, 13 (1962), 1, p. 191-196.
50. *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, *ibid.*, 13 (1962), 2, p. 349-371.
51. *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja*, *Cahiers Archéologiques* 13, Paris, 1962, p. 187-208.
52. *Predvaritel'nye svedeniia o kamennykh pamjatnikah o Basarabi (Obl. Dobrodža)*, în *Dacia*, N.S., 6 (1962), p. 293-316.
53. *Reprezentarea labirintului pe monumentele de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV, 14 (1963), 1, p. 189-195.

54. *Un manuscrit byzantin illustré du XI^e siècle*, RÉSEE, 1 (1963), 3-4, p. 319-330 +20 fig.
55. *Sceaux de deux gouverneurs inconnus du thème de Paristrion*, Dacia, N.S., 8 (1964), p. 239-247.
56. *Un fragment de broderie din sec. XI-XII de la Dinogetia-Garvăn*, SCIV, 15 (1964), 3, p. 435-440.
57. *Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure*, în Δελτίον τος Χριστιανικός Ἀρχαιολογικός Ἑταιρείας, IV, 4, Atena, 1964, p. 333-343.
58. *Cu privire la relațiile dintre Dobrogea și Chersones în sec. IV-X*, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, București, 1965, p. 161-166.
59. *Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10.-14. Jahrhundert)*, RÉSEE, 3 (1965), 3-4, p. 585-610.
60. *Objects céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythie Mineure*, Dacia, N.S., 9 (1965), p. 407-457.
61. *Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunării de Jos*, SCIV, 17 (1966), 1, p. 43-50 (în colaborare).
62. *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, *ibid.*, 17 (1966), 2, p. 277-297.
63. *O cercetare arheologică pe Borcea*, RM, 2 (1966), p. 155-161.
64. *L'incendie de la cité de Dinogetia au VI^e siècle*, Dacia, N.S., 10 (1966), p. 237-259.
65. *Deux chapiteaux byzantines de Tomis*, în Χαριστήριον ες Ἀ. Κ. Ὀρλανδον, t. III, Athènes, 1966, p. 383-387 + 2 planșe.
66. *Nouvelles recherches sur le „limes” byzantin du Bas-Danube aux X^e – XI^e siècle*, în Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, Main Papers VI, 15 p. (în colaborare).
67. *Nouvelle contribution à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase I^{er}*, Dacia, N.S., 11 (1967), p. 355-356.
68. *Themistios despre Scythia Minor*, SCIV, 18 (1967), 4, p. 563-574.
69. *Les thermes de Dinogetia*, Dacia, N.S., 11 (1967), p. 225-252.
70. *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, SCN, 4 (1968), p. 239-247.
71. *À propos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, Dacia, N.S., 12 (1968), p. 417-420.
72. *Monumentele rupestre de la Murfatlar*, în Magazin Istoric, 11, 5 (14), mai 1968, p. 38-42 și 11 (20), noiembrie 1968, p. 90.
73. *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RÉSEE, 7 (1969), 1, p. 21-33.
74. *O casă romană târzie de la Dinogetia*, SCIV, 20 (1969), 2, p. 245-266.
75. *À propos de la sculpture romano-byzantine de Scythia Mineure*, RIC, 45 (1969), 1-4, p. 15-29.
76. *À l'occasion du 70^e anniversaire du prof. Gh. Ștefan*, Dacia, N.S., 13 (1969), p. 5-10.
77. *Sigilii bizantine de la Brusa (Turcia)*, SCN, 5 (1971), p. 199-206.
78. *Dinogetia et Noviodunum deux villes byzantines au Bas-Danube*, RÉSEE, 9 (1971), 3, p. 343-362.
79. *Dobrogea în secolele VII-X*, *Peuce*, 2, 1971, p. 205-219.
80. *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, în Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 23-48.
81. *Monumenti paleocristiani della Dacia Traiana*, *ibid.*, Ravenna, 1971, p. 49-69.
82. *Monumenti bizantini in Romania fra il VII ed il XIII secolo*, *ibid.*, Ravenna, 1971, p. 71-93.
83. *Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie*, Byzantina, 3 (1971), p. 149-172.
84. *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, Pontica, 5 (1972), p. 251-265.
85. *Les villes de la Scythia Minor au cours des V^e siècle*, AIESEE, Bulletin, 10 (1972), 2, p. 143-177.
86. *Un martyrium descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, SCIV, 24 (1973), 1, p. 123-126.

87. *Din nou despre datarea valului și a bisericelei treflate de la Niculițel*, *ibid.*, 24 (1973), 2, p. 311-315.
88. *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia-Garvăn, jud. Tulcea*, (1963-1968), *Materiale*, 10 (1973), p. 291-331.
89. *Martyrion-ul de la Niculițel*, BOR, 91 (1973), 1-2, p. 218-228.
90. *Cu privire la localizarea Constantianei*, SCIVA, 25 (1974), 3, p. 427-429.
91. *Inscripții paleocreștine inedite din Tomis, Pontica*, 7 (1974), p. 377-385.
92. *Le limes scythicus des origines à la fin de l'antiquité*, în *Actes du IX^e Congrès International d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 sept. 1972, București, 1974, p. 15-25 (în colaborare).
93. *Atriile basilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani*, SCIVA, 26 (1975), 1, p. 57-67.
94. *Murfatlar și Niculițel*, *ibid.*, 26 (1975), 1, p. 95-99.
95. *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, SCN, 6 (1975), p. 159-162.
96. *Sur les débuts de la culture byzantine au Bas-Danube*, în *Actes du XI^e Congrès international des études byzantines*, II, București, 1975, p. 503-508.
97. *Le martyrion de Niculițel*, *Bulletin d'archéologie sud-est européen*, 3 (1975), p. 131-143.
98. *O importantă descoperire arheologică: Martyrion-ul de la Niculițel, jud. Tulcea*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române de la Viena*, XIV, 1975, p. 70-79.
99. *Pandantive din epoca feudală timpurie de la Dinogetia*, SCIVA, 27 (1976), 2, p. 275-278.
100. *Quelques nouvelles considérations sur les pavés mosaïques de Tomi, Dacia, N.S.*, 20 (1976), p. 265-268.
101. *Identități ale romanității*, *Magazin Istoric*, 10 (1976), 1 (106), p. 28-32. (*Identités de la romanité*, în *Roumanie „Pages d'histoire”*, I, 1976, 2, p. 54-65).
102. *Romains et Byzantins sur le Bas-Danube*, *Arhéologia*, 91, februarie, 1976, (Paris), p. 46-55.
103. *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, *Pontica*, 10 (1977), p. 261-271.
104. *Note de epigrafie romano-bizantină*, *Pontica*, 10 (1977), p. 273-288.
105. *Une amulette paléochrétienne de Dobroudja*, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 249-254 (în colaborare).
106. *Noi descoperiri la Noviodunum, Peuce*, 6 (1977), p. 103-108.
107. *Tradizione classica nel tema bizantino di Paristrion*, în *Atti del XVII^o Congresso di studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 9-14 octombrie, 1977, Napoli, 1978, p. 268-276.
108. *La basilique citerne de Tropaeum Traiani à la lumière des dernière fouilles archéologiques*, *Dacia, N.S.*, 21 (1977), p. 221-233.
109. *Noi considerații privind monumentele creștine din Dacia*, în *Îndrumător pastoral*, I, Alba Iulia, 1977, p. 107-111.
110. *Basilica „simplă” de la Tropaeum Traiani*, *Pontica*, 11 (1978), p. 181-187.
111. *Stindardul dacilor pe Arcul de triumf al lui Galerius?*, în *Magazin istoric*, 12 (1978), 1 (130), p. 11-15.
112. *Bisericițele rupestre de la Murfatlar*, în *De la Dunăre la Mare*, Galați 1977, p. 134-140 (ediția a II-a, 1979).
113. *Preocupări ale sfintului Constantin cel Mare la Dunărea de Jos*, în *Mitropolia Olteniei*, 32, Craiova, 1980, 1-2, p. 17-32.
114. *Dinogetia-ville byzantine du Bas Danube*, *Byzantina*, 10 (1980), p. 237-287, pl. VII-XXVII.
115. *Rumänien von der Aufgabe Dakien (271 n.Chr.) bis ins 10. Jahrhundert*, în *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (ed. Hermann Kellenbenz), 2, Stuttgart, 1980, p. 656-666.

116. *Le cripte delle basiliche paleocristiane della Scizia Minore*, RÉSEE, 19 (1981), 3, p. 489-505.
117. *Sceaux de Constantin IV empereur de Byzance trouvés à Durostorum*, RRH, 20 (1981), 4, p. 625-628.
118. *Sigilii bizantine inedite din colecția Muzeului Național de Istorie*, CN, 4 (1982), p. 169-176.
119. *Sigilii bizantine de la Durostorum-Dorostolon, Pontica*, 15 (1982), p. 201-212.
120. *La politica dell'Impero romano nel Basso Danubio dopo il ritiro Aureliano*. Accademia Nazionale dei Lincei, în *Atti dei Convegni Lincei*, 52: *Colloquio italo-romeno: La Dacia pre-romana e romana, i rapporti con l'Impero* (Roma, 18-19 noiembrie 1980), Roma, 1982, p. 29-44.
121. *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania*, în *lumina ultimelor cercetări, Sargetia*, 16-17 (1982-1983), p. 259-266.
122. *Relazioni culturali tra la regione del Basso Danubio e l'Italia all'epoca del Tardo Impero*, în *l'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto, 1983, p. 275-283.
123. *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea, Pontica*, 16 (1983), p. 263-272.
124. *Sigilii bizantine din colecția Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România*, SCN, 8 (1984), p. 97-104.
125. *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental*, în *Actes du X^e Congrès International d'archéologie chrétienne, Thessalonique 28 sept.-4 oct. 1980*, I, Città del Vaticano-Thessalonique, 1984, p. 631-681.
126. *Spätrömische Denkmäler an der unteren Donau*, în *Anzeiger der philhist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 121, 1984, 1-9, Vienne, 1985, p. 292-310 + 5 fig. h. t.
127. *Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja*, RÉSEE, 23 (1985), 1, p. 29-35.
128. *Le christianisme sur le territoire de la République Socialiste de Roumanie aux III^e – XI^e siècles*, *Études Balkaniques*, Sofia, 1 (1985), p. 92-106.
129. *Les commencements du christianisme dans le territoire roumain à la lumière des documents archéologiques*, în *Τιμητικὸ ἑορταστικὸν ἀφιέρωμα στὸν νόμιμο καὶ ἁγιογνήτῃ Κ. Δ. Καλοκύρη*, Tesalonic, 1985, p. 215-226.
130. *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, în *Byzantina*, 13, 1985, *Δώρημα στὸν Ι.Καραγιαννόπουλο*, Tesalonic, 1985, p. 295-312.
131. *Din istoria de început a literelor pe teritoriul românesc*, în *Secolul 20*, 292, 294 (4-6), 1985, p. 205-210.
132. *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (II)*, *Pontica*, 18 (1985), p. 235-248.
133. *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, RÉSEE, 24 (1986), p. 117-125.
134. *Noi contribuții la istoria themei Paristrion (Paradunavon)*, SCIVA, 37 (1986), 3, p. 268-275.
135. *Basilica A de la Tropaeum Traiani*, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic al Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos*, 2, Galați, 1986, p. 85-97.
136. *Considerații privind vechimea creștinismului în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei*, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic al Episcopiei Buzăului*, 5, Buzău, 1986, p. 22-27.
137. *Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII-XIV pe teritoriul Dobrogei*, în *Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, p. 79-124.
138. *Sceaux byzantins de Dobroudja*, în *Studies in Byzantine Sigillography*, Dumbarton Oaks, 1987, p. 77-88.
139. *Antroponime traco-dace pe sigilii bizantine*, *Thraco-Dacica*, 8 (1987), 1-2, p. 203-206.
140. *Din nou despre Vasile Apokapes*, SCIVA, 38 (1987), 2, p. 194.
141. *Le christianisme des premiers six siècles au nord du Bas-Danube à la lumière des sources littéraires et des découvertes*

- archéologiques, în *Miscellanea Bulgarica*, 5, Viena, 1987, p. 39-50.
142. Η περιοχή του Κάτω Δούναβη υπό τό φώς τῶν βυζαντινῶν σιγιλλίων, *Byzantiaka*, 8, Tesalonic, 1988, p. 77-96.
 143. Creștinismul pe teritoriul Moldovei în secolele III-XIII, *BOR*, 106 (1988), p. 123-136.
 144. Continuitatea daco-romană în lumina descoperirilor paleocreștine din Transilvania, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic*, 12, 1988 (Episcopia ortodoxă română de Alba Iulia), p. 1-5.
 145. Romanismul și creștinismul daco-romanilor, *Thraco-Dacica*, 9 (1988), p. 119-126.
 146. Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 163-178.
 147. Începuturile și evoluția creștinismului la populația daco-romană de la est de Carpați, *Thraco-Dacica*, 10 (1989), p. 165-171.
 148. La céramique byzantine de la Dobroudja aux X^e-XIII^e siècles, *BCH, Suppl.*, 18 (1989), p. 131-142.
 149. Sfinții martiri „Dasius” de la Durostorum și Axiopolis, *BOR*, 107 (1989), nr. 5-6, mai-iunie, p. 144-149.
 150. Daco-romani și români între vechea și noua Romă, *Magazin Istoric, Serie Nouă*, 24, nr. 1, (274), ianuarie 1990, p. 33-35 și 61.
 151. Romanité et christianisme au Bas-Danube, *Byzantiaka*, 10, Tesalonic, 1990, p. 67-102.
 152. Le monastère de Hurezi-300 ans, *Revue Roumaine*, 44 (1990), 6, p. 74-86.
 153. Din nou despre Flavius Gerontios, prefect al Constantinopolului, *SCIVA*, 41 (1990), 3-4, p. 313-314.
 154. Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III), *Pontica*, 23 (1990), p. 315-334.
 155. Les sceaux byzantins mis au jour à Noviodunum, în *Studies in Byzantine Sigillography*, 2, Dumbarton Oaks, 1990, p. 153-161.
 156. Legăturile daco-romanilor din Transilvania cu Imperiul romano-bizantin în sec. V-VII, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 224-228.
 157. Sur les rapports avec Byzance du territoire situé au nord du Bas-Danube durant la période Anastase I^{er} – Justinien I^{er} (491-565), în *Études byzantines et post-byzantines*, 2, București, 1991, p. 47-57.
 158. Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischer Zeit, în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1991.
 159. Noi date despre Mitropolia Tomisului, în *Tomisul ortodox* (periodic al Arhiepiscopiei Tomisului), nov.-dec. 1992, p. 1, 3 (= *Pontica* 24, 1991, p. 277-282).
 160. Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis, *Pontica*, 24 (1991), p. 269-275.
 161. Unedierte byzantinische Bleisiegel aus Tomis-Constanța, *Pontica*, 25 (1992), p. 281-296.
 162. Sceaux byzantins inédits de Dobroudja, în *Studies in Byzantine Sigillography*, (editată de Nicolas Oikonomides), 3, Dumbarton Oaks, 1993, p. 55-67.
 163. Le Danube, voie de communication byzantine, în *Praktika tou B'diethnous Symposiou* (K.B.E./E.I.E.), Athènes, 1993, p. 577-595.
 164. Frühbyzantinische Inschriften aus der Dobrudscha, *RÉSEE*, 32 (1994), p. 21-33.
 165. Le christianisme chez les Thraco-Daces de l'Empire Romain, în *Relations Thraco-Illyro-Helléniques* (Institutul Român de Thracologie), București, 1994, p. 356-362.
 166. Sceaux byzantins inédits de Dobroudja, în *Studies in Byzantine Sigillography*, 4, 1995, p. 97-110.
 167. Romanitatea și creștinismul daco-romanilor, în *Autocefalie, Patriarhie, Slujire sfântă. Momente aniversare în Biserica Ortodoxă Română*, București, 1995, p. 160-176.
 168. Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens, în *Akten des XII. Internationalen*

- Kongresses für Christliche Archäologie*, Bonn, 22-28 sept., 1991, Teil I, Münster, 1995, p. 509-514, pl. 61 a, b, c.
169. *Antroponime traco-dace pe sigilii bizantine (II)*, *Thraco-Dacica*, 17 (1996), p. 203-205.
170. *Sigilii bizantine din Dobrogea*, SCIVA, 47 (1996), 2, p. 215-220.
171. *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în *Cultura națională*, săptămânal al Ministerului Culturii, an. II, no. 3 (35-36), 6 02 1997, p. 11 și no. 4 (37-38), 20 02 1997, p. 11.
172. *Preocupări iconografice în opera lui I. D. Ștefănescu*, în vol. I.D. Ștefănescu (1886-1981), Iași, 1997, p. 55-70.
173. *Despre două inscripții paleocreștine de la Callatis (Mangalia), Pontica*, 28-29 (1995-1996), p. 183-186.
174. *Monumentele rupestre de la Murfatlar (Basarabi), jud. Constanța (România)*, în *Sud-Est*, Chișinău, 1997/4/30, p. 54-59.
175. *Jurnalul arhiepiscopului Raymund Netzhammer*, SCIVA, 48 (1997), 3, p. 283-293.
176. *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, *ibid.*, 48 (1997), 4, p. 353-360.
177. *Inscripția martirilor de la Axiopolis: noi observații*, *Pontica*, 30 (1997), p. 199-203.
178. *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în *Études byzantines et post-byzantines*, 3 (1997), p. 93-98.
179. I. Barnea / Bukarest, Natascha Seibt/Wien, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien. Eine Nachlese zu Stücken Familienmamen*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 49 (1999), p. 89-94.
180. *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în *Fațetele istoriei. Omagiu Acad. Ștefan Ștefănescu* (Facultatea de Istorie a Universității București), București, 2000, p. 293-307.
181. *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în *Academica*, X, 7, mai, 2000, p. 18-19.
182. *Relațiile Bizanțului cu spațiul românesc dobrogean, oglindite în sigilii (sec. VII-IX)*, în *Academica*, X, 8-9, iunie-iulie 2000, p. 18 și 20.
183. *Sigilii bizantine din nordul Dobrogei*, în *Simpozion de numismatică*, Chișinău-București, 2001, p. 103-108.
184. *Sigilii bizantine din Dobrogea*, BSNR, 90-91 (1996-1997), București, 2002, p. 187-194.
185. *Fabrica lui Kyras de la Callatis*, în *Închinare lui P. Ș. Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003, p. 53-56 (în colaborare).
186. *Peninsula Balcanică, leagăn al creștinismului apostolic în contextul universal similar din jurul Mării Mediterane*, *Haemus*, 18-20 (2003), p. 118-121 (în albaneză și în română).
- III. *Rapoarte de săpături arheologice*
187. *Săpăturile arheologice de la Dinogetia-Bisericuța, jud. Tulcea*, *Studii*, 1 (1949), 2, p. 131-139 (raport colectiv).
188. *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Dinogetia, comuna Garvăn-Tulcea*, SCIVA, 1 (1950), 1, p. 69-74 (în colaborare).
189. *Raport sumar asupra campaniei de săpături de la Zimnicea*, SCIVA, 1 (1950), 1, p. 93-102 (în colaborare).
190. *Săpăturile de la Garvăn (Dinogetia)*, SCIVA, 2 (1951), 1, p. 19-49 (în colaborare).
191. *Șantierul Garvăn (Dinogetia)*, SCIVA, 3 (1952), p. 349-421 (în colaborare).
192. *Șantierul Garvăn-Dinogetia*, SCIVA, 4 (1953), 1-2, p. 240-274 (în colaborare).
193. *Șantierul Garvăn (Dinogetia)*, SCIVA, 5 (1954), 1-2, p. 161-197 (în colaborare).
194. *Șantierul Garvăn-Dinogetia*, SCIVA, 6 (1955), 3-4, p. 713-752 (în colaborare).
195. *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, *Materiale*, 4 (1957), p. 155-174 (în colaborare).
196. *Șantierul Garvăn (Dinogetia)*, *Materiale*, 4 (1957), p. 195-209 (în colaborare).
197. *Șantierul arheologic Giurgiu*, *Materiale*, 4 (1957), p. 219-237 (în colaborare).
198. *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, *Materiale*, 5 (1959), p. 461-473 (în colaborare).

199. *Șantierul de la Garvăn, Materiale*, 5 (1959), p. 565-586 (în colaborare).
 200. *Sondajul de la mănăstirea Mamul, Materiale*, 5 (1959), p. 661-664 (în colaborare).
 201. *Sondajul de la mănăstirea Cotmeana, Materiale*, 5 (1959), p. 665-670 (în colaborare).
 202. *Șantierul arheologic Basarabi (Constanța), Materiale*, 6 (1959), p. 541-566 (în colaborare).
 203. *Săpăturile de la Garvăn, Materiale*, 6 (1959), p. 629-651, (în colaborare).
 204. *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), Materiale*, 7 (1961), p. 583-598 (în colaborare).
 205. *Sondajul de la Cîmpulung, punctul Cloașter, Materiale*, 8 (1962), p. 65-72 (în colaborare).
 206. *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), Materiale*, 8 (1962), p. 675-692 (în colaborare).
 207. *Sondajul de la Stănești, Materiale*, 9 (1970), p. 345-351.
 208. *Săpăturile de salvare de la Noviodunum, Peuce*, 9 (1984), p. 97-105+16 pl. (în colaborare).
- IV. Colaborări la tratate, enciclopedii, dicționare
209. *Istoria României*, I, București, 1060.
 210. *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, V, Roma, 1963.
 211. *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976.
 212. *The Princeton Encyclopedia of Classical sites*, Princeton, New Jersey, 1976.
 213. *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982.
 214. *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984.
 215. *Enzyklopedie zur Frühgeschichte der europäischen Völker*, Stuttgart, 1980.
 216. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I, A-C, 1994; vol. II, D-L, 1996; vol. III, M-Q, 2000, București.
 217. *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Band 15/2, Stuttgart-Weimar, 2001.
 218. *Dictionaire encyclopédique du christianisme ancien*, vol. I-II (ed. Cerf, 1996).
 219. *Tratatul de Istorie a Românilor*, vol. III, București, 2001, p. 21-38; 379-393.
- V. Recenzii, note bibliografice, cronici, etc.
220. G.A.Sotiriu, *Κειμήλια του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου πατριαρχὸς ναὸς καὶ Σκευοφυλάκιον*, Athènes, 1938, 114 p.+64 pl., în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 33, 1940, 106, p. 46-47.
 221. Virgil Birou, *Crucile de piatră de pe Valea Cărașului (Artă populară bănățeană I)*, Timișoara, 1941, 62 p., BOR, 61 (1943), 1-3, p. 135-137.
 222. G. Popescu-Vâlcea, *Slujebnicul Mitropolitului Ștefan al Ungro-Vlahiei (1648-1668)*, *Analecta*, I, 1943, p. 135-151, în BOR, 61 (1943), 1-3, p. 138-140.
 223. I. D. Ștefănescu, *Voiles d'iconostase, tentures du ciboire, äers, äers ou voiles de procession*, *Analecta*, I, 1943, p. 99-110, în BOR, 61 (1943), 1-3, p. 140-142.
 224. F. Dölger, E. Weigand, *Mönchsland Athos*, München, 1943, 303 p., în BOR (1943), 4-6, p. 267-273.
 225. Marcel Romanescu, *Tetraevanghelul de la Craiova din 1580 și alte cărți bisericești*, *Arhivele Olteniei*, 21, 1942, 119-124, p. 358-371, în BOR, 61 (1943), 4-6, p. 289-290.
 226. Atanasie Popa, *Biserici de lemn din Transilvania (I. Arhitectură, plan, stil)*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, 10, mai-august 1942, p. 381-402, în *Biserica Ortodoxă Română*, 61, 1943, 4-6, p. 291-294.
 227. Marcel Romanescu, *Argintăria la Bănățeni și Români balcanici în veacurile XVI-XVIII*, *RIR*, 11-12 (1941-1942), p. 95-131, în BOR, 61 (1943), 4-6, p. 294-298.

228. G. H. Sotiriu, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία τόμος Α΄ Χριστιανικά κοιμητήρια Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική*, Athènes 1942, 520 p., în BOR, 61 (1943), 7-9, p. 391-400.
229. Jacques Zeiller, *Un ancien évêque d'Illyricum, peut-être auteur du Te-Deum, Saint Niceta de Remesiana*, Comptes rendus, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1942, p. 356-369, în BOR, 61 (1943), 7-9, p. 409-411.
230. Franz Joseph Dölger, *Antike und Christentum-Kultur und Religionsgeschichtliche Studien*, VI, 3, Münster in Westfalen, 1941, p. 172-175 și p. 202-238, în BOR, 61 (1943), 7-9, p. 415-417.
231. Evangelos D. Sdrakas, *Johannes der Täufer in der Kunst des christlichen Ostens*, München, 1943, 71 p., BOR, 61 (1943), 7-9, p. 417-420.
232. *Indice*, BCMI, 36 (1943), p. 127-130.
233. *Indice*, BCMI, 37 (1944), p. 99-103.
234. I. D. Ștefănescu, *Le monastère de Snagov: le décor peint de l'église*, RIR, 14 (1944), 3, p. 297-306, în BOR, 63 (1945), 4-5, p. 155-156.
235. D. M. Pippidi, *Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romano*, RHSEE, 20 (1943), p. 166-181, în BOR, 63 (1945), 4-5, p. 156-157.
236. Em. Lăzărescu, *Autour du nom d'Axiopolis*, RHSEE, 21, (1944), p. 231-234, în BOR, 63 (1945), 4-5, p. 157-158.
237. T. Gostinski, *Cine a fost autorul bisericii Golia?* Revista Istorică, 30, 1944, p. 55-60, în BOR (1945), 7-8, p. 393.
238. Maria Golescu *Alte icoane de lut*, Revista Fundațiilor, 12, 1945, 4, p. 197-204, BOR, 63 (1945), 7-8, p. 396.
239. Kurt Horedt, *Ein christliches Denkmal aus Potaissa*, Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, 11, 1946, p. 11-14, în BOR, 64 (1946), 1-3, p. 147.
240. B. Mitrea, *Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie*, Dacia, 9-10 (1941-1944), București, 1945, p. 507-511, în BOR, 64 (1946), 1-3 p. 147-148.
241. V. Laurent, *Asistat-a arhiepiscopul de Tomis la Sinodul din Chalkedon (451)?*, Revista Istorică, 31 (1945), p. 19-27, în BOR, 64 (1946), 1-3, p. 148.
242. Iosif E. Haghiu, *Teotim, episcop de Tomis*, Revista Istorică, 31, 1945, p. 167-171, în BOR, 64 (1946), 1-3, p. 148.
243. S. Salaville, *La vie monastique grecque au début du XIV siècle, d'après un discours inédit du Théolepte de Philadelphie*, Etudes Byzantines, 2 (1944), București, 1945, p. 119-125, în BOR (1946), 1-3, p. 151.
244. *Kyrrilliana, Etudes variées à l'occasion du XV^e centenaire de Saint Cyrille d'Alexandrie (444-1944)*, le Caire 1947 (Séminaire Franciscan Oriental de Saint Cyrille) Guzesh, Egypte, 457 p., în BOR, 66 (1948), 11-12, p. 622-623.
245. Emil Vîrtosu, *Chrysobulles valaques ornés de portraits princiers. Un chapitre nouveau de diplomatie roumaine*, Balcania, 10 (1947), 13 p. (extras) din BOR, 66 (1948), 11-12, p. 626.
246. M. Macrea, *À propos de quelques découvertes en Dacie*, Dacia, 11-12 (1945-1947), 1948, p. 281-302, în BOR, 66 (1948), 11-12, p. 630-631.
247. L. E. Sukenik, *The Earliest Records of Christianity*, AJA, 51 (1947), 4, p. 351-365, în BOR, 66 (1948), 11-12, p. 631.
248. Gh. Ștefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța*, Dacia, 11-12 (1945-1947), 1948, p. 303-307, BOR, 66 (1948), 11-12, p. 631-632.
249. A. L. Jakobson, *Amforele medievale din regiunea de la Nordul Mării Negre*, SA, 15 (1951), p. 325-344, în SCIV, 4 (1953), 3-4, p. 807-810 (titlu tradus).
250. Libyca, 3, 1955, în SCIV, 8 (1957), 1-4, p. 399-401.
251. Anastasios K. Orlandos, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Μεσογειακῆς Λεκαάνης* (Biblioteca Societății de Arheologie din Atena, nr. 35), Athènes, I, 1952, p. 1-234+189 fig.; II,

- 1954, p. 235-606+fig. 190-550, în *MO*, 9, 1957, 1-2, p. 111-128.
252. Gheorghe și Maria Sotiriu, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονικῆς* (Biblioteca Societății de Arheologie din Atena, nr. 34), (Athènes, 1952, texte 277 p.+album, 102 planșe; idem, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινῆς* I, album 246 planșe, Atena 1956 (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 100), II, texte 247 p., Athènes 1958 (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 102), în *MO*, 10, 1958, 11-12, p. 835-845.
253. Z. Kádár, *Dix années de recherches relatives aux monuments byzantins de Hongrie (1945-1955)*, *Byzantinos-Slavica*, 18 (1957), 2, p. 275-291, în *SCIV*, 10 (1959), 1, p. 203-205.
254. Radoslav Katičić, *Ἀννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ὁ Ὅμηρος, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 27, 1957, p. 213-223, în *SCIV*, 10 (1959), 1, p. 205-206.
255. H. E. Del Medico, *À propos d'une mosaïque découverte à Istanbul*, *Byzantino-Slavica*, 16, 1955, 2, p. 255-264, în *SCIV*, 10 (1959), 2, p. 527-528.
256. Gh. Delvoye, *Recherches récentes sur les origines de la basilique paléochrétienne*, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, Bruxelles, 14, 1954/1957, p. 205/228, în *SCIV*, 11 (1960), 2, p. 450-452.
257. Henri Seyrig, *Antiquités syriennes*, *Syria*, 36 (1959), 1-2, p. 174-175.
258. Marie G. Nystazopoulou, *Note sur l'Anonyme de Hase, improprement appelé Toparque de Gothie*, *BCH*, 86 (1962), 1, p. 319/326, în *SCIV*, 15 (1964), 1, p. 157.
259. Peuce, 4, Tulcea, 1973/1975, în *SCIV*, 27 (1976), 4, p. 583/587.
260. *Sredn'ovekovno staklo na Balcanu (V/XV^{vek}). Verre médiéval aux Balkans (V-XV^e s.). Recueil des travaux. Conférence internationale, Belgrade, 24-26 avril 1974, Belgrad, 1975, în *SCIV*, 28 (1977), 1, p. 149-152.*
261. Maria Nowicka, *Les maisons à tour dans le monde grec*, Wrocław, 1975, 159 p. în *SCIV*, 28 (1977), 2, p. 281-284.
262. Doula Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Athènes, 1985, I, Texte, 279 p. vol. II, planches, 343, în *SCIV*, 38 (1987), 1, p. 80-82.
263. BYZANTIOS. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag, Viena, 1984, 350 p., în *RÉSEE*, 25 (1987), 1, 85-88.
264. Renate Pillinger, Andreas Pülz, Hermann Vetters, *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Wien, 1992, *SCIV*, 45 (1994), 1, p. 96-99.
265. Renate Pillinger, *Der Apostel Andreas ... (Ikonographische-Ikonologische Studie)*, Wien, 1994, în *Studii Teologice* 46 (1994), 1-3, p. 121-124.
266. *Syrien: von Aposteln zu den Kalifen*, Linz, Stadtmuseum Nordico, 1993, *Studii Teologice* 46 (1994), no. 4-6, p. 114-121.
267. Sophia Patoura, *Prizonierii de război ca factori de comunicație și informație (sec. IV-X)*, Atena, 1994 (en grec), în *BOR*, 113 (1995), no. 1-6, p. 326-328.
268. N.P. Lihacev, *Molivodovuly grečeskogo Vostoka*, 1991, *SCN*, 10 (1993), 1996, p. 185-187.
269. Jean Claude Cheynet, Cécile Morrison, Werner Seibt, *Sceaux byzantins de la collection Henry Seyrig*, Paris, 1991, *SCN* 10 (1993), București, 1996, p. 187-189 și în *Cahiers de civilisation médiévale*, 38 (1995), fasc. 1 (no. 149), p. 85-86). *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C., 1991, în *SCN* 10 (1993), București, 1996, p. 189-190.

RECENZII

COMPTES RENDUS

**NICOLAE BRANGA, *Veteranii romani de la gurile Dunării*,
ed. Universităţii „Lucian Blaga”, Sibiu, 1999, 189 p. şi 23 fig. alb-negru**

Volumul, închinat memoriei lui Vasile Pârvan, cel care a dedicat începuturilor vieţii romane la gurile Dunării o lucrare de referinţă în istoriografia românească şi universală a civilizaţiei romane, face parte, cum reiese din *Cuvânt înainte* (p. 9-10), dintr-un proiect mai amplu, izvorât nu „dintr-un simplu capriciu scientist, ci dintr-o strictă datorie naţională” (p. 9), de studiere a veteranilor romani din Dacia şi Moesia, din care până acum autorul a publicat *Italicii şi veteranii din Dacia* (Ed. Facla, Timişoara, 1986); metoda folosită este aceeaşi ca şi în cazul volumului amintit.

Capitolul I, *Consideraţii generale*, se referă la *Expansiunea şi cadrul provincial roman dintre Dunăre şi Mare în perioada Principatului* (p. 11-18), apoi la *Autohtoni, alogeni şi colonişti romani din Pontul Stâng în sec. I-III p. Chr.* (p. 18-28) şi la *Înrolările în armată, eliberarea şi statutul veteranilor* (p. 28-37).

Capitolul II, *Catalogul veteranilor* (p. 38-109) este structurat pe localităţi, la fel ca şi capitolul III, în care sunt tratate comunităţile de *Veterani et cives Romani (et Bessi) consistentes* (p. 110-121).

Ultimul capitol, *Locul veteranilor în romanitatea de la gurile Dunării*, este structurat în trei părţi: *Formaţiunile de provenienţă şi carierele militare* (p. 122-128); *Originea etnică şi răspândirea între Dunăre şi Mare* (p. 129-143); *Aportul socio-economic şi cultural al veteranilor la romanitatea dobrogeană* (p. 143-153).

Lucrarea mai cuprinde un amplu aparat critic, de 350 note (p. 154-177), indicele onomastic al veteranilor (p. 178-180), care înlesneşte folosirea ei rapidă şi exactă, lista abrevierilor (p. 181-183) şi o bibliografie a autorului (p. 189), incluzând şi o lucrare în curs de elaborare. Într-o engleză relativ corectă sunt redactate rezumatul lucrării (p. 184-186) şi explicaţia figurilor (p. 187-188).

În cele ce urmează vom face câteva observaţii prilejuite de o atentă şi nepărtinitoare lectură, pe care le socotim însă necesare, deoarece unele din erorile nemarcate sunt obişnuite în unele lucrări româneşti de specialitate, mai cu seamă în cele mai vechi, de unde au şi fost „moştenite”, după cum altele - îndeosebi regretabilele „scăpări”, din iuţea condeiului şi a ochilor - aparţin în exclusivitate autorului.

Este aventuroasă stabilirea originii italice în cazul cetăţenilor cu gentilicii republicane şi *cognomina* latine, neetnice; în aceeaşi situaţie, încă şi mai hazardată este, neţinându-se seama nici de mobilitatea populaţiei, stabilirea zonei din Italia din care au venit, pe baza frecvenţei lor relative în respectiva regiune! O situaţie asemănătoare se constată în cazul italo-provincialilor cu *cognomina* neetnice sau de origine latină. Datorită modei elenizante, este greu de spus dacă un cetăţean roman cu *cognomen* grecesc, chiar dacă are un gentiliciu republican, este un italo-provincial venit din Grecia sau Orient ori un greco-oriental încetăţenit pe diferite căi sau urmaşul unei familii greco-orientale încetăţenite la sfârşitul Republicii sau începutul Principatului, mai ales dacă se ţine seama şi de răspânditul obicei al atribuirii de nume greceşti - devenite după eliberare şi încetăţenire *cognomina* -

scavilor (nu neapărat greco-orientali!), care prin eliberarea de către un proprietar cu gentiliciu republican (la rândul său, nu întotdeauna italic, ci posibil libert al unui italic!) îi preia prenumele și gentiliciul. Datorită aceleiași mode elenizante, este posibil ca și urmașii libertilor respectivi să-și numească descendenții tot cu nume grecești sau, dimpotrivă, din rațiuni de integrare socială, să le dea *cognomina* curat latinești! Din asemenea situații nu se pot trage concluzii cu privire la provincia de origine sau la originea etnică ori - mai ales, dar din păcate foarte frecvent într-o vreme în studiile epigrafice românești - în legătură cu intensitatea romanizării, tocmai deoarece cetățenia romană și onomastica latină nu sunt singurii indicatori ai acesteia în cazul unui individ!

Faptul că, începând cu vremea lui Hadrian, recrutarea urmează criteriul teritorial este un lucru relativ, valabil în cazul legiunilor și - poate! - al unităților auxiliare de cetățeni romani, nu poate avea valoare absolută în interpretarea realităților etnodemografice ale provinciei în care staționează sau doar este atestată o unitate militară, datorită mobilității trupelor și veteranilor și, prin urmare, concluziile demografice și culturale rezultate din studiul originii militarilor și veteranilor nu pot fi generalizate fără alte discuții la ansamblul populației, precumpănitor civile, a unei provincii, cu atât mai mult cu cât marea majoritate, indiferent de origine, dar mai săracă, în general, decât veteranii, nu se manifestă sub raport epigrafic. De aceea, evaluarea rolului veteranilor în romanizare doar din acest punct de vedere este neconcludentă, mai ales în cazul peregrinilor încetățeniți în urma serviciului militar, mai cu seamă pentru că, în cazul acestora, recrutarea nu avea un caracter obligatoriu decât în situații excepționale (războaie care presupun o sporire a efectivelor, obligații ale respectivelor comunități în baza angajamentelor care le legau de Roma, măsuri administrative cu caracter represiv, aplicate acestora pentru nesupunere sau încălcarea unor obligații care le reveneau etc.). Faptul că de la mijlocul sec. III în legiuni predomină sub raport numeric recruții din provinciile sud-est-europene - cele mai sărace, dar și cele mai greu încercate! - reprezintă tocmai urmarea recrutării teritoriale, în condițiile în care, datorită creșterii presiunii externe pe frontul dunărean și oriental, apoi și pe cel renan, trupele ajung să-și aibe baza de recrutare chiar în provinciile în care staționau, ceea ce dealtfel, va duce la introducerea sistemului trupelor de *limitanei*, specific Imperiului târziu. Fenomenul, constatat încă de la mijlocul sec. III, din vremea lui Severus Alexander, nu este legat numai de starea economică precară a provinciilor sud-est-europene și de adoptarea sistemului recrutării voluntare și în cazul legiunilor, ci, mai curând, de descentralizarea recrutării și colonizării veteranilor și de găsirea unor forme noi de „cointeresare” a provinciilor și a militarilor recruțați dintre aceștia - este vorba de sistemul trupelor de *limitanei* - care, desigur, avantajează în primul rând păturile inferioare ale populației, pentru care cariera militară este o cale de ascensiune socială și economică, pe când pentru elementele înstărite ea este, cel mai adesea, mai mult o condiție favorizantă a ascensiunii sociale individuale sau de păstrare a statutului (în această situație, mai ales după ce demnitățile orășenești devin tot mai apăsătoare, îndeosebi când sunt și ereditare!), decât o strictă obligație.

De aceea, pentru o corectă evaluare a rolului veteranilor în romanizare este

necesară o abordare complexă a acestei probleme, pe intervale cronologice și în contextul arheologic și etnocultural specific fiecărei provincii.

Autorul, deși purtat uneori de entuziasm, a ținut seama în general de aceste considerații, mai puțin însă în abordarea statistică a realității epigrafice decât în aprecierile istorice.

Fără intenția alcătuirii unui florilegiu de *lapsus calami*, vom remarca, totuși, că neamul costoboc nu este, alături de altele, nenumite însă, un „popor barbar învecinat cu Dobrogea” (p. 17), regiune destul de depărtată, de altminteri, de Transcarpatia, Maramureș și Bucovina, pe unde acesta trăia și că în nici un caz *civitates*, *pagi*, *vici* și *villae rusticae* nu sunt „aglomerări premunicipale din interior” (p. 23) - nu cunoaștem în Dobrogea nici o *villa rustica* devenită *municipium*! Ne este greu să înțelegem exact de ce vița de vie - motiv universal răspândit în arta funerară romană - este socotită specifică acestui segment socio-demografic pe care îl reprezintă veteranii din Dobrogea (p. 102, 104 și 173, n. 275 și 284), în situația în care nu este vorba de *centuriones*, grad militar al cărui însemn era bastonul din vrej de viță de vie (*vitis*), cu care erau aplicate ... pedepsele corporale! Lăsând la o parte unele ciudate construcții lingvistice, precum „căzut în lacună” (p. 45, 56, 64, 75, 115, 117, 120, 162), „*sinecism*” (p. 22), „*cinerice*” (p. 59) și „*mormânt domestic*” (p. 48), suntem uluiți când „*distingem italici, afro-romani, hispani, galezi (sic!) și germanici, pannonic, frecvenți moeso-traci și scito-sarmați, alături de eleni, foarte numeroși microasiani, sirieni și cirenaici elenizați, cu toții latinofo, fapt care pune în lumină legătura genetică dintre componenta militară și cea civilă a romanității de la gurile Dunării*” (p. 28-29), încât nu mai putem fi surprinși descoperindu-i pe bithynii elenizați care pun o inscripție în latinește (p. 66) și nici pe sarmații latinofo care preferă limba greacă (p. 45)! Ne exprimăm însă nedumerirea dacă termenul „galez” se referă la galateni (p. 28), la celți în general sau doar la galli (p. 130), la locuitorii din Hispania Tarraconensis, Galicia de azi, din care este în mod protocronist creată o Galaesia (p. 33) sau, așa cum ar înțelege orice neavizat vorbitor de limbă română, la locuitorii din Wales?!

Cu sobrietate remarcăm că Africanus Quietus nu are un gentiliciu corupt (p. 39-40), ci un *cognomen* etnic (Africanus) și un *signum* (Quietus), lucru obișnuit în epocă la un pelerin obscur. În cazul său romanizarea poate fi pe drept cuvânt pusă sub semnul întrebării, întrucât în sprijinul ei nu pledează nici onomastica (nespecifică pentru cetățeni!), nici preferința sa pentru căsătorie în cadrul aceleiași grupe etnice (africane), de care se simțea puternic legat, nici limba în care pune inscripția (greacă), nici cultul practicat în familia sa (al zeiței frigiene Cybele, nu al ipostazei sale romane, Magna Mater Idaea!) și, cu atât mai puțin *signum*-ul său, care-l arată, mai degrabă, ca pe un om care *nu* (prea) *vorbea* (latinește!). Fără a înțelege cum „oști” (*strateusamenon*) el (ca soldat sau în forțele de ordine tomitane, ceea ce l-a propulsat, nu întâmplător, în magistratura de agoranom!), constatăm doar că e greu de spus dacă *signum*-ul reflectă cumva vreo etnotipie (*maurii - oameni tăcuți*), ca și, poate, în cazul lui Lusius Quietus, comandantul cavaleriei maure în războaiele dacice, el însuși maur!

Pomenind în treacăt că în cazul familiei de sarmați de la Tomis este doar posibil, fără nici un argument mai puternic că așa ar fi - în afara acelei „*stricte datorii naționale*”, care nu este, totuși, și a acestor oameni din vechime! - ca să provină „*de la limanul Nistrului, eventual din Tyras*” (p. 45; cf. p. 130), ne confruntăm apoi și cu problema a ... trei germani orientali. Este vorba de T. Valerius Germanus, din Pessinus, în Galatia (p. 57) și de alte două persoane, ascunse sub identitatea de „italo-renani din Germania sau Inferior” (p. 33), doi cetățeni cu gentilicii de rezonanță greco-orientală (Cassius Germanus și Gellius Germanus), fără a exclude, totuși, posibilitatea de a fi celți galateni, de vreme ce, în sec. IV încă, Ammianus Marcellinus încă îi mai socotește celți pe germani! Cel puțin într-unul dintre cazurile acestor trei persoane ar fi trebuit luată însă în considerare și ipoteza că ar fi vorba de persoane provenite din familii cu copii gemeni (*germani*)! Rămânând circumscriși aceleiași problematici, în cazul prietenilor lui M. Iuliu (*sic!*) Tertullus, Mithridates și Barales, chiar dacă nu putem să nu admitem, cu toate riscurile, „*originea celor trei în Siria, regiune populată cu multe elemente persane, printre semiții majoritari*”, nu vom trata la fel „*cognomenele iraniene*” (p. 54) Mithridates și Barales, deoarece primul este un nume teoforic, posibil a fi purtat, în această epocă, de orice adorator neiranian al zeului Mithras, iar al doilea este, de fapt, un patronimic curat semitic, compus cu particula *bar-* (= „fiu”), întâlnită și în ebraică - de pildă, la „mesianicul” conducător al răscoalei antiromane din 132, Simon *bar-Kocheba* (= „Fiul Stelei”), zis apoi, după înăbușirea acestei mișcări, *bar-Koziba* (= „Fiul Minciunii”)! Vom observa, din onomastica acestor militari, oșteni din Coh. I (Flavia) Commagenorum, că unitatea respectivă era alcătuită din *cives Romani et peregrini amici sociesque populi Romani* din fostul (? , în 72 e.n.) regat „clientelar” Commagene.

Tot în privința onomasticii, față de cele afirmate de autor la p. 34, precizăm că, deși preferate în lumea greco-orientală, *cognomina* ca Philippus și Alexander nu-i sunt caracteristice exclusiv, tocmai datorită modei elenizante și clasicizante, pe când Leonatus amintește mai degrabă o altă modă, „universală” - simbolistica leului -, decât de isprăvile generalului lui Alexandru cel Mare, fapt pentru care nu admitem obligația („*strictă*”!) de a fi ... italo-macedoneni (!?). În același context, *cognomen*-ul Geta poate fi la fel de bine legat de băștinașii locurilor, geții, ca și de getulii nord-africani, de la care l-a preluat chiar fratele lui Septimius Severus, african de origine și, foarte semnificativ, chiar fiul împăratului, cel asasinat de propriul său frate și asociat la tron, Caracalla, fapt care, în caz că este vorba de a doua situație, ne împiedică să-l punem pe seama unei mode „universale”, explicabilă prin atașamentul civic-legitimist sau doar prin compasiunea populară pentru tragica soartă a tânărului principe, ci cu o realitate provincială, etnică, datorată atunci și la fața locului prezenței în regiune a militarilor și provincialilor nord-africani!

Constatând numai că ipoteza lui V. H. Baumann cu privire la C. Aufidius Seneca (p. 45-46) ar adevăra părerea noastră, mai înainte expusă, cu privire la originea libertină a cetățeniei multor „italo-provinciali”, ai căror urmași sunt apoi recrutați în legiuni, mai remarcăm că pseudogentiliul *Catonius* credem că nu amintește proverbiala virtute a lui Cato (p. 49), ci, mai probabil decât încetățenirea „la limita legii”, fără forme solemne, a unui fost partizan peregrin al

lui Cato Uticensis în timpul războaielor civile, strămoș al veteranului respectiv, numele celto-latin al pisicii (sălbatică), *caith* (lat. *catus*, gr. *gata*), animal cu o valorizare simbolică pozitivă, totemică la celți și mai rău privit de către romani și greci.

În cazul lui M. Ulpius Longinus, *buleuta Tomitanorum* (p. 57), credem că este vorba de un tomitan încetățenit în urma serviciului militar, deoarece dreptul roman nu admitea decât prin excepție dubla cetățenie. Interesantă și valoroasă este încercarea de identificare a locului de obârșie al lui L. Licinius Clemens: Nicolpolis ad Istrum sau Nicopolis ad Nestrum (p. 72); în cazul descendenților nepoatei sale, Lucia Licinia, mamă a 6 copii, sesizăm faptul că paternitatea acestora este diferită: Licinia Clementina și Licinius Clemens par a fi rezultați mai curând în afara unei căsătorii legale decât dintr-una încheiată cu vreun cogentil și, așa cum îi arată *cognomen*-ul care îl amintește pe al bunicului, au fost integrați în ginta acestuia, a fiicei și a soției sale, pe când ceilalți 4 copii - care păstrează și ei, însă, o puternică legătură afectivă cu bunicul lor matern - au intrat, fie prin recunoașterea lor de către tații lor naturali sau soții legitimi (succesivi) ai mamei, fie prin adopțiune în *gens Iulia* (cazul lui Iulius Clemens) și *gens Octavia* (este vorba de Octavius Clementianus, Octavius Clemens și Octavius Licinius). Valoroasă este și observația că Iulius Ponticus și Sentius Ponticus, *fratres coheredes* ai lui Iulius Ponticus din Amastris (Bithynia) ar putea fi frați vitregi, înrudiți doar cogațial sau veri primari pe linie maternă (p. 73-74); la fel de bine ar putea fi însă și membri ai unei obscure grupări religioase, ai cărei membri se socoteau drept „frați”, dată fiind suspecta identitate onomastică a doi dintre ei. La fel de importantă este constatarea că în cazul veteranilor din Dobrogea, mai ales al celor veniți din Orient, se remarcă spiritul tradiționalist, reflectat în indicarea tribului localității de origine, un amănunt în mare măsură desuet în timpul Principatului (p. 143-144); nu este vorba însă, după părerea noastră, de o practică romană, ci de un obicei grecesc, atestat și de monumente ridicate de către civili și în general, de cei care doresc să-și facă știută îndepărtatul loc de origine, de care au rămas profund atașați, mai ales în cazul în care, în comunitatea din care făceau parte, erau priviți drept străini.

Insuficient valorificată este comparația statistică (valabilă în limitele impuse de considerațiile privind frecvența într-o provincie sau alta a unor gentilicii romane republicane, asociate cu *cognomina* etnice sau de origine nelatină) cu privire la locul de origine sau originea etnică a întregului lot de veterani dobrogeni cu informațiile de această natură deduse din eșantionul cuprins în *album*-ul troesmens. Ea nuanțează situația etnodemografică printr-o varietate mai mare a locurilor de origine și a populațiilor din rândul cărora provin veteranii, prin includerea unui număr mai mare de peregrini, în special greco-orientali, datorită luării în discuție și a celor proveniți din unitățile auxiliare. De aceea, ar fi fost necesar (ca în fig. 3) un calcul procentual mai detaliat în cazul fig. 18, ceea ce ar modifica - deși nu esențial - imaginea furnizată de *album*-ul amintit (fig. 3).

Mai utilă - din motivele amintite - decât studierea repartizării pe provincii a gentiliciilor italo-romane (ca în fig. 3) ar fi fost aceea a frecvenței fiecăruia în parte, ca în fig. 18, căreia ar fi trebuit să i se aplice un calcul procentual pentru fiecare gentiliciu în parte, deși este de la sine grăitoare frecvența *Valerii*-lor și

Antonii-lor. În această situație, pe lângă menționarea numărului de apariții a fiecărui gentiliciu, este necesară cunoașterea numărului total de gentilicii diferite. Acest lucru va arăta mai limpede rolul covârșitor în dobândirea cetățeniei romane al eliberărilor din sclavie și al adopțiunilor - cel puțin în perioada Republicii - față de lăsarea la vatră, mai importantă, pentru acea epocă, în vremea lui Sylla și a războaielor civile. Din păcate, este aproape cu neputință de precizat, în cazul lotului în discuție, în ce măsură este frecventă această situație - aceea a dobândirii cetățeniei prin adopțiune sau eliberare din sclavie - și în epoca imperială, datorită numărului mare de demobilizări cu conferire de cetățenie și a laconismului inscripțiilor, în care relațiile clientelare sunt în această vreme mai slab reflectate.

Rolul unui studiu statistic mai nuanțat reiese și din comparația frecvențelor gentiliciilor imperiale, unde ponderea mai mare a celor postflaviane reflectă o situație specifică epocii și explicabilă și prin includerea în calcul a unui număr sporit de indivizi de origine peregrină. Și aici un calcul procentual mai detaliat, pe dinastii, ca în fig. 3, ar fi fost mai relevant.

În concluzie, în studiul statistic al celor două eșantioane (*album*-ul troesmens și lotul integral al veteranilor), pentru ca acestea să poată fi cercetate comparativ, ar fi fost necesară, pentru obținerea unor rezultate exacte, aplicarea unor principii unitare. Fiind vorba de eșantioane îndeajuns de reprezentative, însă nu foarte mari, acest lucru prejudiciază în primul rând înțelegerea clară și rapidă a rezultatelor, chiar dacă - tocmai prin mărimea eșantioanelor studiate - erorile induse de acest lucru nu sunt importante. Acest lucru ar fi permis nuanțarea rezultatelor expuse la p. 126-128 și fig. 15.

Echilibrul statistic precar dintre veteranii originari din provinciile „occidentale” (latinofone) - și, cum s-a și remarcat, în primul rând cele dunărene (p. 129) - și cei din provinciile „orientale” (grecofone), confirmă justetea tabloului istoric de la mijlocul sec. III descris de către noi. Din păcate, analiza concluziilor s-a oprit la constatarea creșterii gradului de provincializare a armatei - constatată, de fapt, mult mai de timpuriu! - fără a se ajunge la evaluarea gradului ei de teritorializare, adică a rolului ei de teritorializare, altfel spus a rolului unui grup de provincii în constituirea bazei de recrutare și aprovizionare a trupelor care le apărau, ceea ce se reflectă în existența, în Imperiul târziu, a 4 fronturi: oriental, dunărean, renano-insular și african și constituie fondul politicii strategice - și chiar generale - a Dominatului, cu mari urmări pentru evoluția istorică a celor patru regiuni geopolitice.

Frecvența mai mare a veteranilor romani la Tomis (p. 139) și în teritoriul *polis*-ului este explicabilă (în opinia noastră) prin cosmopolitismul acestei *metropole a Pontului Stâng*.

Frecvența mai mare a veteranilor de origine orientală, mai ales microasiatică, în comparație cu Dacia, unde au staționat mai multe trupe recrutate în Orient, este explicabilă prin poziția geografică a Dobrogei și vechile ei legături politice, economice și culturale cu Orientul.

Dincolo de toate aceste observații, lucrarea discutată, fără îndoială necesară, își are utilitatea ei în studiul acelor aspecte de istorie romană provincială cărora le este dedicată.

**CRIȘAN MUȘETEANU (în colaborare cu Dan Elefterescu),
Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV.
Muzeul Național de Istorie a României, București, 2003.**

Lucrarea lui Crișan Mușeteanu este structurată în mai multe capitole, după cum urmează: după un scurt *Cuvânt înainte*, (p. 9-10), respectiv *Lista abrevierilor utilizate* de către autor, aflăm capitolele I. *Scurt istoric* (p. 14-15); II. *Ateliere ceramice* (p. 16-32); III. *Vase terra sigillata locale* (p. 33-42); IV. *Ceramica cu glazură plumbiferă* (p. 43-49); V. *Vasele pentru depozitare și servit* (p. 50-101); VI. *Vase de bucătărie* (p. 102-115); VII. *Vase de cult* (p. 116-121); VIII. *Tehnici de decorare* (p. 122-130); IX. *Concluzii* (p. 131-137); X. *Anexe* (p. 138-147); XI. *Bibliografie* (p. 148-163). Monografia beneficiază și de un consistent rezumat în limba franceză (p. 164-173). În ceea ce privește ilustrația, 46 planșe însoțesc catalogul organizat tipologic.

Autorul fixează din punct de vedere istoric și geografic situl căruiua îi dedică monografia într-un prim capitol, intitulat I. *Scurt istoric* (p. 14-15). Sunt trecute în revistă cele mai semnificative informații cunoscute în stadiul actual al cercetării, cu referire la denumirea de rezonanță celtică a așezării preromane, la trupele cantonate aici în epocile Principatului și Dominatului (*cohors II Flavia Brittonum* de la Flavii și până la începutul sec. II d.Hr., respectiv *legio XI Claudia*, începând cu domnia lui Traian și până la sfârșitul antichității), la dezvoltarea urbană din jurul castrului militar, cuprinzând pe negustorii, meseriașii și veteranii din *canabae Aeliae leg. XI. Claudiae*, cât și așezarea civilă (*vicus*) continuatoare a vechiului sit autohton. Este adusă apoi în discuție zona aflată la cca 2-2,5 km în aval de castru, aflată astăzi pe teritoriul României, asupra căreia avem semnalate urme ale unor ruine antice încă de la Gr. Tocilescu. Aceasta ocupă o suprafață de cca. 24 ha, aici grupându-se ansamblurile arheologice (ateliere ceramice și cuptoare, *thermae*) și întreg materialul ceramic tratate în monografie.

Capitolul II. *Ateliere ceramice* (p. 16-32) ne prezintă zona atelierelor ceramice din partea de est a sitului roman de la Durostorum, cu tot cu gropile pentru extragerea lutului și cuptoarele aferente. Aceste ateliere produceau o mare cantitate de obiecte din lut ars, cu distribuție în întreg *territorium*-ul Durostorum-ului, mai precis materiale de construcție purtând exclusiv ștampile ale *leg. XI Claudia*, dar și – după cum vom vedea mai jos - vase de uz casnic curent, opaițe sau teracote. Cunoscute de multă vreme, dar cercetate doar în chip ocazional până la recentul demers științific datorat lui Crișan Mușeteanu și Dan Elefterescu, *cuptoarele* pentru ars ceramică se află grupate în partea de nord-est a sitului, pe o lungime de cca. 400 m de-a lungul terasei Dunării. Grație săpăturilor sistematice din ultimii ani, avem la ora actuală repertoriile 19 complexe (cuptoare), pe care autorul le grupează tipologic în două mari grupe, ținând cont de forma cuptorului: cuptoare cu focar rotund, respectiv cuptoare cu focarul rectangular. Prima categorie este cea mai numeroasă, cu nu mai puțin de 14 complexe, elementul comun fiind stâlpul central care susține placa pe care sunt așezate vasele în camera de ardere. Dacă din punct de vedere tipologic aceste cuptoare pot fi întâlnite din Britannia, Hispania, Gallia, Germania și până în Pannonia, Dacia sau Moesia Inferior, forma lor fiind una cu o mare recurență, datarea

complexelor a fost asigurată cu ajutorul șarjelor rebutate, monedelor, tiparelor de teracotă, opaițe etc. între începutul sec. al II-lea și veacul al IV-lea d.Hr. Deși numai patru cuptoare de formă rectangulară din cea de-a doua categorie au fost până acum cercetate, ele vădesc numeroase aspecte particulare, fiind încadrate de către autor în consecință, în nu mai puțin de trei subtipuri distincte: a. cuptoare de formă dreptunghiulară cu un singur canal median (C 7 și C 10) datate în sec. II-III d.Hr.; cuptor de formă dreptunghiulară cu perete median (C 9), datat larg, în sec. II-IV d.Hr.; în sfârșit, cuptorul de formă dreptunghiulară cu pilon central de susținere a solei (C 19), datat pe baza materialului ceramic din ultima șarjă, în sec. II d.Hr. Discuția tipologică evocată mai sus oferă autorului ocazia de a ne prezenta importante detalii arheologice referitoare la relația între forma cuptoarelor – funcționalitatea acestora. Și la Durostorum cuptoarele cu focar rotund sunt majoritare, ele deservind locuitorii întregului teritoriu, în scopul producerii vaselor, teracotelor și opaițelor de uz curent. În altă ordine de idei, existența și funcționarea cuptoarelor pentru materiale de construcție apar ca firești într-un mediu militar atât de important, cum este cel al sediului unei legiuni. Autorul reușește însă, pe baza cronologiei ștampilelor leg. XI Claudia, identificarea câtorva etape distincte de înflorire ale activității constructive (în epoca lui Traian; în a doua jumătate a sec. II d.Hr., ulterior invaziei costobocilor din 170, epocă în care orașul accede la rangul municipal; în vremea lui Caracalla, în primele decenii ale veacului următor; în sfârșit, o ultimă mare etapă constructivă, care datează în vremea lui Dioclețian-Constantin, respectiv sfârșitul sec. III – începutul sec. IV d.Hr.). Catalogul celor 19 cuptoare, prezentat în continuare, este unul sistematic și cuprinde – în ordine – informația referitoare la: formă, descriere, suprafață, focar, solă, cameră de ardere și bibliografie pentru fiecare cuptor în parte.

O secțiune distinctă se referă la cele câteva *tipare* cunoscute și descoperite în complexe cercetate (tipare de opaițe tip *Firmalampen* pe platforma cuptorului C 1), dar și la alte tipare de lucerne, de teracote (un antefix cu figura Meduzei) sau de *terra sigillata* locală (pentru un platou de tip Dragendorff 39) recuperate de pe plaja Dunării. În ceea ce privește *rebuturile*, menționăm o serie de vase de uz curent sau *Firmalampen* din perimetrul atelierelor. Crișan Mușețeanu include în exhaustivă sa investigație și *gropile de lut* săpate pentru extragerea lutului și care sunt, ulterior, umplute cu resturi menajere și vase uzate sau rebutate. Pentru ceea ce conferă importanța acestor complexe închise pentru întreaga economie a lucrării, trebuie spus că, alături de complexul C 19, cele 18 gropi din zona atelierelor reprezintă principala sursă pentru alcătuirea catalogului.

Capitolul al treilea este intitulat *Vase terra sigillata locale* (p. 33-42). Nu foarte numeroasă, această producție cuprinde vase de mai slabă calitate din punct de vedere al pastei și decorului, care imită produsele occidentale. Mai precis, discutăm despre o unică formă: platoul Dragendorff 39, un tip binecunoscut pentru toată zona Dunării de Jos. Documentarea fabricării formei la Durostorum – în absența binecunoscutelor poansoane din lut ars utilizate de către olari – a putut fi evidențiată prin descoperirea unei piese din os, care pare să fi servit drept *sigillum* pentru imprimarea decorului vasului, dar și printr-un fragment de tipar cu decor vegetal cu analogii la Westerndorf și Rheinzabern și care permite o

încadrare cronologică în prima jumătate a sec. III d.Hr. Catalogul care însoțește acest capitol numără nu mai puțin 24 piese (pl. 8-10), replici locale ale platourilor Dragendorff 39 descoperite în cursul săpăturilor de la Ostrov. Autorul prezintă în cuprinsul acestui capitol și argila locală utilizată în procesul de producție al sigillatelor locale, respectiv o argilă alburie, cu rare incluziuni feruginoase și de mica, respectiv o a doua, fină, de culoare roșie-cărămizie. Se cuvine menționat tocmai faptul potrivit căruia pasta alburie caolinoidă este *specifică* platourilor produse la Durostorum, individualizându-le de cele de la Butovo sau Pavlikeni, iar cercetările geologice furnizează și sursele cele mai apropiate situate în nordul și centrul Dobrogei (zona Măcinului, respectiv valea Carasu), deopotrivă cu altele din sud-vestul regiunii, care vor fi fost exploatate pentru realizarea pieselor în discuție.

Scurtul capitol ce urmează (IV. *Ceramica cu glazură plumbiferă* (p. 43-49) are ca obiect ceramica cu glazură plumbiferă aplicată. După ce realizează un scurt istoric al procedului tehnologic și prezintă descoperirile de acest gen din zona Dunării de Jos, autorul ia în discuție propriile descoperiri (cu 17 piese prezentate în catalog, pl. 11-13). Acestea (o serie de boluri, platouri și un *skyphos*) sunt realizate fie dintr-o pastă fină, de culoare biscuit și glazură gălbuie de bună calitate, fie dintr-o pastă diferită, de culoare gri sau cărămizie și însoțită de o glazură brun-măslinie de calitate inferioară, autorul înclinând – în parte, măcar – spre o producție locală.

Capitolele V, VI și VII ale lucrării cuprind, pe rând, V. *Vasele pentru depozitare și servit* (p. 50-101), VI. *Vase de bucătărie* (p. 102-115) și VII. *Vase de cult* (p. 116-121), vasele fiind ordonate de către autor potrivit funcționalității lor. Enumerarea vaselor utilizate pentru depozitare și pentru servit cuprinde – în ordinea propusă de către autor – *castroane* (nu mai puțin de 20 tipuri, vezi p. 51-58), *boluri* (9 tipuri, p. 58-60), *farfurii* (8 tipuri, p. 61-63), *oale cu două toarte* – *crater* (4 tipuri, p. 61-65), *cănițe cu două toarte* (3 tipuri, p. 65-66), *ulcioare* (5 tipuri, p. 66-67), câteva piese din rândul *ulcioarelor amforoidale* (cat. 333-339, p. 67-69), *oale cu o singură toartă* (3 tipuri, p. 68-70), *cănițe* (5 tipuri, p. 68-70), *pahare* (3 tipuri, p. 70) și, în sfârșit, puținele *chiupuri* descoperite (cat. 397-400, p. 71), urmate de catalogul propriu-zis. Pasta din care sunt realizate aceste piese este una fină, de culoare cărămiziu-gălbuie sau cărămiziu deschisă, consistentă și omogenă, în general bine arsă. Argilei utilizate i-au fost adăugate ca incluziuni mica aurie, dar și particule de oxid de fier și calcar. Firnisul pieselor descrise este puțin lucios și neaderent, variind de la roșcat spre castaniu-roșcat. Urmează *Vasele de bucătărie* produse în *officinae*-le de la Durostorum, caracterizate de o pastă de culoare alb-gălbuie și lipsită de firnis, cu pietricele, mica și rare urme de oxid de fier utilizate ca incluziuni. Aici numărăm 7 tipuri de *oale* (p. 102-104), *cănițe* (p. 104), 2 tipuri de *cratițe* (p. 104-105), 2 tipuri de *platouri* (p. 105-106), *capace* (p. 106), cât și două variante de *mortaria* (p. 106-108), tipologia realizată de către autor fiind completată de catalogul aferent. *Vasele de cult*, care fac obiectul capitolului al VII-lea (p. 116-121, pl. 40-41), sunt reprezentate prin deloc numeroasele *afumători* (*turibula*), *vase cu figuri umane* cu funcție cultuală și *piese cu figuri aplicate în relief* (un crater decorat cu sileni, oale decorate cu șerpi, șopârle, roată cu patru spițe etc.).

Din economia lucrării nu putea lipsi, desigur, un capitol distinct, unde să aflăm tehnicile decorative utilizate în cazul vaselor descoperite la Durostorum. Capitolul VIII. *Tehnici de decorare* (p. 122-130) inventariază, pe rând barbotinarea, decorația cu roțița dințată (*à la roulette*), decorarea cu ștampilă în solea sau planta pedis și, în general, decorul ștampilat, alături de repertoriul motivelor decorative enumerate.

Capitolul IX. *Concluzii* (p. 131-137) reia, într-o formă sintetică, o serie de elemente cuprinse de-a lungul întregii lucrări. Pe baza materialului studiat – aici nu au fost introduse opaițele și materialele de construcție, acestea urmând a face obiectul unei lucrări viitoare –, autorul arată că o delimitare a atelierelor militare de cele civile nu poate fi operată în stadiul actual al cercetărilor. *Figlinae*-le militare sunt specializate, fără îndoială, în producția materialelor de construcție (prin comparație cu cele civile, care produc preponderent vase de uz comun, opaițe, teracote), iar situarea atelierelor într-o zonă aflată la cca 2-2,5 km este condiționată de sursele de lut și de apă, aflându-și numeroase analogii în lumea antică. Aici pot fi distinse câteva mari momente de efervescență constructivă: a. la începutul sec. II d.Hr., în vremea lui Traian, când *legio XI Claudia* este adusă la Durostorum; b. după anul 170, în contextul refacerilor ulterioare invaziei costobocilor la sudul Dunării; c. la începutul sec. III, în vremea împăratului Caracalla, când avem o serie importantă de ștampile cu *Leg(io) XI Cl(audia) P(ia) F(idelis)*; d. în vremea lui Dioclețian, la sfârșitul sec. III și începutul secolului următor. Autorul surprinde și perioada de criză a atelierelor din timpul împăratului Decius, când atacurile gotice din cursul anilor 249-250 conduc spre o diminuare sensibilă a volumului producției ceramice. Acestui moment de recul îi urmează o nouă fază de avânt la începutul secolului al IV-lea, când aflăm unele tipuri de opaițe, alături de cărămizi cu ștampila *Leg(ionis) XI Cl(audiae) Fig(lina) Kas(trorum)*.

Momentul în care atelierele ceramice de la Durostorum își încetează activitatea este plasat de către autor în ultimul sfert al sec. IV, după marea înfrângere în fața goților la Adrianopole (a. 378). Deși au fost documentate arheologic și urmele unei (foarte slabe) locuiri înspre sfârșitul sec. V d.Hr., atelierele nu își vor mai relua niciodată activitatea. O serie de piese târzii (imitații de *sigillatae* africane și opaițe), datate în a doua jumătate a sec. IV și în cursul celui următor, publicate de către Crișan Mușețeanu și Maria Čičikova, au fost produse în noi ateliere locale, într-o locație încă neidentificată.

La Durostorum sunt imitate în cursul sec. II-III d.Hr. platourile Dragendorff 39, produse în Gallia centrală la Lezoux, sursa de inspirație venind nu din amonte fluviului, „ci din atelierele nicopolitane, unde este cunoscut un foarte important lot, aria de difuzare a produselor de la Butovo și Pavlikeni întinzându-se în multe centre de pe Dunăre, dar trecând și la nord, în Dacia”. Atelierele nicopolitane (cercetate succesiv de către Bogdan Sultov și apoi de către Gergana Kabakčieva) cunosc o perioadă de funcționare în mare măsură similară celei de la Durostorum. În condițiile foarte puternicei concurențe venite din partea primelor, autorul consideră că producția ceramică la Durostorum acoperă în cursul secolelor II-III îndeosebi nevoile locale. Revirimentul ar aparține, potrivit lui Crișan Mușețeanu, mai degrabă secolului al IV-lea, când centrul administrativ și

militar de la Durostorum se manifestă ca o importantă placă turnantă pentru relațiile de schimb cu *barbaricum* și cu cetățile romane de pe linia Dunării.

Lotul cel mai substanțial cuprinde piese din categoria ceramicii fine, fiind totodată și cel mai diversificat din punctul de vedere al formelor. Majoritare sunt vasele pentru depozitarea hranei sau servitul mesei. În ceea ce privește ceramica fină, pot fi evidențiate o serie de forme originând în ceramica de lux din Italia și din provinciile occidentale (castroanele tip 4-7; bolurile tip 1-2, 4-6; farfuriile tip 1,3 și platourile tip 1), foarte populare pe o arie impresionantă a întregii lumi romane. Puternicele influențe ale atelierelor nicopolitane asupra ansamblului producției ceramice din Moesia Inferior, cât și fluxurile tehnologice și artistice ale ultimei în reciprocitate cu provincia transdanubiană Dacia Inferior, sunt luate în discuție de către autor. Există la Durostorum și forme ale ceramicii fine cu prototipuri în zona estică a Mării Mediterane (castroanele tip 1, 3, 10; boluri tip 1, 3, 8; farfurii tip 2, 4), fapt ce îl conduce pe Crișan Mușeteanu să ia în considerare posibila prezență a *Eastern Sigillata B* și *C* la Durostorum, până la jum. sec. II d.Hr. Avem și *sigillatae*-le pontice, care par să fie datate apropiat de *Eastern Sigillata C*, cu influență clară asupra produselor oferite de către atelierelor nicopolitane.

Vasele cu decor dionysiac îl împing pe autor să considere că există o puternică comunitate de adoratori ai zeului la Durostorum, iar ceramica barbotinată și cea cu ștampile *in solea* sunt iarăși puse în legătură cu atelierelor nicopolitane. Dacă producția de *mortaria* la Durostorum este una deloc surprinzătoare pentru un centru militar de talia lagărului legionar, interesante sunt considerațiile privitoare la vasele de bucătărie din pastă zgrunțuroasă, dintre care tipul 1 de oale cu o singură toartă și cănițele similare sunt specifice doar provinciilor de la Dunărea de Jos și din Balcani.

Din prezentarea materialului ceramic descoperit la Durostorum reiese în mod clar faptul potrivit căruia acest centru ceramic este unul de reală sinteză, și – potrivit autorului – „utimul mare bastion” al penetrației influențelor occidentale, dar și primul mare centru ceramic de pe Dunăre, unde, grație rolului jucat de către atelierelor nicopolitane vecine sau importurilor prezente în marile orașe grecești din Pontul vestic, pătrund în forță și sunt formele orientale.

În încheierea lucrării lui Crișan Mușeteanu aflăm Capitolul X. *Anexe* (p. 138-147), unde este, de fapt, reluat întregul inventar al complexelor (gropile 1-18 și cuptorul 19); se evidențiază aici, desigur, piesele ceramice, organizate pe tipuri de piese, număr de catalog, număr inventar. O cuprinzătoare *Bibliografie*, din care nu lipsesc titluri recent apărute, o aflăm la p. 148-163.

Monografia lui Crișan Mușeteanu cuprinde varianta îmbogățită și revizuită a lucrării sale de doctorat despre ceramica romană de la Durostorum, susținută cu mai bine de zece ani în urmă. Contribuție științifică de maturitate a unui specialist care a semnat, de-a lungul mai multor decenii, o importantă serie de studii asupra ceramicii romane provinciale, *Ateliere ceramice de la Durostorum* reprezintă, incontestabil, un nou și semnificativ *instrumentum* pentru „familia” ceramiștilor zonei Dunării de Jos în epoca Principatului.

**A. ARDEȚ, L. C. ARDEȚ, *Tibiscum. Așezările romane,*
ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca 2004**

În prestigioasa Editura napocensă a văzut recent lumina tiparului o lucrare ce-și propune să analizeze *după cum susțin autorii* -pe baza unor informații noi documentare așezările romane de la Tibiscum. Lucrarea însumează 100 de pagini de text, un catalog al pieselor (p.101-135), o listă de abrevieri și a alta bibliografică (p.136-15) însoțite de 52 de planșe. Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei a înscris lucrarea în seria sa *Bibliotheca Musei Napocensis* ajunsă la numărul XX.

Cartea debutează cu un capitol introductiv intitulat: *Istoricul cercetărilor arheologice moderne*, în care alături de coordonatele fizico-geografice, aspecte ale cercetării arheologice moderne, apare și un lucru inedit în tratarea științifică a unui sit, activitatea cercului de arheologie și istorie al Liceului Traian Doda din Caransebeș, ceea ce îndreaptă lucrarea spre un domeniu complex unei lucrări metodico-științific tipică ca aspect pentru o lucrare de gradul I (cel puțin aceasta este impresia pe care o lasă și lectura textului).

Capitolul al II-lea tratează tot o problematica cu caracter introductiv-cunoscută cea a izvoarelor antice care menționează așezarea de la Tibiscum, respectiv Ptolemeu, Tabula Peutingeriana, Geograful din Ravenna.

Interesant este materialul cartografic din secolele XVIII-XIX pe care l-au adus în discuție cei doi autori și care evidențiază fluctuațiile râului Timiș în perioada modernă, fapt ce a afectat direct așezării antice. Amenajările constatate în cursul sondajului din anul 1990 (vezi p. 32-33) pe care autorii nu le identifică în vreun fel reprezintă în opinia noastră un *segment al unui chei antic ce delimita cursul de apă antic*. Corecte sunt concluziile privitoare la distrugerea laturii de sud a castrului, fenomen petrecut în opinia autorilor între anii 1784-1858.

Cercetările arheologice întreprinse de cei doi autori începând din anul 1990 în sectorul aflat pe malul drept al râului Timiș au adus o serie de elemente, care pot fi interesante în analiza pe care și-o propun cei doi autori, dar multe din acestea comportă o rediscutare a materialului prezentat.

Ca atare, pentru respectarea integrală a textului în discuție vom analiza acele aspecte care ni se par revelatoare în acest sens. Textul va fi astfel dispus pe două coloane.

<i>Sistemul defensiv al așezării de la Tibiscum-Iaz (p. 38)</i> ...Cu siguranță putem spune că la Tibiscum-Iaz, punctul Traianu au fost descoperite în primele nivele arheologice două faze din lemn ce fac parte din sistemul defensiv al unei așezări romane (castru sau castellum) ce se întinde pe o suprafață de	<i>Comentariu:</i> de la început trebuie făcută o diferențiere clară între termenul așezare romană fortificată și castru sau <i>castellum</i>. Conform planșei III fortificația propusă de 90 x 60 m a cărei existență nu o excludem, dar în nici un caz <i>prin argumentația forțată oferită de AA. LCA</i>. Pe baza a două secțiuni una pe latura de vest (S1/2001) și a doua pe cea de sud (nenominalizată) este construită o întreaga teorie privitoare la o fortificație cu <i>porta praetoria</i> orientată spre est fără nici o

5400 mp cu un perimetru de 90 x 60 m ... (Pl. III).

...Șanțul de apărare de pe latura de nord a fost săpat la o adâncime mai mare decât am putut noi surprinde deoarece acesta este tăiat de zidul Z4 al clădirii IV. Noi nu am putut cerceta decât o porțiune de cca. 1,50 m de șanț, care atinge o adâncime de 0,60 m față de nivelul antic și 2,20 m față de nivelul actual...

p. 48. Încadrarea cronologică a acestei prime faze de lemn ridică o serie de probleme datorate în special cercetărilor încă insuficiente. Chiar și în acest caz presupunem ca o primă etapă a fortificației perioada cuprinsă între 106-, dacă nu chiar în perioada dintre cele două războaie și anul 117/118 când sunt cunoscute distrugerile provo-

bază reală din ceea ce prezintă autorii !!

Fortificația presupusă de 90 x 60 m după forma dată de autori este un castru, care în nici un caz nu putea avea porțile plasate după desenul oferit de autori la mijlocul laturilor lungi (adică pe direcția nord-sud) și inegale pe cele scurte de pe laturile est-vest (cf. pl. III). În grabă, dar și dintr-o lipsă crasă a cunoașterii castramentației romane, autorii au crezut că au putut să rezolve problema amplasării centrului fortificației, fără a sonda nici una din zonele presupuselor porți și a identificării drumurilor interioare! Latura de est a castrului prezentată de autori se află în substrucțiunile clădirii IV numerotate în lucrare.

1. *Sistemul defensiv exterior*, respectiv forma șanțului nu rezultă clar din rezultatele obținute până acum decât pe latura de vest, având însă o panta lină spre vest.

Astfel, la fig. 17 se observă clar că șanțul fortificației pe latura de est nu a fost săpat până la adâncimea cuvenită deși spațiul permitea acest lucru. Planurile expuse la Pl. VI nu relevă decât un mic fragment de *agger* și începutul unui șanț lat de 1 m. Cum stratigrafia nu este explicitată nu rezultă clar din desen care este berma (vezi profilul b). Dacă stratul de pământ brun-galben cu arsură reprezintă *agger*-ul atunci lățimea sa pe plan este 2,60 m cel mult (Pl. VII)(C1-C3 1992).

2. Până în prezent prin cercetările din anul 1992 și 1993 nu se poate preciza lățimea valului de 3 m întrucât pe nici un profil prezentat nu este vizibil acest lucru. Cu atât mai puțin să se precizeze două faze.

În schimb, cercetările efectuate în anul 2001 evidențiază existența unui val și șanț cu un val cuprins între M 8-11, *via sagularis* și un șanț lat între M. 3,50-5,00 m. Nu putem fi siguri ca pe celelalte laturi ale fortificației situația a fost similară. Nici un fel de date ferme nu există pentru a se putea stabili orientarea *principiei*, dar autorii ajung la concluzia că au precizat poziția *viei quintana*. Oare pe ce bază, când în interior nu sunt precizate nici unul din drumurile principale. A considera pe baza unor criterii generale

cate de incursiunile sarmaților iazigi și ale dacilor liberi.... O a doua etapă în evoluția fortificației de la Tibiscum o constituie refacerea barăcilor din lemn peste stratul de nivelare...: Provocată de puternica invazie marcomanică din timpul împăratului Marcus Aurelius, când și castrul de la Tibiscum –Jupa suferă distrugeri majore (p.50)...

p. 54. Nu putem încheia prezentarea așezării romane de la Tibiscum-Iaz fără a face câteva precizări de ordin cronologic:

1. *Așezarea a fost fondată probabil în anul 106 d. Chr. servind ca incintă fortificată unde și-a avut garnizoana o cohortă ce și-a lăsat însemnele doar pe câteva cărămizi sub forma CI.. (fig.17).*
2. *Fortificația (faza 1) a fost realizată prin formă de castru militar de pământ având un sistem defensiv format din val (agger) și șanț (fossa) cu dimensiunile de 90 x 60 m...*

5. După evenimentele petrecute în timpul lui Marcus Aurelius la Tibiscum-Iaz nu mai avem de a face cu o organizare militară... ci întreg terenul... este destinat construcțiilor civile (publice sau private)..

care prevăd de obicei prezența porții pretoriene spre est, fără a avea dovada clară pe teren este o mare eroare științifică și dovada de superficialitate profesională.

3. Ștampila C I.... dispusă prin litere izolate ar putea aparține la *Cohors I Sagittariorum*, dar tot așa de bine poate aparține unei alte trupe sau vexillație de legiune. A doua ștampila MASY este atribuită de autori unei oficine particulare, atunci ar fi trebuit să se explice prezența ei într-o fortificație romană.

Dar, în continuare autorii atribuie garnizoana fortificației și unei trupe precum *numerus Maurorum*? Pe ce bază? Rămâne un mister.

4. Deci, în opinia autorilor, fortificația ar avea două faze de existență: 1. 106-117/118; 2. 118-războaiele marcomanice.

Argumentația în favoarea acestor atribuiți nu este prezentată de autori, nici materialul numismatic descoperit decât fugitiv: o monedă Hadrian fără identificare și alte două de la Septimius Severus și Iulia Domna așisderea. Autorii menționează un fond de 105 de monede, care nu a fost prezentat sub formă de catalog, ceea ce reprezintă o mare carență de cercetare științifică întrucât datarea nu poate fi acceptată ca serioasă și pertinentă în cazul de față.

Aceasta este surpriza cea mare ca după 18 pagini de text prin concluziile alăturate nu știm clar ce avem în punctul Traianu: a existat o așezare romană, o incintă fortificată sau un castru!!!

p. 46... "După înlăturarea gliei moderne în secțiunea S1/1991 am identificat un drum la nici 0,10 m adâncime cu o lățime de 7 m...Grosimea acestuia în profil are 1,10 m și are în componență 4 straturi succesive de nisip, pietriș, peste care se află un strat de bolovani de râu acoperit de pietrișul și pământul de sub glie..." "...Surpriza cea mare a apărut la adâncimea de 1,40 m când a fost descoperit un nivel anterior drumului prezentat mai sus. Acest drum are o lățime de 4 m și se compune din strat de bolovani de râu și pietriș bine tasat (pl. V/b)"...	Drumul constatat prin sondaje atât de A. Ardeț, cât și de P. Rogozea reprezintă într-adevăr drumul imperial, care nu a fost săpat până la solul viu de către nici unul din cei doi arheologi, ca atare informațiile oferite despre structura lui sunt eronate(vezi pl. V/b unde se observă clar faptul că drumul nu a fost cercetat în întregime nici pe lățime, nu sunt precizate rigolele, dar și structura sa până la bază a rămas nedezevelită). Dacă autorii l-ar fi consultat pe Vitruviu, <i>De Architectura</i>, cum citează în bibliografia depusă în anexă ar fi trebuit să constate la cap. VII, 1 care sunt cele 4 straturi obligatorii de materiale diferite care compun structura unui drum antic: 1. <i>Stratum</i> (bolovani din piatră legați cu lut bătut (cca. 0,30 m); 2. <i>Rudus</i> (strat compact din piatră mărunță bine tasată; 3. <i>Nucleus</i> (strat de până la 0,50 m grosime din nisip sau pietriș mare); 4. <i>Glarea</i> (0,30 m alcătuia pavajul din pietriș al drumului). Pavarea drumului cu lespezi era folosit doar pe anumite segmente. Așa trebuia analizată fiecare secvență din profilul drumului și probabil atunci s-ar fi știut exact ce au gasit. Se poate bine observa ca o astfel de structură inițială ajungea ea însăși la peste 1 ,00 m grosime.
p. 55. Așezare romană <i>vicus</i>-ul miliar Tibiscum-Jupa Existența unui <i>vicus</i> militar, care stă la baza viitorului municipiu roman Tibiscum este indubitabilă. Acest fapt a fost pus în evidență de cercetările arheologice care s-au desfășurat în așezarea civilă aflată la nordul castrului roman p. 59: "...Așa cum se prezintă stratigrafia secțiunii S1/2002 (17 x 2 m.(nm), faza I-a de piatră a edificiului se compune dintr-un portic realizat prin dispunerea a două ziduri Z1 și respectiv Z2,	Ne-am fi așteptat ca după aceste două fraze autorii să și citeze lucrarea unde apare prima dată această afirmație, bănuim că nu o cunosc deși o citează în bibliografia finală probabil pentru a avea cât mai multe lucrări (Benea 1993, 267-291), cu atât mai mult că lucrăm de peste un deceniu și jumătate în același colectiv! În anul 2002-, autorii lucrării de față, au intrat în sectorul în care lucra colectivul Universității din Timișoara de pe malul stâng al Timișului fără acordul nostru și în lipsa noastră; sub pretextul unei conservări a ruinelor au inițiat cercetări arheologice între care și o secțiune prin drumul antic pavat dezvelit inițial de către M. Moga ceea ce s-a uitat să se menționeze, cum era etic! Să vedem rezultatele obținute. Ele se

paralele la 1 m distanța unul de celălalt, sub forma unei "cripte" aflate la 1,40 m de la nivelul de călcare în interiorul edificiului și la 2,75 m de la nivelul actual al drumului. Intervalul acestei "cripte" este pavat prin două rânduri de cărămizi (fig.32-33) p. 62. ... la adâncimea de 1,75 m între clădirile II și XIII	materializează în câteva <i>isprăvi științifice</i> de marcă ale lui AA, LCA, și care ar fi următoarele: 1. <i>Renumerotarea clădirilor dezvelite până acum la Tibiscum</i>, care va produce o zăpăceală generală în înțelegerea situației de pe teren. Practic ea nu aduce nici o îmbunătățire. De peste două decenii și mai bine numerotarea edificiilor dezvelite s-a făcut separat, cele de pe malul stâng al Timișului pe de o parte și cele de pe malul drept al râului mult mai puține la număr și descoperite mai târziu pe de altă parte; în fond aici nu erau cunoscute până la apariția lucrării de față 3 edificii (clădirea I, templu lui Apollo și un alt edificiu cercetat de P. Rogozea), la care se adaugă după 14 ani de cercetări ale autorilor și clădirea IV. 2. Secțiune trasată de AA pe drumul antic din <i>vicus</i> a condus la identificarea mai multor refaceri ale acestuia. Judecând după stratigrafia profilelor atașate (Pl. XVIII, XIX), se constată că nici aici autorii nu au atins solul viu, altfel ar fi putut să-și clarifice situația <i>criptei</i> care nu este altceva decât canalul de deversare a apelor reziduale și care cum era firesc avea traseul pe sub drumul principal de acces în <i>vicus</i>. Deja în aceasta etapă de folosire drumul era pavat cu dale mari, ceea ce autorii nu au remarcat, considerându-le praguri la edificii.!! 3. Acest canal aparține fazei de piatră a vicusului, databilă în secolul II. Mutarea axei drumului în evoluția vicusului a fost observată de noi deja cu câțiva ani înaintea sondajului lui AA și LCA. (vezi Benea, Crânguș, Sargetia, 2001-2002, p. 181-192). Ca atare, ne bucurăm că sondajul celor doi autori au confirmat ipoteza noastră!

a fost identificat un drum roman cu o lățime de 2,25 m...Acest drum se compune dintr-un pat de pietriș ce are o grosime de 0,30 m peste care constatăm o peliculă de 0,5 m de nisip și pietriș bine tasat ce reprezintă prima fază a drumului care străbate vicusul militar de la Tibiscum-Jupa. La centru drumul este bombat, iar la extremități nu are rigole. Este posibil ca acesta să fi fost folosit încă din timpul fazei de lemn....	4. Așa-zisa prima fază, ca de obicei nu a fost dezvelită în întregime, fapt recunoscut și de autori 5. Refacerea drumului și mai ales noile construcții care îl mărginesc reprezintă una din ultimele faze de existență și cum remarcasem mai de mult în acest sens, drumul avea 3,50 m (vezi Pl.XIX). 6. În momentul efectuării cercetărilor, în secțiunea deschisă se puteau observa bine mai multe refaceri ale structurii drumului pe care autorii însă nu le menționează. 7. În încheierea acestor observații aş atrage atenția la pelicula de 0,5 m de nisip.
p. 67: <i>Așezarea romană de la Tibiscum Iaz</i>: primul nivel de călcare al clădirii a fost surprins la adâncimea de 0,50-0,60 m și se prezintă sub forma unei pelicule de cca. 0,30-0,50 m de lut galben tasat (pl. XXI) p. 68:...Tot din această fază aparține și cuptorul descoperit la baza lui Z9 aflat la 1,25 m și care constă dintr-o podea de cărămizi legate cu lut....	În acest capitol sunt prezentate concluziile celor doi autori asupra clădirii IV (14 x 31,2 m) În cazul celor două fraze nu se mai înțelege nimic, sau exprimarea a fost defectuoasă sau primul nivel nu a fost clar precizat. Se constată prezența unor monede din epoca Severilor (Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla), dar nu se precizează în vreun fel momentul abandonării edificiului. Concluzii privind atribuirea edificiului, care după plan este în chip evident o clădire de tip <i>Striphouse</i> specifică așezărilor de tip <i>vicus militaris</i>. Despre o altă etapă constructivă aflăm câteva pagini mai încolo (p. 82) asociată și cu descoperirea unor monede de la Filip Arabul până la Gallienus. Alte trei clădiri au fost identificate pe malul drept al râului Timiș, în câteva sondaje (V, VI, VII); nu se specifică mai nimic în legătură cu existența lor, încadrarea cronologică etc. Aceste 3 edificii au aceeași numerotare cu cele de pe malul stâng al râului Timiș și astfel un cititor neavizat asupra situației exacte a sitului nu mai înțelege nimic.
p. 79:... La Tibiscum nu mai putem vorbi de o <i>deductio</i> cum s-a întâmplat în cazul	<i>Comentariul nostru</i>: exprimare prețioasă și metaforică, care uită că în epoca Severilor nu mai era practica formării coloniilor prin

Colonii Augusta Dacica Ulpia Traian Sarmizegetusa, pentru că nu mai era nici timpul și nici locul...	<i>deductio</i>, ori Tibiscum a ajuns doar <i>municipium</i>. Autorii susțin formarea municipiului în epoca lui Caracalla, cu ocazia vizitei în Dacia din anul 214, părere avansată și de noi (Benea, <i>Bona Tibiscum</i>, 1994, <i>passim</i>), dar între timp reinterpretaarea unor mărturii epigrafice permite stabilirea acestui eveniment în anul 197, în timpul lui Septimius Severus (D. Benea, <i>Patrimonium Banaticum</i>, II, 2003, 96-98)
p. 82: Ultima fază a drumului (<i>kardo</i>) de la Tibiscum-Jupa	Atribuirea singurei străzi din <i>vicus</i> calitatea de <i>kardo</i> este pur teoretică și autorii nu o argumentează în vreun fel. Oricât de mult am dori ca centrul <i>vicus</i>-ului cunoscut să reprezinte centrul viitorului oraș, atâta timp cât nu este dezvelit <i>forum-ul</i> orașului, acest lucru nu este posibil. Apoi, o altă observație ar fi următoarea: la Tibiscum staționând un număr de trei trupe auxiliare existau tot atâtea așezări vicane; deocamdată identificarea este mai dificilă, probabil fotografiile aeriene făcute întregii zone arheologice ar putea aduce deslușirea necesară.
p. 83. <i>Arhitectura clădirilor romane de la Tibiscum în secolul al III-lea d. Chr.</i> ...Clădirea IV de la Tibiscum Iaz (pl. IV, XXI, XXII) are o suprafață de 436,8 m, fundațiile fiind realizate din piatră de râu legate cu mortar lucrate în tehnica <i>opus incertum</i>.... Din punct de vedere arhitectonic suntem în față unei clădiri private, puțin cunoscute și cercetate în Dacia, dar bine cunoscute în restul Imperiului. Clădirea cunoscută în literatura de specialitate ca fiind de tip greco-roman sau pompeian...	Identificarea corectă a tipului de clădire cercetat trebuie să fie rezultatul analizei întregii structurii a edificiului în discuție. Autorii invocând un text antic (Vitruviu) preluat de altfel și citat după D. Tudor, <i>Arheologia Romană</i>, 1976, p. 68 sq. ajung la concluzia identificării în clădirea IV a unei clădiri de tip mediteranean. Planul clădirii sugerează în chip evident o clădire așezată pe o parcelă prestabilită având un fronton îngust cu dezvoltare în adâncimea lotului, asemănătoare cu clădirea I (Tibiscum Iaz), clădirea II, X din vicusul de pe malul stâng al râului Timiș, și cu altele descoperite la Micia, Porolissum etc. Eroarea celor doi autori merge mai departe, ei încearcă să identifice fiecare încăpere. Pe baza materialului arheologic publicat în repertoriu ca provenind din clădirea IV însă, toate sunt hazardate. Menționăm doar cea mai evidentă, pridvorul casei lat de 1,70 m era o <i>taberna</i>!!!

	Ca atare, reconstituirea propusă de autori la pl. XXII (nu XII cum apare în text) este falsă). O asemenea eroare de a nu putea stabili exact caracterul propriu descoperirii arheologice este greu de acceptat pentru un arheolog (ne referim la AA) cu o vechime atât de mare în specialitate. În continuare, sunt analizate clădirile de pe malul stâng al râului Timiș, fără a face nici un fel de observații privind evoluția cronologică și constructivă a acestora. Desigur, se constată o sporire a confortului în unele clădiri, o extindere în teren; ele reprezintă practic aspectul urban din secolul III. Am mai făcut și o observație de bun simț, cercetările efectuate de prof. M. Moga la Tibiscum s-au desfășurat între anii 1964-1977 ceea ce autorii trebuiau să cunoască deja după 14 ani de cercetări la acest sit!!
p. 96: Evenimente de seamă cum au fost „<i>jocurile seculare</i>” organizate în timpul lui Philippus Arabs (244-249) care a serbat un mileniu de la fondarea Romei, au fost sărbătorite și la noi cu fast și jocuri, mărturie fiind descoperirile monetare care în această perioadă sunt numeroase și semnificative, chiar dacă invaziile barbare sunt greu de stăpânit....	O asemenea interpretare nu am mai întâlnit! Prezența unor monede nu poate reprezenta în nici într-un caz urmele unui fast, ci sunt un fenomen de circulație determinat de factori diferiți, este adevărat. Concluziile autorilor privind încetarea locuirii antice la Tibiscum se referă cu deosebire la informațiile numismatice nu și la cele arheologice.

Un catalog format 141 de piese de diferite categorii, din care însă lipsesc monedele, cum remarcam mai sus, reprezintă o gravă eroare în concepția cărții încheie lucrarea. Fișa de obiect nu respectă uzanțele internaționale utilizate de mai toate lucrările românești (CSIR). Ceea ce surprinde în acest caz la nici o piesă nu se dau analogiile pe de o parte, iar pe de alta, datarea obiectelor se face de către autori pe baza stratigrafiei, *Context* 42 de pildă etc, dar nici unde pe parcursul lucrării nu există o explicare a tuturor *contextelor*. Apoi o serie de planșe sunt notate la nr. XVIII când de fapt sunt de la planșa XXVIII. Câteva erori de identificare: piesa nr. 24 *aplica emailată* este de fapt *fibula emailată* cu analogii chiar la Tibiscum!!! și multe altele pe care lipsa de spațiu ne împiedică să le descriem în detaliu.

Bibliografia este sumară și nici cea referitoare la Tibiscum nu este completă cum ar fi fost obligatoriu în cazul studierii întregului sit arheologic, cum si-au

propus cei doi autori. Ne referim la lucrările publicate în primul rând în țară și apoi la cele din străinătate.

Ce demonstrează această carte: că autorii au efectuat cercetări arheologice an de an, au publicat *succintele rapoarte solicitate de Cronică*, nimeni nu le-a cerut un raport de detaliu asupra edificiului cercetat sau a sondajelor efectuate în care să se poată observa și pregătirea lor teoretică, carențele de informare în domeniu. Așa s-a ajuns în situația publicării unei lucrări considerate de sinteză, *cu aere că revoluționează totul*, dar de fapt, autorii practic ne-au convins că nu știu exact ce au găsit. Graba publicării textului de față (din nu știm ce motive) i-a surprins nepregătiți teoretic.

O astfel de carte nu trebuia să apară, pentru că face un deserviciu mare arheologiei românești. Probabil ca și editurile particulare ar trebui să fie obligate mai ales în cazul cărții științifice să introducă sistemul referatelor de specialitate.

Doina Benea

REPORT ON ADVANCED ON SITE LABORATORY FOR THE EUROPEAN HERITAGE RESTORATION - CLT 2003/A1/RO-515

Team (National Institute of Research and Development
for Optoelectronics – INOE – CERTO)

Introduction. First “European Heritage Laboratory” in Romania demonstrated at superlative level its usefulness and was a relevant instrument for multinational and multidisciplinary work for the Cultural Heritage benefit. This time, the European Laboratory was concentrated on multiuse application that generated direct and indirect results, and also very strong feedback. That’s why, based on its structure, this project multiplied the final results at the same input effort. More clear, there are benefits for the very important archaeological sites, for the co-organizers and participants consisting in the informational feedback related to their advanced activity, and for the more than 150 fellows participants – from all over the Europe – restorers, conservators, archaeologists, physicists, historians etc. Hosted by The National Museum of History and Archaeology from Constanta, having as co-organizers important European institutions: National Institute of Research and Development for Optoelectronics from Romania (INOE), Institute of Applied Physics “N.Carrara” from Italy (IFAC), Foundation for Research and Technology – Institute of Electronic Structures and Laser from Greece (FORTH), gathered also participants such as National Institute of Historical Monuments from Romania (INMI), Malta Centre for Restoration (MCR), Art Innovation from The Netherlands, ENEA –Frascati from Italy, this laboratory involved all participants in organized teams to the on site experiments.

Event structure. The laboratory program and timetable was carefully elaborated. Because this project involved special techniques and less known methods, the first days were dedicated to theoretical training and working methods elaboration, a number of days was allocated for on site investigations, diagnosis, and demonstrations. Daily, parallel 5 working groups were organized in Histria, Adamclisi, Basarabi, Hypogem, and the 5th one was organized for documentation – and headquarter of the action in museum. In fact, 5 small engines simultaneously worked during those days. The co-organizers teams, and invited experts, and named responsible of each site coordinated the activity. The participants were organized in groups that have been involved in the large activity developed there. They took images, note the measurements, followed different alterations of materials, make noticed. These groups were rotated to the different working places for the participants’ better training.

The end table contains synthetic results of the “European Heritage Laboratory” - CLT 2003/A1/RO-515 that have been obtained during the on site laboratory. The superscripts are regarding the very advanced projects and preliminary activities for the near future.

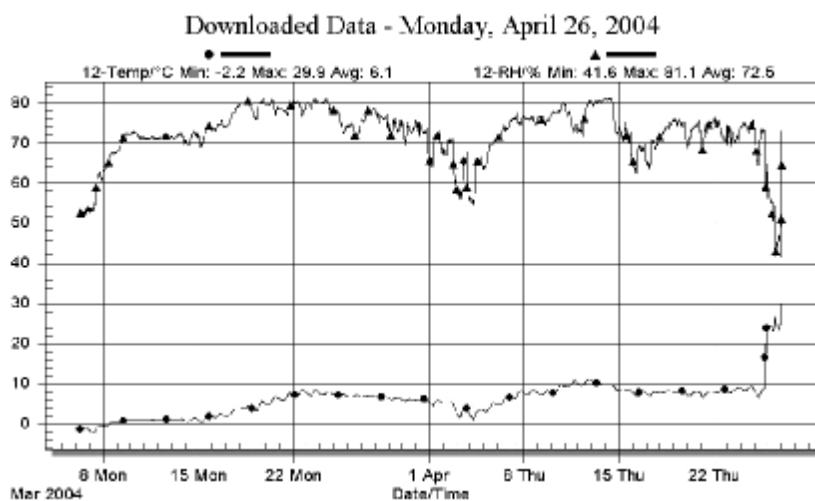


Fig.1. Example of RH and temperature recording inside Basarabi Complex.

Follow up. In the frame of National Competition of Research Program – CERES, based on the accumulated experience and experts' recommendations, a national consortium applied with a proposal for certain activities regarding conservation of Funeral painted chambers (particularly at Hypogeum). This project received a very high appreciation. The created consortium for this project is composed by National Museum of History and Archaeology from Constanta, National Institute of Research and Development for Optoelectronics (INOE), Grafix Group and art restorers from National University of Art – Dep. of Conservation/Restoration. This project is already working and it will assure the microclimate control combined with chemical analysis indoor; it will also sustain the rehabilitation of the protective building and will organize a dedicated exhibition in the main building of the museum.

In the same competition another good proposal was focused on Basarabi – Ensemble. The project consortium is created by National Museum of History and Archaeology from Constanta, National Institute of Research and Development for Optoelectronics, University of Architecture and Urbanism "I. Mincu" from Bucharest, and Institute of Art History of Romanian Academy of Science. This dedicated project had already organized a working point on site for long term monitoring, and will deliver a project for protective construction. The enormous photographic documentation collected now will be stored and –very important – for the first time, it will be analyzed and interpreted by specialists from different areas of art and science.

The extreme useful 3D model of the caved churches from Basarabi using super-high resolution methods presented (Laser range finder scanning) will be continued. It is a unique way to record and store the incisions with an accuracy of 200 μm . During the on site laboratory, the altar of the main church (B4) was scanned in this conditions. The partner group from ENEA Frascati will be invited to continue this application in collaboration with Constanta museum and INOE, under the auspices of PRO RESTAURO running project during the future research campaigns.

	Funeral Painted Chambers	Basarabi Ensemble	Adamclisi	Histria
Photographic documentation	Based on this large documentation, the first replica of the main composition of the Hypogeum was created by the INOE and University of Art from Bucharest.1	INOE and Univ. of Architecture from Bucharest 2		A strategy regarding a complete documentation is elaborated by Malta Centre of Restoration and INOE 4
Investigations and Diagnostic	LIF done by ENEA for the fresco conservation condition control, Multispectral analysis done by INOE for pigment quality evaluation and,			
Super high resolution scanning (200 µm)		LRF scanning done by ENEA for the digital preservation of the very small and deteriorated incisions. During the project, the 3D model was created for one of the caved churches. 3		
Sites mapping	First mappings of these sites, done by Arh. Dragos Craciun	Improvement of the preliminary maps of this site, done by Arh. M. Opreanu and the team of Univ. of Architecture from Bucharest		
Biological control	-done Dr. Ioana Gomoiu from Inst. of Biology – from INOE- PRO RESTAURO network	-done Dr. Ioana Gomoiu from Inst. of Biology – from INOE- PRO RESTAURO network		
Laser cleaning and laser diagnosis for encrustations				Experiments done by: INOE, IFAC, ENEA, FORTH on various materials
FLIDAR			Measurements and tests for the non-contact evaluation of the materials non-homogeneities used at the previous restorations and of the biological contaminations done by: IFAC and INOE	

LISTA ABREVIERILOR

AA	- Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AArh	- Arta și Arheologia, Iași (1927-1938).
A(A)RMSI	- Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, București.
AÉ	- Année Épigraphique, Paris.
AIESEE	- Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, București.
AIIA Iași	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași.
AJA	- The American Journal of Archaeology, Boston.
AMN	- Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMP	- Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AncSoc	- Ancient Society, Leida.
ANRW	- Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iași-București.
ArhSbor	- Arheologiceskij Sbornik. Gosudarstennyj Ermitaž, St. Petersburg.
Arheologija Sofia	- Arheologija. Organ na Arheologičeskija Instituti Muzei, Sofia.
Arheologija SSSR	- Arheologija SSSR. Svod Arheologičeskikh Istočnikov, Moscova.
ArhVestnic	- Arheoloski Vestnik, Ljubljana.
AS	- Anatolian Studies. The British Institute of Archaeology at Ankara, London.
AUB	- Analele Universității din București, București.
AUDC	- Analele Universității „Dimitrie Cantemir”.
BAI	- Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
Balcanica	- Balcanica, București (1938-1945).
BAR	- British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BiblThrac.	- Bibliotheca Thracologica, București.

-
BJ	- Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, București.
Britannia	- Britannia: a journal of Roman-British and kindred studies, Londra.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, București.
Byzantina	- Byzantina, Thessalonik.
CA	- Cahiers Archéologiques, Paris.
CA(B)	- Cercetări Arheologice în București, București.
CAH	- The Cambridge Ancient History, Cambridge.
CAHIran	- <i>The Cambridge History of Iran</i> , Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne, Sydney. II, <i>The Median and Achaemenian Periods</i> , edited by Ilya Gershevitch, 1985; III. 2, <i>The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods</i> , edited by Ehsan Yarshater, 1983.
CCDJ	- Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1863 sqq.
CIMRM	- M.J. Vermaseren, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae</i> , Haga, 1956-1960.
CN	- Cercetări Numismatice, București.
CRAI	- Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Dacia	- Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DAGR	- Ch. Daremberg, Ed. Saglio (ed.), <i>Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines</i> , Paris, 1877 sqq.
DGF	- A. Bailly, <i>Dictionnaire latin-français</i> , Paris, 1996 (1950).
DLF	- F. Gaffiot, <i>Dictionnaire grec-français</i> , Paris, 1996 (1934).
DMGR	- A. Ferrari, <i>Dictionar de mitologie greacă și romană</i> (trad.rom.), Iași, 2003.
DS	- J. Chevalier, A. Gheerbrant, <i>Dictionar de simboluri. Mituri, vise, obiceuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere</i> București, I (A-D), 1994; II (E-O), 1995; III (P-Z), 1995.
EAIVR	- <i>Enciclopedia Arheologiei și Istoriei vechi a României</i> (sub red. C. Preda).
EB	- <i>Encyclopaedia Britannica</i> , Chicago-London-Toronto, 1959.

-
EBM	- <i>The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia</i> , Chicago-Auckland-London-Madrid-Manila-Paris-Roma-Seoul-Sidney-Tokyo-Toronto, 1993.
ECR	- D. Tudor(ed), <i>Enciclopedia civilizației romane</i> , București, 1982.
EPRO	- <i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i> (ed. M.J. Vermaseren).
Gerión	- Gerión, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía y Historia, Departamento de Historia Antiqua, Madrid.
GRBS	- <i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i> . Duke University, Durham, North Carolina.
IDR	- <i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , București.
IGLR	- Em. Popescu, <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII, descoperite în România</i> , București, 1976.
IGR	- <i>Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes</i> , ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye.
IGSK	- <i>Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien</i> .
ILB	- B. Gerov, <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae</i> , Sofia, 1989.
IOSP	- <i>Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae</i> , ed. B. Latysev, St. Petersburg, 1914.
IM	- <i>Izvestija Moldaskogo Filiala Akademii Nauk SSSR</i> , Chișinău.
ISM	- <i>Inscripțiile din Scythia Minor</i> , (I, II, III, V), București.
Ist.Mitt.	- <i>Istanbuler Mitteilungen Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i> , Istanbul.
Istros	- <i>Istros. Muzeul Brăilei</i> , Brăila.
IzvestijaMuzJB	- <i>Izvestija na Muzeite ot Jugoiztočna Bălgarija</i> , Sofia.
ИБАД	- <i>Izvestija na Varnenskoto Archeologesko Družestvo</i> .
Izvestija Varna (ИHMB)	- <i>Izvestija na Narodnija Muzei Varna</i> .
Izvestija Sofia	- <i>Izvestija na Archeologiceskii Institut</i> , Sofia.
JahrbRGZM	- <i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz.
JdJ	- <i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i> , Berlin.
JGS	- <i>Journal of Glass Studies</i> , New-York.
JIS	- <i>Journal of the Indo-European Studies</i> , Londra.
JmV	- <i>Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte</i> , Halle.
JNG	- <i>Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte</i> , München.

-
Kölner Jahrb.	- Kölner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte, Köln.
JRS	- Journal of Roman Studies, Londra.
KrSoob (KSIA)	- Kratkie Söbščeniija Instituta Arheologii, Moscova.
KSIIMK	- Kratkie Soobščeniija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MAMA	- Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Londra, 1988.
MÉFRA	- Melanges de l'École Française de Rome. Antiquité. Paris-Roma.
Materiale (MCA)	- Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MASP	- Materialy po arheologii Severnogo Pricernomoriia, Kiev.
MemAntiq.	- Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIA	- Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
NÉH	- Nouvelles Études d'Histoire, București.
PME	- M. Devijver, <i>Prosopographia Militiarum Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum</i> , Louvain, 1976-1993.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RE	- Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler), Stuttgart, 1893 sqq.
RÉB	- Revue des Études Byzantines, Paris.
RECAM, II	- S. Mitchell, <i>Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, II, The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia</i> , BAR, 135, 1982.
RÉL	- Revue des Études Latines, Paris.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Paris.
RevArch (RA)	- Revue Archéologique, Paris.
RIC	- Revista di Archeologia Cristiana.
RIR	- Revista Istorică Română, București.
RHSEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen, București.
RM (RevMuz)	- Revista Muzeelor, București.
RN	- Revue Numismatique, Paris.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, București.
SA	- Sovetskaja Archeologija, Moscova.
SCIA	- Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
SCIV(A)	- Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCN	- Studii și Cercetări Numismatice, București.
SEG	- Supplementum Epigraphicum Graecum, Leida, 1924 sqq.
SHA	- Scriptores Historiae Augustae.
SMMIM	- Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.

St.Balc	- Studia Balcanica, Sofia.
StCercGeolGeofiz	- Studii și Cercetări de geologie, geofizică, geografie, geologie, Academia RSR, București.
Thracia Pontica	- Thracia Pontica, Sofia-Iambol-Varna.
Thraco Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, București.
TMMM	- F. Cumont, <i>Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, II, Textes et Monuments</i> , Bruxelles, 1896.
UKZ	- Ukrains'kii Keramologičnii Žurnal, Kiev.
VDI	- Vestnik drevnej istorii, Moscova.
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.



Tehnoredactare computerizată, procesare ilustrație MINAC :

Ada-Adina Marcu

Vasilica Podariu

Imagini foto, grafice MINAC :

Doina Banciu

Elena Cuzmin

Olița Țiței

Traducere rezumate limba germană: Constantin Chera

Traducere rezumate limba franceză: prof. Virginia Moise